J.J. ROUSSEAU

EMIL

vagy

a nevelésről

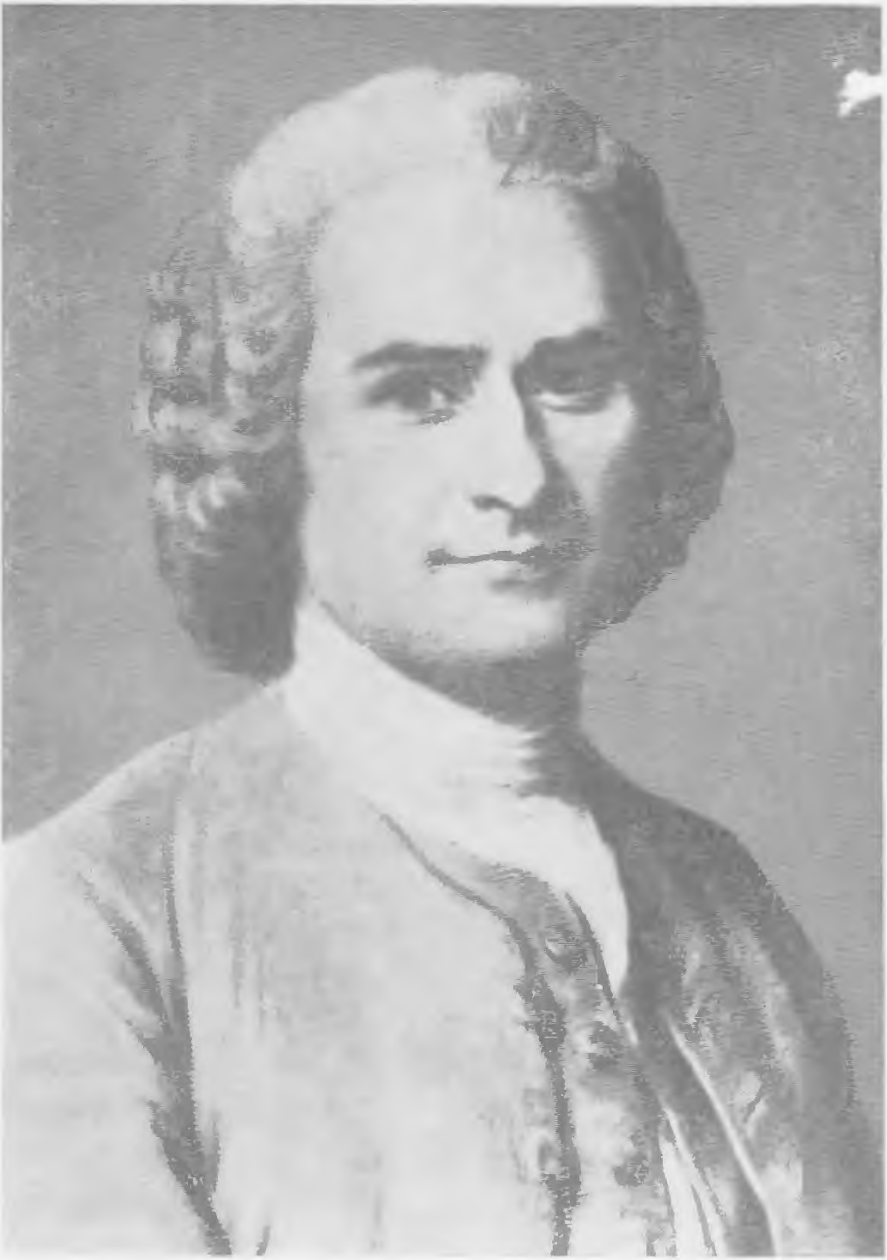

J. J. Rousseau

Emil
vagy
a nevelésről

Második kiadás

Tankönyvkiadó, Budapest, 1965

A mű eredeti címe:

Émile ou de l'éducation

A fordítás a Firmin-Didot-féle francia kiadás (Párizs, 1883) után készült

Fordította:

Győry János

A fordítást ellenőrizte:

Eckhardt Sándor

Előszó

Az elmélkedések és megfigyelések eme rendszertelen és úgyszólván összefüggéstelen gyűjteményének azért vágtam neki, hogy kedvében járjak egy derék anyának, aki tud gondolkodni. Kezdetben csupán néhány lapnyi értekezésnek terveztem, ám amint tárgyam akaratom ellenére magával ragadott, az értekezés észrevétlenül afféle művé vált, amely kétségkívül túl vastag ahhoz képest, amit tartalmaz, míg a tárgyalt anyaghoz képest nagyon is csekély. Sokáig haboztam, vajon közzétegyem-e, és gyakran éreztette velem, miközben dolgoztam rajta, hogy nem elegendő megírni néhány röpiratot ahhoz, hogy egy könyvet is meg tudjunk szerkeszteni. Hasztalan kísérletek után, hogy jobban csináljam, azt hiszem, így kell kiadnom, ahogy van, mert végül is úgy döntöttem, hogy a közönség figyelmét rá kell irányítani erre a tárgyra, és ha eszméim történetesen hibásak, másokban viszont helyes eszméket ébresztek, időm nem veszett teljességgel kárba. Aki rejtekéből szórja írásait a közönség közé anélkül, hogy magasztalói lennének, vagy pártja, amely művét megvédi, s aki még csak nem is tudja, mit gondolnak vagy mit mondanak róla, annak nem kell tartania attól, hogy ha téved, tévedéseit esetleg gondolkodás nélkül fogadják el.

Hogy a jó nevelés mennyire fontos, erről keveset fogok beszélni. Még kevésbé fogom bizonyítani, hogy a használatban levő rossz. Ezren mások megtették ezt énelőttem, és korántsem szeretek megtölteni egy könyvet oly dolgokkal, amiket mindenki tud. Csupán annyit szeretnék megjegyezni, hogy időtlen idők óta szakadatlan a panasz a fennálló gyakorlat ellen anélkül, hogy valaki is rászánná magát, és jobbat ajánlana helyette. Évszázadunk irodalma és tudománya sokkal inkább törekszik a rombolásra, mint az építésre. Fölényes hangon bírálunk. Ám ahhoz, hogy valami mást ajánljunk, másféle hangon kellene beszélnünk, ilyesmiben azonban kevésbé tetszeleg a filozófus fennhéjázás. Annyi írás jelent már meg egyenesen – mint mondják – a közérdek céljaira, ám a valamennyi érdek közül legfontosabb, az emberek formálásának művészete még mindig nem jut eszébe senkinek. Tárgyam Locke könyve után teljesen új volt, s nagyon tartok tőle, hogy az én könyvem után is új marad.

Nem ismerjük a gyermekkort. Minél messzebbre megyünk a rávonat-

kozó hamis eszmék nyomán, annál jobban eltévedünk. A legbölcsebbek figyelme arra irányul, amit a felnőtteknek kell tudniuk, és nem veszik tekintetbe, hogy mi az, amit a gyermekek megtanulni képesek. Mindig a kész embert látják a gyermekben, és nem gondolnak rá, hogy micsoda ő, mielőtt felnőtté válnék. Íme, leginkább ennek tanulmányozására vetettem rá magamat avégből, hogy megfigyeléseimnek még akkor is hasznát lehessen venni, ha módszerem talán teljes egészében képtelen és hamis. Lehet, hogy igen helytelenül láttam meg a tennivalókat, úgy vélem azonban, hogy a tárgyat, amelyen munkálkodni kell, jól láttam meg. Kezdjétek tehát tanítványaitok behatóbb tanulmányozásán, mert bizonyos, hogy korántsem ismeritek őket. Mármost, ha ilyen céllal olvassátok ezt a könyvet, akkor nem hinném, hogy ne lenne hasznotokra.

Ami a rendszeresnek nevezhető részt illeti, s amely nem egyéb itten, mint a természet menete, ez az, ami leginkább megzavarja majd az olvasót. És ez az, ami miatt bizonyára támadni fognak, s lehet, hogy igazuk lesz. Azt fogják hinni, hogy nem nevelési értekezés, amit olvasnak, hanem inkább egy képzelődő álmodozásai a nevelésről. Hadd higgyék! Hiszen nem mások eszméiről írok, hanem a magaméiról. Másként látok, mint a többi emberek, s ezt már régebben szememre vetették. De vajon hatalmamban áll-e más szemekkel látni el magamat és más eszméket magamra erőltetni? Nem. Az hatalmamban áll, hogy ne csatlakozzam túlságosan a magam véleményéhez, s hogy korántse higgyem, hogy egymagam bölcsebb vagyok az emberiségnél. Nem áll hatalmamban érzületemet megváltoztatni, de hatalmamban áll bizalmatlanul viseltetni iránta. Mindössze ennyit tehetek, s ezt meg is teszem. Ha néha ellentmondást nem tűrő hangot használok, nem azért teszem ezt, hogy szédítsem az olvasót, hanem hogy úgy szóljak hozzá, ahogyan gondolkodom. Miért fejteném ki kétkedő formában azt, amiben a magam részéről csöppet sem kételkedem? Pontosan azt mondom, ami elmémben végbemegy.

Miközben szabadjára engedem meggyőződésemet, oly kevéssé szándékszom feltétlen érvényűvé tenni, hogy mindig hozzáfűzöm érveimet: tessék azokat mérlegelni és ítélni rólam. És így, ha nem is akarom makacsul védeni eszméimet, nem kevésbé hiszem, hogy kötelességem kifejteni őket, mert az irányelvek, melyek tekintetében véleményem ellenkezik a másokéval, nem közömbösek. Oly elvek ezek, melyeknek igaz vagy hamis voltát feltétlenül ismerni kell, hiszen az ember boldogságát vagy szerencsétlenségét okozzák.

Megvalósíthatót javasoljon! – ezt hajtogatják nekem szüntelenül. Mintha csak így mondanák: Javasolja, hogy azt tegyük, amit teszünk; vagy legalább javasoljon holmi jót, ami a fennálló rosszal társulhat! Az ilyen tervezet bizonyos esetekben jóval képtelenebb, mint az én szándékaim, mert efféle társulásban a jó megromlik, a rossz pedig nem jut el a gyógyulásig. Szívesebben követném mindenben a fennálló gyakorlatot, mintsem hogy

egy félig jót vezessek be, mert az előbbi kevesebb ellentmondást keltene az emberben, s az ember nem képes egyszerre két ellentétes célra törekedni. És ha ti, apák és anyák, azt akarjátok, ami megvalósítható, akkor felelős vagyok-e én azért, amit akartok?

Két dolgot kell tekintetbe venni mindenféle tervnél: először a terv abszolút helyességét, másodsorban a végrehajtás könnyű voltát.

Ami az elsőt illeti, ahhoz, hogy a terv önmagában elfogadható és megvalósítható legyen, elegendő, ha ami jó benne, a dolog természetében rejlik. A mi esetünkben például a javasolt nevelésnek az emberhez kell idomulnia, s az emberi szívhez kell alkalmazkodnia.

A másik szempont bizonyos helyzetekben előadódó kapcsolatoktól függ. A dolog szempontjából véletlen kapcsolatoktól, amelyek tehát korántsem szükségszerűek, és végtelen sok változatuk lehetséges. Így az egyik fajta nevelés megvalósítható Svájcban, de nem Franciaországban. A polgáremberekнél egy másik fajta, megint másik a főrangúak között. A végrehajtás többé-kevésbé könnyű volta egy sereg körülménytől függ, melyeket lehetetlen másképpen meghatározni, mint úgy, hogy a módszert különkülön hozzáidomítjuk az illető országhoz, az illető osztályhelyzetéhez. Mivel azonban a sajátos alkalmazások nem érintik tárgyam lényegét, mellőzöm őket tervemben. Ha ki akarja, foglalkozzék velük, ki-ki a célba vett ország vagy társadalmi állapot szerint. Én beérem annyival, hogy mindenütt, ahol emberek születnek, azt lehessen belőlük csinálni, amit javasolok, s ha azt csinálják belőlük, amit javasolok, akkor megtették a legjobbat, mind a maguk, mind a mások javára. Ha nem teljesítem e vállalt kötelezettséget, akkor nyilvánvaló, hogy nincs igazam. Ám ha teljesítem, akkor az lenne igazságtalanság, ha többet kívánnának tőlem, hiszen mindössze ennyi, amit ígérek.

Emil

vagy

a nevelésről

Első könyv

Minden jó, amidőn kilép a dolgok alkotójának kezéből, de minden elfajul az ember kezei közt. A földet emitt arra kényszeríti, hogy egy másik föld terményeit táplálja, egy fát arra, hogy egy másiknak a gyümölcseit hordja; vegyíti és összezavarja az éghajlatokat, az elemeket, az évszakokat; megcsonkítja kutyáját, lovát, rabszolgáját; felforgat mindent, eltorzít mindent, szereti az idomtalant, a szörnyszülötteket. Semmit sem akar olyannak, amilyennek a természet alkotta, még az embert sem. Kedvére idomítja őt, akár a cirkuszi lovat, kitekeri tagjait a maga ízlése szerint, mint egy fát a kertjében.

Ha nem így volna, még rosszabbul folynék minden, mert a mi fajtánk nem bírja el, hogy csak félig munkálják ki. Most már odáig jutottunk, hogy ha a többiek között magára hagynának valakit a születése pillanatától fogva, ő torzulna el a leginkább. Az előítéletek, a tekintély, a szükség, a példa, az összes társadalmi intézmények, melyeknek tengerében alámerülünk, megfojtanák benne a természetet, helyébe azonban semmit sem iktatnának. Fiatal cserjeként állna ott az a természet, mint akit a véletlen plántált egy út kellős közepére, ahol a járókelők csakhamar elpusztítanák, mert mindenfelől nekiütődnének, és hajlítgatnák erre is, arra is.

Hozzád fordulok tehát, gondoskodó, gyengéd anya,[1] aki le tudtál térni

[1] A nevelés első szakasza a legfontosabb és ez az első szakasz tagadhatatlanul a nők feladata. Ha a természet alkotója úgy akarta volna, hogy a férfiakra tartozzék, tejjel látta volna el őket a gyermekek táplálására. Mindig a nőkhöz beszéljetek tehát, őket tartsátok szem előtt nevelésről szóló értekezéseitekben, mert azonkívül, hogy abban a helyzetben vannak, hogy közvetlenebbül őrködhetnek rajta, mint a férfiak, és mindig nagyobb a befolyásuk rá, az eredmény is jóval inkább érdekli őket, hiszen a legtöbb özvegy úgyszólván ki van szolgáltatva gyermekeinek, s ilyenkor alaposan megérzi nevelési módja jó vagy rossz hatását. A törvények mindig oly igen foglalkoznak a javakkal, és oly kevéssé a személyekkel, hiszen a béke a céljuk és nem az erény, s így nem biztosítanak kellő tekintélyt az anyáknak. Pedig hivatásuk kétségtelenebb, mint az apáké, kötelességeik terhesebbek, gondoskodásuk fontosabb a családi rend szempontjából, és általában jobban ragaszkodnak a gyermekekhez. Bizonyos alkalmakkor egy fiúnak, ha atyjával szemben tiszteletlen, lehet némi mentsége, ám ha egy gyermek annyira elfajzott, hogy — legyen az bármely alkalomkor — tiszteletlen az

az országútról, és megóvtad a cseperedő cserjét az emberi nézetek fejszecsapásától! Ápold, öntözd a fiatal palántát, mielőtt elpusztulna! Gyümölcsei egyszer majd gyönyörűségedre válnak. Vonj idejekorán védőfalat gyermeked lelke köré! A kerületét más is kijelölheti, de egyedül neked szabad a korlátot leraknod.[2]

A növényeket termesztéssel, az embereket neveléssel alakítjuk. Ha az ember nagynak és erősnek születnék, termete és ereje haszontalan lenne számára egészen addig, amíg megtanulná használni azokat. Még ártalmára is lehetne, mert miatta a többiek nem gondolnának arra, hogy segítségére siessenek.[3] Így aztán magára hagyatva megölné a nyomor, még mielőtt megismerné szükségleteit. Panaszkodunk a gyermekkorra, és nem vesszük észre, hogy az emberi faj kipusztult volna, ha a felnőtt nem lett volna előzőleg gyermek.

Gyengének születünk, erőre van szükségünk. Mindennek híjával születünk, segítségre van szükségünk. Ostobának születünk, ítélőképességre van szükségünk. Mindazt, amit születésünkkor nélkülözünk, s amire nagykorunkban szükségünk van, a nevelés adja meg nekünk.

Ezt a nevelést vagy a természettől, vagy az emberektől, vagy a dolgoktól kapjuk. Képességeink és szerveink belső kifejlesztése a természet adta nevelés, e kifejlesztés felhasználása, melyre megtanítanak, az emberek adta nevelés, saját szerzett tapasztalatunk pedig a bennünket illető tárgyakra nézve a dolgok adta nevelés.

Háromfajta tanító formál tehát mindannyiunkat. A tanítvány, akiben különböző leckéik keresztezik egymást, rosszul nevelt tanítvány. Sohasem lesz összhangban önmagával. Egyedül az, akiben mindenik lecke egybevág, és ugyanazokra a célokra irányul, megy a maga célja felé, és él következetesen. Csak az ilyent lehet jól neveltnek tekinteni.

---

anyja iránt, az iránt, aki a szíve alatt hordta, aki tejével táplálta, aki esztendőkön át ormagáról is megfeledkezett, hogy csak vele foglalkozzék, ilyenkor tüstént meg kéne fojtani ezt a nyomorultat, mint egy szörnyeteget, aki méltatlan a napvilágra. Azt mondják, hogy az anyák elkényeztetik gyermekeiket. Kétségtelen, hogy ezt helytelenül teszik. De talán kevésbé helytelenül, mint ti, akik megrontjátok. Az anya azt akarja, hogy gyermeke boldog legyen, mégpedig azonnal. Ebben igaza van, de ha eszközeinek megválogatásában téved, föl kell világosítani. Az apák becsvágya, fösvénysége, zsarnoksága, hibás előrelátása, hanyagsága és rideg érzéketlensége százszor végzetesebb a gyermekekre, mint az anyák vak gyengédsége. Egyébként ki kell fejtenem, milyen értelmet tulajdonítok e névnek: anya, s ezt fogom megtenni, a továbbiakban.

[2] Azt mondják nekem, hogy Formey úr véleménye szerint én itten anyámról akarok beszélni, s hogy ő ezt valamelyik munkájában említette. Kegyetlen gúnyolódás ez Formey úrral vagy énvelem.

[3] Külsőre hasonló lenne a többiekhez, de képtelen lenne beszélni, s beszéd kifejezte gondolatai sem lennének. Így tehát képtelen lenne értésükre adni, hogy szüksége van a segítségükre, s ezt a szükségletet az ő részéről semmi sem nyilvánítaná.

Nos, e három különböző nevelés közül a természet adta nevelés nem tőlünk függ. A dolgok nyújtotta nevelés csak bizonyos tekintetben, míg az emberektől kapott nevelés az egyetlen, amelynek valóban urai vagyunk, igaz, hogy csak feltételesen, mert vajon ki remélheti, hogy teljességgel irányíthatja mindazok beszédét és tetteit, akik egy gyermek környezetében vannak?

A nevelés tehát művészet, s így csaknem lehetetlen, hogy sikerüljön, mert a sikerhez szükséges együttműködés nem függ senkitől sem. Mindaz, ami gondosság árán elérhető, abból áll, hogy többé-kevésbé megközelítjük a célt, de ahhoz, hogy el is érjük, már szerencse kell.

Mi ez a cél? Nem más, mint a természet célja. Bebizonyítottuk az imént. Miután ahhoz, hogy mindhárom nevelés tökéletes legyen, mindháromnak az együttműködése szükséges, így tehát a másik kettőt ama nevelés felé kell terelnünk, amellyel szemben tehetetlenül állunk. De talán ez a természet szó túlságosan elmosódó jelentésű, s ezért jó, ha itt pontosan meghatározzuk.

Azt mondják, hogy a természet nem egyéb, mint a megszokás.[4] Mit jelentsen ez? Vajon nincsenek-e olyan szokások, melyeket csak kényszerből veszünk fel, s amelyek sohasem fojtják el a természetet? Ilyen például a növények szokása, amidőn gátolják őket abban, hogy fölfelé nőjenek. A szabadjára engedett növény aztán megtartja hajlását, melyet rákényszerítettek, nedve azonban mégsem változtatja meg eredeti irányát, s ha a növény tovább tenyészik, újabb hajtása ismét fölfelé tör. Ugyanígy vagyunk az emberek hajlamaival. Amíg ugyanabban az állapotban maradunk, megőrizhetjük megszokásból eredő hajlamainkat, melyek a legkevésbé természetesek számunkra. Mihelyt azonban változik az állapot, a megszokás megszűnik, és a természet visszatér. A nevelés bizonyára nem egyéb, mint megszokás. De íme, hányan felejtik és vesztik el nevelésüket, míg mások megőrzik. Honnan hát ez a kétféleség? Ha a természet szót a természetnek megfelelő szokások számára tartjuk fenn, megkímélhetjük magunkat e zagyva beszédtől.

Érzékenynek születünk, és születésünk óta különböző módon hatnak ránk a bennünket körülvevő tárgyak. Mihelyt, hogy úgy mondjam, tudatában vagyunk érzékeléseinknek, hajlandóságot érzünk, hogy keressük vagy kerüljük a tárgyakat, melyek ezeket előidézik, eleinte aszerint, hogy az érzékelések kellemesek-e vagy kellemetlenek-e nekünk, majd a szerint

---

[4] Formey úr bizonyítgatja, hogy nem egészen így mondják. Pedig én úgy vélem, hogy pontosan így mondják ebben a verssorban, s éppen ennek a verssornak kívántam válaszolni:

Hidd el, a természet csak puszta megszokás.

Formey úr, aki nem akarja a hozzá hasonlókat elbizakodottá tenni, szerényen a maga agyvelejével méri az emberi értelmet.

a megfelelés vagy meg nem felelés szerint, melyet magunk és a tárgyak közt találunk, végül pedig azon ítéletek szerint, melyeket az érzékelésekről átviszünk az értelem által ránk ruházott boldogság- vagy tökéletességeszmére. Ezek a hajlandóságok abban a mértékben tágulnak és szilárdulnak, ahogyan fogékonyabbak és felvilágosultabbak leszünk. Szokásaink kényszere folytán azonban nézeteink többé-kevésbé elváltoztatják őket. Emez elváltozás előtti hajlamainkat nevezem bennünk rejlő természetnek.

Mindent ezekhez az ősi hajlamokhoz kellene kapcsolni, és menne is a dolog, ha a mi hármas nevelésünk mindegyike csak különböző lenne. Ám mit tegyünk, ha ellentétesek? Ha egy embert ahelyett, hogy önmagának nevelnénk, mások számára akarjuk nevelni? Az összhang ilyenkor lehetetlen. Vagy a természet, vagy a társadalmi intézmények ellen vagyunk kénytelenek harcolni, s így választanunk kell, embert akarunk-e formálni vagy polgárt, mert mind a kettőt egyszerre nem csinálhatjuk.

Minden részleges társadalom, ha szűk körű és valóban egységes, elidegenedik a nagy társadalomtól. Minden hazafi nyers az idegenekkel szemben: hiszen csak emberek, azaz semmik az ő szemében.[5] Ez a kellemetlenség elkerülhetetlen, de nem jelentős. Az a lényeg, hogy jók legyünk azokhoz, akikkel együtt élünk. Kifelé a spártai becsvágyó volt, fösvény és igazságtalan, falai közt azonban önzetlenség, kíméletesség, egyetértés uralkodott. Ne bízzatok azokban a kozmopolitákban, akik messze, könyveikben kutatnak feladatok után, melyeket irtóznak a maguk háza táján teljesíteni. Van olyan filozófus, aki azért szereti a tatárokat, hogy ne kelljen a szomszédait szeretnie.

A természetes ember teljesen önmagáé. Ő a számbeli egység, az abszolút egész szám, amely csak önmagával s a hozzá hasonlóval van vonatkozásban. A társadalom embere csak törtegység, amely a nevező függvénye, s melynek értékét az egészhez való viszonya szabja meg, azaz a társadalom összessége. Azok a jó társadalmi intézmények, amelyek a legjobban tudják az embert természetes lényéből kiforgatni, amelyek elragadják tőle abszolút létét, s egy viszonylagosat adnak helyette. Az *én*-t egy közös egységbe kebelezik olyannyira, hogy egyik egyed se higgye többé magát egynek, hanem az egység részének, és ne legyen többé észrevehető, csak az egészben. A római polgár nem volt sem Caius, sem Lucius. Római volt. Még a hazáját is kizárólag mint sajátját szerette. Regulus karthágóinak tekintette magát, miután ő Karthágó urainak tulajdonává lett: mint idegen nem volt hajlandó helyet foglalni a római szenátusban, s egy karthágói kellett, hogy ezt megparancsolja neki. Felháborodott, hogy meg akarják

[5] A köztársaságok háborúi kegyetlenebbek is, mint a monarchiáké. A királyok háborúja mérsékelt ugyan, de borzalmas a békéjük. Jobb ellenségüknek lenni, mint alattvalójuknak.

menteni az életét. Győzött, és diadallal tért vissza, hogy meghaljon a vesztőhelyen. Alig hiszem, hogy ennek vajmi sok köze lenne az általunk ismert emberekhez.

A lakedaimoni Pedarétész felvételre ajánlkozik a háromszázak tanácsába. Visszautasítják. Ragyogó arccal tér haza, amiért háromszáz férfi akadt Spártában, akik különbek őnála. Feltételezem, hogy ez a megnyilatkozás őszinte volt, s minden okunk megvan rá, hogy annak tartsuk. Íme a honpolgár.

Egy spártai asszonynak öt fia volt a hadseregben, és a híreket várta a csatatérről. Helóta érkezik, s az asszony remegve tudakolja a híreket. „Öt fia elesett. – Nyomorult rabszolga, ezt kérdeztem tőled? – Győztünk." Az anya rohan a templomba, és hálát ad az isteneknek. Íme a honpolgárnő.

Aki a társadalmi rendben a felszínen akarja tartani természetes érzéseit, nem tudja, mit cselekszik. Mindig ellentmondásban van önmagával, mindig ingadozik hajlamai és kötelességei közt, soha nem lesz sem ember, sem polgár, nem lesz hasznára sem önmagának, sem másoknak. Olyan lesz, mint bárki a mostani emberek közül, francia, angol, burzsoá, azaz semmi.

Hogy valami legyen az ember, hogy önmaga legyen, és mindig egy lehessen, úgy kell cselekednie, ahogyan beszél. Mindig elszánva kell lennie, hogy milyen álláspontot foglal el, nyíltan kell állást foglalnia és kitartania mellette. Várom, hogy megmutassák már nekem azt a csodalényt, hogy megtudjam, ember-e vagy honpolgár, vagy hogy miként tudja megcsinálni, hogy egyszerre egyik is, másik is lehessen.

E szükségszerűen ellentétes célokból az intézmények két ellenkező formája jön létre. Közös és nyilvános az egyik, magánjellegű és otthoni a másik.

Ha valaki fogalmat akar alkotni a nyilvános nevelésről, olvassa el Platón *Állam*át. Nem politikai mű ez, mint ahogy gondolják azok, akik pusztán a címük alapján ítélik meg a könyveket. A legszebb nevelési értekezés ez, melyet valaha is írtak.

Ha az agyrémek birodalmára akarnak hivatkozni, Platón intézményét szokták emlegetni, pedig ha Lükurgosz a magáét csak írásban teremtette volna meg, azt sokkal inkább agyrémszerűnek tartanám. Platón csak megtisztította az ember szívét, míg Lükurgosz kiforgatta természetéből.

A nyilvános nevelés nem létezik többé, és nem is létezhet többé, mert ahol nincs haza, ott honpolgárok sem lehetnek. E két szót: *haza* és *honpolgár* ki kell törölni a modern nyelvekből. Jól tudom, hogy ennek mi az oka, de nem akarom megmondani: semmi köze témámhoz.

Nem tekintem nyilvános intézménynek azokat a nevetséges létesítményeket, melyeket kollégiumoknak neveznek.[6] A nagyvilági nevelést nem

[6] Több iskolában és főleg a párizsi egyetemen vannak olyan tanárok, akiket szeretek, nagyra becsülök, s akik, azt hiszem, igen alkalmasak lennének arra, hogy jól tanít-

számítom ide, mert ez a nevelés két ellentétes célra törekszik, s így mind a kettőt elhibázza. Ez csak arra jó, hogy kétszínű embereket csináljon, akiknek látszólag mindig mások felé hajlik a kezük, pedig a valóságban csak maguk felé hajlik. Szerencse, hogy az ilyen képmutatás mindenkiben megtalálható, s így nem vezethet félre senkit sem. Kárba veszett fáradság az ilyesmi.

Ezekből az ellentmondásokból származik az, amelyet szüntelenül tapasztalunk önmagunkban. A természet és az emberek más-más utakra ragadnak bennünket, s mi kénytelen-kelletlen megosztjuk önmagunkat e szétható ösztönzések szerint. Így aztán egy vegyülékükhöz igazodunk, amely nem vezet el sem az egyik, sem a másik célhoz. Ily módon küszködünk és ingadozunk életünk egész folyamán, és befejezzük azt anélkül, hogy összhangba tudtunk volna jönni önmagunkkal, s hogy használtunk volna önmagunknak vagy másoknak.

Marad tehát az otthoni nevelés vagy a természet adta nevelés. De vajon a többiek szempontjából mivé lesz az az ember, akit egyedül a maga számára neveltek? Talán, ha a kitűzött kettős cél egy céllá egyesülhetne, s ha így az ember ellentmondásait elhárítanánk, nagy akadály hárulna el boldogsága útjából. Dönteni ebben csak úgy tudnánk, ha teljesen kialakulva látnánk őt. Meg kellene előzőleg figyelni hajlamait, látni haladását, követni fejlődése menetét, szóval: ismerni kellene a természetes embert. Azt hiszem, ha elolvassuk ezt az írást, néhány lépéssel előbbre jutunk az idevágó kutatásban.

Mi a teendőnk, hogy ezt a ritka embert kialakítsuk? Kétségkívül sok: megakadályozni, hogy bármit is csináljanak vele. Ha csak arról van szó, hogy szél ellen menjünk, egyszerűen lavírozunk. Ám ha a tenger háborog, s ha egy helyben kívánunk maradni, ki kell vetnünk a horgonyt. Vigyázz, fiatal hajós, hogy a köteled el ne szakadjon, s a horgonyod el ne szabaduljon, mert aztán a hajód elsodródik, mielőtt észrevennéd!

A társadalmi rendben, ahol minden állás pontosan körülhatárolt, mindenkit a magáéra kell nevelni. Ha kilép valaki abból az állásból, amelynek számára formálták, nem való többé semmire. A nevelés csak annyiban hasznos, amennyiben eredménye egybevág a szülők hivatásával. Minden más esetben ártalmas a növendékre, ha egyébért nem, legalább az előítéletekért, melyekkel elhalmozta. Egyiptomban a fiú köteles volt atyja hivatását folytatni, s így itt a nevelésnek legalább határozott célja volt. Minálunk azonban, ahol az emberek szüntelenül változtatják a rangokat, s így csak a rangok maradnak meg, senki sem tudja, vajon nem cselekszik-e fia kárára, amikor őt a maga rangja számára neveli.

---

sak az ifjúságot, ha nem lennének kénytelenek a fennálló szokáshoz igazodni. Egyikuket állandóan buzdítom: tegye közzé reformtervezetét. Így talán végül is lehetővé válik majd a bajok orvoslása, ha látják, hogy nem reménytelen.

Ám a természetes rendben az emberek mindnyájan egyenlők, közös hivatásuk az emberi életpálya, s így akit jól neveltek erre, az az ezzel kapcsolatos hivatásokat sem lesz képes rosszul ellátni. Hogy a kard, az egyház avagy a törvény szolgálatára szánják-e növendékemet: egyre megy. A szülők rendeltetése előtt rendeli őt a természet emberi életre. Élni – erre a mesterségre akarom megtanítani. Beismerem, hogy ha kezemből kikerül, nem lesz ő sem bíró, sem katona, sem pap. Először is ember lesz. Mindaz, ami egy ember kell, hogy legyen, az lesz ő, s ha kell, éppen úgy, mint bárki más. És a sors teheti majd, ahová akarja, mindig a maga helyén lesz. *Occupavi te, Fortuna, atque cepi: omnesque aditus tuos interclusi, ut ad me aspirare non posses.*[7]

A mi tanulmányunk tulajdonképpeni tárgya az emberi lét. Szerintem azt nevelték legjobban, aki közülünk leginkább tudja elviselni mindazt, ami jó és rossz ebben az életben. Következik ebből, hogy az igazi nevelés nem annyira szabályokból, hanem inkább gyakorlatokból áll. Akkor kezdünk tanulni, amikor élni kezdünk. Nevelésünk velünk együtt kezdődik. Első tanítónk a dajkánk. Ezért volt a *nevelés* szónak más értelme a régieknél, mint minálunk: táplálást jelentett. *Educit obstetrix*, mondja Varro; *educat nutrix , instituit paedagogus, docet magister.*[8] Így a nevelés, a tanítás és az oktatás tárgyukat nézve három oly különböző fogalom, mint a dajka, a tanító és a tanár. Ezeket a megkülönböztetéseket azonban helytelenül szokták értelmezni, s így a gyermeknek, hogy jól vezessék, csak egy vezetőt szabad követnie.

Általánosítani kell tehát szempontjainkat, s növendékünkben az elvont embert kell tekintenünk, az emberi élet minden eshetőségének kitett embert. Ha az emberek egy ország talajához tapadva születnének, ha egyazon évszak volna az egész esztendő folyamán, ha mindenki megmaradna a maga helyzetében úgy, hogy sohasem bírna azon változtatni, akkor a fennálló gyakorlat bizonyos tekintetben jó lenne. A saját körülményei szerint nevelt gyermek így sohasem hágná át a kereteket, s nem lenne kitéve egy másik állapot viszontagságainak. Ám ha az emberi dolgok változandóságára gondolunk, évszázadunk nyugtalan és mozgékony szellemére, amely nemzedékenként forgat fel mindent, lehet-e vajon esztelenebb módszert elképzelni, mint azt, amely úgy neveli a gyermeket, mintha sohasem kellene kilépnie szobájából, s mintha szüntelenül csak a szolgái vennék körül? Ha a szerencsétlen csak egyet lép a földön, ha csak egy lépcsőfokkal lép lejjebb, elveszett. Nem arra tanítják, hogy a szenvedést elviselje, hanem arra, hogy érezze.

Az emberek csak arra gondolnak, hogy épségben tartsák gyermeküket.

---

[7] Cicero, *Tuscul.*, V, 9.

[8] *Non. Marcell.*

De ez nem elég: meg kell tanítani neki, hogy magát tartsa épségben, ha felnő, hogy elviselje a sors csapásait, hogy szembe tudjon nézni a bőséggel és a nyomorral, s hogyha kell, meg tudjon élni Izland jégmezőin vagy Málta forró szikláin egyaránt. Hiába tesztek meg minden óvintézkedést avégett, hogy ne haljon meg. Meg fog halni, így van az rendjén. És ha az ő halála nem a ti gondoskodástok eredménye, akkor sem helyénvaló a gondoskodástok. Nem annyira arról van szó, hogy megakadályozzuk halálát, mint inkább arról, hogy megtanítsuk élni. Élni nem annyi, mint lélegzeni. Élni annyi, mint cselekedni, használni szerveinket, érzékeinket, képességeinket, önönmagunk minden porcikáját, amely létezésünk érzését kelti bennünk. Nem az az ember élt legtöbbet, aki a legtöbb esztendőt számlálta, hanem aki a leginkább érezte az életet. Hányat temettek el százéves korában, pedig meghalt már születésekor. Csak nyert volna, ha már fiatalkorában sírba száll. Legalább addig élt volna.

A mi egész bölcsességünk szolgai előítéletekből áll. Minden szokásunk behódolás, kényszer, feszélyezettség. A társadalom embere rabszolgaságban születik, él és hal: születésekor pólyába varrják, halálakor koporsóba szögezik, s amíg emberi arculatát viselheti, intézményeink láncait hordja.

Mondják, hogy némely bábaasszony meggyömöszöli a újszülött gyermek fejét azzal a szándékkal, hogy illőbb formát adjon neki, s ezt még el is tűrik! Lényünk alkotója rossz mintát használt fejünkhöz, újra meg kell tehát mintáztatnunk, kívülről a bábaasszonyokkal, belülről a filozófusokkal. A karaibok felényivel boldogabbak mínálunk.

„Alighogy a gyermek kilépett anyja méhéből, s még alig élvezi a szabadságot, hogy mozoghat, s hogy kinyújthatja tagjait, új bilincseket raknak rá. Bepólyázzák, merev fejjel és kinyújtott lábbal fektetik le, karját törzséhez feszítik. Mindenfajta gyolcsok és kötelékek veszik körül, nehogy helyzetét változtatni tudja. Jó, ha úgy össze nem szorítják, hogy lélegzeni se tudjon, s ha legalább annyi elővigyázatosságot tanúsítanak, hogy oldalt fektessék, hogy a nedvek, melyeket szájából kell kibocsátania, maguktól lecsurogjanak – mert egyébként még annyi szabadsága se volna, hogy oldalt fordíthassa fejét, s így könnyebben kifolyhassanak."[9]

Az újszülött gyermeknek szüksége van rá, hogy tagjait kinyújtsa és mozgassa, mert így vet véget merevségüknek, melyben oly sokáig voltak gomolyagként összegyúrva. Kinyújtóztatják őt, ez igaz, de mozogni nem engedik, sőt fejét főkötők jármába hajtják. Mintha attól félnének, hogy úgy fog festeni, mintha élne.

Így aztán a növekedésre törekvő test belső részeinek ösztönzőereje áthághatatlan akadályba ütközik, mert a testtől kívánt mozdulatok elmaradnak. A gyermek szüntelenül erőfeszítést tesz, de hasztalanul, mert

[9] Buffon, *Hist. nat.*, IV. kötet, 190. lap.

mindez csak kimeríti erejét, vagy késlelteti ereje kifejlődését. Kevésbé szűkösen, kevésbé kényelmetlenül, kevésbé összeszorultan volt a burokban, mint most pólyáiban. Nem is tudom, mit nyert azzal, hogy megszületett.

A tétlenség és a kényszerhelyzet, amelyben egy gyermek tagjait tartják, csak zavarhatja a vér és a nedvek keringését, csak gátolhatja a gyermeket abban, hogy megerősödjék és növekedjék, csak kiforgathatja alkatát. Ahol ez a szertelen elővigyázatosság ismeretlen, ott az emberek mind magas termetűek, erősek és igen arányosak.[10] Azokban az országokban, ahol pólyázzák a gyermekeket, hemzsegnek a púposak, a sánták, a csámpásak, az angolkórosak, a lőcslábúak, a minden módon eltorzult egyének. Attól való féltükben, hogy a test elformátlanodik a szabad mozgástól, igyekeznek elformátlanítani azzal, hogy présbe rakják. Bizonyára szívesen megbénítanák, nehogy magától megbénuljon.

Ily kegyetlen kényszer vajon lehet-e hatás nélkül kedélyükre, valamint vérmérsékletükre? Első érzésük a fájdalom és a kín érzése, hiszen csak akadályba ütközik minden mozdulatuk, melyre szükségük van. Szerencsétlenebbek, mint a vasra vert gonosztevők, hasztalan erőlködnek, felingerlődnek, ordítanak. Azt mondjátok, hogy sírás az első hangjuk? Meghiszem azt, hiszen születésük óta bosszantjátok. Az első ajándékok, melyeket tőletek kapnak: láncok. Az első bánás, melyben részük van: kínzás. Csak a hangjuk szabad, semmi más, hogyne élnének vele, hogy panaszkodjanak? A rossztól kiabálnak, amit ti tesztek velük. Volnátok így gúzsba kötve, hangosabban kiabálnátok, mint ők.

Honnan ered ez az esztelen szokás? Egy természetellenes szokásból. Mióta az anyák, megvetvén legfőbb kötelességüket, nem akarták már táplálni gyermekeiket, bérelt asszonyokra kellett őket bízni. Ezek ilyen módon idegen gyermekek anyjává lettek, de a természet szava azokról nem szólt nekik, s így csak azon igyekeztek, hogy kíméljék magukat a fáradságtól. A szabadon engedett gyermekre szüntelenül ügyelni kellett volna. Ám ha jól megkötözik és odalódítják egy sarokba, vajon kit háborgat a kiáltozása? Csak bizonyítéka ne legyen a dajka hanyagságának, csak kezét-lábát ki ne törje a csecsemő, bánják is ők, ha elpusztul, vagy ha nyomorék marad egész életére! Teste rovására óvják tagjait, és bármi történjék, a dajka ártatlan.

Azok az édesanyák, akik lerázzák magukról gyermekeiket, és vidáman vetik bele magukat a városi szórakozásokba, vajon tudják-e, hogy ezalatt milyen bánásmódban részesül a bepólyázott gyermek ott falun? Ha történetesen csak a legkevésbé is útban van, szögre függesztik, mint egy csomag rongyot, s míg a dajka kényelmesen végzi a maga dolgát, a szeren-

[10] Lásd a 19. jegyzetet.

csétlen jószág így marad keresztre feszítve. Mindegyiknek, akit ebben a helyzetben találtak, lila színű volt az arca. Az erősen összeszorított mellkas nem engedte keringeni a vért, így a vér a fejbe szállott, s azt hitték, hogy a kis béketűrő felettébb nyugodt, pedig csak ereje nem volt, hogy kiabáljon. Nem tudom, hány órán át képes egy gyermek ebben az állapotban maradni anélkül, hogy belepusztulna, de alig hiszem, hogy nagyon sokáig. Íme, gondolom, a pólya nyújtotta kényelem egyik legfőbb áldása.

Azt hangoztatják, hogy a szabadon hagyott gyermekek esetleg rossz testhelyzetet vesznek föl, és oly mozdulatokat tehetnek, amelyek árthatnak tagjaik arányos kifejlődésének. Álbölcsességünk egyik hiábavaló okoskodása ez, mert soha semmiféle tapasztalás sem igazolta. Abból a tengernyi gyermekből, akik végtagjaik teljes szabadságában cseperednek föl, mégpedig józanabb népeknél, mint amilyen mi vagyunk, egyetlen egyet sem látni, aki megsebesítené vagy megnyomorítaná magát. Nem is lennének képesek oly erővel mozogni, hogy a mozdulatok veszedelmessé válhatnának, s ha erőltetett helyzetbe kerülnek, a fájdalom tüstént figyelmezteti őket, hogy változtassák meg.

Soha nem jutott még eszünkbe, hogy bepólyázzuk a kiskutyákat vagy a kismacskákat. Vajon látni-e holmi rájuk nézve kedvezőtlen következményét ennek a hanyagságnak? A gyermekek súlyosabbak, az igaz, de aránylag gyengébbek is. Hiszen mozdulni is alig bírnak. Hogyan tehetnének kárt magukban? Ha hátukra fektetnék őket, meghalnának ebben a helyzetben, de visszafordulni sohasem bírnának, akár a teknősbéka.

Nem elég, hogy az anyák felhagytak gyermekeik szoptatásával, most már szülni sem akarnak. Természetes következménye ez az előbbinek. Mihelyt az anyaság terhessé válik, csakhamar megtalálják a módját, hogy teljesen megszabaduljanak tőle: haszontalan dolgot akarnak végezni, mert mi sem könnyebb ennél. Így aztán a faj kárára fordítják azt a vonzalmat, mely a faj szaporítására való. Ez a szokás az elnéptelenedés egyéb okaival együtt jelzi Európa közeli sorsát. A tudományok, a művészetek, a filozófia és a tőle eredő erkölcsök hamarosan sivataggá teszik majd. Vadállatok fogják benépesíteni, azaz lakossága körülbelül ugyanaz marad.

Láttam néhányszor a fiatal asszonyok apró furfangjait, amint úgy tesznek, mintha maguk akarnák táplálni gyermekeiket. Értenek hozzá, hogyan kell kéretni magukat, hogy mondjanak le szeszélyükről. Bevonják ügyesen a játékba a férjet, az orvost, legkivált az anyát. Menten vége lenne annak a férjnek, aki beleegyezni merészelne abba, hogy felesége táplálja gyermekét. Gyilkosnak tartanák, aki szabadulni akar a feleségétől. Körültekintő apák! Az apai szeretetet fel kell áldozni a béke kedvéért. Szerencsétek, hogy falun még akadnak önmegtartóztatóbb asszonyok a tieteknél! És még nagyobb szerencse, ha asszonyaitok az így nyert időt nektek szentelik és nem másoknak!

Az asszonyok kötelessége nem kétséges. Ők azonban lenézik kötelessé-

güket, s így vita tárgyává teszik, vajon egyre megy-e a gyermeknek, hogy az ő tejükkel vagy másvalakiével táplálkozzék. Én ezt a kérdést, melynek megítélői az orvosok, az asszonyok kívánsága szerint eldöntöttnek tartom,[11] s ami engemet illet, bizony én is amondó vagyok, hogy jobb, ha a gyermek egy egészséges dajka tejét szopja, semmint egy elkényesedett anyáét, amikor esetleg holmi újabb rossz fenyeget a vérben, amelyből vétetett.

De csupán csak fizikai oldaláról kell-e vizsgálnunk ezt a kérdést? Kevésbé van-e a gyermeknek szüksége anyja gondoskodására, mint emlőire? A tejet, melyet anyja megtagad tőle, más asszonyok, sőt állatok is megadhatják neki, de az anyai gondozást semmi sem pótolja. Aki a magáé helyett más asszony gyermekét táplálja, rossz anya. Hogyan lehetne hát jó dajka? Azzá válhat, de csak lassanként. A megszokásnak kellene megváltoztatnia a természetet, csakhogy a rosszul gondozott gyermek százszor is belepusztul, mire dajkája anyai gyengédséget kezd iránta érezni.

Éppen ebből az előnyből származik egy képtelenség, amely már maga elég lenne, hogy minden érzékeny asszonynak elvegye a bátorságát attól, hogy mással tápláltassa gyermekét. Ez a képtelenség nem más, mint az anyai jogon való osztozás, helyesebben annak kisajátítása. Látnia kell, amint gyermeke egy más nőt éppúgy szeret, vagy jobban, mint őt. Éreznie, hogy a gyengédség, melyet a gyermek saját anyja iránt tanúsít: kegy, míg amellyel fogadott anyja iránt viseltetik: kötelesség. Gyermeki ragaszkodással ugyanis annak tartozom, akitől anyai gondoskodásban volt részem.

Ezt a képtelen helyzetet oly módon szokták orvosolni, hogy a dajkát valóságos cselédként kezelik, s így megvetést csepegtetnek a gyermekbe dajkája iránt. Amikor ételt a szolgálata, visszaveszik tőle a gyermeket, vagy elbocsátják a dajkát. Barátságtalan fogadtatással veszik el a kedvét, hogy a csecsemőt, akit táplált, látogassa. Néhány esztendő múltán a gyermek már rá sem ismer, mert azóta sem látta. Ekkor csalódik aztán az anya, aki azt hiszi, hogy most a dajka helyébe léphet, és kegyetlenségével helyrehozhatja annak mulasztását. Ahelyett, hogy gyengéd gyermeket csinálna az elfajzott csecsemőből, hálátlanságra szoktatja. Megtanítja arra, hogy egy napon majd megvesse azt, aki életet adott neki, csakúgy mint azt, aki tejével táplálta.

Mily szívesen időznék ennél a tárgynál, csak ne volna oly elkedvetlenítő, amikor hasznos témákon hiába kérődzik az ember! Pedig nem is gondoljuk, mily sokrétű dolog ez. Akarjátok, hogy mindenki megtegye

[11] Az asszonyok és az orvosok szövetkezése mindig Párizs egyik legmulatságosabb furcsaságának tűnt fel előttem. Az orvosok a nők révén szerzik hírnevüket, a nők pedig az orvosok révén szereznek érvényt akaratuknak. Így aztán sejthető, melyik az ügyesség ama fajtája, amellyel Párizsban egy orvos hírnévre tehet szert.

első kötelességét? Az anyákon kezdjétek! El fogtok képedni a változástól, melyet így előidéztetek. Ebből az első züllésből adódik minden: fokról fokra romlik meg az egész erkölcsi rend. A természetesség kialszik a szívekben. A családi kör nem ölt már olyan eleven képet. A kialakuló család megindító látványa nem fűzi már otthonához a férjet, és nem parancsol tiszteletet az idegennek. Az anyát, kinek gyermekei láthatatlanok, kevésbé tisztelik. Nem állandó fészek többé a család. A megszokás nem fűzi már szorosabbra a vér kötelékeit. Nincs többé sem apa, sem anya, sem gyermek, sem fivér, sem nővér. Hogy is szerethetnék egymást, amikor az egyik alig ismeri a másikat. Mindenik csak önmagára gondol. És ha az otthon csak szomorú magány, akkor másutt kell keresni a felvidulást.

Ám ha az anyák rászánják magukat gyermekeik táplálására, az erkölcsök megújulnak maguktól, a természet érzései felébrednek minden szívben, az állam ismét benépesül. Íme, az első pont, s ebben az egyetlen pontban minden összefut. Az otthon életének varázsa a legjobb ellenméreg a rossz erkölcsökre. A gyermekekkel való vesződés, melyet bosszantónak tartanak, kellemessé válik. Szükségesebbé, kedvesebbé teszi egymás számára az apát meg az anyát, szorosabbra vonja köztük a hitvesi köteléket. Ha a család eleven és mozgalmas, a házi gond lesz az asszony legkedvesebb foglalatossága, a férj legédesebb szórakozása. Így, ha ezt az egyetlen visszaélést megszüntetnék, csakhamar általános megújulás következnék belőle. Hamarosan visszanyerné minden jogát a természet. Amint az asszonyok ismét anyákká lesznek, csakhamar a férfiak is megint apákká és férjekké válnak.

Fölösleges szószaporítás! Hiszen még a nagyvilági élvezetek nyomán támadt csömör sem vezet vissza az említett állapothoz. Az asszonyok nem anyák többé, nem is lesznek azok, nem akarnak többé anyák lenni. De még ha akarnák is, alig lennének képesek rá. Manapság, amikor az ellenkező szokás már meggyökeresedett, minden egyes nőnek környezete valamennyi nőtagjának ellenkezésével kellene megküzdenie. Oly példa ellen léptek ezek szövetségre, amelyet egyes asszonyok nem is mutatnak, a többiek pedig nem akarnak követni.

Azért még akadnak néha jó természetű fiatal lények, akik e tekintetben szembe mernek szállni az uralkodó divattal és a többi nők zajongásával, s rettenthetetlen erénnyel teljesítik ezt az oly édes kötelességet, melyet a természet ró rájuk. Vajha növekednék számuk ama jótétemények varázsától, melyek minden nőt megilletnek, aki e kötelességnek aláveti magát! A legegyszerűbb megfontolásból folyó következtetésekre, valamint oly megfigyelésekre támaszkodva, melyeket tapasztalatom szerint még sohase cáfoltak meg, merem ígérni ezeknek a tiszteletre méltó anyáknak férjük szilárd és állhatatos ragaszkodását, gyermekeik valóban gyermeki gyengédségét, a társadalom becsülését és tiszteletét, szerencsés szüléseket baleset és következmény nélkül, életerőt, viruló egészséget és vé-

gül azt az örömet, hogy egy napon majd követőkre találnak leányaikban, s hogy példaként idézik majd őket mások leányai előtt.

Ahol nincs anya, ott nincsen gyermek. A kötelességek köztük kölcsönösek, s ha rosszul teljesítik ezeket az egyik oldalon, elhanyagolják a másikon. A gyermeknek szeretnie kell anyját, mielőtt tudná, hogy ez kötelessége. Ha a szokás és a gondoskodás nem erősíti a vér szavát, elnémul ez a szó már az első években, a szív pedig úgyszólván meghal, még mielőtt megszületett volna. Így aztán már első lépéseinkkel kiléptünk a természetből.

Ugyancsak ki lehet jutni belőle egy átellenben levő úton, ha az anyai gondoskodás elhanyagolása helyett az asszony túlzásba viszi azt. Amikor bálványozza ennen gyermekét, amikor növeli és táplálja gyengeségét azzal, hogy távol akarja tartani tőle. Azt hiszi, kivonhatja őt a természet törvényei alól, távol tartja tehát tőle a kellemetlen csapásokat, de nem gondolja meg, hogy a néhány kellemetlenség helyett, melyektől pillanatnyilag megóvja, mennyi távoli bajt és veszedelmet halmoz a fejére, s hogy micsoda barbár elővigyázatosság meghosszabbítani a tehetetlen gyermekkort egészen a meglett ember fáradságos koráig. Thetisz, hogy fiát sebezhetetlenné tegye, mint a rege mondja, belemártotta a Sztüx vizébe. Szép és világos ez az allegória. Azok a kegyetlen anyák, akikről beszélek, másként járnak el: elpuhultságba mártják gyermekeiket, s ennek ára a szenvedés, melyre ilyeténképpen előkészítették őket, meg a mindenfajta baj, amely most már keresztüláradhat pórusaikon. Mihelyt felnőnek, ellenállhatatlanul prédájukká lesznek.

A természetet figyeljétek, kijelöli nektek az utat, azt járjátok! Szüntelenül edzi ő a gyermekeket. Szívóssá teszi vérmérsékletüket mindenféle megpróbáltatással. Idejekorán megtanítja nekik, mi az a kín, a fájdalom. A fogak, amint áttörik magukat, meghozzák a lázt, a heves kólikák görcsökkel járnak, hosszas köhögések fojtogatják, férgek kínozzák őket, a vérmesség megrontja vérüket, különböző csírák erjednek benne, és veszedelmes kiütéseket okoznak. A gyermekkor úgyszólván csupa betegség és veszély: a világrajött gyermekek fele elpusztul nyolcadik életéve előtt. Ha kiállta a próbát, megerősödve kerül ki belőle, s mihelyt használni is tudja életét, életereje ettől biztonságosabb lesz.

Íme a szabály, melyet a természet előír. Miért szálltok szembe vele? Nem látjátok, hogy ha javítani szándékoztok rajta, leromboljátok alkotását, gondoskodásának eredményét hátráltatjátok? Szerintetek megkettőződik a veszély, ha kívülről ugyanazt tesszük, amit a természet belülről, holott ellenkezőleg: elhárul ettől és elerőtlenedik. A tapasztalat azt tanítja, hogy a kényeztetéssel nevelt gyermekek nagyobb számban halnak meg, mint a többiek. Hacsak túl nem megyünk a mértéken, kevesebbet kockáztatunk, ha erejüket igénybe vesszük, mint ha kíméljük azt. Eddzétek hát őket a csapásokhoz, melyeket egykor majd el kell viselniük! Eddzé-

tek hozzá testüket az évszakok, az éghajlatok, az elemek viszontagságaihoz, az éhséghez, a szomjúsághoz, a fáradsághoz, mártsátok őket a Sztüx vizébe! Mielőtt a test a maga szokásait elsajátítaná, veszély nélkül rászoktatható bármire, mihelyt azonban végleg megállapodott, a legkisebb változtatás is veszéllyel jár. A gyermek kibír olyan változásokat, amilyeneket férfi nem bírna ki. Rostjai lágyak és hajlékonyak, erőltetni sem kell, és hajlíthatók bármiféleképpen, míg a felnőtt rostjai merevebbek, megszokott hajlásukból csak erőszakkal téríthetők ki. Erőteljessé tehetünk egy gyermeket anélkül, hogy életét vagy egészségét kockára tennők. S még ha némi kockázattal járna is, akkor sem szabad haboznunk. Hiszen az emberélettől elválaszthatatlan kockázatok ezek, s így mi sem ésszerűbb, mint oly időszakra korlátozni őket, ahol a legkevésbé hátrányosak.

Korának előrehaladtával a gyermek mind becsesebbé válik. Személyének értékéhez járul ama gondoknak értéke, amelyekbe került. Élete elvesztéséhez társul benne a halál érzése. Így tehát legkivált a jövőre kell gondolnunk, amidőn épségén őrködünk. Az ifjúkor bajai ellen fel kell fegyvereznünk, mielőtt még elérné ezt a kort, mert az élet értéke növekszik addig a korig, amikor az élet hasznosíthatóvá válik, s így nincs nagyobb őrültség, mint megkímélni egynémely bajtól a gyermekkort, és rázúdítani a bajokat érett korára. Hát kell-e ezt egyáltalán magyarázni?

Az ember sorsa mindenkori szenvedés. Önfenntartásának gondja is elválaszthatatlan a gyötrelemtől. Boldog, aki gyermekkorában csak a testi bajokat ismeri. Bizony jóval kevésbé kegyetlen, jóval kevésbé fájdalmas bajok, mint a többiek, és jóval ritkábban késztetnek arra, hogy búcsút mondjunk az életnek. A köszvény okozta fájdalmak miatt nem öli meg magát az ember. Csak a lélek fájdalmai szülnek kétségbeesést. Sajnálkozunk a gyermek sorsán, pedig a magunkén kellene sajnálkoznunk. Legnagyobb bajaink önmagunkból folynak.

Sír a gyermek, amikor megszületik. Kisdedkora sírás közt zajlik le. Hol ringatják vagy babusgatják, hogy elcsituljon, hol fenyegetik vagy verik, hogy elhallgattassák. Vagy azt tesszük, ami neki tetszik, vagy azt követeljük tőle, ami nekünk tetszik. Vagy alávetjük magunkat szeszélyeinek, vagy őt a mi szeszélyeinknek. Nincs középút: vagy ő parancsol, vagy neki parancsolnak. Így aztán első eszméi az uralkodás és a szolgaság. Még beszélni sem tud, s már parancsol, még cselekedni sem tud, s már engedelmeskedik. Néha még meg is fenyítik, amikor még tudatában sem lehet hibáinak, azaz még nem is hibázhatott. Így aztán csak úgy öntjük időnek előtte fiatal szívébe a szenvedélyeket, melyeket azután ráfogunk a természetre, s miután tőlünk telhetőleg igyekeztünk gonosszá tenni, panaszkodunk, hogy tényleg az.

Hat-hét évet ilyen módon tölt el a gyermek az asszonyok kezében, áldozata szeszélyeiknek és a maga szeszélyeinek. Mikor aztán megtanították erre is, arra is, azaz miután megterhelték emlékezetét szavakkal, melye-

ket képtelen megérteni, vagy dolgokkal, melyek számára teljesen haszontalanok, miután a felébresztett szenvedélyekkel elfojtották benne mindazt, ami természetes, átadják ezt a mesterséges lényt egy tanító kezébe, aki véglegesen kifejleszti a már készen talált mesterséges csírákat, mindenre megtanítja, csak éppen arra nem, hogy önmagát ismerje, csak arra nem, hogy önmagából hasznot húzzon, csak arra nem, hogy élni tudjon, s hogy magát boldoggá tegye. Mikor aztán ez a gyermek, ez a rabszolga és zsarnok, aki csupa tudás, de semmi érzék, egyaránt satnya testben és lélekben, kiröppen a világba, hogy ottan együgyűségét, gőgjét és minden vétkét mutogassa, akkor aztán sirathatjuk benne az emberi nyomorúságot és elvetemültséget. Félreértés ne essék! Ez itt a mi szeszélyeink gyermeke. A természet gyermekét másként alkották.

Akarjátok-e hát, hogy megőrizze eredeti formáját? Őrizzétek épségben attól a pillanattól fogva, hogy világra jön. Mihelyt megszületik, vegyétek hatalmatokba, és ne hagyjátok el többé, míg csak felnőtté nem lett. E nélkül sohasem értek el sikert. Miként az igazi dajka az anya, úgy az igazi tanító az apa. Összhang legyen teendőik menetében csakúgy, mint rendszerükben. Az egyiknek kezéből jusson a gyermek a másikéba. Józan, de korlátolt apa jobban nevel, mint a világ legügyesebb tanítómestere, mert a buzgalom jobban pótolja a tehetséget, mint a tehetség a buzgalmat.

Igen ám, de a teendők, a kötelességek, az ügyes-bajos dolgok ... Ó, a kötelességek! Persze, az apai kötelesség a legutolsó.[12] Ne csodálkozzunk rajta, ha egy férfiú, akinek felesége nem méltatta házasságuk gyümölcsét arra, hogy táplálja, nem méltatja arra, hogy nevelje. Nincs bájosabb látvány a családnál, de egyetlen elhibázott vonás eltorzítja valamennyit. Ha az anya nem elég egészséges, hogy dajka lehessen, az apa túlságosan elfoglalt lesz majd ahhoz, hogy nevelő legyen. A gyermekeket eltávolítják, szétszórják nevelőintézetekbe, zárdákba, kollégiumokba, másfelé viszik ők a szülői ház iránti szeretetet, vagy, jobban mondva, a szülői házba visszaviszik azt a szokást, hogy nem tartoznak semmihez. A fivérek és a nővérek alig ismerik majd egymást. Amikor valamely ünnepélyes alkalommal mindnyájan egybegyűlnek, esetleg igen udvariasak lesznek egymáshoz, de úgy bánnak majd egymással, mint az idegenek. Mihelyt nincs többé meghitt viszony a szülők

---

[12] Amikor azt olvassuk Plutarkhosznál, hogy Cato, a cenzor, aki oly dicsőségesen kormányozta Rómát, maga nevelte fiát a bölcsőjétől fogva, és oly gondosan, hogy mindent otthagyott, csak hogy jelen lehessen, amikor a dajka, vagyis az anya mosdatta és tisztába tette; amikor Suetoniusnál olvassuk, hogy Augustus, a világ ura, azé a világé, melyet meghódított, s melyet maga igazgatott, maga tanította unokáit írásra, úszásra és a tudományok elemeire, s hogy unokái szüntelenül körülötte voltak — nevetni vagyunk kénytelenek ama régi jó idők derék kis emberkéin, akik ilyesfajta süketlenségekkel szórakoztak. Ahhoz persze nem lenne eszük, hogy korunk nagy embereinek országos teendőit ellássák.

közt, mihelyt a családi kör nem jelenti többé az élet édességét, kárpótlásul a rossz erkölcsökhöz kell folyamodni. Ki az az ostoba ember, aki nem látja át mindezek szoros kapcsolatát?

Az apa azzal, hogy gyermekeket nemz és eltart, még csak harmadrészben teljesíti feladatát. Emberekkel tartozik fajának, társas lényekkel a társadalomnak, polgárokkal az államnak. Minden férfiú, akinek módjában áll megfizetni ezt a háromszoros tartozást, és nem fizeti meg, bűnös, és talán még bűnösebb, ha csupán félig fizeti meg. Aki nem képes az apai kötelességet ellátni, annak nincs joga ahhoz, hogy apává legyen. Sem a szegénység, sem a munka, sem más emberi szempont nem menti fel az alól, hogy eltartsa és hogy maga nevelje gyermekeit. Elhiheted ezt nekem, olvasóm. Előre megmondom mindenkinek, akiben érzés lakozik, és mégis elhanyagol ily szent kötelességet, hogy sokáig fog keserű könnyeket hullatni a maga hibája miatt, és nem talál majd soha vigasztalást.

De mit is tesz az a gazdag ember, az az oly igen elfoglalt családapa, aki, mint mondja, kénytelen magára hagyni gyermekeit? Megfizet egy másik embert, hogy ellássa azt a gondoskodást, amely őneki terhére van. Eladó lélek! Azt hiszed, hogy pénzért másik apát adtál fiadnak? Térj már észre, hiszen nem gazdát adtál neki, hanem lakájt, aki most aztán majd másik lakájt nevel.

Sokat vitatkoznak azon, hogy melyek a jó nevelő tulajdonságai. Az első, amelyet én megkövetelnék tőle – és már ez az egy feltételez sok más tulajdonságot –, hogy ne legyen megvásárolható. Vannak oly nemes mesterségek, hogy az ember nem űzheti őket pénzért anélkül, hogy méltatlannak ne bizonyuljon rájuk. Ilyen a katona mestersége, és ilyen a tanítóé. Tehát ki nevelje gyermekemet? Mondtam már: te magad. De én nem tehetem. Nem teheted?... Szerezz hát magadnak egy barátot, mert más megoldást nem találok.

A nevelő! Ó, micsoda fennkölt lélek!... Valóban, ahhoz, hogy embert alkossunk, vagy apának kell lennünk, vagy többnek, mint embernek. És lám, ez az a teendő, melyet ti nyugodtan rábíztok bérencekre.

Minél többet gondolunk rá, annál több újabb nehézségre bukkanunk. Úgy kéne, hogy előzőleg a nevelőt a neveltje számára neveljék, a cselédeket pedig a gazdájuk számára, hogy mindazok, akik a növendék közelében vannak, előzőleg ugyanazokat a benyomásokat kapják, melyeket közölniük kell vele. És így visszafelé kéne haladni, nevelésről nevelésre, ki tudja meddig. Mert lehetséges-e, hogy egy gyermeket jól neveljen az, akit magát sem neveltek megfelelően?

Föllelhető-e valahol ez a ritka halandó? Nem tudom. Ki tudja, vajon a mi lealacsonyodott korunkban az erénynek mely fokára juthat még el az emberi lélek? Tegyük fel azonban, hogy ezt a csodalényt megtaláltuk. Ha megfontoljuk, mit kell tennie, látni fogjuk, milyennek kell lennie. Előre is látni vélem, hogy az az apa, aki teljesen tisztában van vele, mily nagy

az ára egy jó nevelőnek, inkább lemond róla, mert több bajába kerülne megszerezni az illetőt, mint ha maga nevelővé lenne. Ám ha jó barátot akar szerezni, neveljen magának a fiában jó barátot. Ha megteszi, mentesül alóla, hogy másutt keresse, s a természet máris elvégezte a munka felét.

Valaki, akinek csak rangját ismerem, ajánlatot tett, hogy neveljem a fiát. Igen-igen megtisztelt, ez kétségtelen. Nem szabad azonban panaszkodnia visszautasításom miatt, sőt örülnie kell, amiért ily tartózkodó voltam. Ha elfogadtam volna ajánlatát, és módszeremben tévedtem volna, a nevelés akkor elhibázott lenne. Ha sikerrel neveltem volna, még rosszabbul állnánk: fia megtagadta volna címét, nem akart volna többé herceg lenni.

Nagyon is tisztában vagyok a nevelői kötelesség nagyságával, sokkal inkább érzem képtelenségemet, semhogy valaha is elfogadjak ily szerepet, akárhonnan ajánlanák is fel nekem, s még a baráti érdek sem volna egyéb számomra, mint még egy ok a visszautasításra. Úgy vélem, e könyv elolvasása után keveseknek szottyan kedvük, hogy efféle ajánlatot tegyenek nekem, s azokat, akiknek talán mégis kedvük támadna rá, arra kérem, most már ne fáradjanak hiába. Valamikor kellőképpen kipróbáltam ezt a mesterséget, s most már biztos lehetek benne, hogy nem vagyok rá alkalmas, hivatásom különben is fölmentene alóla akkor is, ha tehetségem képesítene rá. Azt hiszem, tartozom ezzel a nyilvános kijelentéssel azoknak, akik, úgy látszik, nem becsülnek eléggé annyira, hogy őszintének és elhatározásaimban megfontoltnak tartsanak.

A leghasznosabb feladatot képtelen vagyok tehát ellátni, legalább megpróbálom a legkönnyebbiket. Annyi másnak példájára nem a munkához nyúlok, hanem a tollhoz. Ahelyett, hogy megtenném a teendőt, igyekszem elmondani.

Tudom, hogy az ehhez hasonló vállalkozások alkalmával a szerző, mivel mindig otthonosan mozog ama rendszerek közt, amelyeknek gyakorlati alkalmazása alól felmentést élvez, játszva ad elő sok szép elvet, melyet lehetetlen követni, s hogy részletek és példák hiányában ami kivihetőt mond is, hasznavehetetlen marad, ha alkalmazását nem mutatja meg.

Arra szántam el tehát magamat, hogy egy képzeletbeli növendéket szerzek, feltételezem életkorát, egészségét, ismereteit és mindama képességeit, melyek a reá vonatkozó nevelési munkámhoz illenek, s aztán irányítom nevelését születése pillanatától egészen addig a pillanatig, amikor már kész emberré lett, s nincs már szüksége más vezetőre, csak önmagára. Ez a módszer hasznosnak tűnik előttem arra, hogy visszatartsa az önmagával szemben bizalmatlan írót attól, hogy fantazmagóriákba tévedjen. Mihelyt eltér ugyanis a szokásos gyakorlattól, elegendő, ha egyszerűen kipróbálja növendékén a sajátját, és tüstént érezni fogja, vagy az olvasó érzi majd helyette, vajon követi-e a gyermekkor haladását és az emberi szív természetes menetét.

Ezt igyekeztem megtenni az elém tornyosuló mindmegannyi nehézségek

közepette. Nehogy fölöslegesen duzzasszam ezt a könyvet, megelégedtem annyival, hogy lerakom az elveket, melyeknek igazságát mindenkinek éreznie kell. Ám a szabályokat illetően, melyeknek esetleg bizonyítékokra lehet szükségük, valamennyit alkalmaztam Emilemre vagy más példákra, és megmutattam igen terjedelmes részletekben, miként lehet a gyakorlatba átvinni azt, amit megállapítok. Legalábbis a terv, melynek követését magam elé tűztem, ebből áll. Az olvasó dolga megítélni, vajon sikerült-e.

Innen adódott az, hogy eleinte keveset beszéltem Emilről, mert alapvető nevelési elveim, noha ellenkeznek a befogadott elvekkel, annyira nyilvánvalóak, hogy józan ember nehezen tagadhatná meg tőlük helyeslését. De amily mértékben előrehaladok, növendékem, akit másként vezetnek, mint a tieiteket, nem közönséges gyermek többé. Oly életrend kell tehát neki, amely egyenesen az ő számára készült. Ekkor aztán már gyakran lép a színre, míg a vége felé többé egy pillanatra sem vesztem szem elől egészen addig, amikor, bárhogy vélekedjék is, semmi szüksége sem lesz többé reám.

Nem beszélek itten a jó nevelő tulajdonságairól. Ezeket föltételezem, s magamról is feltételezem, hogy megvannak bennem mindezek a tulajdonságok. Aki művemet olvassa, látni fogja, mily bőkezű vagyok önmagam iránt.

Csupán annyit szeretnék a közvéleménnyel szemben megjegyezni, hogy egy gyermek nevelőjének fiatalnak kell lennie, mégpedig oly fiatalnak, amilyen fiatal egy bölcs ember csak lehet. Legjobban szeretném, ha ő maga is gyermek lenne, ha ez lehetséges volna. Így aztán pajtása lehetne növendékének, bizalmába férkőzhetnék, osztozna szórakozásaiban. Nincs elég érintkezési pont a gyermekkor és az érett kor között, s ily nagy távolságból igazán szilárd vonzalom így sohasem alakulhat ki. A gyermekek hízelegnek néha az aggastyánoknak, de sohasem szeretik őket.

Általában azt szeretnék, ha a nevelő már felnevelt légyen egy gyermeket. Túlzott követelés. Ugyanaz az ember csak egy nevelést bír elvégezni. Ha kettőre volna szükség ahhoz, hogy sikerüljön, akkor semmi joga sem lenne egy elsőre vállalkozni.

Több tapasztalattal az ember jobban csinálhatná, de mégsem menne a dolog. Aki már egyszer ellátta ezt a hivatást, mégpedig oly jól, hogy minden terhét érezte, nem kap többé kedvet, hogy ismét belebocsátkozzék. Ha pedig rosszul látta el az első alkalommal, rossz előjel az a másodikra.

Megengedem, nagyon különböző dolog követni egy fiatal embert négy éven át, és vezetni huszonöt éven keresztül. Ti akkor adtok nevelőt fiatoknak, amikor már teljesen kifejlődött. De én úgy akarom, hogy már születése előtt legyen nevelője. A ti emberetek ötévenként cserélheti növendékét, az enyémnek sohasem lesz több, csak egy növendéke. Ti különbséget tesztek tanító és nevelő közt. Bolondság ez is! Mert lehet-e különbséget tenni tanítvány és növendék közt? Csak egyetlen tudomány tanítható a gyermeknek: az emberi kötelességek tudománya. Ez a tudomány egy, és bármit mondott

is Xenophón a perzsák neveléséről, ez a tudomány osztatlan egész. Én egyébként inkább nevelőnek s nem tanítónak nevezem e tudomány mesterét, mert nem annyira arról van szó, hogy oktasson, mint inkább arról, hogy vezessen. Nem szabad utasításokat adnia, csak rávezetnie az utasításokra.

Ha ekkora gonddal kell kiválasztani a nevelőt, akkor neki viszont megengedett dolog, hogy kiválassza növendékét, legkivált, amikor mintát kell nyújtania. A kiválasztásnak nem szabad sem a gyermek tehetsége, sem jelleme szerint történnie, hiszen csak a mű befejezte után ismerjük meg őt, s már születése előtt magunkhoz vesszük. Ha módomban állna kiválasztani, csak közepes szelleműt választanék, s feltételezem, hogy növendékem ilyen. Csak a közönséges embereket szükséges nevelni, csak az ő nevelésük szolgálhat például a hozzájuk hasonlók nevelése számára. A többiek fölnevelődnek, ha tetszik, ha nem.

Az ország sem közömbös az emberek kiművelése tekintetében. Csak mérsékelt éghajlat alatt válnak teljességgel azzá, amire képesek. A szélsőséges éghajlat hátránya szemmel látható. Az embert nem plántálják egy ország földjébe, mint a fát, hogy örökké ott maradjon, és annak, aki az egyik végéről indul el, s a másikhoz akar eljutni, kétszer akkora utat kell megtennie, mint annak, aki a közepéről indul el.

És ha egy mérsékelt éghajlatú ország lakója egymás után bejárja a két szélsőt, előnyös helyzete még nyilvánvalóbb, mert noha ugyanolyan mértékben változik, mint az, aki az egyik végletből a másikba jut el, természetes alkatától felényivel kevésbé távolodik el. Egy francia elél Guineában vagy a Lappföldön, de egy néger nem él el hasonlóképpen Torneában, sem egy szamojéd Beninben. Sőt, úgy látszik, hogy az agy szerkezete kevésbé tökéletes a két szélső éghajlaton. A néger és a lapp nem oly értelmes, mint az európai. Ha azt akarom, hogy növendékem a világ lakója lehessen, mérsékelt övből fogom kiválasztani, például sokkal inkább Franciaországból, mint bárhonnan.

Északon az emberek sokat fogyasztanak, terméketlen talajon. Délen keveset fogyasztanak, termékeny talajon. Ebből aztán újabb különbség származik, minek folytán amazok dolgosak, emezek szemlélődőek. A társadalom ugyanazon a vidéken mutatja ennek a szegények és gazdagok közötti különbségnek a képét: az előbbiek a terméketlen, az utóbbiak a termékeny földet lakják.

A szegénynek nincs szüksége nevelésre. Életkörülményeiből adódó nevelése szükségképpeni, hiszen más nem áll módjában. Az a nevelés ellenben, melyet a gazdag kap az ő életkörülményeitől, számára a legkevésbé megfelelő mind a saját, mind a társadalom érdekében. A természetes nevelésnek egyébként alkalmassá kell tennie az embert minden emberi életmódra, s így szegény embert arra nevelni, hogy gazdag legyen, kevésbé ésszerű, mint gazdagot szegénynek nevelni. Ugyanis, ha e két rend számarányát tekintjük, több a tönkrement ember, mint a felkapaszkodott. Tehát gazdagot

válasszunk ki, így legalább biztosak leszünk, hogy egy emberrel többet alkottunk, míg a szegény önmagától is emberré válhatik.

Ugyanebből az okból nincs kifogásom ellene, hogy Emil előkelő származású legyen. Egy áldozatot így mindenesetre kiragadunk az előítéletek világából.

Emil árva gyermek. Nem fontos, hogy apja és anyja legyen. Feladataikat magamra vállaltam, jogaikat is öröklöm mindahányat. Tisztelnie kell szüleit, de engedelmeskednie csak nekem szabad, ez a legfőbb, helyesebben az egyetlen feltételem.

Ehhez még egy feltételt kell csatolnom, amely csupán folyománya az előbbinek: hogy csakis kölcsönös beleegyezésünkkel választhatnak el bennünket egymástól. Lényeges ez a kikötés, s szeretném, ha a növendék meg a nevelő olyannyira elválhatatlannak tekintenék magukat, hogy sorsuk szüntelenül kettejük közös ügye legyen. Mihelyt felötlik előttük a távolból az elválás lehetősége, mihelyt megcsillan előttük a pillanat, amely elidegenítheti őket egymástól, máris idegenek egymás számára, mindenik a maga kis világát éli. Arra az időre gondolnak, amikor már nem lesznek együtt, s így szíves-örömest máris indulnának. A tanítvány nem lát a tanítóban egyebet, mint a gyermekkor cégérét és ostorát. A tanító nem tekinti tanítványát egyébnek, mint nyomasztó tehernek, melytől alig várja, hogy megszabaduljon. Versengve vágynak arra a pillanatra, amely végre megszabadítja őket egymástól, s mivel soha sincs közöttük igazi ragaszkodás, az egyikben szükségképpen csekély lesz az éberség, a másikban a tanulékonyság.

Ám ha úgy tekintik egymást, mint akiknek együtt kell eltölteniük napjaikat, fontos lesz számukra, hogy megszerettessék magukat egymással, s ezáltal máris kedvelik majd egymást. A növendék csöppet sem szégyelli, ha gyermekkorában a nyomában jár annak, aki majd felnőttkorában a barátja lesz. A nevelőnek érdekében áll a gondoskodás, hiszen ő aratja le gyümölcsét, s mindaz a kiválóság, melyet növendékének átad, tőke, melyet öreg napjai javára fektet be.

Ez az előre megkötött szerződés feltételezi, hogy a szülés szerencsés volt, a gyermek megfelelő alkatú, életerős és egészséges. Az apának nem szabad megkülönböztetéseket tennie, és nem szabad senkit előnyben részesítenie a családban, melyet Isten adott neki: minden gyermeke egyformán az ő gyermeke, ugyanazzal a gondoskodással és ugyanazzal a gyengédséggel tartozik valamennyinek. Akár nyomorékok, akár nem, akár betegesek, akár tagbaszakadtak, mindenikük egy-egy zálog, melyről számot kell adnia annak a kéznek, amelytől átvette. A házasság pedig oly szerződés, melyet a felek nemcsak egymással, hanem egyben a természettel is kötöttek.

Ám aki oly kötelességet vállal magára, melyet nem a természet rótt rá, előre kell, hogy biztosítsa magának az eszközöket teljesítésére, mert különben számot kell majd adnia még arról is, amit nem volt képes megtenni. Aki gyenge és betegeskedő gyermeket vállal magára, nevelői tényked ése

helyett a betegápolóét fogja űzni. Haszontalan élet gondozására fecsérli az időt, melyet arra szánt, hogy értékét fokozza. Kiteszi magát annak, hogy egy szép napon a zokogó anya szemére veti majd gyermeke halálát, holott oly sokáig életben tartotta.

Nem vállalnék el beteges és rossz alkatú gyermeket, még ha esetleg nyolcvan évig élne is. Olyan növendékre nincs szükségem, aki haszontalan önmagának, csakúgy, mint másoknak, akinek minden igyekezete csak arra irányul, hogy önmagát életben tartsa, s akinek teste ártalmára van lelke neveltetésének. Vajon mit érek vele, ha hiába pazarlom rá gondjaimat? Legfeljebb annyit, hogy megkettőzöm a társadalom veszteségét, amikor egy ember kedvéért kettőtől fosztom meg. Vállalja helyettem más a beteget, beleegyezem és helyeslem könyörületességét. Az én képességeim nem ilyesmire valók. Semmiképpen sem tudom megtanítani élni azt, aki nem gondol egyébre, mint hogy meg ne haljon.

Kell, hogy a testnek annyi életereje legyen, hogy engedelmeskedjék a léleknek: a jó szolgának életerősnek kell lennie. Tudom, hogy a mértéktelenség felcsigázza a szenvedélyeket, s hogy idővel a testet is leteríti. De az önkínzások és a böjtök is gyakran ugyanazt eredményezik, ellentétes oknál fogva. Minél gyengébb a test, annál inkább parancsol; minél erősebb, annál inkább engedelmeskedik. Az összes érzéki szenvedélyek az elpuhult testben tanyáznak, s ezt a testet annál inkább izgatják, minél kevésbé bírják kielégíteni.

Az erőtlen test gyengíti a lelket. Innen ered az orvosi tudomány uralma. Veszedelmesebb mesterség ez az emberekre nézve, mint mindazok a bajok, melyeknek gyógyítására igényt tart. Ami engem illet, sejtelmem sincs róla, hogy miféle betegségből gyógyítanak ki bennünket az orvosok, de azt tudom, hogy bizony szomorú bajokat hárítanak ránk: gyávaságot, kishitűséget, haláltól való rettegést. Gyógyítják a testet, kiölik a bátorságot. Mit érünk vele, ha hullákat állítanak talpra? Emberekre van szükségünk, de igazi embert sohasem látunk a kezük közül kikerülni.

Az orvostudomány most divatban van nálunk, s ez így van rendjén. Hiszen a tunya és tétlen emberek szórakozása ez. Nem tudják, mit csináljanak idejükkel, s így azzal töltik, hogy őrködnek magukon. Ha szerencsétlenségükre halhatatlanoknak születtek volna, ők lennének a legnyomorultabb lények. Semmi értéke sem lenne szemükben oly életnek, melynek elvesztésétől sohasem kellene félniük. Orvosokra van szükségük az embereknek, mert az orvosok fenyegetésekkel hízelegnek nekik, és megszerzik nekik nap mint nap az egyetlen örömet, melyre képesek, azt ugyanis, hogy még nem haltak meg.

Semmi szándékom kiterjeszkedni itten az orvosi tudomány hiábavalóságára. Célom csupán az, hogy erkölcsi oldaláról vegyem tekintetbe. Nem tudom azonban megállni, hogy meg ne jegyezzem: az orvostudomány használatát illetően az emberek ugyanazokkal az álokoskodásokkal élnek, mint

az igazság keresésekor. Mindig feltételezik, hogy a beteg, ha kezelik, meggyógyul, s ha az igazságot keresik, meg is találják. Nem veszik észre, hogy egy szerencsés gyógyulásnak, melyet az orvos létrehoz, száz beteg halála az ára, akiket megölt, s hogy egy fölfedezett igazság nyomán fakadó haszonnak az ugyancsak érvényben levő tévedések szülte igazságtalanság az ára. Az oktató tudomány és a gyógyító orvoslás igen jó, ez kétségtelen, de a tudomány, amely becsap, és az orvoslás, amely megöl, rossz. Különítsük el egymástól a kettőt, erre tanítsatok meg bennünket. Mert ez a kérdés veleje. Ha le tudnánk mondani az igazság ismeretéről, akkor a hazugság sohasem tudna rászedni bennünket. Ha lenne elég akaratunk, hogy a természet ellenére sohase gyógyuljunk meg, akkor sohase halnánk meg az orvos kezétől. E kettős önmegtartóztatás bölcs dolog lenne. Nyilvánvalóan nyernénk vele, ha alávetnénk magunkat. Nem vonom tehát kétségbe, hogy az orvostudomány hasznos lehet egyeseknek, de állítom, hogy gyászos az emberi nemre nézve.

Azt válaszolhatják nekem, mint ahogy mondják is szüntelenül, hogy a hibák az orvost terhelik, ám az orvostudomány önmagában csalhatatlan. Rendben van! De akkor mutatkozzék orvos nélkül, mert amíg együtt járnak, százszor inkább kell félni a mesterember tévedésétől, mint amennyit várni lehet a mesterség segítségétől.

Ez a hazug mesterség, melyet inkább a szellem betegségeiért, semmint a test bajaiért teremtettek, nem használ sem az egyik, sem a másik ellen: nem annyira betegségeinkből gyógyít ki, mint inkább rémületbe ejt betegségeinket illetően. Nem annyira hátráltatja a halált, mint inkább előre érezteti. Fölemészti az életet, ahelyett, hogy meghosszabbítaná, s ha történetesen meghosszabbítja, az is a faj rovására van, mert kiemel bennünket a társadalomból, amikor kúrát ír elő, és eltérít kötelezettségeinktől, amikor rettegésben tart. Azért félünk a veszélytől, mert ismerjük a veszélyt: aki magát sebezhetetlennek tartaná, nem félne az semmitől. A költő felvértezi Akhilleuszt a veszéllyel szemben, de ezzel megfosztja őt a vitézség erényétől. Ezen az áron őhelyette bárki Akhilleusz lehetne.

Ha igazán bátor emberekre akartok bukkanni, olyan helyeken keressétek őket, ahol nincsenek orvosok, ahol nem ismerik a betegségek következményeit, s ahol alig gondolnak a halálra. A természet rendje szerint az ember mindig képes tűrni a szenvedést, és csendben hal meg. Az orvosok silányítják el szívét rendeléseikkel, a filozófusok életszabályaikkal, a papok buzdító igéikkel. Ők feledtetik el vele a tudást, hogy miként kell meghalni.

Oly növendéket adjanak tehát nekem, akinek mindezekre az emberekre nincs szüksége, mert különben nem vállalom őt. Semmiképpen sem akarom, hogy mások elrontsák művemet. Magam akarom felnevelni, vagy egyáltalán nem törődöm vele. A bölcs Locke, aki életét részben az orvostudomány tanulmányozásának szentelte, nyomatékosan ajánlja, hogy soha ne gyógyszerezzék a gyermeket, sem elővigyázatosságból, sem könnyebb rosszullét

esetén. De én tovább megyek, és kijelentem, hogy nem hívok soha orvost a magam kedvéért, s így Emilem kedvéért sem fogok sohasem hívni, legfeljebb ha élete nyilvánvaló veszélyben lesz, mert akkor úgysem tehet vele rosszabbat, mint hogy megöli.

Jól tudom, hogy az orvos a maga hasznára fogja fordítani ezt a késedelmet. Ha a gyermek meghal, azért halt meg, mert későn hívták őt. De ha megmenekül, akkor ő mentette meg. Hagyjuk csak, legyen neki igaza, de azért csak végszükségben hívjuk el.

A gyermek nem tudja magát gyógyítani, tanuljon meg tehát betegnek lenni. Ez a művészet pótolja azt a másikat, s gyakran sokkal nagyobb sikerre vezet. Ebből áll a természet művészete. Az állat, ha beteg, csendben szenved, és veszteg marad, s mégsem látunk több senyvedő állatot, mint embert. Ó, mennyi embert ölt meg a türelmetlenség, a félelem, a nyugtalanság és legkivált a gyógyszer, holott betegségük megkímélte volna őket, és csakis az idő hozott volna nekik gyógyulást! Azt lehet erre válaszolni, hogy az állatok inkább élnek természet szerinti életet, s így kevesebb bajnak teszik ki magukat, mint mi. Nos hát, éppen ezt az életmódot akarom növendékemnek biztosítani. Az állatokéhoz hasonló hasznot kell tehát húznia belőle.

Az orvostudomány egyetlen hasznos ága az egészségtan. De még az egészségtan sem annyira tudomány, mint inkább erény. A mértékletesség és a munka az ember igazi orvosa: a munka fokozza étvágyát, a mértékletesség pedig nem engedi, hogy visszaéljen vele.

Hogy megtudjuk, melyik életmód a leghasznosabb az életre és az egészségre, elegendő tudni, hogy milyen életmódot követnek azok a népek, amelyek a legegészségesebbek, a legerőteljesebbek és a legtovább élnek. Ha általános jellegű megfigyelések révén nem állapítható meg, hogy az orvostudomány szilárdabb egészséget vagy hosszabb életet biztosít az embereknek, akkor ez a mesterség nem hasznos, s mivel nem hasznos, tehát ártalmas, hiszen céltalanul emészti fel az időt, az embereket, a dolgokat. Nemcsak az az idő, melyet életünk használatára fordítanánk, veszett el azáltal, amit életünk őrzésére fordítottunk, s amit így le kell vonnunk belőle, hanem ha ezt az időt önmagunk gyötrésére használtuk, akkor még a semminél is rosszabb, negatív jelenség. S hogy méltányos legyen számvetésünk, abból ami megmaradt, ugyanannyit kell levonnunk. Aki tíz éven át orvos nélkül él, többet él önmagának és másoknak, mint az, aki harminc évig él az orvosok áldozataképpen. Miután megpróbáltam egyiket is, másikat is, úgy hiszem, több jogom van, mint bárki másnak, hogy levonjam belőle ezt a következtetést.

Íme okaim, melyeknél fogva csak erőteljes és egészséges növendéket akarok, és íme elveim, melyeknél fogva meg akarom őt őrizni ilyennek. Nem töltöm az időt annak hosszas bizonyításával, hogy mily hasznos a kézi munka és a test edzése a vérmérséklet és az egészség megszilárdítá-

sara. Ezt senki sem vitatja, hiszen csaknem valamennyi példát a leghosszabb életre olyan emberek köréből vesszük, akik testüket a legjobban edzették, s akik a legtöbbet fáradtak és dolgoztak.[13] Ugyancsak nem fogok bőbeszédű részletekbe bocsátkozni arról sem, hogy miért viselem enynyire gondját ennek az egyetlen tárgynak. Látni fogják, hogy ez oly szükségszerűen kapcsolódik eljárásomba, hogy elegendő a lényegét megérteni, s akkor nincs szükség egyéb magyarázatra.

Az élettel együtt fellépnek a szükségletek. Az újszülöttnek dajkára van szüksége. Ha az anya rááll, hogy kötelességét teljesítse, annál jobb. De ilyenkor írásban adjuk meg neki az utasításokat, mert annak az előnynek, hogy az anya táplálhatja gyermekét, megvan a maga árnyoldala, s kissé eltávolítja a nevelőt növendékétől. Valószínű azonban, hogy a gyermek érdeke, valamint a megbecsülés, melyben részesíti az anya azt, akire ily drága kincset óhajt rábízni, figyelmessé teszi az anyát a mester utasításai iránt. Így aztán biztosak lehetünk benne, hogy mindent, amit meg akar tenni, jobban teszi meg, mint bárki más. Ha idegen dajkára van szükségünk, mindenekelőtt jól kell kiválasztanunk.

A gazdag emberek egyik nyomorúsága abban áll, hogy mindenben félrefognak. Csoda-e, ha balul ítélik meg az embereket? A gazdagság rontja meg őket, és igazságos megtorlásképpen ők érzik legelébb, mily tökéletlen az az egyedüli szerszám, melyet ismernek. Félresikerül náluk minden, kivéve, amit ők maguk csinálnak, de ők úgyszólván soha semmit sem csinálnak. Ha dajka kereséséről van szó, a kiválasztást rábízzák a szülészre. Mi következik ebből? Hogy mindig az a legjobb dajka, aki a legjobban megfizette. Én bizony nem fordulok szülészhez Emil dajkája ügyében. Gondom lesz rá, hogy magam válasszam ki. Nem fogom talán érveimet oly ékesszólóan előadni, mint egy kirurgus, de bizonyos, hogy sokkal jóhiszeműbb leszek, buzgalmam pedig kevésbé fog megtéveszteni, mint az ő kapzsisága.

Ez a kiválasztás nem is oly nagy rejtély. Szabályai ismeretesek, úgy vé-

[13] Íme egy példa az angol újságokból. Nem bírok ellenállni neki, hogy ne idézzem, tárgyamra vonatkozólag oly igen elgondolkoztató.

„Egy bizonyos Patrick Oneil, aki 1647-ben született, 1760-ban ismét megnősült, mégpedig hetedszer. A dragonyosoknál szolgált II. Károly uralkodásának tizenhetedik esztendejében, majd különböző hadtesteknél egészen 1740-ig, amikor megkapta az obsitot. Vilmos király és Marlborough herceg minden hadműveletét végigcsinálta. Ez az ember soha nem ivott egyebet, mint közönséges sört. Mindig növényi ételekkel táplálkozott, húst csak egy-két étkezéskor evett, melyet családjának rendezett. Mindig az volt a szokása, hogy együtt kelt és feküdt le a nappal, feltéve, ha kötelessége nem akadályozta meg ebben. Jelenleg száztizenharmadik évében van, jól hall, egészséges, és bot nélkül jár. Magas kora ellenére sem marad egy pillanatra sem tétlen, vasárnaponként eljárogat a templomba gyermekei, unokái és dédunokái kíséretében."

lem azonban, kissé több figyelmet kell fordítani a tej korára, csakúgy, mint a minőségére. Az új tej teljesen savós, úgyszólván hashajtóul szolgálna, hogy az újszülött gyermek beleiben megsűrűsödött magzatszurok-maradékot kitisztítsa. A tej lassan-lassan megsűrűsödik, és kiadósabb táplálékul szolgál a gyermeknek, aki mind erősebb lesz, s így meg bírja emészteni. Bizonyára nemhiába van, hogy a különböző fajtájú nőstényekben a természet a kölyök életkora szerint változtatja a tej sűrűségét.

Ujszülött gyermekhez tehát olyan dajka kell, aki nemrég szült. Jól tudom, hogy ennek megvan a nehézsége. Mihelyt azonban kilépünk a természet rendjéből, mindennek megvan a nehézsége, ha jól akarjuk dolgunkat végezni. Az egyedüli kényelmes eljárás: rosszul végezni. Ezért szokás ezt választani.

Olyan dajka kellene, akinek szíve éppoly egészséges, mint a teste. A mértéktelen szenvedélyek megronthatják tejét, csakúgy, mint a mértéktelen nedvek. Sőt, ha csak a testi dolgokat vesszük tekintetbe, csak a felét látjuk tárgyunknak. Lehet, hogy a tej jó, s a dajka mégis rossz. A jó jellem éppoly lényeges, mint a jó vérmérséklet. Ha erkölcstelen nőt fogadunk fel, nem mondom, hogy a csecsemő elkapja tőle erkölcseit, de állítom, hogy ő fog meglakolni értük. Mert hát nem tartozik-e vajon a tejjel együtt gondoskodással, mely buzgalmat, türelmet, szelídséget és tisztaságot kíván? Ha mértéktelen, falánk, csakhamar elrontja tejét. Ha hanyag vagy heveskedő, mi lesz abból a szegény szerencsétlenből, akit a kényére bíztak, s aki sem panaszkodni, sem védekezni nem bír? A gonoszok soha és semmi néven nevezendő dologban nem valók semmi jóra.

A dajka kiválasztása igen fontos, hiszen a csecsemőnek nem szabad, hogy rajta kívül más ápolója legyen, mint ahogy nevelőjén kívül nem lehet egyéb tanítója. Ez a szokás megvolt a régieknél, akik kevesebbet okoskodtak, de bölcsebbek voltak, mint mi. A dajkák, miután fölnevelték a nemükhöz tartozó gyermekeket, nem hagyták el őket többé. Innen van az, hogy színdarabjaikban a bizalmasok nagyobbára dajkák. Lehetetlen ugyanis, hogy az a gyermek, aki egymás után annyi és oly különböző kézen megy keresztül, valaha is jó nevelést kapjon. Minden egyes változáskor titokban összehasonlításokat tesz, s végül is csökken a megbecsülése azok iránt, akik nevelik, s akiknek így tekintélye is csökkenni fog szemében. Ha egyszer aztán fejébe veszi, hogy vannak felnőttek, akiknek nincs több eszük, mint egy gyermeknek, oda a korral járól tekintély, a nevelésnek meg befellegzett. Ne ismerjen a gyermek más feljebbvalót, mint apját meg anyját vagy ezek hiányában dajkáját meg nevelőjét. Még ez a kettő is sok, bár ez a megosztás elkerülhetetlen. Orvosolni nem lehet másként, mint úgy, hogy a két különböző nemű személy, aki neveli, a gyermeket illetően annyira teljes egyetértésben van, hogy szemében a kettő egynek tűnik fel.

A dajkának kissé kényelmesebben kell élnie, kissé tartalmasabb táplá-

lékot kell magához vennie, életmódját azonban nem szabad teljesen megváltoztatnia. Mert a hirtelen és teljes változás, még ha rosszabbról jobbra történik is, mindig veszélyezteti az egészséget, s ha megszokott életmódja egészséget és megfelelő alkatot szerzett vagy biztosított neki, mire való volna ezen változtatni?

A parasztasszonyok kevesebb húst és több főzeléket esznek, mint a városi nők. Ez az étrend mintha kedvezőbb lenne nekik és gyermekeiknek, mint az ellenkezője. Ha polgári csecsemőket táplálnak, húslevest adnak nekik abban a meggyőződésben, hogy a zöldségleves és a húsos leves jobbá teszi tápnedvüket, és szaporítja tejüket. Korántsem osztom nézetüket. Mellettem szól a tapasztalat, mely szerint az ilyen módon táplált gyermekek érzékenyebbek a kólika és a férgek iránt, mint a többiek.

Semmi meglepő sincs ebben, mert a rothadásban levő állati anyagokban hemzseg a féreg, míg a növényi anyagokról ugyanez alig mondható. A tej is növényi anyag, noha az állat testében dolgozódik fel,[14] mint ahogy vegyi elemzése bizonyítja: könnyen válik savvá, s anélkül, hogy az ammóniáknak csak a nyomát is mutatná, mint az állati anyagok, a növények módjára tömény semleges sót képez.

A fűevő nőstények teje édesebb és egészségesebb, mint a húsevőké. Önmagával egynemű anyagból fejlődött tej ez, s így jobban megőrzi a maga természetét, kevésbé hajlamos a rothadásra. Ha a mennyiséget vesszük tekintetbe, mint tudjuk, a lisztes táplálék több vért fejleszt, mint a hús. Több tejet is kell tehát fejlesztenie. El sem tudom képzelni, hogy az a gyermek, akit nem választottak el túl korán, vagy akit csak növényi táplálékokkal választottak el, s akinek dajkája is csak növényi eledellel élt, valaha is férget kapjon.

Lehetséges, hogy a növényi táplálékok olyan tejet adnak, amely könnyebben megsavanyodik, de távol áll tőlem, hogy a savanyú tejet egészségtelen tápláléknak tekintsem: egész népek vannak, amelyeknek egyéb táplálékuk sincsen, s igen jól érzik magukat, az abszorbenseket viszont merő szemfényvesztésnek tartom. Vannak vérmérsékletek, melyeknek a tej nem felel meg semmiképpen, de ilyenkor semmiféle abszorbens sem teszi számukra elviselhetővé, míg a többiek elviselik abszorbensek nélkül. Az emberek általában félnek az összement tejtől és az aludttejtől. Ostobaság az ilyesmi, hiszen a tej mindig megalvad a gyomorban. Így válik tartalmas táplálékká, s így képes táplálni a gyermekeket meg az állatok kölykeit. Ha nem alvadna meg, nem táplálná őket, hanem egysze-

[14] A nők kenyeret, főzeléket és tejes ételt esznek. Ugyanezt eszik a nősténykutyák és a nősténymacskák: a nőstényfarkasok még legelnek is. Így jutnak növényi nedvekhez tejük számára. Meg kellene vizsgálni azoknak a fajtáknak a tejét, amelyek kizárólag csak hússal képesek táplálkozni, ha ugyan vannak ilyenek, amiben kételkedem.

rűen keresztülfutna rajtuk.[15] Próbálhatják a tejet ezerféleképpen hígítani, folyamodhatnak ezerfajta abszorbenshez, aki egyszer tejet eszik, sajtot emészt. És ez alól egyetlen kivétel sincsen. A gyomor oly nagy mértékben alkalmas a tej alvasztására, hogy az oltó borjúgyomorral készül.

Úgy gondolom tehát, hogy nem kell megváltoztatni a dajkák megszokott étrendjét, elegendő, ha bőségesen tápláljuk őket, az ételeknek mindig a javából. A táplálékoknak nem a természetéből folyik, hogy a hústalan koszt dugulást okoz. Egyedül a fűszerezésük módja teszi őket egészségtelenné. Újítsátok meg konyhátok szabályait, ne éljetek se rántással, se zsírban sülttel! Ne engedjétek, hogy a vaj, a só, a tej a tűz fölé kerüljön! Vízben főtt főzelékeitek csak akkor lássanak fűszert, amikor melegen az asztalra kerülnek, és akkor a hústalan koszt ahelyett, hogy a dajkának dugulást okozna, bőséges tejet ad neki, mégpedig a legjobb minőségűt.[16] Lehetséges-e, hogy ha a növényi étrend elismerten a legjobb a gyermeknek, akkor az állati étrend a legjobb legyen a dajkának? Ellentmondás van ebben.

A levegő főleg első életéveiben van hatással a gyermek szervezetére. Ha gyengéd és lágy az illető bőre, áthatol valamennyi pórusán, a fejlődő testet erőteljesen befolyásolja, s olyan benyomásokat hagy benne, melyek többé nem enyészhetnek el. Nem osztom tehát azt a nézetet, hogy egy parasztnőt kiragadjanak falujából, hogy aztán bezárják a városban egy szobába, és ott táplálttassák vele a gyermeket. Helyesebbnek tartom, ha inkább a gyermek kerül falura, s ott szívja a jó levegőt, mintsem dajkája a rossz városi levegőt. Új anyjának életmódja szerint fog élni, az ő paraszti házában fog lakni, s ide megy majd utána a nevelője. Olvasóm bizonyára emlékszik még rá, hogy ez a nevelő nem bérbe fogadott ember. Az apa barátja ő. De ha nem akad ilyen barát, ha a gyermek átköltöztetése nehézségekbe ütközik, ha semmi sem vihető keresztül abból, amit ön tanácsol, mit tegyünk akkor mindezek helyett? kérdezik majd tőlem... Megmondtam már nektek: amit most is tesztek. Ehhez pedig semmiféle tanácsra nincsen szükség.

Az emberek nem azért vannak a világon, hogy hangyabolyokká zsúfolódjanak, hanem hogy elszórtan éljenek a földön, melyet művelniük kell. Minél inkább tömörülnek, annál romlottabbá válnak. A gyengélkedő test csakúgy, mint a romlott lélek biztos következménye az ilyen túl népes csődületnek. Valamennyi állat közül az ember képes a legkevésbé nyáj-

---

[15] Noha a nedvek, amelyekkel táplálkozunk, folyékonyak, szilárd táplálékokból kell őket kisajtolni. Az a dolgozó ember, aki csak húslevessel élne, rövidesen elpusztulna. Tejjel sokkal inkább fenn tudná tartani magát, mert a tej megalszik.

[16] Akik behatóbban szándékoznak megvitatni a püthagoraszi étrend előnyeit és hátrányait, üssék fel Cocchi doktor és ellenfele, Bianchi doktor értekezéseit erről a fontos tárgyról.

ban élni. A birkák módjára összezsúfolt emberek csakhamar elpusztulnának valamennyien. Az ember lélegzete halálos az embertársaira. Éppoly igaz ez eredeti értelemben, mint átvitt értelemben.

Minden város egy-egy örvény az emberi nemre nézve. Egynéhány nemzedék, s a nemzetségek elpusztulnak vagy elfajzanak. Fel kell őket újítani, és mindig a falu gondoskodik erről a megújhodásról. Küldjétek megújhodni gyermekeiteket, hogy úgy mondjam, a maguk erejéből, hadd nyerjék vissza a mezők ölén azt az életerőt, melyet túlságosan benépesített helyek egészségtelen levegőjén elveszít az ember. A várandós asszonyok, ha falun vannak, hazasietnek, hogy a városban szüljenek. Az ellenkezőjét kellene tenniük, elsősorban azoknak, akik táplálni is akarják gyermekeiket. Kevésbé bánnák meg, mintsem gondolják, mert az emberi nem természetéhez illőbb tartózkodási helyen a természet megszabta teendőkkel együttjáró örömök csakhamar elvennék kedvüket olyan kedvtelésektől, melyeknek semmi közük a természethez.

A szülés után először is megmossák a gyermeket némi langyos vízzel, amelybe általában bort szoktak keverni. Úgy vélem, a bornak ez a hozzátétele alig szükséges. A természet nem hoz létre semmilyen erjedt dolgot, s így alig hihető, hogy mesterséges folyadék használata teremtményei életének fontos lenne.

Ugyanebből az okból szükségtelen óvatosság az is, ha a vizet langyosra melegítik. És valóban, töméntelen nép van, amely folyóban vagy tengerben mossa újszülött gyermekeit, minden teketória nélkül. A mieink persze elpuhultak már születésük előtt, az elpuhult apák és anyák jóvoltából, elfajult vérmérsékletet hoznak magukkal már világra jöttükkor, s ezt a vérmérsékletet nem tanácsos azonnal kitenni mindama megpróbáltatásoknak, melyek révén meg kell majd edződnie. Csak fokozatosan lehet visszaadni a gyermekeknek eredeti életerejüket. Úgy kezdjétek tehát, hogy eleinte a szokást követitek, s csak lassan-lassan távolodjatok el tőle! Mosdassátok gyakran a gyermekeket. Tisztátalanságuk mutatja, mily nagy szükségük van erre. Ha csak letörlitek őket, gyötrelmet okoztok nekik. Amily mértékben erősödnek, hűtsétek fokonként a langyos vizet, míg végül is télennyáron hideg, sőt jeges vízben mosdathatjátok. Veszélynek nem szabad kitenni, s így fontos, hogy e csökkentés lassú, fokozatos és észrevétlen legyen. A pontos méréshez lehet hőmérőt használni.

Mihelyt a fürdő szokássá vált, nem szabad többé abbahagyni, s fontos dolog megtartani az egész életen át. Nemcsak a tisztaság és a pillanatnyi egészség szempontjából tekintem fontosnak, hanem mint üdvös elővigyázatosságot is, amely a rostok szövetét hajlékonyabbá teszi, és akkor ezek jobban alkalmazkodnak, mégpedig nehézség és kockázat nélkül, a különböző fokú meleghez és hideghez. Ezért szeretném, ha később hozzászoknánk lassan ahhoz, hogy néha meleg vízben fürdünk, mindig oly fokúban, melyet még éppen elviselünk, és gyakran hidegben, mégpedig az összes

elképzelhető fokúakban. Így aztán hozzászokunk a víz különböző hőmérsékleteinek elviseléséhez, s mivel a víz sűrűbb fajta folyadék, több ponton érint bennünket, és jobban hat ránk, úgyszólván érzéketlenné válunk a levegő hőmérsékletével szemben.

Mihelyt a gyermek kikerül a burokból és fellélegzik, ne tűrjétek, hogy újabb burkokat rójanak rá, amelyek aztán még inkább kordában tartják. Főkötő, fásli, pólya? Ki vele! Tágan libegő gyolcsokat neki, melyek valamennyi tagját szabadon hagyják, és amelyek sem nem oly súlyosak, hogy mozdulatait akadályoznák, sem nem oly melegek, hogy ne érezhetné miattuk a levegő benyomásait.[17] Jól kipárnázott nagy bölcsőbe helyezzétek,[18], ahol kényére-kedvére és veszély nélkül mozoghat. Mihelyt erősödni kezd, hagyjátok kúszni-mászni szerte a szobában. Hagyjátok, hadd fejlessze, nyújtóztassa kis végtagjait, meglátjátok, napról napra mint erősödik majd. Hasonlítsátok csak össze egy azonos korú, jól bepólyázott gyermekkel, el fogtok képedni, mekkora különbség lesz haladásukban.[19]

Számíthatunk rá, hogy a dajkák részéről heves ellenállásba ütközünk majd, mert a gúzsba kötött gyermek kevesebb vesződséggel jár, mint az, akire szüntelenül felügyelni kell. Aztán meg ha ruhája nyitva van, tisztátalansága feltűnőbbé válik, s így gyakrabban kell tisztába tenni. És végül

---

[17] A városi gyermekeket valósággal fojtogatják, annyira becsomagolják és öltöztetik őket. Nevelőik még annyit sem tudnak, hogy a hideg levegő nem tesz rosszat nekik, sőt edzi őket, míg a meleg gyengít, lázt okoz, halált.

[18] Így mondom: *bölcsőbe,* mert jobb híján ezt az ismert szót kell használnom, holott meggyőződésem, hogy sohasem kell a gyermeket ringatni, sőt hogy ez a szokás gyakran ártalmára van.

[19] „A régi peruiak szabadon hagyták a gyermekek mindkét karját. Igen bő pólyába rakták őket. Ha kivették a pólyából, szabadjára hagyták egy földbe vájt és gyolccsal kibélelt gödörben, amely testük közepéig ért. Ily módon a karjuk szabadon maradt, mozgathatták fejüket, hajlítgathatták törzsüket, ahogy jólesett, anélkül, hogy leeshettek volna, vagy megsebesítették volna magukat. Mihelyt csak egyet is lépni tudtak, kissé távolabbról nyújtották nekik az emlőt, mint valami csalétket, hogy járni kényszerítsék őket. A kis négerek néha jóval fárasztóbb helyzetben vannak, ha szopni akarnak: átölelik anyjuk egyik csípőjét térdükkel és lábukkal, s oly erősen átkulcsolják, hogy fenn tudják ott tartani magukat anyjuk karjának segítsége nélkül. Kezükkel az emlőbe csimpaszkodnak, s szünet nélkül szívják. Nem esnek le, még csak nem is zavarja őket semmi, pedig anyjuk a legkülönbözőbb mozdulatokat teszi, hiszen ezalatt is végzi szokásos munkáját. Ezek a gyermekek már kéthónapos koruktól fogva kezdenek járni, helyesebben térdük és kezük segítségével másznak. Ez a gyakorlat hozza maga után azt a könnyedséget, amellyel aztán ebben a helyzetben csaknem olyan gyorsan futnak, mintha két lábon futnának." (Buffon, *Hist. nat.,* IV. kötet, 192. lap.)

Buffon hozzátehette volna ezekhez a példákhoz az angliai példát, ahol mindinkább tűnőben van a pólyázás esztelen és barbár szokása. Lásd még: La Loubère, *Voyage de Siam,* Le Beau, *Voyage du Canada* stb. Húsz lapot tudnék idézetekkel megtölteni, ha még szükségét érezném, hogy tényekkel támasszam alá.

a szokás oly érv, amelyet bizonyos országokban sohasem lehet megcáfolni a minden rendbeli nép megelégedésére.

Sohase bocsátkozzatok vitába a dajkával! Parancsoljatok neki, nézzetek utána munkájának, és semmit ne sajnáljatok, hogy zökkenő nélkül menjen át gyakorlatba az általatok előírt gondoskodás. Miért ne vennétek benne magatok is részt? A közkeletű táplálás esetében, amikor csak a testre vannak tekintettel, egyedül az a fontos, hogy a gyermek éljen és ne pusztuljon el, a többinek alig van jelentősége. Itten azonban, ahol a nevelés az élettel együtt kezdődik, a gyermek már születése pillanatában tanítványa, nem a nevelőnek, hanem a természetnek. A nevelőnek nincs egyéb teendője, mint tanulmányozni ezt a legfőbb mestert és odahatni, hogy gondoskodását ne keresztezzék. Felügyel a csecsemőre, figyeli őt, rajta a szeme, éberen leselkedik gyenge kis értelmének első felvillanására, miként a muzulmánok lesik az első negyed közeledtekor a holdfelkelte pillanatát.

Együtt születünk a tanulás képességével, de nem tudunk semmit, nem ismerünk semmit. A lélek még a maga létezését sem képes átérezni, hiszen tökéletlen, és félig kialakult szervek láncolják le őt. Az újszülött gyermek mozdulatai és kiáltásai tisztára gépies megnyilatkozások, sem ismeret, sem akarat nem áll mögöttük.

Tegyük fel, hogy egy gyermeknek már születésekor megvan a felnőttéhez hasonló termete és ereje, s hogy úgyszólván teljes fegyverzetben lépett ki anyja méhéből, akárcsak Pallasz Jupiter agyából. Ez a gyermek-ember tökéletes hülye lenne, akarat nélküli báb, mozdulatlan és úgyszólván érzéketlen szobor. Nem látna semmit, semmit nem hallana, nem ismerne fel senkit, képtelen lenne a szemét arra fordítani, amit feltétlenül észre kéne vennie. Nemcsak hogy nem venne észre semmiféle tárgyat önmagán kívül, még csak kapcsolatba sem hozna egyet sem érzékszervével, amely az illető tárgyat aztán észrevétetné vele. A színek nem lennének a szemében, a hangok nem lennének a fülében, a testek, melyeket megérintene, nem érintkeznének az ő testével, még csak azt sem tudná, hogy teste van. Amit kezével megérintene, agyában játszódnék le, valamennyi érzékelése egyetlen pontban egyesülne, ő maga csak a közös érzőkörben léteznék, egyetlenegy eszméje lenne, az *én* eszméje, és ezzel hozná kapcsolatba valamennyi érzékelését. És ez az eszme, helyesebben ez az érzés lenne számára az egyetlen többlet az átlaggyermekkel szemben.

Ez a hirtelen készült ember még a lábára sem tudna állni, igen sok időre volna szüksége, hogy megtanulja egyensúlyban tartani magát. De talán még csak meg sem kísérelné ezt, és íme, ez a nagy, erős és tagbaszakadt test egy helyben vesztegelne, mint egy kődarab, vagy pedig kúszna és vánszorogna, mint a kölyökkutya.

A szükségletek hiánya kellemetlen érzést keltene benne, de fel sem ismerné azokat, s még csak el sem tudná képzelni, mi módon szerezhetné

meg őket. Ilyen esetben nincsen közvetlen kapocs a gyomor izmai és a kar meg a lábszár izomzata közt, s még ha ott hevernének is körülötte a táplálékok, egy lépést sem tehetne, hogy megközelítse azokat, ki sem nyújthatná kezét, hogy megragadja. Teste növekednék, végtagjai teljesen kifejlődnének, de sem a gyermek nyugtalansága, sem szüntelen mozgékonysága nem volna meg benne, s így éhen halna, mielőtt még mozdulatot tett volna, hogy megkeresse táplálékát. Csak egy kicsit kell elmélkedni ismereteink rendjén és kifejlődésén, s világossá válik előttünk, hogy nagyjából ilyen lehetett a tudatlanságnak és az ostobaságnak az emberre nézve természetes ősállapota, mielőtt még bármit is tanulhatott a tapasztalástól vagy embertársaitól.

Így tehát ismerjük vagy megismerjük azt az első pontot, ahonnan mindegyikünk elindul, hogy az értelem közös fokát elérje. De ki ismeri a másik végletet? Mindenki többé-kevésbé a maga tehetsége, ízlése, szükségletei, képességei, buzgalma, valamint az általa felhasznált alkalmak szerint halad előre. Nincs tudomásom róla, hogy valaha is filozófus ezt merészelte volna mondani: íme a végpont, ameddig az ember eljuthat, s amelyen túl nem haladhat. Nem tudjuk, mivé lehetünk a természet jóvoltából. Egyikünk sem mérte fel a távolságot, amely két ember között fennállhat. Hol az a silány lélek, akit ez a gondolat még sohasem lelkesített, s aki nem mondja néha magának gőgösen: mennyit haladtam már! mennyit elérhetek még! miért jutna embertársam messzebbre, mint én?

Ismétlem: az ember nevelése születésekor kezdődik. Még beszélni sem tud, még nem is hall, máris tanul. A tapasztalás előtte jár a leckéknek. Abban a pillanatban, amikor megismeri dajkáját, már ismeretet szerzett. A legfaragatlanabb ember ismeretei is meglepnének, ha végigkísérnénk haladását születése pillanatától attól a pillanatig, ameddig eljutott. Ha az egész emberi tudományt két részre osztanók, amelyek közül az egyik az emberek közös tudása, a másik az egyes tudósok sajátja lenne, az utóbbi igen kicsi lenne az előbbihez képest. Az általánosan megszerzett ismereteket azonban alig szoktuk számba venni, mert ezek létrejönnek anélkül, hogy gondolnánk rájuk, sőt még a tudatosság kora előtt. Másrészt a tudást csak a különbözőségek teszik szembeszökővé, s így a közös mennyiségek, akár az algebrai egyenletekben, a semmivel egyenlők.

Még az állatok is sok ismeretet szereznek. Érzékeik vannak, meg kell tanulniuk hasznukat venni. Szükségleteik vannak, meg kell tanulniuk gondoskodni róluk: meg kell tanulniuk enni, járni, repülni. A négylábúak lábukon állnak születésüktől fogva, de ettől még nem tudnak járni. Első lépéseiken meglátszik, hogy bizonytalan kísérletek csupán. A kalitkájából kiszabadult kanári korántsem képes repülni, mert még sohasem repült. Az eleven és érző lények mindenből okulnak. Ha a növények helyüket tudnák változtatni, érzékeiknek kellene lenniük és ismeretekre szert tenniük, különben a fajtájuk hamarosan kipusztulna.

A gyermek első érzékelései merőben hangulatiak. Csak a gyönyört és a fájdalmat fogja fel. Nem tud sem járni, sem fogni, s így hosszú időre van szüksége, hogy lassanként kialakítsa magában azokat az érzéki képzeteket, amelyek a rajta kívül levő tárgyakat megmutatják neki. Addig is azonban, amíg ezek a tárgyak kiterjednek, hogy úgy mondjam, eltávolodnak az ő tekintetétől, majd számára kiterjedést és alakot öltenek, a visszatérő hangulati érzékelések kezdik őt alávetni a megszokás hatalmának. Látjuk, hogy szemét folyton a fény felé fordítja, s ha a fény oldalról jön, ösztönösen abban az irányba fordul. Gondosan kell ilyenkor arcát a világosság irányába terelni, nehogy kancsallá váljék, vagy megszokja a keresztben nézést. Szükséges az is, hogy idejekorán hozzászokjék a sötétséghez, különben sír és kiabál, mihelyt egyszerre sötétben találja magát. A táplálékra és az álomra, ha időpontjukat túlzott pontosan mérik ki, ugyanazon időközökben lesz szüksége. Így a megkívánás csakhamar nem a szükségletből következik, hanem a megszokásból, jobban mondva: a megszokás újabb szükségletet csatol a természetes szükséglethez. Ez az, amit meg kell előznünk.

Az egyetlen szokás, melyet meg lehet engedni, hogy a gyermek fölvegyen, az, hogy ne vegyen föl semmilyen szokást. Nem kell az egyik karon többet hordozni, mint a másikon, nem kell rászoktatni, hogy inkább egyik kezét nyújtsa, semmint a másikat, s hogy azt gyakrabban használja, hogy ugyanabban az órában egyék, aludjék, tevékenykedjék, s hogy képtelen legyen egyedül maradni akár éjjel, akár nappal. Jó előre készítsétek számára a szabadság uralmát és erőinek szabad használatát azzal, hogy testét nem térítitek el természetes szokásától, hogy lehetővé teszitek neki, hogy mindig a maga ura legyen, s hogy mindenkor érvényesítse akaratát, mihelyt lesz akarata!

Mihelyt kezdi a gyermek a tárgyakat megkülönböztetni, fontos dolog megválogatni, hogy mit mutogassunk neki. Természetesen minden új tárgy érdekli az embert. Oly gyengének érzi magát, hogy fél mindentől, amit nem ismer. Ha szokássá vált, hogy új tárgyakat lát, melyek nem izgatják fel, félelme is elenyészik. A tiszta házakban nevelt gyermekek, ahol nem tűrik a pókot, félnek a pókoktól, s ez a félelmük megmarad bennük gyakran még felnőttkorukban is. Sohasem láttam még parasztot, sem férfit, sem asszonyt, sem gyermeket, aki félt volna a póktól.

Miért ne kezdődhetnék tehát egy gyermek nevelése akkor, amikor még nem beszél és még nem ért, hiszen a neki megmutogatott tárgynak már a kiválasztása is alkalmas arra, hogy félénkké, illetve bátorrá tegye? Azt akarom, hogy szoktassák hozzá új tárgyak, csúf, utálatos, fura állatok látásához, de lassacskán és távolról, egészen addig, amíg meg nem szokja. Majd ha látja, hogy mások hozzányúlnak az állatokhoz, végül ő maga is nyúljon hozzá. Ha gyermekkora folyamán rémület nélkül látott békákat, kígyókat, rákokat, akkor felnőttkorában is borzadály nélkül fog bármi-

lyen állatra tekinteni. Aki mindennap látja, annak nem szörnyű semmiféle tárgy sem.

Minden gyermek fél az álarctól. Én azon kezdem, hogy kellemes arckifejezésű álarcot mutatok Emilnek. Ezután valaki a szeme láttára az arcára ölti ezt az álarcot, majd elkezdek nevetni, mindenki nevet egyet, s nevet a gyermek is a többiekkel együtt. Lassan-lassan hozzászoktatom kevéssé kellemes álarcokhoz, majd végül förtelmes ábrázatokhoz. Ha jól adagoltam a fokozást, az utolsó álarctól sem fog megrémülni, hanem éppúgy nevet rajta, mint az elsőn. Ettől fogva aztán kötve hiszem, hogy valaha is meg lehessen ijeszteni álarccal.

Amidőn Andromakhé és Hektor búcsújelenetében a kis Asztüanax megrémül az atyja sisakján lengedező forgótól, atyját nem ismeri fel, sírva veti magát dajkája keblére, és könnyekkel vegyes mosolyt csal ki anyjából. Vajon mit kell tenni, hogy kigyógyuljon e rémületből? Pontosan ugyanazt, amit Hektor tesz: letenni a sisakot a földre, s aztán megsimogatni a gyermeket. Nyugalmasabb pillanatban nem érnénk be ennyivel. Odalépnénk a sisakhoz, játszanánk a tollakkal, kezébe adnánk a gyermeknek, aztán a dajka magához venné a sisakot, nevetve a maga fejére tenné, ha egyáltalán elképzelhető, hogy női kéz hozzá mert nyúlni Hektor fegyverzetéhez.

Ha arról van szó, hogy hozzá kell edzeni Emilt egy tűzfegyver dörrenéséhez, először is elsütnék egy gyutacsot egy pisztolyban. Ez a hirtelen ellobbanó láng, amely a villámláshoz hasonlít, örömet szerez neki. Megismétlem ugyanezt, de több puskaporral, majd egy fojtás nélküli kis töltést, aztán egy nagyobbat teszek a pisztolyba, s végül hozzászoktatom a puskalövéshez, ágyúhoz, kartácshoz, a legijesztőbb dörrenésekhez.

Megfigyeltem, hogy a gyermekek ritkán ijednek meg a mennydörgéstől, feltéve, ha a dörrenések nem túlságosan rémítőek, s ha a hallás szervét nem sértik igazán. Egyébként félelem csak akkor lép fel náluk, ha már megtudták, hogy a mennydörgés néha sebez vagy öl. Amikor az ész már kezdi rémíteni őket, hassatok oda, hogy a megszokás viszont megnyugtassa őket. Lassú és kíméletes fokozással a felnőttet és a gyermeket egyaránt rettenthetetlenné lehet tenni, bármi történjék.

Az élet kezdeti szakaszában, amikor a képzelet és az emlékezőképesség még tétlen, a gyermek csak arra figyel, ami éppen érzékeire hat. Ismereteinek első anyagát érzékelései alkotják, s ha ezt az anyagot megfelelő rendben bocsátjuk rendelkezésére, akkor előkészítjük emlékezőképességét arra, hogy egyszer majd értelme is ugyanebben a rendben jusson ennek az anyagnak birtokába. Mivel azonban csak érzékelései keltik fel figyelmét, eleinte elegendő, ha igen világosan megmutatjuk neki a kapcsolatot az érzékelések és az azokat előidéző tárgyak között. Mindent érinteni, mindent fogni akar. E nyugtalanságának ne álljátok útját! Készséget fejleszt az ki benne, s ez igen szükséges. Így tanulja meg érezni a meleget, a hi-

deget, a keménységet, a lágyságot, a testek súlyát és könnyűségét, megítélni nagyságukat, alakjukat és valamennyi érzékelhető tulajdonságukat. Nézegetnie kell tehát, tapogatnia,[20] hallgatóznia, s főleg egybevetnie a látást a tapintással, szemével becsülnie az érzést, melyet a tárgyak az ő ujjai közt előidézhetnek.

Csak a mozgás révén tanuljuk meg, hogy vannak dolgok, melyek nem mi vagyunk, s csak a saját mozgásunk révén szerezzük meg a kiterjedés fogalmát. A gyermekből teljességgel hiányzik ez a fogalom, s innen van az, hogy a közvetlen közelében levő tárgyat éppúgy meg akarja ragadni kinyújtott kezével, mint a tőle száz lépésre levőt. Az erőfeszítés, melyet ily módon tesz, előttetek úgy tűnik fel, mintha az uralkodás jele volna, parancs, melyet a tárgynak ad, hogy lépjen közelebb, vagy tinektek, hogy vigyétek közelebb hozzá. Pedig korántsem így áll a dolog. Mindössze arról van itten szó, hogy ugyanazokat a tárgyakat, melyeket először az agyában látott, majd a szemén, most már karja végében látja, és csak olyan kiterjedést képzel el, amely az ő számára elérhető. Legyen tehát gondotok rá, hogy gyakran sétáltassátok, hordozzátok egyik helyről a másikra, éreztessétek vele a helyváltoztatást, hogy ilyen módon megtanítsátok neki a távolságbecslést. Amikor már jártas ebben, módszert kell változtatni, és csak úgy hordozni, ahogyan tinektek, és nem ahogyan őneki tetszik. Mert mihelyt nem vezetik már félre érzékei, törekvésének oka is megváltozik. Ez a változás figyelemre méltó, és magyarázatot kíván.

Amidőn a szükséglet kielégítéséhez másnak a segítsége elengedhetetlen, a kellemetlen érzés jelek útján nyilvánul meg. Ezért sír a gyermek, mégpedig gyakran sír, s ennek így kell lennie. Valamennyi érzékelésük hangulati hatású, s így, ha ezek kellemesek, akkor csendben élvezik őket, ám ha kínosak, akkor kimondják azt a maguk nyelvén, és megkönnyebbülést követelnek. Vagy alusznak tehát, vagy pedig hangulati állapotban vannak, ébrenlétük folyamán azonban úgyszólván képtelenek közömbös állapotban maradni.

Minden létező nyelv mesterséges termék. Sokáig kutatták, vajon van-e természetes nyelv, amely minden ember számára közös. Kétségtelenül van, s ez az a nyelv, amelyet a gyermekek akkor beszélnek, amikor nem tudnak még beszélni. Ez a nyelv nem tagolt, de hangsúlya van, hangzatos és érthető. Az általunk használt nyelvek jóvoltából ezt annyira elhanyagoltuk, hogy a végén teljesen elfelejtettük. Tanulmányozzuk csak a gyermeket, környezetében hamarosan ismét elsajátíthatjuk. A dajkák a mi tanítóink ebben a nyelvben. Ők mindent megértenek, amit csecsemőink mon-

[20] Az összes érzékek közül a szaglás fejlődik ki legkésőbb a gyermekekben. Két-három éves korukig, úgy látszik, érzéketlenek mind a kellemes, mind a kellemetlen szagok iránt, s e tekintetben közömbösek, vagy jobban mondva ézréketlenek, akárcsak az állatok több fajtája, melyeknél ugyanez észlelhető.

danak, válaszolnak nekik, igen jól felépített párbeszédeket folytatnak velük. Igaz, hogy szavakat is ejtenek ki, de ezek a szavak teljességgel haszontalanok. A gyermek nem a szó értelmét érti, hanem a szót kísérő hangsúlyt.

A hangból alkotott nyelvhez járul a mozdulat nyelve, amely nem kevésbé határozott. Nem gyenge kezecskéivel teszi a gyermek ezt a mozdulatot, az arcán jelenik az meg. Meglepő, mennyi kifejezés van már ezekben a tökéletlenül formált arckifejezésekben. Vonásaik pillanatról pillanatra változnak, hihetetlen sebességgel. Nézzétek csak: most bukkan elő a mosoly, a vágy, a rémület, s aztán elenyészik, mint megannyi villámlás. Ahányszor ránéztek, minden pillanatban más-más arcot láttok. Biztos, hogy arcizmaik mozgékonyabbak a mi arcizmainknál. Fakó szemük ellenben mintha semmit sem mondana. Ilyennek kell lennie jelbeszédüknek olyan korban, amidőn még csak testi szükségleteik vannak. Az érzékeléseket arcfintorok fejezik ki, az érzéseket viszont a tekintet.

Nyomorúság és gyengeség az ember első állapota, első hangja tehát panaszhang és sírás. A gyermek érzi szükségleteit, de nem tudja kielégíteni. Másnak a segítségéért könyörög, ezért kiáltozik. Ha éhes vagy szomjas, sír. Ha túl hideget érez vagy túl meleget, sír. Ha mozgásra van szüksége, de nem engedik mozogni, sír. Ha aludni akar, de nem hagyják békében, sír. Minél kevésbé rendelkezik önnön létezési módjával, annál gyakrabban követeli, hogy megváltoztassák azt. Csak egy nyelve van, mert hogy úgy mondjam, csak egyfajta rosszullétet ismer: szervei tökéletlenségénél fogva egyáltalán nem tesz különbséget az elütő benyomások között. Minden baj egyetlen fájdalomérzés neki.

Ebből a sírásból, amelyet oly kevéssé figyelemreméltónak gondolnánk, születik meg az ember első kapcsolata mindahhoz, ami körülveszi őt: itt kovácsolódik az első szeme annak a láncnak, amely a társadalmi rendet alkotja.

Ha a gyermek sír, nem érzi jól magát, valamire szüksége van, amit nem tud megszerezni. Megvizsgáljuk, megkeressük, mire van szüksége, megtaláljuk, kielégítjük. Ha nem találjuk meg, vagy nem tudjuk kielégíteni, a sírás folytatódik, s ez bosszant bennünket. Hízelegni kezdünk a gyermeknek, hogy elhallgattassuk, ringatjuk, énekelünk neki, hogy elaltassuk. Ha makacskodik, elveszítjük türelmünket, megfenyegetjük, durva dajkák néha meg is ütik. Furcsa leckék, ugye, az élet küszöbén?

Sohasem fogom elfelejteni, hogy láttam egyszer, amint egy ilyen kellemetlenkedő síróra ráütött a dajkája. Tüstént elhallgatott. Azt hittem, megijedt. Mondtam is magamban: ez aztán szolgalélek lesz, akitől csak szigorúsággal lehet majd valamit megkapni. Tévedtem. A szerencsétlen a haragtól fuldoklott, lélegzete elállt, láttam, amint lila színűvé vált. Egy pillanatra rá aztán hirtelen éles kiáltásokat hallatott, a korához illő bosszú-

ság, a düh, a kétségbeesés teljes jelbeszéde benne volt a kiáltozásaiban. Attól féltem, hogy belepusztul felindultságába. Ha netán kételkedtem volna benne, vajon az igazságosság és a jogtalanság vele született érzése-e az emberi szívnek, akkor ez a példa maga elég lett volna, hogy meggyőzzön. Biztos vagyok benne, hogy ha véletlenül izzó parázs esett volna ennek a gyermeknek a kezére, kevésbé érezte volna, mint ezt az ütést, amely gyenge volt ugyan, de a sértés nyilvánvaló szándékával történt.

A gyermekeknek ez a hajlandósága az ingerültségre, a duzzogásra, a haragra rendkívüli kíméletet követel. Boerhaave azt gondolja, hogy betegségeik nagyobbára görcsszerűek, mert fejük aránylag nagyobb, idegrendszerük pedig terjedelmesebb, mint a felnőtteké, idegzetük fogékonyabb az izgalom iránt. Távolítsátok el tőlük, mégpedig a legnagyobb gonddal, a cselédeket, akik ingerlik, izgatják, türelmetlenné teszik őket. Százszorta veszedelmesebbek és végzetesebbek rájuk, mint a levegő vagy az évszakok okozta bajok. Amíg a gyermek csak a dolgokban talál ellenállásra és nem az akaratokban, addig soha nem válik sem haragvóvá, sem lázadóvá, és jobb egészségnek örvend. Itt kell megpillantani egyik okát annak, amiért a nép gyermeke, aki szabadabb és függetlenebb, általában kevésbé kényes és kevésbé beteges, sőt erőteljesebb, mint az, akit, mint gondolják, jobban nevelnek, ha szüntelenül kedve ellenére tesznek. De mindig arra kell gondolni, hogy két különböző dolog: engedelmeskedni a gyermeknek, és nem ellenkezni vele.

A gyermek első könnye kérés. Ha nem ügyelünk rá, csakhamar parancs lesz belőle. Azzal kezdi, hogy segítséget kér, s azzal végzi, hogy szolgálni kell neki. Így éppen a saját gyengeségéből, amelyből kezdetben függésének érzése fakad, jön létre aztán a hatalom és uralkodás eszméje. Ezt az eszmét azonban nem annyira az ő szükségletei, mint inkább a mi szolgálatunk kelti fel benne, s ekkor ütköznek ki azok az erkölcsi hatások, melyeknek közvetlen oka nem a természetben rejlik. És íme, már itt látható, miért kell már ettől az első kortól fogva felismerni azt a rejtélyes szándékot, melyet a taglejtés vagy a kiáltás közvetít.

Amidőn a gyermek erőlködve nyújtja kezét anélkül, hogy mondana valamit, ilyenkor azt hiszi, hogy eléri az illető tárgyat. A távolságot ugyanis nem becsüli meg. Ilyenkor téved. De ha panaszkodik, kiabál és kezét kinyújtja, ilyenkor nem csalatkozik többé a távolságot illetően, hanem parancsol a tárgynak, hogy közeledjék, vagy tinektek, hogy vigyétek oda neki. Az első esetben vigyétek őt lassan a tárgyhoz apró léptekkel, a másodikban tegyetek úgy, mintha nem is hallanátok. Minél inkább kiabál, annál kevésbé szabad meghallanotok. Fontos dolog idejében rászoktatni, hogy ne parancsolgasson sem az embereknek, mert nem uruk nekik, sem a dolgoknak, mert azok nem hallják. Így tehát, ha a gyermek olyasmit kíván, amit lát, s amit oda lehet adni neki, helyesebb, ha a gyermeket visszük a tárgyhoz, semmint a tárgyat a gyermekhez. Ebből az eljárás-

ból olyan következtetést von le, amely illik korához, s ez az egyetlen mód, hogy rávezessük.

Saint-Pierre apát az embereket nagy gyermekeknek nevezte. A gyermeket viszont kis embernek lehetne nevezni. Az ilyen kijelentések mint velős mondások némi igazságot tartalmaznak, de ha elveknek nevezzük őket, magyarázatra szorulnak. Ám amikor Hobbes a gonosz embert életerős gyermeknek nevezte, teljességgel ellentmondásos dolgot mondott. Minden gonoszság gyengeségből ered. A gyermek csak azért rossz, mert gyenge. Tegyétek erőssé, azonnal jó lesz! Aki mindent meg bírna tenni, nem tenne soha rosszat. A mindenható istenség valamennyi sajátossága közül a jóság az, amely nélkül a legkevésbé lehet őt elképzelni. Mindazok a népek, amelyek két elvet ismertek el, a rosszat mindig a jónál alacsonyabb rendűnek tekintették. Máskülönben képtelen föltevésbe estek volna. Lásd erről hátrább a szavojai káplán hitvallását.

Az ész maga megtanít bennünket a jó és a rossz felismerésére. A lelkiismeret, amely megszeretteti velünk az egyiket, és meggyűlölteti a másikat, noha független az észtől, nélküle nem képes kifejlődni. Az értelem kialakulásának kora előtt úgy teszünk jót és rosszat, hogy nem is ismerjük. Cselekvéseinkben semmi erkölcsiség sincsen, noha abban, amit másoknak reánk vonatkozó cselekvésein érzünk, néha van erkölcsiség. A gyermek ki akar forgatni rendjéből mindent, amit lát. Tör, zúz mindent, ami a keze ügyébe akad. Megmarkolja a madarat, mintha egy darab követ markolna meg, s megfojtja anélkül, hogy tudná, mit cselekszik.

Miért van ez? A filozófia tüstént megtalálja okát a természetes bűnökben. A gőg, az uralkodási vágy, a hiúság, az emberi gonoszság és – hozzátehetné – saját gyengeségének érzése arra ösztökéli a gyermeket, hogy erőszakosságokra vetemedjék, s hogy önmaga előtt bizonyítsa a maga hatalmát. De nézzétek csak azt a gyenge, törődött aggastyánt, aki az emberélet körforgása révén visszakerült a gyenge gyermekkorba! Nemcsak, hogy békés meg mozdulatlan, hanem azt akarja, hogy körülötte minden békés és mozdulatlan legyen. A legkisebb változás megzavarja és nyugtalanítja, azt szeretné, ha egyetemes nyugalom uralkodnék a világban. Vajon az ugyanazokkal a szenvedélyekkel párosult ugyanaz a tehetetlenség miképpen hozhatna létre ily eltérő eredményt e két életkorban, ha az eredeti ok nem változott volna meg? S vajon hol kereshetnők az okoknak ezt a különbözőségét, ha nem a két egyén testi állapotában? A tevékeny elem, amely mindkettőben közös, az egyiknél fejlődőben, a másiknál elenyészőben van. Az egyik alakul, a másik pusztul. Az egyik az életre irányul, a másik a halálra. A hanyatló tevékenység az aggastyán szívében összpontosul, a fejlődő tevékenység a gyermek szívében túlárad és kicsordul. Hogy úgy mondjam, elég életet érez magában, hogy megelevenítsen mindent, ami körülveszi. Hogy alkot vagy rombol, az nem fontos. Elegendő, hogy változtasson a dolgok állapotán, márpedig minden változtatás tevékenység. S hogyha

több a hajlama a rombolásra, az nem gonoszságból van. Azért van ez így, mert az alakító ténykedés mindig lassú, a romboló viszont gyors, és így jobban megfelel az ő eleven természetének.

A természet alkotója ugyanakkor, amikor megadja a gyermeknek ezt a tevékeny életelemet, ügyel rá, hogy a gyermek ne nagyon árthasson, s ezért kevés erőt hagy neki gyakorlására. Mihelyt azonban a gyermek a körülötte levő embereket eszközöknek tekintheti, melyeknek működésbe hozása őtőle függ, azonnal felhasználja őket, hogy hajlamát követhesse, s hogy gyengeségét ellensúlyozhassa. Így válik aztán kellemetlenné, zsarnokká, parancsolóvá, gonosszá, fékezhetetlenné. Oly haladás ez, amely nem holmi természetes uralkodási vágyból adódik, hanem amely beleoltja ezt a szellemet. Mert nem kell ám sok tapasztalat hozzá, hogy rájöjjünk, mily kellemes dolog másnak a kezével cselekedni s csak éppen megmozdítani a nyelvet, hogy az egész mindenség mozgásba jöjjön.

Növekedés közben erőt szerzünk. Nyugtalanságunk alábbhagy, másokat is kevésbé nyugtalanítunk. Mindinkább bezárkózunk önmagunkba. A lélek és a test – hogy úgy mondjam – egyensúlyba jut, s a természet nem kíván tőlünk egyebet, mint a fennmaradásunkhoz szükséges mozgást. De a parancsolási vágy nem enyészik el azzal a szükséglettel, amely létrehozta. Az uralkodás fölkelti és legyezi a hiúságot, a megszokás pedig megszilárdítja. Így aztán a szükséglet helyt ad a szeszélynek, s így eresztenek gyökeret az előítéletek.

Most már ismeretes a kiindulópont, s így világosan látjuk azt a darabkát is, ahol letértünk a természet útjáról. Lássuk, mit kell tenni, hogy megmaradjunk rajta.

A gyermek korántsem rendelkezik fölösleges erővel, sőt még elegendő ereje sincs mindahhoz, amit a természet kíván tőle. Hagyni kell tehát, hogy használja mindazt az erőt, amit a természet megadott neki, s amivel aligha képes visszaélni. Ez az első alaptétel.

Segíteni kell őt, és pótolni mindazt, amije hiányzik akár értelem, akár erő dolgában, a testi szükségletek valamennyi területén. Ez a második alaptétel.

A segítség tekintetében, melyet megadunk neki, kizárólag arra kell korlátoznunk magunkat, ami kézzelfoghatóan hasznos. Semmit se engedünk a szeszélynek vagy az oktalan kívánságnak, mert a szeszély csak olyankor kinozza, ha felébresztik, hiszen nem a természet hozta létre. Ez a harmadik alaptétel.

Gondosan kell tanulmányozni nyelvét és jelbeszédét, hogy abban az életkorban, amikor már nem képes színlelni, megkülönböztethessük egymástól ama kívánságait, melyek közvetlenül a természetből és azokat, melyek a felfogásból folynak. Negyedik alaptétel.

E szabályok szelleme abból áll, hogy több valódi szabadságot engedélyezzünk a gyermeknek, de kevesebb uralkodást, hogy többet cselekedjék

maga, és kevesebbet követeljen másoktól. Így aztán idejekorán megszokja, hogy kívánságait erejéhez kell szabnia, s alig érzi majd, hogy nélkülözi azt, ami nem áll hatalmában.

Ime, egy újabb és igen fontos oka annak, hogy a gyermek testét és végtagjait teljességgel szabadon hagyjuk, s csak arra ügyeljünk, hogy távol tartsuk őt az elesés veszélyétől, s hogy eltávolítsunk a keze ügyéből mindent, ami megsebezheti.

Tagadhatatlan, hogy az a gyermek, akinek testét és végtagjait szabadon hagyják, kevesebbet sír, mint akit pólyába kötöztek. Aki csak fizikai szükségleteket ismert, csak akkor sír, ha szenved, s ez igen nagy előny. Ilyenkor ugyanis pontosan tudhatjuk, mikor van szüksége segítségre, s ha lehetséges, pillanatnyi késedelem nélkül meg is adhatjuk neki a segítséget. De ha nem tudtok könnyíteni rajta, maradjatok veszteg, ne igyekezzetek cirógatással elcsitítani! A becézgetés nem gyógyítja meg gyomorgörcseit, ő viszont emlékezni fog majd, mit kell tennie ahhoz, hogy kedveskedjenek neki, s ha egyszer már rájött, hogy miként kell rábírni benneteket, hogy kénye-kedve szerint foglalkozzatok vele, akkor aztán parancsolótokká vált és mindennek vége.

Minél kevésbé gátolják a gyermeket mozgásában, annál kevesebbet sír. Minél kevésbé kellemetlen a sírása, annál kevesebbet vesződünk elhallgattatásával. Minél ritkábban fenyegetjük vagy simogatjuk, annál kevésbé lesz félénk vagy makacs, s annál inkább megmarad természetes állapotában. Nem annyira attól kap sérvet a gyermek, hogy sírni hagyjuk, mint inkább attól, hogy igyekszünk megnyugtatni. Tapasztalatom, hogy a leginkább elhanyagolt gyermekek sokkal kevésbé kapják meg, mint a többiek. A világért sem akarnám, hogy ezért elhanyagolják a gyermekeket, sőt, fontosnak tartom, hogy megelőzzük kívánságaikat, s ne hagyjuk, hogy szükségleteikről kiabálásuk révén értesüljünk. De éppoly kevéssé akarom, hogy a gondoskodás, mellyel ellátjuk őket, félreértésből származzék. Miért ne sírnának, amikor látják, hogy könnyeik annyi mindenre jók? Rájönnek, mily nagy az ára annak, ha csendben vannak, s óvakodni fognak, hogy ezt a csendet eltékozolják. Végül aztán oly nagy mértékben bocsátják áruba, hogy már meg sem lehet fizetni, s ilyenkor, ha látják, hogy eredménytelenül sírnak, erőlködnek, kimerülnek, s ez csak ártalmukra lehet.

A gyermek hosszas sírása, ha nincs megkötözve, ha nem beteg és ha nincs híja semmiben, pusztán megszokásból és makacsságból eredő sírás. Nem a természet műve ez, hanem a dajkáé, aki képtelen eltűrni a kellemetlenséget, s így megsokszorozza azt, de nem gondolja meg, hogy ha ma elhallgattatja a gyermeket, holnap ezért még inkább fog sírni.

Nem szabad egyáltalán észrevennünk, ez az egyetlen módja annak, hogy gyógyíthassuk vagy megelőzhessük ezt a szokást. Senki sem szeret hasztalanul kínlódni, még a gyermek sem. Igaz, hogy próbálkozásaiban megátalkodott tud lenni, de ha több bennetek az állhatatosság, mint őbenne a

makacsság, akkor elernyed, és nem kezd rá újra. Így lehet őt megkímélni a könnyektől, s rászoktatni, hogy csak akkor ontsa, ha a fájdalom rákényszeríti.

Egyébként, ha szeszélyből vagy makacsságból sír, van egy biztos módja annak, hogy elhallgattassuk: szórakoztatni valami kellemes és meglepő tárggyal, amely elfeledteti vele, hogy sírni akart. A legtöbb dajka kiválóan érti ennek a módját, amely, ha kellőképpen alkalmazzuk, igen hasznos. Módfelett fontos azonban, hogy a gyermek ne vegye észre a szándékot, amely az ő szórakoztatására irányul, tehát úgy szórakozzék, mint aki nem is sejti, hogy vele törődnek. Ebben aztán a dajkák valamennyien ügyetlenek.

Mindig túl korán választják el a gyermekeket. A fogzás jelzi azt az időpontot, amikor el kell őket választani, a fogzás pedig mindig kínos és fájdalmas. Gépies ösztönből a gyermek ilyenkor gyakran a szájához visz és rágcsál mindent, ami a keze ügyébe akad. Úgy próbálnak e művelet lefolyásán könnyíteni, hogy játékszernek valami kemény tárgyat adnak neki, így elefántcsontot vagy farkasfogat. Azt hiszem, ebben tévednek. Ha ilyen kemény tárgyat ínyéhez szorít a gyermek, korántsem lágyítja meg azt, sőt kergessé és keménnyé teszi, s ettől a fogak áttörése kínosabb és fájdalmasabb lesz. Vegyük mindig az ösztönt példának. Sohasem látni, hogy a kölyökkutyák növekedőben levő fogaikat kavicson, vason, csontokon edzenék. Fadarabot, bőrt, rongyokat, azaz lágy anyagokat használnak erre, mert azok engednek a beléjük hatoló fogazatnak.

Nem tudunk már semmiben sem egyszerűek lenni, még a gyermekek körül sem. Ezüstcsörgők, aranycsörgők, korall, csiszolt kristály, a legkülönbözőbb áru és minden fajtájú játékszer: mennyi mesterséges, haszontalan és veszélyes csecsebecse! Semmi ilyesfélét! Se csörgőt, se csengőt! Pici faágakat gyümölcseivel és leveleivel, egy mákfejet, amelyben hallani a magvak zörgését, egy darab édesgyökeret, melyet szopogathat és rágcsálhat. Éppúgy elmulattatják ezek, mint ama pompás csecsebecsék, s még hozzá nem járnak azzal a kellemetlenséggel, hogy már születéstől fogva fényűzésre szoktatják.

Eldöntött dolog, hogy a pempő nem túlságosan tápláló eledel. A forralt tej és a nyers liszt sok lepedéket termel, és rosszul esik gyomrunknak. A pempőben a liszt kevésbé főtt meg, mint a kenyérben, s méghozzá nem is erjedt meg. A kenyérlevest és a rizsnyákot megfelelőbbnek tartom. Ha mindenáron ragaszkodunk a pempőhöz, előzőleg pirítsuk meg kissé a lisztet. Az én vidékemen az ilyeténképpen megpörkölt lisztből igen kellemes és igen egészséges levest készítenek. A húsleves és a zöldségleves ugyancsak közepes táplálékok. A lehető legritkábban kell élni velük. Mindenekelőtt a rágáshoz szokjanak hozzá a gyermekek, mert ez az igazi módja a fogzás megkönnyítésének. És amikor elkezdenek nyelni, az étellel keveredő nyálka megkönnyíti az emésztést.

Én tehát eleinte szárított gyümölcsöt és kenyérhéjat rágatnék a gyerekkel. Játékszerül kemény kis kenyérszeleteket vagy a piemonti kenyérhez hasonló kétszersültet adnék neki, melyet ottan *grisse*-nek neveznek. Addig puhítgatná ezt a kenyeret szájában, amíg végül valami keveset lenyelne belőle, fogai egyszerre csak kibújnának, s a gyermek elválasztódnék anélkül, hogy észrevenné az ember. A parasztoknak általában igen jó a gyomruk, pedig nem választják el őket nagyobb teketóriával, mint ahogy mondom.

A gyermek születésétől fogva hall beszédet. Beszélnek hozzá nemcsak, mielőtt megértené, amit mondanak neki, hanem még mielőtt vissza tudná adni a halott hangokat. Az ő még dermedt szerve csak lassan-lassan válik alkalmassá a hallott hangok utánzására, és még csak az sem bizonyos, vajon ezek a hangok eleinte éppoly tisztán érik-e fülét, mint a miénket. Nem helytelenítem, ha a dajka igen vidám és igen változatos dalokkal vagy dallamokkal szórakoztatja a gyermeket. Helytelenítem azonban, ha egy sereg értelmetlen szóval szédíti a fejét, oly szavakkal, melyekből mitsem ért, legfeljebb a hangsúlyt, mellyel kíséri. Szeretném, ha az első hangcsoportok, melyeket hall, választékosak, könnyűek, világosak, gyakran ismétlődőek lennének, a szavak pedig, melyeket kifejeznek, csak érzékelhető tárgyakra vonatkoznának, melyeket mindjárt meg lehet mutatni a gyermeknek. Az a végzetes könnyedség, amikor olyan szavakkal áltatjuk magunkat, melyekből mit sem értünk, korábban kezdődik, semmint gondolnánk. A diák úgy hallgatja az iskolában tanítója fecsegését, mint ahogyan a pólyában dajkája gügyögését hallgatta. Én úgy gondolom, sokkal hasznosabb lenne az oktatás, ha arra nevelnék, hogy egy kukkot se értsen belőle.

Se szeri, se száma az ötleteknek, ha a nyelv kialakulásával s a gyermek első beszédmegnyilvánulásaival foglalkozunk. Tehetünk, amit akarunk, mindig ugyanazon a módon tanul meg beszélni, s minden idevágó filozófiai spekuláció a legnagyobb mértékben haszontalan.

Mindenekelőtt van a gyermeknek egy – hogy úgy mondjam – életkorának megfelelő nyelvtana, s ennek mondattana általánosabb szabályokat tartalmaz, mint a mi mondattanunk. Ha ezt jól megfigyeljük, csodálkozhatunk a pontosságon, amellyel bizonyos analógiákhoz igazodik, ha tetszik, igen hibás analógiákhoz, melyek azonban igen szabályszerűek, s csupán azért ütközünk meg rajtuk, mert merevek, vagy mert ellenére vannak a nyelvszokásnak. Nemrégiben hallottam, amint egy szegény gyermeket összeszidott az apja, mert ezt mondta neki: *mon père, irai-je-t-y?* Márpedig nyilvánvaló, hogy ez a gyermek helyesebben igazodott volna az analógiához, mint grammatikusaink. Hiszen annyiszor mondták neki: *vas-y*, miért ne mondta volna tehát, hogy *irai-je-t-y?* Figyeljétek meg ezenfelül, mily ügyesen kerülte el a magánhangzó-torlódást, amikor nem így mondta: *irai-je-y* vagy *y irai-je?* S talán e szegény gyermek hibája, ha mi oly után

emeltük ki a mondatból ezt az *y* határozószót, mert nem tudtunk vele mit kezdeni! Elviselhetetlen pedantéria, s rendkívül felesleges gondoskodás mindenáron javítgatni a gyermek beszédében ezeket a nyelvszokás ellen elkövetett apró hibákat. Idővel úgyis kijavítja magától. Beszéljetek mindig kifogástalanul a jelenlétében, hassatok oda, hogy senkivel se legyen szívesebben, mint veletek, s biztosak lehettek, hogy nyelve észrevétlenül megtisztul a tiétekhez illeszkedve, anélkül, hogy csak egyszer is megdorgálnátok.

De még sokkal visszásabb dolog, és amit nem kevésbé könnyű megelőzni, hogy túlságosan sietünk beszédre bírni a gyermeket, mintha attól félnénk, hogy magától nem tanul meg. Ez a tapintatlan siettetés homlokegyenest ellentétét hozza létre a kívánt eredménynek. Később ettől még zavarosabban fog beszélni, mert a túlzott figyelem, amellyel kísérjük mindazt, amit mond, felmenti a helyes kiejtés alól, hiszen alig méltóztatik kinyitni a száját. Gyakran előfordul, hogy egyesek egész életükön át megtartják a hibás kiejtést meg a zagyva beszédet, minek folytán úgyszólván meg se lehet érteni őket.

Sokat éltem parasztok között, és soha egyet sem hallottam közülük racscsolni, sem férfit, sem nőt, sem leányt, sem fiút. Honnan van ez? Vajon a parasztok szervei más szerkezetűek, mint a mieink? Korántsem, csak másképp gyakorolták be őket. Ablakommal szemben egy domb látható, odagyűlnek játszani a község gyermekei. Elég távol vannak tőlem, de azért tökéletesen megértek mindent, amit mondanak, és gyakran jó anyagot merítek belőle ehhez az íráshoz. Fülem nap mint nap téved koruk megítélésében: mintha tízesztendős gyermek hangját hallanám. Odanézek, és íme, három-négyéves gyermekek termetét és arcvonásait látom. De nem elégszem meg a magam kísérletével. A városi emberek, akik meglátogatnak, s kiknek véleményét kikérem e tárgyban, mind ugyanabba a tévedésbe esnek.

Onnan ered az egész, hogy a városi gyermekek, akiket öt- vagy hatéves korukig szobában, nevelőnő védőszárnyai alatt nevelnek, beérik azzal, hogy csak mormognak, s máris megértetik magukat. Mihelyt az ilyen gyermek ajkát mozdítja, máris igyekeznek odafülelni. Az előre mondott szavakat hibásan adja vissza, környezete azonban szüntelenül körülötte van, folyton odafülel, s így eltalálják – nem azt, amit mondott, hanem amit mondani akart.

Falun egészen másképp áll a dolog. A parasztasszony nincsen szüntelenül gyermeke mellett, s így a gyermek kénytelen megtanulni, hogy igen tisztán és igen hangosan mondja, amit meg kell értetnie. A mezőkön, ahol a gyermekek szétszórtan, apjuktól, anyjuktól és a többi gyermekektől távol vannak, gyakorolják magukat abban, hogy messziről megértessék magukat, és hogy hangjuk erejét hozzámérjék a távolsághoz, amely elválasztja őket azoktól, akikkel meg akarják értetni magukat. Íme, így lehet igazán

megtanulni a jó kiejtést, és nem úgy, hogy néhány magánhangzót hebegünk egy figyelmes nevelőnő fülébe. Intézzünk csak kérdést egy parasztgyermekhez. Lehet, hogy a szégyenkezéstől nem tud majd válaszolni, de ha válaszol, akkor azt, amit mond, tisztán mondja, míg a városi gyermek mellett a szolgáló áll ott tolmács gyanánt. Enélkül mit sem érteni abból, amit fogai közt dünnyög.[21]

Amikor már felnőnek, a fiúknak helyre kellene hozniuk ezt a fogyatékosságot a kollégiumban, a leányoknak a zárdában. És valóban, ezek is, azok is általában tisztábban beszélnek, mint a kizárólag az apai házban nevelt ifjak. Sohasę fognak azonban olyan szabatos kiejtésre szert tenni, mint amilyen a parasztoké, mégpedig azért nem, mert kényszerítik őket, hogy annyi mindent könyv nélkül tanuljanak meg, s hogy a tanultakat hangosan mondják fel. Tanulás közben ugyanis rászoknak a hadarásra, a hanyag és rossz kiejtésre, s ha felmondják, még rosszabb. Erőlködve keresgélik a szavakat, megnyújtják és vontatottan ejtik a szótagokat, s ha az emlékezet ingadozik, a nyelv is hebegni kezd. Így keletkeznek és rögződnek meg a kiejtés ellen elkövetett bűnök. Később látni fogjuk, hogy az én Emilemből hiányoznak ezek, vagy legalábbis nem ugyanazon oknál fogva sajátítja el őket.

Elismerem, hogy a köznép és a falusiak az ellenkező végletbe esnek. Ugyszólván mindig hangosabban beszélnek a kelleténél, s amikor túlságosan pontosan ejtik ki a szavakat, erős és nyers a tagolásuk. A kelleténél erősebben hangsúlyoznak, kifejezéseiket rosszul válogatják meg stb.

De először is ez a véglet sokkal kevésbé tűnik károsnak előttem, mint a másik, minthogy a beszéd első törvénye az érthetőség, s így a legnagyobb hiba, melyet elkövethetünk, az érthetetlen beszéd. Tetszelegni abban, hogy semmit sem hangsúlyozunk, annyi, mint tetszelegni abban, hogy megfosztjuk a mondatokat bájuktól és erejüktől. A hangsúly a beszéd lelke. Ez adja bele az érzést és az igazságot. A hangsúly kevésbé hazudik, mint a szó. Talán ez az oka, amiért a jól nevelt emberek annyira félnek tőle. Abból a szokásból, hogy mindent ugyanazzal a hanglejtéssel mondunk, keletkezett az a szokás, hogy gúnyt űzünk az emberekből anélkül, hogy éreznék. A száműzött hangsúly helyére aztán nevetséges, mesterkélt, divatnak alávetett kiejtésmódok lépnek, amilyeneket főként a fiatal udvaroncoknál figyelhetünk meg. Ez a mesterkélt beszéd és magatartás az oka, amiért

[21] Ez alól is van kivétel. Gyakran megesik, hogy azok a gyermekek, akiknek hangja eleinte a legkevésbé hallható, később a leglármásabbakká válnak, ha egyszer elkezdik a hangjukat felemelni. Ám ha belevágok mindezekbe az apróságokba, sohasem jutok a végére. Minden józan olvasónak látnia kell, hogy a túlzást és a fogyatékosságot, melyek ugyanabból a visszásságból erednek, egyaránt helyreüti az én módszerem. Ezt a két életigazságot egymástól elválaszthatatlannak tartom: *Mindig eleget,* és *Sohasem sokat.* Ha az előbbit helyesen alkalmazzuk, az utóbbi önként következik belőle.

a többi nemzetek a franciákkal való érintkezést általában kellemetlennek, sőt visszataszítónak tartják. A francia ahelyett, hogy hangsúlyt rakna beszédébe, affektálni kezd, s nem ez az, ami őt kedvező szinben tüntethetné fel.

Mindezek a kis nyelvbeli fogyatékosságok, melyektől annyira féltik a gyermekeket, semmiségek. Megelőzhetők vagy kijavíthatók a legkisebb nehézség nélkül. Azok a fogyatékosságaik azonban, melyeket úgy erőltetünk rájuk, hogy beszédüket suttogóvá, zavarossá, félénkké tesszük, amidőn szüntelenül hanglejtésüket bíráljuk, szavaikat bolházzuk, többé nem javíthatók. Aki csak a szalonokban tanult beszélni, nehezen fogja megértetni magát egy zászlóalj élén, s egy felkelés alkalmával aligha fog imponálni a népnek. Először arra tanítsátok meg a gyermeket, hogy a férfiakhoz tudjon beszélni, az asszonyokkal majd csak tud beszélni, ha itt az ideje.

Ha gyermekeitek falun nyerik első táplálékukat, teljes paraszti egyszerűségben, csengőbb lesz a hangjuk, és nem ragad rájuk a városi gyermekek zavaros hebegése. És ugyancsak nem ragad rájuk sem a falusi kifejezésmód, sem a falusi hanglejtés, vagy legalábbis könnyen levetkőzik majd, ha a mester, aki születésük óta velük él, és napról napra mind kizárólagosabban él velük, ügyel rájuk, és hibátlan beszédével letörli mindazt, amit a parasztok nyelve rárakott. Emil éppolyan tiszta francia nyelvet fog beszélni, mint jómagam, de tisztábban fogja beszélni, és sokkal jobban tagolja majd, mint ahogy én teszem.

A gyermek, amikor már beszélni akar, csak olyan szavakat halljon, melyeket meg tud érteni, s csak olyanokat mondjon, melyeket ki tud ejteni. Ebbeli erőlködése arra készteti, hogy megkettőzze ugyanazt a szótagot, mintegy a tisztább kiejtés gyakorlásaképpen. Amikor gügyögni kezd, ne nagyon törjétek magatokat, hogy kitaláljátok, amit mond. Igényt tartani arra, hogy mindig meghallgassanak bennünket, ugyancsak egy neme az uralkodásnak, s a gyermek ne gyakoroljon semmiféle uralkodást. Elégedjetek meg annyival, hogy igen figyelmesen gondoskodtok arról, ami szükséges. Az ő dolga, hogy igyekezzék értéstekre adni, mi az, ami nem szükséges. Még kevésbé kell siettetni, hogy beszéljen, tud ő majd magától is beszélni aszerint, amint majd érzi hasznosságát.

Igaz ugyan, s ez helyes megjegyzés, hogy akik túl későn kezdenek beszélni, sohasem beszélnek oly tisztán, mint a többiek. Beszélőszervük azonban nem azért akadozik, mert későn kezdtek beszélni, hanem ellenkezőleg: azért kezdenek később beszélni, mert akadozó beszélőszervvel születtek. Ha nem így lenne, miért kezdenének később beszélni, mint a többiek? Talán kevésbé van alkalmuk rá, és kevésbé kapatják rá őket? Ellenkezőleg, mihelyt észreveszik ezt a késést, az aggodalom nem hagyja nyugodni a szülőket, és sokkal inkább késztetik gyermekeiket, hogy gügyögjenek, mint azokat, akik korábban kezdték helyesen ejteni a szavakat. Így ez a rosszul értelmezett sietség is nagymértékben hozzájárulhat, hogy beszédük

zagyva legyen, holott kevesebb kapkodással idejük lett volna még inkább tökéletesíteni.

Ha túlságosan unszoljuk a gyermeket a beszédre, nem marad ideje, hogy megtanulja a helyes kiejtést, s hogy jól felfogja, amit mondatnak vele. Ám ha magára hagyják, akkor nekilát, hogy először a legkönnyebben kiejthető szótagokat gyakorolja, majd lassan-lassan hozzákapcsol némi jelentést, mely mozdulataiból megérthető, s így előbb adja nekünk a maga szavait, mintsem megkapná a mieinket. Ebből következik, hogy az utóbbiakat csak akkor fogadja el, amikor már megértette. Mivel nem sürgős neki, hogy használja ezeket, eleinte jól megfigyeli, hogy milyen értelmet tulajdonítunk nekik, s amikor ebben már biztos, magáévá teszi.

A siettetésnek, mellyel a gyermeket idő előtt beszédre késztetik, legnagyobb baja nem abban áll, hogy az első beszélgetéseknek, melyeket hozzá intéznek, valamint az első szavaknak, melyeket mond, rá nézve semmi értelme sincsen, hanem abban, hogy más értelmet tulajdonít nekik, mint mi anélkül, hogy mi ezt észre tudnánk venni. Így aztán látszólag igen pontosan felelnek nekünk, holott csak beszélnek hozzánk anélkül, hogy értenének bennünket, s hogy mi őket megértenénk. Rendszerint ilyesfajta félreértéseknek köszönhető az a meglepetés, amelybe mondásaik révén esünk néha, amikor olyan gondolatokat magyarázunk bele, amelyek a gyermektől teljesen távol állanak. Ez a figyelmetlenség a mi részünkről a gyermek használta szavaknak a gyermek számára érvényes igazi jelentése iránt, ez, úgy látom, az oka első tévedéseinek, és ezek a tévedések, még ha kigyógyul is belőlük a gyermek, befolyással vannak gondolkodásmódjára egész életén át. A továbbiakban nem egy alkalmam lesz ezt példákkal megvilágítani.

Korlátozzátok tehát, amennyire csak lehet, a gyermek szókészletét. Kellemetlen akadály, ha több a szava, mint a fogalma, s ha többet tud mondani, mint gondolni. Azt hiszem, egyik oka, amiért a parasztoknak általában pontosabb az észjárásuk, mint a városi embereknek, abban áll, hogy szókészletük kevésbé terjedelmes. Kevés a fogalmuk, de ami van, azt igen jól vetik egybe.

A gyermekkori fejlődés első tünetei csaknem valamennyien egyszerre mennek végbe. A gyermek nagyjából egyidejűleg tanul meg beszélni, enni, járni. Ez az ő életének a szorosabb értelemben vett első korszaka. Előzőleg semmivel sem volt több, mint ami anyja méhében volt. Nincs érzelme, nincs gondolata. Érzékelései is alig vannak. Még a saját létezését sem érzi.

Vivit, et est vitae nescius ipse suae.
(Ovidius, *Trist. I.* 3.)

Második könyv

Eljutottunk az élet második fordulójához, ahol tulajdonképpen véget ér a gyermekkor. Az *infans* és a *puer* szavak ugyanis nem rokon értelműek. Az elsőt magában foglalja a második. Jelentése: *aki nem tud beszélni.* Ezért találjuk Valerius Maximusnál ezt a kifejezést: *puerum infantem.* De én továbbra is nyelvünk szokása szerint használom ezt a szót, egészen addig az életkorig, melynek jelölésére már egyéb neveink vannak.

Amikor a gyermek beszélni kezd, már kevesebbet sír. Természetes ez a haladás, hiszen az egyik nyelv helyébe egy másik lépett. Mihelyt meg tudja mondani szavakkal, hogy mi baja, miért mondaná sírással, hacsak fájdalma nem túlságosan heves ahhoz, hogy szavakkal kifejezhető legyen? Ha mégsem hagy fel a sírással, akkor a körülötte levők a hibásak. Mihelyt Emil egyszer kimondta, hogy: *Fáj!,* akkor már csak igen heves fájdalmak kényszeríthetik sírásra.

Ha a gyermek kényes, érzékeny, és természettől fogva ok nélkül sír, könnyeinek forrását tüstént elapasztom azzal, hogy haszontalanná és hatástalanná teszem jajgatását. Nem megyek a közelébe addig, amíg sír, de azonnal odasietek, mihelyt elhallgatott. Csakhamar szokásává válik, hogy hallgatással hív magához vagy legfeljebb úgy, hogy egyetlen kiáltást hallat. A jelek értelmét a gyermek csupán érzékelhető hatásukból ítéli meg. Nincsen más szabály az ő számára. Bármilyen baj éri, ritkán sír, ha egyedül van – ha csak nem reméli, hogy meghallják.

Ha elesik, ha ütéstől daganatot kap fején, ha orra vérzik, ha megvágja az ujját, nem kezdek riadt ábrázattal szorgoskodni körülötte, hanem veszteg maradok, legalábbis egy rövid időre. A baj megtörtént, elkerülhetetlenül, s így el is kell viselnie. Bármennyit buzgólkodnám, csak annyit érnék el, hogy még jobban megijesztem, s fokozom érzékenységét. Ha az ember megsérül, alapjában véve nem annyira az ütés kellemetlen, mint inkább a félelem. Legalább ettől az utóbbi aggodalomtól megkímélem, mert nyilvánvaló, hogy úgy ítéli meg baját, ahogyan engemet ítélni lát. Ha látja, hogy nyugtalanul futok oda, hogy sajnáljam és vigasztaljam, azt fogja hinni, hogy minden elveszett, ám ha látja, hogy megőrzöm hidegvéremet, csakhamar visszanyeri ő is a magáét, s ha már nem érzi baját, azt hiszi, meggyógyult. Ebben az életkorban vesszük első bátorságleckéinket, s ami-

dôn ijedelem nélkül szenvedjük el a könnyebb fájdalmakat, fokozatosan megtanuljuk elviselni a nagyobbakat.

Korántsem akarnék odahatni, hogy Emil ne sértse meg magát, sőt módfelett bántana, ha sohasem sebesülne meg, s felnőne anélkül, hogy ismerné a fájdalmat. Szenvedni – ez az első, amit meg kell tanulnia, s aminek tudására a legnagyobb szüksége lesz. Úgy látszik, a gyermekek csak azért kicsik és gyengék, hogy veszély nélkül tanulhassák meg ezt a fontos leckét. Ha a gyermek elvágódik, lábszárát nem törheti el. Ha megüti magát egy bottal, nem töri el a karját. Ha megragadja az éles vasat, korántsem fogja szorongatni, s nem nagyon vágja meg magát. Tudomásom szerint sohasem láttak még szabadjára hagyott gyermeket, aki meghalt volna, vagy megcsonkította volna magát, vagy komoly bajt okozott volna magának, feltéve, hogy nem tették ki meggondolatlanul valami magas helyre, vagy egyedül a tűz mellé, vagy nem hagytak veszedelmes szerszámokat a keze ügyében. Aztán mit szóljunk azokról a szerszámraktárakról, amiket fölhalmoznak a gyermek körül, hogy állig fölfegyverezzék a fájdalom ellen? Mire aztán felnő, éppen ennek a fájdalomnak van kiszolgáltatva, se bátorsága, se tapasztalata, az első szúrásra azt hiszi már, hogy meghalt, és elájul az első csepp vér láttán.

Mindig oktatni kívánó tudákos rögeszménk, hogy váltig arra tanítjuk a gyermeket, amit önmagától sokkal jobban megtanulna, s hogy megfeledkezünk arról, amire csak mi oktathatjuk. Van-e ostobább dolog, mint amikor azzal vesződünk, hogy megtanítsuk járni, mintha valaha is akadt volna olyan lény, aki dajkája hanyagságából ne tudott volna felnőttkorára járni? Viszont mennyi embert láttunk, akik egész életükön át hibás járásúak, mert rosszul tanították őket járni.

Emilnek nem lesz sem fejvánkosa, sem gördülő kosara, sem járókája, sem járószalagja. Mihelyt kezdi majd egyik lábát a másik elé rakni, legfeljebb csak kövezett helyeken fogjuk támogatni, s ezeken is gyorsan segítjük majd keresztül.[1] Ahelyett, hogy poshadni hagynánk egy szoba elhasznált levegőjében, vigyük csak ki naponta egy rét kellős közepére. Ott futkoshat, ugrándozhat, eleshet százszor naponta, annál jobb. Annál hamarább tanul meg feltápászkodni. A szabadság okozta jóérzés kárpótol a sérülésekért. Gyakran láthatók majd zúzódások tanítványomon, de ennek fejében mindig jókedvű lesz. A ti tanítványaitokon kevesebb a zúzódás, de mindig feszélyezettek, mindig lenyűgözöttek, mindig szomorúak. Alig hiszem, hogy ők nyertek a dolgon.

Van egy más irányú fejlődés, amely a gyermektől ugyancsak eltávoz-

[1] Nincs nevetségesebb és bizonytalanabb, mint azoknak az embereknek a járása, akiket kiskorukban túl sokáig vezettek járószalagon. Ez is egyike azoknak a megfigyeléseknek, amelyek annyira találóak, hogy szinte már útszélivé váltak, s méghozzá nem is egy vonatkozásban találóak.

tatja a sírást, s ez ereje fejlődése. Minél többre képes önnönmagától, annál ritkábban van szüksége arra, hogy máshoz folyamodjék. Erejével együtt fejlődik ki erejének ismerete, amely arra képesíti, hogy kormányozza azt. Tulajdonképpen ezen a második fokon kezdődik az egyén élete, ekkor kezd tudata lenni önmagáról. Az emlékezet kiterjeszti az azonosság érzését létezésének minden pillanatára. Akkor lesz valóban eggyé, ugyanazzá, következőleg képessé a boldogságra vagy a nyomorúságra. Fontos tehát, hogy mostantól fogva erkölcsi lénynek tekintsük.

Ámbár körülbelül a legtávolabbra szoktuk kitűzni az emberélet határát, és valószínűnek tartjuk, hogy ezt a határt meg is közelíti mindenki, mi sem bizonytalanabb, mint egy-egy ember életének tartama. Igen kevesen jutnak el ehhez a legtávolabbi határhoz. A legnagyobb kockázatokat az élet kezdetén találjuk. Minél kevesebbet éltünk, annál kevésbé remélhetjük, hogy élni fogunk. A megszülető gyermekeknek legfeljebb a fele éri meg az ifjúkort, s valószínű, hogy tanítványotok nem fogja megérni a férfikort.

Hogyan vélekedjünk hát erről a barbár nevelésről, amely feláldozza a jelent egy bizonytalan jövőnek, amely megterhel egy gyermeket mindenféle láncokkal, s már a kezdetén nyomorulttá teszi, hogy a távolból egy úgynevezett és tudom is én micsoda boldogsággal kecsegtesse, amelyet talán sohasem fog élvezni? Még ha feltételezem is, hogy tárgyát illetően ez a nevelés ésszerű, vajon nézhetem-e méltatlankodás nélkül, ha szegény szerencsétlenekre elviselhetetlen igát raknak, és olyan szakadatlan munkára ítélik őket, mint a gályarabokat, anélkül hogy biztosak lehetnénk benne, hogy ennyi gondoskodás valaha is hasznukra válik? A vidámság kora könnyek, fenyítések, fenyegetések és rabszolgaság közepette telik el. Kínozzák a szerencsétlent a saját érdekében, s nem veszik észre, hogy a halált hívogatják, amely e szomorú készültség közben fog lecsapni rá. Ki tudja, mennyi gyermek pusztul el egy apa vagy egy tanító szertelen bölcsességének áldozataként? Boldogok, ha így menekülhetnek meg kegyetlenkedésétől, s az egyetlen előny, melyet az elszenvedett bajokból nyertek, az, hogy meghalnak anélkül, hogy visszakívánnák az életet, melynek csak kinjait ismerték.

Emberek, legyetek emberségesek, ez az első kötelességtek! Legyetek emberségesek minden iránt, ami nem idegen az embertől, bármely társadalmi rétegről, bármely életkorról legyen is szó! Létezhet-e bölcsesség számotokra az emberiességen kívül? Szeressétek a gyermekkort, járuljatok hozzá játékaihoz, kedvteléseihez, szeretetre méltó ösztönéletéhez. Van-e köztetek, aki nem kívánta néha vissza azt a kort, amikor a nevetés mindig az ajkunkon ül, és amikor a lélekben mindig béke honol? Miért akarjátok megfosztani ezeket a kis ártatlanokat annak a rövid időnek az élvezetétől, amely úgyis eltűnik, s attól a becses jótól, amellyel úgysem tudnak visszaélni? Miért akarjátok keserűséggel és fájdalommal megtölteni a tűnő

zsenge éveket, melyek az ő számukra éppúgy nem térnek vissza többé, mint a ti számotokra? Apák, tudjátok-e, mely pillanatban leselkedik gyermekeitekre a halál? Miért kelljen később majd megbánást éreznetek, amiért megfosztjátok őket azoktól a csekély számú percektől, melyeket a természettől kapnak. Mihelyt érezni tudják a létezés örömét, adjátok meg nekik, hadd élvezzék. Adjátok meg úgy, hogy bármely pillanatban szólítsa Isten őket, úgy haljanak meg, mint akik kóstolták az életet.

Mennyi hang szólal meg majd erre ellenem! Már hallom messziről ama álbölcsesség kiáltozásait, amely szüntelenül kivetkőztet önmagunkból, amely a jelent minduntalan semmibe veszi, szüntelenül azt a jövőt hajszolja, amely annál inkább menekül, minél előbbre jutunk, és addig visz bennünket oda, ahol nem vagyunk, míg végre nem leszünk sehol.

De hát, felelitek nekem, a gyermekkorban kell megjavítani az ember rossz hajlamait, ez az az időszak, amikor a szenvedés a legkevésbé érezhető, s ezért kell ekkor megsokszorozni, hogy majd az értelem korában megkímélhessük tőle. De ki mondta, hogy ez a berendezkedés végrehajtható, s hogy az a sok szép oktatás, amellyel egy gyermek gyönge szellemét nyűgözitek, nem lesz-e rá nézve egy napon ártalmas, ahelyett, hogy használna neki? Ki biztosít, hogy a bosszúságok, melyeket reá pazaroltok, bármit is megtakarítanának? Miért róttok rá több bajt, mint amennyi amúgy is van neki, hiszen nem is vagytok biztosak benne, hogy a jelenlegi bajok a jövő tehermentesítésére szolgálnak? És mivel bizonyítjátok be, hogy a rossz hajlamok, melyekből állítólag kigyógyítjátok, nem a ti rosszul értelmezett gondoskodástokból származnak, hanem a természetből? Szerencsétlen elővigyázatosság, amely egy lényt a jelenben nyomorulttá tesz abban a jól vagy rosszul megalapozott reményben, hogy egykor majd boldoggá teszi! Ha ezek a parlagi okoskodók összetévesztik a féktelenséget a szabadsággal, a boldoggá tett gyermeket az elkényeztetett gyermekkel, akkor tanítsuk meg őket, hogy mi itt a különbség.

Nehogy agyrémek után fussunk, tartsuk emlékezetünkben, hogy mi felel meg a mi életformánknak. Az emberiségnek megvan a maga helye a dolgok rendjében, a gyermekkornak is megvan a maga helye az emberélet rendjében. Az emberben tehát az embert kell tekintenünk, a gyermekben a gyermeket. Kijelölni mindegyiknek a helyét, helyéhez rögzíteni őt, rendet teremteni az emberi szenvedélyekben az ember alkata szerint: mindössze ennyi, amit jóléte érdekében megtehetünk. A többi már külső okoktól függ, melyek nem állnak hatalmunkban.

Nem tudjuk, mi a tökéletes boldogság vagy szerencsétlenség. Vegyülék minden ebben az életben, egyetlen tiszta érzést sem ízlelhetünk itten, egy pillanatig sem maradhatunk ugyanabban az állapotban. Lelki hangulataink csakúgy, mint testi módosulásaink szakadatlan áramlásban vannak. A jó meg a rossz mindnyájunkban közös, de különböző méretekben. A legboldogabb az, aki a legkevesebb kínt szenvedi, a legnyomorultabb az, aki

a legkevesebb örömet érzi. Mindig több a szenvedés, mint az élvezet, íme a különbség, mely mindnyájunkban közös. Az ember boldogsága itt a földön tehát csak negatív állapot, mértékegysége az elszenvedett bajok legkisebb mennyisége.

Minden fájdalomérzés elválaszthatatlan attól a vágytól, hogy szabaduljunk tőle. Minden örömérzés elválaszthatatlan az öröm élvezésének vágyától. Minden vágy nélkülözést feltételez, minden nélkülözés, melyet érzünk, kínos. Nyomorúságunk tehát a vágyaink és a képességeink közötti aránytalanságból áll. Egy érző lény, akinek képességei egyenlőek lennének vágyaival, tökéletesen boldog lény lenne.

Miben áll tehát az emberi bölcsesség vagy az igazi boldogsághoz vezető út? Nem éppen abban, hogy csökkentjük vágyainkat, mert ha vágyaink erőnkön alul maradnak, képességeink egy része tétlen, és nem élvezhetjük egész létünket. Abban sem, hogy fokozzuk képességeinket, mert ha vágyaink egyidejűleg nagyobb arányban fokozódnának, csak annál nyomorultabbak lennénk. Hanem abban, hogy csökkentjük a vágyakat a képességek mértékére, s így tökéletes egyensúlyba hozzuk az erőt az akarattal. Csak így érhetjük el azt, hogy miközben minden erőnk működik, a lélek mégis nyugalomban van, s az ember rendezett állapotba jut.

Kezdetben így is rendezte be őt a természet, amely mindent a legjobban intéz. Nem ad mást a kezébe, mint a fennmaradásához szükséges vágyakat s a kielégítésükhöz elegendő képességeket. Minden egyéb képességet mintegy tartalékul helyezett el lelke legmélyén, hogy ha kell, kifejlődhessenek. Csak ebben az ősállapotban van a képesség és a vágy egyensúlyban, s csak itt van úgy, hogy az ember nem boldogtalan. Mihelyt ezek a virtuális képességei működésbe lépnek, a képzelet, amely valamennyi közül a legtevékenyebb, feléled és elébük vág. A képzelet fokozza számunkra a lehetőségek mértékét, akár jóban, akár rosszban, s ebből következik, hogy gerjeszti és táplálja a vágyakat a kielégülés reményében. Ám a tárgy, amelyről már-már azt hittük, kezünkben van, gyorsabban illan el, semhogy kergetni tudnánk. Amikor már azt hisszük, hogy elértük, alakot vált, s a távolból mutogatja magát. Nem látjuk többé a területet, melyet már bejártunk, s így azt hisszük: semmiség. Csakhogy az előttünk levő terület viszont megnyúlik, szétterül szüntelenül. Így merülünk aztán ki anélkül, hogy célhoz érnénk, s minél többet nyerünk az élvezetből, annál jobban távolodunk a boldogságtól.

Ellenben: minél közelebb marad az ember természetes állapotához, annál kisebb az eltérés képességei és vágyai között, következésképpen annál kevésbé van távol attól, hogy boldog legyen. Sohasem kevésbé nyomorult, mint akkor, amikor látszólag híjával van mindennek, mert a nyomorúság nem a dolgok nélkülözésében van, hanem az ennek nyomán támadt szükségérzetben.

A való világnak megvannak a maga határai, a képzelt világ végtelen.

Az egyiket nem bírjuk kitágítani, szorítsuk meg hát a másikat, mert csakis a kettőjük közti eltérésből támad minden olyan szenvedésünk, amely valóban boldogtalanná tesz. Tegyétek félre az erőt, az egészséget, az önbecsülést, meglátjátok, hogy minden, ami életünkben jó, puszta vélemény. Tegyétek félre a testi fájdalmakat és a lelkiismeretfurdalást, meglátjátok, hogy minden bajunk csak képzelt. Közhely ez az elv – fogják majd mondani. Megengedem, de gyakorlati alkalmazása korántsem oly közönséges, és itt egyedül a gyakorlatról van szó.

Amikor azt mondják, hogy az ember gyenge, vajon mit akarnak ezzel mondani? Ez a szó: gyengeség – kapcsolatot jelent, mépedig azzal a lénynyel, amelyre alkalmazzák. Akinek ereje túlhaladja szükségleteit: erős lény, akár rovar, akár féreg. Akinek szükségletei túlhaladják erejét, legyen az akár elefánt vagy oroszlán, vagy akár hódító, hős vagy isten: gyenge lény. A lázító angyal, aki félreismerte természetét, gyengébb volt, mint az a boldog halandó, aki békében él a maga természete szerint. Az ember nagyon erős, ha megelégszik, hogy az legyen, ami, de igen gyenge, amikor fölébe akar emelkedni az emberiségnek. A világért se képzeljétek, hogy ha fokozzátok képességeiteket, fokozzátok erőtöket is. Sőt, csökkentitek, ha gőgötök még náluk is jobban fokozódik. Mérjük le égboltunk sugarát, és maradjunk a középpontban, mint a pók a hálója közepén. Mindig elegendők leszünk akkor önmagunknak, és semmi okunk sem lesz panaszkodni gyengeségünk miatt, hiszen nem fogjuk sohasem érezni.

Minden állatnak pontosan annyi képessége van, amennyi fennmaradásához szükséges. Fölöslege csak az embernek van. Hát nem különös, hogy ez a fölösleg kell, hogy eszköze legyen az ő nyomorúságának? Egy ember karja minden országban többet ér, mint amennyi a létfenntartása. Ha tehát elég okos lenne, s ezt a fölösleget semmibe venné, mindig megvolna neki, ami szükséges, mert sohase lenne neki túlságosan sok. A nagy szükségletek, mondta Favorinus, a nagy javakból erednek, és gyakran a legjobb módja, hogy megszerezzük magunknak mindazt, aminek híjával vagyunk, ha megválunk attól, amink van. Éppen azzal változtatjuk boldogságunkat nyomorrá, hogy a fokozásán fáradozunk. Aki csak élni akarna, boldogan élne. Így aztán jó emberként élne, mert mi haszna lenne belőle, ha gonosz?

Ha halhatatlanok lennénk, igen nyomorult lények volnánk. Keserves dolog meghalni, az kétségtelen. De édes dolog remélni, hogy nem fogunk mindig élni, s hogy egy jobb élet véget vet majd az itteni élet kínjainak. Ha felajánlanák nekünk a halhatatlanságot itt a földön, vajon ki óhajtaná elfogadni ezt a szomorú ajándékot?[2] Milyen támasz, micsoda remény, mi-

[2] Természetesen itt azokról az emberekről beszélek, akik gondolkodnak, azaz nem minden emberről.

féle vigasztalás maradna számunkra a kegyetlen sors és az igazságtalan emberek ellen? A tudatlan, aki semmit sem lát előre, érzi az élet értékét, s nemigen fél, hogy elveszti. A felvilágosodott ember sokkal nagyobb értékű javakra tekint, s ezeket többre tartja az élet értékénél. Csak a féltudás és az álbölcsesség teszi, hogy a halálban a legrosszabb rosszat látjuk, mert tekintetünket a halálra irányítja, de nem azon túlra. A halál szükséges volta a bölcs embernek csak ok arra, hogy elviselje a kínos életet. Ha nem volnánk biztosak, hogy egyszer majd elveszítjük, túlságosan drága lenne a fenntartása.

Erkölcsi bajaink mindegyike felfogás dolga, kivéve egyet, a bűntettet. Ez pedig tőlünk függ. Testi bajaink magukat emésztik fel vagy bennünket. Az idő vagy a halál a gyógyszerünk, de annál inkább szenvedünk, minél kevésbé tudunk szenvedni, és többet kínlódunk betegségeink gyógyításával, mint amennyit kínlódnánk elviselésükkel. Élj a természet szerint, légy tűrő, és kergesd el az orvosokat! A halált nem fogod ugyan elkerülni, de csak egyszer fogod érezni, holott az orvosok naponta oltják megzavart képzeletedbe, mert hazug mesterségük megfoszt az élet élvezésétől ahelyett, hogy meghosszabbítaná. Nem győzöm eleget kérdezni, vajon micsoda igazi jót tett ez a mesterség az emberekkel. Azok közül, akiket meggyógyít, néhányan valóban meghalnának, de milliószám maradnának életben olyanok, akiket megöl. Józan ember, ne tégy erre a lutrira, ahol túl sok az eshetőség ellened! Szenvedj, halj meg vagy gyógyulj meg, de mindenekfelett élj utolsó órádig!

Minden csak őrültség és ellentmondás az emberi intézményekben. Annál többet nyugtalankodunk életünk miatt, minél többet veszít értékéből. Az aggastyánok jobban sajnálják, mint a fiatalok. Nem akarják, hogy kárba vesszenek az előkészületek, melyeket élvezésére tettek. Bizony, kegyetlen dolog meghalni hatvanéves korban, ha még el sem kezdtük az életet. Azt hiszik, hogy az emberben erős szeretet él saját fennmaradása iránt, s ez igaz is. De azt már nem látjuk, hogy ez a szeretet, amilyennek mi érezzük, nagyrészt az emberek műve. Természetesen az ember csak annyira törődik a maga fenntartásával, amennyire az erre való eszközök a hatalmában vannak. Mihelyt az eszközök kicsúsznak kezéből, megnyugszik, és meghal anélkül, hogy fölöslegesen kínozná magát. A beletörődés első törvényét a természettől kapjuk. A vademberek csakúgy, mint az állatok, igen kevéssé viaskodnak a halállal, és úgyszólván zokszó nélkül viselik el. Ha ez a törvény érvényét veszti, kialakul egy másik, amely már az észből fakad. Kevesen tudják azonban kiolvasni belőle. Mesterkélt csak ez a belenyugvás, sohasem oly ép és teljes, mint az előbbi.

Elővigyázat? Az elővigyázat, amely saját határainkon túlra visz bennünket szüntelenül, és gyakran oda tesz le bennünket, ahová sohase fogunk eljutni – ez az igazi forrása minden gyarlóságunknak. Micsoda rögeszme az, amikor az ember, ez a vándorlény, mindig a távolba tekint,

ama jövőbe, amely oly ritkán következik be, és fittyet hány a jelennek, amelyben biztos. Nagyon is gyászos ez a rögeszme, mert hiszen szüntelenül fokozódik a korral együtt; az aggastyánok mindig bizalmatlankodók, előrelátók, fösvények, s inkább megvonják maguktól azt, ami ma szükséges, mint hogy száz év múlva nélkülözzék a fölösleget. Így ragaszkodunk mindenhez, így kapaszkodunk bele mindenbe. Az idő, a hely, az emberek, a dolgok, minden, ami van és minden, ami lesz, mindez igen fontos mindannyiunk számára, csak a lényünk az, amely legkisebb parányа önmagunknak. Mindenki úgyszólván szétterjed az egész földön, és érezhetővé válik ezen az egész nagy felületen. Vajon meglepő-e, ha bajaink megsokasodnak minden ponton, amelyen sebezhetők vagyunk? Hány fejedelem esik kétségbe olyan ország elvesztésén, melyet sohasem látott! Hány kereskedő van, akit elég Indiában megsérteni, hogy Párizsban kiabáljon!

Vajon a természet hordja-e az embereket ily messzire önmaguktól? Vajon a természet akarja-e, hogy mindenki mástól tanulja meg a rendeltetését, s hogy néha ezt tanulja meg utolsónak, úgyhogy akárhányan meghaltak boldogan vagy nyomorultként anélkül, hogy valaha is bármit tudtak volna róla. Itt van például egy friss, vidám, életerős, egészséges ember. Jelenléte örömet sugároz. Szeme megelégedést és jólétet árul el. A boldogság képmását hordozza. Egyszerre csak levelet hoz a posta, a boldog ember megnézi, az ő címére szól, kinyitja, elolvassa. Arckifejezése abban a pillanatban elváltozik, sápadni kezd, ájulásba esik. Mihelyt magához tér, sírni kezd, föl-alá járkál, nyög, haját tépi, kiáltásai csak úgy visszhangoznak, mintha szörnyű görcsök kínoznák. Esztelen, hát mit vétett neked az a papiros? Melyik végtagodtól fosztott meg? Miféle gaztett elkövetésére kényszerített? S végül: miféle változást idézett elő benned, hogy abba az állapotba jutottál, amelyben látlak?

Ha a levél eltévedt volna, ha egy könyörületes kéz a tűzbe vetette volna, akkor ennek a boldog-boldogtalan halandónak a sorsa alighanem furcsa probléma lett volna. De hát a balszerencséje, mondjátok ti, valóságos volt. Úgy is van, csakhogy ő azt nem érezte. Hát akkor hol volt? Képzeletbeli volt a boldogsága. Értem; tehát az egészség, a jókedv, a jólét, a szellemi elégedettség nem egyéb többé, mint látomás. Nem létezünk többé ott, ahol vagyunk, csak ott létezünk, ahol nem vagyunk. Megéri-e tehát ily nagyon félni a haláltól, ha az, amiben élünk, megmarad?

Ó ember! vond szorosabbra létezésedet a magad bensejében, és nem leszel többé nyomorult! Maradj azon a helyen, amelyet a természet jelöl ki neked a lények láncolatában, semmi sem bír majd kiűzni onnan! Ne makacskodj a szükségszerűség kemény törvénye ellen, és ne meríts ki ellenállásoddal olyan erőket, amelyet az ég nem azért adott neked, hogy kiterjeszd vagy meghosszabbítsd létezésedet, hanem csupán azért, hogy épségén őrködj, ahogyan és amennyire neki tetszik! Szabadságod és hatalmad csak addig terjed, ameddig természetes erőd, és nem tovább. Ami azon

túl van, csupán rabszolgaság, káprázat, illúzió. Maga az uralkodás is szolgai, ha a közvélemény teszi lehetővé, mert azoknak az előítéleteitől függesz, akiket előítéletekkel kormányzol. Hogy úgy vezethesd őket, ahogy neked tetszik, úgy kell magadat vezetned, ahogyan nekik tetszik. Csak meg kell változtatniuk gondolkodásmódjukat, máris szükségképpen meg kell változtatnod cselekvésed módját. Azoknak, akik közeledbe férkőznek, csak tudniuk kell irányítani a nép véleményét, amelyről azt hiszed, hogy magad irányítod, vagy a kegyencekét, akik téged irányítanak, vagy a családodét, vagy a tieidet, s akkor ezek a vizirek, ezek az udvaroncok, ezek a papok, ezek a katonák, ezek a lakájok és mindenfajta pletykázók, sőt még a gyermekek is, légy akár Themisztoklészhez hasonló lángelme,[3] orrodnál fogva vezetnek majd légióid közepette. Tehetsz, amit akarsz, valóságos tekintélyed sohasem szárnyalja túl valóságos képességeidet. Mihelyt kénytelenek vagyunk mások szemével látni, az akaratuk is a mi akaratunkká válik. Népeim az én alattvalóim, mondod te büszkén. Ám legyen! De vajon mi vagy te magad? Miniszterei alattvalója. Hát a miniszterei? Ők micsodák? Hivatalnokaik és szeretőik alattvalói, szolgáik szolgái. Szedj el mindent, bitorolj mindent, s aztán szórd a pénzt tele marokkal! Állíts ágyúütegeket, emelj bitófákat, töress kerékbe! Bocsáss ki törvényeket és rendeleteket! Sokszorozd a kémeket, a katonákat, a hóhérokat, a börtönöket, a láncokat – szegény kis emberke, mit használ mindez neked? Nem fognak attól sem jobban szolgálni, sem kevésbé meglopni, sem kevésbé becsapni, és nem leszel tőle korlátlanabb. Mindig is ezt fogod hajtogatni: akarom, és mindig is azt cselekszed, amit a többiek akarnak.

Egyedül az cselekszik a maga akarata szerint, akinek nincs rá szüksége, hogy más karjával toldja meg a magáét. Nyilvánvaló ebből, hogy a legfőbb jó nem a tekintély, hanem a szabadság. Az igazán szabad ember csak azt akarja, amire képes, és azt teszi, ami neki tetszik. Ez az én alapvető életelvem. Nem kell mást tenni, mint alkalmazni a gyermekkorra, s a nevelés valamennyi szabálya levezethető belőle.

A társadalom nemcsak azzal gyengítette meg az embert, hogy megvonta tőle a saját erejéhez való jogát, hanem főleg azzal, hogy elégtelenné tette ezt az erőt. Ezért sokszorozódnak vágyai gyengeségével, és éppen ebben van a gyermekkor gyengesége, összehasonlítva a férfikorral. Hogy a felnőtt erős lény, míg a gyermek gyenge lény, az nem azért van, mert az előbbinek egyáltalán több az ereje, mint az utóbbinak, hanem azért, mert az

[3] Az a kisfiú, akit amott láttok, mondotta Themisztoklész a barátainak, legfőbb ura Görögországnak, mert ő anyját kormányozza, anyja engemet kormányoz, én az athénieket kormányzom, az athéniek pedig a görögöket kormányozzák. Ó, mily parányi vezetőket találhatnánk gyakran a legnagyobb birodalmak élén, ha a fejedelemtől elindulva fokozatosan megkeresnénk azt az első kezet, amely az indítást titokban megadja!

előbbi természetszerűleg elégséges lehet önmagának, míg a másik ezt nem teheti. A meglett embernek tehát több akarata kell, hogy legyen, a gyermeknek több szeszélye. Ezen a szón mindazokat a vágyakat értem, amelyek nem igazi szükségletek, hanem csak mások segítségével elégíthetők ki.

Megjelöltem az okát ennek a gyengeségi állapotnak. A természetnek gondja van rá, amikor az apákat és az anyákat ragaszkodóvá teszi. De ez a ragaszkodás lehet túlzó, lehet fogyatékos, és vissza is lehet élni vele. A szülők társadalomban élnek, s átviszik oda gyermeküket, mégpedig időnek előtte. Több szükségletet oltanak belé, s így fokozzák gyengeségét, ahelyett, hogy enyhítenék. Növelik még azzal is, hogy olyasmit követelnek tőle, amit a természet nem követelt. Alávetik akaratuknak azt a kevés erőt, ami a saját akaratának szolgálatára való. Egyik vagy másik részről rabszolgasággá változtatják azt a kölcsönös függést, amelyet a gyermekre gyengesége, önmagukra pedig ragaszkodásuk kényszerít.

Az okos ember helyén tud maradni, de a gyermek, aki nem ismeri a maga helyét, alig tudna ott kitartani. Ezer kibúvót talál köztünk, hogy kilépjen. Azok dolga ott tartani őt, akik kormányozzák, s ez a feladat nem könnyű. Nem szabad sem állatnak, sem embernek lennie, hanem gyermeknek. Éreznie kell gyengeségét, de nem szabad szenvednie tőle. Valakitől függenie kell, de nem szabad engedelmeskednie. Kell, hogy kérjen, de nem kell hogy parancsoljon. Csak a szükségletei miatt alárendeltje a többieknek, valamint azért, mert a többiek jobban látják, mint ő, hogy mi a hasznos neki, s hogy mi használhat, mi árthat fennmaradásának. Senkinek, még az apának sincs joga, hogy olyat parancsoljon a gyermeknek, ami semmire sem jó neki.

Mielőtt még az előítéletek és az emberi intézmények megváltoztatnák természetes hajlamainkat, a gyermekek boldogsága, csakúgy, mint a felnőtteké, szabadságuk felhasználásában áll. Az előbbiekben azonban gyengeségük korlátozza ezt a szabadságot. Mindenki boldog, aki azt teszi, amit akar, feltéve, ha elégséges önmagának. Így van ez a természeti állapotban élő embereknél. De nem mindenki boldog, aki azt teszi, amit akar, ha szükségletei meghaladják erejét. Így van ez a gyermeknél ugyanabban az állapotban. A gyermekek még a természeti állapotban is csak tökéletlen szabadságot élveznek, hasonlóan ahhoz a szabadsághoz, melyet az emberek az államban élveznek. Egyikük sem képes meglenni a többi nélkül, s így ebben a tekintetben ismét gyengévé és nyomorulttá válik. Arra teremtettek bennünket, hogy emberek legyünk. A törvények és a társadalom pedig visszasüllyesztettek a gyermekkorba. A gazdagok, a nagyok, a királyok mindnyájan gyermekek, akik látják, mennyire igyekszik mindenki enyhíteni az ő gyarlóságukon, s egyenesen ebből merítik gyermeteg hiúsá-

gukat. Rendkívül büszkék erre a gondoskodásra, melyet nem kapnának meg akkor, ha teljes emberek lennének.

Ezek a meggondolások fontosak, s a társadalmi rendszer valamennyi ellentmondásának megoldására szolgálnak. Kétféle függés van: függés a dolgoktól, mely a természettől való, és függés az emberektől, mely a társadalomtól való. A dolgoktól való függésnek nincsen erkölcsi oldala, s így cseppet sem árt a szabadságnak, nem szül semmiféle vétket. Az emberektől való függés azonban zilált,[4] s így minden vétek szülője. Az úr és a rabszolga őáltala aljasítja le kölcsönösen egymást. Ha van mód a társadalom e bajának orvoslására, az nem más, mint törvénnyel helyettesíteni az embert, a közakaratot pedig valóságos erővel fegyverezni fel, amely magasabbrendű minden egyéni akarat tevékenységénél. Ha a nemzetek törvényeinek is lehetne, úgy, mint a természet törvényeinek, olyan hajthatatlansága, melyet soha semmiféle emberi erő nem bírna legyőzni, akkor az emberektől való függés ismét dolgoktól való függéssé változnék. Egyesülne így az államban a természetes állapot minden előnye a társadalmi állapot minden előnyével. A szabadsághoz, amely a vétkektől távol tartaná az embert, az erkölcsiség járulna, amely felemeli őket az erényhez.

Úgy kezeljétek a gyermeket, hogy csupán a dolgoktól függjön, s akkor a természet rendjét fogjátok követni nevelése előrehaladtában. Tolakodó akarata elé csak fizikai akadályokat gördítsetek vagy olyan büntetéseket, amelyek magukból a tettekből folynak, s amelyekre alkalomadtán visszaemlékszik. Nem megtiltani kell, hogy rosszat tegyen, hanem megakadályozni. A tapasztalásnak vagy a tehetetlenségnek kell számára a törvény szerepét játszania. Ne azért engedjetek vágyainak, mert megkívánja, hanem azért, mert szüksége van rá. Amikor cselekszik, ne tudja, mi az engedelmesség, s amikor helyette cselekszenek, ne tudja, mi az uralkodás. Egyaránt érezze szabadságát mind a maga tetteiben, mind a tieitekben. Hiányzó erejét pontosan akkora mértékben pótoljátok, amennyire szüksége van, hogy szabad és ne parancsoló legyen. Fogadja szolgálataitokat bizonyos megalázottsággal, s vágyódjék ama pillanat után, amikor majd nélkülözheti azokat, s amikor az a megtisztelés éri, hogy önmagát szolgálja ki.

A test erősítésére és növelésére a természetnek olyan eszközei vannak, melyeket sohasem szabad hátráltatni. Nem szabad kényszeríteni a gyermeket, hogy veszteg maradjon, amikor menni akar, sem arra, hogy menjen, amikor egy helyben akar maradni. A gyermek semmit sem akar ok nélkül, hacsak akarata nincs a mi hibánkból elkényeztetve. Ha kedve tartja, ugrándozzon, szaladgáljon, kiabáljon. Erősödni igyekvő szervezete irányítja minden mozdulatát, de bizalmatlanul kell viseltetni, ha olyasmit

[4] *A politikai jog alapelvei* című munkámban kimutattam, hogy semmilyen egyéni akarat sem sorolható be a társadalmi rendszerbe.

kíván, amit maga nem képes megtenni, s mások kénytelenek megtenni helyette. Ilyenkor gondosan kell megkülönböztetni az igazi szükségletet, a természetes szükségletet a már-már mutatkozó szeszély szükségletétől vagy attól, amely a már tárgyalt túltengő életerőből adódik.

Megmondtam már, mit kell tenni, ha a gyermek sír, hogy megkapja ezt vagy amazt. Csupán azt teszem még hozzá, hogy mihelyt beszéddel tudja kívánságát tolmácsolni, és mégis sírással teszi nyomatékosabbá kérését, akár azért, hogy hamarább megkapja, akár azért, hogy legyőzzön egy tilalmat, kérése teljesítését visszavonhatatlanul meg kell tagadni. Ha a szükséglet késztette beszédre, ezt nektek tudnotok kell, és rögvest teljesítenetek kérését. Ám ha bármiben is engedtek könnyeinek, csak ösztökélitek, hogy ontsa könnyeit, arra tanítjátok, hogy kételkedjék jó szándékotokban, s azt higgye, hogy zaklatással többet érhet el nálatok, mint jóindulattal. Ha nem tart jónak benneteket, csakhamar ő válik gonosszá. Ha azt hiszi, gyengék vagytok, makacs lesz. Fontos tehát, hogy mindig az első jelre megadjátok neki azt, amit nem akartok megtagadni. Ne legyetek bőkezűek a visszautasításban, de ne vonjátok sohase vissza.

Mindenekfelett óvakodjatok attól, hogy üres udvariassági formulákat oltsatok a gyermekbe, melyeket alkalomadtán mint varázsigéket használ, hogy alávessen akaratának mindent, ami körülveszi, s hogy tüstént elnyerje azt, ami neki tetszik. A gazdagok hajbókoló nevelése mindig udvariasan parancsolóvá teszi őket, mert olyan kifejezéseket ír elő, amelyek használata arra szolgál, hogy senki se merjen ellenállni nekik. Gyermekeik nem ismerik sem a kérő hangot, sem a kérő beszédfordulatokat. Éppolyan arcátlanok, sőt még nagyobb mértékben, amikor kérnek, mint amikor parancsolnak, mintha annál biztosabbak volnának benne, hogy engedelmeskednek nekik. Azonnal észrevenni, hogy a *szíveskedjék* az ő szájukban annyit jelent, mint *akarom*, a *kérem* annyit, mint *parancsolom*. Csodálatos udvariasság, melynek minden eredménye az ő számukra csupán az, hogy megváltoztatja a szavak értelmét oly módon, hogy ők kizárólag parancsolólag legyenek képesek beszélni! Ami engem illet, aki kevésbé féltem Emilt attól, hogy goromba, semmint attól, hogy arcátlan lesz, sokkal inkább óhajtom, hogy kérően mondja: *csinálja meg ezt*, mintsem parancsolva, hogy *kérem szépen*. Számomra nem a felhasznált kifejezés a fontos, hanem a jelentés, melyet hozzákapcsol.

Ismerünk túlzott szigorúságot és túlzott engedékenységet. Mindkettő egyaránt kerülendő. Ha a gyermeket szenvedni hagyjátok, kockára teszitek egészségét és életét, máris szerencsétlenné teszitek, míg ha sok gonddal megkímélitek mindenféle kellemetlenségtől, sok-sok szenvedést tartogattok számára, kényessé és érzékennyé teszitek, kivetkőztetitek emberi mivoltából, pedig ugyancsak visszaszerzi majd azt, akár akarjátok, akár nem. Nem akarjátok kitenni őt a természet ilyen-amolyan bajainak, fabrikáltok hát neki olyan bajokat, melyektől a természet megkímélte. Nyilván azt mond-

játok erre, hogy magam is beleesem ama rossz apák hibájába, akiknek az imént szemére vetettem, hogy feláldozzák gyermekeik boldogságát egy megcsillanó távoli jövő reményében, amely be sem fog talán következni.

Szó sincs róla, mert a szabadság, melyet növendékemnek adok, busásan kártalanítja azokért az elviselhető kellemetlenségekért, melyeknek kiteszem őt. Kis lurkókat látok, amint játszanak a hóban, lila színűek, dermedtek, alig bírják mozgatni ujjaikat. Csak rajtuk áll, hogy melegedni menjenek, de nem teszik. Ha kényszerítenék őket, a kényszer szigorúságát százszorta inkább éreznék, mint a hideg szigorúságát. Miről panaszkodtok tehát? Nyomorulttá teszem-e gyermeketeket, ha csak olyan kényelmetlenségeknek teszem ki, melyeket szívesen elvisel? Javára cselekszem a jelen pillanatban, ha szabadon hagyom, és javára cselekszem a jövőben, ha már most felfegyverzem az elviselendő bajok ellen. Ha választhatna, hogy az én növendékem akar-e lenni vagy a tiétek, gondoljátok, habozna egy pillanatig is?

El tudjátok képzelni, hogy lehetséges igazi boldogság bármely lény számára is természetes valóján kívül? S vajon nem természetes valójából vetkőztetjük-e ki az embert, amikor tehermentesíteni akarjuk fajtájának minden baja alól? Igenis, fenntartom állításomat· ahhoz, hogy átérezhesse a nagy javakat, meg kell ismernie a kis bajokat, mert ilyen az ő természete. Ha a test túlságosan jól van, megromlik az erkölcs. Az az ember, aki nem ismerné a fájdalmat, nem ismerné sem az elérzékenyülő emberiséget, sem a gyengéd részvétet. Szíve nem indulna meg semmitől sem, nem lenne társas lény, szörnyeteg volna társai között.

Tudod-e, mi a legbiztosabb módja, hogy gyermekedet szerencsétlenné tedd? Hozzászoktatni, hogy mindent megkapjon. Vágyai ugyanis, ha könnyen kielégítheti, szüntelenül növekednek, s te előbb-utóbb tehetetlenül állsz vele szemben, kénytelen vagy a visszautasításhoz folyamodni, s egy ilyen szokatlan visszautasítás nagyobb gyötrelmet okoz neki, mint maga a tény, hogy megfosztod attól, amit kíván. Először a pálca kell neki, melyet kezedben tartasz, nemsokára már a zsebórádat kívánja, aztán a repülő madarat, a ragyogó csillagot s végül mindent, amit megpillant. Istennek kéne lenned, hogy kielégíthesd.

Természetes hajlama az embernek, hogy mindent a magáénak tekint, ami a hatalmában van. Ebben az értelemben Hobbes elve bizonyos fokig igaz: sokszorozzátok meg vágyainkkal együtt a kielégítésükre való eszközöket, és mindenki ura lesz mindennek. Az a gyerek, akinek csak akarnia kell, hogy kapjon, a világegyetem tulajdonosának hiszi magát. Minden embert rabszolgájának tekint, s amikor végül kénytelenek vagyunk valamit megtagadni tőle, ő, aki ha parancsol, mindent lehetségesnek tart, a visszautasítást lázadásnak minősíti. Minden indokolás, melyet ebben a korban adnak neki, amikor képtelen még az észbelátásra, nem egyéb, mint ürügy az ő szemében. Mindenben csak rosszindulatot lát, a feltételezett méltány-

talanság érzése elkeseríti, mindenkit meggyűlöl, felháborodik minden ellenkezésen, és soha nem lesz benne köszönet az engedékenységért.

Hogy is képzelhetném, hogy az a gyermek, akit így fogva tart a harag, s a legmérgesebb szenvedélyek emésztenek, valaha is boldog lehessen? Ő boldog? Zsarnok ez, vagyis a legsilányabb rabszolga s a legnyomorultabb teremtmény. Láttam ilyen módon nevelt gyermekeket, akik azt akarták, hogy állítsák egy kézlegyintéssel a feje tetejére a házat, hogy adják oda nekik a kakast a templomtorony tetejéről, hogy állítsanak meg egy menetelő regimentet, mert ők még tovább akarják hallgatni a dobokat, és aztán csak hasogatták a levegőt visongásukkal, s a szép szóra nem hallgattak, mihelyt azonnal nem engedelmeskedtek nekik. Hiába igyekezett mindenki a kedvükben járni. Mivel kívánságaikat még jobban felfokozta, hogy könnyűszerrel teljesítették, makacsul ragaszkodtak képtelen dolgokhoz, de mindenütt csak ellentmondásokba, akadályokba, kínba, fájdalomba ütköztek. Mindig szitkozódtak, mindig lázadoztak, mindig dühöngtek. Sírással és panaszkodással töltötték napjaikat. Vajon boldogok voltak? A gyengeség és az uralkodás együttesen csak hóbortot és nyomorúságot nemzenek. Két elkényeztetett gyermek közül az egyik az asztalt veri, a másik a tengert korbácsoltatja. Bizony sokat kell korbácsolniuk és verniük ahhoz, hogy elégedetten élhessenek.

És ha ezek az uralkodási és zsarnokoskodó gondolatok már gyermekkorukban nyomorulttá teszik őket, mi lesz velük, ha felnőnek, s ha az emberekkel való érintkezésük gyakoribbá és sokrétűbbé válik? Ha egyszer megszokták, hogy minden meghajol előttük, micsoda meglepetés vár majd rájuk, amikor kilépnek a világba, s érzik, hogy minden ellenáll nekik, s hogy agyontapossa őket ama mindenség súlya, melyről azt hitték, hogy kényük-kedvük szerint mozog!

Arcátlan modoruk, gyermeteg hiúságuk csak kínzást, megvetést, gúnyt hoz a fejükre. A megalázás lesz mindennapi kenyerük. A keserű tapasztalatok hamar értésükre adják majd, hogy nincsenek tisztában sem helyzetükkel, sem erejükkel. Mivel nem képesek mindenre, azt hiszik, semmire sem képesek, annyi szokatlan akadály riasztja vissza, annyi megvetés alacsonyítja le őket. Gyávák, félénkek, meghunyászkodók lesznek, s amennyire önmaguk fölé emelték őket, olyannyira zuhannak majd önmaguk alá.

Térjünk vissza az alapvető szabályhoz. A természet azért alkotta a gyermeket, hogy szeretetben és segítésben legyen része. De vajon azért alkotta-e, hogy engedelmeskedjenek neki, s hogy féljenek tőle? Adott-e neki tiszteletet keltő tekintetet, szigorú nézést, érdes és fenyegető hangot, hogy féljenek tőle? Értem, hogy az oroszlán ordítása megrémíti az állatokat, s hogy reszketnek, ha meglátják rettentő pofáját. De ha egyáltalán van illetlen, gyűlöletes, nevetséges látvány, akkor kétségkívül a bírói testület az, amint elnökükkel az élen, ünneplő ruhában térdre borulnak egy pólyás

gyermek előtt, s aztán pompázó szavakkal dicsőítik, miközben a gyermek feleletül csak óbégat és nyáladzik.

Ha önmagában tekintjük a gyermekkort, van-e a világon gyengébb, nyomorultabb, környezete kényének kiszolgáltatottabb lény a világon, mint a gyermek, s van-e még, akinek ily nagy szüksége lenne könyörületre, gondoskodásra, pártfogásra? Ugye, mintha csak azért vágna oly szelíd arcot és oly megható tekintetet, hogy mindenki, aki közelít hozzá, együtt érezzen gyengeségével, és a segítségére siessen. Van-e hát bántóbb, van-e rendellenesebb, mint erőszakos és lázadó gyermeket látni, amint parancsol mindennek, ami körülveszi, s amint arcátlanul megjátssza az urat azokkal szemben, akiknek csak magára kéne hagyniuk őt, s ő menten elpusztulna?

Másrészt ki ne látná, hogy az első kor gyengesége annyiféle módon nyűgözi le a gyermeket, hogy barbár dolog ehhez az igához még a mi szeszélyeinket is hozzácsatolni, elvenni tőle amúgy is korlátozott szabadságát, amellyel oly kevéssé tud visszaélni, s amelytől megfosztani éppoly kevéssé hasznos neki, mint nekünk? Valamint nincsen nevetségesebb egy fennhéjázó gyermeknél, azonképpen nincs szánalomra méltóbb, mint egy félénk gyermek. Hiszen az értelem korával úgyis megkezdődik a társadalmi szolgaság, mire való volna megelőzni ezt a személyi szolgasággal? Tűrjük el, hogy az életnek legalább egy pillanata mentesüljön attól az igától, melyet nem a természet rakott ránk, és engedjük, hadd éljen a gyermek természetes szabadságával, amely legalább egy időre távol tartja a rabszolgaságban elsajátított vétkektől. Jöjjenek hát azok a szigorú tanítók, azok a gyermekeiknek behódolt apák, jöjjenek csak hiú ellenvetéseikkel, s mielőtt módszereiket magasztalnák, tanulják meg végre a természet módszereit.

Visszatérek a gyakorlathoz. Mondtam már, hogy gyermeked ne ezért kapjon meg valamit, mert kéri, hanem azért, mert szüksége van rá,[5] és sohase engedelmességből tegyen meg valamit, hanem pusztán szükségből. Így e szavak: engedelmeskedni és parancsolni – kiiktatódnak szótárából, és még inkább e szavak: kötelesség és kötelezettség. Viszont ezek: erő, szükségesség, tehetetlenség és kényszerűség – jelentékeny helyet kell hogy elfoglaljanak benne. Az értelem kora előtt semmilyen fogalmunk sem lehet erkölcsi lényekről és társadalmi kapcsolatokról. Amennyire csak lehet, kerülnünk kell tehát az idevágó szavak használatát, nehogy a gyermek eleinte hamis fogalmakat kapcsoljon e szavakhoz, s e fogalmakat ké-

[5] Az embernek éreznie kell, hogy valamint a szenvedés gyakran kényszerűség, a gyönyör olykor szükséglet. Egyetlen olyan vágya van tehát a gyermeknek, amelynek sohasem szabad engedni: hogy engedelmeskedjenek neki. Ebből következik, hogy mindenben, amit kér, elsősorban az okra kell figyelni, amiért kéri. Adjatok meg neki, amennyire lehetséges, mindent, ami igazi élvezetet szerezhet, de tagadjatok meg mindent, amit csak szeszélyből kér vagy azért, hogy hatalmaskodjék.

sőbb nem tudjuk vagy nem is lehet többé kiirtani. Az első hamis fogalom, amely beférkőzik fejébe, a tévedés és a vétek csírája lesz benne. Erre az első lépésre kell leginkább ügyelni. Igyekezz, hogy addig, amíg csak érzékelhető dolgok hatnak rá, eszméi ne menjenek túl érzékelésein. Igyekezz, hogy maga körül minden irányban csak a fizikai világot észlelje. Ha ezt nem kapja meg, biztos lehetsz benne, hogy egyáltalán nem hallgat rád, vagy hogy az erkölcsi világról, melyről beszélsz neki, fantasztikus fogalmakat alkot majd magának, s ezeket soha többé nem fogod tudni eltüntetni.

Okoskodni a gyermekkel – ez volt Locke nagy életigazsága. És ennek van mostanában a legnagyobb kelete. Sikere azonban, úgy látom, nem nagyon növeli hitelét. A magam részéről pedig nem tudok ostobábbat elképzelni, mint azokat a gyermekeket, akikkel oly sokat okoskodtak. Az ember valamennyi képessége közül az ész, amely, hogy úgy mondjam, nem egyéb, mint az összes többi képességek összetevője, fejlődik ki a legnehezebben és a legkésőbben, és ezt akarják az elemi képességek kifejlesztésére felhasználni! Az értelmes ember a jó nevelés remeke, miként lehetne hát értelemmel nevelni egy gyermeket? Annyi ez, mint a végén kezdeni s azt akarni, hogy a mű eszköz legyen. Ha a gyermek értené az okos szót, nem lenne szüksége nevelésre. Ám ha zsenge korától fogva olyan nyelven beszélünk vele, melyet egyáltalán nem ért, hozzászoktatjuk, hogy érje be szavakkal, hogy ellenőrizzen mindent, amit mondanak neki, hogy éppolyan okosnak tartsa magát, mint a mesterei, hogy vitatkozó és lázongó legyen. Mindent, amiről azt hisszük, hogy ésszerű indítékok révén érjük el nála, nem érjük el soha másként, csak a sóvárság vagy a félelem, vagy a hiúság révén. Mindig is számba kell vennünk ezeket az indítóokokat.

Ime a formula, amelyre visszavezethető körülbelül minden erkölcsi tanítás, melyben a gyermeket részesítik vagy részesíthetik:

A mester: Ezt nem szabad tenni.
A gyermek: És miért nem szabad?
A mester: Mert ez helytelen.
A gyermek: Helytelen? Mi az, hogy helytelen?
A mester: Amit tilos tenned.
A gyermek: Miféle baj lesz abból, ha azt teszem, amit megtiltanak?
A mester: Megbüntetnek, amiért engedetlen voltál.
A gyermek: Megteszem úgy, hogy ne tudják meg.
A mester: Csakhogy vigyáznak ám rád.
A gyermek: De ha elbújok.
A mester: Ki fognak faggatni.
A gyermek: Hazudni fogok.
A mester: Nem szabad hazudni.
A gyermek: Miért nem szabad hazudni?
A mester: Mert az helytelen dolog stb., stb.

Íme a végtelen körforgás. Ha kilépsz belőle, a gyermek már nem fog többé megérteni. Ugye, mily rendkívül hasznos oktatások ezek? Én bizony kíváncsi lennék, vajon mivel lehetne ezt a párbeszédet helyettesíteni? Maga Locke is bizonyára igen nagy zavarban lett volna. Ismerni a jót meg a rosszat, érezni az emberi kötelességek észokát – ez nem a gyermek dolga.

A természet úgy akarja, hogy a gyermek legyen gyermek, mielőtt felnőtt lenne. Ha ezt a rendet fel akarjuk forgatni, korai gyümölcsöt fogunk termelni, mely éretlen és ízetlen lesz, és hamarosan meg fog romlani. Fiatal tudósaink, öreg gyermekeink lesznek. A gyermekkornak megvan a neki megfelelő látás-, gondolkodás- és érzésmódja. Mi sem ésszerűtlenebb, mint ha helyére a mienket akarjuk tenni. Ha azt kívánjuk, hogy a gyermeknek ítélőképessége legyen tízéves korára, méltán kívánhatjuk, hogy ugyanakkor öt láb magas legyen. Valóban, mire való volna neki ebben a korban az értelem? Az értelem az erő zabolája, s a gyermeknek nincs szüksége erre a zabolára.

Amikor tanítványaitokat igyekeztek meggyőzni a kötelező engedelmességről, ezt az állítólagos meggyőzést erőszakkal és fenyegetéssel fűszerezitek, vagy ami még rosszabb, hízelgéssel és ígéretekkel. Vagy az érdek csalogatja, vagy az erőszak kényszeríti őket, s ők úgy tesznek, mintha belátás győzte volna meg őket. Jól látják, hogy az engedelmesség előnyös rájuk nézve, a lázadozás viszont ártalmas, mihelyt ezek tudomástokra jutnak. Mivel azonban minden, amit követeltek tőlük, számukra kellemetlen, s mivel mindig kínos dolog másnak az akaratát teljesíteni, elrejtőznek, hogy a maguk akaratát teljesítsék, mert meggyőződésük, hogy ha engedetlenségük rejtve marad, akkor helyesen cselekszenek. Készek azonban beismerni helytelen cselekedetüket akkor, ha rajtakapják őket. Félnek ugyanis, hogy még nagyobb baj éri őket. Kötelességre hivatkozni nem illik az ő korukhoz, s így nincs olyan ember a világon, aki ezt valóban meg tudná értetni velük. De a fenyítéstől való félelem, a megbocsátás reménye, a kellemetlen helyzet, a zavarodottság, hogy nem tudnak felelni, kicsikar belőlük minden vallomást, amit csak akarunk. És ilyenkor azt hisszük, meggyőztük őket, pedig csak bosszantottuk vagy megfélemlítettük.

Mi következik ebből? Először is azzal, hogy rájuk erőltetünk oly kötelességet, melyet nem éreznek annak, fölingereljük őket a magunk zsarnoksága ellen, és elfordítjuk magunktól szeretetüket. Megtanítjuk őket, hogyan kell színlelni és hazudni ahhoz, hogy jutalmakat csikarjanak ki, vagy hogy kibújjanak a fenyítés alól. És végül, amidőn rászoktatjuk őket arra, hogy mindig egy szembeötlő indítóokkal leplezzenek egy titkolt indítóokot, magunk adjuk meg nekik az eszközt, hogy szüntelenül rászedjenek, hogy igazi jellemüket megismerhetetlenné tegyék, s hogy alkalomadtán üres szavakkal fizessenek ki bennünket is, másokat is. De hát a törvények – mondjátok majd – ugyanilyen kényszert alkalmaznak a felnőttekkel szemben, még akkor is, ha a lelkiismeret kötelezőnek érzi azokat. Megengedem, hogy

így van. Mik azonban ezek a felnőttek, ha ugyan nem a nevelés elrontott gyermekei? Éppen ennek kell elejét venni. Használjatok erőszakot a gyermekkel, ésszerűséget a felnőttel szemben, mert ez a természet rendje: a bölcsnek nincs szüksége törvényekre!

Életkorának megfelelően kezeljétek növendéketeket! Tegyétek őt először a helyére, és tartsátok ott olyan jól, hogy meg se kíséreljen többé kilépni onnan! Még nem is tudja akkor, hogy mi a bölcsesség, s máris élni fog legfontosabb tanításával. Ne parancsoljatok neki soha semmit, bármi legyen is az a világon, egyáltalán semmit. Ne engedjétek, hogy még csak eszébe is jusson, hogy ti bármiféle hatalmat igényeltek felette. Ne tudjon egyebet, csupán annyit, hogy ő gyenge, és hogy ti erősek vagytok, továbbá, hogy kettőtök helyzeténél fogva ő szükségképpen ki van szolgáltatva nektek. Tanulja ezt meg, értse és érezze. Idejében érezze gőgös fején a kemény jármot, melyet a természet kényszerít az emberre, a szükségszerűség súlyos járma, amely alatt minden véges lénynek meg kell hajolnia. Lássa ezt a szükségességet, mégpedig a dolgokban, és sohasem az emberi szeszélyben.[6] A zabola, amely visszatartja, a kényszer legyen, és ne a tekintély. Amitől tartózkodnia kell, azt ne tiltsátok meg neki, hanem akadályozzátok meg, hogy megtegye, magyarázgatás és okoskodás nélkül. Amit megengedtek neki, engedjétek meg első szavára, kérés, könyörgés, de főleg feltétel nélkül. Engedélyt szívesen adjatok, a visszautasítást ímmel-ámmal tegyétek, de legyen minden tilalmatok visszavonhatatlan, semmiféle zaklatás ne ingasson meg benneteket. Az egyszer kiejtett *nem* legyen ércfal, mellyel szemben a gyermek hiába meríti ki ötször-hatszor erejét, végül is elál attól, hogy megkíséreljе ledönteni.

Így teszitek türelmessé, kiegyensúlyozottá, beletörődővé, békés természetűvé, még akkor is, ha nem érte el, amit akart. Mert az ember természetében rejlik, hogy türelmesen viseli a dolgokból folyó kényszerűséget, de másvalakinek a rosszakaratát nem. Ez a szó: *nincs több*, olyan felelet, amely ellen gyermek még sohasem lázadozott, hacsak azt nem hitte, hogy hazugság. Itt egyébként nincs középút. Vagy a legteljesebb engedelmességre kell szorítani már kezdetben, vagy pedig ne várjunk tőle semmit. A legrosszabb nevelés, ha a saját akarata és a ti akaratotok között hagyjátok ingadozni, s ha hagyjátok, hogy folytonos vita tárgya legyen köztetek, hogy melyiktek fog fölül maradni. Százszorta inkább akarnám, hogy mindig ő vigye el a pálmát.

Bizony különös dolog, hogy amióta az emberek a gyermekek nevelésébe ártják magukat, nem tudtak vezetésükre más eszközt kitalálni, mint a vetélkedést, a féltékenykedést, az irigységet, a hiúságot, a kapzsiságot, a hit-

[6] Biztosak lehetünk benne, hogy a gyermek szeszélynek tekint majd mindent, ami az ő akaratával ellenkezik, s aminek okát nem érzi. A gyermek pedig nem érzi az okát semminek, ami zavarja képzelődését.

vány félelmet, azaz a legveszedelmesebb szenvedélyeket, amelyek a legkönnyebben gerjesztik fel, és a legbiztosabban rontják meg a lelket, még mielőtt a test kialakult volna. Minden tanítással, melyet idő előtt akarnak a fejébe verni, egy-egy vétket plántálnak a szíve mélyére. Az esztelen tanítók azt hiszik, csodákat művelnek, amidőn gonosszá teszik a gyermeket, hogy megtanulja, mi a jóság. És aztán fontoskodva mondják: ilyen az ember. Igen, ilyen az ember, akit ti csináltatok.

Kipróbáltak már minden eszközt, csak egyet nem, éppen azt, amely egyedül vezethet célra: a jól szabályozott szabadságot. Ne ártsuk magunkat a gyermek nevelésébe, ha nem tudjuk őt egyedül a lehetséges és a lehetetlen törvényeivel odavezetni, ahová akarjuk. Számára az előbbinek és az utóbbinak a köre egyaránt ismeretlen, tágíthatjuk tehát vagy összébb húzhatjuk körülötte, ahogy akarjuk. Leláncolhatjuk, előrelendíthetjük, visszatarthatjuk, de csak a szükségesség kötelékével, s nem fog zúgolódni. Hajlékonnyá és tanulékonnyá tehetjük, de mindössze azzal a kényszerrel, amely a dolgokban rejlik, s nem lesz alkalom arra, hogy bármilyen vétek is kicsírázzék benne, mert amíg a szenvedélynek nem lehet hatása, addig nem is támad fel sohasem.

Ne adjatok növendéketeknek semmiféle szóbeli leckét! Ne tanítsa más, mint a tapasztalás! Ne rójatok rá semmiféle fenyítést, mert nem tudja még, mi az, hogy véteni! Ne kívánjátok soha, hogy bocsánatot kérjen, hiszen nem is tudna megsérteni benneteket! Tetteiben nem az erkölcsiség vezeti, s így semmi olyant sem képes elkövetni, ami erkölcsileg rossz lenne, s ami akár dorgálást, akár fenyítést érdemelne.

Már látom, amint a megrémült olvasó az átlaggyermek alapján ítéli meg ezt a mi gyermekünket. Pedig téved, ha ezt teszi. Az örökös feszélyezettség, amelyben növendékeiteket tartjátok, elevenségre ingerli őket. Minél nagyobb a rájuk nehezedő kényszer a jelenlétetekben, annál pajkosabbak, mihelyt kibújnak alóla. Mihelyt tehetik, kárpótolniuk kell magukat a szigorú kényszerért, melyben tartjátok őket. Két városi diák nagyobb rombolást végez egy faluban, mint egy falu egész fiatalsága. Zárj be szobába egy kis úrfit és egy parasztgyereket! Az utóbbi még meg sem mozdul, mire az előbbi már mindent felforgatott, mindent összetört. Miért volna ez így, ha nem azért, hogy az egyik igyekszik visszaélni egyetlen szabad pillanatával, míg a másik mindig biztos benne, hogy szabad, s így sohasem siet élni vele? Pedig még a falusi gyermekeknek is gyakran hízelegnek, vagy útjukat állják, s így még ők is jó messze vannak attól az állapottól, amelyben én szeretném tartani őket.

Fogadjuk el vitathatatlan irányelvként, hogy a természet első megmozdulásai mindig egyenes vonalúak. Eredendő romlottságnak nyoma sincs az emberi szívben. Egyetlen bűn sincs benne, amelyről ne lehetne megmondani, hogyan és mi által hatolt bele. Az egyedüli természetes szenvedély az emberben az önmaga iránt való szeretet, vagyis a tágabb értelemben

vett önzés. Ez az önszeretet önmagában véve vagy mireánk vonatkoztatva jó és hasznos. S mivel nem vonatkozik szükségképpen másokra, ebben a tekintetben természetszerűleg közömbös. Csak alkalmazása által válik jóvá vagy rosszá, amidőn valamire vonatkoztatjuk. Egészen addig, amíg az önszeretet kalauza, az értelem kialakulhat, a gyermeknek nem szabad bármit is azért tennie, mert látják vagy hallják őt, egyszóval semmit, ami másokkal kapcsolatos, hanem csak olyat, amit a természet kíván tőle, és akkor mindig jót fog tenni.

Nem úgy értem, hogy nem fog sohasem pusztítani, hogy sohasem sebzi meg magát, hogy nem tör el esetleg egy értékes bútordarabot, ha ilyesmi a keze ügyébe akad. Sok bajt csinálhat, anélkül azonban, hogy rosszat tenne, mert a rossz tett az ártás szándékától függ, de őbenne sohasem lesz ilyen szándék. Hacsak egyszer is megvolna benne, máris mindennek vége lenne, mert azt jelentené, hogy csaknem menthetetlenül gonosz.

Nem egy dolog rossz a kapzsiság szemében, de nem rossz az értelem szemében. Amikor a gyermeket teljesen szabadjára hagyjuk, hogy szeleburdiságát gyakorolja, helyes, ha távol tartunk tőle mindent, ami szeleburdiságát költségessé teheti. Ne hagyjunk keze ügyében semmi törékenyet, semmi értékeset. Lakását durva és tartós bútorokkal rendezzük be, se tükrök, se porcelán, se fényűzési tárgyak ne legyenek benne. Ami az én Emilemet illeti, akit falun nevelek, az ő szobájában semmi olyan nem lesz, ami egy parasztszobától megkülönböztetné. Mire való volna annyi gonddal kidíszíteni, amikor oly keveset fog benne tartózkodni? Tévedtem azonban, mert ő maga fogja feldíszíteni, tüstént meglátjuk, mivel.

Ha a gyermek minden elővigyázatosságotok ellenére holmi rendellenességet csinál, összetör valami hasznos tárgyat, saját hanyagságtokért ne büntessétek, ne dorgáljátok! Egyetlen szemrehányó szót se halljon, még azt se mutassátok előtte, hogy bánatot okozott nektek! Tegyetek pontosan úgy, mintha az a tárgy önmagától törött volna össze! Legyetek végül is abban a meggyőződésben, hogy sokat tettetek, ha meg tudtátok állni szó nélkül!

Ki merjem-e itt fejteni minden nevelés legnagyobb, legfontosabb és leghasznosabb szabályát? Azt ugyanis, hogy az időt nem nyerni, hanem veszteget ni kell. Parlagi olvasóim, bocsássátok meg nekem meglepő tételeimet. Nem nélkülözhetők ezek, ha az ember gondolkodik. Mondhattok akármit, inkább vagyok a szokatlan tételek, mint az előítéletek embere. Az emberélet legveszedelmesebb időszaka a születéstől a tizenkettedik életévig terjed. Ekkor csíráznak a tévedések meg a bűnök, és egyetlen eszközünk sincs kiirtásukra. Mire az eszköz előkerül, a gyökerek már oly mélyre hatoltak, hogy nincs többé idő kiszaggatásukra. Ha a gyermek egyszerre ugornék át az emlőről az értelmes korba, akkor a jelenlegi nevelés megfelelne neki. A természetes haladás azonban homlokegyenest ellenkezőt kíván. Úgy kéne, hogy semmit se tegyen lélekből addig, amíg az nincsen birtokában valamennyi képességének. Lehetetlen ugyanis, hogy ez a lélek

észrevegye a fáklyát, melyet elébe adtok, addig, amíg vak, s hogy az eszmék mérhetetlen síkságán oly úton haladhasson, amelyet az értelem még a legélesebb szem számára is oly határozatlanul jelöl ki.

A nevelésnek tehát kezdetben tisztára negatívnak kell lennie. Nem abból áll, hogy oktassuk erényre és igazságra, hanem abból, hogy megóvjuk szívét a vétektől, szellemét a tévedéstől. Ha meg tudnátok állni, hogy nem tesztek semmit, s hogy neki se adjatok tennivalót, ha el tudnátok vezetni növendéketeket erőben és egészségben tizenkét éves koráig úgy, hogy azt se tudja, melyik a jobb és melyik a bal keze, értelmének szemei első leckéitektől fogva megnyílnának az ész világosságára. Nem lennének előítéletei, fölvett szokásai, s így nem lenne benne semmi, ami gondoskodástok hatását ellensúlyozhatná. Kezetek közt hamarosan a legbölcsebb emberré válnék. Azzal kezdenétek, hogy semmit sem csináltok, s a végén a nevelés csodáját hoznátok létre.

Cselekedjetek a szokás visszájára, s csaknem mindig jól fogtok járni! Mivel a gyermekből az apák és a tanítók nem gyermeket, hanem tudóst akarnak csinálni, sohasem kezdik elég korán a dorgálást, a korholást, a fenyítést, a dédelgetést, a fenyegetést, az ígérgetést, az oktatást, a rábeszélést. Ti legyetek az okosabbak, azaz ne okoskodjatok tanítványotokkal, főleg ne azért, hogy helyeselje azt, ami nem tetszik neki. Mert ha mindig értelmet visztek így a kellemetlen dolgokba, az értelmet fogjátok számára unalmassá tenni, hitelét már korán elveszitek, amikor olyan lélekről van szó, aki még nincs abban az állapotban, hogy megértse. Eddzétek testét, szerveit, érzékeit, erejét, lelkét azonban hagyjátok tétlenül, amíg csak lehet! Utasítsatok el minden korai véleményt, melyet ítélete nem tud még értékelni. Tartsátok vissza vagy szüntessétek meg az idegen benyomásokat. Ha meg akarjátok akadályozni a rosszat, hogy létrejöjjön, korántse siessetek jót tenni, mert úgyis csak akkor jó, ha az értelem már megvilágítja. Tekintsetek minden halasztást előnynek. A legkisebb veszteség nélkül haladni a cél felé máris nagy nyereség. Hagyjátok érlelődni a gyermekkort magában a gyermekben. És végül, ha mégis szükségessé válik valami oktatás, igyekezzetek másnapra halasztani, ha veszély nélkül lehetséges.

Egy másik meggondolás, mely e módszer hasznos voltát alátámasztja, a gyermek egyéni tehetségének megfontolása. Jól kell ezt ismerni, mert tudnunk kell, milyen erkölcsi vezetés felel meg neki. Minden szellemnek megvan a sajátos formája, amely szerint vezetni kell, és gondoskodásunk sikere végett fontos, hogy e szerint a forma szerint vezessék, és nem más forma szerint. Légy óvatos, kémleld hosszasan a természetet, fürkészd ki jól növendékedet, mielőtt az első szót mondanád neki! Engedd, hogy előbb jellemének csírája teljesen szabadon kibontakozhassék, ne kényszerítsd semmire sem, hogy annál jobban láthasd teljes egészében! Azt hiszed talán, hogy ez a szabadságban eltöltött idő elveszett számára? Éppen ellen-

kezőleg, a legjobban felhasznált idő lesz ez, mert így tanulod meg, hogy ne veszíts el egyetlen pillanatot sem egy még becsesebb időből. Ha ehelyett elkezdesz tényked ni, mielőtt még tudnád, mi a teendőd, vaktában fogsz cselekedni. Könnyen félrefoghatsz, kezdheted elölről, és messzebb leszel a céltól, mint ha kevésbé siettél volna elérni. Ne tégy úgy, mint a fösvény, aki mindig rajtaveszít azon, hogy semmit sem akar veszíteni. Áldozd fel az első életkorban azt az időt, melyet későbbi életkorban kamatostul fogsz visszanyerni! A bölcs orvos nem ír elő a betegnek vaktában orvosságot, első látásra, hanem, mielőtt bármit is rendelne, a beteg természetét tanulmányozza. Csak később fog bele gyógyításába, de meggyógyítja, míg a nagyon sietős orvos megöli.

De hová helyezzük ezt a gyermeket, hogy így nevelhessük fel, mint egy érzéketlen lényt, mint valami automatát? A hold golyóbisában tartogassuk, vagy egy puszta szigeten? Eltávolítsuk-e minden emberi lénytől? Mert bizony itt a földön a mások példájának és szenvedélyeinek szüntelen látványában lesz része. De hát ne lásson sohase az övéhez hasonló korú gyermekeket? Hiszen szüleit is csak látni fogja meg szomszédait, dajkáját, nevelőnőjét, lakáját, sőt nevelőjét is, aki elvégre mégsem angyal.

Ez az ellenvetés nyomós és helytálló. De mondtam-e én egy szóval is, hogy ez a természetes nevelés könnyű vállalkozás? Ó, emberek, az én hibám-e, ha ti nehézzé tettetek mindent, ami jó? Érzem ezeket a nehézségeket, megvallom; talán leküzdhetetlenek is, bizonyos azonban, hogy ha nekilátunk megelőzésüknek, bizonyos pontig megelőzhetjük őket. És megmutatom a célt, melyet magunk elé kell tűznünk. Nem mondom, hogy el is érhető, de kimondom, hogy aki leginkább megközelíti, az éri el a legnagyobb sikert.

Ne feledjétek el, hogy mielőtt egy ember formálásába mernénk fogni, előbb embert kell csinálnunk önmagunkból. Önmagunkban kell megtalálnunk a példát, melyet neveltünk maga elé állít majd. Amíg a gyermeknek nincsenek még ismeretei, addig van elég idő úgy elrendezni az őt környező tárgyakat, hogy eleinte csak olyanok ragadják meg tekintetét, melyeknek látása neki való. Tedd, hogy mindenki tiszteljen! Először szeresd meg magadat, hogy aztán mindenki igyekezzék kedvedben járni! Nem lehetsz ura a gyermeknek, ha nem vagy ura mindannak, ami körülveszi őt, és ez a tekintély csak akkor lesz elegendő, ha az erény megbecsülésén alapul. Korántsem arról van szó, hogy kifordítsad erszényedet, s hogy tele marokkal szórd a pénzt. Még sohase láttam, hogy a pénz valakit is megszerettetett volna. Nem kell fösvénynek vagy ridegnek lenni, sem panaszkodni a nyomor miatt, amely enyhíthető. Viszont hiába tárod ki pénzesládáidat. Ha nem tárod ki a szívedet is, a többieké mindig zárva marad előtted. A te idődet, a te gondoskodásodat, a te szeretetedet, önmagadat kell odaadnod, mert – tehetsz amit akarsz – mindig meg fogják érezni, hogy a pénzed nem te vagy. Vannak az együttérzésnek és a jóindulatnak

olyan tanújelei, melyek nagyobb hatást tesznek és kézzelfoghatóan hasznosabbak, mint bármilyen ajándék. Hány szerencsétlennek és hány betegnek van nagyobb szüksége vigasztalásra, mint alamizsnára! Hány elnyomott van, akinek a pártfogás többet használ, mint a pénz! Békítsd ki azokat, akik összevesztek, vedd elejét a pereskedéseknek, vezesd a gyermeket a kötelesség, az apát az elnézés útjára, segítsd elő a boldog házasságokat, akadályozd meg a zaklatásokat, használd fel minél nagyobb mértékben növendéked szüleinek befolyását a gyengék érdekében, akikre a hatalmasok súlya nehezedik, s akiktől megtagadják az igazságot. Nyilvánítsd ki fennkölten, hogy a szerencsétlenek pártfogója vagy, légy igazságos, emberséges, jótékony! Ne csak alamizsnát osszál, hanem felebaráti szeretetet is, mert a tevékeny könyörület több bajt enyhít, mint a pénz! Szeresd a többieket, ők is szeretni fognak! Légy szolgálatukra, s ők is szolgálatodra lesznek! Ha testvérük leszel, ők a gyermekeid lesznek.

Ez is egyik oka annak, amiért Emilt falun akarom felnevelni, távol a szolga-csőcseléktől, akik a legutolsó emberek gazdáik után, távol a városok fekete erkölcseitől, melyeket a rájuk rakott máz csábítóvá és ragályossá tesz a gyermekre nézve. A paraszti vétkek ellenben csiszolatlanok, a maguk teljes durvaságában jelentkeznek, s ezért inkább visszariasztanak, semmint csábítanak, feltéve, ha nem áll érdekünkben, hogy utánozzuk őket.

Falun a nevelő sokkal inkább ura a tárgynak, melyeket a gyermeknek meg akar mutatni. Hírnevének, beszédeinek, példájának olyan tekintélye van, amilyent a városban nem tudna szerezni. Mindenkinek hasznos ő, s így mindenki igyekszik, hogy lekötelezettjévé tegye, hogy megbecsülésébe férkőzzék, s hogy olyannak mutassa magát a növendék előtt, amilyennek a mester szeretné. És ha a bűnből nem gyógyulnak is ki, legalább a botránytól tartózkodnak. Célunk érdekében nincs is szükségünk egyébre.

Hagyjátok már abba, hogy másokat okoltok a magatok hibáiért. A rossz, amelyet a gyermek lát, kevésbé rontja meg, mint az, amit tanítotok neki. Folyton prédikáltok, folyton erkölcsi oktatásban részesítitek, tele vagytok tudálékossággal, és minden egyes eszme fejében, melyet jónak véltek, húsz másikat adtok neki, mely semmit sem ér. Teljesen eltölt benneteket az, amit a ti fejetekben történik, és nem látjátok a hatást, melyet az övében idéztek elő. Mit gondoltok, vajon a szavak ama hosszú áradatában, melyet szünet nélkül zúdítotok rá, egyetlenegy sincs, melyet tévesen fog fel? Úgy gondoljátok, hogy ő nem magyarázza a maga módján a ti szétfolyó magyarázataitokat, s hogy nem talál bennük semmit, amiből rendszert csinálhat a maga használatára, hogy aztán alkalomadtán nektek szegezhesse?

Hallgasd csak végig a kis cimborát, akit ilyen módon agyonoktattál! Hagyd kedvére fecsegni, kérdezősködni, badarságokat beszélni, és elké-

pedsz majd, micsoda fordulatot vettek okoskodásaid az ő elméjében: összezavar mindent, felforgat mindent, kihoz a sodrodból, néha agyongyötör váratlan ellenvetéseivel, s végül arra kényszerít, hogy vagy te hallgass el, vagy őt hallgattasd el. S ha te hallgatsz el, vajon ő mit fog gondolni olyan embernek a hallgatásáról, aki oly igen szeret beszélni? Ha egyszer megnyeri ezt az előnyt feletted, és észre is veszi, hogy megnyerte, akkor ég veled, nevelés! Mindennek vége ettől a pillanattól fogva, mert most majd nem művelődni igyekszik, hanem benneteket megcáfolni.

Buzgó tanítók, legyetek egyszerűek, szerények, tartózkodók! Csak akkor siessetek a cselekvéssel, ha mások cselekedetének a megakadályozásáról van szó! Nem győzöm eleget ismételni: ha lehet, inkább halasszátok el a jó oktatást, nehogy rosszat adjatok. Ezen a földön, melyet a természetnek az ember ősi paradicsomává kellett volna tennie, nehogy a kísértő tisztét töltsék be, amidőn az ártatlanságot a jóra meg a rosszra tanítjátok. Úgysem tudjátok megakadályozni a gyermeket abban, hogy ismereteit példák útján kívülről ne szerezze, korlátozzátok tehát egész éberségteket arra, hogy ezeket a példákat a neki megfelelő kép formájában vessétek elméjébe.

A viharos szenvedélyek, ha a gyermek tanújuk, nagy hatást gyakorolnak rá, mert igen érzékelhető jelekben nyilvánulnak meg, amelyek meglepik, és magukra terelik figyelmét. Különösen a harag kitörései oly zajosak, hogy lehetetlen észre nem venni, ha a közelében vagyunk. Csak azt ne kérdezze senki, vajon ilyesmi jó alkalom-e pedagógus számára, hogy szép beszédbe kezdjen. Még mit ne! Semmit, egy szót se, nemhogy szép beszédeket! A gyermeké a szó! A látvány úgyis megdöbbentette, nem tudja megállni, hogy ne kérdezősködjék. A felelet egyszerű, magukból a tárgyakból adódik, melyek érzékeire hatnak. Lángba borult arcot lát, villogó szemeket, fenyegető taglejtést, kiáltásokat hall. Mindmegannyi jelét annak, hogy a test nincs a maga megszokott állapotában. Mondjátok meg neki higgadtan, mesterkéltség és titkolódzás nélkül: Ez a szerencsétlen ember beteg, lázrohama van. Ilyen alkalmat arra használhattok, hogy fogalmat adjatok neki, de csak kevés szóval, a betegségekről és megnyilvánulásaikról, mert a betegség is a természettől való, és egyike a szükségszerűség ama kötelékeinek, melyeknek kényszerét neki is éreznie kell.

És elhihetitek, hogy e fogalom segítségével, amely nem hamis fogalom, már idejekorán bizonyos irtózás fog feléledni benne a szélsőséges szenvedélyektől. Tartózkodni fog tőlük, mert úgy tekinti majd, mint betegségeket. És azt hiszitek talán, hogy egy ilyen fogalom, ha kellő pillanatban oltjuk belé, nem lesz rá éppolyan üdvös hatással, mint a legunalmasabb erkölcsi prédikáció? Nézzétek azonban a fogalom jövőbeli következményeit! Íme, jogotok lesz, ha valaha is rászorultok ilyesmire, hogy a lázadozó gyermeket úgy kezeljétek, mint egy beteget. Bezárhatjátok szobájába, ágyába is, ha kell. Külön étrendet írhattok elő neki, megrémíthetitek saját

éledező bűneivel, melyeket félelmetessé és gyűlöletessé tehettek előtte anélkül, hogy valaha is fenyítésszámba vehetné a szigorúságot, mellyel talán kénytelenek lesztek élni, hogy kigyógyítsátok őt. És ha egyszer-másszor veletek is megesik egy heves pillanatban, hogy elhagy a vérmérséklet meg a hidegvér, melyet ugyancsak tanulmány tárgyává kell tennetek, ne igyekezzetek leplezni előtte hibátokat. Őszintén mondjátok neki, gyengéd szemrehányással: Barátom, fájdalmat okoztál nekem.

Fontos dolog egyébként, hogy mindazokat a gyermekdedségeket, melyeket a gyermek által bevett egyszerű eszmék hoznak létre benne, ne emlegessük sohasem a jelenlétében, és ne hivatkozzunk ezekre olyan módon, hogy elsajátíthassa. Egyetlen meggondolatlan kacagás elronthatja fél esztendő munkáját, és jóvátehetetlen kárt okozhat a gyermek egész életére. Nem győzöm eleget hangoztatni, hogy előbb a magunk ura legyünk, ha a gyermek ura akarunk lenni. Elképzelem Emilemet, amint két szomszédasszony közti civódás tetőpontján odalép a dühösebbikhez, és szánakozó hangon ezt mondja neki: *Szegénykém, maga beteg, úgy sajnálom.* Ez a kiszólás bizonyára nem marad hatástalan a szemlélőkre, sőt talán a szereplőkre sem. Anélkül, hogy nevetnék vagy korholnám, vagy dicsérném, elviszem őt onnan, akár önszántából, akár erőszakkal, mielőtt még észrevenné ezt a hatást, vagy mielőtt még gondolna ilyesmire, és igyekszem más tárgyakra terelni figyelmét, melyek az előbbit hamar elfeledtetik vele.

Nem szándékom, hogy behatoljak minden részletbe, csupán csak az, hogy kifejtsem az általános elveket, és hogy példákat nyújtsak a nehéz eshetőségekre. Lehetetlennek tartom, hogy a társadalom ölén el lehessen vezetni egy gyermeket tizenkét éves koráig anélkül, hogy némi fogalmat ne adnánk neki az embertől emberig terjedő kapcsolatokról, valamint az emberi cselekedetek erkölcsiségéről. Elegendő, ha ahhoz ragaszkodunk, hogy a lehető legkésőbben tegyük ezeket a fogalmakat számára szükségessé, és ha már elkerülhetetlenné válnak, a pillanatnyi szükségletre korlátozzuk őket, pusztán azért, hogy ne higgye magát a mindenek urának, s hogy ne tegyen rosszat másoknak aggály és tudatosság nélkül. Vannak szelíd és csendes jellemek, akiket kezdeti ártatlanságukban veszély nélkül is messzire lehet kalauzolni, de vannak heves természetűek is, akiknek vadsága korán kifejlődik, s akikből sürgősen kell embert csinálni, nehogy kénytelenek legyünk láncra verni őket.

Első kötelességeink önmagunkra irányulnak. Kezdetleges érzéseink önmagunkban összpontosulnak. Valamennyi természetes megmozdulásunk kezdetben önfenntartásunkra és jólétünkre vonatkozik. Így az igazságosság kezdetleges érzéséhez nem annak az igazságosságnak révén jutunk, mellyel mi tartozunk, hanem amellyel nekünk tartoznak. Ismét egy viszszássága a közkeletű nevelési módoknak, hogy eleinte a kötelességeiről beszélnek a gyermeknek, de sohasem a jogairól, s így azzal kezdik, hogy

az ellenkezőjét mondják neki, mint amit kell, azt, amit meg sem érthet, s ami nem is érdekelheti.

Ha tehát olyan gyermeket kellene vezetnem, amilyet az imént feltételeztem, így okoskodnék magamban: a gyermek nem támad személyekre,[7] hanem dolgokra, s a személyeket illetően egyébként is hamarosan megtanulja a tapasztalatból, hogy tiszteljen mindenkit, aki idősebb és erősebb nála. A dolgok azonban nem védekeznek. Az első eszme tehát, melyet meg kell adni neki, nem annyira a szabadság, mint inkább a tulajdon eszméje, s hogy ezt az eszmét megalkothassa magának, kell, hogy legyen valamije, ami a sajátja. Felsorolni neki cókmókját, bútorait, játékszereit annyi, mintha semmit sem mondanánk neki, mert – noha rendelkezik ezekkel a dolgokkal – nem tudja, miért és mi módon az övéi. Ha megmondjuk neki, hogy azért az övéi, mert neki adták ezeket, nem megyünk vele többre, mert ahhoz, hogy adhassunk, előbb bírnunk kell. Íme tehát egy birtoklás, amely megelőzi az övét, mi pedig a birtoklás elvét akarjuk megmagyarázni neki, tekintet nélkül arra, hogy az ajándékozás társadalmi szokás, és hogy a gyermek még nem tudhatja, mi az a társadalmi szokás.[8] Olvasó, jegyezd meg, kérlek, ebből a példából és százezer annyi másból, hogyan tömjük tele a gyermekek fejét számukra érthetetlen szavakkal, miközben azt hisszük, hogy kitűnő oktatásban részesítjük őket!

Vissza kell tehát térnünk a tulajdon eredetéhez, mert ebből kell eredeti eszméjének sarjadnia. A falun élő gyermek bizonyos fogalmat alkot magának a mezei munkáról. Elég ehhez, ha szeme és ráérő ideje van, s neki megvan az egyik is, a másik is. Minden életkornak, de főként az övének, jellemző vonása, hogy alkotni akar, utánozni, termelni, jelét adni a hatalomnak és a tevékenységnek. Elég neki, ha egyszer lát felásni egy kertet, vetni, kikelni, nőni a zöldségeket, s máris kertészkedni akar maga is.

Az imént leszögezett elvekkel korántsem akarom kedvét szegni, sőt, elősegítem kedvtelését és osztozom abban, vele együtt dolgozom, nem az ő kedvtelésére, hanem a magaméra, legalábbis ő úgy hiszi. Felcsapok kertészlegénynek, azaz felásom neki a kertet addig is, amíg karja megerő-

[7] Nem szabad sohasem tűrni, hogy a gyermek olybá vegye a felnőtteket, mintha alárendeltjei vagy csak vele egyenlők volnának is. Ha komolyan meg merne ütni valakit, legyen az akár a lakája, akár a hóhér, igyekezzetek mindenképpen visszaadatni neki ütéseit, mégpedig kamatostul s úgy, hogy elmenjen a kedve attól, hogy újrakezdje. Láttam oktalan nevelőnőket, amint szították a gyermek lázongását, ütésre ingerelték, sőt magukat is hagyták ütlegelni, és nevettek a gyenge ütéseken anélkül, hogy gondoltak volna rá, hogy minden egyes ütést halálosnak szánt a kis dühöngő, s hogy aki verekedni akar fiatalkorában, ölni fog, ha felnő.

[8] Ezért akarja a legtöbb gyermek visszakapni, amit odaadott, és sír, ha nem adják vissza neki. Ha jól megértette, hogy mi az ajándék, akkor ez többé nem esik meg vele, csakhogy attól fogva óvatosabb lesz az ajándékozásban.

södik. Ő birtokába veszi azzal, hogy odaplántál egy babszemet, s ez a birtoklás bizonnyal szentebb és tiszteletre méltóbb, mint mikor Nuñez Balboa birtokba vette Dél-Amerikat a spanyol király nevében, odaplántálva zászlaját a déli tenger partjaira.

Mindennap megöntözzük a palántákat, örömujjongással szemléljük növekedésüket. Növelem ezt az örömet, amikor megmondom neki: Ez a tiéd, tehozzád tartozik, s amidőn megmagyarázom ekkor a hovatartozás kifejezését, éreztetem vele, hogy ő ebbe belevitte idejét, munkáját, fáradozását, sőt személyét is. Éreztetem vele, hogy ebben a földben van valami ő magából, melyet vitathat bárkivel szemben, mint ahogy kiszakíthatja karját olyasvalakinek a kezéből, aki akarata ellenére vissza akarja tartani.

Egy szép napon sietve jön, kezében az öntözőkanna. Ó, micsoda szívettépő látvány, kiszaggatva hever az egész bab, az egész föld összehányva, még a környéke is felismerhetetlen. Jaj, mi lett a munkámból, a művemből, gondjaim és verejtékem kedves gyümölcséből? Ki rabolta el tulajdonomat? Ki vette el a babomat? A fiatal szív fellázad, a jogtalanság első érzése önti bele szomorú keservét. Könnyei patakokban folynak, a kétségbeesett gyermek panaszos kiáltozásaival tölti be a levegőt. Részt veszek fájdalmában, méltatlankodásában. Kutatunk, tudakozódunk, vizsgálatot indítunk. Végül felfedezzük, hogy a kertész követte el a dolgot. Odahívjuk.

No, de aztán szépen hoppon maradunk. A kertész, mihelyt megtudja panaszunk okát, elkezd még hangosabban panaszkodni. Hogyan, uraim, hát maguk rontották el így a munkámat? Ide én máltai dinnyét ültettem, magvait úgy kaptam, mint valami kincset. Azt reméltem, megkínálhatom vele önöket, ha majd megértek. De maguk odaültették szerencsétlen babjukat, s ezzel tönkretették a már teljesen kikelt dinnyéimet. Soha nem tudom pótolni. Helyrehozhatatlan kárt okoztak nekem, és önmagukat is megfosztották a pompás dinnye élvezetétől.

Jean-Jacques: Elnézését kérjük, szegény Róbertem. Maga ebbe fektette munkáját, fáradozását. Belátom, helytelenül cselekedtünk, amikor tönkretettük művét. De majd hozatunk másik máltai magvakat, és ezentúl csak akkor fogjuk a földet megmunkálni, ha tudjuk, hogy előttünk senkinek a keze sem járt ottan.

Róbert: Akkor hát uraim, nyugodtan pihenhetnek, mert most aztán parlagon heverő föld aligha akad. Én azon a földön dolgozom, melyet apám javított fel, és ugyanezt teszi mindenki a maga jussával. Ami földet látnak, mind el van foglalva régóta.

Emil: Róbert úr, akkor hát gyakran előfordul, hogy a dinnyemag kárba vész?

Róbert: Engedelmével, ifjuram, csakhogy nem akad ám mindig olyan szeleburdi fiatalúr, mint maga. Senki sem nyúl a szomszédja kertjéhez,

mindenki tiszteletben tartja a másik munkáját, hogy a magáé biztonságban legyen.

Emil: De nekem nincs kertem.

Róbert: Mit bánom én! Ha az enyémet tönkreteszi, nem engedem többé sétálni benne, mert bizony, láthatja, nem akarom hogy kárba vesszen a fáradságom.

Jean-Jacques: Talán köthetnénk valami egyezséget ezzel a derék Róberttel. Talán átengedne kis barátomnak meg nekem egy zugot a kertjében, hogy megműveljük, azzal a feltétellel, hogy a termény fele az övé lesz.

Róbert: Átengedem én feltétel nélkül is. De úgy vigyázzanak, hogy kiásom a babjukat, ha hozzányúlnak az én dinnyéimhez.

Íme egy kísérlet arra, hogy milyen módon lehet beoltani a gyermekbe az alapvető fogalmakat. Látni lehet belőle, hogy a tulajdon eszméje miként vezethető vissza természetszerűleg arra a jogra, melyet munkájával szerez az első foglaló. Világos ez, áttekinthető, egyszerű és mindig kézzelfogható a gyermek számára. Ettől fogva egészen a tulajdon jogáig és a cseréig mindössze egy lépést kell megtenni, amely után azonnal meg kell állni.

Kiviláglik belőle az is, hogy a magyarázat, melyet itten kétlapnyi írásba foglaltam, a gyakorlatban talán egy évet is igénybe vesz. Az erkölcsi eszmék útján nem lehet elég lassan haladni, sem elég szilárdan megvetni lábunkat minden egyes lépésnél. Fiatal tanítók, kérlek, gondoljatok erre a példára, és ne feledjétek el, hogy tanításaitoknak mindenkor inkább a cselekedetekben, mint a beszédben kell rejlenie. A gyermek ugyanis könnyen elfelejti, hogy mit mondot, és hogy mit mondtak őneki, de nem azt, amit tett, és amit ővele tettek.

Hasonló oktatásokat, mint mondottam, előbb-utóbb adni kell aszerint, hogy a növendék békés avagy nyughatatlan természete sietteti avagy késlelteti szükségességét. Hasznos voltuk nyilvánvaló, nem szorul tehát további magyarázatra. Nehogy azonban elmulasszunk valami fontosat, amikor ily nehéz dolgokról van szó, hozzunk elő még egy példát.

Elviselhetetlen természetű gyermeketek elront mindent, amihez hozzányúl? Ne haragudjatok érte, hanem távolítsatok el a keze ügyéből mindent, amit elronthat! Összetöri a bútorokat, amelyeket használ? Ne siessetek újakat adni neki, hadd érezze, mily kényelmetlen a nélkülözés! Betöri szobája ablakait? Hadd fújjon rá a szél éjjel-nappal anélkül, hogy törődnétek meghűlésével, mert inkább legyen náthás, mint bolond! Ne panaszkodjatok soha a kényelmetlenségek miatt, melyeket okoz, de úgy járjatok el, hogy elsőnek ő érezze! Végre megcsináltatjátok az ablakokat, de még mindig nem szóltok semmit. Ismét betöri? Változtassatok a módszeren! Mondjátok neki nyersen, de ne haragosan: Az ablak az enyém, én vágattam be, azt akarom, hogy épen maradjon. Ekkor bezárjátok a gyermeket a sötétbe, egy ablaktalan helyiségbe. Erre az új eljárásra elkezd

kiabálni, dühöngeni. Senki sem hallgatja meg. Hamarosan belefárad, és lejjebb adja. Panaszkodik, nyöszörög. Megjelenik egy szolga, a lázadó kéri, hogy szabadítsa ki. A szolga – anélkül, hogy kifogást keresne, hogy miért nem teszi meg – ezt feleli: *Nekem is vannak ablakaim, melyeknek épségben kell maradniuk!* – s aztán odébbáll. Végre, miután a gyermek több órán át tartózkodott ottan, elég sokáig ahhoz, hogy elunja magát, s hogy az eset emlékezetébe vésődjék, valaki azt sugallja majd neki, hogy próbáljon kiegyezni veletek olyanformán, hogy ti szabadon bocsátjátok, ő viszont nem tör be többé ablakot. Több se kell neki. Megkéret benneteket, hogy menjetek be hozzá, s ti mentek is. Előterjeszti javaslatát, s ti azonnal elfogadjátok ezekkel a szavakkal: Helyesen gondolkodol, mindketten csak nyerhetünk rajta; hogyhogy nem támadt hamarább ez a jó ötleted? Aztán jókedvűen megölelitek őt, de anélkül, hogy fogadkozást vagy ígéretének megerősítését kívánnátok tőle, s azonnal átvezetitek szobájába. A megegyezést pedig oly szentnek és sérthetetlennek tekintitek, mintha esküvel pecsételtétek volna meg. Mit gondoltok, milyen fogalma lesz neki ennek az eljárásnak nyomán az adott szó kötelező és hasznos voltáról? Kizártnak tartom, hogy létezzék a földön egyetlen gyermek is, hacsak nem rontották még el, aki ilyen bánásmód próbatétele után még arra vetemedik, hogy szántszándékkal betör egy ablakot.[9] Kövessétek csak ezt a láncolatot. A kis gonosz, amikor lyukat csinált, hogy abba plántálja babveteményét, aligha gondolt rá, hogy börtönt ásott magának, s hogy a tudománya hamarosan oda is juttatja.

Megérkeztünk tehát az erkölcsi világba. Nyitva áll a kapu a bűn előtt. A kölcsönös egyezményekkel és a kötelességekkel együtt jár a rászedés és a hazugság. Mihelyt azt tehetjük, amit nem szabad, rejtegetni akarjuk azt, amit nem lett volna szabad tennünk. Mihelyt ígérettel kecsegtet valamely érdek, egy erősebb érdek becstelenül feledteti velünk az ígéretet. Ilyenkor már csak arról van szó, hogy büntetlenül tehessük ezt, indítóoka most már

---

[9] Egyébként ha az adott szó kötelező volta nem gyökereződnék meg a gyermek lelkében a kötelezettség hasznos volta révén, a már-már nyiladozó belső érzés csakhamar rákényszerítené ezt a kötelességet mint valami lelkiismereti törvényt vagy vele született elvet, melynek nincs szüksége kifejlődéséhez egyébre, mint azokra az ismeretekre, melyekre vonatkozik. Ez az első vonás nem az emberek keze nyomát hordja, mert a minden igazság alkotója véste azt a szívünkbe. Ha sutba dobjátok a szerződések ősi törvényét meg a kötelezettséget, melyet maga után von, ámítássá és hiábavalóvá válik minden az emberi társadalomban. Aki csak a maga hasznára tartja meg ígéretét, annak alig több a kötelezettsége, mintha semmit sem ígért volna, vagy legalabbis az történik majd a megszegés lehetőségével, ami az előnnyel az ütőlabdajátékosok körében, akik csak azért késnek élni vele, hogy megvárhassák a pillanatot, amikor még nagyobb haszonnal élhetnek vele. Rendkívül fontos ez az elv, megérdemli, hogy a mélyére hatoljunk, mert itt kezd az ember ellentmondásba kerülni önmagával.

természetesnek látszik. Elrejtőzünk tehát és hazudunk. Miután megelőzni nem tudtuk a bűnt, máris abban a helyzetben vagyunk, hogy megbüntetjük. Íme az emberi élet nyomorúságai, melyek a tévedésekkel kezdődnek.

Eleget hangoztattam már ahhoz, hogy megértsük, sohasem szabad a fenyítést mint fenyítést róni rá a gyermekre, hanem rossz cselekedete természetes következményeként kell megkapnia. Ne szónokoljatok tehát a hazudozás ellen, ne egyenesen azért büntessétek, mert hazudott, hanem úgy járjatok el, hogy ha hazudott, akkor a hazugság minden rossz következménye az ő fejére zúduljon, így például az, hogy akkor sem hisznek az illetőnek, ha igazat mond, olyan gonoszsággal is vádolják, amit nem követett el, bármennyire tiltakozik is ellene. Ám magyarázzuk meg, mi a hazudozás a gyermekre nézve.

Két fajtája van a hazugságnak: a tényleges, amely a múltra vonatkozik, és a jogi természetű, amely a jövőre vonatkozik. Az első akkor forog fenn, ha tagadjuk, amit tettünk, vagy amikor azt állítjuk, hogy olyasmit tettünk, amit nem tettünk, és általában, amikor tudatosan az igaz tények ellenére nyilatkozunk. A másik akkor forog fenn, amikor olyat ígérünk, amit nincs szándékunkban teljesíteni, és általában, amikor az ember olyan szándékot mutat, amely nincs meg benne. Ez a kétféle hazugság néha ugyanabban egyesülhet,[10] de én itt azt veszem tekintetbe, amiben különbözik.

Aki érzi, hogy szüksége van mások segítségére, s aki szüntelenül próbára teszi jóindulatukat, annak nem áll érdekében, hogy rászedje őket. Ellenkezőleg, nyilvánvaló érdeke, hogy olyannak lássák a dolgokat, amilyenek, mert attól kell félnie, hogy az ő kárára fognak tévedni. Világos tehát, hogy a tényleges hazugság nem folyik a gyermek természetéből. Az engedelmesség törvénye viszont szükségképpen hazudozást szül, mert az engedelmesség kínos dolog, és amennyire csak lehet, titokban kibújunk alóla. Ehhez járul a pillanatnyi érdek, hogy elkerüljük a fenyítést vagy a szemrehányást, ami fölébe kerekedik a távolabbi érdeknek, az igazság fölfedésének. Miért hazudnék tehát gyermeketek, ha természetes és szabad nevelést kap? Mi rejtegetnivalója van előttetek? Soha nem korholjátok, semmiért sem büntetitek, mit sem követeltek tőle. Miért ne mondana el nektek mindent, amit tett, éppolyan őszintén, mint kis pajtásának? Láthatja, hogy ilyen vallomás nem járhat számára nagyobb veszedelemmel az egyik oldalról, mint a másikról.

A jogi természetű hazugság még kevésbé természetes, mert az ígéretek, hogy ezt megtesszük, amattól viszont tartózkodunk, egyezményes cseleke-

[10] Mint például amikor a bűnös, akit valami gonosztettel vádolnak, azzal védekezik, hogy ő becsületes ember. Ekkor tényleg is, jogilag is hazudik.

detek, melyek kirínak a természetes állapotból, és csorbítják a szabadságot. Sőt mi több, a gyermek által valamennyi kötelezettség önmagában véve semmis, hiszen korlátozott látóköre nem lépheti át a jelen határát, s így ha kötelezi magát valamire, nem tudja, mit cselekszik. Még hazudni sem képes a gyermek, amikor lekötelezi magát, mert nem gondolhat egyébre, mint hogy a jelen pillanatban kikeveredjék a bajból, s így minden eszköz, amelynek nincs pillanatnyi hatása, egyremegy neki. Ha a jövőre nézve ígér, semmit sem ígér, s mivel képzelete még szunnyad, lénye nem képes két különböző időre kiterjeszkedni. Ha elkerülheti a virgácsot, és elnyerhet egy zacskó cukros mogyorót azzal, hogy megígéri, hogy holnap kiugrik az ablakon, azonnal megígérné. Íme, ezért nincsenek semmilyen tekintettel a törvények a gyermek vállalt kötelezettségeire, és amikor a törvénynél szigorúbb apák és tanítómesterek követelik, hogy teljesítse azokat, ez csak olyan dolgokban fog megtörténni, melyeket a gyermek mindenképpen megtenne, még ha nem is tett volna rá ígéretet.

Mivel a gyermek nem nem tudja, mit tesz, amikor kötelezi magát, nem hazudhat, amikor vállalja a kötelezettséget. Másképpen áll a dolog, ha megszegi ígéretét, ami megint csak egy neme a visszamenőleges hazugságnak. Mert nagyon jól emlékszik, hogy ezt az ígéretét tette, nem látja azonban annak fontosságát, hogy meg is tartsa. Képtelen a jövőt kibetűzni, s így nem láthatja előre a dolgok következményeit, s amidőn megszegi adott szavát, semmit sem tesz, ami az ő életkorának ésszerűsége ellen volna.

Ebből az következik, hogy a gyermek valamennyi hazugsága tanítómestereinek műve, s ha arra akarjuk tanítani, hogy igazat mondjon, éppen ezzel tanítjuk őt a hazugságra. Miközben buzgólkodunk, hogy irányítsuk, kormányozzuk, oktassuk, vége-hossza nincs az eszközöknek e cél elérésére. Mindig újabb és újabb befolyást akarunk biztosítani lelkére indokolatlan elvekkel, alaptalan életszabályokkal, és szívesebben vesszük, ha hazudik, de leckéjét fújja, mint ha tudatlan, de igazmondó.

Mi azonban, akik csak gyakorlati leckéket adunk növendékünknek, s akik jobban szeretjük, ha jó, mint ha tudós, mi nem követeljük tőle az igazságot, nehogy elleplezze, és nem csikarunk ki belőle semmiféle olyan ígéretet, mely arra csábíthatná, hogy ne tartsa meg. Ha távollétemben valami baj történt, melynek szerzőjét nem ismerem, óvakodni fogok tőle, hogy Emilt vádoljam vele, vagy hogy megkérdezzem: *Te tetted?*[11] Mi mást érné el vele, mint hogy megtanítanám tagadni? Ha nehéz természete

[11] Mi sem oktalanabb, mint az ilyesfajta kérdés, különösen, ha a gyermek bűnös. Ha ilyenkor azt hiszi, tudjátok, hogy mit tett, úgy érzi majd, hogy kelepcébe akarjátok csalni, és ez a véleménye menthetetlenül ellenetek hangolja őt. Ha nem ezt hiszi, így fog okoskodni: Miért tárnám fel hibámat? Íme az első kísértés a hazugságra, mint meggondolatlan kérdéstek eredménye.

arra kényszerít, hogy valamiben mégis megállapodjam vele, olyanformán fogom elrendezni, hogy a javaslat mindig tőle származzék, sohasem éntőlem. Ha kötelezte magát valamire, mindig legyen valami pillanatnyi és kézzelfogható érdeke adott szava megtartására. És ha bármikor is megszegi szavát, ez a hazugság olyan bajokat zúdítson rá, melyekről láthatja, hogy magából a dolgok rendjéből folynak, nem pedig nevelője bosszújából. Távol vagyok azonban attól, hogy szükségem legyen ilyen eszközökhöz folyamodni, sőt csaknem biztos vagyok benne, hogy Emil igen későn fogja megtudni, mi a hazugság, s mihelyt megtudja, módfelett csodálkozni fog, mert nem tudja majd megérteni, hogy mire jó az. Nagyon is nyilvánvaló, hogy minél inkább függetlenítem jólétét mások akaratától vagy mások ítéletétől, annál inkább elejét veszem benne, hogy érdeke legyen hazudni.

Ha nem sietünk az oktatással, akkor a követelményekkel sem sietünk, és ráérünk arra, hogy mindent a maga idejében követeljünk. Akkor a gyermek éppen azért fejlődik ki, mert nem rontják el. De amikor egy eszeveszett tanító, aki azt sem tudja, miként fogjon hozzá, minden pillanatban ezt vagy azt az ígéretet csikarja ki belőle megkülönböztetés nélkül, válogatás nélkül, mértéktartás nélkül, a felbosszantott gyermek, akit mindenféle ígéretek terhelnek, elhanyagolja, elfelejti, és végül semmibe veszi őket. Mindmegannyi üres szólamnak tekinti majd, és játszva fogja teljesíteni vagy megszegni. Akarjátok-e hát, hogy hűségesen tartsa meg szavát? Legyetek mértéktartók a követelésben.

Ez a részlet a hazugságról, amelynek az imént nekivágtam, sok tekintetben az összes többi kötelességekre is alkalmazható, melyeket csak úgy írhatunk elő a gyermek számára, hogy nemcsak gyűlöletessé, hanem kivihetetlenné is tesszük őket. Azt a látszatot akarjuk kelteni, mintha erényt prédikálnánk, és megszerettetjük velük az összes bűnöket. Beléjük oltjuk azzal, hogy tiltjuk őket. Azt akarjuk, hogy jámborak legyenek? Vigyük őket a templomba, hadd unatkozzanak. Imákat mormoltatunk velük szakadatlanul, s így arra kényszerítjük őket, hogy vágyakozzanak arra a boldog állapotra, amikor nem kell már Istenhez imádkozniuk. A jótékonyságot úgy sugalmazzuk nekik, hogy alamizsnát adatunk velük, mintha hozzánk méltatlan dolog lenne, ha magunk adjuk. Pedig hát nem a gyermek dolga, hogy adjon. Ez a tanítóra tartozik. Bármilyen ragaszkodás van is benne növendéke iránt, ezt a megtiszteltetést el kell vitatnia tőle, és megértetni vele, hogy az ő korában az ember még nem méltó erre. Az alamizsna felnőtthöz illő cselekedet, mert a felnőtt ismeri az értékét annak, amit ad, és tudja, mily szüksége van rá embertársának. A gyermeknek, aki mindebből semmit sem ismer, semmi érdeme sem lehet azáltal, hogy ad. Könyörület és jótékonyság nélkül ad. Sőt csaknem szégyelli magát, amidőn példája és a ti példátok alapján azt hiszi, hogy csak a gyermekek adakoznak, s mihelyt felnövünk, nem adunk többé alamizsnát.

Figyeljétek meg, hogy a gyermekkel mindig csak olyan dolgokat adatnak, melyeknek értékét nem ismeri, fémdarabokat, amelyeket zsebében tartogat, s amelyek nem valók neki másra, mint erre! A gyermek szívesebben adna száz aranyat, mint egy tortát. Vegyétek azonban rá a kis tékozlót, hogy olyasmit adjon, ami becses neki, játékszereket, cukorkákat, az uzsonnáját, s akkor hamarosan kiderül, vajon tényleg adakozóvá tettétek-e.

Másfajta kibúvót is szoktak találni ehhez: minél hamarább visszaadják a gyermeknek, amit odaadott, s így aztán megszokja, hogy odaadja mindazt, amiről tudja, hogy visszakerül majd hozzá. Alig láttam gyermekben másfajta bőkezűséget, mint ezt a kettőt: odaadni azt, aminek semmi hasznát sem tudja venni, vagy odaadni azt, amiről biztosan tudja, hogy visszaadják neki. Úgy járjatok el, mondja Locke, hogy a tapasztalás meggyőzze arról, hogy mindig a legbőkezűbb jár a legjobban. Ez annyi, mint látszatra bőkezűvé, valójában azonban kapzsivá tenni a gyermeket. Hozzáfűzi azt is, hogy a gyermek ilyen módon fölveszi majd a bőkezűség szokását. Igen, az uzsorás bőkezűségét, aki egy batkát ad, hogy aranytallért kapjon érte. De amikor aztán arról van szó, hogy igazán adjon, akkor hiába a megszokás: ha nem adják vissza neki, ő is leszokik majd legottan az adakozásról. Fontosabb a lélek szokása, mint a kezeké, inkább azzal törődjünk. A többi erények, melyekre a gyermeket tanítják, valamennyien hasonlítanak ehhez, s ezeknek a szilárd erényeknek a prédikálásával szomorítják el fiatal éveit. Ez aztán a módszeres nevelés!

Tanítók! félre a mesterkélt pózokkal, legyetek erényesek és jók, hogy példátok bevéső djék növendéketek emlékezetébe addig is, amíg szívébe benyomulhat. Az én növendékemtől nem sietek követelni a jótékonyság gyakorlását, hanem inkább magam csinálom az ő jelenlétében, és mindent megteszek, hogy ne legyen módja neki engemet utánozni, mintha ez olyan dicsőség volna, amely az ő korához nem illik. Semmiképpen sem szabad ugyanis szokásává válnia, hogy az ember kötelességeit egyszerűen gyermeki kötelességnek tekintse. Ha látja, hogy segítek a szegényeken, s erre vonatkozóan kérdést intéz hozzám, ezt mondom majd neki, amennyiben itt lesz már az ideje ilyen feleletnek:[12] „Azért, fiacskám, mert amikor a szegények úgy akarták, hogy legyenek a világon gazdagok, a gazdagok megígérték, hogy eltartják mindazokat, akiknek nincsen sem vagyonuk, sem munkájuk, amiből megélhetnének." Tehát maga is megígérte ezt? – kérdezi majd. „Természetesen, a vagyonnak, amely kezemen keresztülmegy, csak azzal a feltétellel vagyok ura, amely birtoklásához fűződik."

---

[12] Ne feledjük el, hogy nem akkor tárgyalom az ő kérdéseit, amikor neki, hanem amikor nekem úgy tetszik. Ha nem így tenném, alávetném magamat az ő akaratának, s a legveszedelmesebb függő viszonyba kerülnék, amelybe nevelő a növendékével kerülhet.

Emil kivételével bárki, aki hallaná ezt a beszédet (és láttuk, miként lehet egy gyermeket olyan helyzetbe hozni, hogy ilyesmit halljon), kísértésbe esnék, hogy utánozzon engemet, s hogy gazdag emberként viselkedjék. Hasonló esetben legalább annyit megakadályoznék, hogy ezt fitogtatva tegye. Szívesebben venném, ha megfosztana e jogomtól, és titokban adakoznék. Ez korához illő csel volna, az egyetlen, melyet megbocsátanék neki.

Tudom, hogy mindezek az utánzott erények majomerények, és hogy minden jócselekedet erkölcsileg csak akkor jó, ha mint ilyent végezzük, s nem azért, mert mások így csinálják. De olyan életkorban, amikor a szív még semmit sem érez, rá kell bizony venni a gyermeket, hogy utánozzon olyan cselekedeteket, amelyeket szokásává akarunk tenni, addig is, amíg majd belátásból és a jó iránti szeretetből teszi. Az ember utánzó lény, még az állat is az. Az utánzás ösztöne a természet helyes rendelése szerint van, bűnné fajul azonban a társadalomban. A majom utánozza az embert, akitől fél, de nem utánozza az állatokat, amelyeket megvet. Jónak tartja azt, amit egy nála különb lény tesz. A mi körünkben a fordítottja járja: különböző fajtájú bohócaink a szépet azért utánozzák, hogy lealjasítsák, nevetségessé tegyék. Alacsonyrendűségük tudatában arra igyekeznek, hogy magukkal tegyék egyenrangúvá azt, ami őnáluk többet ér. Vagy pedig ha igyekeznek utánozni azt, amit csodálnak, a tárgyakban, melyeket kiválasztanak, megnyilvánul az utánzók hamis ízlése: sokkal inkább akarnak imponálni a többieknek, vagy tehetségüknek tapsot kivívni, mint jobbakká vagy bölcsebbekké válni. Az utánzás alapja a mi körünkben abból a vágyból adódik, amellyel önmagunkból mindig kilépni igyekszünk. Ha az én vállalkozásom sikerrel jár, biztos vagyok benne, hogy Emilben ilyen vágyak nem lesznek. Túl kell tehát tennünk magunkat azon a látszólagos jón, melyet létrehozhat.

Hatoljatok le valamennyi nevelési szabályotok mélyére, valamennyit visszásnak fogjátok találni, legkivált abban, ami az erényre és az erkölcsre vonatkozik. Az egyetlen erkölcsi oktatás, amely megfelel a gyermekkornak, s amely minden életkorban a legfontosabb: sohasem tenni rosszat senkinek. Maga a jótett elve is, ha nem rendeljük alá az életkornak, veszedelmes, téves, ellentmondásos. Kicsoda nem tesz jót? Jót mindenki tesz, a gonosz csakúgy, mint a többiek. Egyet boldoggá tesz száz nyomorult rovására, és innen ered minden bajunk. A legfennköltebb erények negatív erények, s egyúttal a legnehezebbek is, mert fitogtatás nélkül valók, és nélkülözik azt az emberi szívnek oly édes gyönyört, hogy valakit úgy bocsátunk el, hogy meg van velünk elégedve. Ó, mennyi jót tesz szükségszerűen embertársaival az, ha ugyan akad ilyen csak egy is, aki sohasem tesz rosszat nekik! Micsoda rettenthetetlen lélekre, micsoda erőteljes jellemre van ehhez szüksége! Ne vitatkozzunk erről az életelvről, hanem igyekezzünk

gyakorolni, akkor majd érezni fogjuk, mily nagy és keserves dolog megvalósítani.[13]

Néhány halvány eszmét közöltem itten az elővigyázatosságról, amellyel szeretném, ha megadnák a gyermekeknek azokat az utasításokat, amelyeket néha nem lehet tőlük megtagadni anélkül, hogy ki ne tennénk őket annak, hogy ártsanak önmaguknak és másoknak, s főleg annak, hogy rossz szokásokat vegyenek fel, melyekről később csak bajosan lehetne leszoktatni. Biztosak lehetünk azonban benne, hogy ilyen szükségesség ritkán fog előállni olyan gyermekeknél, akiket kellőképpen neveltek. Lehetetlen ugyanis, hogy engedetlenné, gonosszá, hazuggá, kapzsivá váljanak akkor, ha nem hintettük el szívükben mindeme vétkek csíráit. Így tehát mindaz, amit erről a tárgyról elmondtam, inkább a kivételekre, mint a szabályokra vonatkozik. Ám ezek a kivételek mind gyakoribbá válnak abban a mértékben, ahogyan a gyermeknek mind több és több alkalma van kivetkőznie mivoltából és elsajátítania a felnőttek bűnös hajlamait. Akiket a világ forgatagában nevelnek, azoknak szükségképpen korábban kell az oktatást megadnunk, mint azoknak, akiket magányban nevelünk. Ezt a magányos nevelést kell tehát előnyben részesítenünk, még akkor is, ha csupán az időt biztosítja a gyermekkornak ahhoz, hogy érlelődjék.

Az ellentétes jellegű kivételeknek van egy másik fajtája azok számára, akiket szerencsés természetük fölébe emel életkoruknak. Amiként vannak felnőttek, akik sohasem jutnak túl a gyermekkoron, vannak viszont olyanok, akik sohasem voltak benne, és mintegy születésükkor úgyszólván már kész emberek. Csak az a baj, hogy ez az utóbbi kivétel igen ritka, igen nehezen ismerhető fel, mivel minden anya azt képzeli, hogy ha már vannak csodagyerekek, az övé kétségtelenül az. Sőt, mi több, rendkívüli jeleknek tekintik azokat is, amelyek a dolgok megszokott rendjéhez tartoznak: az élénkséget, az ötletes szólásokat, a szeleburdiságot, a mulatságos naivitást, a gyermekkor minden jellemző vonását, melyek a leginkább mutatják, hogy a gyermek csak gyermek. Vajon meglepő-e, hogy az, akit sokat beszéltetnek, s akinek megengedik, hogy bármit mondhat, aki senkire

[13] Az az életszabály, hogy sohasem szabad másoknak ártani, maga után vonja azt a másikat, hogy a lehető legkevésbé tartozzunk az emberi társadalomhoz, mert a társadalmi állapotban abból, ami az egyiknek jó, szükségképpen következik a másikra a rossz. Ez a kapcsolat a dolog lényegében rejlik, és semmi sem képes megváltoztatni. Ezt az elvet kell alapul venni ahhoz, hogy rájöjjünk: melyik a jobb, a társadalmi ember vagy a magányos ember. Egy híres szerző azt mondja, hogy csak a gonosz ember van egyedül. De én azt mondom, hogy csak a jó ember van egyedül. Lehet, hogy ez az állítás kevésbé hangzatos az előbbinél, de igazabb és ésszerűbb. Ha a gonosz ember egyedül lenne, mi rosszat tehetne? A társadalomban szövi hálóját, hogy másoknak ártson. Ha ezt az érvemet vissza akarják fordítani és a jó emberre alkalmazni, akkor magával a fejezettel válaszolok, melyhez ez a jegyzet tartozik.

és semmire nincs tekintettel, akit illem nem feszélyez, annak véletlenül mégiscsak sikerül valami nagy bölcset mondania? Inkább az volna meglepő, ha sohasem sikerülne neki, mint ahogy csodálatos lenne, ha az asztrológus ezer hazugsága között egyetlenegyszer sem jósolna igazat. Addig hazudnak, mondotta IV. Henrik, amíg végül igazat mondanak. Aki néha jókat akar mondani, elég, ha sok badarságot beszél. Isten óvja minden bajtól a társaságban felkapott embereket, akiknek ennyiből áll minden érdemük, s ezért ünneplik őket!

A legragyogóbb gondolatok is megfordulhatnak egy gyermek agyában, vagy inkább a legjobb mondások a szájában, mint ahogy kezébe juthat a legértékesebb gyémánt is anélkül, hogy akár a gondolat, akár a gyémánt az övé lenne. Ebben az életkorban semmi sem lehet igazi tulajdonuk. A gyermek által mondott dolgok nem azt jelentik számára, amit a mi számunkra. Nem fűzi hozzájuk ugyanazokat az eszméket. Ezeknek az eszméknek, ha egyáltalán vannak neki, nincs az ő fejében sem folytatása, sem kapcsolata. Semmi sem szilárd, semmi sem biztos abban, amit mond. Vizsgáld csak meg állítólagos csodagyermekedet! Bizonyos pillanatokban úgy találjátok majd, hogy gondolkodása rendkívül tevékeny és rugalmas, szelleme oly világos, hogy még a felhőkön is áthatol. Ám a legtöbbször ugyanez a szellem úgy tűnik nektek, mintha laza és csúszós lenne, s mintha áthatolhatatlan köd burkolná. Hol előrelendül, hol megmerevedik. Az egyik pillanatban azt mondanád: lángész, a következő pillanatban, hogy ostoba. Minden esetben tévedni fogsz, hiszen csak gyermek. Sasfiók, aki egy pillanatra a levegőégen száguld, de a következő szempillantásban visszazuhan fészkébe.

Életkorának megfelelően kezeljétek hát, minden látszat ellenére, és a világért se merítsétek ki erejét azzal, hogy túlságosan edzitek. Ha ez a fiatal agyvelő tűzbe jön, s ha látjátok, hogy kezd forrni, hagyjátok kezdetben szabadon erjedni. De ne ingereljétek sohasem, nehogy minden elpárologjon belőle. És ha már első forrongásai elpárologtak, tartsátok vissza, és fojtsátok le a többit, egészen addig, amíg évek múltán minden hővé és igazi erővé válik benne. Máskülönben időtök és gondoskodástok egyaránt kárba vész, saját műveteket romboljátok le. Ha vigyázatlanok vagytok, megrészegedtek a sok lobbanékony gőztől, és nem marad nektek más, mint erőtlen üledék.

Az elszédített gyermekekből lesznek a parlagi felnőttek. Alig tudnék felhozni ennél általánosabb és biztosabb megfigyelést. Mi sem nehezebb, mint megkülönböztetni a gyermekkorban az igazi tompaelméjűséget attól a látszólagos és csalóka tompaelméjűségtől, amely az erős lelkeket jelzi. Első pillanatra különösnek tűnik, hogy a két végletnek ennyire hasonlók a vonásai, pedig mégis így van. Abban az életkorban ugyanis, amikor az embernek még semmiféle igazi eszméi sincsenek, a tehetséges és a tehetség-

telen között mindössze annyi a különbség, hogy az utóbbi csak hamis eszméket fogad be, míg az előbbi csak hamis eszmékre bukkan, s így egyet sem fogad be. Hasonlít az ostobához annyiban, hogy az egyiknek semmi sem felel meg, míg a másik semmire sem képes. Az egyetlen vonás, amely megkülönböztetheti őket egymástól, a véletlentől függ. A véletlen a tehetségnek juttathat holmi eszmét, mely hozzáférhető számára, míg az ostoba mindig és mindenütt ugyanaz. Az ifjabb Catót gyermekkorában odahaza félkegyelműnek tartották. Hallgatag és makacs volt, ebben foglalták össze minden véleményüket róla. Csak Sulla előszobájában ismerte őt meg nagybátyja. Ha nem lépett volna be ebbe az előszobába, bizonyára érett koráig faragatlan tuskószámba ment volna. Ha Caesar egyáltalán nem élt volna, bizonyára mindvégig képzelődőnek tartották volna ugyanazt a Catót, aki átlátott Caesar vészjósló elméjén, és messziről előre látta minden tervét. Ó, mily könnyen tévednek azok, akik a gyermeket ily elhamarkodottan ítélik meg! Sokszor gyermekebbek a gyermeknél. Láttam egy már eléggé előrehaladott korú férfiút, aki barátságával is megtisztelt, s akit családja és barátai körében korlátolt szelleműnek tartottak. Ez a kitűnő koponya csendben érlelődött. Egyszerre csak kiderült, hogy filozófus, s nekem meggyőződésem, hogy az utókor megkülönböztetett és tiszteletre méltó helyet juttat neki századának legjobb gondolkodói és legmélyebb metafizikusai között.

Tiszteljétek a gyermekkort, és korántse siessetek ítélni róla, se kedvezően, se kedvezőtlenül! Engedjétek, hadd jelentkezzenek a kivételek, hadd tanúsítsák létüket, és váljanak bizonyossá hosszasan, még mielőtt különleges módszereket alkalmaznátok rájuk! Hadd fejtse ki bőséges hatását a természet, mielőtt beleártanátok magatokat, s helyette cselekednétek, nehogy akadályozzátok működését. Azt mondhatjátok erre, hogy ti tudjátok, mily drága az idő, s egy percet sem akartok elmulasztani. Nem veszitek azonban észre, hogy jóval nagyobb időveszteség rosszul használni fel, mint egyáltalán nem élni vele, s hogy a rosszul oktatott gyermek messzebb van a bölcsességtől, mint az, akit egyáltalán nem tanítottak. Aggodalommal nézitek, hogy tétlenül emészti fel zsenge éveit! Hogyan? Hát semmi az, ha valaki boldog? Hát semmi az, ha ugrándozik, játszik, futkos egész nap? Soha életében nem lesz ennyi elfoglaltsága. Platón az ő *Állam*ában, melyet olyan zordnak tartanak, csak ünnepségek, játékok, dalok, szórakozások közepette neveli a gyermekeket. Mintha mindent megtett volna, amikor megtanította nekik az örvendezést. Seneca pedig, amidőn a régi római ifjúságról nyilatkozik, ezt mondja: Mindig talpon volt, mert semmi olyant sem oktattak neki, amit ülő helyzetben kellett volna tanulnia. Vajon férfikorában kisebbedett-e ettől az értéke? Korántse rémítsen benneteket ez az állítólagos tétlenség! Mit szólnátok az olyan emberről, aki sohasem akarna aludni, hogy élete minden percéből hasznot húzzon? Azt mondanátok: Ez az ember eszeveszett, nem élvezi az időt, hanem eldobja magától. Fut az

álom elől, s a halálba rohan. Gondoljátok meg tehát, hogy itt ugyanerről van szó, s hogy a gyermekkor az az időszak, amidőn szunnyad az elme.

A tanulás látszólagos könnyű volta okozza a gyermek romlását. Nem szoktuk észrevenni, hogy éppen ez a könnyedség bizonyítja, hogy nem tanul semmit. Egyenletesen sima agya tükörként adja vissza az elébe rakott tárgyakat. Semmi sem hatol mélyre, semmi sem marad meg. A gyermek megtartja a szavakat, de az eszmék visszapattannak róla. Akik odahallgatnak, megértik ezeket az eszméket, egyedül csak ő nem érti meg.

Noha az emlékezet és a gondolkodás két lényegbevágóan eltérő képesség, valójában az egyik csak a másikkal együtt képes kifejlődni. Az értelem kora előtt a gyermek nem eszméket fog fel, hanem képeket. Márpedig a kettő közt az a különbség, hogy a képek csupán abszolút másai az érzékelhető tárgyaknak, míg az eszmék a tárgyakról való, viszonyok által meghatározott fogalmak. Valamely kép magányosan is megállhat a lélekben, amely elképzeli, de minden eszme egyéb eszméket feltételez. Mikor elképzelünk, nem teszünk egyebet, csak látunk. Amikor fogalmat alkotunk, összehasonlítunk. Érzékeléseink tisztára passzívak, ellenben minden felfogásunk vagy eszménk aktív ítélő elemből származik. Ezt majd alább kimutatjuk.

Azt állítom tehát, hogy a gyermek nem képes ítélni, s így nincsen igazi emlékezete. Hangokat, alakokat, érzéki benyomásokat őriz meg, eszméket ritkán, eszmék kapcsolatait még ritkábban. Ellenvetésül felhozhatjuk, hogy a gyermek bizonyos geometriai alapelemeket el tud sajátítani, s mintha ez a tény ellenem bizonyítana. Pedig fordítva áll a dolog, mert mellettem bizonyít. Kiviláglik ugyanis ebből, hogy önmagától nem képes gondolkodni, sőt még csak mások gondolatsorát sem tudja visszaadni. Kövessétek csak egy ilyen kis mértantudós módszerét, azonnal látni fogjátok, hogy csak az ábra pontos benyomását és a levezetés kifejezését vette át! A legkisebb ellenvetésre elveszti a fonalat. Fordítsd meg az ábrát, és belezavarodik. Minden tudása az érzékelésben van, semmi sem jut el értelméig. Még az emlékezete is alig tökéletesebb egyéb képességeinél, hiszen nagykorában csaknem mindig újra meg kell tanulnia azokat a dolgokat, amelyekre vonatkozólag a szavakat gyermekkorában megtanulta.

Mindazonáltal távol áll tőlem az a gondolat, hogy a gyermeknek nincsen semmiféle gondolkozása.[14] Ellenkezőleg! Tudom, hogy igen jól gon-

[14] Irás közben százszor is meghánytam-vetettem, hogy ily hosszú műben lehetetlen ugyanazoknak a szavaknak mindig ugyanazt az értelmet adni. Egyik nyelv sem elég gazdag ahhoz, hogy annyi elnevezést, fordulatot és kifejezést teremtsen elő, mint amennyi módosulása lehet eszméinknek. Az a módszer, amely minden elnevezésnek a meghatározását adja, és minduntalan a meghatározással helyettesíti a meghatározottat, szép módszer, de hasznavehetetlen, mert így circulus vitiosusba esünk. A meghatározások jók lehetnének, ha nem kéne őket szavakkal kifejezni. Mindazonáltal meg

dolkodik mindenről, amit ismer, és ami pillanatnyi és érzékelhető érdekére vonatkozik. Ismereteit illetően azonban tévedni szoktunk, amidőn olyan ismereteket tulajdonítunk neki, amilyenekkel nem rendelkezik, s amidőn gondolkodásra késztetjük olyan dolgokról, amiket nem érthet meg. Abban is tévedünk, amikor figyelmessé akarjuk tenni olyan megfontolásokra, melyek semmi módon nem érintik őt, így például jövőbeli érdekére, felnőttkori boldogságára vagy arra a megbecsülésre, amelyben majd nagykorában lesz része. Mindmegannyi szóbeszéd ez, minden előrelátást nélkülöző lényhez intézve, kinek számára mindez semmit sem jelent. Mindenféle tanulmányt kényszerítünk rá ezekre a szegény szerencsétlenekre oly tárgyakról, melyek szellemüktől teljesen idegenek. Képzelhetjük, mekkora figyelemmel kísérik!

A pedagógusokat, akik nagy pompával teregetik ki előttünk tanítványaiknak adott tanításaikat, azért fizetik, hogy más nyelven beszéljenek, mint én. Kiderül azonban magatartásukból, hogy pontosan úgy gondolkodnak, mint én. Mert hát végül mit is tanítanak nekik? Szavakat, megint csak szavakat, mindig csak szavakat. Nagyon is óvakodnak, hogy a különböző tudományok közül, melyeknek oktatásával büszkélkednek, kiválasszák azokat, amelyek valóban hasznára lennének tanítványuknak, mert ezek tárgyi tudományok volnának, s ők ilyesmivel nem boldogulnának. Tanítják tehát mindazt, amit látszólag tud az ember, ha a műkifejezéseit tudja, így a címertant, a földrajzot, a kronológiát, a nyelveket stb., mindmegannyi ismeretet, melyek oly távol vannak az embertől és legkivált a gyermektől, hogy csodaszámba megy, ha ebből csak valaminek is hasznát veheti egyetlen-egyszer az életben.

Ugye meglepő, hogy a nyelvtanulást a nevelés haszontalanságai közé számítom. Ne feledjük el azonban, hogy itten csupán az első életkor tanulmányairól beszélek. És mondhatnak akármit, én nem hiszem, hogy tizenkét-tizenöt éves kora előtt egy gyermek valaha is – nem beszélve a csodagyermekekről – valóban megtanult volna két nyelvet.

Megengedem, hogy ha a nyelvek tanulása nem volna egyéb, mint szavak tanulása, azaz formák és az azokat kifejező hangok tanulása, akkor ez a tanulmány megfelelne a gyermeknek. Csakhogy a nyelvek, amikor a jele-

---

vagyok győződve, hogy nyelvünk szegénysége ellenére is világosak lehetünk, nem úgy, hogy ugyanazokat a szavakat mindig ugyanazokkal a jelentésekkel látjuk el, hanem úgy, hogy ahányszor csak használunk egy szót, a neki tulajdonított jelentést a rávonatkozó eszméknek mindig kellőképpen kell meghatározniuk, és minden mondat, melyben az illető szó előfordul, az illető szónak úgyszólván meghatározásául szolgáljon. Hol úgy mondom, hogy a gyermek képtelen a gondolkodásra, hol pedig meglehetősen finom gondolkodást tulajdonítok neki. Nem hinném, hogy ilyen módon ellentmondásba jutnék eszméimmel, be kell azonban látnom, hogy kifejezéseimmel gyakran ellentmondok önmagamnak.

ket változtatják, módosítják egyben az eszméket is, melyeket a jelek ábrázolnak. A fejek a nyelvek szerint formálódnak, a gondolatok felveszik a nyelvi kifejezés színezetét. Egyedül az ész közös, a szellemnek minden nyelvben megvan a maga sajátos formája. Olyan különbség ez, amely lehetséges, hogy részben oka vagy okozata a nemzeti jellegnek. Ezt a feltevést megerősíteni látszik az is, hogy a világ minden nemzetének nyelve nyomon követi a szokások viszontagságait, és velük együtt merevedik vagy változik.

Ezek közül a különböző formák közül a gyakorlat egyet a gyermeknek ad, s ez az egyetlen forma, melyet a gyermek megőriz egészen értelmes koráig. Ahhoz, hogy kettő legyen neki, az kellene, hogy össze tudja hasonlítani az eszméket. De miként hasonlítaná össze, amikor még felfogni is alig képes? Minden dolognak ezernyi különböző jele lehet az ő számára, de minden eszmének csak egy formája lehet: így tehát csak egy nyelvet tanulhat meg beszélni. Pedig többet is megtanul, mondjátok ti. Én tagadom. Láttam már néhány kis csodagyereket, akik abban a hiszemben éltek, hogy öt vagy hat nyelvet beszélnek. Hallottam, amint váltogatva németül beszéltek, aztán latin kifejezéseket, majd francia kifejezéseket, majd olasz kifejezéseket használtak. Valóban öt vagy hat szótárral éltek, de azért mindig csak németül beszéltek. Egyszóval: adhattok a gyermeknek annyi rokon értelmű szót, amennyit csak akartok. Csak a szavakat fogjátok megváltoztatni, a nyelvet nem. A gyermek mindig csak egy nyelvet fog tudni.

Ezen a téren megnyilvánuló alkalmatlanságát akarjuk leplezni, amikor előszeretettel gyakoroltatjuk őt a holt nyelvekben. Ezeknek ugyanis nincs többé olyan bírája, akit ne lehetne visszautasítani. Mivel ezek a nyelvek a mindennapi használatból már régen kimentek, megelégszünk annyival, hogy utánozzuk azt, ami belőlük az írott könyvekben található, és erre fogjuk rá, hogy az illető nyelven beszélünk. Ha így fest a tanítómesterek görög meg latin tudása, elképzelhetjük, milyen a gyermeké! Alighogy megtanították neki az alapelemeket, s ezeket persze betéve kell tudnia, holott egy szót sem ért belőle, mindjárt arra oktatják, hogy egy francia szónoklatot latin szavakkal adjon vissza. Később, amikor már haladottabb, Cicero-frázisokat kell prózában összetoldoznia, versben pedig Vergilius-sorokat összerónia. Ekkor aztán azt hiszi, hogy latinul beszél, s vajon lesz-e, aki meggyőzi az ellenkezőjéről?

Bármiféle tanulmányról legyen is szó, az ábrázoló jelek az ábrázolt dolgok eszméi nélkül a semmivel egyenlők. A gyermeket mégis mindig ezekre a jelekre szorítják anélkül, hogy valaha is meg tudnák vele értetni bármelyikét az ábrázolt dolgoknak. A föld leírását akarják neki megtanítani, de csak térképek ismeretét tanítják neki. Városneveket, országneveket, folyóneveket tanítanak neki, de ő nem tudja felfogni, hogy ezek másutt is létezhetnek, mint a papíron, ahol mutogatják. Emlékszem, láttam valahol egy földrajzkönyvet, amely így kezdődött: *Mi a világ? Egy gömb karton-*

ból. Pontosan ilyen a gyermekek fölrajza. Le kell szögeznem, hogy kétévi földgömbtan és kozmográfia után egyetlenegy tízesztendős gyermek sincsen, aki a neki megadott szabályok alapján képes volna eljutni Párizstól Saint-Denis-ig. Állítom, hogy nincs egyetlen gyermek sem, aki apja kertjének alaprajza nyomán be tudná járni a kert kanyarulatait anélkül, hogy eltévedne. Ilyenek a tudósok, akik pontosan tudják, hol van Peking, Iszpahán, Mexikó és a világ minden országa.

Hallom az ellenvetést, hogy a gyermekeket olyan tanulmányokkal kell foglalkoztatni, amelyekhez csak a szem szükséges. Ez lehetséges is volna, ha lenne olyan tanulmány, amelyhez csak a szem szükséges. De én ilyent nem ismerek.

A történelem tanulmányozására még nevetségesebb tévedés alapján fogják be őket. Úgy képzelik, hogy a történelem csak tények gyűjteménye, a gyermek tehát játszva felfoghatja. De mit értenek ők ezen a szón, hogy tények? Azt hiszik talán, hogy a történelmi tényeket meghatározó kapcsolatokat oly könnyű felfogni, hogy a rájuk vonatkozó eszmék könnyűszerrel kialakulnak a gyermek lelkében? Azt hiszik, hogy az események igazi ismerete elválasztható okaik ismeretétől, következményeik ismeretétől, s hogy a történelem oly kevéssé függ az erkölcstől, hogy az egyik megismerhető a másik nélkül? Ha az emberek tetteiben csak a külső és tisztára fizikai mozzanatokat pillantjátok meg, mit tanultok akkor a történelemből? Egyáltalán semmit. Ez a minden érdekességétől megfosztott tanulmány éppoly kevés élvezetet szerez, mint tanulságot. Ha ezeket a cselekedeteket erkölcsi kapcsolataik révén akarjátok értékelni, s ha ezeket a kapcsolatokat próbáljátok megértetni tanítványaitokkal, akkor majd meglátjátok, vajon illik-e a történelem az ő életkorukhoz.

Emlékezzetek mindig, olvasóim, hogy aki hozzátok szól, se nem tudós, se nem filozófus, hanem egyszerű ember, az igazság barátja, akinek se pártja, se rendszere. Magányos ember ő, aki keveset van emberek között, s így kevesebb alkalma van beszívni előítéleteiket, de több ideje van gondolkodni azon, ami szemébe ötlik, valahányszor emberek közé kerül. Gondolataim sora nem annyira elvekre, mint inkább tényekre épül, és úgy hiszem, nem adhatok nektek megfelelőbb módot megítélésükre, mint azt, hogy gyakran tárok elétek egy-egy példát a megfigyelések köréből, melyek gondolataim sugalmazói.

Néhány napot falun töltöttem egy derék családanyánál, aki igen gondját viselte gyermekeinek és nevelésüknek. Egyik reggel jelen voltam az idősebbik leckeóráján. Nevelője, aki igen jól oktatta ókori történelemre, éppen Nagy Sándor történetét vette elő, és Philipposz, az orvos ismeretes esetére bukkant, melyet képen örökítettek meg, minthogy nagyon is megérdemelte a fáradságot. A nevelő, aki derék ember volt, Nagy Sándor rettenthetetlen jelleméről több megjegyzést tett, melyek nekem egyáltalán nem tetszettek. Tartózkodtam azonban attól, hogy vitába szálljak vele,

nehogy megingassam hitelét tanítványa lelkében. Az étkezésnél aztán, francia módszer szerint, nekiláttak, hogy szüntelen fecsegésre bírják a kis cimborát. A korához illő elevenség és a biztos tetszés kilátása arra késztette, hogy egy sereg ostobaságot mondjon, minek folyamán hellyel-közzel fején találta a szöget, s ez feledtette a többit. Végül aztán szó került Philipposz orvos történetére. Igen pontosan és sok kedvességgel adta elő. A szokásos dicséretek után, melyeket megkövetelt az anya, és elvárt a fiú, vitába kezdtünk azon, amit mondott. A legtöbben kárhoztatták Nagy Sándor vakmerőségét. Néhányan, a nevelő példája nyomán, csodálták elszántságát és bátorságát, s ebből megértettem, hogy a jelenlevők közül egyik sem fogta fel, miben áll ennek az esetnek igazi szépsége. Részemről, mondottam, úgy vélem, hogyha egyáltalán van valami bátorság és valami elszántság Nagy Sándor cselekedetében, nem más az, mint puszta hóbort. Erre aztán mindenki egyetértett, s megállapították, hogy hóbort az egész. Éppen válaszolni készültem, s már tűzbe is jöttem, amikor egy mellettem ülő hölgy, aki eddig ki sem nyitotta a száját, a fülemhez hajolt, és halkan ezt mondta: „Hallgass, Jean-Jacques, úgy sem fognak megérteni!" Ránéztem, meglepődtem és elhallgattam.

Ebéd után több jelből gyanítottam, hogy ifjú tudósom semmit sem értett meg az általa kitűnően elmesélt történetből. Kézen fogtam, s egyet kerültem vele a parkban. Kedvem szerint kikérdeztem, s meggyőződtem, hogy mindenkinél jobban csodálta Nagy Sándor oly igen magasztalt bátorságát. De tudjátok-e, miben látta ezt a bátorságot? Csupán csak abban, hogy egyetlen mozdulattal felhajtott egy kellemetlen ízű italt anélkül, hogy habozott volna, s hogy a legcsekélyebb irtózásnak adta volna tanújelét. Még két hete sem volt, hogy a szegény gyereknek orvosságot adtak be. Rendkívül keservesen vette be, s a kellemetlen utóízt még érezte a szájában. Lelkében a halál és a mérgezés csak kellemetlen benyomást kelthetett, s önmaga számára nem tudott más mérget elképzelni, mint a szennalevelet. El kell azonban ismernünk, hogy a hős elszántsága nagy hatással volt fiatal szívére, s szilárdan eltökélte magát, hogy ha legközelebb ismét orvosságot kell bevennie, Nagy Sándor módjára fog viselkedni. Nem bocsátkoztam olyan magyarázatokba, melyek képességét nyilván meghaladták, csupán helyeseltem dicséretre méltó elhatározását, majd visszatértem, nevetve magamban az apák és a tanítómesterek magasröptű bölcsességén, akik így képzelik a gyermekek történelemtanítását.

Könnyű a szájukba adni ilyen szavakat, mint: király, birodalom, háború, hódítás, forradalom, törvény. De amikor arról van szó, hogy világos eszméket kapcsoljanak ezekhez a szavakhoz, akkor az idevágó magyarázatok bizony messze vannak a Róbert kertésszel folytatott beszélgetéstől.

Némely olvasó, aki elégedetlen azzal a *hallgass, Jean-Jacques*-kal, megkérdi majd – mint ahogy előre látom –, hogy végül is mit találok hát olyan szépnek Nagy Sándor viselkedésében. Szerencsétlenek! És ha meg-

mondom, talán meg fogjátok érteni? Azt, hogy Nagy Sándor hitt az erényben. Még a feje árán, még az élete árán is hitt benne. Az ő nagy lelkét arra teremtették, hogy higgyen benne. Mily szép hitvallás volt az orvosság lenyelése! Valóban, soha még halandó nem tett ily fenséges hitvallást. Ha van az újkorban egy Nagy Sándor, ilyen vonásokat mutassanak nekem benne!

Ha nincs szótudomány, akkor gyermekeknek megfelelő tanulmány sincsen. Ha nincsenek igazi eszméik, akkor valójában emlékezetük sincsen. Mert nem nevezhetem ilyennek azt az emlékezetet, amely csak érzékeléseket őriz meg. Mit használ, ha egész katalógusra való jellel firkáljuk tele fejüket, amikor ezek semmit sem ábrázolnak az ő szemükben? Nem tanulják-e meg a jeleket, amikor megtanulják majd a dolgokat? Miért kell fölösleges fáradságot róni rájuk azzal, hogy kétszer tanítjuk meg nekik? És micsoda veszedelmes előítéleteket sugalmazunk nekik, amikor arra késztetjük őket, hogy tudományszámba vegyenek olyan szavakat, amelyeknek számukra semmi értelmük sincsen! A gyermek ítéletét az az első szó teszi tönkre, amelyet készpénznek vesz, és az az első dolog, melyet másnak az adott szavára tanul meg. Sokáig kell majd az ostobák szemében ragyognia, míg egy ilyen kárt jóvátehet.[15]

Ha a természet megadja egy gyermek agyának azt a hajlékonyságot, amely alkalmassá teszi, hogy mindenfajta benyomást befogadhasson, nem azért teszi ezt, hogy királyi szavakat, évszámokat, címertani, csillagászati, földrajzi szakkifejezéseket vessünk oda meg mindmegannyi szavakat, melyek az ő korában még semmit sem jelentenek, haszontalanok minden életkorban, szomorú és meddő gyermekkorát csak megterhelik. Ellenkezőleg, arra való ez, hogy mindazok az eszmék, melyeket képes felfogni, és amelyek hasznosak számára, mindazok az eszmék, melyek boldogságára vonatkoznak, és hivatva vannak egyszer majd felvilágosítani őt kötelességeiről, idejében belevésődjenek letörölhetetlen betűkkel, és arra szolgálnak neki, hogy élete folyamán lényének és képességeinek megfelelő módon viselkedjék.

---

[15] A legtöbb tudós csak úgy tudós, mint a gyermek. A széles körű tanultság nem annyira egy tengernyi eszméből, mint inkább egy tengernyi képből áll. A dátumok, a tulajdonnevek, a helyek, az elszigetelt vagy eszméktől mentes tárgyak egyes-egyedül a jelekre való emlékezés révén rögződnek meg. Ritkán emlékezünk vissza ezen dolgok valamelyikére úgy, hogy ne látnók egyúttal a könyv lapjának jobb vagy bal oldalát, ahol olvastuk, vagy az ábrát, amely alatt első ízben láttuk. Körülbelül ennyiből állt a divatos tudomány az utóbbi századokban. A mi évszázadunk tudománya másmilyen. Nem tanulmányozunk többé, nem végzünk már megfigyeléseket. Álmodozunk, és komoly ábrázattal filozófiaként adjuk be egymásnak néhány rosszul töltött éjszakánk álmait. Ugye azt mondjátok, hogy magam is álmodom. Beismerem, de én megteszem azt, amire a többiek nem hajlandók: álmaimat mint álmokat adom elétek, hadd keresse az olvasó, vajon van-e bennük valami hasznos az ébren levő embereknek.

Ha nem is tanul könyvekből, az az emlékezetféle, mellyel egy gyermek rendelkezhetik, nem marad azért tétlenül. Mindaz, amit lát, és mindaz, amit hall, meglepi őt, és visszaemlékezik rá. Számon tartja magában az emberek cselekedeteit és beszédét. Mindaz, ami körülveszi, alkotja azt a könyvet, amelyből, anélkül, hogy gondolna rá, szüntelenül gazdagítja emlékezetét addig is, amíg ítélőképessége hasznát veheti ennek. Ezeknek a tárgyaknak a megválogatásából, a gondoskodásból, hogy szüntelenül a számára megismerhető tárgyakat adjuk elébe, míg elrejtjük azokat, amelyeket nem kell megismernie, áll az alapvető képesség kiművelésének igazi művészete. Ezen a réven kell igyekeznünk, hogy olyan ismerettárat rendezzünk be neki, amely nevelését szolgálja ifjúsága idején, magatartását pedig minden időben. Igaz ugyan, hogy ez a módszer nem formál kis csodagyerekeket, és nem csillogtatja a nevelőnők és a tanítók képességeit, de józan eszű, erőteljes, egészséges testű és értelmű embereket alakít, akik ugyan nem keltenek bámulatot fiatalkorukban, de tiszteletet keltenek felnőttkorukban.

Emil soha semmit sem fog kívülről megtanulni, még meséket sem, sőt még La Fontaine meséit sem, bármennyire üdék és bájosak. Mert a mesék szavai éppúgy nem a mesék maguk, mint ahogy a történelem szavai sem maga a történelem. Hogyan is lehetünk annyira elvakultak, hogy a mesét a gyermek erkölcstanának nevezzük? Arra még csak nem is gondolunk, hogy a tanítómese, miközben szórakoztat, rászedi a gyermeket, akit félrevezet a hazugság, s így az igazság kisiklik a keze közül. Abbeli igyekezetünk, hogy az oktatást kellemessé tegyük, megakadályozza őt abban, hogy hasznát vegye. A felnőtt tanulhat a meséből, de a gyermeknek a meztelen igazságot kell megmondani. Mihelyt fátyollal fedjük, nem vesz többé magának fáradságot, hogy fellibbentse.

La Fontaine meséit megtaníttatják minden gyermekkel, holott egy sincs közöttük, aki megértené. Ám ha megértenék, még rosszabb lenne, mert az erkölcsi tanulság bennük annyira szövevényes, és oly nagy mértékben nem illik korukhoz, hogy inkább bűnre, mintsem erényre csábítaná őket. Ez megint csak paradoxon – mondjátok majd. Meglehet, de lássuk csak, vajon nem igaz-e?

Azt mondom, hogy a gyermek nem érti meg a meséket, melyeket meg kell tanulnia, mert bármennyire erőlködnek is, hogy számára egyszerűvé tegyék, a tanulság, melyet le akarunk belőlük vonni, arra kényszerít, hogy számára felfoghatatlan eszméket iktassunk közbe. A költői fordulatok megkönnyítik neki a megtanulást, de megnehezítik a megértést. Az élvezetet tehát a világosság kárára vásároljuk. Anélkül, hogy fölemlítenők azt a rengeteg mesét, amelyekben nincsen semmi érthető és semmi hasznos a gyermek szempontjából, de azért oktalanul bevágatják velük csak azért, mert ott vannak a többiek között, szorítkozzunk azokra a mesékre, melyeket a szerző, úgy látszik, egyenesen a gyermekek számára írt.

La Fontaine egész gyűjteményében mindössze öt vagy hat mesét ismerek, melyekben kiváltképpen a gyermeki naivitás csillog. E négy vagy öt közül a legeslegelsőt veszem példának, mert ez az, amelynek erkölcsi tanulsága illik a leginkább valamennyi életkorhoz, a gyermek ezt foghatja fel a legjobban, ezt tanulja meg a legnagyobb kedvteléssel, s végül, mert a szerző éppen ezért ezt helyezte könyve élére. Ha csakugyan feltesszük, hogy az volt a célja, hogy a gyermek megértse, hogy tessék neki, s hogy tanulságot merítsen belőle, akkor ez a mese kétségtelenül mesterműve. Engedjék meg tehát, hogy végigszántsak rajta, s hogy néhány szóval megvizsgáljam!

A HOLLÓ MEG A RÓKA

Mese

Holló mester, kuporogva az ágon,

Mester! Mit jelent ez a szó magában? Mit jelent egy tulajdonnév után? Mi az értelme ezen a helyen?

Micsoda egy holló?

Mit jelent ez: *kuporogva az ágon?* Nem úgy szokás mondani, hogy *kuporogva az ágon,* hanem úgy, hogy *az ágon kuporogva.* Következésképpen meg kell magyarázni, hogy mi az a fordított szórend a költészetben, és aztán meg kell mondani, mi a próza és mi a vers.

Csőrében egy darab sajtot tartott.

Miféle sajtot? Svájci sajtot vagy Brie-t, vagy hollandit? Ha a gyermek még sohasem látott hollót, mire való beszélni neki róla? Ha látott, hogyan képzelje el, hogy csőrében sajtot tart? Mindig természet után alkossunk képeket.

Róka mester, illattól csábulva,

Megint egy mester! De ennek legalább jogosan jár e cím: céhbeli mester ő mestersége minden fogásában. Meg kell itt magyarázni, mi a róka, és mi a különbség igazi természete és ama közismert jellem közt, melyet a mesékben tulajdonítanak neki.

Csábulva. Ez a szó nem használatos. Meg kell magyarázni, azaz megmondani, hogy már csak versben élnek vele. Erre a gyermek meg fogja kérdezni, hogy miért beszélnek másként versben, mint prózában. Mit fogtok erre válaszolni?

Odacsábulva a sajt illatától! Ez a sajt, melyet egy ágon kuporgó holló tart, nagyon illatos lehet, ha a róka megérzi a sűrűben vagy éppen az odújában! Hát így edzitek hozzá növendéketeket ahhoz az éles elméjű kritikához, amely csak kellő biztosítékok mellett fogad el valamit, és különbséget tud tenni mások meséjében az igazság és a hazugság között?

Körülbelül így szólott hozzá:

Így szólott hozzá! Hát tud a róka beszélni? És ugyanazt a nyelvet beszéli-e, mint a holló? Bölcs tanító, jól ügyelj szavaidra! Fontold meg feleletedet, mielőtt kimondanád, mert fontosabb, semmint gondolnád!

Ej! jó napot holló uram!

Uram! Ez a címzés a gyermek számára nevetségbe fullad, mielőtt még megtudhatná, hogy tiszteletbeli címzés. Akik úgy olvassák ezt a sort, hogy *Hollóffy Uram,* még egyéb nehézségekbe is ütköznek, mielőtt megmagyarázhatnák a nemesi y-t.

Milyen csinos ön! Úgy látom, nagyon szép!

Csupa töltelék, haszontalan bőbeszédűség. Ha a gyermek látja, hogy ugyanazt ismételjük más kifejezésekkel, rászokik a pongyola beszédre. Ha azt mondjátok, hogy ez a szószaporítás a szerző fogása, és megfelel a róka szándékainak, mert szavakkal akarja éreztetni, hogy dicshimnuszát szaporítja, ezt a mentséget én elfogadom, de nem a növendékem.

Nem hazudok, de ha csicsergése

Nem hazudok! Hát szokás néha hazudni? Jól megkapja a gyermek a magáét, ha azt tanítjátok neki, hogy a róka éppen azért mondja, hogy *nem hazudok,* mert hazudik!

Tollazatának megfelel.

Megfelel! Mit jelent ez a szó? Tanítsátok meg a gyermeket arra, hogy olyan elütő tulajdonságokat vessen egybe, mint amilyen a hang és a tollazat, majd meglátjátok, mennyire megért benneteket!

Akkor ön a főnix az erdő lakói közt.

A főnix! Mi az a főnix? Íme, máris nyakig vagyunk a hazug ókorban, már-már a mitológiában!

Az erdő lakói! Micsoda képes beszéd! A hízelgő finomkodó beszédet használ, és több méltóságot visz bele, hogy annál csábítóbb legyen. De megérti-e a gyermek ezt a furfangot? Tudja-e, és képes-e megtudni, mi a fennkölt és mi a parlagi stílus?

E szavakra a holló azt se tudja, hová legyen örömében,

Igen heves szenvedélyeket kellett már átélnie, aki ezt a közmondásszerű kifejezést meg akarja érteni.

S hogy szép hangját mutogassa,

Ne felejtsétek el, hogy e verssor és az egész mese megértéséhez a gyermeknek tudnia kell, milyen is a holló szép hangja!

Nagy csőrét kitátja, zsákmánya lepottyan.

Ez a verssor csodálatra méltó, a hangzása maga szemlélteti, hogy mi történt. Látok egy ocsmány nagy csőrt kitátva. Hallom, amint a sajt lepottyan, az ágak között. Csakhogy az effajta szépségek elvesznek a gyermek számára.

A róka megragadja s szól: Ó, jó uram,

De a jóságból nyilvánvalóan ostobaság lett. Tagadhatatlan, hogy egy percet sem mulaszt el a gyermekek oktatására.

Tudja meg, hogy minden hízelgő

Általános életigazság. És ezzel el is tértünk a tárgytól.

Annak kárára él, aki meghallgatja.

Soha még tízéves gyermek nem értette meg ezt a verssort.

Ez a lecke bizony megér egy darab sajtot.

Ez már magától értetődő, és a gondolat igen jó. Csakhogy alighanem kevés gyermek van, aki össze tudna hasonlítani egy leckét egy sajttal, s aki ne becsülné többre a sajtot, mint a leckét. Meg kell tehát értetni velük, hogy ez a kijelentés csak csúfolódás. Mennyi agyafúrtság egy gyermek számára!

A holló, pirulva és zavarban,

Ujabb szószaporítás. Ez azonban már megbocsáthatatlan.

Esküdözött, bár kissé későn, hogy többé nem szedik rá.

Esküdözött! Hol az az ostoba tanító, aki meg meri magyarázni a gyermeknek, hogy mi az eskü?

Íme mennyi részletkérdés! Mindazonáltal jóval kevesebb, mint amennyire szükség volna ahhoz, hogy ennek a mesének valamennyi eszméjét elemezhessük, és visszavezethessük azokra az egyszerű és elemi eszmékre, melyekből a mese minden egyes gondolata összetevődik. De ki hinné, hogy szüksége van erre az elemzésre, ha az ifjúsággal meg akarja értetni magát? Egyikünk sem eléggé filozófus ahhoz, hogy egy gyermek helyébe tudja képzelni magát. Térjünk most az erkölcsi tanulságra.

Szeretném tudni, vajon hatesztendős gyermekeknek kell-e megtanítani, hogy vannak emberek, akik haszonlesésből hízelegnek és hazudnak. Legfeljebb arra kellene őket megtanítani, hogy vannak gúnyolódók, akik kifigurázzák a kisfiúkat, és magukban mulatnak ostoba hiúságukon. A sajt azonban mindent elront. Nem arra tanítja őket, hogy ne ejtsék ki a csőrükből, hanem inkább arra, hogy hullassák ki másnak a csőréből. Ez itt az én második paradoxonom, s nem is a legkevésbé fontos.

Figyeljétek meg a gyermekeket, amidőn a meséket tanulják! Meglátjátok, hogy amikor módjukban áll alkalmazni, mindig a szerző szándékával ellentétben alkalmazzák. Ahelyett, hogy megfigyelnék önmagukat a fogyatékosságot illetően, amelyből ki akarjuk gyógyítani, vagy amelytől óvni akarjuk őket, hajlandók megkedvelni a bűnt, mellyel hasznot lehet húzni mások hibájából. Az imént tárgyalt mesében a gyermekek kigúnyolják a hollót, de mindnyájan megkedvelik a rókát. Az utána következő mesében azt hiszitek, hogy a tücsköt adjátok neki mintaképül, pedig szó sincs róla: a hangyára esik majd választásuk. Senki sem szereti megalázni magát, s a gyermek mindig a kedvezőbb szerepet fogja választani. A hiúság írja elő, hogy mit válasszon, s az ilyen választás nagyon is természetes. S mily szörnyű lecke ez a gyermekkornak! A szörnyetegek leggyűlöletesebb fajtája az a fösvény és szívtelen gyermek lenne, aki tudná, mi az, amit kérnek tőle, és mi az, amit visszautasít. Sőt, a hangya még ennél is többet tesz: megtanítja, hogyan kell gúnyolódva visszautasítani.

Minden mesében, ahol többek közt az oroszlán is szerepel, általában a legdicsőbb szerep jut neki. Erre a gyermek okvetlenül oroszlánná válik, s ha holmi osztozkodást irányít, a mintája nyújtotta tanulságok birtokában gondja lesz rá, hogy mindent megkaparintson. De amikor a bögöly leteríti az oroszlánt, a dolog már másként áll. A gyermek most már nem oroszlán, hanem bögöly. Megtanulja, hogy fullánkcsípésekkel ölje meg azokat, akiket nem mer nyíltan megtámadni.

A sovány farkasról és a kövér kutyáról szóló mese nem a mértékletes-

ségből ad leckét neki, mint gondolnánk, hanem a féktelenségből. Sohasem fogom elfelejteni, mennyit sírt az a kisleány, akit elkeserítettek ezzel a mesével, miközben folyton csak az engedelmességet prédikálták neki. Alig lehetett kivenni belőle sírásának okát, míg végre aztán megtudtuk. A szegény gyermek unta, hogy odaláncolták. Úgy érezte, hogy a nyakát megkopasztották. Sírt, amiért nem lehetett farkas.

Így tehát az elsőként említett állatmese a legalantasabb hízelgésből ad leckét a gyermeknek, a második embertelenségből, a harmadik igazságtalanságból, a negyedik gúnyból, az ötödik függetlenségből. Ez az utóbbi lecke az én tanítványomnak fölösleges, nem mintha a tieitek rászorulnának. Hiszen csak ellentmondó szabályokat adhattok nekik, s így mit is remélhettek gondoskodásoktól? Meglehet azonban, hogy – ezt az esetet leszámítva – az egész erkölcsiség, melyet a mesékkel szemben ellenvetésként használok, ugyanannyira indokolja is megtartásukat. Kétféle erkölcs kell a társadalomban: az egyik szavakban, a másik tettekben nyilvánul meg, s a kettő semmiben sem hasonlít egymáshoz. Az egyik benne van a katekizmusban, és ott is marad, a másik La Fontaine meséiben van a gyermekek számára, pikáns verses történeteiben pedig az anyák számára. Ugyanaz a szerző mindent kielégít.

Egyezkedjünk, La Fontaine uram! Ami engemet illet, megígérem önnek, hogy kellő válogatásban olvasni fogom önt. Szeretni is fogom, és okulok majd meséiből. Remélem ugyanis, hogy céljuk nem fog félrevezetni. De ami növendékemet illeti, engedje meg, hogy egyiket se hagyjam neki tanulmányozni, míg ön be nem bizonyította, hogy helyes, ha oly dolgokat tanul, melyeknek egynegyedét sem érti meg. Bizonyítsa be úgyszintén, hogy azok, amelyeket megérthet, nem fogják félrevezetni, s hogy nem fogja példaképül venni a csalót, ahelyett, hogy okulna annak a példáján, akit rászedtek!

Amidőn így elveszek a gyermektől minden feladatot, oly eszközöket veszek el tőle, melyek az ő számára a legnagyobb nyomorúságot készítik elő. Ezek az eszközök a könyvek. Az olvasmány a gyermekkor ostora, pedig úgyszólván az egyetlen elfoglaltság, melyet adni szoktunk neki. Emil tizenkét éves korában alig fogja tudni, mi az a könyv. De hát olvasni mégiscsak kell tudnia – mondjátok, ugye? Megengedem. Tudnia kell olvasni, amikor az olvasmány hasznos neki. Amíg nem az, csak arra való, hogy untassa.

Engedelmességből semmit sem szabad követelni a gyermektől. Ebből következik, hogy csak olyasmit tanulhat meg, aminek érzi jelenlegi és pillanatnyi előnyét, akár szórakozás, akár hasznosság formájában. Másképpen micsoda indítóok venné rá a tanulásra? Az a művészet, amidőn a távollevőkhöz beszélünk, és őket hallgatjuk, amidőn a távolból, közvetítő nélkül közöljük velük érzelmeinket, akaratunkat, vágyainkat, olyan művészet, melynek hasznosságát meg lehet talán értetni mindenik életkorral.

Miféle csoda tette ezt az oly hasznos és oly kellemes művészetet a gyermekkor gyötrelmévé? Persze, mert kényszerítik, hogy kedve ellenére ássa bele magát, és mert ezt a művészetet olyan célokra használják, amikhez ő mit sem ért. A gyermek nem nagyon igyekszik tökéletesíteni azt a szerszámot, mellyel kínozzák. Tegyetek róla, hogy ez a szerszám örömére szolgáljon, s akkor hamarosan nekilát majd, akár akarjátok, akár nem.

Óriási buzgalommal keressük az olvasás tanításának legjobb módszereit. Olvasóasztalokat, kártyákat találunk ki, s a gyerekszobából nyomdászműhelyt csinálunk. Locke azt szeretné, ha kockákon tanulna meg olvasni. Ugye, micsoda találó találmány? Hát ide jutottunk! Mert mindezeknél biztosabb mód az, amelyről mindig megfeledkezünk: a tanulási vágy. Ezt a vágyat oltsátok bele a gyermekbe, aztán félredobhatjátok az asztalt is, a kockát is: akármelyik módszer jó lesz neki.

A közvetlen érdek, ez a nagy mozgatóerő az egyedüli, amely biztosan és messzire vezet. Emil néhanapján meghívólevélkét kap apjától, anyjától, rokonaitól, barátaitól ebédre, sétára, csónakázásra, valami nyilvános ünnepélyre. Ezek a levélkék rövidek, világosak, szabatosak, szépen írottak. Találni kell valakit, aki felolvassa neki. Ez a valaki vagy nincsen mindig kéznél, vagy pedig éppoly kevéssé lesz szolgálatkész a gyermekhez, mint amilyen a gyermek volt őhozzá az előző napon. Így aztán elmúlik az alkalom, a kellő pillanat. Végül mégis felolvassák neki, de az idő eljárt azóta. Ó, ha ő maga tudott volna olvasni! Újabb leveleket kap. Milyen rövidek! Mily érdekes a tartalmuk! Próbálja kibetűzni, olykor segítik, olykor magára hagyják. Nekidurálja magát, s végül kibetűzi az egyik levélke felét. Arról van szó, hogy másnapra uzsonnára hívják... nem tudja, hová, azt sem, hogy kivel... mekkora erőfeszítésébe kerül, amíg a folytatását is elolvassa! Nem hiszem, hogy Emilnek szüksége lenne az olvasóasztalra. Beszéljek most az írásról? Nem. Szégyellnék ilyen haszontalanságokkal szórakozni egy nevelésről szóló tanulmányban.

Csak egy szót fűzök még hozzá, amely egyben fontos alapelv: általában igen biztosan és igen gyorsan megkapjuk azt, amit egyáltalán nem sürgős megkapnunk. Csaknem biztos vagyok benne, hogy Emil tökéletesen fog írni és olvasni tízéves kora előtt, éppen azért, mert nekem nemigen fontos, hogy tizenötéves kora előtt tudjon írni-olvasni. De inkább ne tudjon soha olvasni, mint hogy ezt a tudományt mindannak árán vásárolja, ami hasznossá teheti: mire volna neki jó az olvasás, ha örökre megutáltatom vele? *Id inprimis cavere oportebit, ne studia, qui amare nondum poterit, oderit, et amaritudinem semel perceptam etiam ultra rudes annos formidet.*[16]

Minél inkább hangsúlyozom tétlenségi módszeremet, annál inkább ér-

[16] Quintilianus, I. könyv, 1. fejezet.

zem, hogy sokasodnak az ellenvetések. Ha a növendéked nem tanul tőled semmit, majd tanul másoktól. Ha nem veszed elejét a tévedésnek igazsággal, hazugságokat fog tanulni. Az előítéleteket, melyeket félsz beleoltani, környezetétől mindenünnen meg fogja kapni. Belehatolnak minden érzékén keresztül: vagy megrontják értelmét, még mielőtt kialakult volna, vagy pedig a hosszú tétlenségtől elzsibbadt szellemét elnyeli majd az anyag. Ha nem szoktatjuk rá a gyermeket a beszédre, élete hátralevő részében elveszti a beszéd képességét.

Azt hiszem, könnyűszerrel megadhatom erre a feleletet. De mire való ez az örökös felelgetés? Ha módszerem maga megfelel az ellenvetésekre, akkor jó módszer. Ha nem felel meg rájuk, nem ér semmit. Tehát folytatom.

Ha azon az alapon, melynek kijelölését megkezdtem, oly szabályokhoz igazodtok, melyek homlokegyenest ellenkeznek a fennállókkal, ha ahelyett, hogy növendéketek szellemét a távolba lendítenétek, ha ahelyett, hogy szüntelenül tévelyegni hagynátok más tájakon, más éghajlatok alatt, más évszázadokban, a föld legtávolabbi sarkaiban, föl egészen az egekig, ha ahelyett arra igyekeztek, hogy mindig önmagában maradjon, és arra figyeljen, ami közvetlenül érinti őt, akkor meg fogjátok látni, hogy felfogóképessége és emlékezete van, sőt gondolkodásra is képes. Ez a természet rendje. Amilyen mértékben az érző lény tevékennyé válik, erejével arányos ítélőképességet szerez, de csak a fenntartásához szükséges erőn felüli erővel együtt fejlődik ki benne a spekulatív képesség, mely ezt az erőfölösleget más célokra tudja használni. Ha tehát ki akarod művelni növendéked értelmét, ápold azokat az erőket, amelyeket értelmének kormányoznia kell! Szüntelenül edzened kell testét. Tedd erőssé és egészségessé, hogy kiegyensúlyozottá és megfontolttá tehesd! Dolgozzék, legyen tevékeny, szaladgáljon, kiabáljon, mozogjon szüntelenül! Először eleven ember legyen, akkor majd csakhamar értelmes ember lesz belőle!

Igaz, hogy ezzel a módszerrel elbutítod, ha minduntalan irányítod, és ezt mondogatod neki: Eredj; ide gyere; maradj; ezt csináld, ne azt! Ha mindig a te fejed parancsol az ő karjának, az ő feje haszontalanná válik. Emlékezzél azonban megegyezésünkre: ha csak tudálékos pedagógus vagy, kárba veszett fáradság írásomat olvasnod.

Bizony szánalomra méltó tévedés azt képzelni, hogy a test edzése ártalmára van a szellemi tevékenységnek. Mintha ennek a kettős ténykedésnek nem kellene összhangban lennie, és nem kellene mindig az egyiknek irányítania a másikat!

Két fajtája van az embereknek, akiknek teste szüntelenül gyakorlatot végez, s akiknek mindegyike egyformán keveset törődik azzal, hogy lelkét művelje, s ezek: a paraszt és a vadember. Az előbbiek esetlenek, faragatlanok, félszegek. Az utóbbiaknak közismert rendkívüli érzékük és még inkább szellemük finomsága. Általában nincs nehézkesebb egy pa-

rasztnál, és nincs könnyedebb egy vadembernél. Honnan ez az eltérés? Onnan, hogy az előbbi mindig azt teszi, amit parancsolnak neki, vagy amit apjától ellesett, vagy amit ifjúkora óta csinál, s így mindig a kitaposott úton halad. Élete már-már gépies működés, mindig ugyanaz a munka foglalkoztatja, s a megszokás és az engedelmesség helyettesítik nála az értelmet.

Másként áll a dolog a vadembernél. Nem tartozik ő semmiféle helyhez, nincsen megszabott tennivalója, nem engedelmeskedik senkinek, egyetlen törvénye a maga akarata, s így kénytelen élete minden mozzanatában az eszét használni. Egyetlen mozdulatot, egyetlen lépést sem tehet úgy, hogy előzőleg számba ne vegye a következményeket. Minél inkább edződik tehát a teste, annál inkább világosodik az elméje. Ereje és értelme együtt növekedik, az egyik tágítja a másikat.

Tudós tanító, lássuk csak, melyikünk növendéke hasonlít a vademberhez, és melyikünké a paraszthoz! A te tanítványodat minden vonatkozásban egy szüntelenül oktató tekintélynek vetetted alá, s így mindent csak másnak a szavára tesz meg. Nem mer enni, ha éhes, sem inni, ha szomjas, sem nevetni, ha vidám, sem sírni, ha szomorú, sem egyik kezét kinyújtani a másik helyett, még a lábát is csak úgy meri mozdítani, ahogyan meghagyják neki. Már-már lélegzeni is csak a szabályaid szerint merészel. Hogy kívánhatod, hogy gondolkozzék, amikor te gondolsz helyette mindenre? Biztos a te előrelátásodban, mi szüksége tehát, hogy ő is előrelátó legyen? Látja, hogy magadra vetted az ő létfenntartásának és jólétének gondját, s így érzése szerint mentesült e gondok alól. Ítélete megnyugszik a te ítéletedben. Gondolkodás nélkül megtesz mindent, amit te nem tiltasz meg neki, mert jól tudja, hogy kockázat nélkül teheti. Mi szüksége van arra, hogy megtanulja, mikor lesz eső? Hiszen tudja, hogy te őhelyette nézed az eget. Mi szüksége van arra, hogy sétáját szabályozza? Nem fél attól, hogy a te hibádból elnézi az ebéd időpontját. Amíg meg nem tiltod neki az evést, addig eszik. Mihelyt megtiltod neki, abbahagyja. Nem a gyomra szavára, hanem a te szavadra hallgat. Bármennyire is elpuhulttá teszed testét a tétlenségben, értelmét nem teheted ezzel hajlékonyabbá. Éppen ellenkezőleg, az ész tekintélyét végérvényesen megtépázod lelkében, mert arra kényszeríted, hogy azt a keveset, amije van, olyan dolgokra használja, melyek számára a leghaszontalanabbaknak látszanak. Mivel sohasem látja, mire jó az ész, végül is úgy ítél, hogy semmire sem való. Ha eszét helytelenül használta, nagyobb baj úgysem történhet vele, mint hogy összeszidják, és úgyis annyit szidják, minek hát erre gondolni. Ily mindennapos veszély nem rémíti többé.

Ugy találod, hogy némi szellem azért mégiscsak van benne. Valóban van annyi, hogy elfecseghessen az asszonyokkal azon a hangon, amelyről már szóltam. Ám ha abba a helyzetbe jutna, hogy helytálljon magáért,

vagy hogy nehéz helyzetben eltökélje magát, akkor láthatnád, hogy százszor maflább és ostobább, mint a legfaragatlanabb parasztgyerek.

Az én növendékem, azaz a természet növendéke, már idejekorán hozzá lesz szoktatva, hogy amennyire csak lehet, beérje önmagával. Nem válik szokásává, hogy szüntelenül másokhoz folyamodjék, még kevésbé, hogy kiteregesse előttük nagy tudását. Viszont mindig ítél, előre lát és gondolkodik, ha arról van szó, ami közvetlenül őreá vonatkozik. Nem fecseg, hanem cselekszik. Egy szót sem tud arról, ami a világban történik, de igen jól meg tudja tenni azt, ami őhozzá illik. Mivel szüntelenül mozgásban van, kénytelen sok mindent megfigyelni, sokféle hatást megismerni. Idejekorán sok tapasztalatra tesz szert, a természettől vesz leckét és nem az emberektől. Annál inkább okul, minél kevésbé látja bármerről is, hogy őt oktatni akarják. Teste és szelleme így aztán együttesen edződik. Mindig a maga és sohasem a mások gondolata szerint cselekszik, s így szakadatlanul két műveletet egyesít. Minél inkább erősödik és izmosodik, annál inkább válik eszessé és megfontolttá. Ez a módja annak, hogy egy szép napon elérjük, amit általában összeférhetetlennek gondolnak, s amit úgyszólván minden nagy ember egyesített önmagában: a test és a lélek erejét, a bölcs eszét és az atléta izmait.

Nehéz mesterséget prédikálok neked, ifjú tanító, azt, hogy előírások nélkül nevelj, és hogy mindent megtégy, miközben nem teszel semmit. Ez a mesterség, beismerem, nem a te korodhoz illő. Nem arra való, hogy mindenekelőtt a te képességeidet csillogtassa, sem arra, hogy az apák szemében tekintélyre tégy szert. De egyedül ez alkalmas arra, hogy eredményt érj el. Sohasem jutsz el odáig, hogy bölcseket faragj, ha nem faragsz előbb vásott gyereket. A spártaiak nevelése volt ilyen. Nem azzal kezdték, hogy könyveik fölött görnyedtek, hanem azzal, hogy megtanították őket, hogy lopják az ebédjüket. És talán nagykorukra esetlenné váltak-e ettől? Ki ne ismerné erős és elmés visszavágásaikat? Arra termettek, hogy mindig győzzenek, ellenségeiket szétverték a legkülönfélébb háborúkban, és a csacsogó athéniek éppúgy féltek a szavuktól, mint az ütéseiktől.

Az oly igen gondos nevelésben a tanítómester parancsol, és azt hiszi, hogy kormányoz. Mert a valóságban a gyermek kormányoz. Amit követeltek tőle, arra használja fel, hogy elnyerje tőletek, ami neki tetszik, s egyheti engedékenységtekért egyórányi szorgalommal fizet. Pillanatonként kell alkudozni vele. Az egyezményeket, melyeket ti a magatok módján javasoltok, ő a maga módján hajtja végre, s ezek mindig az ő szeszélyeinek javát szolgálják, különösen akkor, ha oly ügyetlenek vagytok, hogy olyan feltételt kínáltok neki, melyről biztosan tudja, hogy elnyeri, akár teljesíti, akár nem a viszonzásul reá rótt feltételt. A gyermek általában sokkal jobban átlát a tanító elméjén, mint a tanító a gyermek szívén. És ennek így kell lennie, mert mindazt az éleselméjűséget, melyet az önma-

gára utalt gyermek saját személyének fenntartására fordított volna, most arra fordítja, hogy természetes szabadságát kimentse zsarnokának láncai közül. Viszont a tanítónak ennyire nem sürgető érdeke, hogy keresztüllásson növendékén, s néha jobban jár, ha szemet huny restsége vagy hiúsága felett.

Járj mindig ellenkező úton, mint a növendéked. Hadd higgye, hogy ő a mester, és mégis mindig te légy az. A legtökéletesebb alávetettség az, amely a szabadság látszatát hordozza. Így maga az akarat kerül rabságba. Vajon nincs-e kényedre-kedvedre kiszolgáltatva az a szegény gyermek, aki semmit sem tud, semmire sem képes, és nem ismer semmit? Vajon nem te rendelkezel-e őreá vonatkozólag mindennel, ami körülveszi? Hiszen te vagy az, aki tetszésed szerint irányíthatod. Kezedben van minden: munkái, játékai, örömei, fájdalmai, s ő még csak nem is tud róla. Igaz ugyan, hogy csak azt szabad tennie, amit akar, de nem szabad mást akarnia, mint amit te akarsz, hogy tegyen. Nem szabad egy lépést tennie, melyet te nem látsz előre. Ki sem nyithatja a száját anélkül, hogy te ne tudnád, mit akar mondani.

Ekkor adhatja át magát a testedzésnek, melyet életkora követel, anélkül, hogy szellemét eltompítaná. Ekkor fogod látni, hogy minden foglalatossága odairányul, hogy pillanatnyi jóléte számára a legkedvezőbb hasznot húzza mindenből, ami körülveszi, ahelyett, hogy ravaszságát élezné a kényelmetlen uralom kijátszására. És ekkor csodálkozni fogsz, mily finom leleményességgel sajátít ki minden tárgyat, melyet elérhet, és valóban élvezi a dolgokat a képzelődés segítsége nélkül.

Ha ilyen módon hagyod, hogy ura legyen akaratának, még nem adsz tápot ezzel szeszélyeinek. Mivel csak azt teszi, ami megfelel neki, hamarosan csak azt fogja tenni, amit tennie kell. Noha teste szüntelenül mozgásban van, amíg jelenvaló és kézzelfogható érdekeiről van szó, látni fogod, hogy mindaz az értelem, amire képes, sokkal jobban és hozzá illőbb módon fog fejlődni, mint a merőben elmélkedésre alapított tanulmányokban.

Így aztán látja majd, hogy igyekezeted korántsem az ő hátráltatására irányul, nem lesz bizalmatlan irántad, nem lesz rejtegetnivalója előtted, nem fog becsapni, nem fog hazudni, félelem nélküli, igazi lényét mutatja majd. Kedvedre tanulmányozhatod, és úgy rendezheted el a reá vonatkozó leckéket, melyeket adni akarsz neki, hogy még csak fel se tűnjön egyik sem előtte.

Szokásaidat sem fogja kíváncsi féltékenységgel kémlelni, és nem érez majd titkos örömet afölött, ha rajtakap, hogy hibázol. Igen nagy az a kellemetlenség, melyet ilyenképpen megelőzünk. A gyermek egyik legfőbb gondja, mint mondottam, arra irányul, hogy rábukkanjon azoknak a gyenge oldalára, akik nevelik őt. Ez a hajlam gonoszságra vezet, de nem onnan származik, hanem szükségérzetből, hogy kijátsszon egy nyo-

masztó tekintélyt. A reá rótt iga túlterheli, igyekszik lerázni, s a tanítómesterében észlelt fogyatékosság jó eszközt szolgáltat neki ilyesmire. Idővel aztán szokásává lesz, hogy az embereket hibáikon keresztül tekintse, s hogy tetszelegjen benne, ha ilyent talál. Nyilvánvaló, hogy ismét egy bűnforrást dugaszoltam be Emil szívében, hiszen ha nem érdeke, hogy bennem hibákat találjon, nem is fogja keresni, s alig lesz kedve, hogy másokban keressen.

Mindezek a fogások nehezeknek látszanak, mert nem szoktak eszünkbe jutni. Alapjában véve azonban nem szabad, hogy nehezek legyenek. Jogunk van feltételezni benned az általad választott mesterség gyakorlásához szükséges ismereteket. Feltéleznünk kell, hogy ismered az emberi szív természetes útját, hogy tudod tanulmányozni az embert és az egyént, hogy előre tudod, merre fog hajlani növendéked akarata mindama tárgyakat illetően, melyek az ő korát érdeklik, s melyeket szeme elé raksz. Nos, ha megvannak eszközeid, és jól tudod használni őket, nemde ura vagy az egész műveletnek?

Ellenvetésül a gyermek szeszélyeit hozod fel, de nincs igazad. A gyermek szeszélye sohasem a természet műve, hanem a rossz fegyelemé. Onnan van ez, hogy vagy engedelmeskedett, vagy parancsolt, s én vagy százszor megmondtam már, hogy nem kell sem az egyik, sem a másik. Növendékednek nem lesz tehát más szeszélye, mint az, amely tőled ered, viseld hát hibáid jogos büntetését. De hát – mondod te – hogyan orvosoljuk? Ez is lehetséges, jobb vezetéssel és sok türelemmel.

Egy alkalommal néhány héten át gondjaimra bíztak egy gyermeket, akinek szokása volt, hogy nemcsak a maga akaratát vitte keresztül, hanem rákényszerítette mindenkire. Csupa szeszély volt. Mindjárt az első napon próbára akarta tenni engedékenységemet, s elhatározta, hogy éjfélkor fog fölkelteni. Éppen javában aludtam, s ő leugrik ágyáról, felölti hálóköntösét, és hív engemet. Fölkelek, gyertyát gyújtok. Több sem kellett neki. Negyedóra múltán meglepi az álmosság, visszafekszik, mint aki megelégedett kísérlete eredményével. Két nap múlva megismétli ugyanazzal a sikerrel, részemről pedig a türelmetlenség legcsekélyebb jele nélkül. Lefekvéskor megcsókolt, s én igen higgadtan ezt mondtam neki: Rendben van, barátocskám, de most már hagyja abba! Ez a megjegyzés fölkeltette kíváncsiságát, s a következő nap, mivel kicsit látni akarta, hogy lesz-e a merszem az engedelmességet megtagadni, ugyanúgy fölkelt, ugyanabban az órában, és odaszólt nekem. Megkérdeztem, mit akar. Azt mondta, hogy nem tud aludni. *Bánom is én* – feleltem, és meg se moccantam. Kért, hogy gyújtsam meg a gyertyát. *Minek az?* – és meg sem moccantam. Ez a szűkszavú beszéd kezdte zavarba hozni. Tapogatózva kereste a tűzkövet, s úgy tett, mintha tüzet csiholna, én pedig képtelen voltam megállni nevetés nélkül, amint hallottam, hogy ujjait verdesi. Végül aztán meggyőződött, hogy nem boldogul vele, odahozza a tűzszerszámot az ágyam-

hoz. Mondom neki, hogy nincs rá szükségem, és befelé fordulok. Erre aztán elkezd vaktában szaladgálni a szobában, kiabál, énekel, nagy zajt csap, beleütközik az asztalba meg a székekbe, de óvatosan, hogy meg ne üsse magát, és mégis nagyokat kiáltva, abban a reményben, hogy majd engemet is elhagy a nyugalmam. Mindez eredménytelen. Én pedig észrevettem, hogy ő szép intelmekre vagy haragra számított, de erre a hidegvérre nem volt felkészülve.

Ő azonban eltökélte magát, hogy makacsságával legyőzi türelmemet. Folytatta a zenebonát akkora sikerrel, hogy végül is kijöttem sodromból. Éreztem azonban, hogyha indokolatlanul elragadtatom magam, mindent elrontok, s ezért másfajta módszerhez folyamodtam. Szótlanul felkeltem, odamentem a tűzszerszámhoz, de nem találtam. Elkérem tőle, ő odaadja, miközben repes az örömtől, hogy végre mégis diadalmaskodik rajtam. Tüzet csiholok, meggyújtom a gyertyát, kézen fogom az én kis fickómat, szép csendben odavezettem egy szomszéd fülkébe, melynek ablaktáblái jól csukva voltak, s amelyben nem találhatott semmi összetörnivalót. Otthagyom világosság nélkül, majd rázárom az ajtót kulccsal, és megyek lefeküdni anélkül, hogy egy szót is szóltam volna hozzá. Persze, hogy éktelen lármát csapott az elején. Számítottam rá, cseppet sem lepett meg. A zaj végül lecsendesedik. Odafülelek, és hallom, amint elrendezkedik, mire megnyugszom. Másnap bemegyek napvilágnál a fülkébe, s ott találom az én kis lázadómat, amint egy nyugágyon fekszik, mély álmát alussza. Ennyi fáradság után nagyon is szüksége lehetett rá.

Az ügynek ezzel még nem lett vége. Az anya megtudta, hogy a gyermek az éjszaka kétharmad részét ágyán kívül töltötte. Erre aztán felborult minden. Mintha már meg is halt volna a gyermek. Ő pedig, látva a kedvező alkalmat arra, hogy megbosszulhassa magát, megjátszotta a beteget, mit sem sejtve, hogy ezzel nem nyerhet semmit sem. Hívták az orvost. Az anya szerencsétlenségére az orvos tréfálódzó ember volt. Mulattatta őt az anya rémüldözése, igyekezett hát még inkább fokozni. Nekem azonban a fülembe súgta: Bízza csak rám, ígérem önnek, hogy a gyermek egy időre kigyógyul szeszélyéből, hogy betegnek tettesse magát. Csakugyan diétát és szobafogságot írt elő, s a gyermeket rábízták a gyógyszerészre. Rosszul esett látnom ezt a szegény anyát, amint rászedte mindenki, aki csak körülötte volt, kivéve egyedül engemet, akit persze meggyűlölt, éppen azért, mert én nem vezettem félre.

Elég nyers szemrehányások után azt mondta nekem, hogy fia érzékeny szervezetű, családjának egyetlen örököse, akinek mindenáron életben kell maradnia, s ő, az anya, nem akarja, hogy fiának bosszúságot szerezzenek. Ebben a tekintetben teljesen egyetértettem vele, de ő azt értette ellenkezésen, ha nem engedelmeskednek neki mindenben. Láttam, hogy az anyával szemben ugyanazt a hangot kell használni, mint a fiával. Asszonyom, mondtam neki elég hidegen, sejtelmem sincs róla, hogyan szokás

egy örököst nevelni, sőt mi több, nem is szándékozom megtudni. E tekintetben ön szabad kezet kapott. Bizonyos ideig még szükségük volt rám, s az apa mindent elcsitított. Az anya írt a nevelőnek, hogy siessen visszatérni, a gyermek pedig rájött, hogy semmit sem nyer vele, ha álmomat megzavarja, sem azzal, ha betegnek tetteti magát. Rászánta magát, hogy ezentúl aludni fog és egészséges lesz.

El sem lehet képzelni, mennyi hasonló szeszéllyel igázta le a kis zsarnok az ő szerencsétlen nevelőjét. A nevelés ugyanis most már az anya jelenlétében zajlott le, az anya pedig nem volt hajlandó tűrni, hogy az örökösnek bármiben is ne engedelmeskedjenek. Amikor csak sétálni akart, azonnal és készségesen vele kellett menni, helyesebben utána menni, s ő rendkívüli gonddal választotta ki azt a pillanatot, amidőn látta, hogy nevelője a legjobban el van foglalva. Rajtam ugyanezt a hatalmat akarta gyakorolni, és nappal kívánta megbosszulni magát a nyugalomért, melyet kénytelen volt éjjel meghagyni nekem. Készségesen vállalkoztam mindenre, s azzal kezdtem, hogy szeme láttára kimutattam, mily szívesen járnék a kedvében. Ha ezután arról volt szó, hogy kigyógyítsam szeszélyéből, másként láttam a dologhoz.

Mindenekelőtt rá kellett vezetnem, hogy nincs igaza, s ez könnyen ment. Tudtam, hogy a gyermekek mindig csak a jelenre gondolnak, előrelátásommal könnyű volt vele szemben előnyt szereznem. Gondom volt rá, hogy odahaza olyan szórakozásban legyen része, melyről tudtam, hogy módfelett kedvére való. Abban a pillanatban, amikor láttam, hogy teljesen belebolondult, sétát ajánlottam neki. Hallani sem akart róla. Én ragaszkodtam a sétához, de ő rám se hederített. Kénytelen voltam megadni magamat, ő pedig gondosan följegyezte magában meghunyászkodásom tanújelét.

Másnap aztán rajtam volt a sor. Unatkozott, hiszen előzőleg mindent megtettem, hogy unatkozzék. Én ellenben úgy tettem, mintha nagyon is elfoglalt lennék. Több se kellett hozzá, hogy elhatározásra bírjam. Azon nyomban odajött, hogy kiragadjon munkámból: vigyem sétálni, mégpedig azonnal. Kérését visszautasítottam, de ő nem tágított. – Nem – mondtam neki –, mert azzal, hogy akaratának ön érvényt szerzett, megtanított arra, hogy én is érvényt szerezzek a magaménak, én pedig nem akarok innen kimenni. Nahát akkor – válaszolta hevesen – egyedül vágok neki. Ahogy akarja – mondottam –, és folytattam munkámat.

Felöltözködött, de kissé nyugtalanul, látva, hogy tőlem tehet amit akar, s hogy nem követem példáját. Már indulófélben volt, amikor odajött, hogy elköszönjön. Én is üdvözlöm, ő pedig igyekszik aggodalmat szítani bennem: elmondja, merre fog járni. Aki hallotta, azt hitte: meg sem áll a világ végéig. Szenvtelenül hallgatom végig, és jó utat kívánok neki. Zavara megkettőződik, de azért jó képet vág hozzá, s indulásra készen odaszól lakájának, hogy kísérje el. A lakáj, akit én már kioktattam, azt fe-

lcli, hogy nincs ideje, s mivel parancsaim szerint kell eljárnia, elsősorban énnekem kell engedelmeskednie, és nem őneki. Erre aztán a gyermek elveszti fejét. Hogyan is érné fel ésszel, hogy őt elengedik egyedül, őt, aki azt hiszi magáról, hogy a világ közepe, s úgy gondolja, hogy az égnek meg a földnek egyaránt érdeke az ő testi épsége. Csakhogy kezdi átérezni gyengeségét. Megérti, hogy egyedül lesz olyan emberek között, akik nem ismerik. Megcsillan előtte a kockázat, melynek kiteszi magát. Most már csak a makacsság tartja benne a lelket. Lassan lemegy a lépcsőn, rendkívül tanácstalanul. Végül nekivág az utcának, s a baj miatt, ami esetleg érheti, kissé vigasztalást merít abból a reményből, hogy engem tesznek majd érte felelőssé.

De én erre is felkészültem. Előre elkészítettem mindent, s mivel afféle nyilvános színjátékról volt szó, az apa beleegyezésével is felvérteztem magam. Alig tett néhány lépést, s már jobbról is, balról is különböző megjegyzéseket hall, melyek mind ellene irányulnak. Nini, szomszédok, szép kis úrfi! Hová megy így teljesen egyedül? Még majd eltéved. Megkérem, jöjjön be hozzánk. Szomszédasszony, azt ugyan ne tegye! Hát nem látja, hogy ez egy kis semmirekellő, akit elkergettek az atyai háztól, mert nem volt való semmire? Az ily semmirekellőket nem kell tartóztatni, menjen, amerre lát. Hát akkor vezérelje a jó Isten! Sajnálnám, ha valami baja történnék. Kissé távolabbra vásott gyerekekkel találkozik. Körülbelül az ő korabeliek, bosszantják és csúfolják. Minél tovább jut, annál több akadályba ütközik. Magányosan és védtelenül ballag, látja, hogy mindenkinek ő a játékszere, s nagy meglepetéssel tapasztalja, hogy vállbojtja és aranyhajtókája sem szerez neki nagyobb tiszteletet.

Eközben egyik barátom, akit egyáltalán nem ismert, s akit megbíztam, hogy vigyázzon rá, lépésről lépésre követte őt észrevétlenül, s amikor eljött az ideje, megszólította. Ez a szerep, amely a Sbriganiéra emlékeztet Molière *Pourceaugnac*jában, szellemes embert kíván, s barátom kitűnően látta el. Vigyázott, nehogy túlságosan megrémítse a gyermeket, aki ettől gyávává és félénkké válhatik, s oly jól éreztette vele kalandja esztelen voltát, hogy fél óra múltán vissza is vezette hozzám a megzavart, szemlesütött kezes bárányt.

Hogy teljes legyen felfedező útjának kudarca, az történt, hogy éppen visszaérkezésének pillanatában indult el apja, s a lépcsőn összetalálkoztak. Meg kellett mondania, honnan jön, s miért nem vagyok én vele.[17] A szegény gyermek szeretett volna a föld alá süllyedni. Az apa nem bocsátkozott hosszas korholásba, hanem, amit nem vártam, egészen nyersen így szólt neki: Ha egyedül akarsz kint járkálni, nosza rajta. Én azonban

[17] Hasonló esetben kockázat nélkül lehet követelni a gyermektől az igazságot, mert ilyenkor jól tudja, hogy úgysem leplezheti el, s ha mégis merne hazugságot mondani, tüstént rá is bizonyítanák.

nem óhajtok útonállót a házamban, s ha ilyesmire szánod rá magadat, vissza se gyere többé.

Ami engemet illet, szemrehányás és gúnyolódás nélkül fogadtam, de némi komolysággal. Nehogy azonban gyanítsa, hogy mindaz, ami történt, csupán játék volt, aznap nem akartam sétálni vinni. Másnap nagy megelégedéssel láttam, hogy diadalmas ábrázattal haladt el társaságomban azok előtt az emberek előtt, akik előző nap kigúnyolták, amiért egyedül volt, mikor találkoztak vele. Ezek után persze nem fenyegetett meg többé azzal, hogy egyedül megy el.

Ilyen és ehhez hasonló eszközökkel értem el, hogy a rövid idő alatt, amíg vele voltam, végül is elvégeztethettem vele mindent, amit akartam, anélkül, hogy bármit is előírtam, bármit is tiltottam volna neki, szónoklatok és intelmek nélkül, unalmas és haszontalan leckéztetések nélkül. Nyugodt is volt, amíg beszéltem hozzá, de hallgatásom félelemmel töltötte el. Megértette, hogy valami nincs rendjén, s a leckét mindig maguktól a dolgoktól kapta. De térjünk vissza a tárgyra.

Ha ezeket a szüntelen gyakorlatokat egyedül a természet irányítására bízzuk, akkor a test edzése mellett nemcsak hogy nem tompítják az elmét, éppen ellenkezőleg, kialakítják bennünk az értelemnek azt az egyedüli fajtáját, amely iránt az első életkor fogékony, s amely mindenik életkornak a legszükségesebb. Megtanítják nekünk, hogy jól ismerjük erőink használatát, testünknek a környező testekhez való viszonyát, azon természetes szerszámok használatát, melyek kezünk ügyébe esnek, és szerveinknek megfelelnek. Van-e ostobább lény, mint az a gyermek, akit mindig szobában neveltek, anyja őrködő szeme láttára, s aki aztán fatörzset akar kitépni, meg sziklát akar emelni, mert fogalma sincsen súlyról és ellenállásról? Amikor első ízben hagytam el Genf falait, egy vágtató lóval akartam lépést tartani, kővel dobáltam meg a Salève-hegyet, amely két mérföldnyire volt tőlem. Játékszere voltam a falu összes gyermekének, kész hülyének néztek. Tizennyolc éves korunkban tanuljuk meg a filozófiaórán, hogy mi az az emeltyű, és nincs olyan parasztgyerek, aki ne tudna használni tizenkét éves korában egy emeltyűt, sőt jobban, mint az Akadémia első fizikusa. Azok a leckék, melyeket a diákok egymástól vesznek az iskola udvarán, százszorta hasznosabbak nekik, mint mindaz, amit valaha is hallani fognak a tanteremben.

Nézzetek meg egy macskát, amint első ízben lép be egy szobába! Leskelődik, nézeget, szimatol, egy pillanatig sem marad veszteg. Semmiben sem bízik, amíg mindent meg nem vizsgált, s amíg teljesen ki nem ismeri magát. Ugyanígy tesz a gyermek, amikor járni kezd, és belép, hogy úgy mondjam, a világ térségébe. Az egész különbség abban áll, hogy a látáshoz, amely közös a gyermeknél és a macskánál, az előbbi a megfigyelés érdekében hozzácsatolja kezét, melyet a természet adott neki, az utóbbi pedig a finom szaglást, amely természetes tartozéka. Ez az adottság –

aszerint, hogy jól vagy rosszul ápolják – teszi a gyermeket ügyessé vagy nehézkessé, fürgévé vagy félszeggé, értelmessé vagy meggondolatlanná.

Az ember első természetes mozdulatai arra irányulnak tehát, hogy hozzámérje magát mindahhoz, ami körülveszi, s hogy kipróbálja az általa észrevett minden egyes tárgynak valamennyi érzéki tulajdonságát, amelyek ővele kapcsolatba hozhatók. Első tanulmánya tehát afféle kísérleti fizika, saját létfenntartására vonatkoztatva, és ettől térítjük el őt spekulatív tanulmányokkal, mielőtt még felismerné helyét idelenn a földön. Ameddig finom és hajlékony szervei hozzáidomulhatnak a testekhez, melyekre hatniuk kell, és ameddig érzékei még tiszták és káprázattól mentesek, addig van itt az ideje, hogy azokat is, emezeket is hozzáeddze sajátos működésükhöz. Ez az az időpont, amikor elsajátítja a dolgok velünk való érzéki kapcsolatainak ismeretét. Minthogy minden, ami az emberi értelembe behatol, az érzékek útján jut oda, az emberi megismerés érzéki megismeréssel kezdődik, s ez az alapja az értelmi megismerésnek. Lábunk, kezünk, szemünk: első mestereink a filozófiában. Mindezt könyvekkel helyettesíteni nem annyi, mint megtanítani bennünket a gondolkodásra, hanem annyi, mint arra tanítani bennünket, hogy másnak az eszével éljünk. Így tanuljuk meg azt, hogy sokat higgyünk, és hogy soha semmit se tudjunk.

Ha gyakorolni akarunk valamely mesterséget, azzal kell kezdenünk, hogy ellátjuk magunkat a megfelelő szerszámokkal. A szerszámoknak pedig – ahhoz, hogy eredményesen használhassuk őket – ellenálló erővel kell rendelkezniük az elhasználódás miatt. A gondolkodást tehát úgy tanuljuk meg, hogy gyakorlatoztatjuk tagjainkat, érzékeinket, szerveinket, mert ezek a mi értelmünk szerszámai. A testnek pedig, amely szolgáltatja e szerszámokat, egészségesnek és erőteljesnek kell lennie, hogy a szerszámokat a lehető legnagyobb mértékben kihasználhassuk. Szó sem lehet tehát arról, hogy az ember valóságos elméje a testtől függetlenül formálódjék, sőt a test jó alkata teszi a szellem műveleteit könnyűvé és biztossá.

Most, hogy megmutatom, mire kell a gyermekkor hosszú tétlenségét fordítani, olyan részletre térek rá, amely nevetségesnek fog tetszeni. Mulatságos leckék – mondjátok majd nekem –, hiszen, mint saját kritikád mutatja, semmi egyébre nem oktatnak, mint arra, amit senkinek sem kell megtanulnia! Minek fecsérelni az időt olyan utasításokra, melyek mindig maguktól értetődőek, és nem kerülnek fáradságba, törődést nem kívánnak? Van-e olyan tizenkét éves gyermek, aki ne tudná mindazt, amit a te gyermekednek akarsz tanítani, sőt még azt is, amire mesterei már megtanították?

Uraim, önök tévednek. Én egy igen sok időt igénybe vevő és igen fáradságos művészetre tanítom növendékeimet, s e művészethez az önök növendékeinek nyilván semmi közük sincsen: arra, hogy tudatlanok legyenek. Mert annak a tudománya, aki csak azt véli tudni, amit csakugyan

tud, teljesen jelentéktelen. Elismerem, hogy önök tudományt adnak, én azonban a tudomány megszerzéséhez szükséges eszközökkel foglalkozom. Mesélik, hogy amikor a velenceiek egy napon nagy pompa keretében mutatták meg Szent Márk-beli kincstárukat egy spanyol nagykövetnek, az illető minden bók helyett az asztalok alá tekintett, s ezt mondta nekik: *Qui non c'è la radice.* Mindig kísértésbe esem, hogy ugyanezt mondjam a tanítónak, amikor látom, hogy növendéke tudását teregeti ki.

Mindazok, akik az ókoriak életmódján elmélkedtek, a tornagyakorlatoknak tulajdonítják azt az erőteljes testet és lelket, amely a legfeltűnőbben különbözteti meg az ókor emberét a maiaktól. Az a mód, ahogyan Montaigne hangsúlyozza ezt a nézetet, mutatja, hogy ő is teljesen a magáévá tette. Szüntelenül és ezerféle formában visszatér rá. Egy gyermek neveléséről szólva például azt mondja, hogy izmait kell megkeményíteni ahhoz, hogy lelke is acélos legyen. Miközben a munkához szoktatjuk, hozzászoktatjuk egyben a fájdalomhoz. Zord testgyakorlatokkal kell betörni őt, mert így hozzáedződik a zord ficamokhoz, a kólikához és mindenféle bántalomhoz. A bölcs Locke, a derék Rollin, a tudós Fleury, a gondos de Crouzas, noha oly igen elütnek egymástól a többi dologban, egyetértenek mindnyájan abban az egy pontban, hogy a gyermeki testet sokat kell edzeni. Ez az ő legjózanabb előírásuk, melyet mindig a leginkább elhanyagoltak, s a jövőben is el fognak hanyagolni. Bőségesen beszéltem már róla, mennyire fontos ez. Lehetetlen erről jobb okfejtést és okosabb szabályokat adni, mint amilyenek Locke könyvében találhatók, s ezért beérem annyival, hogy őreá utalok, miután bátorkodtam néhány megfigyelésemet fűzni az övéihez.

Egy növekvőfélben levő test tagjainak teljes kényelmet kell biztosítanunk a rájuk rakott ruhában. Nem szabad, hogy bármi is feszélyezze mozgásukat és növekedésüket. Semmi se legyen túlságosan a testre szabva, semmi se tapadjon hozzá, nem szabad semmit sem szorosra fűzni. A francia öltözék kényelmetlen és egészségtelen a felnőttnek, de különösen veszedelmes a gyermeknek. Ha a test nedvei keringésükben akadályba ütköznek és megrekednek, poshadnak a mozdulatlanságtól, melyet csak fokoz a tétlen és ülő életmód, megromlanak, és skorbutot okoznak. Napról napra elterjedtebb betegség ez nálunk, a régiek alig ismerték, mert ruházkodási és életmódjuk megóvta őket tőle. A huszárruha – ahelyett, hogy orvosolná ezt a bajt – még inkább fokozza, mert annak fejében, hogy megszabadítja a gyermeket néhány fűzőzsinórtól, egész testét összepréseli. Legjobb a gyermeket oly sokáig hagyni pendelyben, ameddig csak lehet, azután bő ruhát adni rá, és nem büszkélkedni azzal, hogy idomai kidomborodnak, mert ilyesmi csak arra való, hogy elformátlanítsa. Testi és szellemi fogyatékosságai csaknem valamennyien ugyanarra az okra vezethetők vissza: felnőttet akarnak csinálni belőle időnek előtte.

Vannak derűs színek, és vannak leverő színek. Az előbbiek inkább van-

nak ínyére a gyermeknek, jobban is állnak neki, s én nem látom be, hogy miért ne folyamodnánk e tekintetben a bevett szokásokhoz, melyek oly természetesek. De abban a pillanatban, mihelyt jobban tetszik nekik egy kelme csupán azért, mert pompás a színe, szívüket máris hatalmába kerítette a fényűzés, a közvélemény mindenfajta szeszélye, mert bizonyos, hogy ez a hajlam nem tőlük maguktól ered. Ki sem lehet mondani, mily nagy hatással van a nevelésre a ruha kiválasztása, valamint e kiválasztás többféle indítóoka. Nemcsak hogy elvakult anyák ígérnek gyermekeiknek jutalmul cicomát, még olyan esztelen nevelők is akadnak, akik növendékeiket egyszerűbb és durvább ruhával fenyegetik, mintha ez fenyítés volna. Ha nem fogsz jobban tanulni, ha nem vigyázol jobban a holmidra, olyan ruhát kapsz, mint az a parasztgyerek. Úgy hangzik, mintha ezt mondanák neki: Tudd meg, hogy csak a ruha teszi az embert, s hogy semmivel sem érsz többet, mint a ruhád! Csoda-e, ha az ily bölcs leckék arra vezetnek, hogy az ifjúság csak a cicomát becsüli, s hogy az embereket nem érdemük, hanem pusztán külsejük szerint ítéli meg?

Ha egy ilyen módon elrontott gyermeknek kellene a fejét helyreigazítanom, gondom lenne rá, hogy a legdíszesebb ruhái legyenek a legkényelmetlenebbek, hogy mindig feszélyezve, mindig akadályozva és ezerféle módon korlátozva érezze magát bennük. Odahatnék, hogy pompája ne tűrje a szabadságot meg a vidámságot. Ha el akarna vegyülni a többi gyermekekkel, akik játszanak, és egyszerűbb az öltözetük, a játék azonnal megszűnnék, s a gyermekek visszahúzódnának. Végül elérném, hogy annyira unná és utálná pompáját, annyira rabszolgájává válna aranyos ruhájának, hogy életének legfőbb keserűségét okozná, s a legsötétebb börtöncella kisebb borzadályt keltene benne, mint mesterkélt cicomái. Amíg nem kényszerítjük rá a gyermekre előítéleteink rabszolgaságát, legelső vágya mindig az, hogy szabad lehessen, s kedvére élhessen. Számára mindig az a legbecsesebb ruha, amelyik a legegyszerűbb, a legkényelmesebb s a legkevésbé hajtja járomba.

Van a testnek olyan állapota, amely alkalmasabb a testgyakorlatokra, és van olyan, amely alkalmasabb tétlenségre. Az utóbbi a test nedveinek egyenletes és szabályos folyást enged, s így a testet biztosítja a levegő változásai ellen. A másik a testet szüntelenül a nyugtalanságból nyugalomba, melegből hidegbe juttatja, s így hozzá kell, hogy szoktassa ugyanezekhez a változásokhoz. Ebből következik, hogy otthonülő vagy ülőmunkát végző embereknek minden időben melegen kell öltözködniük, hogy testüket körülbelül egyenletes hőmérsékleten tartsák minden évszakban s a napnak minden órájában. Azoknak ellenben, akik szüntelenül jönnek-mennek, szélben, napsütésben, esőben, akik sokat tevékenykednek, és idejük nagy részét *sub dio* töltik, mindig könnyedén kell öltözködniük, hogy hozzászokjanak a levegő minden viszontagságához és a hőmérséklet minden fokához anélkül, hogy ez zavarná őket. Azt ajánlanám az egyiknek is, a másiknak

is, hogy ne változtassa ruházatát az évszakok szerint, s az én Emilem mindig is ezt fogja tenni. Ezen nem azt értem, hogy nyáron is téli ruháját fogja hordani, mint az ülő életmódot folytató emberek, hanem hogy télen is nyári ruháját fogja hordani, mint a dolgos emberek. Ezt az utóbbi szokást követte Newton lovag is egész élete folyamán. Nyolcvan évet élt.

Kevés vagy semmi föveg se legyen rajta egyik évszakban sem. A régi egyiptomiak hajadonfőtt jártak, a perzsák vastag föveggel fedték fejüket, és ma is vastag turbánnal fedik, melynek használatát Chardin szerint országuk levegője teszi szükségessé. Más helyen[18] említettem, hogyan különbözteti meg Hérodotosz egy csatatéren a perzsák koponyáit az egyiptomiakétól. Mivel fontos dolog tehát, hogy a koponyacsontok keményebbé, tömörebbé, kevésbé törékennyé és kevésbé likacsossá váljanak, hogy annál inkább felvértezzék az agyat nemcsak a sérülések ellen, hanem a meghűlések, a gyulladások és a levegő minden behatásai ellen is, szoktassátok hozzá gyermekeiteket, hogy télen-nyáron, éjjel és nappal, mindig hajadonfőtt legyenek. Ha a tisztaság kedvéért, és hogy hajzatuk ne legyen rendetlen, éjszakára mégis akarnátok föveget adni rájuk, ez csak igen vékony, hálószerű főkötő legyen, hasonló ahhoz a hálóhoz, mellyel a baszkok borítják hajzatukat. Jól tudom, hogy a legtöbb anyára jobban hatnak Chardin megfigyelései, mint az én érveim, s mindenütt Perzsia levegőjét fogják szimatolni. De én nem azért választottam magamnak európai növendéket, hogy ázsiait faragjak belőle.

Általában túlságosan öltöztetjük a gyermekeket és különösen zsenge korukban. Pedig inkább a hideghez és a meleghez kellene őket hozzáedzeni. A nagy hideg soha nem okoz bajt nekik, ha idejében szoktatjuk hozzá, ellenben bőrük szövete, amely még túlságosan gyenge és túlságosan laza, a kelleténél szabadabb utat enged az izzadásnak, s a szélsőséges melegben mindenképpen kimerülést okoz. Innen az a közismert tény, hogy augusztus hónapban több gyermek hal meg, mint bármelyik más hónapban. Egyébként, úgy látszik, állandó tény az is, amit az északi meg a déli népek összehasonlítása révén láthatunk, hogy az ember erőteljesebbé lesz, ha a túlságos hideget, semmint ha a túlságos meleget kell elviselnie. Ám amint a gyermek növekedik, s a rostjai erősödnek, szoktassátok lassan-lassan rá, hogy dacoljon a nap sugaraival. Ha fokozatosan haladtok, veszély nélkül edzhetitek hozzá a tikkasztó forró égövhöz.

Locke, miközben férfias és okos életszabályokat ad, olyan ellentmondásokba esik vissza, amilyeneket nem várnánk ilyen pontos gondolkodótól. Ő, aki azt akarja, hogy a gyermekek nyáron jeges vízben fürödjenek, nem akarja, hogy friss vizet igyanak, ha kimelegedtek, sem hogy nyirkos he-

[18] *Levél D'Alembert úrhoz a színházakról*, első kiadás, 189. lap.

lyen a földre feküdjenek.[19] De ha már azt kívánja, hogy a gyermekek cipője mindig áteressze a vizet, vajon kevésbé ereszti-e át, ha a gyermeknek melege van? És nem lehetne-e ugyanazt a következtetést, melyet ő a lábról a kézre, a testről az arcra vonatkozóan levon, megtenni a testről a lábra vonatkozóan? Ha azt kívánod – mondhatnám neki –, hogy az ember csupa arc legyen, miért korholsz engem, ha azt akarom, hogy csupa láb legyen?

Ha a gyermeknek melege van, Locke azzal tartja vissza őt az ivástól, hogy előírja: hozzá kell őt szoktatni, hogy mielőtt inna, előzőleg egy szelet kenyeret egyen. Ez aztán fura dolog: enni adni a szomjas gyereknek. En még jobbnak tartanám, ha inni adunk neki, amikor éhes. Sohasem fognak engemet meggyőzni arról, hogy első étvágyaink annyira szertelenek, hogy ne lehetne kielégíteni azokat az elpusztulás veszedelme nélkül. Ha ez így volna, az emberi nem százszor is elpusztította volna önmagát, mielőtt megtanulta volna, mit kell tennie, hogy fennmaradjon.

Azt akarom, hogy valahányszor Emil szomjas, adjanak inni neki. Azt akarom, hogy tiszta vizet adjanak neki, teljesen pancsolatlanul, még csak meg se langyosítsák, bármennyire csurog is róla a verejték, s még ha a tél derekán vagyunk is. Az egyetlen gondoskodás, melyet ajánlok, hogy ügyeljünk a víz minőségére. Ha folyóvíz, ugyanúgy adjátok neki s azon nyomban, ahogy kimerték a folyóból. Ha forrásvíz, bizonyos ideig a levegőn kell hagyni, mielőtt megissza. A meleg időszakban a folyók is melegek. De nem így áll a forrásokkal, melyek nem érintkeznek a levegővel, meg kell tehát várni, míg vizük a levegő hőmérsékletét eléri. Télen viszont a forrásvíz ebben a tekintetben kevésbé veszélyes, mint a folyó vize. Nem természetes és nem is gyakori dolog azonban, hogy télen az ember megizzad, különösen a szabad levegőn, mert a hideg levegő szüntelenül ingerli a bőrt, visszaszorítja a verejtéket a bőr alá, és nem engedi a pórusokat eléggé tágulni ahhoz, hogy a verejték szabadon átjárhasson rajtuk. Mert én nem úgy képzelem, hogy Emil télen a jó meleg tűz mellett gyakorlatoztatja tagjait, hanem kint a szabad réteken, jégtorlaszok között. Ha csak attól melegszik ki, hogy hógolyókat csinál és dobál, hagyjuk, hadd igyék, ha szomjas. Ha ivott, folytathatja testgyakorlatát, nem kell félnünk semmilyen balesettől. Sőt, ha valami más gyakorlástól izzad meg, és szomjas lesz, igyék még ebben az időben is hideg vizet. Csupán arra ügyeljetek, hogy messzire vezessétek vízért, és lassan haladjatok! Mire odaér, a hideg eléggé lehűti, s a legkisebb veszély nélkül ihatja meg a

[19] Mintha a parasztgyermekek egyenesen kiválasztanák a jó száraz földdarabot, hogy oda leüljenek vagy lefeküdjenek, s mintha valaha is hallottunk volna olyasmiről, hogy a nyirkos föld csak egynek is megártott közülük. Ha az orvosok véleményét halljuk erről, azt kell hinnünk, hogy a vademberek mind bénák a reumától.

vizet. A legfontosabb, hogy úgy legyetek elővigyázatosak, hogy ő abból semmit se vegyen észre. Inkább legyen néha beteg, mintsem hogy szüntelenül az egészségére vigyázzon.

Jócskán kell aludnia a gyermeknek, mert testmozgása a végletekig igénybe veszi. Az egyik helyrehozza a másikat, mint ahogy nyilvánvaló, hogy a gyermeknek mindkettőre szüksége van. A pihenés ideje az éjszakával azonos, ezt a természet jelölte ki így. Minden megfigyelés azt mutatja, hogy nyugalmasabb és édesebb az álom, amíg a nap a látóhatár alatt van, s hogy a napsugarak felmelegítette levegő kisebb nyugalmat biztosít érzékeinknek. Így tehát kétségkívül a legüdvösebb szokás a nappal együtt kelni és feküdni. Ebből következik, hogy a mi éghajlatunk alatt az embernek és az állatoknak általában hosszasabb alvásra van szükségük télen, mint nyáron. A társadalmi élet azonban nem elég egyszerű, nem elég természetes, nem elég mentes a forradalmaktól és a nem várt eseményektől ahhoz, hogy hozzászoktathassuk az embert ehhez az egyformasághoz olyannyira, hogy az szükségletévé váljék. Kétségtelen, hogy a szabályoknak alá kell vetnünk magunkat, ám az első szabály az, hogy kockázat nélkül áthághassuk azokat, ha a szükség úgy kívánja. Ne kövessétek el tehát azt az oktalanságot, amelytől növendéketek elpuhulttá válik; ez pedig a folytonos és nyugodt álom, amely soha nem szenved megszakítást. Bízzátok őt kezdettől fogva és minden további nélkül a természet törvényére, de ne feledjétek el, hogy a mi körünkben neki e törvény felett kell állnia! Ha kell, későn kell tudnia lefeküdni, korán kelni, hirtelen felébredni, éjszakákat lábon tölteni anélkül, hogy egészsége rovására lenne. Ha idejekorán kezdünk hozzá, és mindig vigyázatosan és fokonként haladunk tovább, vérmérsékletét ugyanazokhoz a dolgokhoz alakítjuk hozzá, amelyek, ha teljesen kialakult korában tennők ki őt e dolgoknak, tönkretennék őt.

Fontos dolog már eleinte hozzászoktatni a kényelmetlen fekvéshez. Ez a módja annak, hogy soha többé ne találja rossznak az ágyat. Általában az edzett életmód, ha egyszer szokássá vált, megsokszorozza a kellemes érzéseket. Az elpuhult életmód viszont végtelenül sok kellemetlen benyomást szerez. A túl kényesen nevelt embereket már csak a pehelypárnán lepi meg az álom. Akik ellenben megszokták, hogy deszkákon aludjanak, az álmot bárhol megtalálják. Nincs kemény ágy annak számára, aki lefekvéskor mindjárt elalszik.

A puha ágy, ahol tollak vagy pelyhek közé temetkezünk, feloldja és ugyszólván szétolvasztja a testet. A túlságosan melegbe burkolt vese felhevül, és gyakran ebből ered a kő vagy egyéb bántalom, de mindig ebből ered a kényes testalkat, amely mindazokat táplálja.

A legjobb ágy az, amely a legjobb álmot szerzi, és ilyent készítünk elő a magunk számára napközben, Emil meg én. Nekünk bizony nincsen szükségünk arra, hogy perzsa rabszolgákat vezessenek elibénk, s azok vessék

meg ágyunkat. Ássuk föl a földet, s ezzel már meg is puhítottuk matracainkat.

Tapasztalatból tudom, hogy ha a gyermek egészséges, csaknem teljesen tőlünk függ, hogy mikor alszik és mikor virraszt. Amikor az ágyban fekvő gyermek fecsegése untatja dajkáját, aki ezt mondja neki: *Aludj már,* annyi ez, mintha ezt mondaná neki: *Érezd jól magadat,* holott a gyermek beteg. A helyes mód elaltatására az, ha őt magát untatjuk. Beszélj neki annyit, hogy kénytelen legyen hallgatni, hamarosan elalszik majd. Valamire mégiscsak jó a prédikáció. Prédikálni neki annyi, mint elringatni, de ha alkalmazod is este ezt az altatószert, nappal óvakodjál tőle.

Néha fel fogom kelteni Emilt, de nem annyira azért, hogy ne váljék szokásává a hosszú alvás, mint inkább, hogy mindenhez hozzászoktassam, még a hirtelen felébredéshez is. Bizony nem sokat értenék a mesterségemhez, ha nem tudnám rászoktatni, hogy magától felébredjen, és hogy úgyszólván kényemre-kedvemre keljen fel, anélkül, hogy egy szót is szólnék hozzá.

Ha nem alszik eleget, másnapra unalmas délelőttöt helyezek neki kilátásba, és ő maga fogja mindmegannyi nyereségnek tekinteni mindazt, amit elcsenhet az alvás számára. Ha túl sokat alszik, ébredésekor kedvére való szórakozásról gondoskodom. Ha azt akarom, hogy megszabott időpontban ébredjen, így szólok neki: Holnap reggel hatkor horgászni indulunk, sétálni megyünk erre vagy arra, akar-e részt venni benne? Beleegyezik, és megkér, hogy ébresszem fel. Megígérem, vagy nem ígérem meg, a szükséghez képest. Ha túl későn ébred fel, már nem talál otthon. Ő issza meg a levét, ha hamarosan meg nem tanulja, hogy magától ébredjen fel.

Ha egyébként megesik, ami ugyan ritkaság, hogy a szenvtelen gyermek hajlamos arra, hogy a restség fertőjében poshadjon, nem szabad átengedni eme hajlamának, hiszen teljes eltompulást okozhat, hanem valami ösztönzőszert kell beadni neki, hogy felébredjen. Természetesen nem arról van szó, hogy erőszakkal kényszerítsük tevékenységre, hanem olyan ingerrel hassunk rá, amely tevékenységre kényszeríti. Ez az inger pedig, ha jól választjuk ki a természet rendjéből, egyszerre két célhoz vezet bennünket.

Nem tudok elképzelni semmit, amihez egy kis ügyességgel ne lehetne kedvet csinálni a gyermeknek, sőt, amit szenvedélyévé ne lehetne tenni hiúság nélkül, vetélkedés nélkül, féltékenykedés nélkül. Élénksége és utánzó ösztöne elég ehhez, és legfőképpen természetes vidámsága, ez az oly biztosan megragadható szerszám, mellyel soha nevelő nem tudta még, mitévő legyen. Minden játék, melyről a gyermek biztosan tudja, hogy játék csupán, keserves neki, noha nem panaszkodik, sőt még nevet is hozzá, másként azonban nem szenvedné el könnyek özöne nélkül. A hosszú

böjtölés, a verés, az égési seb, mindenféle fáradság mulatságot szerez a fiatal vadembereknek. Bizonysága ez annak, hogy még a fájdalomban is van fűszer, amely megfosztja keserűségétől. Nem minden mesterre tartozik azonban ennek az ínycsiklandó fogásnak az elkészítése, s talán nem is minden tanítvány képes fintorgás nélkül ízlelni. Íme, ha nem vigyázok, már megint a kivételek között tévelygek.

De ami aztán nem tűr kivételt, nem más, mint az ember kiszolgáltatottsága a fájdalomnak, az ember mivoltával járó bajoknak, az élet veszedelmeinek, a baleseteknek, végül a halálnak. Minél inkább igyekszünk, hogy az ember megbarátkozzék mindezekkel az eszmékkel, annál inkább kigyógyítjuk abból a bosszantó érzékenységből, amely a bajt türelmetlenséggel tetézi, amiért el kell viselnie. Minél inkább hozzáidomítjuk az őt érhető szenvedésekhez, annál inkább megfosztjuk ezeket – ahogyan Montaigne mondotta volna – a szokatlanság ösztökéjétől, s annál sebezhetetlenebbé és ellenállóbbá tesszük a lelkét. Vért lesz a teste, és visszapattan majd róla minden nyílvessző, amely telibe találná. Egyetlen baleset érintheti csak érzékenyen: a halál. De még így is, mivel a közelgő halál még nem maga a halál, alig fogja halálnak érezni. Úgyszólván meg sem fog halni. Vagy élő lesz, vagy halott, semmi egyéb. Róla mondhatta volna ugyanaz a Montaigne azt, amit egy marokkói királyról mondott, hogy egyetlen embernek az élete sem nyúlt annyira bele a halálba. Az állhatatosság és a szilárdság alkotják – csakúgy, mint a többi erények – a gyermek tanonckodását. Ám nem úgy kell ezekre oktatnunk a gyermeket, hogy megtanítjuk neki a nevüket. Meg kell ízleltetnünk vele anélkül, hogy tudná, mik azok.

De, mivel a halálról van szó, hogyan járunk el növendékünkkel a himlőveszedelmet illetően? Beoltsuk-e már kiskorában, vagy megvárjuk-e, amíg természetes módon megkapja? Az előbbi nézet, amely nagyobb mértékben érvényesül a mi gyakorlatunkban, megóvja a veszedelemtől azt a kort, amidőn az élet a legbecsesebb, annak az életkornak kockázatára, amidőn kevésbé becses. Ha ugyan egyáltalán szó lehet kockázatról egy helyesen adott oltás esetében.

Az utóbbi azonban jobban megfelel általános elveinknek, hogy hagyjuk mindenben a természetet működni. Jobban szereti ő, ha e gondoskodásokat egyedül láthatja el, és azonnal felhagy velük, mihelyt az ember bele akar avatkozni. A természet embere mindig kész mindenre: hadd oltsa hát be a tanítómester, jobban megválasztja ő a pillanatot, mint mi.

Nehogy ebből arra következtessetek, hogy én rosszallom a védőoltást! A meggondolás ugyanis, melynél fogva kivonom alóla növendékemet, igen rosszul illenék a ti növendékeitekhez. A ti nevelésetek arra készíti őket elő, hogy semmiképpen se kerüljék el a himlőt, ha rájuk támad. Ha a véletlenre bízzátok jövetelét, valószínűleg belepusztul. Látom, hogy a különböző országokban annál inkább tiltakoznak a védőoltás ellen, mi-

nél inkább szükségessé válik, s ennek okát könnyű megértenünk. Így hát alig tartom érdemesnek, hogy Emilemre vonatkozólag e kérdést tárgyaljam. Be fogom oltatni, vagy nem fogom beoltatni. Ez majd az időtől, a helytől és a körülményektől függ. Ránézve ez csaknem közömbös. Ha beléoltjuk a himlőt, meglesz az az előnyünk, hogy baját előre láthatjuk és ismerhetjük. Ez is valami. De ha természetes úton kapja meg, akkor megóvtuk az orvostól, és ez még több.

A kiváltságos nevelés, amely csupán arra irányul, hogy elkülönítse neveltjeit a néptől, mindig elébe helyezi a legköltségesebb ismereteket a legközönségesebbeknek, melyek egyben a leghasznosabbak. Így a gondosan nevelt fiatalok mind megtanulnak lovagolni, mert ez sokba kerül. De úgyszólván egyikük sem tanul meg úszni, mert az semmibe sem kerül, s mert egy mesterember éppen olyan jól tudhat úszni, mint akárki más. Pedig az utas ember, aki nem is járt lovardába, lóra ül, nyeregben marad, s lovát a szükséghez mérten használni is tudja. A vízbe azonban, ha nem úszunk, belefulladunk, s aki nem tanult úszni, nem is tud úszni. Végül pedig az ember nem köteles halálbüntetés terhe mellett lovagolni, viszont senki sem biztos benne, hogy kikerül egy olyan veszélyt, melynek igen gyakran ki vagyunk téve. Emilnek mindegy lesz, vízben van-e vagy a szárazföldön. Vajha élni tudna az elemek mindegyikében! Ha meg tudnánk tanítani a levegőben való repülést, sast csinálnék belőle, és szalamandert csinálnék belőle, ha képesek lennénk a tűzhöz edzeni magunkat.

Attól szoktak félni, hogy a gyermek belefulladhat a vízbe, ha úszni tanul. Akár tanulás közben fullad bele, akár azért, mert nem tanulta meg, az mindig a ti hibátok lesz. Csak a hiúság tesz bennünket vakmerővé. Ha senki sem lát bennünket, nem vagyunk vakmerőek. Emil még akkor sem lesz az, ha az egész világegyetem ráfüggeszti tekintetét. Mivel a gyakorlás nem függ a kockázattól, atyja parkjának egyik csatornájában tanulná meg átúszni a Hellespontust. De magával a kockázattal is meg kell barátkoznia, hogy megtanulja megőrizni benne lélekjelenlétét. Egyik lényeges része ez annak a tanonckodásnak, melyről az imént beszéltem. Miután egyébként ügyelek arra, hogy a veszélyt hozzámérjem erejéhez, s mindig megosszam vele, sohase kell majd elővigyázatlanságtól tartanom, hiszen testi épségének gondját ugyanaz viseli majd, aki a maga testi épségét is kötelességszerűen óvni fogja.

A gyermek kisebb, mint a felnőtt, nincsen sem annyi ereje, sem annyi esze. De éppoly jól lát és hall, mint ő, vagy csaknem oly jól. Ízlése éppoly érzékeny, noha kevésbé finom, s ugyanúgy megkülönbözteti a szagokat, noha nem viseltetik irántuk ugyanazzal az érzékiséggel. Az első képességek, melyek kialakulnak és tökéletesednek bennünk: az érzékek. Ezeket kellene tehát elsőként művelnünk, és kizárólag ezekről szoktunk megfeledkezni, vagy ezeket hanyagoljuk el a leginkább.

Az érzékek gyakorlása nem csupán abban áll, hogy használjuk őket,

hanem abban is, hogy megtanulunk a segítségükkel ítéletet alkotni, azaz, hogy úgy mondjam, megtanuljunk érezni. Mert nem tudunk sem tapintani, sem látni, sem hallani, csupán csak úgy, ahogy megtanultuk.

Van egy tisztára természetes és gépies mozgás, amely arra szolgál, hogy erőteljessé tegye a testet anélkül, hogy az ítélőképességnek bármi szerepet is juttatna, s ezt látjuk akkor, ha úszunk, futunk, ugrálunk, ha búgócsigát hajtunk, követ dobálunk. Mindez rendjén van, de vajon csak karjaink és lábszáraink vannak-e? Nincs-e szemünk is, fülünk is? És ezek a szervek fölöslegesek-e az előbbiek használatánál? Ne csak erőtöket eddzétek tehát, eddzétek minden érzéketeket, melyek azt irányítják! Amennyire csak lehet, fordítsátok hasznotokra valamennyi érzéketeket, aztán ellenőrizzétek az egyik érzékelését a másikéval! Mérjetek, számoljatok, mérlegeljetek, hasonlítgassatok! Csak akkor alkalmazzátok az erőt, amikor már felbecsültétek az ellenállást! Úgy járjatok el, hogy előbb mindig az eredményt becsüljétek fel, s csak azután vegyétek igénybe az eszközöket! Szoktassátok a gyermeket arra, hogy sohase végezzen elégtelen vagy fölösleges erőfeszítést! Ha hozzászoktatjátok ahhoz, hogy ilyen módon előre lássa minden mozdulatának eredményét, s hogy tévedéseit a tapasztalat segítségével kiküszöbölje, akkor ugye magától értetődik, hogy minél tevékenyebb lesz, annál biztosabban ítél?

Íme, most egy tömeget kell helyéből elmozdítania. Ha túlságosan hosszú emelőt használ, túl sok mozgást fog elpazarolni. Ha túlságosan rövidet használ, nem lesz elég ereje hozzá. A tapasztalat fogja megtanítani rá, hogy pontosan azt a rudat válassza, amelyre szüksége van. Ez a bölcsesség tehát nem haladja meg korát. Más alkalommal terhet kell vinnie. Ha olyan súlyosat akar vinni, amekkorát még éppen elbír, de nem akarja előzetes emeléssel kipróbálni, nemde kénytelen lesz súlyát szemmértékkel becsülni meg? Ha már össze tud hasonlítani ugyanazon anyagból való, de különböző nagyságú tömegeket, akkor hasonlítgasson össze azonos nagyságú, de különböző anyagú tömegeket! Hozzá kell ilyenkor látnia, hogy összehasonlítsa mindenkinek sajátos súlyát. Láttam egyszer egy fiatalembert, akit igen jól neveltek, de aki csak akkor akarta elhinni, amikor megpróbálta, hogy egy vastag tölgyfaforgácsokkal tele dézsa kevésbé súlyos, mint ugyanaz a dézsa vízzel töltve.

Nem rendelkezünk egyaránt valamennyi érzékünkkel. Van köztük egy, név szerint a tapintás, melynek tevékenysége ébrenlétünk folyamán sohasem szünetel. Szétterjed ez az érzék testünk egész felületén, mint egy állandó őr, aki figyelmeztet mindenre, ami testünknek ártalmára lehet. Ez egyúttal az az érzék, melyet, akár akarjuk, akár nem, a leghamarább tudjuk kitapasztalni ezzel a szüntelen gyakorlattal, s amelyet következésképpen kevésbé szükséges különleges ápolásban részesítenünk. Mindazonáltal tapasztaljuk, hogy a vakok tapintása biztosabb és finomabb, mint a

mienk. Őket a látás nem kalauzolja, s így kénytelenek az előbbi érzék segítségével alkotni meg azokat az ítéleteket, melyeket nekünk az utóbbi szolgáltat. Miért nem gyakoroltatják hát velünk a sötétben való járást, ahogyan ők csinálják, a testek felismerését, melyeket kezünkkel elérhetünk, a bennünket körülvevő tárgyak megítélését, egyszóval, hogy megtegyük éjszaka és világosság nélkül mindazt, amit ők napvilágnál, de szemük nélkül tesznek meg? Amíg a nap világít, addig előnyben vagyunk velük szemben. A vakhomályban viszont ők válnak vezetőinkké. Életünk felén át vakok vagyunk, azzal a különbséggel, hogy az igazi vakok mindig tudják vezetni magukat, mi azonban egy lépést sem merünk tenni az éjszaka sötétjében. Arra való a világítás – felelitek nekem. Már megint! Mindig csak gépek! De ki biztosítja, hogy mindenütt kéznél lesznek, amikor csak szükség lesz rájuk? Ami engem illet, inkább kívánom, hogy Emil inkább az ujja hegyén hordja a szemét, semmint a gyertyakereskedő boltjában.

Sötét éjszaka van, s te egy épületbe vagy bezárva. Tapsolj a tenyereddel, s a helység visszhangjáról meg fogod tudni, vajon belső tere nagy vagy kicsi, vajon a közepén vagy-e, vagy pedig egyik sarkában. Ha fél lábnyira vagy egy faltól, a kevésbé áramló, de jobban visszaverődő levegő másfajta benyomást kelt arcodon. Maradj egy helyben, és fordulj egymás után valamennyi irányba: ha nyitott ajtó van valahol, könnyű légáramlat fogja azt tudtul adni neked. Ha csónakban ülsz, rá fogsz jönni arról, ahogyan a levegő arcodat meglegyinti, nemcsak az irányra, amelyben haladsz, hanem arra is, hogy a folyó sodra lassan vagy gyorsan ragad-e magával. Ezek a megfigyelések és még ezer más hasonló csak éjjel sikerülhetnek. Bármennyire is éberen figyeljük meg napvilágnál, a látás segítségünkre van, vagy elvonja figyelmünket, s eltűnnek előlünk. Pedig itt még sem a kéz, sem a pálca nem játszik szerepet. Mennyi látásismeretet szerezhetünk meg a tapintás segítségével anélkül, hogy bármit is megtapintanánk!

Sok éjszakai játékot! Ez a tanács fontosabb, mint amilyennek látszik. Az éjszaka természetesen megijeszti az embert, néha az állatot is.[20] Az értelem, az ismeretek, az ész és a bátorság alig mentenek fel valakit e sarc fizetése alól. Láttam gondolkodókat, felvilágosult szellemeket, filozófusokat, katonákat, akik nappal rettenthetetlenek voltak, de éjszaka egy falevél zörgésére úgy reszkettek, mint az asszonyok. Ezt a rémületet a dajkameséknek szoktuk tulajdonítani, pedig tévedünk, mert természetes oka van. Mi ez az ok? Ugyanaz, ami a süketet bizalmatlanná, a népet babonássá teszi: nem ismerése a bennünket környező dolgoknak és mindan-

[20] Ez az ijedelem igen nyilvánvalóvá válik a nagy napfogyatkozásokkor.

nak, ami körülöttünk történik.[21] Megszoktam, hogy távolról megpillantom a tárgyakat, s hogy benyomásaikat jó előre megérzem. Így tehát, ha a körülöttem levő dolgokból semmit nem látok többé, lehetetlen föl nem tételeznem ezerféle lényt, ezerféle mozdulatot, melyek ártalmamra lehetnek, s melyektől képtelen vagyok megvédeni magamat. Hiába tudom, hogy biztonságban vagyok azon a helyen, ahol tartózkodom, sohasem tudom ezt olyan biztosan, mint akkor, ha nyilvánvalóan látom. Mindig van tehát egy tárgya a félelmemnek, amely napvilágnál nem volna meg. Tudom, igaz, hogy idegen test alig hathat az enyémre, ha nem ad jelt magáról holmi zajjal, és bizony résen is van a fülem szüntelenül! A legcsekélyebb neszre, melynek okát nem tudom kivenni, önfenntartásom érdeke gyanakvásra késztet minden iránt, ami leginkább késztethet vigyázatra, következésképpen minden iránt, ami leginkább képes megrémíteni.

Ha nem hallok semmit sem, azért még nem vagyok nyugodt, elvégre zajtalanul is meglephetnek. Hogy lássam, amit nem látok, ahhoz feltételeznem kell, hogy a dolgok olyanok, amilyenek előzőleg voltak, és amilyeneknek lenniük kell. Így kénytelen vagyok működésbe hozni képzeletemet, s nemsokára már nem is uralkodom rajta, s mindaz, amit megnyugtatásomra teszek, csak arra való, hogy még jobban megriasszon. Ha zajt hallok, tolvajokat hallok. Ha semmit sem hallok, kísérteteket látok,

---

[21] Íme még egy másik oka, amelyet jól magyaráz egy filozófus, akinek könyvét gyakran idézem, s akinek nagyvonalú nézetei még gyakrabban szolgálnak okulásomra:

„Amikor különleges körülmények folytán nem lehet pontos fogalmunk a távolságról, és amikor a tárgyakat csak a látószög alapján ítélhetjük meg, vagy inkább a kép alapján, melyet szemünkben hoznak létre, ilyenkor szükségképpen tévedünk ezen tárgyak nagyságát illetően. Mindenki tapasztalta, hogy éjszakai utazáskor egy közeli bokrot távoli nagy fának nézünk, vagy pedig egy tőlünk távol eső nagy fát közeli bokornak. Hasonlóképpen, ha a tárgyakat nem ismerjük formájuk szerint, s ha ennek következtében semmiféle távolságfogalmunk sem lehetséges, ugyancsak szükségképpen tévedünk. Egy légy, amely szemünktől néhány hüvelyknyi távolságra hirtelen átrepül, ebben az esetben úgy tűnik fel nekünk, mintha igen nagy távolságra levő madár lenne. Egy ló, amely mozdulatlanul áll egy mező közepén, s amelynek tartása olyan, mint például egy birkáé, csupán nagy birkának tűnik fel nekünk egészen addig, amíg fel nem ismerjük, hogy ló. Mihelyt azonban felismerjük, abban a pillanatban akkorának fog tűnni, mint egy ló, s mi tüstént helyesbítjük előbbi ítéletünket."

„Valahányszor éjjel ismeretlen helyen vagyunk, ahol nem bírjuk megítélni a távolságot, s ahol a dolgok alakját nem bírjuk felismerni a sötétség miatt, minden pillanatban fenyeget a veszély, hogy az előbukkanó tárgyakat illetően ítéleteink tévesek lesznek. Innen származik az a rettegés és az a belső félelemféle, melyet csaknem mindenki érez az éjszakai sötétség miatt. Ezen alapul az a látszat, melyet annyi ember vél látni kísértetek és óriási, ijesztő alakok formájában. Általában azt szokták nekik válaszolni, hogy ezek az alakok az ő képzeletükben vannak. Pedig lehetséges, hogy valóban az ő szemükben vannak, s nagyon is lehetséges, hogy valóban látták azt, amiről beszélnek. Szükségképpen úgy kell történnie ugyanis, valahányszor egy tárgyat csak a sze-

mert az éberség, melyre önfenntartásom gondja késztet, csak félelmem tárgyait szaporítja. Mindaz, ami megnyugtathat, csupán az értelmemben van. Az ösztön erősebb nála, és más nyelven beszél. Minek is azt gondolni, hogy nincs mit félnünk, hiszen akkor semmi tennivalónk sincsen!

Ha megtaláltuk a baj okát, gyógyszere is kezünkben van. A megszokás minden esetben megöli a képzelődést. Csak az új tárgyak ébresztik fel. A mindennap látott tárgyakban nem a képzelet működik többé, hanem az emlékezet. Ez az oka az *ab assuetis non fit passio* tételnek, mert a szenvedélyek csak a képzelet tüzében lobbannak lángra. Ne érveljetek tehát annak, akit ki akartok gyógyítani a vakhomálytól való félelemből! Vigyétek gyakran a sötétbe! Biztosak lehettek benne, hogy a filozófia valamennyi érve nem fog felérni az ilyen gyakorlattal. A zsindelyező feje nem szédül a háztetőn, s aki megszokta a tartózkodást a sötétben, az nem is fél ottan.

Ez tehát egy másik előnye éjjeli játékainknak. Hozzáadhatjuk az előbbihez. Ám e játékok sikere érdekében nem győzöm eléggé ajánlani a vidámságot. Mi sem oly szomorú, mint a vakhomály. Nehogy gyermeketeket börtönbe zárjátok. Hadd nevessen, amikor a sötétbe lép, és csendüljön

---

münkben általa formált szög szerint ítélünk meg, hogy ez az ismeretlen tárgy megnő és kiszélesedik, mégpedig oly mértékben, ahogyan közeledünk hozzá. És ha eleinte a nézö számára, aki nem ismerheti, amit lát, sem megítélni nem tudja, hogy milyen távolságra látja, néhány lábnyi magasságúnak tűnt fel, amidőn húsz vagy harminc lépésnyire volt tőle, több ölnyi magasságúnak kell majd feltűnnie akkor, amikor már csak néhány lábnyi távolságra lesz tőle. Ez aztán valóban megijeszthet, sőt megrémítheti, míg csak hozzá nem ér a tárgyhoz, és fel nem ismeri azt. Mert abban a pillanatban, amidőn felismeri, hogy mi az, a tárgy, amely óriásinak tűnt előtte, hirtelen össze fog zsugorodni, s most már úgy látja majd, hogy nagysága a valóságos. Ám ha távolodunk tőle, vagy ha nem merünk hozzá közeledni, akkor biztos, hogy csak olyan fogalmunk lesz erről a tárgyról, amilyen az általa a szemben létrehozott kép. Ilyen esetben tehát valóságosan láttunk egy nagysága és alakja szerint óriási vagy félelmetes alakot. A kísérletekre vonatkozó tévhit tehát a természeten alapul, s ezek a látszatjelenségek nem csupán a képzelet függvényei, mint ahogy a filozófusok hiszik." *(Hist.* nat., VI. kötet, 22. lap, in—12.)

Igyekeztem a szövegben kimutatni, hogy miképpen függ ez részben mindig a képzelődéstől, s ami a fentiekben kifejtett okot illeti, láthatjuk, hogy ha éjszakánként járunk-kelünk, meg kell hogy tanuljuk felismerni azokat a látszatjelenségeket, melyekkel a sötétben a formák hasonlósága és a távolságok különbözősége látja el szemünkben a tárgyakat. Ugyanis amikor a levegő még eléggé meg van világítva ahhoz, hogy észrevehessük a tárgyak körvonalait, s mivel nagyobb távolság esetén több levegő van köztünk és a tárgyak közt, ezeket a körvonalakat annál kevésbé határozottan kell látnunk, minél távolabb van a tárgy mitőlünk. Elég ez nekünk ahhoz, hogy a megszokás révén megóvjon bennünket attól a tévedéstől, melyet itt Buffon úr magyaráz. Bármelyik magyarázatot részesítjük is előnyben, az én módszerem mindig hatásos, s a tapasztalat is tökéletesen igazolja.

fel ismét nevetése, mielőtt kilépne belőle. Mialatt pedig benne tartózkodik, a félbehagyott, illetve a folytatandó szórakozások képzete óvja őt azoktól a fantasztikus képzelődésektől, melyek a sötétben meglátogathatnák.

Van egy állomása az életnek, amelyen túl az előrehaladás már hátrálásszámba megy. Érzem, hogy ezen a ponton én már túljutottam. Hogy úgy mondjam, újabb pályafutásba kezdek. Az érett kor üressége, amely már értésemre adta, hogy itt van, visszaidézi zsenge korom édes napjait. Amint öregszem, ismét gyermek lesz belőlem, és sokkal szívesebben emlékezem arra, amit tízéves, mint amit harmincéves koromban csináltam. Bocsássátok meg tehát olvasóim, ha néha magamról veszem a példát, de alihoz, hogy jól írjam meg ezt a könyvet, örömmel kell megírnom.

Falun voltam kosztban egy Lambercier nevű protestáns lelkésznél. Egy nálamnál gazdagabb unokatestvérem volt a pajtásom. Övele úgy bántak, mint aki örökölni fog, míg én, aki távol voltam atyámtól, az ő szemükben csak szegény árva gyerek voltam. Nagy unokatestvérem, Bernard rendkívül gyáva volt, különösen éjszaka. Annyira gúnyolódtam félénkségén, hogy Lambercier urat végül is bosszantotta hetvenkedésem, és próbára akarta tenni bátorságomat. Egyik őszi estén, amikor nagyon sötét volt, odaadta nekem a templom kulcsát, és meghagyta, hogy hozzam el a szószékről a bibliát, melyet ő otthagyott. Hogy büszkeségemet felcsigázza, néhány szót fűzött még hozzá, melyek után lehetetlen volt már meghátrálnom.

Lámpa nélkül indultam el, de ha lett volna nálam világosság, talán annál rosszabb lett volna. A temetőn kellett keresztülmennem. Jókedvűen haladtam át rajta, mert ameddig a szabadban éreztem magamat, éjszakai ijedelmek sohasem vettek erőt rajtam.

Amint kinyitottam a templomkaput, mintha valami visszhangzott volna a boltozatról. Emberi hangnak véltem, s római szilárdságom inogni kezdett. A kapu nyitva állt előttem, s én be akartam lépni, de alighogy néhány lépést tettem, megálltam. Szemem a tágas helyiséget betöltő mély sötétségre meredt, s olyan rémület fogott el, hogy a hajam az égnek állt tőle. Meghátráltam, és kiléptem onnan. Minden tagom reszketett. Futásnak eredtem. Az udvarban egy *Szultán* nevű kiskutyát találtam, hozzám bújt, s ez megnyugtatott. Szégyelltem rémületemet, tüstént visszafordultam, igyekeztem azonban magammal vinni *Szultánt*, de ő nem akart velem jönni. Hirtelen átléptem a küszöbön, és beléptem a templomba. Szinte ott sem voltam még, s a rémület ismét úrrá lett rajtam, de oly hevesen, hogy elvesztettem a fejemet. A szószék jobb felől volt, s ezt én igen jól tudtam, csakhogy közben megfordultam, amit magam sem vettem észre, s így hosszú időn át bal felől kerestem. A padok között tapogatóztam, s már azt sem tudtam, hol vagyok. Sem a szószéket, sem az ajtót nem tudtam már megtalálni, s olyan felfordulást éreztem magam körül, hogy ki sem mondhatom. Végre megtaláltam az ajtót, kikászolódtam a templom-

ból, s úgy elinaltam, mint az előző alkalommal, szilárdan eltökélve, hogy ide ugyan többé nem jövök vissza egyedül, legfeljebb ha napvilágnál.

Vissza is tértem a házhoz. Éppen be akartam lépni, amikor felismertem Lambercier úr hangját nagy hahotázásairól. Máris magamra vettem a hahotát, s zavarba jöttem, hogy nevetség tárgya leszek. Haboztam tehát, kinyissam-e az ajtót. E rövid időközben kihallom, hogy Lambercier kisasszony nyugtalankodik miattam, és odaszól a szolgálóleánynak, hogy vegye a lámpát, miközben Lambercier úr készülődik keresésemre indulni rettenthetetlen unokatestvérem kíséretében. Persze mondanom sem kell, hogy a vállalkozás dicsőségét nyilván az unokatestvérnek juttatták volna. Erre aztán rögtön elenyészett minden ijedelmem, s most már csak attól féltem, hogy menekülés közben esetleg rajtakapnak. Futok, rohanok a templomba. Szó sincs eltévedésről, semmit sem tapogatódzom, s máris a szószéknél vagyok. Fölmegyek, fogom a bibliát, nagyot lendülök s lent vagyok. Három ugrás, és már kint is vagyok a templomból, s még az ajtót bezárni is elfelejtem. Lélekszakadva lépek be a szobába, a bibliát az asztalra dobom, rémült ábrázattal, de azért repesve az örömtől, hiszen megelőztem a nekem szánt segítséget.

Ugye azt kérdik most tőlem, vajon ezt az esetet követendő példának említem-e fel? Példájaként annak a vidámságnak, melyet az ilyesfajta gyakorlatokban megkívánok? Nem. De annak bizonyítására hozom fel, hogy semmi sem alkalmasabb az éjszaka árnyaitól megriadt egyén megnyugtatására, mint ha a szomszéd szobában összesereglett társaságot csendben beszélgetni és nevetgélni hallja. Helyesebbnek tartom, ha a tanítványunkkal való ilyen magányos szórakozás helyett sok jó kedélyű gyermeket gyűjtünk össze esténként. Aztán eleinte ne egyenként küldjük őket haza, hanem mindeniket többedmagával, s ha mégis megkockáztatjuk, hogy valamelyik teljesen egyedül marad, bizonyosodjunk meg jó előre, hogy nem fog túlságosan megrémülni.

Elképzelni sem tudok mulatságosabbat és hasznosabbat, mint az ilyen játékok, feltéve, ha leleményesen rendezzük meg őket. Egy nagy teremben valami labirintusfélét csinálnék asztalokból, zsöllyékből, székekből, spanyolfalakból. A labirintus kibogozhatatlan kanyarulataiban elhelyeznék nyolc vagy tíz csalétekdoboz közé egy csaknem hasonló dobozt, jól megrakva cukorkával. Világos, de tömör szavakkal pontosan megjelölném a helyet, ahol a valódi doboz található. A doboz föllelésséhez szükséges felvilágosítást úgy adnám meg, mintha a gyermeknél figyelmesebb és kevésbé szeleburdi egyénnek szólna.[22] Azután sorsot húzatnék a kis ver-

[22] Ahhoz, hogy a gyermeket figyelemre szoktassuk, mindig csak olyan dolgot szabad mondani neki, melynek meghallásához nyilvánvaló és pillanatnyi érdeke fűződik. Mindenekfölött ne szaporítsuk a szót, és fölösleges szavakat se mondjunk neki, de homály és kétértelműség se legyen beszédünkben!

senyzőkkel, s egymás után útnak bocsátanám őket, míg csak valamelyik meg nem találja az igazi dobozt. Gondom lenne rá, hogy az egészet ügyességük szerint nehezítsem meg.

Képzeljétek el, amint egy kis Herkules visszaérkezik, dobozzal a kezében, roppant büszkén, hogy vállalkozását végrehajtotta. A dobozt az asztalra tesszük, és nagy ünnepélyességgel felnyitjuk. Szinte hallom a kitörő nevetést, a vidám banda hurrogását, amidőn az édességek helyett, melyeket vártak – szépen, takarosan elrendezve a mohán vagy a gyapoton – cserebogarat, csigát, szenet, makkot, répát vagy más hasonló eleséget találnak. Más alkalommal frissen meszelt szobában felakasztunk a fal közelében valami játékszert vagy egyéb apró ingóságot, s az lesz a feladat, hogy ezekért odamenjenek anélkül, hogy a falat érintenék. Még vissza sem ért vele az, akinek sikerült leszakítania, a fehér folt kalapján, cipőjének orrán, ruhájának szárnyán vagy ujján elárulja ügyetlenségét, ha csak egy kissé vét az előírás ellen. Ennyi most már elég, talán sok is arra, hogy megértessem az ilyesfajta játékok lényegét. Ha mindent el kell mondanom, inkább ne is olvassátok, amit írok.

Mennyivel előnyösebb helyzetben lesz éjszaka az így nevelt ember a többiekkel szemben! A vakhomályban lába megszokja a biztos járást, keze hozzáedződik, hogy könnyűszerrel simuljon az összes környező testekhez, s nehézség nélkül megy előre a legsűrűbb sötétségben is. Ifjúsága éjszakai játékaival teli képzelete aligha fog ijesztő tárgyakra irányulni. Ha hangos kacagást hall, nem a lidércek kacajára gondol, hanem egykori barátaiéra. Ha gyülekezetet fest maga elé, nem boszorkányszabbat formájában teszi, hanem úgy, mintha nevelőjének szobájában lenne. Az éjszaka mindig csak derűs gondolatokat idéz fel benne, s így sohasem lesz aggasztó számára. Ahelyett, hogy félne tőle, szeretni fogja. Ha katonai vállalkozásról lesz szó, minden pillanatban kapható lesz rá, egyedül éppúgy, mint csapatával. Belopózik majd Saul táborába, végigjárja anélkül, hogy eltévedne, egészen a király sátráig hatol anélkül, hogy bárkit is felébresztene, s visszatér onnan anélkül, hogy észrevennék. Ha Rhészosz lovait kell megszöktetni, forduljatok csak hozzá aggodalom nélkül. A másként nevelt emberek között bajosan akadnátok egy Ulyssesre.

Láttam, amint egyesek meglepetésekkel akarják hozzászoktatni a gyermeket ahhoz, hogy éjszaka semmitől se ijedjen meg. Ez a módszer mindenképpen rossz. Ellenkező eredményt érünk el vele, mint amit kívánunk, s csak arra jó, hogy mind félénkebbé tegye a gyermeket. Egy fenyegető veszély képzetét illetően sem az ész, sem a megszokás nem képes megnyugtatni, ha a veszélynek sem a nagyságát, sem a fajtáját nem ismerjük. Sőt, még a gyakran átélt meglepetésektől való félelmet illetően sem. Mégis, hogyan biztosítsuk magunkat afelől, hogy növendékünk mindig óva legyen a hasonló nem várt eseményektől? Íme a legjobb tanács, amely,

úgy hiszem, megóvhatja őt ilyesmitől. Ilyenkor a te számodra – mondanám Emilemnek – a jogos önvédelem esete forog fenn. Mert a támadó nem hagy időt neked arra, hogy megítéld, vajon rosszat forral-e ellened, vagy pedig csak meg akar ijeszteni. S mivel az ő részén van az előny, a futás sem nyújt neked menedéket. Ragadd meg hát bátran az illetőt, aki éjszaka meglep, legyen az akár ember, akár állat! Markold meg, és szorongasd teljes erődből! Ha kapálózik, üss csak, ne fukarkodj az ütésekkel! Mondhat vagy csinálhat, amit akar, el ne ereszd, amíg meg nem győződtél, miről van szó. A kimagyarázkodásból megtudod majd talán, hogy nem sok félnivalód volt, s ha ilyen módon bánsz el a tréfacsinálókkal, bizonyára elijeszted őket attól, hogy újrakezdjék.

Noha valamennyi érzékeink közül tapintásunkkal élünk a legszakadatlanabbul, nyomában járó ítéleteink, mint mondottam, mindig durvák és tökéletlenek, nagyobb mértékben, mint bármely más érzékünk adta benyomásaink. Onnan van ez, hogy látásunkkal elvegyülten használjuk ezt az érzékünket, s mivel a szem korábban éri el tárgyát, mint a kéz, elménk csaknem mindig ez utóbbi nélkül ítél. Mégis a tapintás ítéletei a legbiztosabbak, éppen mert a legkorlátoltabbak. Nem terjednek tovább, csak ameddig a kezünk ér, helyesbítik tehát a többi érzékek tévelygését. Ez utóbbiak ugyanis a távolba lendülnek, oly tárgyak felé, melyeket alig vesznek észre, míg a tapintás mindazt, amit észrevesz, helyesen veszi észre. Vegyük ehhez még azt, hogy az izmok erejét, amikor tetszik, hozzáfűzhetjük az idegek tevékenységéhez, és ilyen módon, egyidejű érzékelés által egybekapcsoljuk a hőmérsékletre, a nagyságra és az ablakra vonatkozó ítéleteket a súlyra és a szilárdságra vonatkozó ítéletekkel. Mivel tehát valamennyi érzékünk közül a tapintás az, amely a legjobban tájékoztat bennünket arról a benyomásról, melyet az idegen testek a mienkre tehetnek, a tapintás egyúttal a leggyakrabban használt érzékünk, amely a legközvetlenebbül juttat bennünket az önfenntartásunkhoz szükséges ismeret birtokába.

Ha a gyakorlott tapintás pótolja a látást, miért ne pótolhatná egyben a hallást is bizonyos mértékben, hiszen a hangok a hangzó testekben a tapintás számára érzékelhető rázkódtatásokat idéznek elő? Ha rátesszük kezünket egy gordonka testére, a szem és a fül segítsége nélkül is meg tudjuk különböztetni, pusztán a fa rezgéséről és zizegéséről, hogy vajon a hang, melyet ad, mély-e vagy magas, hogy a legmélyebb vagy a legmagasabb húrról való-e. Csak szoktatnunk kell érzékünket ezekhez a különbségekhez, s akkor nem kétséges, hogy idővel oly érzékennyé válhatunk, hogy egész dallamot meghallhatunk ujjaink segítségével. Ha pedig ezt feltételezzük, nyilvánvaló, hogy könnyűszerrel beszélhetnénk a süketekhez a zene nyelvén. A hangok ugyanis, valamint az időmértékek, nem kevésbé alkalmasak szabályos kombinációkra, mint a hangzók és mint a beszéd tagolása, s így ugyancsak a beszéd alapelemeinek vehetők.

Vannak gyakorlatok, melyek tompítják és lanyhábbá teszik a tapintás érzékét, mások viszont élesítik, érzékenyebbé és finomabbá teszik. Az előbbiek a szilárd tárgyak keltette szakadatlan benyomásokat sok mozgással és erővel kísérik, a bőrt tehát durvává és kérgessé teszik, azaz megfosztják természetes érzékenységétől. Az utóbbiak viszont a könnyű és gyakori érintés következtében sokrétűvé teszik ezt az érzékenységet olyannyira, hogy a folytonosan ismétlődő benyomásokra figyelmes elme könnyedségre tesz szert valamennyi módosulásaik megítélésében. Ez a különbség érezhető, amikor zeneszerszámokat használunk. A gordonka, a bőgő, sőt a hegedű kemény és sebző érintése hajlékonyabbá teszi az ujjakat, de keményedést idéz elő végződéseiken. A clavecin sima és sikló érintése ugyancsak hajlékonnyá teszi, de ugyanakkor érzékenyebbé is. Ebben a vonatkozásban a clavecin-t kell tehát előnyben részesíteni.

Fontos, hogy a bőr megkeményedjék a levegő benyomásai iránt, s hogy ellenállhasson változásainak, mert minden egyéb a bőr védelmére szorul. Mindazonáltal nem helyes, ha a kéz mindig ugyanazt a munkát túlságosan szolgai módon végzi s megkeményedik, csaknem csontszerűvé vált bőre pedig elveszti azt a finom érzéket, melyek révén felismeri, melyek azok a testek, melyeket végigsimítanak vele, és amely, aszerint, hogy milyen módon érintünk meg valamit, a sötétben néha különböző módon késztet borzongásra.

Miért kell az én növendékemnek mindig marhabőrt viselnie a lába alatt? Mi baja származhatnék belőle, ha történetesen a saját bőre szolgálna neki talp gyanánt? Világos, hogy a testnek ezen a részén a finom bőr sohasem jó semmire, sőt gyakran nagyon is ártalmas lehet. A genfiek hamarább megtalálták puskáikat, mint lábbelijüket, amidőn éjfélkor, tél derekán, a városukba hatoló ellenség fölverte őket. Ha egy sem tudott volna közülük mezítláb járni, ki tudja, vajon nem került volna-e Genf az ellenség kezére.

Fegyverezzük fel az embert mindig a váratlan eshetőségek ellen! Hadd szaladgáljon Emil reggelenként mezítláb minden évszakban a szobában, a lépcsőn, a kertben! Megszidom-e érte? Sőt, követem példáját. Csupán arra ügyelek, hogy eltávolítsam az üvegszilánkokat. Rövidesen beszélni fogok a kézi munkákról és a játékokról is. Tanulja meg egyébként a járásnak mindazon fajtáját, melyek előmozdítják a test mozdulatait! Minden helyzetben könnyed és biztos legyen testtartása! Legyen gyakorlott a távolugrásban és a magasugrásban, a fáramászásban, a fal átmászásában! Találja meg mindig egyensúlyát! Minden mozdulata és taglejtése a súlypont törvényeihez igazodjék, jóval azelőtt, hogy az illetéktelen statika megmagyarázná neki. Aszerint, hogy lába miként éri a földet, s hogy teste miként támaszkodik combjára, éreznie kell, jól áll-e vagy rosszul. A biztos tartásban mindig van báj, s a legszilárdabb állás egyúttal a legválasztéko-

sabb is. Ha táncmester lennék, nem csinálnám végig Marcel[23] minden majomkodását. Ezek csak annak az országnak valók, ahol csinálja őket. Nem foglalkoztatnám tanítványomat örökös szökellésekkel, hanem odavezetném egy kiálló szikla lábához. Itt mutatnám meg neki, milyen testtartást kell fölvennie, hogyan kell testét és fejét hordania, milyen mozdulatot kell tennie, és milyen módon kell hol a lábát, hol a kezét odatennie, hogy könnyedén járhassa a meredek, göröngyös és durva ösvényeket, lendíthesse magát csúcsról csúcsra fölmenet és lemenet egyaránt. Inkább teszem őt egy zerge, mintsem egy operai táncos vetélytársává.

Amennyire a tapintás az ember köré központosítja működését, a látás ugyanúgy az emberen túlra terjeszti ki a maga tevékenységét. Ez utóbbi éppen ezért válik csalókává. Az ember látóhatárának felét felöleli egy szempillantásban. Az egyidejű érzékelések s az általuk felidézett ítéletek eme sokaságában hogyne tévednénk valamelyik felől. Így a látás összes érzékeink közül a leggyarlóbb, éppen mert a legkiterjedtebb, és mert messze előtte jár a többieknek, működése túlságosan gyors és túlságosan széles körű ahhoz, hogy a többi érzékek helyreigazíthassák. Sőt mi több, még a távlati illúziókra is szükségünk van ahhoz, hogy szert tehessünk a kiterjedés ismeretére, s hogy ennek részeit összehasonlíthassuk. Csalóka látszat nélkül semmit sem látnánk a messzeségben. A nagyság és a fény fokozatai nélkül semmilyen távolságot sem tudnánk megbecsülni, vagy inkább egyáltalán nem volna ránk nézve távolság. Ha két egyforma nagyságú fa közül a tőlünk száz lépésnyire levő ugyanakkorának és ugyanolyan jól kivehetőnek tűnnék fel, mint a tíz lépésre levő, akkor egyiket a másik mellé helyeznénk. Ha a tárgyak valamennyi dimenzióját valóságos méretükben vennénk észre, semmiféle teret sem látnánk, és úgy tűnnék fel minden, mintha a szemünkön volna.

A tárgyak nagyságának és távolságának megítéléséhez a látás érzéke csak ugyanazzal a mértékkel rendelkezik, tudniillik a látószög nyílásával, mely szöget szemünkben a tárgyak látrehozzák. Mivel ez a nyílás egyszerű következménye egy összetett oknak, az ítélet, melyet felidéz bennünk, minden egyedi okot tisztázatlanul hagy, vagy pedig szükségképpen fogyatékossá válik. Mert hogyan különböztessem meg egyszerű látásra, vajon a szög, amely alatt valamely tárgyat a másiknál kisebbnek látok, azért

[23] Híres párizsi táncmester, aki jól ismerte közönségét, s ravaszságból játszotta meg a különcködőt. Olyan fontosságot tulajdonított így művészetének, hogy azt látszólag mindenki nevetségesnek tartotta, de valójában a legnagyobb tisztelettel viseltettek iránta. Egy másik, nem kevésbé léha művészetben ma is látható még egy komédiás művész, aki éppígy fontoskodik és játssza a bolondot, és nem kevésbé sikert is arat. Ez a módszer Franciaországban mindig beválik. Az igazi tehetség, amely egyszerűbb és kevésbé szemfényvesztő, itt nem boldogul. A szerénység itten az ostobák erénye.

ilyen-e, mert az előbbi tárgy csakugyan kisebb, vagy pedig azért, mert távolabb van?

Itt tehát az előbbivel ellenkező módszer szerint kell eljárnunk. Nem egyszerűsítjük az érzékelést, hanem megkettőzzük, és ellenőrizzük egy másikkal, alávetjük a látási szervet a tapintási szervnek, és, hogy úgy mondjam, fékezzük az előbbi érzék zabolátlanságát az utóbbi nehézkes és szabályozott lépteivel. Mivel ennek a gyakorlatnak nem vetjük alá magunkat, becslés útján történő méréseink nagyon pontatlanok. Semmi pontosság sincsen szemmértékünkben, amidőn a magasságot, a hosszúságot, a mélységet és a távolságot becsüljük. Nem annyira az érzék, mint inkább annak használata okozza a hibát. Bizonyítja ezt, hogy a mérnökök, a földmérők, az építészek, a kőművesek, a festők általában sokkal biztosabb szemmértékűek, mint mi, és nagyobb pontossággal becsülik meg a kiterjedés méreteit. Mesterségük ugyanis hozzájuttatja őket ehhez a gyakorlathoz, melynek megszerzését mi elhanyagoljuk, s így a látószög okozta kétértelműséget kiküszöbölik a kísérő látszatjelenségek segítségével, melyek az ő szemükben pontosabban határozzák meg e szög két okának viszonyát.

Mindaz, ami a testnek mozgást ad anélkül, hogy kényszerítené, mindig könnyen elérhető a gyermeknél. Ezernyi eszköz van arra, hogy felkeltsük érdeklődését a távolságok mérése, megismerése, becslése iránt. Itt van például egy igen magas cseresznyefa. Milyen módon lássunk neki a cseresznyeszedésnek? Vajon jó lesz-e erre a pajtabeli létra? Íme egy igen széles patak. Hogyan fogunk keresztüljutni rajta? Vajon az udvaron levő deszkák közül az egyik átéri-e a két partját? Ablakainkból szeretnénk a kastély árkaiban horgászni. Hány öl hosszúnak kell lennie zsinórunknak? Oda, a két fa közé hintát szeretnék felszerelni. Elég lesz-e hozzá egy kétöles kötél? Azt mondják, hogy a másik házban huszonöt négyzetlábnyi szobánk lesz. Vajon elég nagy lesz-e az nekünk? Nagyobb lesz-e, mint ez a szoba? Nagyon éhesek vagyunk. Nézd ott azt a két falut! Melyikbe érünk hamarább ebédre? Stb.

Egyszer csak arról volt szó, hogy futásban gyakorlatoztassunk egy lusta és nemtörődöm gyermeket, aki önmagától nem akart ráállni sem erre a gyakorlatra, sem semmiféle másra, holott a katonai hivatásra szánták. Nem tudom, hogyan, de elhitette magával, hogy az ő rangjabeli embernek semmit sem kell tennie, sem tudnia, s hogy nemessége pótol számára kart, lábszárat, mindenféle érdemet. Még Chiron ügyessége is alig lett volna elegendő, hogy ilyen úrfiból gyorslábú Akhilleuszt faragjon. Növelte a nehézséget az a tény, hogy én nem akartam neki egyáltalán semmit sem előírni. Jogaim közül száműztem a buzdító beszédeket, az ígéreteket, a fenyegetéseket, a vetélkedést, a minden áron való feltűnést. De hát hogyan oltsam bele a futás vágyát, ha semmit sem mondok neki? Hogy magam fussak, ez kevéssé biztos módszer, és kellemetlenséggel járt volna. Egyébként ezúttal is arról volt szó, hogy ebből a gyakorlatozásból némi tanul-

ságot is merítsen, mert a gépezet és az ítélőképesség működésének meg kell szoknia, hogy mindig összhang legyen közöttük. Íme, hogyan láttam neki én, vagyis az, aki ebben a példában beszél.

Ha délutánonként sétálni mentem vele, zsebembe néha két süteményt tettem abból a fajtából, melyet nagyon szeretett. Mindegyikünk megevett egyet séta közben,[24] és igen elégedetten tértünk vissza. Egy szép napon észrevette, hogy három sütemény van nálam. Még hatot is meg bírt volna enni minden nehézség nélkül. Sietve lenyeli a magáét, és kéri tőlem a harmadikat. Nem – mondom neki én –, magam is meg tudom enni jóízűen, vagy talán megosztozzunk rajta? De még jobban szeretném, ha az a két fiú ottan versenyt futna érte. Odaszólítom őket, megmutatom nekik a süteményt, és közlöm velük a feltételt. Több sem kellett nekik. A süteményt egy nagy darab kőre tettük, s ez volt a célpont. Kijelöltük a pályát, s mi ketten leültünk. Adott jelre a két kisfiú nekiindult, a győztes magához ragadta a süteményt, és könyörtelenül megette a nézők és a legyőzött szeme láttára.

Ez a mulatság többet ért, mint a sütemény. Ám eleinte nem kaptak rajta, teljesen hatástalan maradt. Én nem riadtam vissza tőle, de nem is iparkodtam: a gyermekek oktatása olyan mesterség, melyben tudni kell időt veszteni, hogy időt nyerjünk. Folytattuk sétáinkat. Gyakran vittünk három süteményt magunkkal, olykor négyet is, és időnként egyet, néha kettőt is hagytunk a versenyzőknek. A versenydíj nem volt ugyan nagy, de a versenyzők sem voltak becsvágyók. A nyertest dicsérték, ünnepelték, s mindezt nagy pompával tették. Hogy lehetővé tegyem a szerencse változását, és fokozzam az érdeklődést, hosszabbra mértem a futópályát, és több versenyzőt is odaengedtem. Alighogy sorompóba léptek, a járókelők mind megálltak, hogy nézzék őket. A biztatások, a kiáltozások, a tapsok lelkesítették őket. Egyszer-másszor észrevettem, hogy az én fiúcskám összerezzen, felugrik, és nagyot kiált, amikor az egyik fiú már-már utolérte vagy túlhaladta a másikat. Ránézve olimpiai játékok voltak ezek.

A versenyzők azonban néha csaltak. Kölcsönösen visszatartották egymást, vagy gáncsot vetettek egymásnak, vagy az egyik kavicsokat rúgott a másik útjába. Alkalmat adott ez nekem arra, hogy elkülönítsem őket egymástól, s hogy különböző, de a céltól egyforma távolságra fekvő pontokról indítsam őket. Mindjárt látni fogjuk ennek az előrelátásnak az okát, mert ezt a fontos ügyet nagyon részletesen kell tárgyalnom.

A lovag urat bosszantotta, hogy a szeme láttára mindig mások eszik a

---

[24] Mezei séta közben, mint ahogy tüstént látni fogjuk. A városban levő nyilvános sétaterek veszedelmesek mindkét nembeli gyermekekre. Itt kapnak kedvet a hiúságra, s itt kezdik fitogtatni magukat. A Luxembourg-ban, a Tuileriákban, de legkivált a Palais-Royalban veszi magára Párizs aranyifjúsága azt a szemtelen és nyegle modort, amely oly nevetségessé, gúny és megvetés tárgyává teszi egész Európában.

süteményeket, melyeket ő is oly igen megkívánt. Kezdte végre gyanítani, hogy a jó futás is lehet jó valamire, s látván, hogy neki is van két lábszára, titokban kezdte próbálgatni. Úgy tettem, mintha semmit sem látnék, de már tudtam, hogy hadicselem sikerült. Amikor már elég erősnek hitte magát (és én ezt előbb olvastam ki a gondolataiból, mint ő), úgy tett, mintha zaklatna a fennmaradó sütemény végett. Elutasítom, ő makacskodik, s végül bosszús ábrázattal ezt mondja: Akkor hát tegye oda a kőre, jelölje ki a pályát, aztán majd meglátjuk! Jól van – válaszolom nevetve –, hát a lovagok is tudnak futni? Nagyobb lesz az étvágya, de nem lesz mivel kielégíteni. Gúnyolódásom ingerelte, összeszedi tehát magát, s könnyűszerrel elnyeri a díjat, mert a pályát igen rövidre szabtam, s gondosan eltávolítottam a legjobb futót. Így aztán érthető, hogy ezen első lépés után könnyű volt őt működésben tartanom. Csakhamar oly nagy kedvet kapott ehhez a gyakorlathoz, hogy részrehajlás nélkül is csaknem biztosan legyőzte fickóimat a futásban, bármilyen hosszú volt is a versenypálya.

Az így elért előny egy másikat is hozott magával, amelyre nem is gondoltam. Amíg ritkán nyerte el a díjat, úgyszólván mindig maga ette meg, úgy, mint a versenytársai. Mihelyt azonban hozzászokott a győzelemhez, nagylelkű lett, és gyakran osztozkodott a legyőzöttekkel. Ezzel jómagam is erkölcsi megfigyelésre tettem szert, s így tanultam meg, hogy mi a nagylelkűség igazi alapja.

Továbbra is különböző helyekre jelöltem ki vele együtt a pontokat, ahonnan mindeniknek egyszerre kellett elindulnia, s anélkül, hogy észrevette volna, egyenlőtlen távolságokat szabtam ki, úgyhogy az egyiknek nagyobb utat kellett megtennie, mint a másiknak, hogy ugyanahhoz a célhoz érjen. Az illető nyilvánvaló hátrányban volt tehát. Tanítványom azonban, bár ráhagytam a választást, nem tudta hasznát venni. Mit sem törődött a távolsággal, mindig a szép utat részesítette előnyben. Így aztán könnyű volt előre látnom, hogy melyiket választja majd, s csaknem teljesen tőlem függött, hogy elveszti-e vagy megnyeri-e a süteményt. Ennek a fogásnak is megvolt a maga rendeltetése, méghozzá nem egy célból. Minthogy azonban szándékom az volt, hogy észrevegye a különbséget, igyekeztem azt érzékelhetővé tenni számára. De ő, noha nyugodt állapotában közömbös természetű volt, játékait oly élénken játszotta, s oly kevéssé volt bizalmatlan iránt am, hogy rendkívül nagy fáradságomba került, amíg észre tudtam vétetni vele, hogy rászedtem. Végre sikerült, minden szeleburdisága ellenére. Szemrehányásokat tett érte, mire én így szóltam: Miért panaszkodik? Ha olyan ajándékról van szó, melyet én vagyok szíves adni, nem szabhatom-e meg feltételeimet úgy, ahogy én akarom? Ki kényszeríti önt arra, hogy fusson? Azt ígértem talán, hogy a pályát egyformára jelölöm ki? Nincs-e szabad választása? Válassza a legrövidebbet, senki sem fogja ebben megakadályozni. Hogyhogy nem látja, hogy éppen önnek kedvezek, s hogy az egyenlőtlenség, amely miatt zúgolódik, éppen az ön előnyére

szolgál, ha tud is élni vele? Mindez világos volt, s ő meg is értette, s hogy választhasson, jobban körül kell néznie. Eleinte a lépéseket akarta leszámolni, ám egy gyermek lépésmértéke lassú és csalóka. Aztán meg úgy intéztem, hogy több versenyfutás legyen ugyanazon a napon, s így a szórakozás afféle szenvedéllyé vált, sajnálták a pályák méregetésére vesztegetni a futásra szánt időt. Az élénk gyermekkor nehezen fogadja be ezeket a lassú módszereket. Gyakorolni kezdte tehát, hogy szemmértékkel lássa és becsülje pontosabban a távolságokat. Akkor aztán kevés fáradságomba került kibontakoztatnom és táplálnom ezt a kedvét. Végül néhány hónapos próbálgatás és hibajavítás annyira kialakította szemmértékét, hogy ha gondolatban valamilyen távol eső tárgyra tettem egy sütemény, tekintete csaknem éppolyan biztos volt, mint egy földmérőnek a lánca.

Mivel valamennyi érzékünk közül a látást lehet legkevésbé elválasztani az értelem alkotta ítéletektől, sok idő kell, amíg megtanulunk látni. Hosszú időn át kell egybevetnünk a látást a tapintással, amíg rászoktatjuk a látást arra, hogy híven tudósítson bennünket az alakokról és a távolságokról. A tapintás nélkül, az előrehaladó mozgás nélkül a világ legáthatóbb szeme sem adhatna nekünk semmiféle fogalmat a kiterjedésről. Az egész világegyetem nem lehet egyéb, mint egy pont az osztriga számára. Ha egy emberi lélek felvilágosíthatná ezt az osztrigát, még akkor sem tűnnék fel előtte semmivel sem többnek. A dimenziók becslését csak úgy sajátíthatjuk el, ha járunk, ha tapogatódzunk, ha számlálunk, s ha méregetjük őket. Ám ha mindig mérnénk, érzékünk a szerszámra támaszkodnék, s nem tenne szert pontosságra. Arra sincsen szükség, hogy a gyermek hirtelen térjen át a mérésről a becslésre. Eleinte folytassa csak a részenkénti összehasonlítását annak, amit nem tudhat egészben összehasonlítani, és pontos hányadokat helyettesítsen becslés által nyert hányadokkal, aztán ahelyett, hogy mindig a kezével alkalmazná a mértéket, szokja meg csupán a szemével alkalmazni. Mégis úgy szeretném, ha első műveleteit valódi mértékkel ellenőriznénk, mert így helyrehozhatja tévedéseit, s ha némi hamis látszat marad az érzékében, megtanulja helyreigazítani egy találóbb megítélés segítségével. Vannak természetes mértékek, s ezek nagyjából ugyanazok mindenütt: egy ember lépése, kitárt karjainak szélessége, termete. Amikor a gyermek egy emelet magasságát becsüli, nevelője szolgálhat neki rőf gyanánt. Ha egy torony magasságát becsüli, vegye mértékül a házakat. Ha a megtett mérföldek számát akarja megtudni, számlálja meg, hány órát járt. Mindenekfölött pedig mindebből semmit se tegyünk meg helyette. Maga végezzen mindent.

Nem tudjuk elsajátítani a testek kiterjedésének és nagyságának helyes megítélését, ha nem sajátítjuk el egyúttal alakjaik ismeretét és utánzását is. Mert ez az utánzás alapjában véve semmi egyébtől nem függ, csak a távlat törvényeitől, s ha nincsen bizonyos érzékünk e törvények iránt, a távlat látszatjelenségei alapján nem tudjuk a kiterjedést megbecsülni. A gyermek

nagy utánzó, mindig rajzolni próbál. Azt akarom, hogy az enyém ápolja ezt a művészetet, nem magáért a művészet kedvéért, hanem hogy a szeme pontos, keze pedig hajlékony legyen. Aminthogy általában véve igen kevéssé fontos, hogy tudja ezt vagy azt a gyakorlatot, csak éleslátású érzékre tegyen szert, valamint teste szokja meg a helyes működést, ami ilyen gyakorlat útján elsajátítható. Óvakodni fogok tehát attól, hogy olyan rajztanárt adjak melléje, aki csak utánzatokat utánoztatna, és rajzok után rajzoltatna vele. Azt akarom, hogy ne legyen más mestere, csak a természet, sem más modellje, csak maguk a tárgyak. Azt akarom, hogy maga az eredeti legyen szeme előtt, nem pedig a papiros, amely azt ábrázolja. Hadd firkantsa le a házat a ház nyomán, a fát a fa után, az embert az ember után, mert így szokja meg a testek és jelenségeik helyes megfigyelését, és nem fogja igazi utánzatnak tartani a hamis és közkeletű utánzatokat. Sőt még attól is távol tartom, hogy bármit is emlékezetből, a tárgyak távollétében vázoljon fel, mindaddig, amíg gyakori megfigyelés útján pontos alakjuk bele nem vésődik képzeletébe. Attól tartok ugyanis, hogyha a való dolgok helyére fura és fantasztikus alakokat iktatunk, az arányok ismerete és a természet szépségei iránti vonzalom kivész belőlünk.

Jól tudom, hogy ilyenformán sokáig fog firkálgatni, amíg valami felismerhetőt csinál. Csak későn fogja elsajátítani a kecses körvonalakat s a rajzolók könnyed vonalvezetését. A festői hatásokhoz szükséges megkülönböztetőképességet s a rajzhoz szükséges igazi ízlést talán sohasem. Viszont biztosan megszerzi a pontos szemet, a biztos kezet, ismeretét a nagyság és alak igazi viszonyainak, melyek az állatok, a növények, a természeti testek között vannak, és az eleven érzéket a távlat játéka iránt. Éppen ez az, amit el akartam érni, és az én szándékom nem annyira az, hogy utánozni tudja a tárgyakat, mint inkább, hogy ismerje őket. Kedvesebb nekem, ha megmutat egy akantusznövényt, mint ha úgy-ahogy megrajzolja egy oszlopfő levéldíszeit.

Egyébként az ilyen gyakorlásban csakúgy, mint az összes többiben nem az a célom, hogy növendékem egyedül vegye ki részét a szórakozásból. Még kellemesebbé akarom neki tenni azáltal, hogy szüntelenül megosztom vele. Nem akarom, hogy más versenytársa legyen, mint én, én viszont fáradhatatlan és kockázat nélküli versenytársa leszek, mert érdeke lesz neki az elfoglaltsága anélkül, hogy közöttünk féltékenységet támasztana. Az ő példájára ragadom majd meg a ceruzát. s eleinte éppoly ügyetlenül használom, mint ő. Még ha Apellész lennék is, egyszerűen mázolónak mutatom magamat. Azzal kezdem majd, hogy olyan embert rajzolok, amilyent a lakájok szoktak a falakra rajzolni. Mindenik karja egy-egy vonás, mindenik lábszára egy-egy vonás, az ujjai vastagabbak, mint a karja. Jóval utána egyikünk vagy másikunk észreveszi majd ezt az aránytalanságot. Észrevesszük, hogy a combnak vastagsága van. s hogy ez a vastagság nem mindenütt ugyanaz, hogy a karnak megvan a testtel arányos meghatározott

hosszúsága stb. Ebben a fejlődésben nem tennék többet, mint hogy együtt haladnék vele, vagy pedig csak oly kevéssé előzném meg, hogy mindig könnyűszerrel utolérhessen, s gyakran el is hagyhasson. Lesznek festékeink, ecseteink. Igyekezni fogunk utánozni a tárgyak színét és mindenféle megjelenési sajátságát csakúgy, mint alakjukat. Színeznénk, festenénk, mázolnánk, de minden mázolmányunkban szüntelenül a természetet kémlelnénk, és mindent mindig a mester szeme láttára végeznénk.

Nagy gondot okozott nekünk szobánk díszítése, de most aztán rájöttünk már mindenre. Berámáztatom rajzainkat, szép üveglappal boríttatom be őket, hogy ne lehessen hozzájuk érni, mert ha látjuk, hogy abban az állapotban maradtak, ahogyan elkészítettük, mindegyikünknek érdeke lesz, hogy ne hanyagolja el a magáét. Rendben sorakoztatom őket körös-körül a szobában, minden rajz hússzor-harmincszor ismétlődik, s minden példányán mutatja szerzője haladását attól a pillanattól fogva, amidőn a ház nem egyéb még, mint egy csaknem formátlan négyszög, addig a pillanatig, amikor homlokzata, oldalnézete, arányai, árnyékai a legpontosabb hűséggel tükröződnek. Kétségtelen, hogy az ilyen fokozások mindig nyújtanak nekünk érdekes képeket, melyek mások kíváncsiságát is felkeltik, míg a mi versengésünket mindinkább szítják. Az elsőkre, amelyek a legdurvábbak e rajzok közül, igen csillogó kereteket rakok, bőséges aranyozással, hogy jól kiemeljék őket. Ám ha az utánzás pontosabb lesz, a rajz pedig igazán jó, akkor már csak igen egyszerű fekete keretet adok neki. Ennek már nincs szüksége más díszítésre, mint önmagára, és kár lenne, ha a szegély is osztoznék abban a figyelemben, amelyet a tárgy érdemel. Így aztán mindegyikünk arra a megtiszteltetésre áhítoznék, melyet az egyszerű kerettől kapna, s ha egyikünk becsmérelni akarja a másiknak a rajzát, aranyozott keretre ítéli. Egykor talán ezek az aranyozott keretek közmondásszámba mennek majd miközöttünk, és csodálkozni fogunk, mily sokan szolgáltatnak maguknak igazságot azzal, hogy ilyen módon kereteztetik be magukat.

Mondtam már, hogy a geometria nem hozzáférhető a gyermek számára, de ez a mi hibánk. Nem érezzük, hogy az ő módszerük nem azonos a mienkkel, s hogy ami a mi számunkra a gondolkodás művészete, az ő számukra nem lehet más, mint a látás művészete. Ahelyett, hogy átadjuk nekik a mi módszerünket, jobban tennénk, ha átvennénk az övékét, mert az a mód, ahogyan mi a geometriát tanuljuk, éppannyira a képzelet, mint amennyire a gondolkodás dolga. Ha a tétel adva van, hozzá kell képzelnünk a bizonyítást, vagyis meg kell találnunk, hogy melyik ismert tételnek lehet ez a következtetése, és ki kell választanunk mindama következtetések közül, melyek ugyanebből a tételből levonhatók, pontosan azt, amelyről szó van.

Ily módon a legpontosabb gondolkodó is belesül, hacsak nem találékony. Mi következik tehát ebből? Az, hogy ahelyett, hogy odahatnának, hogy magunk találjuk meg a bizonyításokat, tollba mondják nekünk. Ahe-

lyett, hogy megtanítanának bennünket gondolkodni, a mester gondolkodik helyettünk, és csak emlékezetünket gyakorlatoztatja.

Csináljatok pontos ábrákat, kombináljátok őket, helyezzétek őket egymásra, vizsgáljátok egymáshoz való viszonyukat, rá fogtok így bukkanni az egész elemi geometriára, amint megfigyelésről megfigyelésre haladtok, anélkül, hogy szó esnék akár meghatározásokról, akár feladatokról, akár másfajta bizonyítási formáról, az egyszerű ráillesztés kivételével. Ami engemet illet, korántsem szándékszom Emilt geometriára tanítani. Ő fog engemet megtanítani rá. Én a viszonyokat keresni fogom, s ő fogja azokat megtalálni. Én ugyanis oly módon keresem majd, hogy megtaláltassam vele. Például ahelyett, hogy körzőt használnék egy kör megrajzolásához, tengely körül forgó fonál végére erősített csúccsal rajzolom meg. Amikor ezek után össze akarom hasonlítani a kör sugarait, Emil ki fog nevetni, és értésemre adja, hogy ugyanaz a kifeszített fonál nem róhatott egyenlőtlen távolságokat.

Ha meg akarok mérni egy hatvanfokos szöget, e szög csúcsából kiindulva nem ívet írok le, hanem teljes kört, mert a gyermekkel nem szabad semmit sem sejtetnünk. Megállapítom, hogy a körnek a szög két szára közé foglalt hányada egyhatoda a körnek. Ezután ugyanabból a csúcsból kiindulva egy másik, de nagyobb kört írok le, és megállapítom, hogy ez a második ív ugyancsak egyhatod része a hozzá tartozó körnek. Leírok még egy harmadik koncentrikus kört is, s ezen ugyanezt a megállapítást teszem, majd folytatom újabb körökkel egészen addig, amíg Emil végül meg nem ütődik ostobaságomon, s értésemre nem adja, hogy minden egyes ív, akár kicsi, akár nagy, ha ugyanaz a szög zárja be, mindig hatodrésze lesz a hozzá tartozó körnek stb. És íme, máris a szögmérő használatánál tartunk.

Annak bizonyítására, hogy a mellékszögek egyenlők két derékszöggel, leírunk egy kört. Én ellenben úgy teszek, hogy Emil vegye ezt észre mindjárt a körben, s aztán ezt mondom neki: Ha most elvennénk a kört, és meghagynánk az egyenes vonalakat, vajon megváltoznék-e a szögek nagysága? Stb.

Az ábrák pontosságára szoktak ügyelni, csak feltételezik, s aztán mindjárt nekilátnak a bizonyításnak. Köztünk azonban, éppen ellenkezőleg, sohasem lesz szó bizonyításról. Legfontosabb dolgunk az lesz, hogy igen egyenes, igen pontos, teljesen egyforma vonalakat húzzunk, valóban tökéletes négyzetet rajzoljunk, pontosan kerek kört írjunk le. Az ábra pontosságának ellenőrzése végett valamennyi érzékelhető tulajdonságát megvizsgáljuk, s ez alkalmat ad nekünk arra, hogy napról napra újabb tulajdonságokat fedezzünk fel. A két félkört átmérőjénél fogva összehajtjuk, majd átlójánál fogva a négyzet két felét. Összehasonlítjuk két ábránkat, hogy lássuk, melyiknek szélei illenek össze a legpontosabban, következésképpen, hogy melyik a legsikerültebb. Megvitatjuk, vajon ez az egyenlő részekre osztás mindig megvan-e a paralelogrammákban, a trapézekben

stb. Néha megpróbáljuk előre megállapítani a kísérlet eredményét, mielőtt még hozzáfognánk. Igyekszünk fölfedni az okokat stb.

A geometria nem egyéb növendékem számára, mint hogy helyesen tudjon bánni a vonalzóval és a körzővel. Nem szabad összetévesztenie a rajzolással, amikor sem az egyik, sem a másik szerszámot nem használhatja. A vonalzót és a körzőt kulccsal zárjuk el előle, s csak ritkán és rövid időre engedjük meg, hogy használja őket, nehogy rászokjék a firkálásra. Ábráinkat azonban néha magunkkal vihetjük sétáinkra, és elbeszélgethetünk arról, amit megcsináltunk, vagy amit csinálni szándékozunk.

Sohasem felejtem el, hogy láttam Turinban egy fiatalembert, akinek gyermekkorában úgy tanították meg a körvonalak és a felületek közötti összefüggést, hogy nap mint nap egyenlő kerületű, de mindenféle geometriai formájú ostyasüteményeket adtak neki, hadd válogasson közöttük. A kis falánk teljesen kimerítette Arkhimédesz tudományát, amíg megtalálta azt az ostyát, amelyen a legtöbb volt az ennivaló.

Amikor a gyermek tollas labdával játszik, pontosságra edzi szemét és karját. Amidőn búgócsigát ostoroz, erejét használja, azaz fokozza, de nem tanul semmit. Nemegyszer kérdeztem már, hogy miért nem kapatjuk rá a gyermeket ugyanazokra az ügyességi játékokra, amilyeneket a felnőttek játszanak. Ilyenek az ütőlabda, a mailjáték, az asztali teke, az íjazás, a felfújt labda, a hangszer. Azt a feleletet kaptam, hogy e játékok egynémelyike meghaladja a gyermek erejét, a többiekre pedig végtagjaik és szerveik nem elég fejlettek. Ezek az okok szerintem nem helytállóak, mert igaz ugyan, hogy a gyermeknek nincsen akkora termete, mint a felnőttnek, mégis ugyanolyan szabású ruhát hord, mint a felnőtt. Nem úgy értem, hogy a mi dákóinkkal játsszék három láb magas tekeasztalon. Nem is úgy értem, hogy ütögetni járjon a mi lebujainkba, sem hogy megterheljék kis kezét egy súlyos ütővel, hanem hogy egyszerű teremben játsszék, melynek éppen hogy ablakait helyezik biztonságba, hogy csak puha labdát használjon, hogy ütői eleinte fából legyenek, majd pergamenből, végül pedig bélhúrból, melyet haladásának arányában feszítünk ki. A tollas labdát előnyben szoktuk részesíteni, mert kevésbé fáraszt és veszélytelen. Nincs igazunk ebben, mégpedig két oknál fogva. A tollas labda nőknek való játék, de olyan nőt egyet sem látni, aki el ne futna a repülő labda elől. Nem szabad, hogy fehér bőrük az ütődésektől megkeményedjék. Arcuk egyébre vágyik, nem zúzódásokra. Mi azonban, akik azért vagyunk, hogy erőteljesek legyünk, nehogy azt higgyük, hogy fáradozás nélkül leszünk azzá! Vajon képesek leszünk-e egyáltalán védekezni, ha egyáltalán nem támadnak meg sohasem bennünket? Mindig lanyhán játsszuk azokat a játékokat, amelyekben az ügyetlenség semmi kockázattal sem jár. A leeső tollas labda nem árt senkinek. Bármily merev a karunk, ha fejünket kell óvnunk, szemmértékünk tüstént a legpontosabbá válik. Egy lendülettel befutni a termet egyik végétől a másikig, a levegőben levő labda esését

előre kiszámítani, erős és biztos kézzel visszaütni: ilyen játékok nem annyira férfiaknak valók, mint inkább arra, hogy férfit formáljunk velük.

A gyermek inai, mondják, túlságosan lágyak. Csekély a rugalmasságuk, de annál inkább hajlékonyak. Gyenge a karja, de mégiscsak kar. Ugyanazt kell belőle csinálni, persze megfelelő arányban, amit más hasonló gépezetből csinálunk. A gyermeknek semmi ügyesség sincsen a kezében. Ezért kívánom, hogy megadjuk neki az ügyességet. Azzal a kevés gyakorlattal, amellyel a gyermek rendelkezik, a felnőttnek sem lenne több ügyessége, hiszen szerveink alkalmazását csak használatuk után ismerhetjük meg. Csak hosszú tapasztalat tanít meg bennünket önmagunk használatára, és ez a tapasztalat az az igazi tanulmány, amelynek nem lehet elég korán nekilátnunk.

Minden, ami megtörténik, meg is csinálható. Nos, semmi sem közönségesebb, mint ügyes és rugalmas gyermekeket látni, akiknek tagjaiban ugyanannyi fürgeség van, amennyi egy felnőttől elvárható. Majdnem minden vásáron látni őket, amint egyensúlymutatványaikat végzik, kézen járnak, ugrálnak, kötélen táncolnak. Hány esztendőn keresztül csalogatták be a gyermektársulatok balettszámaikkal a nézőket az Olasz Színházba! Ki ne hallotta volna hírét Németországban és Itáliában a híres Nicolini pantomimtársulatának? Észrevett-e valaha is valaki ezeken a gyermekeken kevésbé fejlett mozdulatokat, kevésbé kecses testtartást, kevésbé biztos hallást, kevésbé könnyed táncmozgást, mint amilyen a teljesen kiképzett táncosoké? Hogy eleinte vastag az ujjuk, rövid, kevéssé mozgékony, kezük húsos, és kevéssé alkalmas bárminek a megmarkolására is, vajon megakadályoz-e ez akárhány gyermeket is abban, hogy írni vagy rajzolni tudjon olyan életkorban, amikor más gyermek meg sem tudja még fogni az irónt vagy a tollat? Egész Párizs emlékszik még a kis angol lányra, aki tíz éves korában csodákat művelt a clavecin-en.[25] Láttam egyszer egy tanácsnok fiát, egy nyolcéves kis kölyköt, akit rátettek a csemegés asztalra, mint valami szobrot a tálak közé, s aztán elkezdett ottan játszani csaknem akkora hegedűn, mint amekkora őmaga volt, hogy még a művészeket is meglepte játékával.

Mindezek a példák és még ezerennyi azt bizonyítja, gondolom, hogy az ügyetlenség, melyet a mi gyakorlatainkat illetően a gyermekről feltételezünk, képzelt csupán, s ha látjuk, hogy egyben-másban nem sikerül nekik a dolog, annak a jele, hogy sohasem volt részük gyakorlatban.

Ugye úgy tűnik fel, mintha itten a testet illetően az idő előtti képzés hibájába esnék, melyet kárhoztatok a gyermekeknél a szellemet illetően. A különbség azonban igen nagy a kettő között, mert e két haladás közül az egyik csupán látszólagos, míg a másik tényleges. Bebizonyítottam, hogy

[25] Azóta egy hétesztendős kisfiú még meglepőbb csodákat művelt.

az ész, amely úgy tűnik, mintha megvolna bennük, nincs meg bennük, holott mindazt, amit tenni látszanak, csakugyan meg is teszik. Egyébként sohasem szabad elfelejtenünk, hogy mindez nem egyéb, vagy nem szabad, hogy egyéb legyen, mint játék, mint könnyed és önkéntes irányítása a természet megkövetelte mozdulatoknak, mint szórakozásaik változatossá tétele avégből, hogy minél kellemesebbek legyenek a gyermek számára anélkül, hogy a legkisebb kényszer is munkává tenné. Mert végül is van-e egyáltalán olyan szórakozásuk, amelyet ne tehetnék számukra okulás tárgyává? És ha mégsem tudnám ezt megtenni, a fontos az, hogy zavartalanul szórakozzanak, és hogy múljék az idő. A jelen pillanatot illetően semmiféle haladásuknak sincsen fontossága. Ám ha mindenképpen meg kell nekik ezt vagy azt tanítani, akárhogyan fogunk is hozzá, sohasem lesz lehetséges kényszer, bosszúság és unalom nélkül érnünk a végére.

Amit arról a két érzékről mondottam, melyeknek használata a legfolyamatosabb és a legfontosabb, például szolgálhat a többi érzékek gyakorlásának módjára. A látás és a tapintás egyaránt irányulnak a nyugalomban levő testekre, valamint a mozgó testekre. A hallás érzékét azonban csupán a levegő rázkódtatása képes mozgásba hozni, s így zörejt vagy hangot adni csupán mozgásban levő test képes. Ha minden nyugalomban volna, soha semmit nem hallanánk. Éjszaka tehát, amikor csak annyit mozgunk, amennyire nekünk tetszik, s így csak a mozgó testektől kell tartanunk, fülünknek ébernek kell lennie, s a reánk ható érzékelés útján kell tudnunk megítélni, vajon a test, amely okozza, nagy-e vagy kicsi, távoli-e vagy közeli, vajon rázkódása heves-e vagy pedig gyenge. A rázkódó levegő ellenhatásoknak van kitéve, melyek visszaverik és visszhangokat keltve megismétlik az érzékelést, s a zörejlő vagy hangzó testet más helyről hallatják, mint ahol van. Ha síkon vagy völgyben fülünket a földhöz illesztjük, az emberi hangot és a lódobogást sokkal távolabbról halljuk, mintha állva maradnánk.

Mint ahogy a látást egybevetettük a tapintással, helyénvaló, ha ugyanígy egybevetjük a hallással is, s ha megtudjuk, hogy az ugyanabból a testből egyszerre elinduló két benyomás közül melyik fog leghamarább a maga szervéhez érni. Amikor az ágyú tüzét látjuk, még el lehet rejtőznünk a lövés elől. Mihelyt azonban meghallottuk a dörrenést, nincs többé időnk, már itt is a golyóbis. A villámnak tőlünk való távolságát megítélhetjük a villámlás és dörrenés közötti időközből. Úgy járjatok el, hogy a gyermek szerezze meg mindezeket a tapasztalatokat. Maga végezze el mindazt, amit maga meg tud tenni, a többire pedig jöjjön rá következtetés útján. De százszorta jobb, ha sejtelme sincs róla, mintha nektek kell közölnötök vele.

Van egy szervünk, amely megfelel a hallásnak, s ez nem más, mint a hangképző szervünk. Nincsen azonban olyan szervünk, mely hasonlóképpen megfelelne a látásnak, hiszen a színeket nem adjuk vissza olyaténképpen,

mint a hangokat. Éppen ezért kell fokozottabban edzenünk hallásunkat, mert így az aktív szervet és a passzív szervet kölcsönhatásuk révén művelhetjük.

Az embernek háromféle hangja van: tudniillik a beszélő vagy kiejtési hang, az éneklő vagy dallamos hang s végül a patetikus vagy hangsúlyozott hang, amely a szenvedélyek kifejezésére szolgál, élénkíti az éneket és a beszédet. A gyermekben éppen úgy megvan ez a háromféle hang, mint a felnőttben, csak nem tudja ugyanúgy összekapcsolni őket. Éppen úgy nevet, mint mi, éppen úgy jajgat, panaszkodik, felkiált, nyög, de nem tudja ezek hanghordozását a két másik hanggal vegyíteni. Az a tökéletes zene, amely legjobban egyesíti ezt a három hangot. A gyermekek képtelenek erre a muzsikára, énekük mindig lélektelen. Úgyszintén semmi hangsúly sincsen beszélő hangjukban. Kiabálnak, de nem hangsúlyoznak, s mint ahogy beszédükben kevés a hangsúly, azonképpen igen erőtlen a hangjuk. A mi növendékünknek még egyhangúbb, még egyszerűbb lesz a beszéde, mert szenvedélyei nem ébrednek föl, s így szavuk sem vegyül majd az ő szavába. Nehogy tragédia- és vígjátékszerepeket írjatok elő nekik felmondásra, s nehogy rá akarjátok venni, hogy megtanuljon, mint mondják, szavalni. Nagyon is meglesz az érzéke ahhoz, hogy megfelelő hangon mondja azokat a dolgokat, melyeket nem érthet, s hogy kellőképpen kifejezze azokat az érzéseket, melyeket sohasem fog átélni.

Tanítsátok meg egyenletesen és tisztán beszélni, jól tagolni, pontosan és mesterkéletlenül ejteni a szavakat, a grammatikai hangsúlyt és a prozódiát ismerni és betartani, mindig elég hangosan szólni, hogy megértsék, de a kelleténél sohase hangosabban, ami a kollégiumban nevelt gyermekek általános hibája. A fölösleg semmiben sem kívánatos.

Éppen így igyekezzetek, hogy hangja az énekben is pontos, egyenletes, hajlékony, hangzatos legyen. Legyen a füle érzékeny az ütem és az összhang iránt, de ezen felül semmi több. Az utánzó és a színpadi zene nem az ő korához illő. Még azt sem akarom, hogy szöveget énekeljen. Ha mégis akarna ilyent énekelni, igyekezni fogok külön az ő számára korát érdeklő dalokat írni, éppolyan egyszerűeket, mint az ő eszméi.

Elgondolhatják, hogy ha ily kevéssé sietek az írás olvasására megtanítani, nem kevésbé fogok sietni, hogy a hangjegy olvasására megtanítsam. Távolítsunk el agyától mindent, ami a figyelmet túlságosan fárasztja, és korántse siessünk elméjét konvencionális jelekhez rögzíteni. Ez utóbbi, megvallom, mintha némi nehézségbe ütköznék. A hangjegyek ismerete ugyanis első pillanatra nem látszik szükségesebbnek, hogy énekelni tudjunk, mint a betűk ismerete, hogy beszélni tudjunk. Mindazonáltal megvan az a különbség, hogy beszéd közben a saját gondolatainkat adjuk vissza, míg az énekléssel csupán mások gondolatait tolmácsoljuk. Tolmácsolásukhoz pedig előbb el kell olvasnunk őket.

Először is azonban: olvasás helyett hallani is lehet, s az éneket a fül

még hívebben fogja fel, mint a szem. S mi több, a jó muzsikáláshoz nem elég, ha visszaadjuk a zenét. Komponálnunk kell. Egyiket a másikkal együtt kell elsajátítanunk, mert e nélkül sohasem fogjuk jól tudni. Először azt gyakoroljátok kis muzsikusotokkal, hogy igen szabályos és igen jó lejtésű frázisokat alkosson, aztán hogy azokat igen egyszerű modulációval összekösse, s végül, hogy egymáshoz való különböző kapcsolataikat helyes pontozással jelölje, ami a kádenciák és a szünetek megfelelő megválasztásával történik. Mindenekfelett pedig: a dallam sohase legyen szertelen, se pátosz ne legyen benne, se kifejezés. Egyszerű legyen a dallam, és mindig énekeljen, a hangnem alapvető húrjaiból eredjen, s a basszust mindig úgy jelezze, hogy a gyermek kiérezze, és nehézség nélkül kísérhesse, mert ahhoz, hogy hangját és fülét kifejleszthesse, mindig csak clavecin-nel szabad énekelnie.

Hogy jobban kiemeljük a hangokat, tagoltan kell őket kiejtenünk. Innen a szolmizálás szokása bizonyos szótagokkal. A fokok megkülönböztetése végett nevekkel kell ellátnunk ezeket a fokokat és különböző állandó helyüket. Innen a hangközök neve, valamint az ábécé bizonyos betűi, melyekkel a billentyűket és a hangsor hangjegyeit jelöljük. *C* és *A* állandó és változatlan hangokat jelölnek, melyeket mindig ugyanazokkal a billentyűkkel adunk vissza. *Do* és *la* már mást jelentenek. A *do* mindig egy dúr hangnem tonikája, vagy pedig egy moll hangnem mediánsa. A *la* mindig egy moll hangnem tonikája, vagy pedig egy dúr hangnem hatodik hangja. Így tehát a betűk jelölik zenei rendszerünk viszonylatainak mozdulatlan határpontjait, míg a szótagok a hasonló viszonyok megegyező állomásait jelölik különböző hangnemekben. A betűk jelzik az egyes billentyűket, a szótagok a hangnem fokozatait. A francia muzsikusok alaposan összekeverték ezeket a megkülönböztetéseket. Egy kalap alá vették a szótagok értelmét a betűk értelmével, fölöslegesen megkettőzték a billentyűknek megfelelő jeleket, s így nem maradt belőlük a hangnemek fokozatainak kifejezése számára. Így aztán az ő szemükben *do* és *C* mindig ugyanazt a dolgot jelöli. Pedig nem így áll a dolog, s nem is szabad, hogy így álljon, mert akkor mire való volna a *C*? Szolmizálásuk módja is rendkívül nehéz, anélkül, hogy bármi haszonnal járna, hogy szabatos fogalom birtokába juttatná az elmét, miután ezzel a módszerrel például ez a két szótag: *do* és *mi* egyaránt jelenthet nagy, kis, bővített és szűkített tercet. Micsoda különös végzet, hogy ahol a legszebb könyveket írják a zenéről, egyúttal a világnak egyenesen az az országa, ahol a zenét a legnehézkesebben tanulják.

Kövessünk növendékünkkel egyszerűbb és világosabb eljárást! Ne legyen az ő számára csak két hangnem, melynek kapcsolatai mindig ugyanazok legyenek, és jelöljék ezeket mindig ugyanazok a szótagok! Ha énekel, ha hangszeren játszik, tudja felépíteni a szükséges hangnemet a neki alapul szolgáló tizenkét hang mindegyikén, s akár *D*-be, akár *C*-be, akár *G*-be stb. modulál, a záróhang mindig *do* vagy *la* legyen, a hangnemnek-

megfelelően! Ily módon mindig megért majd bennünket, a hangnemnek a pontos énekléshez és játékhoz elengedhetetlen kapcsolatai mindig előtte lebegnek majd, előadása szabatosabb lesz, haladása szaporább. Nincs furább dolog, mint az, amit a franciák természet utáni szolmizálásnak neveznek. Nem egyéb ez, mint a fogalmak eltávolítása a dologtól, s helyükbe idegen fogalmak iktatása, amelyek megtévesztik az embert. Mi sem természetesebb, mint transzponálással szolmizálni, amikor a hangnem transzponálva van. De sok is már a zenéből! Oktassátok, ahogyan akarjátok, fő, hogy mindig csak szórakozás legyen.

Most tehát megszereztük a kellő tájékozódást az idegen testek állapotáról a mi testünkhöz viszonyítva: súlyukról, alakjukról, színükről, szilárdságukról, nagyságukról, távolságukról, hőfokukról, nyugvó helyzetükről, mozgásukról. Tudjuk, melyeket kell közelünkbe hoznunk, s melyeket kell eltávolítanunk magunktól, ismerjük a módját, hogyan kell nekilátnunk, hogy legyőzzük ellenállásukat, vagy hogy olyan ellenállást szegezzünk velük szembe, amely megóv attól, hogy kárt tegyenek bennünk. De ennyi még nem elég. Saját testünk szüntelenül a kimerülés útján jár, fel kell tehát frissülnie szüntelenül. Megvan ugyan a képességünk, hogy más anyagokat saját anyagunkká változtassunk, kiválasztásuk mégsem közömbös: nem minden táplálék az ember számára. Sőt, a táplálékul szolgálható anyagok között is vannak többé vagy kevésbé alkalmasak, aszerint, hogy milyen az illető emberfajta alkata, az éghajlat, ahol lakik, különleges vérmérséklete, valamint életmódja, melyet foglalkozása ír elő neki.

Ha a tapasztalatból kellene várnunk, hogy megtanítson bennünket a nekünk megfelelő táplálékok ismeretére és kiválasztására, éhen vagy mérgezéstől halnánk meg. De a magasztos jóság, amely az érzőképes lények élvezetét fennmaradásuk szerszámává alakította, az ínyünknek tetsző dolgok jóvoltából értésünkre adja, hogy mi felel meg gyomrunknak. A természetnek köszönhető, hogy nincsen az embernek biztosabb orvosa, mint a saját étvágya, és ha ősi állapotában tekintem őt, nem merülhet fel kétségem az iránt, hogy a táplálékok, melyeket akkoriban a legkellemesebbnek talált, egyúttal a legegészségesebbek is voltak.

De ez még nem minden. A dolgok alkotója nemcsak azokról a szükségletekről gondoskodik, melyeket bennünk kelt, hanem azokról is, melyeket magunk keltünk magunkban. Ezért rendelte úgy, hogy ízlésünk változzék és módosuljon életmódunkkal. A vágyat ugyanis összhangba hozza ő a szükséglettel. Minél inkább távolodunk a természeti állapottól, annál többet veszítünk természetes ízlésünkből vagy helyesebben: a megszokás egy második természettel áld meg bennünket, amelyet mi oly mértékben iktatunk az ősi természet helyébe, hogy ez utóbbit végül már egyikünk sem ismeri.

Ebből következik, hogy a legtermészetesebb ízlés egyúttal a legegyszerűbb is, mert ez alakul át a legkönnyebben. Ám ha szeszélyeink révén in-

gereknek és izgalmaknak van kitéve, olyan formát ölt, amely nem változik többé. Az az ember, aki még nem tartozik egyik országhoz sem, könnyűszerrel hozzáidomul bármelyik ország szokásaihoz. De az egy bizonyos országhoz tartozó ember nem lesz már más országé.

Úgy vélem, ez igaz minden vonatkozásban, és még igazabb, ha a sajátos értelemben vett ízlésre alkalmazzuk. Első táplálékunk a tej. Az erős ízekhez csak fokozatosan szokunk hozzá, kezdetben húzódozunk tőlük. Gyümölcsök, zöldségek, füvek, majd bizonyos perzselt húsok fűszer és só nélkül voltak az első ember lakomái.[26] Amidőn a vadember első ízben iszik bort, fintort vág, és nem kér többet, s még miközöttünk is előfordul, hogy aki húszéves koráig nem kóstolt még erjesztett italt, nem képes többé megszokni. Bornemisszák lennénk valamennyien, ha nem adtak volna nekünk bort zsenge éveinkben. Végül, minél egyszerűbb az ízlésünk, annál kevésbé válogatós. Leginkább a kevert ételektől húzódozunk. Láttunk-e már valaha is embert, aki utálta a vizet vagy a kenyeret? Íme a természet útmutatása, amely egyúttal szabály a mi számunkra. Igyekezzünk, hogy a gyermek megőrizze, amennyire csak lehet, kezdetleges ízlését. Közönséges és egyszerű legyen tápláléka, ínye csak a kevéssé fűszerezett ízekkel barátkozzék, finnyás ízlést ne sajátítson el.

Nem vizsgálom itten, vajon ez az életmód egészségesebb-e vagy sem. Nem ebből a szempontból tekintem a dolgot. Azért részesítem előnyben, mert tudom, hogy a legjobban egyezik a természettel, s a legkönnyebben alkalmazkodhatik bármely más életmódhoz. Akik azt állítják, hogy a gyermeket olyan táplálékhoz kell hozzászoktatni, amilyenekkel felnőttkorában fog élni, úgy érzem, helytelenül gondolkodnak. Miért kellene, hogy táplálékuk ugyanaz legyen, amikor életmódjuk annyira különböző? A munkától, gondoktól, fáradságtól kimerült embernek ízletes eledelekre van szüksége, mert ezek új lélekrészecskéket visznek fel az agyba. A testi növekedésben levő gyermeknek, aki ugrándozik, bőséges táplálékra van szüksége, mert az sok tápnedvet ad neki. A kész embernek egyébként megvan a hivatása, a foglalkozása, a lakása. De ki biztosít bennünket afelől, amit a sors a gyermeknek tartogat? Semmilyen tekintetben sem szabjunk annyira meghatározott formát neki, hogy majd, ha a szükség kívánja, drágán kelljen megváltoztatnia. Nehogy oda juttassuk, hogy idegen országban éhen haljon, ha nem áll mögötte kíséretének francia szakácsa. Nehogy valaha is azt kelljen mondania, hogy enni csak Franciaországban tudnak. Mellesleg jegyzem meg: mulatságos kis dicséret ez! De én viszont azt mondom, hogy egyedül a franciák nem tudnak enni, mivelhogy oly különleges művészetre van szükségük ahhoz, hogy ételeiket ehetővé tegyék.

Különböző érzékeléseink közül az ízlés adja azokat, amelyek általában

[26] Lásd Pauszaniasz *Arkádiáját*, továbbá az alább közölt részletet Plutarkhoszból.

a leginkább hatnak ránk. Ezért áll inkább érdekünkben, hogy jól megítéljük azokat az anyagokat, amelyek majd testünk anyagává válnak, mint azokat, amelyek csak körülvesznek bennünket. Számtalan dolog közömbös a tapintás, a hallás, a látás számára, de úgyszólván semmi sem közömbös az ízlés számára. S mi több, ennek az érzéknek a tevékenysége teljesen fizikai és anyagi természetű. Egyetlen érzékünk ez, amely nem szól a képzelethez, vagy legalábbis az az érzékünk, amelynek érzékeléseibe a képzelet a legkevésbé játszik bele, míg az összes többi érzék benyomásaihoz az utánzás és a képzelet gyakran érzelmi elemet vegyít. Innen van, hogy általában a gyengéd és kéjvágyó szívek, a szenvedélyes és valóban érzékeny jellemek könnyen tűzbe jönnek a többi érzék hatására, míg az ízléssel szemben meglehetősen lanyhák. Éppen abból a tényből, hogy az ízlés alacsonyrendűbbnek látszik a többinél, s hogy az iránta való hajlamunk mintha megvetendő lenne, én mindennek ellenére azt a következtetést vonom le, hogy a gyermek nevelésének legalkalmasabb módja, ha szájánál fogva vezetjük. Ami falánkságra indít, mindenképpen előnyben részesítendő annál, ami hiúságra ösztönöz, mert az előbbi természet adta vágy, mely közvetlenül függ az érzéktől, míg az utóbbi a közvélemény alkotása, emberi szeszélyek és mindenféle visszaélés függvénye. A falánkság a gyermekkor szenvedélye, s ez a szenvedély nem állja a sarat semmilyen más szenvedéllyel szemben: elenyészik a legcsekélyebb vetélkedésre. Bizony! Higgyétek el nekem, a gyermek nagyon is korán felhagy azzal, hogy az evésre gondoljon! Majd ha szíve nagyon el lesz foglalva, ínye alig foglalkoztatja többé. Mire megnő, ezer viharos érzés fogja félrevezetni a falánkságot, s csupán hiúságát fogja ingerelni. Mert egyedül ez az utóbbi szenvedély húz hasznot a többiből, míg végül el nem nyeli valamennyit. Vizsgálgattam olykor azokat az embereket, akik fontosságot tulajdonítottak a jó falatoknak, akik már ébredésükkor arra gondoltak, hogy mit fognak enni a nap folyamán, s egy lakomát pontosabban írtak le, mint Polübiosz egy csatát. Úgy találtam, hogy mindezek az úgynevezett emberek csupán negyvenéves gyermekek, életerő és szilárdság nélkül, *fruges consumere nati.* A falánkság a tartalmatlan szívek bűne. A falánk ember egész lelke az ínyében van. Egyébre sem termett, csak evésre. Ostoba tehetetlenségében csak az asztalnál találja helyét, csak a fogásokat képes megítélni. Hagyjuk neki ezt a mesterséget, ne sajnáljuk tőle. Többet ér ez neki, mint egy másik, s jobb ez így nekünk is, neki is.

Attól tartani, hogy a falánkság gyökeret ereszt egy valamire való gyermekben, kishitű aggodalmaskodás. Gyermekkorunkban nem gondolunk másra, csak arra, amit megeszünk. Serdült korunkban már nem gondolunk erre, ekkor már minden jó nekünk, hiszen annyi egyéb dolgunk akad. Még sem szeretném, ha ily alantas hajlamot szertelenül használnánk ki, s ha egy szép tett dicsőségét egy jó falatra alapítanánk. Nem látom azonban be, hogy amikor az egész gyermekkor nem áll egyébből, vagy nem volna sza-

bad egyébből állnia, mint játékból és csintalan szórakozásból, miért ne lehetne a merőben testi gyakorlatoknak anyagi és érzékelhető jutalma. Ha egy kis majorkai kosarat lát egy fa tetején, s azt parittyájával leveri, vajon nem igazságos-e, hogy haszna legyen belőle, s hogy egy jó falatozás frissítse fel erejét, melyet megszerzésére fordított?[27] Ha egy fiatal spártai, száz korbácsütést kockáztatva, besurran ügyesen a konyhába, s onnan egy eleven kölyökrókát lop, s miközben ruhájába rejtve viszi, az összekarmolja, harapdálja és összevérezi, de nehogy szégyenére rajtakapják, szemrebbenés és egyetlen jajkiáltás nélkül hagyja belsejét szétmarcangolni, vajon nem méltányos-e, hogy végül is hasznát lássa zsákmányának, s hogy megegye, miután az ette őt? A jó étkezés sohase legyen jutalom. De miért ne legyen annak a fáradozásnak eredménye, melyet megszerzésére fordítunk? Emil korántsem tekinti a süteményt, melyet a kőre helyeztem, jutalomnak azért, mert jól futott. Csupán annyit tud, hogy a sütemény elnyerésének egyetlen módja, ha hamarább érkezik oda, mint más valaki.

Mindez csöppet sem mond ellent azoknak az elveknek, melyeket az imént az ételek egyszerűségéről előrebocsátottam. A gyermek étvágyának felkeltése végett nem kell ugyanis érzékiségét ingerelni, hanem csupán kielégíteni. Ez pedig a világ legközönségesebb dolgai segítségével is elérhető, ha nem iparkodunk ízlését választékossá tenni. Szüntelen étvágya, melyet a növés szükséglete ingerel, biztos fűszer, mely sok egyéb fűszert pótol. Gyümölcsök, tejtermékek, holmi süteményféle, valamivel finomabb a rendes kenyérnél, mindenekfölött pedig ezek mértékletes adagolásának művészete, íme mindaz, amivel gyerekseregeket vezethetünk a világ végére anélkül, hogy a csiklandó ízek kedvteléséhez hozzászoktatnók őket, s hogy megkockáztatnók azt, hogy ínyük elfásuljon.

Egyik bizonyítéka annak a ténynek, hogy a hús kedvelése nem természetes vonása az embernek, a gyermek közönyében van ezen étellel szemben, valamint abban, hogy mindnyájan jobban szeretik a növényi táplálékokat, mint amilyenek a tejtermékek, a sütemények, a gyümölcsök stb. Mindenekfölött fontos, hogy ezt a kezdetleges ízlést ne forgassuk ki természetes mivoltából, s ne tegyük a gyermeket húsevő ragadozóvá, ha nem az egészsége, akkor legalább a jelleme kedvéért! Akárhogyan magyarázzuk ugyanis a tapasztalat tényeit, bizonyos, hogy a nagy húsevők általában kegyetlenebbek és vadabbak, mint a többi emberek. Ez a megfigyelés helytálló mindenütt és minden időben. Az angolok barbársága közismert.[28]

---

[27] Már évszázadok óta felhagytak a majorkaiak ezzel a szokással, amely híres parittyásaik idejéből való.

[28] Tudom, hogy az angolok igen nagyra vannak emberiességükkel és nemzetük jóságos természetével, s *good natured people*-nek hívják magukat. Kürtölhetik ezt, ahogy csak bírják, senki sem fogja utánuk mondani.

A gaurok viszont a legszelídebb emberek.[29] A vademberek mind kegyetlenek, de ez nem az erkölcseiknek köszönhető, mert kegyetlenségük táplálékaikból ered. Úgy mennek háborúba, mintha vadászatra mennének, s az embereket úgy kezelik, mint a medvéket. Angliában a mészárosokat nem fogadják el tanúnak,[30] úgyszintén a sebészeket sem. A nagy gonosztevők a gyilkoláshoz vérivással edzik magukat. Homérosz az élő húst evő ciklopszokat szörnyű embereknek ábrázolja, a lótuszevőket viszont oly szeretetre méltó népnek, hogy aki csak a közelükbe ért, velük akart élni, s még a hazáját is elfelejtette.

„Kérded tőlem – mondotta Plutarkhosz –, vajon miért tartózkodott Püthagorasz az állati hús evésétől. Én ellenben azt kérdezem tőled, micsoda lelkülete volt az első embernek, aki először vitt szájához szétmarcangolt húsdarabot, aki feltörte fogával egy kiszenvedő állat csontjait, aki halott testeket rakatott maga elé, hullákat, aztán testrészeket temetett a gyomrába, melyek egy pillanattal elébb még mekegtek, bőgtek, jártak és láttak? Hogy bírt a keze vasat döfni egy érző lény szívébe? Hogy bírta szeme elviselni egy gyilkosság látványát? Hogy bírta nézni, amint egy védtelen szegény állat vérzik, amint megnyúzzák és feldarabolják? Hogy bírta végignézni, amint a hús vonaglik? És az a szag semmi undort sem keltett benne? Hogy lehet, hogy nem utálta meg, nem riadt vissza a borzalomtól, amikor a szennyes sebekben vájkált, a fekete és alvadt vért tisztogatta rajtuk!"

Nyúzott bőrük hevert a földre szórva,
A tűzön hús sistergett nyársra szúrva.
Ember ha ette, borzadt a velő,
Nyögésük önkebléből tört elő.

„Íme, ilyen képnek kellett megjelennie előtte, s ezt kellett, hogy érezze, amidőn első ízben gyűrte maga alá a természetet, hogy ezt a szörnyű lakomát megrendezze, amidőn első ízben jött meg az étvágya egy élő állatra, amidőn még legelő állattal akart táplálkozni, és amikor kimondta, hogy miképpen kell megfojtani, feldarabolni, megsütni a bárányt, amely az ő tenyerét nyalogatta. Azokon kell megdöbbennünk, akik elkezdték ezeket

[29] A baniánok, akik még szigorúbban tartózkodnak mindenféle hústól, mint a gaurok, csaknem éppoly szelídek, mint ezek. Mivel azonban erkölcsük kevésbé tiszta, vallásuk pedig kevésbé ésszerű, nem olyan becsületesek.

[30] Ennek a könyvnek egyik angol fordítója rámutatott itten tévedésemre, és mind a ketten helyreigazították azt. A mészárosokat meg a sebészeket tanúságtételre bocsátják, de az előbbieket nem fogadják el esküdtekül vagy egyenrangúként ítélőül a büntetőbíróságoknál, a sebészeket azonban igen.

a kegyetlen lakmározásokat, s nem azoktól, akik felhagynak velük. Pedig az előbbiek még mentegethetik barbárságukat olyan mentségekkel, melyek a mi barbárságunk érdekében nem hozhatók fel, s amelyeknek hiánya náluknál százszorta barbárabbá tesz bennünket."

„Istenektől kedvelt halandók – mondanák nekünk ezek az első emberek –, az időket vessétek egybe! Nézzétek csak, mily boldogok vagytok ti, s mily nyomorultak voltunk mi! Az éppen hogy kialakult föld és a gőzökkel terhes levegő akkor még nem engedelmesekedett az évszakok parancsának. A folyók bizonytalan folyása mindenütt megrongálta a partokat. Tócsák, tavak és mély mocsarak árasztották el a föld felszínének háromnegyedét, a többi negyedrészt fák és terméketlen erdők borították. A föld sehol sem termett jó gyümölcsöt. Nem voltak földművelő szerszámaink, nem ismertük használatuk módját, és annak számára, aki semmit sem vetett, az aratás ideje úgysem köszöntött be sohasem. Így aztán az éhség nem távozott tőlünk. Télen a moha meg a fakéreg volt állandó táplálékunk. Tarack és hanga éretlen gyökerei ünnepi eledeleink voltak. És amikor végre az emberek bükkmakkra, dióra vagy makkra leltek, örömükben táncra perdültek egy tölgyfa vagy bükkfa körül holmi paraszti dal dallamára, amelyben a földet dajkájuknak és anyjuknak nevezték. Egyetlen ünnepük volt ez. Ezek voltak egyedüli játékaik, minden egyéb az ember életében csak fájdalom, szenvedés és nyomorúság volt."

„Mikor aztán kénytelenek voltunk fennmaradásunk érdekében a természetet meggyalázni, mert a kifosztott és meztelen föld már semmit sem nyújtott nekünk, inkább megettük nyomorúságunk osztályos társait, mintsem hogy velük pusztuljunk el. De titeket, kegyetlen emberek, ki kényszerít, hogy vért ontsatok? Nézzétek csak, a javaknak mekkora áradata vesz körül! Mennyi gyümölcsöt terem nektek a föld! Mekkora gazdagságot ad nektek a mező meg a szőlőhegy! Mennyi állat kínálja nektek tejét, hogy tápláljon, és gyapját, hogy ruházzon! Mit kívántok még tőlük? Micsoda bőszültség ragad benneteket annyi gyilkolásra, amikor telis-tele vagytok javakkal s élelemmel? Miért hazudtok a mi anyánk ellen, vádolva őt, hogy nem képes táplálni benneteket? Miért vétkeztek Ceres ellen, aki a szent törvényeket hozta, és a kecses Bacchus ellen, aki az emberek vigasztalója? Mintha két marokkal szórt adományaik nem lennének elegendők az emberi nem fenntartására! Van szívetek az ő édes adományaikat csontokkal keverni asztalaitokon s tejet adó állataitok vérével inni tejüket? Ti fenevadaknak nevezitek a párducot meg az oroszlánt, pedig ők kényszerűségből követik ösztönüket, s azért ölik a többi állatot, hogy élhessenek. Ti azonban, akik százszorta vadabbak vagytok náluk, ti leküzditek az ösztönt, s noha semmi sem kényszerít rá, átadjátok magatokat kegyetlen gyönyöreiteknek. Azok az állatok, melyeket megesztek, nem eszik meg a többieket, a ragadozó húsevőket viszont nem eszitek meg, hanem utánozzátok. Nektek csak a szelíd és ártalmatlan állatokra

van étvágyatok, melyek senkinek sem ártanak, sőt ragaszkodnak hozzátok, szolgálnak benneteket, s ti szolgálataik jutalmául felfaljátok őket."

„Ó, gyilkos, aki kivetkőztél természetes mivoltodból! Ha váltig azt állítod, hogy a természet arra teremtett, hogy felfald a hozzád hasonlókat, a húsból és csontból való, hozzád hasonlóan érző és élő lényeket, akkor fojtsd el a borzongást, melyet a természet sugall neked e szörnyű lakoma iránt! Öld meg magad az állatokat, úgy értem, hogy tenkezeddel, szerszámok nélkül, konyhakés nélkül! Körmeiddel szaggasd szét, ahogyan az oroszlán meg a medve csinálja! Harapj bele abba az ökörbe, vájj karmaiddal a bőrébe, és tagold darabokra! Elevenen edd meg a bárányt, fald föl a húsát azon melegen, idd ki a lelkét is a vérével együtt! Borzadsz? Nem mered megpróbálni, hogyan vonaglik az élő hús fogaid között? Szánalmas ember! először megölöd az állatot, aztán megeszed, mintha azt akarnád, hogy kétszer haljon meg. De még ez sem elég. Az elhalt hús visszariaszt még, gyomrod nem bírja elviselni. Más formát kell tehát adni neki, s arra való a tűz. Megfőzöd, megsütöd, szerekkel fűszerezed, hogy álarcot rakhass reá. Hentesekre, szakácsokra, pecsenyesütőkre van szükséged, olyan emberekre, akik magukra vállalják helyetted a gyilkosság borzalmát, és felöltöztetik neked a halott testeket avégből, hogy az ízlés érzéke, melyet félrevezet ez a leplezés, ne utasítsa vissza, ami az ő számára szokatlan, s hogy gyönyörrel ízlelje a hullákat, melyeknek látását még a szem is csak nagy nehezen bírná elviselni."

Noha ez a részlet nem tartozik tárgyamhoz, nem tudtam ellenállni a kísértésnek, hogy lefordítsam, s hiszem, hogy nem sok olvasóm fogja ezt rossz néven venni.

Egyébként rászoktathatjátok a gyermeket olyan étrendre, amilyenre csak akarjátok, feltéve, hogy csak közönséges és egyszerű ételeket adtok neki, s engeditek, hogy egyék, szaladgáljon és játsszék, ahogy kedve tartja. Ha így cselekedtek, biztosak lehettek benne, hogy sohasem fogja agyonenni magát, s az emésztése is rendben lesz. Ám ha felerészben koplaltatjátok, s ő módot talál arra, hogy kijátssza éberségteket, teljes erejével fogja kárpótolni magát, torkig, sőt pukkadásig eszi magát. Étvágyunk csak azért mértéktelen, mert a természet szabályaitól eltérő szabályokat akarunk rákényszeríteni. Mindig csak szabályozunk, előírunk, hozzáadunk, levonunk, mindent csak mérleggel a kézben csinálunk, de ez a mérleg a szeszélyeink mértékére és nem a gyomrunk mértékére jár. Visszatérek azonban példáimhoz. A parasztoknál a kenyeresláda és a gyümölcsöskamra mindig nyitva áll, s náluk a gyermek éppúgy nem ismeri az emésztési zavarokat, mint a felnőtt.

Ha mégis megesnék, hogy egy gyermek túl sokat eszik, amit az én módszeremmel lehetetlennek tartok, a kedvére való szórakozásokkal oly könnyű őt mulattatni, hogy észre sem veszi, s már ki is merült az étlenségtől. Miként lehetséges, hogy ily biztos és ily könnyű eszközök elkerülik a ne-

velők figyelmét! Hérodotosz meséli, hogy a lydiaiak, amidőn a végső éhínség szorongatta őket, játékokat és egyéb szórakozásokat eszeltek ki, melyekkel éhségüket tévútra terelték, s egész napokat töltöttek így, még csak nem is gondolva az evésre.[31] A ti tudós tanítóitok, gondolom, vagy százszor elolvasták ezt a részletet, de még észre sem vették, mily módon lehetne azt a gyermekre alkalmazni. Egy ilyen tanító bizonyára azt felelné nekem, hogy a gyermek nem szívesen hagyja ott ebédjét, hogy elmenjen leckéjét tanulni. Mester, önnek igaza van, én ugyanis nem ilyen szórakozásra gondoltam.

A szaglás érzéke az ízléséhez viszonyítva ugyanaz, ami a látásé a tapintáshoz viszonyítva. Előtte jár, és értesíti, hogy ez vagy amaz az anyag milyen módon fog hatni rá, és hajlamot kelt benne arra, hogy keresse vagy kerülje a szerint a benyomás szerint, melyet előre megkapunk tőle. Hallottam, hogy a vademberek szaglása egészen másképpen működik, mint a mienk, s teljesen eltérően ítélik meg a kellemes és kellemetlen szagokat. A magam részéről én el is hiszem ezt. A szagok önmagukban gyenge ingerek. Inkább a képzeletet, semmint az érzéket hozzák működésbe, és nem annyira azzal hatnak ránk, amit adnak, hanem azzal, amit várunk tőlük. Ha ezt feltételezzük, s ha meggondoljuk, hogy egyesek életmódja ízlésüket teljesen elütővé teszi a többiekétől, akkor természetes, hogy ítéletük is ellentétes lesz az ízekről, következésképpen az ízeket előre jelző szagokról is. Egy tatár éppolyan élvezettel szaglászhatja egy döglött ló büzlő darabját, mint egy közülünk való vadász egy félig elrothadt fogolymadarat.

A mi haszontalan érzékeléseinket, melyeket mintha kerti virágok illata járna át, nem érezhetik olyan emberek, akik azért járnak sokat, mert szeretik a sétát, s akik nem dolgoznak eleget ahhoz, hogy kéjjel élvezzék a pihenést. A mindig éhes embernek nem sok öröme telhetik olyan illatokban, melyek nem az evés hírnökei.

A szaglás a képzelet érzéke. Erősebb feszültséget ad az idegeknek, s nagymértékben izgatja az agyat. Ezért van az, hogy egy pillanatra felüdíti a vérmérsékletet, idő múltával azonban kimeríti. Eléggé ismertek hatásai a szerelemben: egy öltözőszoba lágy illata nem is az az erőtlen csapda, aminek gondolnánk. Nem is tudom, vajon szerencsét kell-e kívánni annak az óvatos és kevéssé érzékeny embernek, vagy pedig szánakozni rajta, akit a kedvese keblén levő virágok illata még sohasem hozott tűzbe.

---

[31] A régi történetírók tele vannak olyan nézetekkel, melyeknek hasznát vehetnők még akkor is, ha a tények, melyeken alapulnak, nem felelnek meg a valóságnak. De mi nem tudunk igazi hasznot húzni a történelemből. A tudományos kritika fölemészt mindent, mintha legalábbis fontos volna, hogy igaz-e valamely tény, amikor hasznos tanulságot lehet levonni belőle! Az eszes embernek úgy kell tekintenie a történelmet, mint egy meseszövedéket, melynek tanulsága igen jól illik az emberi szívhez.

Nem kell tehát, hogy a szaglás túlságosan tevékeny legyen a zsenge életkorban, amikor a képzelet, melyet még kevés szenvedély hevít, alig képes még felindulásra, s amikor még nincsen elég tapasztalatunk, hogy egyik érzékünkkel előre lássuk, amit egy másik érzékünk tartogat nekünk. Tökéletesen igazolja ezt a következetetést a tapasztalat, és biztos, hogy a legtöbb gyermeknél ez az érzék még tompa, sőt csaknem kába. Nem mintha az érzékelés nem lenne őbennük éppolyan finom, sőt talán finomabb, mint a felnőttekben, csakhogy ők semmiféle más fogalmat sem kapcsolnak hozzá, s nem egykönnyen kerülnek a szaglástól gyönyör vagy kín érzésének a hatása alá. Nem simogatja, de nem is sebzi őket úgy, mint bennünket. Azt hiszem, ha nem is lépünk ki ugyanezen rendszer keretei közül, s ha nem is folyamodunk a két nem összehasonlító anatómiájához, könnyen megtaláljuk az okát, amiért a nőkre az illatok általában erősebben hatnak, mint a férfiakra.

A kanadai vademberek állítólag ifjúságuktól fogva oly érzékennyé teszik szaglásukat, hogy, noha vannak kutyáik, vadászatra nem használják őket, hanem ők maguk töltik be saját kutyáik szerepét. Valóban el tudom képzelni, hogyha arra nevelnénk a gyermekeket, hogy maguknak kelljen ebédjüket megszimatolniuk, mint ahogyan a kutya szimatolja a vadat, talán lehetséges volna szaglásukat is ugyanúgy tökéletesíteni. Végelemzésben azonban nem látom be, hogy náluk ennek az érzéknek különösebb hasznát lehetne venni, hacsak nem azért, hogy fölfedjük előttük a szaglás kapcsolatát az ízléssel. A természet nagy gonddal kényszerített bennünket, hogy tisztába jöjjünk ezekkel a kapcsolatokkal. Az utóbbi érzék működését csaknem elválaszthatatlanná tette a másiktól, amidőn szerveiket egymás szomszédságába helyezte, s kettejük között a szájban közvetlen közlekedést létesített, minek folyományaként semmit sem ízlelünk meg anélkül, hogy meg ne szagolnánk. Csupán azt szeretném, ha nem forgatnánk ki e kapcsolatokat természetes mivoltukból a gyermek félrevezetése végett, például úgy, hogy kellemes illattal leplezzük egy gyógyszer utóízét, mert a két érzék túlságosan elütő ahhoz, hogy rá lehessen szedni: a tevékenyebb érzék elnyeli a másik hatását, s a gyermek a gyógyszert nem fogja kevesebb undorral bevenni, ez az undor pedig átterjed valamennyi egyidejű érzékelésére. Elegendő a leggyengébb érzéki benyomás jelenléte ahhoz, hogy a képzelet a másikat is felidézze. Egy igen kellemes illatszer is csak undorító szag lesz számára, és így van az, hogy tapintatlan elővigyázatlanságunk növeli a kellemetlen érzékelések mennyiségét a kellemesek rovására.

A későbbi fejezetekben lesz alkalmam beszélni egy afféle hatodik érzék kimüveléséről, amelyet közérzéknek neveznek, nem annyira azért, mert közös minden emberben, hanem mert a többi érzékek jól szabályozott használatából ered, s a dolgok természetéről valamennyi jelenségük összetalálkozása útján tájékoztat. Következik ebből, hogy ennek a hatodik

érzéknek nincsen saját szerve. Csak az agyban lakozik, és tisztára benső érzékeléseit érzeteknek vagy fogalmaknak nevezzük. Ezeknek a fogalmaknak a száma méri le ismereteink terjedelmét, szabatosságuk és világosságuk adja az elme pontosságát, egymással való összehasonlításuk művészetét nevezzük emberi észnek. Így tehát, amit én érzékelő vagy gyermeki észnek neveztem, abból áll, hogy több érzékelés összjátéka útján egyszerű fogalmakat alkotunk. Amit pedig intellektuális vagy emberi észnek nevezek, abból áll, hogy összetett fogalmakat alkotunk több egyszerű fogalom összjátéka révén.

Ha mármost fölteszem, hogy módszerem a természet módszere, s hogy alkalmazásában nem tévedek, akkor eljuttattuk növendékünket az érzékek birodalmán keresztül egészen a gyermeki ész túlsó határáig. Az első lépésnek, amelyet ezen túl fogunk megtenni, a felnőtt ember lépésének kell lennie. Mielőtt azonban erre az új pályára lépnénk, vessünk egy szempillantást arra, melyet az imént futottunk be. Minden életkornak, az élet minden helyzetének megvan a neki megfelelő tökéletessége, az érettségnek sajátos fajtája. Gyakran hallottunk beszélni kész emberről, de most egy kész gyermeket vegyünk szemügyre. Ez a látvány újszerűbb lesz nekünk, s talán kevésbé kellemes sem lesz.

A befejezett lények létezése oly szegényes és oly korlátolt, hogy amidőn csak azt látjuk, ami van, sohasem érzünk lelki felindulást. A valóságos tárgyakat az agyrémek ékesítik fel, és ha a képzelet nem fűzi a meglepő dologhoz a maga bűvöletét, élvezetünk meddő csupán, mert egy szervre korlátozódik, s a szívet mindig hidegen hagyja. Az ősz kincseiben pompázó föld oly gazdagságot tereget ki, melyet a szem megcsodál, de ez a csodálat korántsem megindító. Inkább a gondolat, mintsem az érzés gyümölcse. Tavasszal a majdnem meztelen mezőt még nem borítja semmi, a fák nem nyújtják árnyaikat, a zöld még csak serkenni kezd, de a szívet már meghatja ez a látvány. Mikor így újjászületni látjuk a természetet, úgy érezzük, hogy magunk is újjáéledünk, a gyönyör tekintete vesz körül bennünket. A szelíd könnyek, a kéjnek ezek a cimborái már ott ülnek pilláink peremén, míg a szüret látványa lehet bármily mozgalmas, élénk, kellemes, mégis száraz szemmel nézzük minduntalan.

Honnan ez a különbség? Onnan, hogy a tavasz látványosságához kapcsolja a képzelet az utána következő évszakokét. A gyengéd bimbókhoz a szem, amint észreveszi őket, hozzáfűzi a virágokat, a gyümölcsöket, az árnyas ligeteket, néha még a titkokat is, melyeket leplezni fognak. Egy pontban egyesít olyan időket, amelyek majd egymást váltogatják, s nem annyira úgy látja a tárgyakat, ahogyan lesznek, hanem ahogyan kívánja őket, mivel megválogatásuk őtőle függ. Ősszel ellenben csak az látható, ami van. Ha el akarunk jutni a tavaszhoz, feltartóztat a tél, s a megdermedt képzelet elhal a havon és a déren.

Innen ered a varázs, melynek jóvoltából szívesebben szemléljük a szép

gyermekkort, mint a tökéletes meglettkort. Mikor élvezünk igazi gyönyört csak felnőtt ember láttán? Akkor, ha tetteinek emléke visszavezet életpályáján, s szemünkben mintegy megfiatalítja. Ha kénytelenek vagyunk csak olyannak látni, amilyen, vagy feltételezni, hogy milyen lesz majd öregkorában, a hanyatló természet gondolata elrontja minden élvezetünket. Mert semmi élvezet sincs abban, ha egy embert nagy léptekkel látunk sírja felé haladni, a halál képzete meg elrútít aztán mindent.

De amikor magam elé képzelek egy tíz-tizenkét éves gyermeket, aki erőteljes, korához képest jól fejlett, egyetlen gondolatom sem támad, amely ne lenne kellemes, akár a jelen, akár a jövő szempontjából. Forrongónak látom, élénknek, virgoncnak, mardosó gondok nélkül, nem gondol a messzi és kínzó jövőre, egész lénye a jelenre irányul, s az életnek olyan teljességét habzsolja, hogy az szinte túlárad rajta. Elképzelem őt egy másik életkorban, amint érzékeit edzi, szellemét, erejét, melyek napról napra fejlődnek benne, s amelyeknek minden pillanatban újabb és újabb tanújelét adja. Szemlélem, mint gyermeket, és tetszik nekem. Elképzelem, mint felnőttet, s még inkább tetszik. Izzó vére mintha az enyémet is tűzbe hozná. Azt hiszem, az ő életéből élek, s életessége megfiatalít.

De üt az óra, s minden megváltozik! Szeme egy pillanat alatt fakóvá lesz, vidámsága tovaszáll, oda az öröm, oda a pajkos játékok. Kézen fogja őt egy szigorú és kellemetlen ember, s komoly hangon ezt mondja neki: *Gyerünk, uram,* s aztán elvezeti. A szobában, ahová belépnek, mintha könyveket látnék. Könyveket! Micsoda szomorú bútorzat az ő korában! A szegény gyermek engedi magát bevonszolni, fájdalmas pillantást vet mindarra, amit ott talál, hallgat, és könnyektől duzzadt szemekkel távozik, sóhajoktól nehéz szívvel, mert ott nem meri könnyeit ontani, sem sóhaját hallatni.

Ó te, akinek nem kell semmi effélétől félned, akinek az élet egyetlen pillanata sem jelent kínzást és bosszúságot, te, aki a nappal érkeztét nyugtalanság nélkül nézed, az éjszakáét türelmetlenség nélkül, s az órákat csak kedvteléseid számlálják, jöjj, én boldog, én szeretetre méltó növendékem, vigasztalj meg jelenléteddel annak a szerencsétlennek az eltávozásáért! Jöjj!... Már itt van, s közeledtére az öröm felindulását érzem, s látom, hogy ebben osztozik velem. Hiszen a társa, a barátja, a játszópajtása az, akihez most odalép, s amint rám néz, biztos benne, hogy nem sokáig lesz szórakozás nélkül. Soha nem függünk egymástól, de mindig megteremtjük az összhangot, és senki mással nem érezzük magunkat oly jól, mint kettesben.

Az arca, a tartása, egész lénye biztonságot és megelégedést sugároz. Arcáról ragyog az egészség, szilárd léptei életerőt kölcsönöznek neki, arcszíne még kényes, de nem fakó, és semmi nőies elpuhultság sincs benne, mert a nap meg a levegő már rányomták nemének tiszteletre méltó bé-

lyegét. Izmai még kerekdedek, de már kezdik jelezni egy kifejlődő arckifejezés vonásait. Szemének, melyet még korántsem hevít az érzelem tüze, legalább megvan már minden vele született derűje.[32] Még nem vonta rá árnyát a hosszas bánat, orcáira még nem húzott barázdát a könnyek végtelen özöne. Nézzétek csak gyors, de biztos mozdulataiban korának élénkségét, a szilárd függetlenséget, a sokszoros testgyakorlat adta tapasztalatot. Nyílt és szabad a tekintete, de nem arcátlan és nem hiú. Arca, melyet nem kényszerítettek könyvek fölé hajolni, nem esik le a gyomrára. Semmi szükség figyelmeztetni, hogy *Föl a fejjel!* – hiszen sohasem csüggesztette le szégyenből vagy félelemből.

Csináljunk helyet neki a gyülekezet kellős közepén! Uraim, tessék megvizsgálni, kérdezzék csak ki a legnagyobb bizalommal! Ne féljenek, hogy kellemetlen vagy fecsegő, vagy hogy illetlen kérdéseket tesz fel! Ne féljenek tőle, hogy hatalmába keríti önöket, hogy egyedül óhajtja majd önöket foglalkoztatni, s hogy majd képtelenek lesznek szabadulni tőle.

Kellemes megjegyzéseket se várjanak tőle, sem hogy azt mondja el, amit én mondtam tollba neki! Ne várjanak tőle mást, csak a naiv és egyszerű, cirkalmazatlan, tetszelgés meg hiúság nélküli igazságot. Megmondja ő majd, ami rosszat tett vagy gondolt, szintoly szabadon, mint a jót, anélkül, hogy a legkevésbé is zavartatná magát attól, hogy milyen hatást tesz majd önökre mondókája. Oly egyszerűen fog élni a beszéddel, ahogyan a neki adott első oktatás megkívánja.

Szeretünk a gyermeknek boldog jövőt jósolni, és mindig fájlaljuk az ostobaságoknak azt az áradatát, amely csaknem mindig felborítja azt a sok reményt, melyet a gyermek nyelvén véletlen szerencse folytán megcsillanó dolgokhoz fűzünk. Az enyém ritkán jogosít fel ilyen reményekre, de nem is ad okot sajnálkozásra. Mert soha egyetlen haszontalan szót sem ejt, és nem merül ki fecsegésben, melyről tudja, hogy úgysem hallgatják. Eszméi korlátozottak, de tiszták. Semmit sem tud betéve, de sokat tud tapasztalatból. Ha kevésbé jól olvas is, mint más gyermek a mi könyveinkből, jobban olvas a természet könyvéből. Esze nem a nyelvén van, hanem a fejében. Kevesebb az emlékezete, mint az ítélete. Csak egy nyelvet tud beszélni, de érti, amit mond. S ha nem is mondja oly jól, mint a többiek, viszont jobban cselekszik, mint a többiek.

Nem tudja mi a rutin, a beidegződés, a megszokás. Amit tegnap csinált, nincs befolyással arra, amit ma tesz.[33] Sohasem igazodik sémákhoz,

---

[32] *Natia.* Olasz jelentésében használom ezt a szót, mivel a franciában nem találok megfelelő rokon értelműt. Ha tévedtem, üsse kő, a fontos az, hogy megértsenek.

[33] A szokás varázsa az ember természetes restségéből adódik, s ez a restség fokozódik, ha engedünk neki: könnyebben tesszük azt, amit egyszer már tettünk. Ha kitaposott az út, könnyebb rajta a járás. Meg is lehet figyelni, a szokás hatalma igen erős az aggastyánok és a szenvtelen emberek, de igen gyenge a fiatalok meg az élénk

nem enged a tekintélynek, sem a példának, nem cselekszik és nem beszél másként, csak ahogyan megfelel neki. Ne várjatok tehát tőle tollba mondott beszédeket, sem betanult modort, mert eszméit mindig híven fogja kifejezni, viselkedése mindig hajlamaiból fog megszületni.

Bizonyos kisebb számú erkölcsi fogalmat leltek fel benne, amelyek jelenlegi állapotára vonatkoznak, de egyetlen fogalma sem lesz az emberek viszonylagos állapotáról. De mire való lenne is ilyesmi őneki, amikor egy gyermek még nem tevékeny tagja a társadalomnak? Beszélhettek neki szabadságról, tulajdonról, sőt akár szokásról is, tudni csak ennyit tudhat róla: tudja, hogy miért az övé, ami az övé, s hogy miért nem az övé, ami nem az övé. Ezenfelül semmit sem tud. Beszélj csak neki kötelességről és engedelmességről, nem tudja, mit akarsz neki mondani. Parancsolj neki valamit, nem fog megérteni. De mondjátok ezt neki: Ha megteszed nekem ezt a szívességet, alkalomadtán viszonozni fogom, s abban a pillanatban iparkodni fog kedvetekben járni, mert több sem kell neki, mint hogy kiterjessze hatáskörét, s olyan jogokat szerezzen fölöttetek, melyekről tudja, hogy sérthetetlenek. Talán jól is esik neki, hogy ő is helyet tölt be, hogy számba veszik, hogy valamire tartják. Ám ha ez az indíték is szerepet játszik itten, akkor ő már kilépett a természet kereteiből, ti pedig nem valami jól dugaszoltátok be előre a hiúság minden ajtaját.

Ami őt illeti, ha valami segítségre lesz szüksége, habozás nélkül kéri majd a legelső embertől, aki útjába akad. A királytól éppúgy kérné, mint a lakájától. Minden ember egyenlő még az ő szemében. Arckifejezéséről, amellyel kér, láthatjátok, hogy érzi: nem tartoznak neki semmivel. Tudja, hogy kegy az, amit kér. Azt is tudja, hogy emberiességből juttatnak neki valamit. Kifejezései egyszerűek és szűkszavúak. Hangja, tekintete, taglejtése oly lény sajátja, aki egyaránt megszokta az előzékenységet és a visszautasítást. Nem a rabszolga csúszó-mászó, szolgai megalázkodása ez, sem a gazda parancsoló hanghordozása. Szerény bizalom ez az őhozzá hasonlóban, nemes és megható szelídség ez olyan szabad lény részéről, aki érzékeny is, gyenge is, s aki szabad, de erős és jótevő lény segítségéért könyörög. Ha megtagadjátok neki, amit kér, nem fog köszönetet mondani, de érezni fogja, hogy adósságot csinált. Ha megtagadjátok tőle, nem fog panaszkodni, nem fogja tovább kérni, mert tudja, hogy hasztalan lenne. Nem azt gondolja: visszautasítottak, hanem ezt: nem volt lehet-

---

emberek esetében. Uralma csak a gyenge lelkeknek való, s napról napra mindinkább gyengíti őket. Az egyedül hasznos szokás a gyermekeknél az, ha könnyedén alávetik magukat a dolgok előírta szükségszerűségnek, a felnőtteknél pedig az az egyedül hasznos szokás, ha könnyedén alávetik magukat az észnek. Minden más megszokás: romlottság.

séges. És amint már mondottam, a helyesen felismert szükségesség ellen nem lázadozik az ember.

Hagyjátok őt magára szabadságban, nézzétek, mint cselekszik, s egy szót se szóljatok hozzá! Arra figyeljetek, amit tenni fog, s hogy miként lát hozzá! Nincs szüksége arra, hogy magamagának bizonyítsa, hogy ő szabad, s így semmit sem tesz hebehurgyaságból, vagy csak azért, hogy önmaga feletti hatalmát kimutassa. Hiszen tudja, ugye, hogy mindig is ura önmagának! Fürge, könnyed, tettre kész, mozdulatain életkorának teljes elevensége látszik, de egyetlen mozdulatára sem mondhatjátok, hogy ne lenne valami célja. Bármit is akar tenni, sohasem vág bele semmibe, ami erejét meghaladhatja, mert jól kipróbálta azt és ismeri. Eszközeit mindig szándékaihoz méri, és ritkán tesz valamit anélkül, hogy biztos ne lenne a sikerben. Szeme figyelmes és mérlegelő. Nem úgy jár-kél, hogy együgyűen kérdezősködik a többieknél mindarról, amit lát, hanem maga vizsgálgatja, és mielőtt kérdezne, addig bajlódik, amíg megtalálja, amit meg akar tudni. Ha váratlanul zavarba jut, kevésbé zavarodik meg, mint másvalaki. A kockázattól is kevésbé hőköl vissza. Képzelete ekkor még tétlen, s mivel semmit sem tettünk felélesztésére, csak azt látja, ami van, csak annyira becsüli a veszedelmeket, amennyit érnek, és mindig megőrzi hidegvérét. A szükségesség túlságosan gyakran nehezedik rá, semhogy újra ellene szegüljön. Születése óta viseli ezt az igát. Alaposan megszokta, s így mindig kész mindenre.

Akár foglalatoskodik, akár szórakozik, neki egyre megy minden. Játékai az ő foglalatosságai, nem érez köztük különbséget. Mindennek, amit tesz, olyan érdeklődéssel lát neki, hogy nevetésre késztet, s olyan szabadon, hogy mindenképpen tetszést arat: egyszerre mutogatja fordulatos szellemét és széles ismeretkörét. Ugye, hogy illik e látvány az ő életkorához, ez a bájos és szelíd látvány: egy csinos gyermek eleven és vidám szeme, elégedett és derűs tekintete, nyílt és mosolygó arckifejezése, aki midőn játszik, a legkomolyabb dolgokat csinálja, vagy ha mélységesen elfoglalt, a legkönnyelműbben szórakozik.

Ha pedig most összehasonlítás útján akarjátok megítélni, hagyjátok elegyedni a többi gyermekek közé, hadd csinálja, amit akar. Csakhamar látni fogjátok, melyik az igazán kialakult gyermek, s melyik közelíti meg leginkább a korához illő tökéletességet. A városi gyermekek közül egyik sem ügyesebb őnála, de ő ugyanakkor erősebb valamennyinél. A parasztgyermekekkel felér erőben, felülmúlja őket ügyességben. Viszont helyesebben ítél, gondolkodik, és előbbre lát valamennyinél olyan dolgokban, melyek a gyermekkor színvonalán állnak. Ha arról van szó, hogy cselekedjék, fusson, ugorjék, tárgyakat mozdítson el, súlyos dolgokat emeljen, távolságot becsüljön, játékokat találjon ki, díjakat nyerjen, mintha csak az ő parancsaira várna a természet, oly könnyedén tud a maga akarata alá gyűrni minden dolgot. Arra termett, hogy vezessen, hogy kormányozza

az őhozzá hasonlókat. A tehetség és a tapasztalat helyettesíti nála a jogot és a tekintélyt. Adhattok neki olyan ruhát és nevet, amilyent akartok. Mindez nem számít. Ő lesz az első mindenütt, ő lesz mindenütt a többiek főnöke. Azok pedig mindig érezni fogják fölényét. Nem akar parancsolni, mégis ő lesz az úr. Azok meg azt hiszik, hogy nem engedelmeskednek, és engedelmeskedni fognak.

Ime, eljutott a gyermekkor érett szakaszáig, és a gyermek életét élte. Tökéletességét nem a boldogsága árán vásárolta meg, sőt, egyik a másikat támogatta. Miközben megszerezte életkorának minden értelmét, boldog volt és szabad, amennyire csak alkata megengedte ezt neki. Ha a végzet kaszája learatja is benne reményeinek virágát, nem lesz okunk, hogy egyszerre sirassuk benne életét is, halálát is. Nem növeljük fájdalmunkat ama fájdalmak emlékével, melyeket okoztunk volna neki, hanem így beszélünk majd: Legalább élvezte gyermekkorát; nem hagytuk, hogy bármit is elveszítsen abból, amit a természettől kapott.

Nagy hátránya ennek a zsengekori nevelésnek az, hogy csak a tisztán látó embereknek van érzékük iránta, s hogy egy ily nagy gonddal felnevelt gyermekben a parlagi szemek nem látnak mást, mint egy vásott fickót. A tanító általában többet törődik a maga érdekeivel, mintsem a növendékéével. Minden igyekezete arra irányul, hogy bizonyítsa: nem vesztegeti hiába az idejét, s hogy tisztességesen megszolgálja a kapott pénzt. Kirakatként könnyen mutogatható tapasztalattal látja el, amely kívánatra bármikor használható. Nem fontos neki, hasznos-e, amire tanítja, fő, hogy mutatós legyen. Válogatás és megkülönböztetés nélkül halmoz össze százféle limlomot az emlékezetében. Ha a gyermek megvizsgálására kerül sor, kiteregettetik vele az áruját. Ki is teregeti, mindenki megelégedésére. Aztán összehajtogatja batyuját és odébbáll. Az én növendékem nem ily gazdag, neki nincs kibontani való batyuja, nincs egyéb mutogatni valója, csak saját maga. Mert hát a gyermek, akárcsak a felnőtt, nem látható meg egy szempillantásra. Hol vannak azok a megfigyelők, akik első szempillantásra meg tudják ragadni a gyermek jellemző vonásait? Vannak ilyenek, de kevesen, százezer apa közül egy sincs a soraikban.

A túlságosan sok kérdezősködés mindenkit untat és visszariaszt, legkivált a gyermeket. Néhány perc leforgása múltán ellankad a figyelme, nem hallgatja tovább azt, amit a makacs kérdező kérdez tőle, s csak úgy találomra válaszol. Ilyen módon vizsgáztatni a gyermeket: hiábavaló vaskalaposság. Egy röptében elkapott szó gyakran hívebben festi le érzéküket és elméjüket, mint egy sereg hosszú beszélgetés. Ügyelni kell azonban, hogy ez a szó ne legyen se tollbamondás, se véletlen eredménye. Magunknak is alapos ítélőképességgel kell rendelkeznünk ahhoz, hogy lemérhessük a gyermek ítélőképességét.

Hallottam, amint a boldogult Hyde mylord mesélte, hogy egyik barátja, aki háromévi távollét után tért vissza Itáliából, meg akarta vizsgálni ki-

lenc-tíz esztendős fiának haladását. Egyik este sétára indult a fiúval és nevelőjével egy mezőre, ahol az iskolások sárkányok eregetésével szórakoztak. Séta közben az apa így szólt fiához: *Hol a sárkány, amelynek ott az árnyéka?* A gyermek habozás nélkül, fejét föl sem emelve így szólt: *Az országúton.* És valóban – fűzte hozzá Hyde mylord – az országút a nap és miközöttünk volt. Az apa erre a feleletre megcsókolta fiát, és ezzel be is fejezte a vizsgáztatást. Szó nélkül tovább ment, és másnap életjáradékról szóló okiratot küldött a nevelőnek rendes fizetésén felül.

Ez az apa volt az igazi férfiú! És a fia – micsoda ígéret! A kérdés pontosan a gyermek korához illett. A felelet bizony egyszerű volt, de íme, mily szabatos gyermeki ítélőképességet feltételez! Ugyanígy törte nyereg alá Arisztotelész tanítványa azt a híres paripát, melyet egyetlen lovász sem bírt megszelídíteni.

Harmadik könyv

Bár az ifjúkorig az élet egész folyama a gyengeség ideje, van egy pont ezen első életkor tartamában, amikor az erők fejlődése túlhalad a szükségletekén, s így a növekvőben levő állat – noha önmagában véve gyenge még – viszonylag erőssé válik. Valamennyi szükséglete nem fejlődött még ki, meglevő erői nagyon is elegendőek tehát arra, hogy meglevő szükségleteit kielégítse. Mint ember igen gyenge volna, mint gyermek igen erős.

Honnan ered az ember gyengesége? Az egyenlőtlenségből, mely ereje és vágyai közt fennáll. Szenvedélyeink tesznek gyengévé bennünket, mert kielégítésükre több erő kellene, mint amennyit a természet adott. Csökkentsétek tehát vágyaitokat! Annyi ez, mint ha erőtöket növelnétek. Aki többre képes, mint amennyire vágyik, annak fölöslege van, s bizonnyal igen erős lény. Íme, a harmadik gyermekkori állapot. Erről kell mostan beszélnem. Továbbra is gyermekkornak nevezem – alkalmas kifejező szó hiányában, mert ez az életkor közeledik ugyan már az ifjúkorhoz, de még mindig nem azonos a serdülőkorral.

A gyermek ereje tizenkét vagy tizenhárom éves korában jóval gyorsabban fejlődik, mint szükségletei. A leghevesebb és legszörnyűbb szükséglet még nem kopogtatott ajtaján. Megfelelő szerve is tökéletlen még, s mintha arra várna, hogy az akarat kényszerítse kilépni ebből a tökéletlenségből. A gyermek kevéssé érzékeny a levegő és az évszakok ártalmai iránt, könnyűszerrel szembeszáll velük. Növekvő melege a ruhát pótolja, étvágya a fűszereket. Az ő korában minden jó, ami tápláló. Ha álmos, elnyúlik a földön, és máris alszik. Mindenütt azt látja, hogy csak olyan dolgok veszik körül, melyekre szüksége van. Nem kínozza őt semmiféle képzelt szükséglet. Mások véleményének semmi hatása sincsen őreá. Vágya nem terjed tovább, mint ameddig a karja ér. Teljesen beéri önmagával, de ez még nem minden: még több is az ereje, mint amennyi kell neki. Életének ebben az egyetlen időszakában történik ez meg vele.

Előre érzem az ellenvetést. Nem azt mondják majd, hogy a gyermeknek több a szükséglete, mint amennyit tulajdonítok neki, de tagadni fogják, hogy megvan az az ereje, amelyet neki juttatok. Arra persze nem gondolnak, hogy tanítványomról beszélek, és nem azokról a járóbabákról, amelyek egyik szobából a másikba utaznak, dobozban végeznek mezei

munkát, és papírterheket cipelnek. Azt felelik majd nekem, hogy a férfiúi erő csak a férfiúsággal együtt jelentkezik, hogy csak az a testet éltető fluidum, amely a megfelelő véredényekben fejlődik ki, s az egész testben eloszlik, képes ellátni az izmokat szilárdsággal, tevékenységgel, feszültséggel és rugalmassággal, amiből aztán valódi erő származik. Ez a szobatudósok filozófiája. Én azonban a tapasztalást hívom tanúnak. Végignézek a földeken, s tagbaszakadt fiúkat látok, amint túrják a földet, kapálnak, fogják az eke szarvát, boroshordót emelnek, és hajtják a szekeret, akár az apjuk. Felnőttnek néznéd őket, hogyha hangjuk csengése el nem árulná, hogy micsodák. Még a városainkban is vannak fiatal munkások, kovácslegények, szerszámkészítők, patkolók, akik csaknem olyan tagbaszakadtak, mint mestereik, és aligha lennének kevésbé ügyesek, ha a megfelelő időben fogták volna be őket gyakorlatra. Ha van különbség – s én elismerem, hogy van –, jóval csekélyebb az, mint ami a felnőtt ember szertelen vágyai és a gyermek korlátolt vágyai között van. Itt egyébként nemcsak testi erőről van szó, hanem elsősorban a szellem erejéről és képességéről, amely azt pótolja vagy irányítja.

Ez az időköz, amikor az egyén többre képes, mint amennyire vágyik, nem az ő teljes értelemben vett legnagyobb erejének ideje, de – mint mondottam – legnagyobb viszonylagos erejének ideje. Az élet legbecsesebb ideje ez; oly időszak, amely csak egyszer jő el. Igen rövid idő, s mint a továbbiakban látni fogjuk, annál rövidebb, minél fontosabb számára, hogy jól használjuk fel.

Mit fog hát csinálni ezzel a képesség- és erőfölösleggel, amelyből pillanatnyilag túl sok van neki, de amely egy másik életkorban hiányzik majd neki? Igyekezni fog olyan gondoskodásokra fordítani, amelyekből szükség esetén hasznot húzhat. Átlendíti, hogy úgy mondjam – a jövőbe, jelenlegi lénye fölöslegét: az erőteljes gyermek készleteket gyűjt a gyenge férfiú számára. Raktárait azonban nem ládákban létesíti majd, mert ezek ellophatók tőle, sem csűrökben, melyekhez semmi köze sincs. Hogy valójában magáévá tegye szerzeményét, karjában, fejében, önmagában fogja elhelyezni. Itt az ideje tehát a munkának, az oktatásnak, a tanulmánynak, és figyeljétek csak meg, hogy nem magam választom meg önkényesen, hanem egyenesen a természet jelzi így.

Az emberi értelemnek megvannak a maga korlátai, és nemcsak hogy nem tudhat az ember mindent, hanem még azt a keveset, amit a többi emberek tudnak, sem tudhatja teljes egészében. Miután minden hamis kijelentés ellentéte igazság, az igazságok száma éppoly kimeríthetetlen, mint a tévedéseké. Van tehát választék a tanítandó dolgok között, mint ahogy a tanulásukra alkalmas időt is meg lehet választani. A számukra hozzáférhető ismeretek közül egyesek hamisak, mások haszontalanok, ismét mások arra valók, hogy táplálják a gőgjét annak, aki az illető ismeretek birtokában van. Azok a csekély számú ismeretek, amelyek valóban

jólétünket egyengetik, egyedül méltóak arra, hogy bölcs ember kutassa őket, következésképpen olyan gyermekhez illenek, akit bölccsé akarunk tenni. Szó sincs róla, hogy azt tudja, ami van, hanem csupán azt, ami hasznos.

Ebből a csekély számból le kell még vonni itt azokat az igazságokat, amelyek megértésükhöz már teljesen kialakult értelmet kívánnak. Továbbá amelyek feltételezik az emberi viszonyok ismeretét, amelyet a gyermek nem képes megszerezni, s végül amelyek önmagukban igazak ugyan, de a tapasztalt lelket arra ösztönzik, hogy egyéb dolgokról hibásan gondolkodjék.

Íme tehát, a létező dolgokhoz viszonyítva bizony szűk körre kell szorítkoznunk, de még ez a kör is micsoda mérhetetlen világot alkot egy gyermek elméjének mértékéhez képest! Ó, te vakhomály az emberi értelemben, mely vakmerő kéz mert fátyolodhoz nyúlni? Mekkora szakadékokat látok tátongani hiábavaló tudományaink jóvoltából e szerencsétlen ifjú körül! Ó, te, aki most vezetni fogod őt e veszedelmes ösvényeken, és föllebbented a természet szent függönyét szemei előtt, reszkess! Helyezd előbb biztonságba jó előre a fejét meg a magadét is! Óvakodj, nehogy szédüljön az övé vagy a tied, vagy esetleg mindkettőtöké! Rettegj az agyafurt hazugság varázsától és a gőg mámorító gőzeitől! Emlékezzél, emlékezzél szüntelenül, hogy a tudatlanság még sohasem okozott bajt, mert csak a tévedés végzetes, s hogy amit nem tudunk, az nem vezethet tévútra, hanem csak az, amit tudni vélünk!

A geometriában való haladásán próbálhatod ki és mérheted le biztosan értelme fejlődését. Mihelyt azonban különbséget tud tenni a hasznos és a haszontalan között, sok kímélettel és művészettel kell élnünk, hogy bevezethessük a spekulatív tudományokba. Ha például azt akarjátok, hogy két vonal között megkeresse a középarányost, kezdjétek úgy, hogy egy adott téglalappal egyenlő négyzetet kelljen találnia. Ha két középarányosról van szó, előbb a köb megkétszerezésének problémájával kell érdeklődését felkelteni stb. Lám, így jutunk fokról fokra közelebb az erkölcsi fogalmakhoz, amelyek a jót a rossztól megkülönböztetik! Mind ez ideig nem ismertünk más törvényt, mint a szükségességét, most viszont azt vesszük tekintetbe, ami hasznos. Csakhamar elérkezünk ahhoz, ami jó és megfelelő.

Ugyanaz az ösztön lelkesíti az ember különböző képességeit. A kifejlődni igyekvő test tevékenységét felváltja a művelődni igyekvő szellem tevékenysége. Kezdetben a gyermek csak mozgékony, később kíváncsi lesz, és ez a kíváncsiság, ha jól irányítják, ösztökéje annak az életkornak, amelyhez íme eljutottunk. A természettől eredő hajlamokat különböztessük meg mindig az emberi nézetekből eredőektől. Van egy tudásvágy, amely csak azon a vágyon alapul, hogy tudósnak tartsanak bennünket. Van egy másik, amely az ember természetes kíváncsiságából születik min-

den iránt, ami közvetve vagy közvetlenül érdekelheti. A jólét velünk született vágya s e vágy teljes kielégítésének lehetetlensége arra késztet, hogy mindig újabb eszközöket keressünk növelésére. Ez az első hatóereje a kíváncsiságnak, természetes hatóerő az emberi szív számára, de csak szenvedélyeink és felvilágosodásunk arányában fejlődik ki. Képzeljetek el egy elhagyott szigetre kitett filozófust, műszerekkel és könyvekkel, abban a biztos tudatban, hogy hátralevő napjait egyedül kell ottan eltöltenie. Bizony alig fog többé a világrendszerrel bíbelődni vagy a vonzás törvényeivel, vagy a differenciálszámítással. Talán egyetlen könyvét sem üti fel többé, viszont minduntalan bejárja majd a szigetet, annak minden zugát, akármekkora legyen is az. Vessük ki hát még első tanulmányainkból is azokat az ismereteket, amelyeket az emberi természet aligha kedvelhet, és szorítkozzunk olyan ismeretekre, melyeknek keresését az ösztön sugallja.

Az emberi nem szigete a föld, a szemünket leginkább megkapó tárgy a nap. Mihelyt kezdünk eltávolodni magunktól, első megfigyeléseink szükségképpen erre a kettőre irányulnak. Innen van, hogy úgyszólván mindenik népnek a filozófiája egyedül a föld képzeletbeli felosztása és a nap isten volta körül forog.

Micsoda zökkenő! – fogják talán mondani. – Az imént még csak azzal voltunk elfoglalva, ami közvetlenül érint és körülvesz bennünket, s íme, most egyszerre csak a földgolyót futjuk be, s átugrunk a világegyetem túlsó sarkába! Ez a zökkenő fejlődő erőnknek és szellemünk hajlamának következménye. Gyengeségi és elégedetlenségi állapotunkban önfenntartásunk gondja bensőnkre összpontosít minket. Hatalmi állapotunkban és erőnk teljében lényünk kiterjesztésének vágya kiemel önmagunkból, s oly messzire lendít, amennyire csak lehetséges. Mivel azonban az intellektuális világ még ismeretlen előttünk, gondolatunk nem jut messzebbre a szemünknél, értelmünk pedig csak az általa megmért térrel együtt terjeszkedik.

Erzékeléseinket alakítsuk át eszmékké, de az érzékelhető tárgyakról ne ugorjunk azonnal át a szellemi tárgyakra. Az előbbiek révén kell eljutnunk az utóbbiakhoz. Az elmének, amidőn első műveleteit végzi, mindig az érzékek legyenek vezetői! Semmi más könyv nem kell, csak a világ, semmi más oktatás, csak a tények. A gyermek, amidőn olvas, nem gondolkodik, csak olvas. Nem művelődik, csak szavakat tanul.

Tegyétek növendéketeket figyelmessé a természet jelenségei iránt, s akkor csakhamar kíváncsivá fogjátok tenni! Mialatt azonban tápláljátok kíváncsiságát, soha ne siessetek kielégíteni! Adjátok keze ügyébe a kérdéseket, és hagyjátok, hadd oldja meg ő maga! Ne azért tegyen szert tudásra, mert ti megmondtátok neki, hanem azért, mert magától megértette: ne tanulja a tudományt, hanem találja fel. Ha csak egyszer is tekintéllyel

helyettesítitek a gondolatot elméjében, nem fog többé gondolkodni, mások véleményének játékszerévé válik mindörökre.

Földrajzra akarjátok tanítani a gyermeket, és földgömböket, éggömböket, térképeket kerestek neki. Mennyi gépezet! Mire való ez a sokfajta ábrázolás? Miért nem úgy kezditek, hogy magát a tárgyat mutatjátok neki, hogy legalább azt tudja, miről beszéltek neki?!

Egy szép este sétálni megyünk egy megfelelő helyre, ahol a teljesen nyílt látóhatár a maga egészében láttatja a lenyugvó napot. Megfigyeljük ottan azokat a tárgyakat, amelyek lenyugvásának helyét felismerhetővé teszik. Másnap, hogy friss levegőt szívjunk, visszatérünk ugyanarra a helyre, napfelkelte előtt. Már messziről jelentkezik előreküldött fénysugaraival. A tűzáradat fokozódik, mintha a napkelet csupa lángban állna. Ennek ragyogásánál várjuk az égitestet, már jóval azelőtt, hogy mutatkoznék, s mintha minden pillanatban megjelennék. Végül aztán szemünk előtt van. Egy ragyogó pont tör elő, mint a villám, s tüstént betölti az űrt. A sötétség fátyla szétlebben és összeomlik: az ember ráismer otthonára, és úgy találja, hogy megszépült. A növényzet az éjszaka folyamán elevenebb zöld színt öltött magára. Az ébredő nappal, amely megvilágítja, az első sugarak, amelyek megaranyozzák, a harmat csillogó fátylát terítik rá, s ez fényt és színeket tükröz a szemünkbe. Madarak kórusai egyesülnek, s versengve köszöntik az élet atyját. – Oly pillanat ez, amidőn egyikük sem hallgathat. – Csiripelésük gyenge még, és lassúbb meg szelídebb, mint a nap hátralevő szakában; békés ébredés bágyadtsága érződik benne. Mindeme tárgyak összejátszása a frisseség benyomását kelti érzékeinkben, s mintha egészen lelkünkig hatolna. Egy negyedórányi bűvölet ez, nincs ember, aki ellenállna neki: ily magasztos, ily szép, ily elragadó látványnyal szemben csődöt mond a hidegvér.

A mester csupa lelkesedés, s ezt az érzését közölni akarja a gyermekkel. Azt hiszi, úgy hozhatja őt tűzbe, ha felhívja figyelmét a benyomásokra, melyek őt magát is tűzbe hozták. Merő ostobaság! Az ember szívében él a természet látványa. Éreznünk kell ahhoz, hogy láthassunk. A gyermek észreveszi a tárgyakat, de nem képes észrevenni a kapcsokat, amelyek összetartják; nem képes meghallani koncertjük édes összhangját. Oly tapasztalatra van szüksége, melyet még nem szerzett meg, oly érzelmekre, melyeket még nem élt át, mert csak így érezheti azt az összetett benyomást, amely egyszerre ered mindezekből az érzékelésekből. Ha még sohasem bolyongott kietlen síkságon, ha nem égette még forró homok a talpát, ha soha nem hatott még rá nyomasztólag a napégette sziklák fojtogató heve, akkor hogyan is élvezné egy szép reggel friss levegőjét? Hogyan bűvölné el érzékeit a virágok illata, a zöld lombok bája, a harmat nedves párája, a süppedő és puha járás a pázsiton? Vajon eltöltheti-e őt gyönyörteli izgalommal a madarak éneke, ha a szerelem és a kéj szava még ismeretlen előtte? Vajon micsoda elragadtatással nézheti ilyen szép

nappal világrajöttét, ha képzelete nem tudja még lefesteni neki azt az elragadtatást, amellyel egy ilyen nap betölthető? S végül elérzékenyülhet-e a természet szép látványán, ha még csak azt sem tudja, micsoda kéz gondoskodott feldíszítéséről?

Ne szónokoljatok a gyermeknek olyan dolgokról, amiket nem képes megérteni! Semmi leírást, semmi ékesszólást, semmi szóképet, semmi költészetet! Nincs most szó érzelemről, sem ízlésről. Legyetek továbbra is világosak, egyszerűek és hidegek. Nagyon is korán eljön az ideje, hogy más nyelven szóljatok hozzá.

Ha a mi elveink szellemében neveltétek, ha minden segédeszközét önmagából teremti elő, s ha csak akkor folyamodik máshoz, amikor már felismerte a maga elégtelenségét: minden új tárgyat, melyet meglát, hosszasan és szótlanul fog vizsgálni. Elgondolkodó és nem kérdezősködő. Elégedjetek meg annyival, hogy idejében teszitek elébe a tárgyakat! Aztán mihelyt látjátok, hogy kíváncsiságát kellőképpen foglalkoztatja, valami szűkszavú kérdést tegyetek fel neki, amely rávezeti a feleletre.

Ilyen alkalommal – miután alaposan megszemléltétek vele együtt a felkelő napot, s miután ugyanerről az oldalról felhívtátok figyelmét a hegyekre meg a többi szomszédos tárgyakra, s miután hagytátok, hogy fesztelenül cseveghessen mindezekről – maradjatok néhány pillanatig csendben, mint az álmodozó emberek, s így szóljatok hozzá: Arra gondolok, hogy tegnap este a nap amott nyugodott le, ma reggel azonban emitt kelt fel. Vajon hogyan lehetséges ez? Ne fűzzetek ehhez semmilyen egyéb megjegyzést! Ha kérdéseket tesz föl, ne válaszoljatok neki, tereljétek másra a beszédet! Hagyjátok őt magára, biztosak lehettek benne, hogy gondolkodni fog rajta.

Ahhoz, hogy a gyermek rászokjék a figyelmességre, s hogy alaposan hasson rá valami érzékelhető igazság, kell, hogy ez utóbbi néhány napig nyugtalanítsa, mielőtt rájönne. Ha nem fogja fel ilyen módon kellőképpen a szóban forgó dolgot, van rá mód, hogy még érzékelhetőbbé tegyük azt számára. Ez a mód pedig nem egyéb, mint a kérdés megfordítása. Ha nem tudja, hogy a nap miként jut el nyugtától keltéig, legalább azt tudja, hogy miként jut el keltétől nyugtáig. Erre a szemei is megtanítják. Világítsátok meg tehát az előbbi kérdést az utóbbival, s akkor kiderül, hogy növendéketek vagy teljesen ostoba, vagy pedig az analógia sokkal világosabb, semhogy figyelmét elkerülhetné. Íme, ez az ő első leckéje kozmográfiából.

Mivel mindig lassan haladunk, érzékelhető eszméről érzékelhető eszmére, aztán sokáig tart, amíg megszokjuk ugyanazt az eszmét, mielőtt még egy másikra térhetnénk át, s végül, mivel sohasem kényszerítjük növendékünket a figyelmességre, ettől az első leckétől még messze van a Nap pályájának és a Föld alakjának ismerete. Mivel azonban az égitestek valamennyi látszólagos mozgása ugyanannak az elvnek engedelmeskedik, s

mivel az első megfigyelés elvezet valamennyihez, kevesebb erőfeszítésre, ámbár hosszabb időre van szükségünk ahhoz, hogy eljussunk az egynapi forgástól a napfogyatkozások kiszámításáig, mint ahhoz, hogy jól megértsük a nappalt és az éjszakát.

Mivelhogy a Nap a Föld körül forog, kört ír le, és minden körnek egy középpontja kell, hogy legyen. Ezt már tudjuk. Ez a középpont persze láthatatlan, mert a Föld közepében van. A felszínen azonban megjelölhetünk két pontot, amelyek megfelelnek neki. Egy nyárs, amely a három ponton keresztülhalad, és mindkét oldalt az égig hosszabbodik, lesz a Földnek és a Nap mindennapi mozgásának tengelye. Egy gömbölyű búgócsiga, amely csúcsa körül forog, ábrázolja az eget, amint tengelye körül forog, s így a búgócsiga két csúcsa lesz a két pólus. A gyermek máris örül, hogy az egyiket megismerheti. Megmutatom neki ott, a Kismedve farkánál. Íme, már meg is van az éjjeli szórakozásunk. Aztán lassan-lassan megbarátkozunk a csillagokkal, s így kedvet kap, hogy megismerje a bolygókat, és megfigyelje a csillagképeket.

Megnéztük a napfelkeltét Szent János-napkor. Megnézzük majd karácsonykor is, vagy valamilyen más, szép téli napon, mert ugye – mint tudják – mi nem vagyunk lusták, s nekünk a legkeményebb hideg is csak gyerekjáték. Gondom van rá, hogy ezt a második észlelést ugyanazon a helyen tegyük, ahol az elsőt tettük. Ügyesen előkészítem a várt megjegyzést, mert egyikünk okvetlenül fel fog kiáltani: Ó, ó, ez aztán mulatságos! A Nap nem ugyanott kél fel! Íme, itt jelöltük meg annak idején, de ezúttal amott kelt fel stb.... Tehát van egy nyári napkelet, meg egy téli napkelet stb.... Ifjú mester, íme, egyenesben vagy. Ezek a példák elegendők kell hogy legyenek ahhoz, hogy igen világosan tanítsd az éggömböt úgy, hogy a földet veszed földnek és a napot napnak.

Általában ne tedd soha a dolog helyére annak jelképét, csak akkor, ha a dolgot nem áll módodban megmutatni! A jelkép ugyanis elnyeli a gyermek figyelmét, és feledteti vele az ábrázolt tárgyat.

A gyűrűkkel körülvett éggömb szerintem rosszul szerkesztett gépezet, mert helytelen arányokat mutat. Az összezavart körök és az odavésett fura figurák mintha inkább bűvészmutatványhoz illenének, a gyermeket elriasztják. A föld túl kicsi rajta, a körök túlságosan nagyok és nagyszámúak, egyes körök – mint például a napéjegyenlőséget és a napfordulót mutató körök – teljesen haszontalanok. Mindenik kör szélesebb a földnél, a vastag karton a szilárdság látszatát adja nekik, s azt hinné róluk az ember, hogy valóban létező kör alakú tömegek. És ha azt mondjátok a gyermeknek, hogy ezek a körök képzeletbeliek, nem tudja, mi az, amit lát, és semmit sem ért többé.

Sohasem tudjuk magunkat a gyermek helyébe iktatni. Nem hatolunk bele eszméibe, hanem a mi eszméinket kölcsönözzük neki. Igazságláncо-

lattal szegélyezett saját gondolkodásunk útját járjuk, és csak szertelen és téves dolgokkal tömjük tele a fejét.

Arról vitáznak az emberek, vajon az analízist vagy a szintézist kell-e választanunk, amikor tudománnyal akarunk foglalkozni. Nem mindig szükséges azonban ez a választás. Lehet néha ugyanabban a kutatásban szétbontani is és összerakni is és oktató módszerrel vezetni a gyermeket, amikor azt hiszi, hogy csak elemez. Ha ilyenkor egyidőben használjuk egyiket is, másikat is, kölcsönösen egymás bizonyítékául fognak szolgálni. Miután egyszerre két ellentétes pontból indul el anélkül, hogy sejtené, hogy ugyanazt az utat járja, csupa meglepetés lesz, amikor önmagával találkozik, s ez a meglepetés igen-igen kellemes lesz neki. Szeretném például a földrajzot két végpontján megragadni, és a földgömb forgásainak tanulmányozásához csatolni részeinek mérését, kezdve azon a helyen, ahol lakunk. Mialatt a gyermek a földgömböt tanulmányozza, s így az egekbe emelkedik, vezessétek vissza a föld felosztásához, és mutassátok meg neki mindenekelőtt saját lakhelyét.

A város, ahol lakik, valamint atyja falusi háza legyen az ő első két földrajzi pontja. Ehhez járulhatnak aztán a közbülső helyek, majd a környék folyói, végül a nap látványa és a tájékozódás módja. Ez utóbbi a találkozási pont. Maga csinálja meg mindezeknek a térképét. Igen egyszerű legyen ez a térkép; eleinte csak két tárgyból álljon, melyekhez lassan-lassan csatolja hozzá a többit abban a mértékben, ahogyan tudja, vagy megbecsüli távolságukat és helyzetüket. Most már látjátok, mily előnyt szereztünk neki már előre, amidőn körzőt helyeztünk a szemébe.

Kétségtelen, hogy ennek ellenére is kissé vezetni kell, ám nagyon kevéssé, hogy észre se lehessen venni. Ha téved, hagyjátok, hadd csinálja! Ne hozzátok helyre tévedéseit! Csendben várjátok, míg eljut odáig, hogy maga észrevegye és kijavítsa! Legfeljebb annyit tegyetek meg, hogy kedvező alkalommal olyan műveletet hoztok elő, amely érezteti vele tévedéseit. Ha sohasem téved, nem fog jól tanulni. Nem arról van egyébként szó, hogy pontosan tudja a vidék helyrajzát, hanem hogy tudja a módját, miként kell megismernie. Egyáltalán nem fontos, hogy térképek legyenek a fejében, csak értse meg jól, amit ezek ábrázolnak, és legyen világos fogalma a térképeket összeállító mesterségről. Most már láthatjátok a különbséget a ti növendékeitek tudása és az enyém tudatlansága között! Amazok tudják a térképet, emez viszont térképet csinál. Íme, újabb dísztárgyak szobája számára.

Tartsátok mindig emlékezetetekben, hogy az én oktatásom szelleme nem abból áll, hogy sok dolgot tanítsunk a gyermeknek, hanem abból, hogy agyába csak pontos és világos fogalmakat engedjünk behatolni. Az sem fontos, ha semmit sem tud, csak ne tévedjen, én pedig csak azért oltok igazságokat a fejébe, hogy megóvjam a tévedésektől, melyeket ezek helyében tanulna. Az ész és az ítélőképesség lassan jön meg, de az előítéle-

tek tömegesen lepnek meg bennünket, s ezektől kell megóvnunk a gyermeket. Ám ha a tudományt önmagában szemlélitek, feneketlen, parttalan, zátonyokkal teli tengerbe léptek, és sohasem fogtok belőle kikászolódni. Ha látok egy ismeretek szeretetétől megszállott embert, amint megejti őt varázsuk, s egyiktől a másikhoz szaladgál megállás nélkül, mintha gyermeket látnék, amint a tengerparton kagylókat szedeget, s kezd megrakodni velük, majd megkívánja a többit is, amiket még észrevesz, aztán eldobálja, majd ismét fölszedi, míg végül roskadoz a súlyuk alatt, válogatni már nem képes, s visszadobja valamennyit, hogy üres kézzel térjen vissza.

Az első életkor folyamán hosszú volt az idő. Minden igyekezetünk arra irányult, hogy elvesztegessük, mert attól féltünk, hogy rosszul használjuk fel. Most homlokegyenest ellenkezően áll a dolog, és nincs elég időnk, hogy elvégezzünk mindent, ami hasznos. Gondoljátok meg, hogy közelednek a szenvedélyek, s mihelyt kopogtatnak az ajtón, növendéketek csak őrájuk fog figyelni. Az értelem békés korszaka oly rövid, oly sebesen elszáll, oly sok szükséges dologra kell felhasználni, hogy bolond, aki azt hiszi, hogy elegendő egy gyermeknek tudóssá tételére. Korántsem arról van szó, hogy a gyermeknek a tudományokat tanítsuk, hanem hogy kedvet és szeretetet ébresszünk benne a tudomány iránt, s az elsajátítás módszerével lássuk el, mihelyt ez a kedv jobban kifejlődik. Nagyon is bizonyos, hogy ebben áll minden jó nevelés alapelve.

Ez az időszak való arra is, hogy lassan-lassan rászoktassuk a kitartó figyelemre ugyanazon tárgy iránt. De sohasem a kényszernek, hanem mindig a kedvtelésnek vagy a vágynak kell ezt a figyelmet megteremtenie. Nagy gondot kell fordítani arra, hogy meg ne terhelje, és ne feszüljön az unalomig. Legyen tehát a szemetek mindig résen, és bármi történjék is, hagyjatok abba mindent, mielőtt megunná, mert a tanulásnál mindig fontosabb, hogy semmit se tegyen önmaga ellenére.

Ha ő tesz fel kérdést nektek, annyit válaszoljatok, amennyi kíváncsisága táplálására, és nem amennyi kielégítésére szükséges. Főként, ha látjátok, hogy tanulási szándékú kérdezősködés helyett bolondokat kezd beszélni, és ostoba kérdésekkel halmoz el benneteket, álljatok meg azonnal, mert biztos, hogy ekkor már nem törődik többé a dologgal, hanem tudakozódása szolgájává akar tenni benneteket. Ne annyira kiejtett szavaira ügyeljetek, mint inkább az inditékra, amely beszélni készteti. Ez a figyelmeztetés eddig kevéssé volt szükséges, de rendkívül fontossá válik, mihelyt a gyermek fontolgatni kezd.

Van az általános igazságoknak egy láncolata, amelynek révén az összes tudományok közös elvekre mennek vissza, és fokozatosan fejlődnek ki. Ez a láncolat a filozófusok módszere. Itten most korántsem erről van szó. Van egy egészen elütő láncolat, amelynek révén minden egyedi tárgy egy másikat vonz magával, és megmutatja mindig azt, amely utána következik. Ez az a rend, amely folytonos kíváncsisággal táplálja a figyelmet, melyet

valamennyi tárgy megkövetel, ez az, amelyet a legtöbb ember követ, és legkivált ez az, amelyre a gyermeknek van szüksége. Amidőn tájékozódtunk, hogy térképeinket elkészíthessük, délköröket kellett húznunk. Két metszőpont a reggel és az este egyenlő árnyékai között kitűnő délkörül szolgál egy tizenhárom éves csillagásznak. De ezek a délkörök elmosódnak. Idő kell a kijelölésükre. Arra kárhoztatnak, hogy mindig ugyanott dolgozzunk. Ennyi gond, ennyi kényelmetlenség végre is untatni fogja a gyermeket. Előre láttuk ezt, s ezért elébe is vágunk.

Íme, ismét beleestem hosszú és aprólékos részleteimbe. Olvasó, már hallom is zúgolódásodat, de állok elébe. A türelmetlenségednek semmiképpen sem akarom feláldozni e könyv leghasznosabb részét. Törődj bele abba, hogy hosszadalmas vagyok, mert ami engemet illet, én már beletörődtem abba, hogy panaszkodol.

Jó ideje észrevettük már tanítványommal együtt, hogy a borostyánkő, az üveg, a viasz, különböző tárgyak, ha dörzsölik őket, magukhoz vonzzák a szalmaszálat, míg mások nem vonzzák magukhoz. Véletlenül rábukkanunk egy olyanra, amelynek még sajátságosabb tulajdonsága van: bizonyos távolságról dörzsölés nélkül is magához vonzza a vasforgácsot és egyéb vasdarabkákat. Mennyi ideig szórakoztat bennünket ez a tulajdonsága anélkül, hogy egyebet is észrevehetnénk benne! Végül rájövünk, hogy átadja azt az egy bizonyos irányban mágnesezett vasnak. Egyik nap elmegyünk a vásárra.[1] Egy bűvész maga felé vonz egy darab kenyérrel egy vízzel telt medencében úszó viaszkacsát. Nagyon meglepődünk, mégsem mondjuk, hogy boszorkány az illető, mert nem tudjuk, mi az, hogy boszorkány. Olyan mutatványok lepnek meg szüntelenül, amelyeknek okát nem ismerjük, de azért nem sietünk véleményt mondani semmiről, és nyugodtan megmaradunk tudatlanságunkban, míg végül megtaláljuk az alkalmat, hogy kilépjünk belőle.

Hazatérve addig beszélgetünk a vásári kacsáról, amíg fejünkbe vesszük, hogy utánozni fogjuk. Elővesszük egy jókora, igen mágneses tűt, beborítjuk fehér visszal, melyet tőlünk telhető módon kacsa formájúra mintázunk úgy, hogy a tű keresztülmenjen a testén, s a hegye a kacsa csőre legyen. A vízre helyezzük a kacsát, csőréhez közelítünk egy kulcsfejet, s könnyen érthető örömmel látjuk, hogy kacsánk követi a kulcsot, szakasz-

[1] Nem bírtam ellenállni a nevetésnek, amidőn Formey úr finom bírálatát olvastam erről a kis történetről: „Ez a bűvészmutatványos — mondja —, aki a versenytárs szerepében tetszeleg egy gyermekkel szemben, és méltóságteljesen megleckézteti annak tanítóját, az Emilek világából való egyén." A szellemes Formey úr nem jött rá arra, hogy ez a kis jelenet megrendezett jelenet volt, s hogy a szemfényvesztőt kioktattam szerepére, melyet játszania kellett. Ugyanis éppen ez az, amit kihagytam a történetből. Viszonzásul megmondom, hogy bizony jónéhányszor kijelentettem már, hogy nem olyan embereknek írok, akiknek mindent az orrukra kell kötni.

tott úgy, ahogyan a vásári kacsa követte a kenyérszeletet. Annak a megfigyelését, hogy a kacsa milyen irányban állapodik meg a vízen, ha békében hagyják, majd más alkalommal végezhetjük el. Tárgyunk egyelőre teljesen leköt bennünket, s ennél nem is kívánunk többet.

Még aznap este visszatérünk a vásárra, előre elkészített kenyérrel zsebünkben, s mihelyt a bűvész elvégezte mutatványát, az én kis tudósom, aki már alig tudta magát türtőztetni, értésére adja, hogy ez a mutatvány nem is nehéz, s hogy ő maga éppoly jól meg tudja csinálni. Abban a pillanatban kiveszi zsebéből a kenyeret a beléje rejtett vasdarabbal. Csak úgy ver a szíve, amint az asztalhoz közeledik! Csaknem remegve nyújtja oda a kenyeret. Aztán megjelenik a kacsa, és megy utána. A gyermek felkiált, és ujjong örömében. A tapsokra, a gyülekezet üdvrivalgására szédül a feje, magánkívül van. A meghökkent szemfényvesztő mégis megöleli, gratulál neki, és megkéri, tisztelje meg másnap is jelenlétével, s hozzáteszi, hogy gondja lesz még népesebb közönséget összehívni, hogy ügyességét megtapsolhassák. Az én kis természettudósomot elönti a büszkeség, és már készül fecsegni. De én azonnal befogom a száját, s miközben mindenünnen hangzik a dicséret, elvezetem onnan.

A gyermek a következő napig nevetségesen nyugtalanul számlálja a perceket. Mindenkit meghív, akivel találkozik. Szeretné, ha az egész emberi nem tanúja lenne az ő dicsőségének. Alig bírja kivárni az órát, sőt elébe is vág. Repül a megbeszélt helyre, ahol a terem már zsúfolásig megtelt. Amikor belép, ifjú szíve felderül. Előbb más játékok következnek. A bűvész felülmúlja önmagát, és meglepő dolgokat csinál. A gyermek mit sem lát az egészből. Izgul, izzad, alig lélegzik. Egyebet sem csinál, mint hogy a türelmetlenségtől reszkető kézzel fogdossa zsebében a kenyérdarabot. Végre sorra kerül. A mester nagy pompával jelenti be. Kissé szégyenkezve lép oda, s előhúzza a kenyeret... Újabb viszontagsága az emberi dolgoknak! A kacsa, amely tegnap még oly kezes volt, ma már vadkacsává lett. Ahelyett, hogy csőrét fordítaná arrafelé, a farkát mutatja és megfutamodik. Kerüli a kenyeret meg a kezet, amely pedig ugyanakkora gonddal nyújtja, amekkora gonddal ő ment előzőleg utánuk. Ezernyi füstbe ment és minden alkalommal kifütyölt kísérlet után a gyermek panaszra fakad, azt állítja, hogy becsapták, hogy ez egy másik kacsa, amelyet a tegnapinak a helyébe csempésztek, és felszólítja a bűvészt, hogy vonzza ő magához.

A bűvész egy szót sem válaszol, kezébe vesz egy darab kenyeret, s odanyújtja a kacsának. A kacsa abban a pillanatban megy a kenyér után, s neki a kéznek, amely el-elhúzza előle a kenyeret. Erre aztán a gyermek veszi kezébe ugyanazt a kenyérdarabot, de ezúttal sem sikerül neki a dolog. Lám, a kacsa gúnyt űz belőle, és körbe-körbe perdül, végig az egész medencén. A gyermek végül teljesen belezavarodik, és siet el onnan, mint aki nem meri többé kitenni magát a gúnykacajnak.

Erre a bűvész fogja a kenyérdarabot, amelyet a gyermek vitt oda, s épp oly sikerrel használja, mint a saját kenyérdarabját. Kihúzza belőle a vasdarabot. Újabb röhej a mi rovásunkra. Majd ezzel az ily módon üressé tett kenyérrel odavonzza a kacsát, mint előző alkalommal. Ugyanezt megteszi egy másik darab kenyérrel, amelyet egy harmadik kéz vágott le mindenki szeme láttára. Ugyanezt megteszi a kesztyűjével, az ujja hegyével. Aztán odébb megy, egészen a szoba közepére, és nagyzoló hangon, ahogy az efféle emberek szokták, kijelenti, hogy a kacsa éppúgy fog engedelmeskedni az ő hangjának, mint a kézmozdulatának. Odaszól neki, s a kacsa engedelmeskedik. Azt mondja neki, hogy menjen jobbra, s a kacsa jobbra tart. Visszaparancsolja, s a kacsa visszatér. Forduljon meg, s erre megfordul. Mindezt éppoly gyorsan teszi, mint ahogy parancsolják neki. A szűnni nem akaró tapsok megannyi sértés számunkra. Észrevétlenül megszökünk, és bezárkózunk szobánkba, de nem meséljük el sikerünket mindenkinek, mint ahogy előzőleg terveztük.

Másnap reggel kopogtatnak nálunk. Kinyitom az ajtót. Hát a bűvész áll ottan. Szerényen panaszkodik viselkedésünk miatt. Mit vétett ő nekünk, hogy meg akartuk fosztani hitelétől az ő mutatványait, s hogy el akartuk venni a kenyerét? Mi van olyan csodálatos abban a művészetben, hogy odavonzunk egy viaszkacsát, s hogy ennek dicsőségét egy becsületes ember megélhetése árán akarjuk megvásárolni? „Szavamra mondom, uraim, ha volna valami más tehetségem a megélhetéshez, nemigen dicsekedném ezzel a tehetségemmel. Elhihetik, hogy az, aki életét töltötte ennek a szánalmas mesterségnek a gyakorlásával, jobban tudja azt, mint önök, akik csak néhány percig foglalkoznak ilyesmivel. Azért nem mutattam meg mindjárt az elején mesterfogásaimat, mert nem szabad sietni és hebehurgyán kitálalni mindent, amit tudunk. Legjobb mutatványaimat mindig gondosan tartogatom a megfelelő alkalomra, s amit bemutattam, azon kívül vannak még egyéb mutatványaim is, hogy lefőzzem a fiatal okvetetlenkedőket. Egyébként, uraim, azért jöttem most, hogy szívesen megtanítsam önöket arra a titokra, amely annyira zavarba hozta önöket. Csupán annyit kérek, ne éljenek vissza az én káromra, s máskor legyenek tartózkodóbbak."

Erre aztán megmutatja készülékét, s mi roppant meglepetéssel látjuk, hogy igen erős és jól felszerelt mágnesből áll, melyet egy asztal alá bujtatott gyermek észrevétlenül mozgat.

Az ember becsomagolja készülékét, s miután köszönetet mondunk neki és elnézését kérjük, meg akarjuk ajándékozni, de ő visszautasítja. „Nem, uraim, nem vagyok túlságosan elragadtatva önöktől, s így nem fogadhatom el ajándékaikat. Maradjanak leköteleztettjeim az önök akarata ellenére. Ez az én egyetlen bosszúm. Tudják meg, hogy minden társadalmi rangban lehet az ember nagylelkű. A mutatványaimat megfizettetem, a leckéimet nem."

Távoztában kifejezetten és hangosan szemrehányást tesz nekem. Szívesen megbocsátok – mondja – ennek a gyermeknek, mert ő csak tudatlanságból vétkezett. De ön, uram, akinek ismernie kellett az ő gyengéjét, miért engedte, hogy így tegyen? Hiszen önök együtt élnek, s mivel ön az idősebb, kötelessége gondját viselni és tanácsokkal ellátni. Az ön tapasztalt volta az a tekintély, melynek őt vezetnie kell. Majd ha nagy lesz, és szemére veti önmagának ifjúsága tévelygéseit, kétségkívül önnek fogja felróni mindazt, amitől ön nem óvta meg.[2]

Távozik, s mi mindketten nagy zavarban vagyunk. Kárhoztatom magamat könnyelmű engedékenységemért. Megígérem, hogy ezt máskor feláldozom majd az ő érdekében, s hogy figyelmeztetem majd gyengeségeire, mielőtt még helytelenül járna el. Közeleg ugyanis az idő, amikor kapcsolataink megváltoznak, s amikor a pajtás engedékenységét fel kell váltania a mester szigorúságának. Ennek a változásnak fokozatosan kell megtörténnie. Előre kell gondoskodni mindenről, mégpedig már jó előre.

Másnap visszatérünk a vásárba, hogy ismét lássuk a mutatványt, melynek már tudjuk a titkát. Mély tisztelettel közeledünk a mi szemfényvesztő Szokratészünkhöz. Alig merünk föltekinteni rá. Elhalmoz bennünket udvariaskodásával, s oly kitüntetően vezet helyünkre, hogy ez még inkább megaláz bennünket. Már végzi is mutatványait, mint rendesen. Ám kacsamutatványával sokáig szórakozik, és tetszeleg magának, miközben – s ezt gyakran megteszi – meglehetősen büszke pillantást vet felénk. Mindent tudunk, de meg se moccanunk. Ha növendékem csak ki merné is nyitni a száját, agyon kéne verni.

Ez a részletesen elmondott példa sokkal fontosabb, mintsem látszik. Mily sok tanulság egyetlenegy leckében! Mennyi gyötrő következménye van a hiúság első jelentkezésének! Ifjú mester, gondosan fürkészd ezt az első megnyilatkozást! Ha ilyen módon ki tudod csalogatni belőle a megalázást és a szégyent,[3] akkor biztos lehetsz benne, hogy sokáig nem fog rá másik következni. Mennyi körülményesség! – mondjátok ti. Elismerem, de mindez azért van, hogy delejtű legyen a kezünkben, amely a délkört helyettesítheti.

---

[2] Nyilván feltételeztem, hogy egyetlen olvasó sem lesz annyira ostoba, hogy észre ne venné ebben a dorgálásban azt, hogy szóról szóra a nevelő diktálta saját célja érdekében. Úgy képzelik talán, hogy én vagyok az az ostoba, aki egy vásári bűvész szájába csak úgy egyszerűen ilyen szavakat ad? Azt hiszem, tanúbizonyságát adtam legalább annak az elég közepes tehetségnek, mellyel másokat foglalkozásuknak megfelelő módon beszéltetünk. Lásd még a következő bekezdés végét. Ugye másként fest a dolog így, mint Formey úr szerint?

[3] Ez a megalázás és ez a szégyen rám vall, és nem a bűvészre. Mivel Formey úr még életemben akarta kisajátítani a könyvemet, valamint kinyomatni minden további nélkül, csupán nevemet cserélve fel az övével, legalább annyi fáradságot vehetett volna magának, hogy — nem mondom, hogy megírja, de legalább — elolvassa.

Miután megtanultuk, hogy a mágnes más testeken keresztül hat, a legsürgősebb dolgunk, hogy az általunk látott készülékhez hasonlót szerkesszünk. Egy üregesen kivájt asztal, az asztalra erősítve egy igen lapos medence, benne néhány vonalnyi víz, egy kissé nagyobb gonddal elkészített kacsa stb. Ha gyakran foglalatoskodunk a medence körül, végül is észrevesszük, hogy a kacsa nyugvó helyzetben körülbelül mindig ugyanabban az irányban helyezkedik el. Folytatjuk ezt a kísérletet, megvizsgáljuk ezt az irányt, s úgy találjuk, hogy délről északra mutat. Több se kell, megvan a delejtűnk vagy valami olyasféle, s máris nyakig vagyunk a fizikában.

Különböző éghajlatok vannak a földön, és különböző hőmérsékletek az éghajlatok alatt. Az évszakok észrevehetőbben váltakoznak, minél inkább közeledünk a sarkhoz. Minden test összehúzódik a hidegtől, és kitágul a melegtől. Ez a jelenség jobban megmérhető a folyadékok esetében, és észrevehetőbb a szeszes folyadékokban. Innen van a hőmérő. A szél orcánkba csap. A levegő tehát test; mégpedig nem szilárd halmazállapotú. Érezzük, noha látni nem áll módunkban. Fordíts meg egy poharat a vízben, a víz nem fogja megtölteni, hacsak nem hagysz kijárást a levegő számára. A levegő tehát ellenállásra képes. Merítsük mélyebbre a poharat, a víz terjedni fog a levegővel telt térben, de ezt a teret sohasem képes teljesen betölteni. A levegő tehát bizonyos fokig összenyomható. Egy sűrített levegővel telt labda jobban ugrik, mint ha bármilyen más anyaggal töltjük meg. A levegő tehát rugalmas test. Ha elnyújtózunk a fürdőben, s a víz fölött vízszintesen tartjuk karunkat, úgy érezzük, mintha karunkra szörnyű súly nehezednék. A levegő tehát súlyos test. Ha egyensúlyba helyezzük a levegőt más gázokkal, súlya megmérhető. Innen van a barométer, a lopó, a szélpuska, a légritkító gép. A sztatika és a hidrosztatika valamennyi törvénye megtalálható hasonlóan durva kísérletekkel. A világért sem akarnám, hogy mindezekért kísérleti fizikai szertárba menjünk. Nincsen ínyemre a szerszámok és masinák ilyesfajta gyűjteménye. A tudományos légkör megöli a tudományt. Vagy megrémítik a gyermeket ezek a gépezetek, vagy magukra vonják és elterelik azt a figyelmet, amelyet hatásuknak kéne szentelnie.

Azt akarom, hogy valamennyi készülékünket magunk alkossuk, s nem akarom azzal kezdeni, hogy a szerszámot a kísérlet előtt csináljuk meg. De akarom, hogy először mintegy véletlenül bukkanjunk rá a kísérletre, s aztán lassan-lassan találjuk fel a szerszámot a kísérlet igazolására. Inkább ne legyenek készülékeink olyan tökéletesek és pontosak, csak legyenek inkább tisztább fogalmaink arról, hogy milyennek kell lenniük, valamint a műveletekről, amelyeket el kell végezniük. Első sztatikai leckém abból áll, hogy nem megyek mérlegért, hanem egy pálcát rakok keresztbe egy szék támlájára, megmérem az egyensúlyban levő pálca két szárát, mindkét végére súlyokat helyezek, hol egyenlőket, hol különbözőket.

Előbbre húzom vagy visszatolom, amennyire szükséges, s végül rájövök, hogy az egyensúly a súly mennyiségének és az emelőkarok hosszúságának kölcsönös arányából adódik. Íme, az én kis fizikusom már mérleget is tud igazítani, pedig még nem is látott mérleget.

Tagadhatatlan, hogy sokkal világosabb és sokkal biztosabb fogalmakat nyerünk azokról a dolgokról, amelyeket így, magunktól tanulunk meg, mint azokról, amelyeket másnak a tanításából ismerünk. Nem szoktatjuk ilyen módon hozzá agyunkat ahhoz, hogy szolgaian alávesse magát a tekintélynek, sőt leleményesebbé válunk a kapcsolatok felfedésére, a fogalmak egybefűzésére, a szerszámok feltalálására, mint akkor, ha átvesszük mindezt úgy, amilyennek kapjuk, s szellemünket a nemtörődömségben ellanyhulni engedjük. Olyan ez, mint annak az embernek a teste, akit minduntalan szolgái öltöztetnek, lábbelit húznak rá, kiszolgálnák, akit mindig a lovai visznek, s aki végül is elveszti erejét és végtagjainak használatára való képességét. Boileau azzal kérkedett, hogy megtanította Racine-t a nehéz rímelésre. Annyi csodálatos módszerünk van a tudományok tanulmányozásának megrövidítésére! Pedig mily nagy szükségünk lenne valakire, akinek módszere megtanítana bennünket arra, hogyan kell a tudományokat fáradságosan elsajátítani.

A legkézzelfoghatóbb előny, amely ezekből a lassú és fáradságos kutatásokból származik, abban áll, hogy a spekulatív tanulmányok közben a test megőrzi tevékenységét, a végtagok rugalmasságukat, s hogy kezünket szüntelenül az embernek hasznos munkára és gyakorlatra formáljuk. Az a sok eszköz, amelyet arra találtak ki, hogy kísérleteinkben vezessen, s hogy a pontos érzékeket helyettesítse, éppen az érzékek edzéséről szoktat le. A szögmérő felment a szögek nagyságának becslése alól. A szem, amely pontosan mérte a távolságot, rábízza magát a mérőszalagra, amely megméri helyette. A gyorsmérleg fölment azalól, hogy kézzel mérjem a súlyt, melynek ismeretét kezemnek köszönhetem. Minél leleménycsebbek eszközeink, annál durvábbá és ügyetlenebbé válnak szerveink. Addig gyűjtjük a masinákat magunk köré, míg végül nem találunk semmit önmagunkban, ami gép gyanánt szolgálhatna.

Ha azonban gépek gyártására fordítjuk azt az ügyességet, amely nekünk gép gyanánt szolgált, ha előállításukra használjuk azt a szemfülességet, amely lehetővé tette, hogy nélkülözzük őket, csak nyerni fogunk, de mit sem veszítünk. Hozzáfűzzük a művészetet a természethez, s még találékonyabbá válunk, de kevésbé ügyessé nem. Ha a gyermeket, ahelyett, hogy könyvei fölé görnyeszteném műhelyben foglalkoztatom, keze a szelleme javára fog dolgozni. Filozófussá válik, pedig azt hiszi, hogy csak munkás. Végül ennek a gyakorlatoztatásnak egyéb haszna is van, amelyről alább fogok beszélni, s akkor meglátjuk majd, hogyan lehet a filozófia játékaiból az emberi tényked magasságába emelkedni.

Megmondtam már, hogy a tisztára spekulatív ismeretek alig illenek a

gyermekhez, még akkor is, ha már a serdülőkorhoz közeledik. Anélkül azonban, hogy túlságosan előrehaladnátok vele a rendszeres fizikában, igyekezzetek, hogy valamiféle dedukció révén kísérletei valamennyien egybefonódjanak olyanformán, hogy ennek a láncolatnak a segítségével elrendezhesse azokat elméjében, s a szükséghez képest felidézhesse őket. Mert bizony igen nehezen maradnak meg a tények, sőt még az elszigetelt eszmefuttatások is az emlékezetben, ha felidézésükre nincs meg a kellő fogódzópont.

A természet törvényeinek kutatását kezdjétek mindig a legközönségesebb és a leginkább érzékelhető jelenségeken! Szoktassátok rá növendéketeket, hogy ne oknak vegye ezeket a jelenségeket, hanem ténynek! Fogok egy követ, és úgy teszek, mintha a levegőben akarnám letenni. Elengedem, s a kő leesik. Emilre nézek, látom, hogy figyeli, mit csinálok, és mondom neki: Vajon miért esett le ez a kő?

Van-e gyermek, aki erre a kérdésre zavarba jön? Nincsen, sőt Emil sem jön zavarba, hacsak nem igyekeztem előkészíteni arra, hogy ne tudjon rá válaszolni. Mindenki azt fogja mondani, hogy a kő leesik, mert súlyos. De mi az, ami súlyos? Az, ami leesik. A kő tehát leesik, mert leesik. Itt aztán az én ki filozófusom egyszerűen belesül. Íme, ez az ő első leckéje rendszeres fizikából. És akár hasznára van ezen a téren, akár nem, a lecke mindenképpen a józan ész leckéje lesz.

Aszerint, amint a gyermek értelme előrehalad, egyéb fontos meggondolások arra késztetnek, hogy jobban válogassuk meg azt, amivel foglalkoztatjuk. Mihelyt odáig jutott, hogy eléggé ismeri önmagát ahhoz, hogy megértse, miben áll az ő jóléte, s mihelyt képes lesz eléggé bonyolult kapcsolatokat felfogni ahhoz, hogy megítélhesse, mi való és mi nem való neki, máris abban a helyzetben van, hogy teljesen megérti a különbséget a munka meg a szórakozás között, s hogy ez utóbbit csak az előbbi utáni pihenésnek tekintse. Ekkor vonulhatnak be tanulmányaiba a valóságos hasznú tárgyak, és módot nyújthatnak neki arra, hogy kitartóbb módon foglalkozzék velük, mint amennyire a puszta szórakozásaival foglalkozott. A szükségesség minduntalan megújuló törvénye idejekorán megtanítja az embert, hogy azt tegye, ami nem tetszik neki, s hogy megelőzzön egy olyan bajt, amely még kevésbé tetszenék neki. Erre hivatott az előrelátás, s ebből a jól-rosszul szabályozott előrelátásból születik minden bölcsesség vagy minden emberi nyomorúság.

Ki ne akarna boldog lenni? Ám ahhoz, hogy a boldogságig eljussunk, először meg kéne tudnunk, mi is az a boldogság. A természetes ember boldogsága éppolyan egyszerű, mint az élete. Abból áll, hogy nincs hiánya egészségben, a szabadságban, a szükséges dolgokban. Az erkölcsi ember boldogsága másvalami, de itt most nem őróla van szó. Nem győzöm eleget hangoztatni, hogy a gyermeket egyedül a pusztán fizikai dolgok érdekelhetik. Elsősorban áll ez azokra a gyermekekre, akiknek nem ébresz-

tették fel hiúságát, s akiket még nem rontottak meg jó előre a közvélemény mérgével.

Ha a gyermek előre látja szükségleteit, mielőtt még érezné, akkor értelme már nagyon előrehaladott. Kezdi ismerni az idő értékét. Ilyenkor fontos hozzászoktatni, hogy hasznos dolgokra fordítsa, de olyanokra, melyeknek hasznos volta az ő életkorához illik, és megfelel a tehetségének. Mindazt, ami az erkölcsi renddel és a társadalmi szokásokkal függ össze, nem szabad azonnal elébe rakni, mert úgysem képes megérteni. Ostobaság követelni tőle, hogy olyan dolgokban buzgólkodjék, amelyekről csak úgy általánosságban mondják neki, hogy az ő javára vannak, anélkül, hogy tudná, mi az ő java, s amelyek felől biztosítják, hogy majd felnőttkorában haszna lesz belőlük, anélkül, hogy pillanatnyilag a legcsekélyebb mértékben is érdekelné az az úgynevezett haszon, melyet még megérteni sem képes.

A gyermek ne tegyen semmit se azért, mert csak mondják neki! Semmi sem jó neki, csak az, amiről érzi, hogy jó. Amidőn arra késztetitek, hogy képességeit minduntalan megelőzze, azt hiszitek, hogy előrelátásból cselekedtek, pedig éppen annak a hiányából teszitek ezt. Amidőn holmi hiábavaló szerszámokkal fegyverzitek föl, amiket talán sohasem fog használni, az ember legegyetemesebb szerszámától fosztjátok meg: a józan észtől. Rászoktatjátok, hogy mindig vezettesse magát, s hogy mindig csak masina legyen másnak a kezében. Azt akarjátok, hogy már kiskorában tanulékony legyen. Annyi ez, mintha azt akarnátok, hogy felnőttkorában hiszékeny és rászedhető legyen. Szüntelenül ezt hajtogatjátok neki: „Mindaz, amit kérek tőled, a magad hasznára van, de most még nem vagy abban az állapotban, hogy ezt felismerd. Nekem ugyan mindegy, hogy megteszed-e vagy nem, amit kívánok! Hiszen csak a magad számára dolgozol." Mindezekkel a szép szólamokkal, melyeket most hozzá intéztek avégből, hogy okossá tegyétek, előre hozzájárultok ama szólamok sikeréhez, amelyeket egy szép napon valami holdkóros, szédelgő, szélhámos, csirkefogó vagy holmi őrült intéz majd hozzá, hogy kelepcébe csalja, s ráerőszakolja a maga tébolyát.

A felnőttnek sok mindent kell tudnia, aminek hasznos voltát a gyermek nem képes megérteni. Kell-e azonban és lehetséges-e, hogy a gyermek megtanuljon mindent, amit a felnőttnek kell tudnia? Igyekezzetek megtanítani a gyermeket mindenre, ami fontos az ő életkorában, és meglátjátok majd, hogy lesz mire fordítsa idejét. Miért akarjátok – azoknak a tanulmányoknak a rovására, amelyek most megfelelnek neki – olyan életkorhoz illő tanulmányokkal foglalkoztatni, amelyekről oly kevéssé biztos, hogy eléri? Igen ám – felelitek nekem –, csakhogy lesz-e majd ideje akkor megtanulni a tudnivalókat, amikor már hasznát kéne vennie? Ezt bizony nem tudom, de annyit tudok, hogy korábban megtanulnia lehetetlen. Igazi mestereink ugyanis a tapasztalás meg az érzés, és az ember mindig

csak a mindenkori helyzetében érzi meg helyesen, hogy mi való az embernek. A gyermek tudja, hogy arra született, hogy emberré váljék. Mindazok a fogalmak, amelyeket az emberállapotról bírhat, alkalmasak arra, hogy okuljon belőlük, az erre az állapotra vonatkozó fogalmak azonban meghaladják képességeit, s kell is, hogy teljes tudatlanságban legyen felőlük. Egész könyvem nem egyéb, mint e nevelési alapelv meg nem szűnő bizonyítéka.

Mihelyt odáig jutottunk, hogy növendékünknek fogalmat adhatunk a *hasznos* szóról, újabb jelentős fogásunk van kormányzására. Mert ez a szó nagy hatással van rá, tekintve, hogy az ő számára csupán életkorával viszonylagos a jelentése, s így világosan látja kapcsolatát jelenlegi jólétével. A ti gyermeketekre nincs hatással ez a szó, mert nem volt rá gondotok, hogy számára hozzáférhető fogalmat adjatok neki róla, s mivel mindig megszereztétek neki azt, ami hasznos, soha sincs szüksége arra, hogy maga járjon utána, s így nem is tudja, mi az a hasznosság.

No de mire jó ez? Ez lesz mostantól fogva a varázsige, amely kettőnk közt életünk minden cselekedetét meghatározza. Ez az a kérdés, amely részemről elmaradhatatlanul követi az ő valamennyi kérdését, s amely azt a rengeteg ostoba és untató kérdezősködést fékezi, amellyel a gyermekek megállás nélkül és eredmény nélkül fárasztják egész környezetüket, nem azért, hogy holmi hasznot húzzanak belőle, hanem inkább, hogy bizonyos uralmat gyakoroljanak fölötte. Az, akinek legfontosabb leckéjeként azt tanítják, hogy ne akarjon mást tudni, csak hasznosat, úgy teszi fel a kérdést, mint Szókratész. Egyetlen kérdést sem tesz fel úgy, hogy önmagának meg ne indokolná, mert tudja, hogy mielőtt a feleletet megkapná, számon kérik tőle az indokolást.

Most már láthatjátok, mily erőteljes eszközt adok kezetekbe, hogy hathassatok növendéketekre. Mivel semmit sem tud indokolni, íme csaknem hallgatásra kényszerül, mégpedig akkor, amikor nektek úgy tetszik. Nektek ellenben rendkívüli előnyt nyújtanak ismereteitek és tapasztalataitok ahhoz, hogy megmutassátok neki az általatok ajánlott valamennyi dolog hasznos voltát. Mert – és ebben biztosak lehettek – ha ezt kérdezitek tőle, akkor arra tanítjátok, hogy ő a maga részéről is ezt kérdezze tőletek. Végül pedig számíthattok rá, hogy példátokon okulva, mindenre, amit a továbbiakban ajánlani fogtok neki, kétségkívül meg fogja kérdezni: *No de mire jó ez?*

Ezt a csapdát kerüli ki talán legnehezebben a nevelő. Előfordul, hogy a gyermek kérdezésekor csak éppen hogy le akarjátok rázni az ügyet, s olyasmivel indokoljátok, amit nem képes megérteni. Erre ő észreveszi, hogy saját gondolataitokkal végeztek elmefuttatást és nem az övéivel. Azt fogja erre hinni, hogy amit mondtok neki, az megfelel nektek, akik idősebbek vagytok, de nem őneki, aki fiatalabb korú. Többé aztán aligha fog bízni bennetek, és így kárba veszett minden. De hol az a tanító, aki

hajlandó lenne felsülni növendékével szemben és beismerni előtte hibáit? Valamennyinél törvényszámba megy, hogy még a meglevő hibáikat sem ismerik be, holott én azt tenném törvényemül, hogyha indokolásaimat nem tudnám megértetni vele, még az el sem követett hibáimat is beismerném. Magatartásom így az ő szemében mindig tiszta lenne, sohasem kételkednék bennem, és több hitelt érdemelnék tőle, amidőn hibákat vállalok magamra, mint amazok, akik rejtegetik a maguk hibáit.

Elsősorban gondoljátok meg jól, hogy ritkán a ti feladatotok ajánlani neki, hogy mit kell tanulnia! Az ő dolga ezt kívánni, keresni és megtalálni. A ti dolgotok hozzáférhetővé tenni számára, leleményesen fölkelteni benne a vágyat és megadni neki az eszközöket annak kielégítésére. Ebből következik, hogy ritkán szabad kérdeznetek, de a kérdéseket jól kell megválogatnotok. Mivel pedig több kérdeznivalója lesz tőletek, mint tinektek őtőle, mindig is kevésbé tudtok majd nyíltan szembenézni vele, s gyakrabban lesztek abban a helyzetben, hogy ezt mondjátok neki: *Menynyiben hasznos tudni azt, amit tőlem kérdezel?*

Sőt, mivel alig fontos, hogy ezt vagy azt megtanulja, feltéve, hogy jól megérti, amit megtanul, s hogy annak használatát is tudja, mihelyt a vele közölt dolgokról nem tudtok olyan felvilágosítást adni neki, amelyet elfogadhat, inkább ne adjatok neki egyáltalán! Mondjátok neki habozás nélkül: „Nem adhatok erre megfelelő választ önnek, tévedtem, hagyjuk ezt." Ha oktatástok valóban félresikerült, semmi baj, ha teljesen felhagytok vele. Ám ha nem ez történt, akkor csak egy kis gondoskodás kell, és csakhamar itt az alkalom, hogy hasznos voltát éreztessétek vele.

Korántsem szeretem a szónokló magyarázatokat. A fiatalok alig figyelnek rá, s nemigen vésik emlékezetükbe. Tények kellenek, tények! Nem győzöm eleget hangoztatni, hogy túlságos hatalmat tulajdonítanunk a szavaknak, és szószátyár nevelésünkkel csak szószátyárokat nevelünk.

Tegyük fel, hogy növendékemmel a nap pályáját és a tájékozódás módját tanulmányozom. Egyszerre csak félbeszakít, s azt kérdi, mire való mindez. Micsoda szép beszédet vágok ki most neki! Hányféle alkalom nyílik most, hogy kérdésére válaszolva oktathassam, főleg ha beszélgetésünknek tanúi is vannak![4] Beszélnék neki az utazások hasznos voltáról, a kereskedelem nyújtotta előnyökről, a különböző éghajlatok sajátos terményeiről, a különféle népek szokásairól, a naptár használatáról, az évszakok visszatérésének kiszámításáról a mezőgazdaság számára, a hajózás művészetéről, arról, hogy miképpen kell a tengeren közlekedni és pontos

[4] Gyakran megfigyeltem, hogy azokban a tudós tanításokban, melyekkel a gyermekeket szokták ellátni, nem annyira azzal törődnek, hogy a gyermekek, mint inkább azzal, hogy a jelenlevő felnőttek hallgassák az illetőket. Amit itt mondok, abban nagyon biztos vagyok, mert az idevágó megfigyelést önmagamon végeztem.

irányt követni anélkül, hogy tudná az ember, hogy hol van. Politika, természetrajz, csillagászat, sőt az erkölcstan és az általános jogtan is felvonulna magyarázatom folyamán, oly módon, hogy növendékemnek nagyvonalú fogalmat adhatok mindeme tudományokról, és erős vágyat olthatok belé megtanulásukra. Amikor aztán mindent elmondtam, ahogyan a tudálékos ember szokta kirakni poggyászát, növendékem egy kukkot sem ért meg az egészből. Bizony nagyon szeretné – mint annak előtte – megkérdezni, hogy mire való a tájékozódás. De nem meri, mert fél, hogy megsértődöm. Jobban megtalálja számítását, ha színleli, hogy figyel arra, amit kénytelen végighallgatni. A mutatós nevelések így szoktak végbemenni.

A mi Emilünket azonban parasztosabban neveljük. Akinek oly sok fáradozással nehezebbé tettük a felfogását, az semmit sem fog végighallgatni ebből az egészből. Az első szóra, melyet nem ért meg, kereket old, szobájában fog huncutkodni, és hagyja, hogy magamban szónokoljak. Keressünk durvább megoldást! Tudományos felkészültségem mit sem ér az ő szemében.

A Montmorencytól északra levő erdő fekvését figyeltük meg, amikor hirtelen félbeszakított neveletlen kérdésével: *Mire való ez?* – Igaza van! – válaszoltam. Erre is kell gondolni, de higgadtan, s ha úgy találjuk, hogy ez a munka semmire sem jó, nem fogjuk többé folytatni, hiszen van elég hasznos szórakozásunk. Mással kezdtünk foglalkozni, s a nap hátralevő részében nem esett többé szó földrajzról.

Másnap reggel sétát ajánlok neki, ebéd előtt. Több sem kell neki. A gyermek mindig kész a futkosásra, s az ő lábai jól bírják ezt. Fölmegyünk az erdőbe, bejárjuk a mezőket, eltévedünk, nem tudjuk, merre járunk. Amikor aztán arról van szó, hogy visszatérjünk, nem lelünk többé rá utunkra. Múlik az idő, jön a hőség. Megéhezünk, s elkezdünk sietni. Mindhiába bolyongunk erre is, amarra is, mindenütt csak fákba ütközünk, kőfejtőkbe, mezőkbe, de nem kapunk semmi felvilágosítást, aminek a segítségével visszatalálnánk. Jól kiizzadtunk, kimerültünk, kiéheztünk, és ráadásul annyira futkosunk ide-oda, hogy még inkább eltévedünk. Végül leülünk a földre, hogy megpihenjünk, s hogy fontolóra vegyük a dolgot. Emil, akiről feltételezem, hogy úgy nevelték, mint más gyermeket, semmit sem fontolgat, csak sír. Nem tudja, hogy Montmorency kapujánál vagyunk, melyet csak egy egyszerű cserjés rejt el előlünk. De ez a cserjés erdőrengeteg az ő szemében. Akkora embert, mint amilyen az ő termete, elföd a bozót.

Néhány percnyi hallgatás után aggódó hangon mondom neki: Kedves Emilem, hogy juthatunk ki innen?

Emil (verejtékezve és forró könnyeket ejtve): Fogalmam sincs róla! Fáradt vagyok, éhezem, szomjúhozom, nem bírom tovább!

Jean-Jacques: Azt hiszi talán, hogy én jobb állapotban vagyok, mint

maga? És úgy gondolja, hogy takarékoskodnék a könnyeimmel, ha megebédelhetnék belőlük? Most nincs helye sírásnak, most az a cél, hogy kiismerjük magunkat. Nézzük csak meg zsebóránkat! Hány óra van?

Emil: Dél van, s ma még semmit sem ettem.

Jean-Jacques: Úgy is van. Dél van, s ma még semmit sem ettem.

Emil: Ó, milyen éhes lehet ön!

Jean-Jacques: A baj ott van, hogy ebédem nem fog ide utánam jönni. Dél van? Tehát pontosan abban az órában vagyunk, mint tegnap, amikor Montmorency felől figyeltük az erdő fekvését. Nos, hátha ezúttal az erdő felől tudnánk megfigyelni Montmorency fekvését?...

Emil: Igen ám, de tegnap szemünk előtt volt az erdő, innen azonban nem látjuk a várost.

Jean-Jacques: Ez a bökkenő!... De hátha nincs is szükségünk arra, hogy láthassuk. Talán úgy is megtalálhatjuk a fekvését...

Emil: Ó, én jótevőm!

Jean-Jacques: Ugye, úgy mondtuk tegnap, hogy az erdő...

Emil: Északra van Montmorencytól.

Jean-Jacques: Következésképpen tehát Montmorencynak...

Emil: Az erdőtől délre kell lennie.

Jean-Jacques: Van egy módunk arra, hogy délben miként találjuk meg az északot?

Emil: Igen, az árnyék irányáról.

Jean-Jacques: De a déli irányt?

Emil: Hát azt hogyan?

Jean-Jacques: A dél szemközt van északkal.

Emil: Való igaz. Tehát csak azt az irányt kell keresnünk, amelyik az árnyékkal ellentétes. Lám, erre van a dél, erre van a dél! Biztos, hogy Montmorency ezen az oldalon van. Keressük ezen az oldalon!

Jean-Jacques: Lehet, hogy igaza van. Menjünk ezen az ösvényen, az erdőn keresztül.

Emil (tapos és ujjong örömében): Nini! Látom Montmorencyt! Hiszen itt van közvetlenül előttünk, teljes egészében látható. Siessünk ebédelni, siessünk vacsorázni, fussunk, gyorsan! Mégiscsak jó valamire a csillagászat!

Jegyezzétek meg, hogy ha nem is mondaná ezt az utóbbi mondatot, de erre fog gondolni. A kettő egyre megy, a fontos csupán az, hogy ne én mondjam. Afelől is biztos lehet bárki, hogy soha életében nem fogja elfelejteni a leckét, amelyet ezen a napon kapott. Ám ha mindezt csak mint feltevést közöltem volna vele odahaza a szobájában, szónoklatom már másnap feledésbe ment volna. Cselekedetekkel kell beszélni, ameddig csak lehet, s ne mondjunk mást, csak azt, amit nem tudunk megtenni.

Ne várja az olvasó, hogy annyira lebecsüljem, hogy mindenfajta tanulmányra külön példát hozzak fel. Tény azonban, hogy bármiről legyen

is szó, nem győzöm eléggé buzdítani a nevelőt arra, hogy jól mérje hozzá bizonyítékát növendéke képességeihez. Mert – ismétlem – nem az a baj, hogy nem ért meg valamit, hanem hogy azt hiszi, hogy érti.

Emlékszem, hogy egy alkalommal a vegytant akartam megkedveltetni egy gyermekkel, s miután többféle fémlecsapódást mutattam meg neki, megmagyaráztam, miként készül a tinta. Azt mondtam neki, hogy a tinta fekete színe a nagyon feloldott vastól ered, melyet vitriolból oldanak, és alkalikus folyadékkal csapják ki. Tudós magyarázatom kellős közepén szakított félbe a kis gézengúz azzal a kérdéssel, amelyet előzőleg tőlem tanult el. Bizony nagyon zavarba jöttem.

Miután egy kissé eltűnődtem, elhatározásra jutottam. Hozattam egy kis bort a házigazda pincéjéből, s egy másikfajta bort, húsz krajcárosat, egy borkereskedőtől. Egy üvegcsébe nem párolgó alkálioldatot tettem, majd magam elé tettem a kétféle bort, mindegyikből egy-egy pohárral[5], s így szóltam hozzá:

Többféle élelmiszert hamisítani szoktak, hogy jobbnak tűnjenek fel, mint amilyenek. Az ilyen hamisítások félrevezetik a szemet és az ízlést. Ezek azonban ártalmasak, s még rosszabbá teszik a hamisított dolgot, mint amilyen azelőtt volt, még ha szemre jobbnak néz is ki.

Főleg az italokat hamisítják, legkivált a borokat, mert a csalást itt nehezebb felismerni, s a csalónak nagyobb haszna van belőle.

A savanyú vagy fanyar borok hamisítása ólomoxiddal történik. Az ólomoxid ólomkészítmény. Az ólom savakkal vegyítve nagyon kellemes sót ad, amely megjavítja a bor savanyú ízét, de méreg annak, aki issza. Mihelyt tehát gyanús a bor, amelyet inni akarunk, meg kell tudnunk, hogy ólomoxidos-e vagy sem. Hogy erre rájöjjek, így okoskodom:

A bor folyadéka nemcsak meggyújtható szeszt tartalmaz, mint ahogy látta ön a borból előállított pálinka esetében. Savat is tartalmaz ezenkívül, mint ahogy tudhatja az ecetről meg a borkőről, melyet szintén a borból vonnak ki.

A sav vegyi rokonságban van a fémes anyagokkal, s egyesül velük oldódás útján, hogy összetett sót adjon, amilyen például a vasrozsda, amely nem egyéb, mint a levegőben vagy a vízben levő sav által feloldott vas, és ilyen továbbá a rézrozsda, amely nem egyéb, mint ecet által feloldott réz.

De ugyanez a sav még közelebbi vegyi rokonságban van az alkalikus anyagokkal, mint a fémes anyagokkal, oly módon, hogy az előbbiek hozzájárulásával a sav az összetett sókban – melyekről az imént beszéltem – kénytelen különválni a fémtől, mellyel együtt van, s az alkálihoz kötődik.

---

[5] Minden magyarázathoz, melyet a gyermeknek adni akarunk, egy kis előkészület nagyban hozzájárul ahhoz, hogy figyelmessé tegyük.

A fém erre megszabadul a savtól, amely feloldva tartotta, kicsapódik, és a folyadékot zavarossá teszi.

Ha tehát e borok egyikét ólomoxiddal kezelték, akkor a benne levõ sav feloldva tartja az ólomoxidot. Ha tehát alkalikus folyadékot öntök bele, akkor az kényszeríteni fogja a savat, hogy kiszabaduljon, és egyesüljön vele. Az ólom, amely nincs többé feloldott állapotban, ismét előtűnik, zavarossá teszi a folyadékot, s végül lecsapódik a pohár fenekén.

Ha semmi ólom sincsen a borban,[6] sem semmiféle fém, az alkáli simán egyesül a savval,[7] oldott állapotban marad az egész, és semmiféle lecsapódás sem történik.

Erre aztán töltöttem alkalikus folyadékomból egymás után a két pohárba. Az otthoni bor tiszta és áttetsző maradt. A másik egy pillanat alatt zavaros lett, s egy óra múltán tisztán lehetett látni a pohár fenekére lecsapódott ólmot.

Íme – folytattam – a természetes tiszta bor, melyből lehet inni, s íme a hamisított bor, amely mérgező! Azokkal az ismeretekkel lehet ezt megállapítani, melyeknek hasznos voltát kérdezte ön tőlem. Aki jól tudja, hogyan készül a tinta, a hamisított bort is fel tudja ismerni.

Igen meg voltam elégedve példámmal, és mégis – mint észrevettem – a gyermekre semmi hatással sem volt. Némi időre volt szükségem, míg beláttam, hogy ostobaságot követtem el, mert, arról nem is beszélve, hogy egy tizenkét éves gyermek képtelen követni magyarázatomat, eme kísérlet hasznos volta nem fért a fejébe. Mind a két bort megkóstolta, s mindkettőt jónak találta. Így aztán semmilyen fogalmat sem tudott kapcsolni ehhez a szóhoz, hogy hamisítás, pedig ezt – gondolom – igen jól megmagyaráztam neki. Ezeknek a többi szavaknak: *egészségtelen, méreg,* ugyancsak nem volt rá nézve semmi értelme. Ugyanúgy volt e tekintetben, mint Philipposz orvos történetírója. Ugyanígy van vele minden gyermek.

Az okozatoknak az okokhoz való viszonya, melynek kapcsolódását nem vesszük észre, a jó meg a rossz, melyről halvány fogalmunk sincsen, a szükségletek, melyeket sohasem éreztünk, ránk nézve a semmivel egyenlőek. Lehetetlenség, hogy ezek érdeklődést keltsenek bennünk bármi iránt is, ami rájuk vonatkozik. Tizenöt éves korunkban ugyanúgy tekintünk egy bölcs ember boldogságára, mint harmincéves korunkban a dicsőséges para-

---

[6] Azok a borok, melyek kicsinyben kaphatók a párizsi borkereskedőknél, ha nem is mind tartalmaznak ólomoxidot, de ritkán ólommentesek, mert e kereskedők söntései ezzel a fémmel vannak kirakva, s így a bor, amely a mércébe átömlik, ráfut az ólomra, s meg is áll rajta, és mindig felold belőle egy darabot. Furcsa, hogy a rendőrség tűr ily nyilvánvaló és ily veszedelmes visszaélést. Igaz ugyan, hogy a tehetős emberek nemigen isznak ezekből a borokból, s így nem is igen vannak kitéve mérgezésnek.

[7] A növényi sav igen enyhe. Ha ásványi sav volna, és kevésbé volna hígítva, az egyesülés nem mehetne végbe pezsgés nélkül.

dicsomra. Ha nem fogjuk fel jól egyiket is, másikat is, nemigen fogjuk törni magunkat megszerzésükre. És ha mégis felfogjuk őket, akkor sem nagyon fogjuk törni magunkat, ha nem vágyakozunk utánuk, azaz ha nem érezzük, hogy éppen hozzánk valók. Könnyűszerrel meg lehet győzni egy gyermeket arról, hogy hasznos az, amire tanítani akarjuk, de mit sem ér a meggyőzés, ha nem tudjuk rábeszélni. A higgadt értelem hiába helyesel vagy kárhoztat bennünket, cselekvésre csak a szenvedély késztet. És hogyan lelkesednénk olyan érdekekért, amelyek még hiányoznak belőlünk?

Ne mutassatok a gyermeknek semmi olyat, amit nem képes meglátni! Amíg az emberiség úgyszólván idegen számára, nem bírjátok őt az emberi állapotig fölemelni. Süllyesszétek tehát le az embert a gyermek állapotára! Gondolatban foglalkozhattok azzal, ami egy másik életkorban hasznos lehet neki, de csak arról beszéljetek hozzá, aminek hasznos voltát már az első percben megpillantja! Egyébként sohase hasonlítsátok őt más gyermekhez! El a vetélytársakkal, el a versenytársakkal, mihelyt önállóan gondolkodni kezd. Még a futásban sem kell ilyen neki. Százszorta jobban szeretem, ha inkább meg sem tanulja azt, amit csak féltékenység vagy hiúság árán tanulna meg. Megtett haladását azonban évente följegyezném, s egybevetném a következő évben tett haladásával, és meg is mondom majd neki: ennyi meg ennyi vonalnyit nőtt; íme az árok, melyet átugrott, a teher, melyet hordott; ilyen messzire tudott egy kavicsot dobni; íme a pálya, melyet egyszuszra végigfutott stb. Most pedig lássuk, mi az újabb teendő! Ily módon izgatom fel, anélkül, hogy bárkire is féltékennyé tenném. Erre aztán felül akarja múlni magát, s ez elkerülhetetlen. Semmi akadályát sem látom annak, hogy önmaga vetélytársa legyen.

Gyűlölöm a könyveket. Egyébre sem tanítanak, mint arra, hogy olyasmiről beszéljünk, amit nem tudunk. Mondják, hogy Hermész oszlopokra véste a tudományok elemeit, mert egy vízözön elől akarta biztonságba helyezni felfedezéseit. Ha jól belevéste volna az emberek fejébe, akkor a hagyomány jóvoltából fennmaradtak volna a fejekben. A jól megdolgozott agyvelők az emlékművek, melyekbe a legbiztosabban vésődnek az emberi ismeretek.

Nincs-e arra mód, hogy az annyi sok könyvben szétszórt annyi sok leckét összehozzuk és egyesítsük egy közös téma szerint, melyet könnyű lenne áttekinteni, érdekes lenne követni, s amely már ebben az életkorban is ösztökéül szolgálhatna? Ha ki lehetne találni egy helyzetet, amelyben az ember valamennyi természetes szükséglete megmutatkozik a gyermek értelme számára felfogható módon, s amelyben ugyanezen szükségletek kielégítésének valamennyi módja fokozatosan fejlődik ki ugyanazzal a könnyedséggel, akkor ennek a helyzetnek eleven és természetes lefestésével kellene az első munkát adni képzeletének.

Heves vérű filozófus, már látom, mint gyúl ki az ön képzelete. Ne pazarolja erejét, mert megvan már ez a helyzet, sőt írásban van meg. Ne vegye

sértésnek, de sokkal jobban írták meg, mint ahogyan ön tudná megírni, vagy legalábbis találóbban és egyszerűbben. Ha már mindenáron könyvre van szükség, akkor íme az egyetlen, amely szerintem a legsikerültebb értekezést nyújtja a természetes nevelésről. Ez lesz az első könyv, melyet Emilem elolvas majd. Hosszú időn át ebből áll majd az egész könyvtára, és mindig díszhelyet biztosít majd neki. Ez az a szöveg, melynek csak kommentárául szolgál majd mindmegannyi társalgásunk a természettudományokról. Haladásunk folyamán ehhez mérjük majd ítélőképességünk különböző állapotát, s míg csak el nem rontjuk ízlésünket, örömünket leljük olvasásában. No de melyik hát ez a csodálatos könyv? Talán Arisztotelész? Talán Plinius? Talán Buffon? Nem! Robinson Crusoe.

Robinson Crusoe az ő szigetén, egyedül, megfosztva embertársai segítségétől csakúgy, mint a mesterségek valamennyi szerszámától, de azért gondoskodik létfenntartásáról, épségéről, sőt bizonyos jólétet is teremt magának. Íme az érdekes téma valamennyi életkor számára, oly téma, melyet számtalan módon lehet kellemessé tenni a gyermeknek. Így valósítjuk meg a lakatlan szigetet, melyet kezdetben csak hasonlatként használtam. Elismerem, ez az állapot nem azonos a társadalmi ember állapotával. Bizonyára Emilt sem szabad ilyen helyzetbe hozni. De ez az a helyzet, amelynek alapján kell majd az összeset értékelnie. A legbiztosabb módja annak, hogy az előítéletek fölé emelkedhessünk, s hogy ítéleteinket a dolgok közötti igazi kapcsolatok szerint rendezzük, abban áll, hogy egy elszigetelt ember helyébe képzeljük magunkat, és mindent úgy ítélünk meg, ahogyan ez az ember ítélné a saját hasznára való tekintettel.

Ez a regény, ha minden sallangjától megszabadítjuk, s ha Robinsonnak a sziget közelében történt hajótörésével kezdjük, s befejezzük a hajó megérkezésével, amely kiszabadítja őt onnan, egyidőben szórakozást is, okulást is nyújt Emilnek a szóban forgó időszak folyamán. Azt akarom, hogy teljesen elszédítse, hogy szüntelenül Robinson várával, kecskéivel, ültetvényeivel foglalkozzék. Tanulja meg részleteiben, nem könyvekből, hanem a dolgokból, mindazt, amit hasonló esetben tudni kell. Gondolja saját magát is Robinsonnak. Lássa magát bőrökbe öltözötten, nagy sapkában, nagy szablyával, a regényalak teljes groteszk felszerelésével, kivéve a napernyőt, melyre nem lesz szüksége. Azt akarom, hogy aggódjék, milyen rendszabályokat kell alkalmaznia, ha ebben vagy abban szükséget lát. Vizsgálja meg hőse magatartását. Kutassa, vajon nem mulasztott-e el valamit, nem kellett volna-e valamit másként, jobban tennie. Figyelmesen jegyezze meg hibáit, és okuljon belőlük, nehogy hasonló esetben ő is ilyen hibákba essék. Mert biztosak lehettek felőle, hogy ő is tervez egy hasonló berendezkedést. Ez az igazi légvára ennek a boldog életkornak, amelyben nem ismernek más boldogságot, mint a szükségest és a szabadságot.

Mennyi leleményességet vitt bele bohóságaiba az az ügyes ember, aki nem is sejtette, mily hasznot húznak majd belőle! A gyermek, akit siettet

az a tény, hogy raktárt rendezzen be magának a szigeten, buzgóbb lesz a tanulásban, mint mestere az oktatásban. Tudni akar mindent, ami hasznos, és csak azt akarja tudni. Nem lesz többé szükség rá, hogy vezesd, sőt inkább vissza kell tartanod. Egyébiránt siessünk, hadd rendezkedjék be azon a szigeten addig, amíg erre korlátozza boldogságát, mert közeledik a nap, amikor, ha tovább is ott akar élni, nem akar egyedül élni többé, és amikor *Péntek*, aki most még alig érdekli őt, nem sokáig fogja már kielégíteni.

A természetes mesterségek űzése, melyekre egy ember egymagában elegendő, az ipari mesterségeket illető kutatásokhoz vezet, melyeknek több kéz együttműködésére van szükségük. Az előbbieket magányosan is lehet űzni, vadember is megbirkózik velük, az utóbbiak azonban csak a társadalomban jöhetnek létre, sőt szükségessé teszik a társadalmat. Amíg csak a fizikai szükségletet ismerjük, minden egyes ember elég önmagának. A fölösleg megjelenése nélkülözhetetlenné teszi az osztozkodást és a munkamegosztást, mert noha az egyedül dolgozó ember csak egy ember megélhetését keresi meg, száz együtt dolgozó ember megkeresi mindazt, amiből kétszázan megélnek. Mihelyt tehát az emberek egy része pihen, a dolgozók karjának együttműködése kell, hogy pótolja azoknak a munkáját, akik semmit sem csinálnak.

Legfőbb gondodnak arra kell irányulnia, hogy növendéked elméjétől eltávolítsad a társadalmi kapcsolatoknak mindama fogalmát, melyek az ő számára nem hozzáférhetők. Ám ha az ismeretek láncolata arra kényszerít, hogy megmutasd neki az emberek egymástól való kölcsönös függését, nem szabad azt szellemi oldaláról mutatnod, hanem fordítsd először egész figyelmét az ipar és a gépi mesterségek felé, melyek az embereket egymás hasznára rendelik kölcsönösen. Amikor műhelyről műhelyre vezeted, ne engedd, hogy bármi munkát is lásson anélkül, hogy ő maga is neki ne gyürkőznék, sem pedig az, hogy úgy távozzék onnan, mint aki nem tudja tökéletesen az okát mindannak, ami ott történik, vagy legalább annak, amit megfigyelt. Dolgozz tehát magad is, és példáddal járj elöl mindenütt! Tanonc légy mindenütt, hogy mesterré tehesd őt! Úgy számolj, hogy egy órányi munka többre tanítja, mint amit egy napig tartó magyarázatból megjegyezhet!

Bizonyos közmegbecsülés fűződik az egyes mesterségekhez, s ez fordított arányban van valódi hasznukkal. Sőt ez a megbecsülés egyenesen haszontalanságukról veszi a mértéket, s ennek így kell lennie. A leghasznosabb mesterségek a legkevésbé jövedelmezők, mert a munkások száma az emberek szükségletének arányában oszlik meg, s mert a mindenkinek szükséges munka szükségképpen annyiba kerül, amennyit a szegény ember meg tud fizetni. Viszont ama fontos személyiségek, akiket nem kézműveseknek, hanem művészeknek neveznek, egyedül a tétlenek és a gazdagok számára dolgoznak, s így önkényes árat szabnak csecsebecséikért. Mivel azután e hiábavaló munkák értéke csak a közvélemény terméke, áruk is ennek az

értéknek a része, s abban az arányban értékelik őket, amennyibe kerülnek. A gazdag nem a hasznuk miatt van nagyra velük, hanem azért, mert a szegény nem képes megfizetni. *Nolo habere bona, nisi quibus populus inviderit.*[8]

Mi lesz növendékeitekből, ha engeditek, hogy magukévá tegyék ezt az ostoba előítéletet, s ha ezt ti magatok is elősegítitek? Ha – teszem föl – meglátnak benneteket, amint nagyobb tisztelettel mentek be egy ötvös boltjába, mint egy lakatoséba? Miféle ítéletet alkotnak majd a mesterségek igazi értékéről és a dolgok valódi értékéről, ha látják majd mindenütt a légből kapott árat, amint ellentmond a valóságos hasznosságon alapuló árnak, s észreveszik, hogy minél kevesebbet ér a dolog, annál többe kerül? Abban a pillanatban, mihelyt engeditek, hogy fejébe hatoljanak ezek az eszmék, abba is hagyhatjátok nevelését. Úgy fognak nevelődni, mint bárki más, akár akarjátok, akár nem. Tizennégy évi gondoskodástok kárba veszett.

Emilnek, amikor majd fel akarja szerelni szigetét, mások lesznek a szempontjai. Robinson többre tartotta volna egy szerszámkészítő boltját, mint Saida valamennyi csecsebecséjét. Az előbbi igen tiszteletre méltó, az utóbbi kisszerű szélhámosszámba ment volna az ő szemében.

„Az én fiam arra való, hogy az emberek közt éljen. Tehát nem bölcsek, hanem bolondok közt fog élni, azaz ismernie kell bolondságaikat, hiszen ezekhez akarnak igazodni az emberek. A dolgok valóságos ismerete hasznos lehet, de az emberek és véleményeik ismerete még értékesebb. Az emberi társadalomban ugyanis az ember legfőbb eszköze az ember, s a legbölcsebb az, aki legjobban használja ezt az eszközt. Mire jó olyan képzeletbeli rend fogalmát adni a gyermekeknek, amely homlokegyenest ellenkezik azzal, amelyet majd megvalósulva találnak, s amelyhez majd igazodniuk kell? Először arra tanítsátok, hogy bölcsek legyenek, később majd megtaníthatjátok arra, hogy megítéljék, mennyiben bolondok a többiek."

Körmönfont elvek ezek, amelyek révén az apák álóvatossága az előítéletek rabszolgájává igyekszik tenni az általuk előítéletekkel táplált gyermeket, magukat pedig az esztelen csőcselék játékszerévé, holott a csőcseléket szeretnék szenvedélyeik eszközévé tenni. Mennyi mindent kell megismernünk, mielőtt eljutnánk az ember ismeretéig! Az ember a bölcs végső tanulmánya, s ti azt akarjátok, hogy a gyermek első tanulmánya legyen! Mielőtt kioktatnátok érzelmeinkről, előbb ezek értékelésére kell megtanítanotok! Vajon megismerjük-e az esztelenséget, ha józanságnak vesszük? Ahhoz, hogy bölcs légy, tudnod kell, mi az, ami nem bölcs. Hogyan fogja gyermeked megismerni az embereket, ha sem ítéleteiket

[8] Petronius, 100. fejezet.

megítélni nem tudja, sem tévedéseiket kibogozni? Baj, ha tudjuk, mit gondolnak, de nem tudjuk, vajon igaz-e vagy hamis, amit gondolnak. Tanítsátok tehát őket legelőször arra, hogy micsodák a dolgok önmagukban, s majd utána megtanítjátok nekik, hogy mik azok a mi szemünkben. Ilyen módon tudja majd egybevetni a véleményt az igazsággal, s így tud majd a köznapi tömeg fölé emelkedni. Az előítéleteket ugyanis nem ismerjük, ha átvesszük őket, a népet pedig nem vezethetjük akkor, ha hozzá hasonlítunk. Ám ha úgy kezded, hogy tudósítod őt a közvéleményről, mielőtt értékelésére megtanítanád, akkor – biztos lehetsz benne – tehetsz, amit akarsz, magáévá fogja azt tenni, és nem fogod tudni kiirtani belőle. Következésképpen: ha ítélőképessé akartok tenni egy fiatal embert, jól kell formálni ítéleteit, nem pedig a mi ítéleteinket diktálni neki.

Látjátok, hogy mindeddig semmit sem beszéltem növendékemnek az emberekről. Túlságosan józan eszű ahhoz, hogy megértsen. Fajtájával való kapcsolatai még nem eléggé éreztetik hatásukat ahhoz, hogy önmagától tudjon másokról ítélni. Nem ismer más emberi lényt, csak önmagát, s bizony még attól is távol van, hogy önmagát ismerje. De ha kevés ítéletet alkot is a maga személyéről, ezek legalább helyes ítéletek. Nem tudja, milyen helyet foglalnak el a többiek, de a magáét érzi, és ragaszkodik hozzá. A társadalmi törvények helyett, melyeket nem ismerhet, a szükségesség láncaival kötöttük meg. Alig egyéb még, mint testi lény, bánjunk vele továbbra is mint ilyennel.

A természet minden tárgyát, az emberek minden munkáját aszerint kell megítélnie, hogy ezek milyen érzékelhető viszonyban vannak azzal, ami neki hasznos, ami biztonságot nyújt, ami óvja testi épségét, és biztosítja jólétét. Így a vasnak az ő szemében sokkal értékesebbnek kell lennie, mint az aranynak, az üvegnek értékesebbnek, mint a gyémántnak. Hasonlóképpen többre kell becsülnie egy cipészt vagy egy kőművest, mint mondjuk Lempereur-t vagy Leblanc-t, valamint Európa minden ékszerészét. Egy cukrász kiváltképpen fontos ember az ő szemében, s az egész tudományos akadémiát odaadná a Lombard utca legszerényebb cukrászáért. Az ötvösök, a vésnökök, az aranyozók, a hímzők az ő véleménye szerint csak naplopók, akik teljességgel haszontalan játékot űznek. Még az óraművességből sem csinál nagy esetet. A boldog gyermek kiélvezi az időt, anélkül, hogy rabszolgája lenne. Hasznot húz belőle, de az értékét nem ismeri. A szenvedélyektől ment nyugalom, amely az ő számára az idő múlását mindig egyenletessé teszi, szükség szerint helyettesíti neki az idő méréséhez szükséges eszközt.[9] Amikor feltételeztem, hogy zsebórája van,

[9] Az idő elveszti ránk nézve mértékét, ha folyását szenvedélyeink akarják kényükre-kedvükre szabályozni. A bölcs ember órája nem más, mint az egyenletes kedély és a békés lélek. Mindig pontosan jár, mindig el lehet igazodni rajta.

csakúgy, mint amikor azt állítottam, hogy sír, egy közönséges Emilt képzeltem magam elé, hogy hasznos lehessek, s hogy megértessem magamat. Mert ami az igazi Emilt illeti, oly gyermek, aki a többitől olyigen különbözik, nem szolgálhatna például semmire.

Van egy nem kevésbé természetes, de még ésszerűbb rend, melynél fogva szükségességük egymáshoz viszonyított foka szerint becsülik meg a mesterségeket, s így aztán első helyre juttatják a legfüggetlenebbeket, az utolsóra pedig azokat, amelyek nagyobb számú másfajta mesterségtől függenek. Ez a rend, amely fontos meggondolásokra késztet a társadalom általános rendjét illetően, hasonlatos az előzőhöz, s az emberek részéről ugyanazt az ellentétes előjelű értékelést kapja. Ezért van, hogy a nyersanyagok alkalmazása tiszteletnek nem örvendő mesterségek körében történik, amelyek hasznot úgyszólván nem hajtanak, s minél több kézen mennek át ezek a nyersanyagok, a munka ára annál magasabb lesz, s a becsülete is nagyobb. Nem vizsgálom meg, vajon a szorgalom tényleg nagyobb-e, s vajon több jutalmat érdemel-e az aprólékos mesterségekben, melyek a végső formát adják meg ezeknek az anyagoknak, mint az első munkában, amely átalakítja őket az emberek használatára. Csupán annyit mondok, hogy az a mesterség, amelyet a legáltalánosabban űznek, s amely a leginkább nélkülözhetetlen, vitathatatlanul mindig a legnagyobb megbecsülést érdemelné. Továbbá, hogy az a mesterség, melynek kevesebb más mesterségre van szüksége, még a leginkább alárendelt mesterségeknél is több megbecsülést érdemel, mert szabadabb és közelebb áll a függetlenséghez. Íme, ezek a mesterségek és az iparűzés megbecsülésének igazi szabályai. Minden egyéb dolog önkényes, s a közvéleménytől függ.

Az összes mesterségek közül az első és a legtiszteletreméltóbb a földművelés. A második helyre a kovácsmesterséget teszem, az ácsmesterséget a harmadik helyre és így tovább. Az a gyermek, akit még nem szédítettek meg a parlagi előítéletek, pontosan így fog ítélni. Mennyi fontos tanulságot fog Emilünk erre vonatkozólag az ő Robinsonjából levonni! Vajon mit gondol majd, amikor látja, hogy a mesterségek csak úgy tökéletesednek, ha osztódnak, s ha egyik is, másik is a végtelenségig sokszorozza szerszámait? Ezt mondja majd magában: Mindezek az emberek ostobán lelemények. Azt hinné az ember, hogy attól félnek, hogy karjuk és ujjaik mit sem használnak nekik, s azért találnak fel annyi szerszámot, hogy tagjaikat nélkülözhessék. Egyetlenegy mesterség űzése végett ezer más mesterségnek vetik alá magukat. Minden munkásra egy egész város esik. Ami pajtásomat meg engemet illet, mi ügyességünkbe vetjük tehetségünket. Olyan szerszámokat készítünk magunknak, melyeket mindenüvé magunkkal vihetünk. Az a sok ember, aki tehetségére oly büszke Párizsban, nem menne semmire a mi szigetünkön, és beállhatna hozzánk tanoncnak.

Ne vesztegesd itt az időt, olvasóm, növendékünk testi edzésének és kézügyességének szemlélésével! Figyeld meg azonban, hogy milyen irányba tereljük gyermeki érdeklődését! Figyeld meg érzékét, találékonyságát, előrelátását! Figyeld meg, milyenné formáljuk most a fejét! Bármit lát, bármit tesz, mindenben mindent meg akar ismerni, okát akarja tudni mindennek. Eszközről eszközre halad, s mindig vissza akar így menni az elsőhöz. Feltevés alapján semmit sem fogad el. Nem lenne hajlandó megtanulni semmit sem, ami olyan előzetes ismeretet kívánna, mellyel ő nem rendelkezik. Ha rugókészítést lát, előbb tudni akarja, hogyan termelték ki az acélt a bányában. Ha azt látja, hogy egy láda darabjait rakják össze, szeretné megtudni, miként vágták ki a fát. Ha ő maga dolgozik, minden egyes szerszámról, melyet használ, ezt fogja mondani: Ha nem lenne meg ez a szerszámom, hogyan látnék hozzá, hogy hasonlót készítsek, vagy hogy nélkülözni tudjam?

Van egyébként egy nehezen elkerülhető tévedés a tanító által szenvedélyesen űzött foglalatosságokban, s ez nem más, mint annak a feltételezése, hogy a gyermek mindig ugyanazt a kedvet érzi. Miközben a szórakoztató munka magával ragad benneteket, óvakodjatok, nehogy ő eközben unatkozzék, anélkül, hogy értéstekre merné adni. A gyermek teljes odaadással csüngjön a munkán, ti viszont teljes odaadással csüngjetek a gyermeken, figyeljetek, kémleljetek szüntelenül, de észrevétlenül, előre érezzétek minden érzelmét, és vágjatok elébe mindannak, amit nem szabad éreznie. Foglalkoztassátok végül olyan módon, hogy ne csak hasznosnak érezze magát a dolga szempontjából, hanem örömét is lelje benne azáltal, hogy jól megérti, mire való, amit csinál.

A mesterségek társulásának lényege a munkacsere, a kereskedelemé a dologcsere, a bankoké az értékjegy- és pénzcsere. Mindezek a fogalmak összefüggenek, s az alapvető ismeretek már megvannak. Mindezt megalapoztuk már az első életkorban Robert kertész segítségével. Nem marad más hátra, mint általánosítanunk ugyanezeket a fogalmakat, és több példára kiterjesztenünk, hogy megértessük vele a kereskedelem működését önmagában véve, valamint olyan módon, hogy érzékelhetővé tesszük természetrajzi részletek segítségével, melyek az egyes országok sajátos termékeire vonatkoznak, továbbá a mesterségek és a tudományok területéről vett részletekkel, melyek a hajózásra vonatkoznak, végül pedig a szállítás legnagyobb vagy legkisebb akadályával, a helyek távolsága, a szárazföldek, a tengerek, a folyók stb. fekvése szerint.

Egyetlen társadalom sem létezhet csere nélkül, semmiféle csere közös mérték nélkül, semmiféle közös mérték egyenlőség nélkül. Így minden társadalomnak első törvénye bizonyos megegyezésszerű egyenlőség, akár az embereket, akár a dolgokat illetően.

Az emberek közötti megegyezésszerű egyenlőség teljesen különbözik a természetes egyenlőségtől, és szükségessé teszi a tételes jogot, azaz a kor-

mányzást és törvényeket. Egy gyermek politikai ismereteinek szabatosaknak és korlátoltaknak kell lenniük. A kormányzásról általában csak azt kell tudnia, ami a tulajdonjogra vonatkozik. Erről már van is valamelyes fogalma.

A dolgok közötti megegyezésszerű egyenlőség vezetett a pénz feltalálására, mert a pénz nem más, mint különböző fajtájú dolgok értékének közös hasonlata. A pénz ebben az értelemben a társadalom igazi összekötő kapcsa. De minden lehet pénz. Egykor a marha is az volt, a kagyló még ma is az egyes népeknél. Spártában pénz volt a vas, a bőr Svédországban, az arany- meg az ezüstpénz most itt minálunk.

Mivel könnyűszerrel szállíthatók, általában a fémeket választották minden csere közvetítő eszközéül. Ezeket a fémeket alakították át érmekké, hogy minden egyes csere alkalmával megtakarítsák a mérést vagy a mérlegelést. A pénzérme értékjegye ugyanis nem egyéb, mint tanúsítvány arról, hogy az így megjelölt pénzdarab ilyen vagy amolyan súlyú. Egyedül a fejedelemnek van pénzverési joga, tekintve, hogy egyedül neki van joga elvárni, hogy az ő tanúbizonysága tekintéllyel bírjon egy egész nép körében.

Ennek az ilyeténképpen megmagyarázott találmánynak a használati módját a legostobább is megértheti. Nehéz ugyanis közvetlenül összehasonlítani különböző természetű dolgokat, például a posztót a búzával. Ám ha találtunk egy közös mércét, tudniillik a pénzt, akkor a gyárosnak és a földművelőnek már könnyű visszavezetni a kicserélendő dolgok értékét erre a közös mércére. Ha egy bizonyos mennyiségű posztó egy bizonyos pénzösszeget ér, s ha egy bizonyos mennyiségű búza ugyanazt a pénzösszeget éri, ebből az következik, hogy a kereskedő, amidőn ezt a búzamennyiséget kapja posztójáért, méltányos cserét csinál. Így a pénz segítségével válnak a különböző nemű javak összemérhetővé és összehasonlíthatóvá.

Ne menjetek ennél messzebbre, és ne bocsátkozzatok ezen intézmény erkölcsi hatásának magyarázatába! Minden dologban fontos előbb jól megmagyarázni a használat módjait, mielőtt rámutatnánk a visszaélésekre. Ha meg akarnátok magyarázni a gyermeknek, miképpen hanyagoljuk el a jelek kedvéért magukat a dolgokat, hogyan születtek a pénzből a közvélemény mindenféle agyrémei, hogyan kell a pénzben gazdag országoknak mindenben szegénynek lenniük, akkor a gyermekkel nemcsak mint filozófussal bánnátok, hanem mint bölcs emberrel, és azt igyekeznétek megértetni vele, amit még a filozófusok is csak kevesen fogtak fel helyesen.

Mennyi minden érdekes tárgyra lehet így ráirányítani egy növendék figyelmét anélkül, hogy valaha is eltávolodnánk a számára hozzáférhető valóságos és anyagi természetű kapcsolatoktól, s hogy tűrnénk, hogy olyan

gondolat ébredjen agyában, melyet nem képes felfogni! A tanító művészete abból áll, hogy sohase hagyja megfigyeléseit olyan apróságokon vesztegelni, melyek semmivel sem függenek össze, hanem szüntelenül kapcsolatban hozza a nagy összefüggésekkel, melyeket növendékének egyszer majd meg kell ismernie, hogy helyesen tudjon ítélni a polgári társadalom rendjének jó és rossz tulajdonságairól. A társalgásokat, amelyekkel szórakoztatjuk, úgy kell összeválogatnunk, hogy eltanult gondolkodásmódjához idomuljanak. Olyasfajta kérdés, amely egy másik gyermeknek a figyelmét még csak súrolni sem képes, Emilt fél esztendőn keresztül fogja kínozni.

Bőségben úszó családhoz megyünk ebédelni. Csupa ünnepi készülődés a lakomához, egy sereg vendég, egy sereg lakáj, sok fogás, választékos és finom felszolgálás. A kedvtelésnek és az ünnepnek ez a sok kelléke már-már megrészegíti az embert, és meg is részegíti azt, aki nem szokta meg. Előre érzem mindeme dolgok hatását fiatal növendékemre. Miközben folyik az étkezés, miközben egymást váltogatják a fogások, s miközben az asztal körül száz meg száz zajos megjegyzés hangzik el, odahajlok füléhez, s ezt mondom neki: Mit gondol, hány kézen mehetett keresztül mindez, amit itt az asztalon lát, mielőtt ide került volna? A gondolatok micsoda tömegét ébresztem föl agyában ezzel a néhány rövid szóval! A következő pillanatban a mámornak már minden gőze tovapárolog. Tűnődik, elgondolkozik, számítgat, nyugtalankodik. Mialatt a filozófusok, akik felvidultak a bortól s bizonyára szomszédnőiktől is, fecsegnek, s úgy tesznek, mintha gyermekek volnának, íme, az én gyermekem egyedül bölcselkedik egy sarokban meghúzódva. Kérdést tesz fel nekem, de nem vagyok hajlandó válaszolni. Azt mondom neki, hogy majd máskor. Erre aztán elfogy a türelme, megfeledkezik mind az evésről, mind az ivásról, ég a vágytól, hogy már asztalt bontsanak, mert kedvére szeretne társalogni velem. Micsoda téma ez az ő érdeklődésének! Micsoda szöveg ez! Tanulhat belőle! Egészséges ítélőkészségével, melyet semmi sem bírt elrontani, vajon mit gondol majd a fényűzésről, ha rájön, hogy nincs a világnak olyan vidéke, amelyet meg ne sarcoltak volna. Hogy talán húszmillió kéz dolgozott kitartóan, s talán ezrek életébe került, s mindez csupán azért, hogy őneki délben teljes pompával nyújtsák át azt, amit este majd az illemhelyen fog biztonságba helyezni.

Lessétek ki gondosan azokat a titkos következtetéseket, amelyeket levon szívében mindezekből a megfigyelésekből! Ha nem vigyáztatok rá olyan jól, mint ahogy feltételezem, lehet, hogy kísértésbe esik, s elmélkedéseit más irányba tereli, és majd fontos személyiségnek tekinti magát a világban annak láttára, hogy mennyi gond járul hozzá ebédje elkészítéséhez. Ha előre megsejtitek ezt a gondolatmenetet, könnyűszerrel megelőzhetitek, vagy legalább azonnal eltüntethetitek ilyesfajta benyomását. Mivel a dolgokat magáévá tenni csak az érzéki élvezet által tudja, azt

is csak érzékelhető kapcsolatok révén képes megítélni, hogy javára válnak-e azok vagy sem. Egy egyszerű és parasztos, testedzéssel megfőzött és éhséggel, szabadsággal és örömmel fűszerezett ebéd összehasonlítása az ő oly fényes és oly kicirkalmazott lakomájával kellőképpen érezteti majd vele, hogy a lakoma minden pompája sem járt kézzelfogható haszonnal számára, gyomra éppoly megelégedetten kelt föl a paraszt asztalától, mint a bankárétól, azaz egyikben sem volt több, mint a másikban abból, amit valóban magáénak nevezhet.

Képzeljük el, mit mondhat neki hasonló esetben egy nevelő. Emlékezzél vissza jól erre a két étkezésre, és döntsd el magadban, melyiket fogyasztottad el nagyobb örömmel. Melyiken figyelted meg, hogy igazán jókedvűek voltak az emberek? Melyiken ettek nagyobb étvággyal, ittak vidámabban, nevettek telibb szívből? Melyik tartott tovább anélkül, hogy unatkoztak volna, és anélkül, hogy újabb fogásokkal kellett volna felfrissíteni? Ám az igazi különbség ebben áll: ez a fekete kenyér, melyet oly jónak találsz, abból a gabonából van, melyet ez a paraszt gyűjtött be. Zavaros és fanyar, de üdítő és egészséges bora az ő saját szőlőjének termése. A vászonabrosz az ő kenderéből készült, felesége szőtte, a téli napokban, meg a lányai, meg a szolgálója. Ami az asztalára került, azt senki másnak a keze, csak az ő családjáé készítette. A legközelebbi malom és a szomszédos piac az ő világának határai. Mennyiben szerzett neked valódi élvezetet mindaz, amit mint többletet juttatott a távoli vidék és az emberek keze annak a másik asztalnak? Ha mindez képtelen volt arra, hogy lakomádat jobbá tegye, akkor mit nyertél azon a bőségen? Volt-e ott olyasmi, ami a te számodra készült? Ha te lettél volna a házigazda – teheti még hozzá a nevelő –, mindehhez még kevesebb közöd lett volna, mert a gond, hogy kiteregesd mások szeme elé a te élvezetedet, megfosztott volna magától az élvezettől. Tiéd lett volna a fáradozás, az övék a kedvtelés.

Ez a szónoklat lehet, hogy nagyon szép, de Emil szempontjából mit sem ér, mert meghaladja felfogóképességét, s őneki különben sem rágjuk szájába elmélkedéseit. Egyszerűbben szóljatok tehát hozzá. E két tapasztalat után mondjátok neki valamelyik reggelen: hol ebédelünk ma? A körül az ezüsthegy körül, amely beborítja az asztal háromnegyedét, és ama papírvirág-kertek körül, melyeket tükrökön szolgálnak fel a csemegéhez? Ama abroncsos szoknyájú nők között, akik úgy bánnak veled, mint egy bábuval, és azt akarják mondatni veled, amit nem tudsz? Vagy inkább abban a faluban, két mérföldnyire innen, azoknál a derék népeknél, akik oly vidáman fogadnak bennünket, s akiktől olyan jó tejfölt kapunk? Nem kétséges, hogy Emil melyiket fogja választani. Nem szokott ő fecsegni, és nem is hiú. Nem bírja elviselni a feszességet, s a mi ínycsiklandó finomságaink korántsem tetszenek neki. De arra mindig kapható, hogy járja a mezőket, és bizony nagyon szereti a jó gyümölcsöt, a jó főzeléket, a jó

tejfölt és a jó embereket.[10] Útközben magától adódik az elmélkedés. Látom, hogy az a tengernyi ember, aki ama nagy lakomák előállításán dolgozik csakugyan hiába fárad, vagy pedig aligha gondol a mi kedvteléseinkre.

Példáim, melyek jók talán egy növendék számára, ezer másra rosszak lehetnek. De ha kivesszük belőlük a lényeget, akkor a szükséghez képest itt is, ott is felhasználhatjuk őket. Hogy melyiket választjuk, az illető sajátos tehetségének tanulmányozásától függ, a tanulmányozás pedig az alkalmaktól függ, melyeket nyújtunk nekik, hogy kimutathassák tehetségüket. Senki sem fogja azt képzelni, hogy abban a három- vagy négyévi időközben, melyet itt ki kell töltenünk, még a legszerencsésebb képességekkel megáldott gyermeknek is valamennyi mesterségről és valamennyi tudományról adhatunk olyan fogalmat, melynek segítségével egyszer majd a maga erejéből és kellőképpen elsajátíthatja ezeket. De ha így elvonultatjuk előtte mindama tárgyakat, melyeket meg kell ismernie, olyan helyzetbe juttatjuk, hogy kifejlesztheti ízlését, tehetségét, megteheti az első lépéseket ama cél felé, ahová tehetsége viszi, minekünk pedig mindez megmutatja az utat, melyet nyitnunk kell előtte, hogy a természet szerint járjunk el.

E korlátozott, de helyes ismeretek láncolatának másik előnye, hogy kapcsolataikban és egymáshoz való viszonyukban mutatja meg azokat neki, hogy mindegyiket olyan helyre tehetjük, hogy megfelelően becsülje valamennyit, s hogy elejét vesszük benne azoknak az előítéleteknek, melyek a legtöbb emberben megvannak a saját maguk által művelt képességek iránt s az általuk elhanyagolt képességek ellen. Aki jól áttekinti az egésznek a rendjét, minden egyes résznek a helyét is észreveszi. Aki egy részt helyesen lát, és azt alapjaiban ismeri, tudós ember lehet. Az előbbi viszont helyes ítéletű ember, s emlékezhettek rá, hogy mi nem annyira tudományt, mint inkább az ítélőképességet kívánjuk megszerezni.

Bárhogy áll is a dolog, az én módszerem független a példáimtól. Az

[10] A falusi élet iránti vonzódás, melyet feltételezek növendékemtől, neveltetésének természetes gyümölcse. Nincs meg egyébként benne semmi abból a nyegle és szenvelgő modorból, mely annyira tetszik a nőknek, s így ezért a nők nem is magasztalják annyira, mint a többi gyermekeket. Következésképpen kevésbé is érzi magát otthon a nők között, s kevésbé is romlik meg társaságukban, melynek báját még nem képes megérezni. Óvakodtam attól, hogy megtanítsam a nőknek kezet csókolni, ízetlen bókokat mondani, sőt még attól is, hogy a férfiak iránt kitüntető figyelmet tanúsítson. Sérthetetlen törvényt csináltam abból, hogy semmi olyant se követeljek tőle, melynek indoka meghaladná felfogóképességét. Márpedig a gyermek számára semmi sem indokolja azt, hogy az egyik nemmel másként kell bánni, mint a másikkal. Biztos vagyok benne, hogy ezzel az egyszerűséggel meg tudom őrizni mesteri rangomat növendékemmel szemben, s hogy a nők nem fogják tudni kiragadni kezeimből, hogy pojácájukká tegyék.

ember képességeinek lemérésére épül az ember különböző életkoraira vonatkozóan, valamint a képességeinek megfelelő foglalatosságok kiválasztására. Azt hiszem, könnyűszerrel lehetne találni egy másik módszert, amellyel látszólag jobban menne a dolog. De ha kevésbé lenne hozzáalkalmazva a fajhoz, az életkorhoz, a nemhez, kétlem, hogy ugyanazzal a sikerrel járna.

E második időszak kezdetén hasznát vettük erőnk fölöslegének szükségleteink felett, hogy kiléphessünk önmagunkból. Föllendültünk az egekbe. Végigmértük a földet. Összegyűjöttük a természet törvényeit. Egyszóval befutottuk az egész szigetet. Most aztán visszatérünk önmagunkhoz, és észrevétlenül közeledünk lakhelyünkhöz. Amint ismét belépünk ajtaján, boldogok lehetünk, nagyon is boldogok, hogy még nem kerítette hatalmába az ellenség, holott már fenyeget, és készül azt birtokba venni!

Vajon mi tennivalónk marad azután, hogy mindent megfigyeltünk, ami körülvesz bennünket? Használatunkra kell fordítanunk mindazt, amit kisajátíthatunk magunknak, és jólétünk emelésére hasznot kell húznunk kíváncsiságunkból. Idáig készletet gyűjtöttünk mindenfajta eszközökből, anélkül, hogy tudtuk volna, melyekre lesz majd szükségünk. Ha ezek esetleg haszontalanok számunkra, hasznára válhatnak másoknak. Nekünk pedig talán szükségünk lesz az ő eszközeikre. Így aztán ezen a cserén mindnyájan megtalálhatjuk számításunkat. Ám ahhoz, hogy a csere létrejöjjön, ismernünk kell kölcsönösen szükségleteinket. Mindenkinek tudnia kell, mije van másoknak, aminek ő hasznát veheti, és mit nyújthat nekik ő viszonzásul. Képzeljünk el tíz embert, akik közül mindegyiknek tízfajta szükséglete van. Mindegyiknek, hogy szükségletét kielégíthesse, tízfajta munkára kell ráadnia magát. Tehetségük és képességük azonban különböző, s így egyikük az egyik, másikuk a másik munkában fog kevésbé boldogulni. Mindnyájan alkalmasak különböző dolgokra, de ugyanazt végzik, s így pórul járnak. Alakítsunk társaságot ebből a tíz emberből, és rajta, mindenik foglalkozzék a maga és a kilenc másik javára olyasmivel, ami leginkább megfelel neki. Mindenik oly hasznot húz majd a többiek tehetségéből, mintha őbenne magában meglennének mindezek a tehetségek. Mindenik tökéletesíti majd a magáét szüntelen gyakorlással. Végül is aztán mind a tízen tökéletesen jól lesznek ellátva, sőt fölöslegük is lesz mások számára. Ebben áll minden intézményünk nyilvánvaló alapelve. Nem tartozik tárgyamhoz, hogy következményeit itten vizsgáljam. Megtettem ezt egy másik írásomban.[11]

Ebből az elvből kifolyólag az olyan ember, aki elszigetelt lénynek szeretné tekinteni magát, csak nyomorult lehet, mert egyáltalán nem függ semmitől és elegendő önmagának. Sőt még a fennmaradása is lehetetlen

[11] *Discours sur l'inégalité* (Értekezés az egyenlőtlenségről).

volna, hiszen az egész föld a tieddel és az enyémmel beborítva feküdnék előtte, neki pedig nem jutna más tulajdon, mint a saját teste. Honnan teremtené elő magának a legszükségesebbet? Amidőn kilépünk a természeti állapotból, arra kényszerítjük embertársainkat, hogy ők is kilépjenek onnan. Senki sem időzhet ottan a többiek ellenére. Sőt, ténylegesen kilép onnan az, aki úgy akar ott maradni, hogy még az élet is lehetetlen legyen számára. A természet első törvénye ugyanis nem más, mint az önfenntartás gondja.

Így alakulnak ki lassan-lassan a gyermek elméjében a társadalmi kapcsolatok fogalmai, még mielőtt a társadalom tevékeny tagjává válhatnék. Emil látja, hogy ha hasznára való eszközökre akar szert tenni, neki is kell, hogy legyenek mások használatára való eszközei, amelyekkel elnyerheti cseréképpen az őneki szükséges és másoknál meglevő dolgokat. Könnyűszerrel rávezetem arra, hogy érezze e csere szükséges voltát, s abba a helyzetbe jusson, hogy hasznát vegye.

Nagyméltóságú Uram, élnem csak kell! – mondotta egy szerencsétlen szatirikus író a miniszternek, aki szemére vetette becstelen mesterségét. *Nem látom be, hogy szükséges lenne* – felelte hidegen az előkelő állású ember. Ez a felelet, amely kiválóan illik egy miniszterhez, minden más szájban barbár és hamis lett volna. Mindenkinek élnie kell. Ez az érv, amelyre mindenki több vagy kevesebb súlyt vet, aszerint, hogy az illetőben több vagy kevesebb az emberség, számomra megcáfolhatatlannak tűnik annak szempontjából, aki önmagára vonatkoztatva használja. Mivel mindama ellenszenvek közül, amelyeket a természet olt belénk, a legerősebb a meghalás iránti ellenszenv, a természet mindent megenged annak, aki semmilyen egyéb elképzelhető módon sem képes élni. Azok az elvek, amelyek értelmében az erényes ember megtanulja az élet megvetését, s hogy azt feláldozza kötelességének, bizony nagyon távol vannak ettől az ősi egyszerűségtől. Boldogok a népek, akik között erőlködés nélkül lehet jó az ember, valamint erény nélkül igaz! Ha van olyan nyomorult állam a világon, amelyben senki sem képes megélni gonosztett nélkül, s ahol az állampolgárok szükségből gazemberek, akkor ilyen államban nem a gonosztevőt kell felakasztani, hanem azt, aki arra kényszeríti, hogy gonosztevő legyen.

Mihelyt Emil tisztában lesz vele, hogy mi az élet, első gondom lesz arra tanítani, hogy vigyázzon rá. Mind ez ideig nem tettem különbséget a hivatások, a rangok, a vagyonok között, s a továbbiakban is alig fogok különbséget tenni közöttük, mert az ember minden hivatásában ugyanaz. A gazdagnak sincsen tágabb gyomra, mint a szegénynek, s nem emészt jobban, mint ő. Az úrnak sincsen hosszabb és erősebb karja, mint a rabszolgájának. A nagyúr sem nagyobb a nép fiánál, s mivel, végül, a természeti szükségletek mindenütt ugyanazok, kielégítésük eszközeinek is mindenütt egyenlőknek kell lenniük. Idomítsd hozzá az ember nevelését

az emberhez, de ne ahhoz, amihez semmi köze sincsen. Nem látod, hogy amidőn azon munkálkodol, hogy kizárólag egy hivatásra alakítsad, minden egyébre alkalmatlanná teszed, s ha a sors is úgy akarja, egész munkádnak gyümölcse abból áll majd, hogy szerencsétlenné tetted? Van-e nevetségesebb, mint egy koldussá lett nagyúr, aki még nyomorában is magával hordozza a születésével járó előítéleteket? Van-e hitványabb, mint egy elszegényedett gazdag, aki visszaemlékezik a szegénységnek járó megvetésre, és úgy érzi magát, mintha az utolsóvá lett volna az emberek között? Az előbbinek nincs más menedéke, mint a közéleti gazember mestersége, az utóbbinak nincs más, mint a csúszó-mászó szolgáé, ajkán ezzel a szép igével: *élnem csak kell.*

Rábízzátok magatokat a társadalom jelenlegi rendjére, de nem gondoltok arra, hogy ez a rend elkerülhetetlen forradalmaknak van alávetve, s hogy lehetetlen előre látnotok vagy megelőznötök azt a forradalmat, amely gyermekeiteket érheti. A nagy kicsivé lesz, a gazdag szegénnyé, a király alattvalóvá, s vajon a sorscsapások olyannyira ritkák-e, hogy alóluk való mentesülésre számíthattok? A válság állapotához közeledünk és a forradalmak évszázadához.[12] Ki állhat jót azért, ami majd akkor lesz belőletek? Mindazt, amit az emberek alkottak, le is rombolhatják az emberek: csak azok a betűk letörölhetetlenek, amelyeket a természet ír, a természet pedig nem csinál sem fejedelmeket, sem gazdagokat, sem nemes urakat. Mit csinál majd alacsony sorsában az a szatrapa, akit csak pompára és uralkodásra neveltek? Mit csinál majd a szegénységben az az adószedő, aki csak aranyból tud élni? Mit csinál majd az a fényűző ostoba, akit mindenéből kifosztottak, s aki nem tudja semmi hasznát venni önmagának, s aki lényét csak abba viszi bele, ami idegen tőle? Boldog, aki el tudja ilyenkor hagyni azt az állapotot, amely őt hagyja el, és ember marad a sors ellenére is! Dicsérhetik, ahogy akarják, azt a legyőzött királyt, aki dühöngve akarja trónja roncsai alá temettetni magát. Én megvetem őt, mert látom, hogy csak koronája jóvoltából létezik, s ha nem király, akkor semmi sem. Ám aki elveszti koronáját, de fittyet hány reá, fölötte áll koronájának. A királyi rangról, melyet egy gyáva, egy gonosz, egy bolond is betölthet, mint bárki más, emberi rangra emelkedik, melyet oly kevés ember tud betölteni. Ekkor diadalmaskodik a sors fölött, dacol vele, és mindent csak önmagának köszönhet. És ha már nem marad más mutogatnivalója, mint önmaga, akkor sem zsugorodik semmivé, megmarad valaminek. Igen, én százszorta jobban szeretem Szirakuza királyát,

[12] Lehetetlennek tartom, hogy Európa nagy monarchiái még sokáig fennmaradhassanak. Valamennyinek megvolt már a fénykora, s minden állam, amely fénykorában van, már a hanyatlás útjára lépett. Különleges érveim is vannak, nemcsak ez a tétel, véleményem alátámasztására. De nem időszerű most elmondanom, s különben is mindenki jól látja.

aki Korinthoszban iskolamester, Makedónia királyát, aki Rómában írnok lett, mint azt a szerencsétlen Tarquiniust, aki ha nem uralkodik, nem tudja, mitévő legyen, vagy mint a három királyság birtokosának örökösét, aki játékszere mindenkinek, aki gúny tárgyává meri tenni nyomorát, midőn udvarról udvarra bolyong, segítséget keres mindenütt, de mindenütt csak megalázásba ütközik, mert nem járatos semmiféle mesterségben, csak abban az egyben, amely nincs már hatalmában.

Az ember és a polgár, bármilyen legyen is, nem vihet be más értéket a társadalomba, csak önmagát. Minden más értéke ott van már a társadalomban, akár akarja, akár nem. Ha tehát valaki gazdag, akkor vagy nem élvezi gazdagságát, vagy pedig a többiek szintén élvezik. Az előbbi esetben másoktól lopja el azt, amit megvon önmagától, a második esetben semmit sem ad nekik. Így a társadalom iránti adóssága teljes egészében fennáll mindaddig, amíg csak a vagyonából fizet. De az én apám, amikor vagyonát szerezte, a társadalomnak tett szolgálatot... Lehet, de a maga adósságát fizette meg, nem a tiedet. Kiváltságosnak születtél, s ezért többel tartozol a többieknek, mint ha vagyontalannak születtél volna. Egyáltalán nem méltányos, hogy az, amit az egyik ember tett a társadalomért, tehermentesítsen egy másikat az alól, amivel tartozik neki, mert mindenki a maga egészében van lekötelezve, s csak önmagáért fizethet. Tehát egy apa sem ruházhatja át fiára azt a jogot, hogy embertársai számára haszontalan legyen. Pedig szerinted éppen ezt teszi, amidőn ráruházza gazdagságát, a munkának ezt a látható jelét és árát. Aki tétlenül eszi meg azt, amit nem maga keresett, lopja azt. Az életjáradékos, akit az állam fizet semmittevéséért, az én szememben alig különbözik az útonállótól, aki a járókelők rovására él. A magányos ember, aki a társadalmon kívül él, nem tartozik senkinek semmivel, s így joga van úgy élni, ahogy neki tetszik, de a társadalomban, ahol szükségképpen mások rovására él, munkájával tartozik fenntartásának költségéért. Ez alól nincsen kivétel. A társadalmi ember számára tehát elengedhetetlen kötelesség a munka. Minden munkátlan állampolgár gazember, akár gazdag, akár szegény, akár hatalmas, akár gyenge.

Mindama foglalkozások közül, melyek az ember fenntartására szolgálhatnak, a kézzel végzett munka visz bennünket legközelebb a természeti állapothoz. Valamennyi életforma közül a kézművesé a legfüggetlenebb a sorstól és az emberektől. A kézműves csak a munkájától függ. Éppen annyira szabad, amennyire rabszolga a földművelő. Ez utóbbi ugyanis elválaszthatatlan a földjétől, melynek termése fölött más rendelkezik. Az ellenség, az uralkodó, egy hatalmas szomszéd, egy per elveheti tőle ezt a földet. Ezerféle módon sanyargathatják ezért a földért, ám a kézműves, ha sanyargatják, bárhol legyen is, tüstént fölszedi a sátorfáját: odábbáll, és magával viszi két kezét. Mégis a földművelés az ember első mestersége: a legtisztességesebb, a leghasznosabb, következésképpen a legnemesebb, me-

lyet az ember űzhet. Én nem mondom Emilnek: tanuld meg a földművelést. Ő már tudja. Minden paraszti munkában jártas, velük kezdte, s hozzájuk tér vissza szüntelenül. Ezt mondom tehát neki: ápold apáid örökségét, de ha elveszted ezt az örökséget, vagy ha egyáltalán nincsen örökséged, mit csinálsz akkor? Tanulj meg egy mesterséget!

Mesterséget! Az én fiam! Hogy az én fiam kézműves legyen? Hova gondol, uram? Nagyon is jól meggondoltam, asszonyom, jobban mint ön, aki oda akarja juttatni, hogy semmi más ne lehessen belőle, csak lord vagy márki, vagy herceg, s egyszer talán majd a semminél is kevesebb. Én azonban olyan rangot akarok adni neki, melyet nem veszíthet el, rangot, mely minden időben becsületére válik. Emberi hivatásra akarom nevelni, és mondhat ön bármit, ebben a címben kevesebben lesznek vele egyenrangúak, mint mindabban, melyet öntől fog elnyerni.

A betű öl, a szellem éltet. Nem annyira arról van szó, hogy azért tanuljon egy mesterséget, hogy tudjon egy mesterséget, hanem hogy legyőzze a mestersségek iránt táplált megvető előítéleteket. Te persze sohasem szorulsz majd rá, hogy a megélhetésedért dolgozzál. Az már baj, méghozzá a te bajod! Ám ha már így esett, s nem kell szükségből dolgoznod, akkor dolgozz a dicsőségért! Ereszkedj le a kézműves rangjára, hogy a magadé fölött lehess! Ha magad alá akarod gyűrni a sorsot és a dolgokat, előbb függetlenítsd tőlük magadat! Ha azt akarod, hogy a közvélemény szárnyára kapjon, uralkodj előbb te a közvéleményen!

Ne feledjétek el, hogy nem tehetséget kívánok tőletek, hanem mesterséget, igazi mesterséget, amely tisztára gépies: a kéz többet dolgozik itten, mint a fej, s nem a vagyon az eredmény, hanem a vagyon szükségtelen volta. Láttam, olyan házakban, melyeket távolról sem fenyegetett a kenyérhiány veszélye, hogy az apa odáig ment előrelátásában, hogy nemcsak gyermekei tanításáról gondoskodott, hanem olyan ismereteikről is, melyekből – minden eshetőségre készen – hasznot húzhattak megélhetésük érdekében. Ezek az előrelátó apák azt hiszik, hogy nagy dolgot művelnek, pedig semmit sem tettek. A segélyforrások ugyanis, melyeket gyermekeik számára biztosítottnak vélnek, ugyanattól a sorstól függnek, amelynek fölébe akarják őket emelni. Így aztán hiába van meg valakiben mindez a szép képesség. Ha egyszer a kedvező körülmények nem engedik neki, hogy hasznát vegye, nyomorban fog elpusztulni, mintha semmi képessége sem lett volna.

Mihelyt mesterkedésről és ravasz fogásokról van szó, egyre megy, ha a bőségben való megmaradásra használjuk őket, vagy arra, hogy a nyomorúság mélyéből előbbi állapotunkba emelkedhessünk vissza. Ha művészeteket művelsz, melyeknek sikere a művész hírnevétől függ, vagy ha olyan foglalkozásokra képezed magadat, melyeket csak pártfogás révén lehet elnyerni, mi hasznod van mindebből, ha a világtól való jogos utálatod arra késztet, hogy megvesd az eszközöket, melyek nélkül nem lehet

érvényesülni? Tanulmányoztad a politikát és a fejedelmek érdekeit. Helyesen tetted. De mit használnak neked ezek az ismeretek, ha nem tudsz bejutni a miniszterekhez, az udvarhölgyekhez, a hivatalok főnökeihez, ha nem ismered tetszésük elnyerésének titkát, s ha nem találják meg benned azt a csirkefogót, akire szükségük van? Teszem föl: építész vagy festő vagy. Helyes. De ismertté kell tenni tehetségedet. Úgy gondolod, hogy csak úgy vaktában kiállíthatod művedet a tárlaton? Ohó, nem így megy ám! Az akadémia tagjának kell lenned, de még akkor is pártfogásra van szükséged, hogy az egyik fal valamelyik sarkában némi félreeső helyet kaphass. Tedd hát félre azt a vonalzót meg az ecsetet! Fogadj egy bérkocsit, és szaladgálj házról házra, mert így szerzed meg a hírnevet! Csakhogy azt is tudnod kell ám, hogy mindeme fényes házaknak ajtónállóik vagy portásaik vannak, akik csak a kézmozdulatból értenek, s akiknek füle a tenyerükben van. Akarod-e oktatni azt, amit tanultál? Akarsz-e földrajz-, matematika-, nyelv-, zene-, vagy rajztanárrá lenni? Ehhez tanítványokra van szükséged, azaz pártfogókra még ehhez is. Ne hagyd számításon kívül, hogy fontosabb szélhámosnak lenni, mint ügyesnek, s ha csak a magad mesterségét tudod, mindig is tudatlan maradsz.

Láthatod tehát, hogy mindezek a fényes segélyforrások kevéssé szilárdak, s hogy mennyi egyéb segélyforrásra van szükséged, hogy az előbbieknek hasznát vehesd. És aztán mi lesz belőled, ha így gyáván lealacsonyodsz? A sorscsapások lealjasítanak, anélkül, hogy okulnál belőlük. A közvélemény játékszere leszel, inkább mint valaha, s hogyan emelkedsz majd az előítéletek fölé, amelyek sorsod döntőbírái? Hogyan vethetnéd meg az aljasságot és a bűnöket, amikor szükséged van rájuk ahhoz, hogy megélj? Azelőtt csak a gazdagságtól függtél, most már a gazdagoktól is függsz. Egyebet sem tettél, mint hogy súlyosabbá tetted rabszolgaságodat, melyet most még nyomoroddal is tetéztél. Íme, szegény vagy anélkül, hogy szabad lennél. Ez a legrosszabb állapot, amelybe csak eshet az ember.

Am ha ahelyett, hogy megélhetésed végett ezekhez a magas ismeretekhez folyamodnál, melyek a lélek és nem a test táplálására valók, a szükséghez képest a két kezedhez folyamodsz, s tudásod szerint használod azokat, minden nehézség elenyészik, és minden mesterkedés haszontalanná válik. A segélyforrás mindig rendelkezésedre áll, mihelyt használni akarod. A tisztesség és a becsület nem akadálya többé életednek: nincs már szükséged arra, hogy gyáva és hazug légy a nagy urak jelenlétében, simulékony és csúszó-mászó a csirkefogók előtt, silány módon kedveskedő mindenkinek, kölcsönkérő vagy tolvaj, ami körülbelül egyre megy, ha az embernek semmije sincsen. Mások véleménye távolról sem érint. Nem kell senkinek sem udvarolnod, nem kell hízelegned az ostobáknak, nem kell megvesztegetned az ajtónállót, nem kell megfizetned a félvilági nőt, s ami még rosszabb, tömjénezned sem kell neki. Hogy gazfickók viszik a

nagy ügyeket, azzal nem sokat törődsz. A te visszavonult életedben ez nem gátol abban, hogy becsületes ember légy, és meglegyen a kenyered. Belépsz a legelső műhelybe, olyanba, amilyen mesterséget tanultál. Mester, munkára van szükségem. Segéd, ott a helye dolgozzék! Még itt sincs az ebéd ideje, s te már megkerested az ebédedet. Ha szorgos és mértékletes vagy, még egy hét sem múlik el, s te már a következő heti megélhetésedet is megszerezted. Elmondhatod majd, hogy szabadon, egészségesen, igazul, dolgosan, helyesen éltél. Nem vesztegeti idejét az, aki ilyeténképpen használja ki.

Feltétlenül azt kívánom, hogy Emil tanuljon meg egy mesterséget. De legalább valami tisztességes mesterséget – fogjátok mondani. Mit jelent ez a szó? Hát nem tisztességes-e minden mesterség, amely hasznos a közönségnek? Nem azt akarom, hogy hímző, aranyozó vagy fényező legyen, mint Locke nemesembere. Azt sem akarom, hogy muzsikus legyen vagy komédiás, vagy könyvgyártó.[13] Ezeknek a foglalkozásoknak és a többi hozzájuk hasonlóknak kivételével választhatja azt, amelyiket akarja. Semmiben sem kívánom korlátozni őt. Inkább szeretném, ha cipész lenne, mintsem poéta. Jobb szeretném, ha kövezné az országutat, mintsem hogy porcelán virágokat gyártson. De hát – mondjátok ti majd erre – a pandúrok, a kémek, a hóhérok is hasznos emberek. Csak a kormánytól függ, hogy ne legyenek hasznosak. De hagyjuk ezt, tévedtem. Nem elég hasznos mesterséget választani, azt is kell hozzá, hogy ne követeljen az emberektől, akik gyakorolják, gyűlöletes és az emberiséggel összeegyeztethetetlen lelki tulajdonságokat. Így tehát térjünk vissza az eredeti kifejezéshez: válasszunk egy tisztességes mesterséget, de tartsuk mindig emlékezetünkben, hogy nincs tisztesség hasznosság nélkül.

Századunk egyik híres írója, akinek könyvei tele vannak nagy tervekkel és kicsiny szempontokkal, fogadalmat tett – mint vallásának valamennyi papja –, hogy nem lesz neki saját asszonya. Mivel azonban aggályoskodóbb volt házasságtörés dolgában, mint a többiek, azt mondják, úgy oldotta meg a kérdést, hogy csinos szolgálókat tartott, akikkel tőle telhetőleg jóvá tette a sérelmet, melyet faja ellen ezzel a meggondolatlan kötelezettséggel elkövetett. Állampolgári kötelességének tekintette, hogy állampolgárokat adjon a hazának, és az adóval, amit e téren a hazának fizetett, a kézművesek osztályát gyarapította. Mihelyt ezek a gyermekeke felserdültek, mindeniket az illető kedvére való mesterségre tanítatta. Csak a haszontalan, hiú és a divatnak alávetett foglalkozási ágakat

[13] Lám, hiszen maga is az — mondják majd nekem. Sajnos, megvallom, én is az vagyok. De a hibáim, melyeket, gondolom, alaposan levezekeltem, nem szolgálhatnak okul másoknak, hogy hasonló hibáik legyenek. Nem azért írok, hogy hibáimat mentegessem, hanem hogy megakadályozzam olvasóimat utánzásukban.

zárta ki, így például a parókakészítést, amely sohasem szükséges, sőt bármikor teljesen haszontalanná válhat, amíg a természet nem unja meg, hogy hajat ajándékozzon nekünk.

Ez a szellem vezessen bennünket Emil mesterségének megválasztásában. Helyesebben: nem is nekünk kell ezt kiválasztanunk, hanem neki magának. Ugyanis az elvek, melyek őt átitatták, természetes megvetésre késztetik a haszontalan dolgok iránt, s így sohasem fog kedve szottyanni arra, hogy mit sem érő munkákra fecsérelje idejét. A dolgok értékét pedig egyedül valóságos hasznukban látja. Olyan mesterség kell neki, amilyen Robinsonnak hasznos lehetett a szigeten.

Ha felsorakoztatjuk egy gyermek előtt a természet és a művészet termékeit, ha ingereljük kíváncsiságát, s ha mindenüvé elkísérjük, ahová kíváncsisága ragadja, akkor megvan az az előnyünk, hogy tanulmányozhatjuk ízlését, kedvtelését, hajlamát, és láthatjuk tehetsége első szikrájának felvillanását, feltéve, ha van benne valami határozott tehetség. Van azonban egy általános tévedés, amelytől óvakodnotok kell, s amely abból áll, hogy a tehetség hevének tulajdonítjuk az alkalomszerű megnyilvánulást, és ilyen vagy olyan művészet iránti határozott hajlamnak vesszük az emberben és a majomban egyaránt közös utánzószellemet, amely mindkettőt arra ösztönzi, hogy gépiesen megtegye, amit előttük tesztek, holott alig tudja, mire jó is az. A világ tele van kézművesekkel és főleg művészekkel, akiknek egyáltalán nincs meg a természet adta tehetségük az általuk űzött mesterséghez, pedig kiskoruktól fogva erre nógatták őket, vagy azért, mert holmi külső szokásnak engedelmeskedtek, vagy mert félrevezette őket a látszólagos buzgalom, amely gyermekeiket éppen úgy más mesterségre is rávitte volna, ha idejekorán kerültek volna vele szembe. Van, aki dobpergést hall, s már tábornoknak képzeli magát. Látja, hogy építesz, erre aztán építész akar lenni. Mindenki kedvet kap arra a mesterségre, melyet maga előtt lát, mihelyt azt hiszi róla, hogy megbecsülésben részesül.

Ismertem egy lakájt, aki látta, amint gazdája fest meg rajzol, mire fejébe vette, hogy festő és rajzoló lesz belőle. Abban a pillanatban, amidőn erre az elhatározásra jutott, fogta az irónt, s mindaddig nem tette félre, amíg ecsetet nem ragadott, s ezt aztán már soha életében nem fogja félretenni. Szabályok ismerete és tanulás nélkül nekilátott, és lerajzolt mindent, ami a keze ügyébe akadt. Három teljes éven át görnyedt a mázolmányai fölé, anélkül, hogy szolgálatán kívül bármi is el tudta volna téríteni attól, és anélkül, hogy csak egyszer is elkedvetlenedett volna attól a csekély haladástól, amelyet közepes képességei jóvoltából ért el. Láttam őt fél éven keresztül, amelyre ráadásul még egy izzó nyár is esett, amint egy déli fekvésű előszobában, ahol még keresztülmenni is fullasztó volt, üldögélve, azaz inkább odaszegezve székére, egy földgömb előtt rajzolta ezt a földgömböt, majd újra lerajzolta, elkezdte, aztán újra kezdte

szüntelen és legyőzhetetlen szívóssággal, egészen addig, amíg úgy-ahogy, vissza nem adta a gömb domborzatát önnön megelégedésére. Végül aztán gazdája pártfogásával és egy művész vezetésével eljutott odáig, hogy levethesse libériáját, és ecsetjéből élhessen. Egy bizonyos pontig a kitartás pótolja a tehetséget. Ő elérte ezt a pontot, de túlhaladni rajta már nem képes. E derék legény állhatatossága és becsvágya dicséretre méltó. Szorgalma, hűsége, erkölcsössége mindig is becsületére válik majd. Ám sohasem fog mást festeni, mint szupraportokat. Vajon ki az, akit meg ne csalt volna az ő buzgalma, s aki ne tartotta volna őt igazi tehetségnek? Pedig nagy ám a különbség a között, hogy az embernek kedve telik valamilyen munkában, vagy hogy hivatott-e rá. Finomabb megfigyelésekre van szükségünk, mintsem gondolnánk, ahhoz, hogy meggyőződhessünk egy gyermek igazi tehetségéről és igazi hajlamáról. Mert sokkal inkább vágyait, semmint hajlamait mutatja a gyermek, mi pedig az előbbiek alapján ítéljük meg őt, mert nem tudjuk, hogyan kell tanulmányozni az utóbbiakat. Szeretném, ha lenne olyan józan ítéletű ember, aki értekezéssel ajándékozna meg bennünket a gyermek megfigyelésének művészetéről. Igen fontos lenne megismerkednünk ezzel a művészettel. Az apák és a tanítók még csak az elemeivel sincsenek tisztában.

De talán túlságosan nagy fontosságot tulajdonítunk itten a mesterség kiválasztásának. Miután nincs egyébről szó, mint kézi munkáról, Emilnek semmi ez a választás. Tanonckodásának pedig már több mint a felén túlvan ama gyakorlatok jóvoltából, amelyekkel mostanáig foglalkoztattuk. Mit tegyen tehát? Kész ő mindenre. Tud bánni az ásóval meg a kapával. Használni tudja az esztergát, a kalapácsot, a gyalut és a ráspolyt. Valamennyi mesterség szerszámai ismeretesek előtte. Most már csak arról van szó, hogy elég ügyességet és elég könnyedséget szerezzen eme szerszámok valamelyikének kezelésében, hogy serénység dolgában utolérje a jó munkásokat, akik ilyesmit használnak. Ebben a tekintetben igen előnyös helyzetben van mindenkivel szemben, teste ugyanis fürge, tagjai hajlékonyak, úgyhogy könnyűszerrel kibír bármilyen testtartást, és mindenféle mozdulatot erőfeszítés nélkül sokáig képes végezni. Sőt, szervei pontosak és jól gyakorlottak. A mesterségek egész mechanikáját ismeri már. Ahhoz, hogy mesterként tudjon dolgozni, csak a megszokás hiányzik neki, a megszokást pedig csak idővel szerezzük meg. Az általunk kiválasztandó mesterségek közül vajon melyiknek fog tehát elég időt szentelni ahhoz, hogy járatos legyen benne? Mert most már csak erről van szó.

A felnőttnek olyan mesterséget adjatok, amely megfelel nemének, az ifjúnak olyant, amely korának felel meg. Minden olyan ülő- és házifoglalkozás, amely elpuhítja és férfiatlanítja a testet, visszatetszést szül benne. Ilyesmi nincsen ínyére. Fiatal fiú még sohasem áhítozott arra, hogy önszántából szabó lehessen. Valóságos furfang kell ahhoz, hogy rávehessük

erre az asszonyi mesterségre azt a nemet, amely nem erre termett.[14] Ugyanaz a kéz nem forgathat tűt is, kardot is. Ha király lennék, a szabóságot és a tűvel bánó mesterséget csak nőknek és a női munkára kárhoztatott sántáknak engedném meg. Feltéve, hogy egyáltalán szükségesek a heréltek, bizony ostobáknak tartom a keletieket, amiért külön csinálnak ilyeneket. Miért nem elégednek meg azokkal, akiket a természet tett ilyenné, azzal a sok-sok lagymatag férfiúval, akinek szívét a természet csonkította meg? Bőségesen elláthatnák magukat ilyenekkel. Minden gyenge, kényes és félénk embert ülő életmódra ítélt a természet. Arra születtek ők, hogy asszonyokkal vagy asszonyok módján éljenek. Jól van tehát, űzzenek csak valami nőnek való mesterséget, de ha már mindenképpen szükség van igazi heréltekre, akkor kárhoztassák erre a hivatásra azokat a férfiakat, akik megbecstelenítik nemüket oly foglalkozással, mely nem illik a nemükhöz. Választásuk jelzi a természet tévedését, ti pedig javítsátok ki ezt a tévedést így vagy úgy, mindenképpen helyesen fogtok cselekedni.

Én az egészségtelen mesterségeket tiltom meg növendékemnek, de nem a fáradságos mesterségeket, sem pedig a veszedelmes mesterségeket. Együttesen fokozzák ezek az erőt és a bátorságot, egyedül a férfiaknak valók, a nők semmi igényt sem tartanak ezekre. Hogy lehet hát, hogy a férfiak még csak nem is szégyenkeznek, amikor beleártják magukat a női teendőkbe?

> Luctantur paucae, comedunt caliphia paucae.
> Vos lanam trahitis, calathisque peracta refertis
> Vellera . . .[15]

Itáliában nem látni asszonyokat a boltokban, de nem is lehet szomorúbb látványt elképzelni, mint ennek az országnak utcáit azok számára, akik a franciaországi és az angliai utcákhoz szoktak. Amidőn megpillantottam a divatárusokat, akik szalagokat, bojtokat, csipkéket és paszományt árultak a dámáknak, bizony nevetségesnek találtam a finom cicomát a vaskos férfikézben, melyet arra teremtettek, hogy tüzet szítson, és üllőre sújtson. Ezt mondtam magamban: Ebben az országban az asszonyoknak megtorlásképpen kardműves- és fegyverkovácsboltokat kellene nyitniuk. Nos, készítse és árulja mindenki a maga nemének fegyvereit! Hogy az ember megismerje, használnia kell őket.

Fiatalember, nyomd rá munkádra a férfikéz bélyegét! Tanuld meg erőteljes kézzel forgatni a fejszét meg a fűrészt, tanulj meg gerendát ácsolni, háztetőre mászni, felrakni a tetőgerendát, vállfákkal és kötőgerendákkal

---

[14] Az ókorban nem voltak szabók. A férfiak ruháit odahaza készítették maguk a nők.

[15] Juvenalis, *Sat.*, II. 53.

megszilárdítani! Aztán kiálts oda nővérednek, hogy jöjjön segíteni munkádban, mint ahogy ő mondta neked, hogy dolgozz az ő hímzésén.

Túl sokat beszélek erről kedves kortársaimnak. Ezt magam is érzem, néha azonban hagyom, hogy a következtetések ereje magával ragadjon. Ha bárki is az emberek közül szégyell mások szeme láttára dolgozni szekercével a kezében, testén meg bőrköténnyel, az ilyen egyénben én csak a közvélemény rabszolgáját látom, aki szégyenkezni kezd a maga jó munkáján, mivelhogy kinevetik a tisztességes embert. Mindazonáltal engedjünk az apák előítéletének mindaddig, amíg nem ártalmas a gyermek ítélőképességére. Szükségtelen dolog valamennyi hasznos mesterséget gyakorolnunk pusztán azért, hogy becsületet szerezzünk valamennyinek. Elegendő, ha egyiket sem becsüljük értékén alul. Ha módunkban áll választani, és ha egyébként semmi egyéb nem kényszerít, akkor miért ne hallgatnánk a kellemesség, a hajlam, a célszerűség tanácsára, hiszen egyenlő rangú foglalkozásokról van szó? A fémmunkák hasznosak, sőt a leghasznosabbak valamennyi közül. Mindazonáltal, hacsak különleges okom nem lesz rá, nem csinálok a fiatokból kovácsot, lakatost vagy lópatkolót. Nem szívesen látnám őt üllő mellett ciklopszi ábrázattal. Ugyancsak nem csinálnék belőle kőművest, még kevésbé cipészt. Igaz, hogy minden mesterség szükséges, de akinek módjában áll választani, annak tekintettel kell lennie a tisztaságra, mert ez nem a közvélemény dolga. Ebben a vonatkozásban az érzékek döntésére kell bíznunk magunkat. Végül nem szeretem azokat az ostoba foglalkozásokat, amelyekben a munkások leleményesség nélkül s már-már – mint a gépek – mindig ugyanabban a munkában gyakorlatoztatják kezüket. Vannak takácsok, harisnyakötők, kőfaragók, de mire való volna értelmes embereket használni ezekben a mesterségekben? Itt gép vezet gépet.

Mindent megfontolva, az a mesterség, amelyet legjobban szeretném, ha kedvére lenne növendékemnek, az asztalos mestersége. Tiszta mesterség ez, hasznos is, odahaza lehet foglalkozni vele, kellőképpen munkáltatja a testet, ügyességet és buzgalmat kíván a munkástól, s noha munkájának formáját a hasznosság határozza meg, az ízlés meg a választékosság is vele jár.

Ha növendéketek tehetsége véletlenül a spekulatív tudományok iránt mutat határozott hajlamot, nem kárhoztatnám, ha hajlamainak megfelelő mesterséget adtok neki. Tanuljon meg például matematikai készülékeket, szemüvegeket, távcsöveket stb. készíteni.

Amikor Emil majd a mesterségét tanulja, én is vele együtt akarom tanulni, mert meggyőződésem, hogy csak azt fogja jól megtanulni, amit együtt tanulunk. Mindketten nekilátunk tehát a tanonckodásnak, és egyáltalán nem kívánjuk, hogy urak módján bánjanak velünk, hanem úgy, mint igazi inasokkal, akik nem csak tréfából azok. Miért is ne lennénk igazi inasok? Péter cár ács volt a hajóműhelyben és dobos a saját csapatainál.

Gondoljátok, hogy ez a fejedelem nem ért fel velünk születés vagy érdem dolgában? Ugye megértitek, hogy ezt nem Emilnek mondtam, hanem nektek, bárkik legyetek is.

Sajnos, nem tölthetjük minden időnket a műhelyben. Nemcsak munkásinasok vagyunk, hanem emberinasok is, és ennek az utóbbi mesterségnek az inasévei fáradságosabbak és hosszadalmasabbak, mint a másiké. Hogyan lássunk hát neki? Felfogadjunk egy gyalulómestert napi egy órára, mint ahogy felfogadni szokás egy táncmestert? Nem, mert így csak tanítványok lennénk és nem tanoncok. Márpedig a mi becsvágyunk nem annyira az, hogy megtanuljuk az asztalosságot, mint inkább az, hogy az asztalos hivatásába emelkedjünk. Amondó vagyok tehát, hogy minden héten legalább egyszer vagy kétszer az egész napot a mesternél töltsük, olyankor kelünk, amikor ő, a munkának pedig nekilátunk, még mielőtt ő hozzáfogna. Az ő asztalánál étkezünk, parancsai szerint dolgozunk, s miután abban a megtiszteltetésben volt részünk, hogy családjával együtt vacsorázhattunk, ha akarjuk, hazatérhetünk aludni kemény ágyainkba. Íme, így tanul meg az ember egyszerre több mesterséget, s így gyakorolja magát a kézi munkában anélkül, hogy a másik inasságot elhanyagolná.

Legyünk egyszerűek, amikor jót cselekszünk! Ne keltsük fel újra a hiúságot azzal, hogy igyekszünk leküzdeni! Ha az embert gőggel tölti el az, hogy legyőzte az előítéleteket, éppen akkor veti alá magát nekik. Mondják, hogy az ozmán uralkodóház egy régi szokása szerint a szultán köteles kézi munkát végezni, és mindenki tudja, hogy királyi kéz művei csak remekművek lehetnek. Nagy pompával osztogatja tehát ezeket a remekműveket a Porta nagyjainak, akik a munkát a munkás minősége szerint fizetik meg. Nem a látszólagos zsarolást látom ebben rossznak, mert az, ellenkezőleg, jótékony hatású. Amidőn a fejedelem arra kényszeríti a főrangúakat, hogy vele együtt osztozkodjanak azon, amit a néptől raboltak, legalább ennyivel kevésbé kényszerül arra, hogy közvetlenül fossza ki a népet. Könnyítés ez, amely szükséges a zsarnokságnak, mert nélküle ez a rettentő kormányzat nem tudná fenntartani magát.

Az ilyen szokás igazi hibája abban a fogalomban rejlik, amelyet ebben az istenadtában kelt az ő kiválóságáról. Akárcsak Midasz király esetében, arannyá válik minden, amit megérint, de azt már nem veszi észre, hogy ez micsoda füleket növeszt neki. Hogy a mi Emilünk fülei rövidek maradjanak, óvjuk meg kezeit ettől a dús képességtől. Igyekezzünk, hogy mindaz, amit alkot, ne a munkásból, hanem a munkából nyerje értékét. Ne tűrjük soha, hogy az ő munkáját másként ítéljék meg, mint úgy, hogy összehasonlítják a jó mesterekével! Művét magasztalja maga a mű, és ne az, hogy őtőle való. Ha jól csinált valamit, ezt mondjátok: *Ez jól sikerült,* de sohase tegyétek hozzá, hogy *ki csinálta ezt.* Ha ő maga mondaná, méghozzá büszke ábrázattal és önelégülten: *Ezt én csináltam,* tegyétek hozzá hidegen: *Akár ön, akár más, egyre megy; mindenesetre derék egy munka.*

Ó, jó anya, főleg azoktól a hazugságoktól óvakodjál, melyek terád leselkednek! Ha sok mindent tud a fiad, légy bizalmatlan minden iránt, amit tud! Ha szerencsétlenségére Párizsban nevelkedett, s méghozzá gazdag is, elveszett ember. Mindaddig, amíg ott ügyes művészek akadnak, fiadban meglesznek az ő összes tehetségeik. Tőlük távol azonban tehetségtelen lesz. Párizsban mindent tud a gazdag, s csak a szegény tudatlan. Ez a főváros tele van műkedvelőkkel és főleg műkedvelő nőkkel, akik úgy alkotják műveiket, ahogyan Guillaume úr találta fel a festékeit. Ebben a tekintetben három tiszteletreméltó kivételt ismerek a férfiak közül. Lehet, hogy több is akad. Ám a nők közül egyet sem ismerek, s kétlem, hogy egyáltalán akad-e ilyen. A művészetekben általában úgy szerzik meg a hírnevet, mint a jogászok között. Művésszé és művészek bírálójává úgy lesz az ember, ahogyan jogi doktorrá és bíróvá lesz.

Ha tehát egyszer s mindenkorra leszögeznék, hogy szép dolog egy mesterséget tudni, gyermekeitek csakhamar tudnák azt, anélkül, hogy tanulnák. Mesterszámba mennének, akár a zürichi tanácsnokok. Emillel nem csinálunk semmi ilyen ceremóniát. Semmi látszat, mindig csak a valóság. Ne mondja senki, hogy ő tud. Tanuljon csendben. Alkossa csak műremekét, de ne vegyék soha mesterszámba! Ne a címével mutassa, hogy munkás, hanem a munkájával!

Ha világos volt, amit eddig mondottam, akkor most meg fogják érteni, miképpen fogok a test gyakorlásával és a kéznek munkához való szoktatásával észrevétlenül kedvet ébreszteni növendékemben a gondolkodásra és az elmélkedésre, hogy ellensúlyozzam benne azt a tunyaságot, amely az emberek ítéletei iránt való közönyéből, valamint szenvedélyei szélcsendjéből eredne. Parasztként kell dolgoznia, de filozófusként kell gondolkodnia, mert különben naplopó lesz, mint a vándorember. A nevelés nagy titka abban áll, hogy a test gyakorlatai és a szellem gyakorlatai mindig pihenésül szolgáljanak egymásnak.

De vigyázzunk, nehogy elébe vágjunk olyan tanulmányoknak, melyek érettebb szellemet kívánnak! Emil még alig lesz munkás, és máris átérzi önmagától a társadalmi helyzetnek egyenlőtlenségét, melyet eleinte csak éppen hogy észrevett. Amaz elvek alapján, amelyeket beleoltottam, s amelyek megfelelnek fejlettségének, most majd ki is kérdez engemet. Mivel mindent tőlem kap, s mivel látja, mily közel áll ő a szegények állapotához, meg akarja majd tudni, vajon miért vagyok én oly távol attól. Lehetséges, hogy meglepetésszerűen kényes kérdéseket fog föltenni: „Ön gazdag. Hiszen mondta is nekem, és látom is. A gazdag is munkával tartozik a társadalomnak, mivelhogy ember. De mit tesz *ön* a társadalomért?" Vajon mit mondana erre egy talpraesett nevelő? Nem tudom. Talán lesz olyan ostoba, hogy arról a gondoskodásról beszéljen a gyermeknek, amellyel elhalmozza. Ami engemet illet, a műhely iránt zavaromból: „Pompás kérdés, kedves Emil. Ígérem, hogy válaszolok rá a magam nevében, majd ha

ön a maga nevében olyan feleletet talál, amely kielégíti. Addig is gondom lesz rá, hogy odaadjam önnek és a szegényeknek a fölöslegemet, s hogy elkészítsek hetenként egy asztalt vagy egy padot, hogy ne legyek mindenben teljesen haszontalan."

Íme, visszatértünk önmagunkhoz. Gyermekünk most már odaérkezett, hogy megszűnjön gyermek lenni: visszatalál saját egyéniségéhez. Most aztán érzi, jobban mint valaha, a szükségességet, amely a dolgokhoz fűzi. Azzal kezdtük, hogy edzettük testét és érzékeit, s aztán szellemét meg ítélőképességét edzettük. Végül pedig egyesítettük tagjai használatát képességei használatával. Cselekvő és gondolkodó lényt alkottunk. Ahhoz, hogy befejezzük a férfit, nincs más hátra, mint hogy szerető és érzékeny lényt csináljunk, vagyis hogy tökéletesítsük eszét az érzése révén. Mielőtt azonban a dolgok eme új rendjébe lépnénk, vessük szemünket arra, amelyből most kilépünk, és nézzük meg a lehető legpontosabban, hogy meddig jutottunk el.

Növendékünknek eleinte csak érzéklései voltak, most már eszméi vannak. Akkor csak érzett, most már ítél. Mert a többfajta egymás utáni vagy egyidejű érzékelés összehasonlításából és a rávonatkozó ítéletből holmi vegyes vagy sokrétű érzékelés születik, melyet én eszmének nevezek.

Az a mód, ahogyan eszméinket megalkotjuk, adja meg a jellegét az emberi szellemnek. Az a szellem, amely csak valóságos kapcsolatok alapján alkotja meg eszméit, jól megalapozott szellem. Az, amely beéri a látszólagos kapcsolatokkal, felszínes szellem. Aki a kapcsolatokat olyannak látja, amilyenek, pontos ítéletű szellem. Aki hibásan értékeli őket, hibás szellem. Aki képzeletbeli kapcsolatokat agyal ki, melyeknek se látszatuk, se valóságuk, az bolond. Aki semmiféle összehasonlítást nem tesz, az ostoba. Az eszmék összehasonlítására és a kapcsolatok megtalálására való kisebb vagy nagyobb készség hozza létre az emberben a kisebb vagy nagyobb szellemet stb.

Az egyszerű eszmék nem egyebek, mint összehasonlított érzékelések. Az egyszerű érzékelésekben éppen úgy vannak ítéletek, mint az összetett érzékelésekben, s ezeket én egyszerű eszméknek nevezem. Az érzékelésben az ítélet tisztára passzív: megerősíti, hogy érezzük azt, amit érzünk. Az észrevevésben vagy az eszmében az ítélet tevékeny: egymáshoz közelíti, összehasonlítja, meghatározza azokat a kapcsolatokat, amelyeket az érzék nem határoz meg. Íme ennyi az egész eltérés, de mégis nagy eltérés. A természet sohasem vezet félre bennünket, mindig mi vezetjük félre magunkat.

Azt mondottam, hogy érzékeink semmiképpen sem vezetnek félre, hiszen mindig is tagadhatatlan, hogy amit érzünk, azt érezzük. Az epikureistáknak valóban igazuk volt ebben. Az érzékelések csak azon ítéletek miatt ejtenek tévedésbe bennünket, amelyeket hozzájuk csatolunk ugyanezen érzékelések előidéző okairól vagy egymáshoz való viszonyukról, vagy pedig ama tárgyak természetéről, melyeket észrevétetnek velünk. Nos, éppen eb-

ben tévedtek az epikureusok, amidőn azt állították, hogy az ítéletek, melyeket érzékeléseinkről alkotunk, sohasem hamisak. Érzékeléseinket ugyanis érezzük, ítéleteinket azonban nem érzékeljük, hanem létrehozzuk.

Látom, hogy egy nyolcéves gyermeknek jégbe hűtött krémsajtot szolgálnak fel. Szájához emeli a kanalat, de nem tudja, mi az, megborzong a hidegtől és felkiált: *Jaj! hiszen ez éget!* Igen heves benyomást érez. Hevesebbet nem ismer, mint a tűz melegét, s azt hiszi, most is ezt érzi. Pedig téved. A hideg érintése fájdalmat okoz neki, de nem égeti. E kétfajta érzékelés pedig nem hasonló, hiszen akik mindkettőt érezték már, korántsem tévesztik össze. Tehát nem az érzékelés vezeti félre, hanem az ítélet, melyet róla alkot.

Ugyanígy áll a dolog azzal, aki első ízben lát tükröt vagy optikai készüléket, vagy aki mély pincébe lép télvíz idején vagy a nyár derekán, vagy aki langyos vízbe mártja igen meleg vagy igen hideg kezét, vagy aki keresztbe rakott két ujja közt görget egy kis golyót, és így tovább. Ha beéri azzal, hogy közli azt, amit észrevesz és érez, akkor ítélete tisztára passzív, s lehetetlen tévednie. De ha a látszat után ítéli meg a dolgot, akkor tevékeny, akkor összehasonlít, és indukció útján állapítja meg azokat a kapcsolatokat, amelyeket ő maga nem vesz észre. Ilyenkor aztán téved vagy tévedhet. Hogy helyesbíthesse a tévedést, vagy hogy elejét vehesse, tapasztalásra van szüksége.

Mutasd meg éjszaka növendékednek a hold és őközötte szálló felhőket! Azt fogja hinni, hogy a hold halad ellentétes irányban, s hogy a felhők állnak egy helyben. Elsietett indukció jóvoltából fogja ezt hinni, mert rendszerint úgy látja, hogy inkább a kis tárgyak mozognak, semmint a nagyok, s mert a felhők nagyobbnak tűnnek fel neki, mint a hold, melynek távolságát nem képes felbecsülni. Amikor úszó hajón van, s meglehetősen távolról nézi a partot, az ellenkező tévedésbe esik, s azt hiszi, hogy a szárazföld fut, mert nem érzi, hogy önmaga mozgásban van, s így a hajót, a tengert vagy a folyót és az egész látóhatárt mozdulatlan egységnek tekinti, s úgy tűnik fel neki, hogy csak egy része ennek a part, amely az ő szemében futni látszik.

Amidőn a gyermek első ízben lát egy félig vízbe mártott pálcát, töröttnek látja, és ez az érzékelése helyes. Akkor is helyes volna, ha nem ismernénk e jelenség okát. Ha tehát megkérditek tőle, mit lát, ezt válaszolja: *Egy törött pálcát.* És igazat mond, mert teljesen biztos benne, hogy törött pálcát érzékel. De amidőn ítélete félrevezeti, és ő továbbmegy, s miután azt állította, hogy törött pálcát lát, ismét azt állítja, hogy amit lát, az valóban törött pálca, akkor már valótlant mond. Miért van ez? Azért, mert ekkor ő már tevékennyé vált, és többé nem szemlélet alapján ítél, hanem indukció alapján, amidőn azt állítja, amit nem érzékel, tudniillik, hogy az ítéletet, melyet egyik érzéke révén kap, megerősíti egy másik érzék.

Mivel minden tévedésünk ítéleteinkből származik, világos, hogy ha sohasem lenne szükségünk arra, hogy ítéljünk, akkor a tanulásra sem lenne semmi szükségünk. Sohasem volna alkalmunk tévedni. Tudatlanságunk boldogabbá tenne, mint tudásunk. Nyilván senki sem tagadhatja, hogy a tudósok sok ezer igaz dolgot tudnak, olyat, amit a tudatlanok sohasem fognak megtudni. De vajon a tudósok közelebb vannak-e ezáltal az igazsághoz? Ellenkezőleg; csak távolodnak tőle, miközben előrehaladnak. Az ítélni vágyó hiúság ugyanis még nagyobb haladást tesz meg, mint a felvilágosodás, s így száz eltanult igazság száz hamis ítélet társaságában jut birtokukba. Mi sem nyilvánvalóbb, mint az, hogy Európa tudós társaságai csupán a hazugság nyilvános iskolái, s bizony úgy van, hogy több tévedés bujkál a Tudományos Akadémián, mint a huronok egész népségében.

Minél többet tudnak az emberek, annál többet tévednek, s így a tévedés elkerülésének egyetlen módja a tudatlanság. Ne ítéljetek soha, s akkor sohasem fogtok tévedni. Erre oktat a természet, csakúgy, mint a józan ész. Az igen kis számú és igen érzékelhető közvetlen kapcsolatokon kívül, melyekben a dolgok mivelünk állnak, minden egyéb iránt mibennünk természettől fogva csak mélységes közöny van. A vadember meg se moccanna, ha arról lenne szó, hogy megnézze a világ legszebb gépének működését vagy az elektromosság csodáit. *Mi közöm hozzá?* A tudatlannak ez a legkelendőbb szavajárása, s a bölcshöz is ez illenék a legjobban.

De sajnos, ez a szó már nem nekünk való. Számunkra minden fontos, amióta mindentől függünk, mert érdeklődésünk szükségképpen tágul szükségleteinkkel. Ezért engedélyezek igen nagy érdeklődést a filozófusnak, de semmit sem a vadembernek. Ez utóbbinak senkire sincs szüksége. Az előbbinek mindenkire szüksége van, főleg bámulókra.

Azt mondják majd nekem, hogy kilépek a természetből. Korántsem hinném. A természet nem a közvélemény, hanem a szükséglet alapján válogatja és szabályozza eszközeit. Márpedig a szükségletek az emberek helyzete szerint változnak. Jókora különbség van a természeti állapotban élő természetes ember és a társadalmi állapotban élő természetes ember között. Emil nem az a vadember, akit a sivatagba kell száműzni. Olyan vadember ő, aki arra termett, hogy városokban lakjék. Itt kell megtalálnia mindazt, amire szüksége van, a város lakóiból kell hasznot húznia, s ha nem is úgy élnie, mint ők, de velük élnie.

Mivel a mindmegannyi új kapcsolat közepette, melytől függni fog, akarata ellenére is ítélni kell, tanítsuk meg tehát helyesen ítélni.

A helyes ítélet elsajátításának legjobb módja az, amely leginkább irányul tapasztalataink egyszerűsítésére, sőt arra is, hogy akár nélkülözhetjük is a tapasztalást anélkül, hogy tévedésbe esnénk. Következik ebből, hogy miután hosszasan ellenőriztük az érzékek kölcsönös viszonyát, meg kell még tanulnunk minden egyes érzék viszonyait az illető érzék útján ellenőrizni anélkül, hogy szükségünk volna egy másik érzékhez folya-

modni. Akkor aztán minden egyes érzékelés eszmévé válik számunkra, s ez az eszme mindig egybevág majd az igazsággal. Ilyen módon szerzett ismeretekkel igyekeztem kitölteni az emberéletnek ezt a harmadik korszakát.

Az eljárásnak ez a módja olyan türelmet és olyan körültekintést kíván, amelyre kevés tanító képes, s amely nélkül a tanítvány sohasem tanul meg ítélni. Ha például a gyermek téved a törött pálca keltette látszatot illetően, te, hogy tévedésére rávezesd, sietve kirántod a pálcát a vízből, s talán rá is ébreszted tévedésére. De mire tanítod meg vele? Semmi másra, mint olyasmire, amit rövidesen magától is megtanul majd. Nos, éppen nem ezt kell tenni! Nem annyira arról van szó, hogy igazságra tanítsák, hanem inkább arról, hogy megmutassuk, miként lásson neki, hogy mindig rájöjjön az igazságra. Jobban rávezetjük akkor, hogy nem oszlatjuk el azonnal a tévedését. Vegyük példának Emilt és engemet.

Először is a két feltételezett kérdés közül a másodikra minden gyermek, akit szokásszerűen neveltek, okvetlenül igenlő választ fog adni. Azt mondja majd, hogy kétségtelenül törött az a pálca. Fölöttébb kétlem azonban, hogy Emil is ugyanezt a választ adja. Egyáltalán nem látja szükségét annak, hogy tudós legyen, sem annak, hogy tudósnak lássék, s így sohasem sietős neki az ítélet. Csak a nyilvánvaló bizonyosság alapján ítél, s ezúttal bizony távol van attól, hogy meglelje azt, hiszen tudja, mennyire csalóka minden ítéletünk, melyet a látszat alapján teszünk, még akkor is, ha csak a távlatról van szó.

Egyébként, mivelhogy tapasztalatból tudja, hogy legfelszínesebb kérdéseimnek mindig van valami célja, melyet eleinte nem vesz észre, nem vált szokásává, hogy hebehurgyán feleljen rájuk. Sőt, bizalmatlan irántuk, figyelmes lesz, s mielőtt válaszolna, nagy gonddal megvizsgálja azokat. Sohasem ad olyan választ, amely őt magát is ki ne elégítené, pedig ő nehezen elégíthető ki. Végül sem ő, sem én nem büszkélkedünk azzal, hogy tudjuk a dolgokban rejlő igazságot, csupán azzal, hogy nem esünk tévedésbe. Sokkal nagyobb zavart okozna nekünk, ha olyan magyarázattal kellene beérnünk, amely nem állja meg a helyét, mint ha egyáltalán nem találnánk magyarázatot. Ez a szó, hogy *nem tudom*, oly jól illik mindkettőnknek, és oly gyakran ismételgetjük, hogy nem kerül egyikünknek sem megerőltetésébe. De ha óvatlan pillanatban mégis kimondja azt a hebehurgyaságot, hogy megkerüli a mi kényelmes *nem tudom*unkkal, ugyanezt válaszolom: Rajta, vizsgáljuk meg!

Ez a pálca, melyet félig vízbe mártottunk, merőleges helyzetben van megerősítve. Ahhoz, hogy megtudjuk, vajon törött-e – mint ahogy látszik –, mennyi mindent kell csinálnunk, hogy kihúzhassuk a vízből, vagy hogy hozzáérhessünk a kezünkkel?

1. Először is körüljárjuk a pálcát, és látjuk, hogy a törés éppen úgy

forog, mint mi magunk. Tehát csak a szemünk változtatja meg, márpedig a tekintet nem mozgatja a testeket.

2. Jól ránézünk merőlegesen a pálca vízből kiálló végére. Lám, a pálca már nem görbe, szemünk közelébe eső vége pontosan elrejti előlünk a másik végét.[16] Vajon szemünk kiegyenesítette a botot?

3. Felzavarjuk a víz felszínét. Azt látjuk, hogy a pálca több darabra hajlik, cikcakkban mozog, s a víz hullámzását követi. Vajon a mozgás, melybe ezt a vizet hoztuk, elég-e ahhoz, hogy ilyen módon megtörje, meglágyítsa és szétolvassza a pálcát?

4. Kieresztjük a vizet, s azt látjuk, hogy a bot lassan-lassan kiegyenesedik, abban a mértékben, ahogy a víz alábbszáll. Nem elég-e ez ahhoz, sőt több is, hogy a tény megvilágosodjék, s hogy rájöjjünk a fénytörésre? Nem igaz tehát, hogy a látás félrevezet bennünket, hiszen csak őreá van szükségünk, s máris kiigazítjuk a neki tulajdonított tévedéseket.

Tegyük fel, hogy a gyermek elég ostoba ahhoz, hogy ne értse meg e kísérletek eredményét. Ekkor kell aztán segítségül hívni a tapintást a látás számára. Nehogy kirántsátok a pálcát a vízből! Hagyjátok úgy, ahogy van! A gyermek jártassa rajta végig kezét! És lám, semmiféle szögletet sem fog érezni rajta. A pálca tehát nem is tört el.

Azt mondjátok majd erre, hogy itt nemcsak ítéletekről van szó, hanem szabályos következtetésekről. Csakugyan így van, de nem veszitek észre, hogy mihelyt az elme eljutott az eszmékig, minden ítélet következtetéssé válik? Minden érzékelésről való tudat nem más, mint megállapítás, azaz ítélet. Mihelyt tehát egyik érzékelést a másikkal vetjük egybe, következtetünk. Az ítélet és a következtetés fogása ugyanaz.

Emil sohasem fogja tudni a sugártöréstant, azaz – így akarom én – ezen a pálcán fogja megtanulni. Sohasem fog rovarokat boncolni, nem számolja majd sohasem a napfoltokat, fogalma sem lesz róla, mi az a mikroszkóp, és mi az a teleszkóp. Tudós növendékeitek gúnyolódnak majd az ő tudatlanságán. És igazuk is lesz, mert úgy akarom, hogy előbb fedezze fel ezeket a műszereket, s csak azután használja, s gondolhatjátok, hogy ez nem fog azonnal sikerülni neki.

Íme ez a lényege az én módszeremnek ezen a területen. Ha a gyermek kis golyót görget két keresztbe font ujja közt, s ha úgy érzi, két golyó van kezében, nem engedem meg, hogy odanézzen, mielőtt meg nem győződnék róla, hogy csak egyetlen golyót tart.

Azt hiszem, ezek a felvilágosítások elegendők lesznek arra, hogy pontosan megjelöljék növendékem elméjének eddigi haladását, valamint az

---

[16] Azóta, hála egy pontosabb kísérletnek, megtaláltam az ellenkezőjét. A sugártörés kör alakban hat, s a pálca vastagabbnak látszik a vízben levő végénél, mint a másik végénél. Az okoskodás helyességén azonban ez mit sem változtat, s a következtetés nem kevésbé igaz.

utat, melyen keresztül megtette ezt a haladást. De titeket talán megdöbbent a dolgok ama sokasága, melyet elvonultattam előtte. Attól féltek, hogy elméjét túlterhelem az ismeretek nagy tömegével. Éppen ellenkezőleg áll a dolog. Inkább arra tanítom, hogy ne tudja, s nem arra, hogy tudja őket. Igaz, hogy a könnyű tudomány útját mutatom meg neki, amely azonban hosszú beláthatatlan, s csak lassan járható be. Azért késztetem az első lépések megtételére, hogy felismerje a bejárást, de sohasem engedem meg neki, hogy messzire menjen.

Magától kénytelen tanulni, s így a maga eszét használja, és nem a másét, mert ha mit sem adunk a közvéleményre, akkor semmit sem szabad adni a tekintélyre, hiszen tévedéseink nagyrészt másoktól erednek, sokkal kevésbé önmagunktól. Ebből a szakadatlan gyakorlásból olyan szellemi rugalmasságnak kell létrejönnie, amilyent a munka és a fáradozás ad a testnek. Másik előnye, hogy csak erőnk arányában haladunk előre. Az elme, akár a test, szintúgy csak azt hordozza, amit hordani képes. Ha az értelem akkor teszi magáévá a dolgokat, amikor még nem raktározta el az emlékezetben, akkor sajátjává válik mindaz, amit utólag vesz magához az emlékezetből. Viszont ha tudtán kívül túlterheljük az emlékezetet, akkor kitesszük magunkat annak, hogy soha semmi olyat sem nyerünk belőle, ami az ő sajátja.

Emil kevés ismerettel rendelkezik, de amivel rendelkezik, az valóban a sajátja. Semmit sem tud félig. A csekély számú dolog közül, amit tud, s amit jól tud, a legfontosabb annak a tudata, hogy sok van, amit nem tud, de majd megtudhat, még több, amit mások tudnak, de ő soha életében sem fog megtudni, és végtelenül sok van, amit soha senki sem fog megtudni. Egyetemes szellemű ő, de nem az ismeretei jóvoltából, hanem ismeretszerzési képessége jóvoltából. Nyílt, értelmes, mindenre kész elme, s mint Montaigne mondja, ha nem is tanult, de legalább tanítható. Nekem elég, ha meg tudja találni a *mire való*-t mindenre, amit csinál, és a *miért*-et mindenre, amit hisz. Ismétlem, az én célom nem az, hogy átadjam neki a tudományt, hanem hogy megtanítsam, miként kell a szükséghez képest megszereznie. Pontosan annyira kell becsülnie, amennyit ér, mert mindenekfölött az igazságot kell szeretnie. Ezzel a módszerrel alig haladunk előre, de soha egyetlen haszontalan lépést sem teszünk, s így mi sem kényszerít arra, hogy visszafelé menjünk.

Emilnek csak természetes és tisztára fizikai ismeretei vannak. A történelemnek még a nevét sem tudja, valamint azt sem, hogy mi az a metafizika, s mi fán terem az erkölcstan. Az embernek a dolgokkal való lényeges kapcsolatait ismeri, de az embernek emberrel való erkölcsi kapcsolatai közül egyet sem ismer. Az eszmék általánosításához, elvontságok alkotásához alig ért. Meglátja bizonyos testek közös tulajdonságait, anélkül, hogy e tulajdonságokról önmagukban véve okoskodnék. Az elvont kiterjedést ismeri a geometriai ábrák jóvoltából. Az elvont mennyiséget az al-

gebrai jelek révén ismeri. Ezek a jelek és ezek az ábrák a támaszai ezen elvontságoknak, érzékei ezekre támaszkodnak. Korántsem igyekszik a dolgokat természetük révén megismerni, hanem csupán az őt érdeklő viszonylataikon keresztül. Ami őtőle idegen, azt csak magára való vonatkozásában értékeli, de ez az értékelés pontos és biztos. A képzelet és a konvenció itt semmi szerephez sem jut. Ami neki hasznosabb, azt többre tartja, s mivel sohasem tágít az értékelésnek ettől a módjától, mit sem ad a közvéleményre.

Emil dolgos, mértékletes, türelmes, állhatatos, csupa bátorság. Képzelete sohasem kap lángra, s így nem túlozza a veszedelmeket. Kevéssé érzékeny a bajok iránt, és tud állhatatosan szenvedni, hiszen nem tanulta meg a sorssal való szembeszállást. Ami a halált illeti, még nemigen tudja, mit jelent az. Megszokta azonban, hogy ellenállás nélkül vesse alá magát a szükségszerűség törvényének. Ha tehát meg kell majd halnia, jajgatás és vergődés nélkül fog meghalni. Ennyi az, amit a természet megenged ebben a mindenkitől rettegett pillanatban. Szabad emberként élni és alig ragaszkodni az emberi dolgokhoz: ez a legjobb módja a meghalás elsajátításának.

Egyszóval az erényből megvan Emilnek mindene, ami őreá magára vonatkozik. Hogy a társadalmi erények is meglegyenek benne, mindössze annyi hiányzik neki, hogy megismerje azokat a kapcsolatokat is, amelyek ezeket az erényeket megkívánják. Egyes-egyedül olyan ismereteknek van híjával, amelyeket elméje teljesen kész magába fogadni.

Másokra való tekintet nélkül szemléli önmagát, és helyesli, ha a többiek egyáltalán nem gondolnak őreá. Nem követel senkitől semmit, s azt hiszi, senkinek sem tartozik semmivel. Egyedül van ő az emberi társadalomban, s egyedül önmagára számít. Jogában is áll – inkább mint bárki másnak – önmagára számítani, mert ő teljességgel azzá vált, amivé az ő életkorában válhat valaki. Nincsenek tévedései, vagy csak olyan tévedései vannak, amelyek számunkra elkerülhetetlenek. Nincsenek vétkei, illetve csak olyan vétkei vannak, amelyektől senki sem óvhatja magát. Teste egészséges, végtagjai fürgék, elméje pontos és előítéletmentes, szíve szabad és ment minden szenvedélytől. A hiúság, a legelső és a legtermészetesebb szenvedély valamennyi közül, még alig támadt fel benne. Senkinek a nyugalmát sem zavarta meg, elégedetten, boldogan és szabadon élt, amennyire csak a természet megengedte neki. Bizonyára elismeritek, hogy ennek a gyermeknek, aki így jutott el tizenötödik életévéig, nem vesztek kárba előbbi évei.

Negyedik könyv

Mily gyorsan múlik az élet itt a földön! Már el is telt az élet első negyede, s még azt sem tudjuk, hogyan kell élnünk. Az utolsó negyed pedig akkor jár le majd, amikor felhagytunk már élvezésével. Eleinte nem tudunk még élni, csakhamar nem bírunk már élni. Abban az időközben pedig, amely a két haszontalan végletet választja el egymástól, az idő fennmaradó háromnegyedét fölemészti az álom, a munka, a szenvedés, a kényszer, a mindenfajta baj. Rövid az élet, nem annyira azért, mert kevés ideig tart, mint inkább azért, mert ebből a kevés időből alig marad arra, hogy az életet élvezzük. A halál pillanata hiába van távol a születés pillanatától, az élet mindig is túlságosan kurta, ha ezt az időközt rosszul töltjük ki.

Úgyszólván kétszer születünk. Egyszer arra, hogy létezzünk, másodszor arra, hogy éljünk. Egyszer a fajunk számára, másodszor a nemünk számára. Nyilván nincsen igazuk azoknak, akik a nőt tökéletlen férfiúnak tekintik. A külső látszat azonban mellettük szól. A házasodás koráig a két nembeli gyermekek között semmi sincsen, ami feltűnően megkülönböztetné őket. Ugyanaz az arcuk, ugyanaz az alakjuk, ugyanaz az arcszínük, ugyanaz a hangjuk, minden egyforma: a lányok gyermekek, a fiúk gyermekek. Egy és ugyanaz a név elegendő az ily hasonló lényeknek. A férfiak, akiknél megakadályozzák a nem további fejlődését, megőrzik ezt a hasonlatosságot egész életükre. Mindig is nagy gyermekek maradnak. A nők pedig, mivel sohasem veszítik el ugyanezt a hasonlatosságot, sok tekintetben, úgy látszik, sohasem válnak valami mássá.

Ám az embert általában nem arra teremtették, hogy mindig a gyermekkorban maradjon. Kilép belőle a természet előírta időpontban, s ez a válságos pillanat, bárha elég rövid, hosszú időn át hatással van rá.

Miként a tenger morajlása jóval előtte jár a viharnak, ezt a viharos fordulatot is előre jelzi az ébredő szenvedélyek moraja. Tompa erjedés figyelmeztet a veszély közeledtére. Hangulati változás, gyakori fellobbanások, folytonos szellemi izgatottság úgyszólván fegyelmezhetetlenné teszi a gyermeket. Süket lesz arra a hangra, amely tanulékonnyá tette őt. Valóságos oroszlánná válik lázában. Meg sem ismeri vezetőjét, nem akarja többé, hogy irányítsák.

A változó kedélyhangulat érzelmi jeleihez járulnak a külsején észlelhető változások. Arckifejezése kifejlődik, s egy bizonyos jelleget kap. Az orcája alján növekvő, de ritka és lágy pehely megbarnul és sűrűsödik. Mutál a hangja, azaz inkább elvész. Nem gyermek és nem is férfi, nem tudja egyiknek a hangját sem megütni. Szeme, mely a lélek közvetlen szerve, s ez ideig meg sem szólalt még, most beszédessé, kifejezővé lesz. Gerjedő tűz élénkíti. Tekintetében, amely most már elevenebb, még van valami a szent ártatlanságból, de már hiányzik belőle a régi együgyűség. Már érzi ő, hogy tekintete többet mondhat a kelleténél, már kezdi tudni, hogyan kell lesütni a szemet és elpirulni. Érzékennyé válik, még mielőtt tudná, hogy mit érez. Nyugtalan, de minden ok nélkül a nyugtalanságra. Lehet, hogy mindez lassan jő el, s így nektek sem kell sietnetek. Ám ha elevensége türelmetlenségbe csap át, ha lobbanékonysága dühvé változik, ha egyik pillanatban ingerlékeny, a másikban viszont elérzékenyül, ha ok nélkül hullatja könnyeit, ha a ránézve már-már veszedelmessé váló tárgyak közelében érverése szaporább lesz, s szeme kitüzesedik, ha egy nő keze, amint kezét érinti, borzongásra készteti, s ha a közelében zavarba jön, vagy félénkké válik, akkor Ulysses, ó bölcs Ulysses, vigyázz magadra. A tömlők, melyeket oly gondosan bedugaszoltál, kinyíltak, a szelek kiszabadultak, s ha te egy pillanatra otthagyod a kormányt, minden elveszett.

A második születés az, amelyről mostan szólottam. Ekkor születik az ember igazán az élet számára, s ekkor nem idegen neki semmi emberi. Gondoskodásunk mindeddig gyerekjátékokban merült ki. Igazi fontosságra csak most tesz szert. A szokványos nevelés ezzel a korszakkal szokott végződni. A mi nevelésünknek ekkor kell megkezdődnie. Az új tervet azonban jól kell kifejtenünk. Kezdjük tehát a legelején az idevágó körülmények tárgyalását.

Szenvedélyeink létfenntartásunk elsőrendű eszközei. Hiábavaló, sőt nevetséges vállalkozásba kezdünk tehát, ha le akarjuk rombolni őket. Annyi ez, mint a természet ellenőrzése, Isten művének újraalkotása. Ha Isten azt mondaná az embernek, hogy semmisítse meg a szenvedélyeket, melyeket neki ad, akkor Isten akarna is meg nem is valamit: önmagának ellentmondana. Sohasem adta ő ezt az esztelen parancsot, semmi hasonlót sem találunk az emberi szívbe vésve. S ha Isten azt akarja, hogy megtegyünk valamit, akkor azt nem egy másik emberrel mondatja el nekünk, hanem megmondja ő maga, beleírja azt az emberi szív mélyére.

Aki meg akarná akadályozni a szenvedélyek felébredését, csaknem éppolyan bolondnak tartanám tehát, mint azt, aki meg akarná semmisíteni. Aki pedig azt hinné, hogy mindeddig ez volt az én tervem, aligha értett meg engemet.

De vajon helyesen okoskodunk-e, ha abból, hogy az ember természetéhez tartozik az, hogy legyenek szenvedélyei, arra következtetnénk, hogy

mindazok a szenvedélyek, melyeket önmagunkban érzünk és másokban észlelünk, természetesek? Forrásuk természetes, ez igaz. De ezernyi idegen patak duzzasztotta, nagy folyam már, mely dagad szüntelenül, s alig találni benne néhány cseppet az eredeti vizekből. Természetes szenvedélyeink igen korlátozottak. Szabadságunk eszközei ők, s fenntartásunkra irányulnak. Azok a szenvedélyek, amelyek leigáznak és tönkretesznek bennünket, máshonnan jutnak hozzánk. A természet nem ad ilyent nekünk, mi sajátítjuk el őket a természet hátrányára.

Szenvedélyeink forrása, amely a többinek mindnek eredete és kezdete, az egyetlen, amely együtt születik az emberrel, s ameddig csak él, sohasem tágít mellőle: az önszeretet. Kezdetleges szenvedély ez, velünk született, és megelőzi valamennyit. A többi bizonyos értelemben mind csak ennek a módosulása. Ebben az értelemben, ha tetszik, mindnyájan természetesek. Csakhogy e módosulások közül a legtöbbnek idegen okai vannak, melyek nélkül sohasem jönnének létre. Ezek a módosulások pedig egyáltalán nem előnyösek ránk nézve, sőt ártalmasak. Eredeti céljukat megváltoztatják, és saját elvük ellen törnek. Ekkor lép ki az ember a természetből, s kerül önmagával ellentmondásba.

Az önszeretet mindig jó, s mindig megfelel a dolgok rendjének. Mindenkinek kötelessége, hogy magát fenntartsa, s így első és legfontosabb gondja az, és az is kell hogy legyen, hogy szüntelenül erre vigyázzon. És ügyelhetne-e erre, ha nem fűzné hozzá elsőrendű érdeke?

Szeretnünk kell tehát önmagunkat, hogy fennmaradhassunk. Minden dolognál jobban kell szeretnünk önmagunkat. Ugyanennek az érzésnek közvetlen következménye, hogy szeretjük azt, ami fenntartásunkra szolgál. Minden gyermek ragaszkodik a dajkájához. Romulus nyilván ragaszkodott a nősténfarkashoz, amely szoptatta. Kezdetben ez a ragaszkodás tisztára gépies. Ami az egyén jólétét elősegíti, az vonzza őt, ami árt neki, visszataszítja. Vak ösztön ez, semmi egyéb. Ami átalakítja ezt az ösztönt érzelemmé, a vonzalmat szeretetté, az ellenszenvet gyűlöletté, nem más, mint az a szándék, amely kinyilvánítja, hogy ártalmunkra, illetve hasznunkra lesz. Nem lelkendezünk olyan érzéketlen lényekért, melyek csak a nekik adott ösztönzést követik. Viszont azok a lények, amelyektől jót vagy rosszat várunk belső hajlamunk és akaratunk jóvoltából, vagyis azok a lények, amelyek szemünk láttára szabadon tevékenykednek pro vagy kontra, hasonló érzéseket keltenek bennünk azokhoz, amelyeket ők maguk mutatnak nekünk. Ami javunkra válik, azt keressük, de ami javunkra akar válni, azt szeretjük. Ami ártalmunkra van, attól menekülünk, de ami ártalmunkra akar lenni, azt gyűlöljük.

A gyermek első érzelme abból áll, hogy önmagát szereti. Második érzelme, amely az elsőből származik, abból, hogy szereti azokat, akik a közelébe lépnek. Abban a gyengeségi állapotban ugyanis, amelyben ő van, mindenkit a segítség és a gondoskodás révén ismer meg, melyben része-

sül. Ragaszkodása dajkájához és gondozójához kezdetben csak megszokás. Azért keresi őket, mert szüksége van rájuk, s jólesik neki, ha mellette vannak. Inkább ismeretség ez, mint jóindulat. Hosszú időre van szüksége, amíg megérti, hogy nemcsak hasznosak ők neki, hanem hasznosak is akarnak lenni, és ekkor kezdi szeretni őket.

A gyermek tehát természettől fogva hajlamos a jóindulatra, mert látja, hogy mindaz, ami közeledik őhozzá, hajlandó őt segíteni, s ez a megfigyelése szokássá válik: fajára nézve kedvező érzéssé. Ám amily mértékben sokszorozza kapcsolatait, szükségleteit, cselekvő vagy szenvedő függőségeit, felébred benne másokhoz való kapcsolatainak érzése, és létrehozza azt az érzést, hogy kötelességei vannak, s hogy bizonyos dolgokat előnyben kell részesíteni. Ekkor válik a gyermek zsarnokoskodóvá, féltékennyé, hazudozóvá, bosszúállóvá. Ha rászorítják az engedelmességre, akkor, mivel nem látja hasznosságát annak, amit megparancsolnak neki, a szeszélynek tulajdonítja azt. Úgy gondolja, hogy zaklatni akarják, s erre aztán fellázad. Ha ellenben engedelmeskednek neki, akkor, mihelyt ellenáll neki valami, zendülést lát benne, ellenállási szándékot ővele szemben. Megveri a széket vagy az asztalt, mert nem engedelmeskedett neki. Az önszeretet csak önmagára tekint, s megelégedett, mihelyt igazi szükségleteink kielégítést nyertek. De az önzés összehasonlítja magát, s ezért sohasem elégedett, és nem is lehet az, mert ez az érzés odahat, hogy magunkat jobban szeressük másoknál, s ezért azt is követeli, hogy mások jobban szeressenek bennünket önmagunknál, ami merő lehetetlenség. Így születnek az önszeretetből a szelíd és gyengéd szenvedélyek, az önzésből pedig a harag és a gyűlölet szenvedélyei. Így aztán az embert lényegénél fogva az teszi jóvá, ha csekély a szükséglete, s ha nemigen hasonlítja magát másokhoz. Lényegénél fogva rosszá pedig az teszi, ha sok a szükséglete, s ha sokat ad mások véleményére. Ennek az elvnek alapján könnyen látható, miként irányítható a jóra vagy a rosszra a gyermek és a felnőtt valamennyi szenvedélye. Igaz ugyan, hogy nem képesek mindig egyedül élni, s ezért nehezen maradhatnak mindig jók, sőt ez a nehézség szükségképpen fokozódik kapcsolataik arányában. Legkivált ebben a tekintetben teszi a társadalomban leselkedő veszély a fortélyos gondoskodást még inkább nélkülözhetetlenné, hiszen meg kell előznünk az emberi szívben azt az elzüllést, amely új szükségleteiből támad.

Ha az embert kellő módon akarjuk tanulmányozni, akkor kapcsolatait kell tanulmányoznunk. Ha csak a maga fizikai lénye alapján ismeri önmagát, akkor a dolgokkal való kapcsolataiban kell önmagát tanulmányoznia. Ez az ő gyermekkori teendője. Mihelyt azonban érezni kezdi erkölcsi lényét, akkor már az emberekkel való kapcsolataiban kell önmagát tanulmányoznia. Ez már egész életére szóló teendője. Ott kezdődik, ahová, íme, eljutottunk.

Mihelyt az embernek társnőre van szüksége, nem elszigetelt lény többé.

Szíve nincs már egyedül. Fajával való valamennyi kapcsolata, lelkének minden vonzalma ezzel a vonzalommal veszi kezdetét. Első szenvedélye csakhamar erjedésbe hozza a többit is.

Az ösztönös hajlam meghatározatlan. Az egyik nem vonzza a másikat, s ez a mozgás a természetből adódik. A választás, a kedvezés meg a személyes vonzalom már a felvilágosultság, az előítéletek és a szokás műve. Időre és ismeretekre van szükségünk ahhoz, hogy képesek legyünk a szerelemre. Hogy szeressünk, előbb ítélnünk kell, de ahhoz, hogy valamit valaminél jobban szeressünk, előzőleg összehasonlítást végzünk. Észre sem vesszük, amikor ezek az ítéletek végbemennek, de ettől még nem válnak kevésbé valóságossá. Az igazi szerelem, bármit mondjanak is, mindig tiszteletben áll majd az emberek előtt, mert, noha túlzásai tévútra vezetnek, s noha a szerelmet átérző szívből nem zárja ki a gyűlöletes tulajdonságokat, sőt egyenesen létrehoz ilyeneket, mégis, oly tiszteletre méltó tulajdonságokat tételez fel, melyek nélkül képtelenek lennénk átérezni a szerelmet. Ez a választás az észből származik, bármennyire is szembeállítják vele. Vakká tették Ámort, mert jobbak a szemei, mint nekünk, s mert észrevesz olyan kapcsolatokat is, amelyeket mi nem tudunk észrevenni. Akinek fogalma sincs kiválóságról vagy szépségről, annak számára minden nő egyaránt megfelel, s akire éppen rábukkan, mindig az lenne számára a legméltóbb arra, hogy szeresse. Nem a természettől ered a szerelem, sőt fékezője és szabályozója a természetes hajlamoknak. Neki köszönhető, hogy a szeretett lény kivételével az egyik nem közömbös a másiknak.

Ha jobban szeretünk valakit másoknál, ugyanígy részesülni is akarunk a kedvezésben. A szerelemnek kölcsönösnek kell lennie. Ahhoz, hogy szeressenek bennünket, szeretetre méltóvá kell lennünk. Hogy másnál jobban szeressenek bennünket, úgy kell, hogy másnál legyünk szeretetre méltóbbak, méghozzá bárki másnál, legalábbis a szeretett lény szemében. Innen az első tekintetek, melyeket a hozzánk hasonlókra vetünk, innen az első összehasonlítások ővelük, innen a versengés, a vetélkedés, a féltékenység. A túláradó érzelemtől duzzadó szív szívesen tárja ki magát. Szükségét érezzük, hogy szeretőnk legyen, s ebből áll elő az a szükséglet, hogy barátunk legyen. Aki érzi, mily édes dolog, ha szeretnek bennünket, az azt szeretné, ha mindenki szeretné, ám ha mindenki előnyben akarna részesülni, bizony sok lenne az elégedetlen. A szerelemmel és a barátsággal születik az egyenetlenkedés, az ellenségeskedés, a gyűlölködés. Látom, amint a mindmegannyi szenvedély méhéből előtörő balítélet rendíthetetlen trónjára hág, miközben az ostoba halandók alávetik magukat uralmának, és saját létüket sem alapítják másra, mint mások véleményére.

Gondoljátok végig mindezt, s meglátjátok majd, honnan nyeri önzésünk azt a formát, amelyet mi az ő természetes formájának képzelünk. Észreveszitek majd azt is, miként válik az önszeretet, mihelyt megszűnik ab-

szolút érzés lenni, gőggé a nagy lelkekben, hiúsággá a kicsikben, és mindenikben a felebarátok kárára táplálkozik szüntelenül. A szenvedélyek eme fajtája nem a gyermekek szívében csírázik, s így nem is kelhet ki ott önmagától. Egyedül mi visszük oda, és sohasem eresztenek ott gyökeret másként, mint a mi hibánkból. De nem így áll a dolog a fiatal ember szívével. Tehetünk, amit akarunk, itt létrejönnek mindenképpen. Ideje tehát más módszerhez folyamodnunk.

Kezdjük tehát néhány fontos megjegyzéssel arról a válságos állapotról, melyről most szó van. A gyermekkorból a serdülőkorba való átmenetet a természet nem határozta meg túlságosan, s így egyénenként változik ez – a vérmérséklet szerint, népenként – az éghajlat szerint. Mindenki tudja, milyen különbségeket figyeltek meg e tekintetben a meleg országok és a hideg országok között. És mindenki látja, hogy a heves vérmérsékletűek korábban fejlődnek ki, mint a többiek. Az okokat illetően azonban már tévedni lehet, s gyakran megesik, hogy testi dolgoknak tulajdonítják mindazt, ami a lelki dolgok rovására írandó. Egyike ez évszázadunk filozófiájában a leggyakoribb visszaéléseknek. A természet útmutatásai késeiek és lassúak. Az ember útmutatásai csaknem mindig idő előttiek. Az első esetben az érzékek keltik föl a képzelődést, a második esetben a képzelet kelti fel az érzékeket, s olyan koraérett működésbe hozza, mely kétségtelenül elernyeszti és legyengíti először az egyént, majd idő múltával, magát a fajt is. Az éghajlat befolyására vonatkozó megfigyelésnél általánosabb és biztosabb az a megfigyelés, amely szerint a serdülőkor és a nemi képesség mindig korábban áll be az államban élő, művelt népeknél, mint a tudatlan és barbár népeknél.[1] A gyermekek sajátos éleselméjűséggel rendelkeznek: az illem mindenféle majmoskodásából kihámoz-

[1] „A városokban, mondja Buffon úr, és a gazdag embereknél a gyermekek, akiket hozzászoktattak a bőséges és ízletes táplálékokhoz, hamarabb jutnak ebbe az állapotba. Falun és a szegény nép körében a gyermekek később válnak éretté, mert igen rosszul és hiányosan táplálják őket. Három-négy évvel többre van szükségük." (*Hist nat.*, IV. kötet, 238. lap, in—12.) Elismerem, hogy ez a megfigyelés helyes, a magyarázata azonban nem az. Azokban az országokban ugyanis, ahol a falusiak igen jól táplálkoznak és sokat esznek, mint pl. Valais-ban, sőt Itáliának bizonyos hegyvidéki kerületeiben is, mint pl. Friaulban, a serdülőkor mind a két nem esetében egyaránt később áll be, mint a városi lakosságnál, ahol a hiúság kielégítése érdekében igen igénytelen az étkezés, és a legtöbben úgy cselekszenek, ahogyan a közmondás tartja: *Fenn az ernyő, nincsen kas.* Az embert meglepi ezeken a hegyvidékeken, amikor meglett férfiakhoz hasonló nagy fiúkat lát, akiknek még vékony a hangjuk, és szakálltalan az álluk, valamint nagy termetű leánygyermekeket, akik egyébként teljesen kiformálódtak már, de nincs meg nemüknek állandóan visszatérő jellegzetes tünete. Olyan különbség ez, amely nézetem szerint egyedül abból származik, hogy erkölcseik igen egyszerűek, s így képzeletük is hosszabb ideig marad nyugalmi állapotban, azaz később hozza erjedésbe a vérüket, vérmérsékletüket pedig kevésbé koraéretté teszi.

zák a beléjük rejtett rossz erkölcsöket. A pallérozott nyelv, melyet tollba mondanak nekik, az illemleckék, amiket szájukba rágnak, a titokzatos fátyol, melyet igyekeznek szemük elé vonni, mindmegannyi ösztökéje kíváncsiságuknak. Az a mód, ahogyan az emberek csinálják, világossá teszi, hogy mindaz, amit mintha rejtenének előlük, csupán arra való, hogy tudomásukra jusson. A gyermekeknek adott oktatások közül ebből húzzák a legtöbb hasznot.

A tapasztalástól kérjetek tanácsot, s akkor megértitek majd, hogy milyen mértékben gyorsítja meg ez az esztelen módszer a természet munkáját, s teszi tönkre a vérmérsékletet. Ez egyik fő oka a fajok degenerálódásának a városokban. A fiatalok időnek előtte kimerülnek, kicsinyek maradnak, gyengék, rossz szervezetűek, öregednek ahelyett, hogy nőnének. Miként ha a szőlőtőnek gyümölcsöt kell hordania tavasszal, ellankad, és kipusztul, mielőtt eljönne az ősz.

Egyszerű és pallérozatlan népek között kell élnie annak, aki meg akarja ismerni, hogy mily késői korig tudja meghosszabbítani a gyermekek ártatlanságát a boldog tudatlanság. Megható és egyben mulatságos látvány, amikor a két nem a maga biztonságos szívére hagyatkozik, s még élete virágjában, szépsége pompájában is a gyermekkor ártatlan játékaival él, s még meghitt viszonyukkal is kedvteléseik tisztaságáról tesznek tanúbizonyságot. Mikor aztán ez a szeretetre méltó fiatalság megházasodik, a két hitvestárs kölcsönösen személyük első zsengéit adja egymásnak, amitől csak kedvesebbek egymás előtt. Egészséges és életerős gyermekek sokadalma kezeskedik az egyesülésért, melyet semmi sem bonthat meg. Íme, erényesen eltöltött első éveik gyümölcse.

Ha az az életkor, melyben az ember tudatára ébred nemének, éppúgy a nevelés, mint a természet eredménye, akkor eszerint siettetni és késleltetni lehet ezt az életkort aszerint, hogy milyen módon neveljük a gyermekeket. Ha pedig a test abban a mértékben nyer vagy veszít szilárdságából, ahogyan késleltetjük vagy siettetjük ezt a haladást, ebből viszont az következik, hogy minél inkább igyekszünk késleltetni, annál többet nyer a fiatal ember erő és rugalmasság dolgában. Egyelőre még csak a merőben fizikai megnyilvánulásokról beszélek, de csakhamar látni fogjuk, hogy a dolog nem merül ki ebben.

Ezekből a meggondolásokból vonom le az oly gyakran vitatott kérdés megoldását, vajon helyes-e a gyermeket korán felvilágosítani mindarról, amire kíváncsisága irányul, vagy pedig nem jobb-e félrevezetni mérsékelt megtévesztésekkel. Úgy gondolom, sem az egyiket nem kell tenni, sem a másikat. Először is, ez a kíváncsiság nem ötlik fel benne, hacsak nem adunk rá alkalmat. Úgy kell tehát eljárnunk, hogy ne legyen meg benne. Másodsorban, oly kérdések, melyekre nem kell okvetlenül felelnünk, egyáltalán nem követelik, hogy becsapjuk azt, aki fölteszi e kérdéseket. Sokkal helyesebb csendre inteni, mintsem hazugsággal válaszolni. Alig fogja

meglepni ez a szabály, ha gondosan alávetjük őt e szabálynak a közömbös dolgokban. Végül, ha mégis a válaszadás mellett döntünk, akkor a legnagyobb egyszerűséggel kell ezt tennünk, titokzatosság nélkül, sohasem zavartan, kerülve a mosolyt. Jóval kisebb a veszély, ha kielégítjük a gyermek kíváncsiságát, mintsem ha felcsigázzuk.

Válaszaitok mindig komolyak, szűkszavúak, határozottak legyenek. A habozás látszatát mindig kerüljétek. Szükségtelen hozzátennem, hogy igazat kell mondanotok. Csak úgy taníthatjuk meg a gyermekeket arra, hogy veszélyes dolog a felnőtteknek hazudni, ha átérezzük, hogy a felnőttek részéről még veszélyesebb, ha a gyermeknek hazudnak. Elég, ha a növendék csak egyetlenegy hazugságon kapja rajta a mestert, s a nevelés gyümölcse mindörökre tönkrement.

Bizonyos dolgokról való teljes tudatlanság felel meg talán leginkább a gyermekeknek. De tudják meg idejekorán azt, amit lehetetlen mindörökre elrejteni előlük. Vagy nem szabad semmi módon sem felébrednie kíváncsiságuknak, vagy pedig ki kell elégülnie azon életkort megelőzőleg, amikor már nem veszélytelen. Növendéketekkel szemben való viselkedésetek ebben a tekintetben sokban függ az ő különleges helyzetétől, a társaságtól, amely körülveszi, a körülményektől, melyek közé előreláthatólag kerülhet stb. Fontos itten, hogy semmit se bízzunk a véletlenre, s ha nem vagytok benne biztosak, hogy tizenhat éves koráig tudatlanságban tarthatjátok a nemek közti különbséget illetően, legyen gondotok rá, hogy megtanulja tízéves kora előtt.

Nem szeretem, ha a gyermekkel túlságosan tisztított nyelven beszélnek, sem azt, ha hosszas kitérő válaszokat adnak neki, nehogy a dolgokat nevükön kelljen nevezni. A gyermek ezt úgyis észreveszi. A jó erkölcs ezen a téren is kitűnik a maga nagy egyszerűségével. De a bűnnel bemocskolt képzelet érzékennyé teszi a fület, és arra kényszerít, hogy mind válogatottabb és válogatottabb kifejezéseket keressünk. A nyers szavak nem járnak semmilyen következménnyel, kerülni a buja gondolatokat kell.

Noha a szemérmesség természetes vonása az emberi nemnek, a gyermekekben természetszerűleg nem található meg. A szemérmesség csak a rossz ismeretéből születik. A gyermekből hiányzik ez az ismeret, és hiányoznia is kell. Hogyan lenne tehát olyan érzésük, amely ennek az ismeretnek következménye? Szemérem- és tisztességleckéket adni nekik annyi, mint megtanítani, hogy vannak szégyellni való és tisztességtelen dolgok, azaz titkos vágyat ébreszteni bennük e dolgok ismerete után. Előbb-utóbb a végére járnak, s az első szikra, amely képzeletükbe hatol, biztosan siettéti az érzékek felgyúlását. Aki elpirul, az már bűnös. Az igazi ártatlanság nem szégyell semmit.

A gyermeknek nem ugyanazok a vágyai, mint a felnőttnek, de éppúgy ki van téve, mint emezek, a tisztátalanságnak, amely sérti az érzékeket, s magából ebből a kiszolgáltatottságból megkaphatja ugyanazokat az illem-

leckéket. A természet szavára hallgassatok, mert ő ugyanoda helyezte a titkolt gyönyörök szerveit, ahová az undorító szükségletek szerveit, s így különböző életkorokban ugyanazokra a gondoskodásokra serkent hol emilyen, hol amolyan szempontból: férfit tartózkodással, gyermeket tisztasággal.

Csak egy helyes módját látom annak, hogy megőrizzük a gyermek ártatlanságát, s ez nem más, mint hogy mindazok, akik körülötte vannak, tiszteljék és szeressék őt. Enélkül minden tartózkodás, melyet iránтuk tanúsítani igyekszünk, előbb-utóbb csődöt mond. Egy mosoly, egy kacsintás, egy óvatlan mozdulat értésükre adja mindazt, amit igyekszünk elhallgatni előttük. A választékos kifejezések és fordulatok, melyeket az udvarias emberek egymás közt használnak, olyan értelmet feltételeznek, amilyennel a gyermeknek nem is szabad rendelkeznie, s így ezek nem is helyénvalók itten. Ám ha valóban tiszteljük az ő egyszerű lényüket, meg is találjuk, mégpedig könnyűszerrel, a gyermekhez illő egyszerű beszéd kifejezéseit. Van egy bizonyos naivság a beszédben, amely igen jól illik az ártatlansághoz. Ez az az igazi hangnem, amely eltéríti a gyermeket a veszedelmes kíváncsiskodástól. Ha mindenről egyszerű módon beszélünk neki, akkor nem engedjük felébredni benne a gyanút, hogy több mondanivalónk is lehet számára. Ha a durva szavakat a hozzájuk illő kellemetlen képzetekkel kísérjük, ezzel elfojtjuk a képzelet első fellobbanását. Nem tiltjuk meg neki, hogy e szavakat kiejtse, s hogy e képzeteket felidézze, hanem – anélkül, hogy észrevenné – bizonyos utálatot ébresztünk benne felidézésük iránt. És mennyi zavartól óvja meg ez a naiv szabadság azokat, akik saját szívükben hordozzák e szabadságot, s így mindig azt mondják, amit mondani kell, és mindig úgy mondják, ahogy érezték!

Hogyan születik a gyermek? Kényes kérdés, amely elég természetesen ötlik fel a gyermekekben, s amelynek nyers vagy óvatos megválaszolása néha egész életükre eldönti erkölcsüket és egészségüket. A legkurtább módja annak, ahogyan egy anya képzeli, hogy megszabadul tőle anélkül, hogy fiát félrevezetné, abban áll, hogy csendre inti. Ez jó lenne, ha már eleve hozzászoktattuk volna a közömbös dolgokat illetően, s ha nem szimatolna rejtélyt ebben az újfajta hangnemben. De az anya ritkán hagyja ennyiben. *Ez a házasemberek titka* – mondja majd neki –, *a kisfiúknak nem szabad így kíváncsiskodniuk.* Ez aztán jó arra, hogy az anyát kisegítse zavarából. Tudnia kell azonban, hogy a kisfiút sérti ez a megvető modor, s nincs egy nyugodt pillanata sem, amíg ki nem fürkészi a házasemberek titkát, és hamarosan kis is fürkészi.

Engedjék meg, hogy fölemlítsek egy teljesen másfajta választ, melyet hallottam ugyanerre a kérdésre, s amely annál inkább meglepett, mert beszédében és szokásaiban egyaránt szemérmes asszonytól eredt, aki azonban, ha kellett, fia és az erény érdekében tudta lábbal tiporni a szemrehányástól való hamis félelmet, valamint a csúfolkodók üres megszólásait.

Kevéssel annak előtte a fiú vizeletével egy kis követ adott ki magából, s ez felsértette húgycsövét. A baj aztán elmúlt, s meg is feledkeztek róla. – Mama – mondta a kis szeleburdi –, hogyan születik a gyerek? – Fiam – feleli az anya habozás nélkül –, az asszonyok pisilik ki őket olyan fájdalmakkal, melyek néha életükbe kerülnek. – Rajta, bolondok, nevessetek! Botránkozzatok, ostobák! A bölcsek azonban rájönnek, vajon tudnának-e ésszerűbb és célravezetőbb feleletet adni.

Először is, egy természetes s a gyermek által ismert szükséglet képzete eltéríti őt egy rejtelmes folyamat képzetétől. A fájdalom meg a halál hozzájáruló képzetei a szomorúság fátylát borítják rá, s ez lehűti a képzelődést, elfojtja a kíváncsiságot. Minden a szülés következményei és nem az okai felé tereli az elmét. Az emberi természet gyengeségei, a visszataszító tárgyak, a szenvedés képei, ezek ama felvilágosítások, melyekhez a fenti válasz vezet, feltéve, hogy a visszataszító benyomás, melyet kelt, megengedi a gyermeknek, hogy tovább kérdezősködjék. Honnan volna alkalma a nyugtalan vágynak arra, hogy létrejöjjön, amikor ilyen módon irányítjuk a társalgást? Mindazonáltal láthatjátok, hogy az igazságot nem hamisítottuk meg, s hogy korántsem volt szükségünk arra, hogy felvilágosítás helyett félrevezessük növendékünket.

Gyermekeitek olvasnak. Olvasmányaikból olyan ismereteket merítenek, amelyekhez olvasás nélkül nem juthatnak hozzá. Mialatt tanulnak, képzeletük tüzet fog, és éleződik a tanulószoba magányában. Ha kint a világban forgolódnak, fura beszédmód üti meg fülüket. Olyan példákat látnak, melyek meglepik őket. Oly jól győzték meg őket arról, hogy ők is emberek, hogy mindenben, amit az emberek az ő jelenlétükben tesznek, tüstént azt keresik, miképpen illenék az őhozzájuk. Mások tettei mintául kell, hogy szolgáljanak nekik, ha egyszer mások ítéletei törvény gyanánt szolgálnak. Cselédek, akiket ötőlük függővé tettek, s akiknek következésképpen érdekük, hogy tetszésüket elnyerjék, a jó erkölcs rovására udvarolnak nekik. Nevetgélő nevelőnők a négyéves gyermekkel olyan társalgást folytatnak, amilyent a legpimaszabb sem merne a tizenötévessel folytatni. Csakhamar elfelejtik, amit mondtak neki, a gyermek azonban nem felejti el a hallottakat. Az illetlen társalgás a feslett erkölcs előkészítője. A ripők lakáj zülleszti el a gyermeket, mert kölcsönös titoktartásuk biztosítva van.

A korának megfelelően nevelt gyermek egyedül van. Csak azt a ragaszkodást ismeri, ami a megszokásból ered. Nővérét úgy szereti, mint a zsebóráját, a barátját úgy, mint a kutyáját. Semmilyen neműnek, semmilyen fajúnak sem érzi magát: a férfi és a nő egyaránt idegenek előtte. Nem vonatkoztat magára semmit abból, amit tesznek, sem abból, amit mondanak. Nem lát és nem hall belőle semmit, vagy pedig oda se figyel. Beszédük éppúgy nem érdekli őt, mint példájuk. Mindez nem neki való. Nem fortélyos tévedéssel ruházza fel ez a módszer, hanem a termé-

szetből adódó tudatlansággal. Eljön majd az idő, amikor ugyanez a természet gondoskodik növendéke felvilágosításáról. De csak ekkor teszi őt képessé arra, hogy kockázat nélkül vegye hasznát a tőle vett leckéknek. Ime az alapelv. A szabályok részletei nem tartoznak tárgyamhoz, az eszközök pedig, melyeket egyéb célok elérésére javasolok, mintául szolgálnak erre nézve is.

Ha rendet és szabályszerűséget akartok teremteni a nyiladozó szenvedélyekben, tágítsátok ki az időközt, melynek folyamán kifejlődnek, hogy idejük legyen abban a mértékben rendeződni, ahogyan lérejönnek. Így aztán nem az ember rendezi el őket, hanem maga a természet. A ti gondotok annyi csupán, hogy lehetővé teszitek munkája végzését. Ha növendéketek egyedül lenne, nem volna semmi tennivalótok. Csakhogy valami körülötte is van, s ez mind felizgatja képzeletét. Az előítéletek özöne ragadja őt magával, s ahhoz, hogy visszatartsd, ellenkező irányba kell lendítened. Úgy kell, hogy az érzelem leláncolja a képzeletet, s hogy az ész elhallgattassa az emberek véleményét. Minden szenvedélynek az érzékiség a forrása, irányukat viszont a képzelet határozza meg. Minden lény, amely érzi kapcsolatait, szükségképpen felizgatódik, ha e kapcsolatok megváltoznak, s ha természetének megfelelőbbeket képzel, vagy képzelni vél. A képzelet tévelygései változtatják bűnökké minden korlátolt lény szenvedélyeit, még az angyalokéit is, ha vannak nekik, mert minden lény természetét kellene ismerniük ahhoz, hogy megtudhassák, vajon milyen kapcsolatok felelnek meg leginkább az ő természetüknek.

Íme tehát az egész emberi bölcsesség foglalata a szenvedélyek irányítását illetően: 1. Érezni az ember igazi kapcsolatait a fajban csakúgy, mint az egyedben. 2. Ezen kapcsolatok szerint rendezni a léleknek minden érzését.

De vajon ura-e az ember érzelmeinek úgy, hogy ilyen vagy olyan kapcsolatok szerint rendezheti? Kétségtelenül, ha ura annak, hogy képzeletét erre vagy amarra a tárgyra irányíthatja, vagy ha ilyen vagy amolyan szokás felvételére késztetheti. Itt egyébként nem annyira arról van szó, amit az ember önnönmagával tehet, mint inkább arról, amit növendékünkkel tehetünk, amidőn megfelelő körülményeket teremtünk számára. Ha kifejtjük azokat az eszközöket, melyek arra valók, hogy a természet rendjében tartsák őt, ezzel már kellőképpen megmondtuk, hogy miképpen léphet ki onnan.

Amíg érzékisége önnön énjére korlátozódik, addig semmi erkölcsiség sincs tetteiben. De amikor ez kezd túlterjedni önmagán, akkor a jónak és a rossznak előbb az érzése, aztán a fogalma alakul ki benne. Ez alakítja valóban felnőtté s fajának elkülöníthetetlen tagjává. Így tehát mindenekelőtt ehhez az első ponthoz kell fűznünk megfigyeléseinket.

Nehéz megfigyelések ezek, mert megtételük érdekében el kell vetnünk

a szemünk előtt lebegő példákat, s olyanokat kell keresnünk, amelyekben a fokozatos fejlődés a természet rendje szerint megy végbe.

A jó modorú, udvarias, csiszolt gyermek, aki csak arra vár, hogy meglegyen a képessége latba vetni idő előtt elsajátított ismereteit, sohasem véti el azt a pillanatot, amidőn e képesség megszállja őt. Meg sem várja, sőt egyenesen sietteti. Vérét már jó előre erjedésre készteti, jóval előbb tudja, mi kell, hogy vágyainak célja legyen, semmint ezeket a vágyakat érezné. Nem a természet ingerli őt, ő kényszeríti a természetet, s amikor ez már férfiúvá tette, nem taníthatja már semmire őt. Gondolatban már régen férfiú volt, mielőtt valóban azzá lett volna.

A természet igazi menete lassúbb és fokozatosabb. Lassan-lassan tűzbe jön a vér, a test fluidumai megérlelődnek, a vérmérséklet kialakul. A bölcs munkásnak, aki az üzemet vezeti, gondja van rá, hogy valamennyi szerszámát tökéletesítse, mielőtt működésbe hozná őket. Hosszas nyugtalanság előzi meg az első vágyakat, hosszas tudatlanság vezeti félre őket. Vágyakozunk, de nem tudjuk, mire. A vér erjed és nyugtalan. A túltengő élet igyekszik kifelé törni. Felélénkül a szem, végigméri a többi lényeket, érdeklődni kezdünk környezetünk iránt, már-már érezzük, hogy nem arra születtünk, hogy magányosan éljünk. Így nyílik meg a szív az emberi vonzalmak számára, s képessé válik a ragaszkodásra.

Az első érzelem, amely iránt fogékony a gondosan nevelt ifjú, nem a szerelem, hanem a barátság. Nyiladozó képzeletének első megnyilvánulása az, hogy megtanítja neki, hogy vannak őhozzá hasonlók. A faj előbb hat rá, mint a nem. Íme, egy másik előnye annak, ha az ártatlanság idejét meghosszabbítjuk. Arra használjuk fel az ébredező érzékiséget, hogy elhintsük az ifjú szívébe az emberiesség első magvait. Igen becses ez az előny, mert ez az élet egyetlen időszaka, amikor az ilyen gondoskodással igazi sikert arathatunk.

Mindig észrevettem, hogy a korán romlott fiatalok, akiket kiszolgáltattak a nőknek és a tobzódásnak, embertelenek és kegyetlenek. Heves vérmérsékletük türelmetlenné, bosszúállóvá, dühössé teszi őket. Egyetlen tárgy tölti be képzeletüket, s elfordul minden egyébtől. Nem ismernek sem szánalmat, sem könyörületet. Legcsekélyebb kedvtelésükért feláldoznának apát, anyát, az egész mindenséget. Viszont azt a fiatalembert, akit boldog egyszerűségben neveltek, a természet első rezdülései a gyengéd és szeretetteljes szenvedélyek felé vezetik. Együtt érző szívét megindítja embertársainak szenvedése. Repes az örömtől, amikor pajtását viszontlátja, karja simogató ölelésre tárul, szeme az elérzékenyülés könnyeit ontja. Szégyennek érzi, ha nem nyerte meg mások rokonszenvét, megbánást érez, ha megsértett valakit. Ha vérének fellobbanó tüze élénkké, hevessé, hirtelen haragúvá teszi, egy pillanatra rá szívének minden jósága kiömlik töredelmes bánatában. Sír, jajgat, amiért sérelmet okozott. A saját vére árán szeretné megváltani a vért, melyet kiontott. Fellobbanása elcsitul, egész

büszkesége megalázkodik, amidőn beismeri hibáját. Ha őt magát sértették meg, dühe tetőfokán is lefegyverzi őt egy engesztelő szó. Éppoly jó szívvel bocsátja meg mások vétkét, mint amilyennel jóváteszi a magáét. Az ifjúság nem a bosszúállás és nem is a gyűlölet kora. A könyörületnek, a megbocsátásnak, a nagylelkűségnek a kora ez. Igen, állítom ezt, s korántsem félek, hogy meghazudtol a tapasztalat: egy gyermek, aki nem született korcsnak, s aki húsz éven át megőrizte ártatlanságát, ebben az életkorban a legnagylelkűbb, a legjobb, a legszeretőbb és a legszeretetreméltóbb ember a világon. Meghiszem, hogy effélét még sohasem mondtak tinektek. A ti filozófusaitok, akiket a kollégiumok teljes romlottságában neveltek, fittyet hánynak ilyesfajta tudnivalóra.

Az embert gyengesége teszi társas lénnyé. Közös nyomorúságunk indítja szívünket emberiességre. Ha nem volnánk emberek, nem tartoznánk neki semmivel. Minden ragaszkodás az elégtelenség jele. Ha semmi szükségünk sem lenne másokra, nemigen gondolnánk a velük való társulásra. Törékeny boldogságunk így születik meg magából a gyengeségünkből. Az igazán boldog lény magányos lény. Egyedül Isten élvez abszolút boldogságot. De közülünk kinek van róla fogalma? Ha valamely tökéletlen lény elegendő volna önmagának, vajon miben lelné örömét a mi fogalmaink szerint? Egyedül volna, azaz nyomorult volna. El sem tudom képzelni, hogy akinek semmire sincs szüksége, szerethessen valamit. El sem tudom képzelni, hogy aki semmit sem szeret, boldog lehessen.

Ebből az következik, hogy embertársainkhoz nem annyira kedvteléseik, mint inkább szenvedéseik átérzése révén ragaszkodunk, ebben ugyanis jobban látjuk természetünk azonosságát, valamint irántunk való ragaszkodásunknak zálogát. Közös szükségleteink érdekből hoznak össze bennünket, közös nyomorúságunk viszont szeretetből. A boldog ember látása nem annyira szeretetet, mint inkább irigységet ébreszt a többiekben. Mármár hajlandók lennénk azzal vádolni, hogy jogbitorló, amidőn a maga számára foglalja le a boldogságot. Önteltségünkön is sebet ejt, amidőn úgy érezzük, hogy ennek az embernek semmi szüksége sincs reánk. Ki ne szánakoznék azonban a szerencsétlenen, ha szenvedni látja? Van-e, aki ne akarná megszabadítani bajaitól, ha egy puszta jókívánság árán megtehetné? A képzelet a nyomorult ember helyére ültet bennünket, sokkal inkább, mintsem a boldog ember helyére. Érezzük, hogy az egyik állapot közelebbről érint bennünket, mint a másik. Édes a szánalom, mert amikor a szenvedő ember helyébe képzeljük magunkat, örömet is érzünk afölött, hogy nem szenvedünk úgy, mint ő. Ám az irigység fanyar dolog, mert egy boldog ember látása korántsem ülteti az irigyet az ő helyére, sőt, bánkódást kelt benne, amiért nem ülhet az ő helyén. Az egyik mintha felmentene bennünket a bajok alól, melyeket ő szenved, a másik mintha megfosztana mindama jótól, melyet élvez.

Ha fel akarjátok kelteni és ha táplálni is akarjátok egy fiatal ember

szívében az érzékenység első rezdüléseit, s ha jellemét a jóság és a jótétemény irányába akarjátok fordítani, ne erjesszétek benne a gőgöt, a hiúságot, az irigységet azzal, hogy az emberek boldogságának csalóka képmását mutatjátok neki. Ne tárjátok mindjárt szeme elé az udvari pompát, a fényűző palotákat, a vonzó látványosságokat. Ne vezessétek klubokba, ragyogó gyülekezetekbe. Csak akkor mutassátok meg neki az előkelő társaság külszínét, amikor már lehetővé tettétek neki, hogy annak önértékét is felbecsülhesse. Ha akkor mutatjátok meg neki a társaságot, amikor még nem ismeri az embereket, megrontjátok őt, és nem nevelitek. Félrevezetitek, ahelyett, hogy felvilágosítanátok.

Az emberek természetüknél fogva sem nem királyok, sem nem főurak, sem nem udvaroncok, és nem is gazdagok. Valamennyien meztelenül és szegénynek születtek. Valamennyi ki van téve az élet nyomorúságainak, a bánatnak, a bajoknak, a szükségleteknek, a mindenféle fájdalmaknak. Végül: mindnyájan halálra vannak ítélve. Íme, ebből áll az igazi ember, s ez alól egyetlen halandó sem kivétel. Az emberi természetből azt tanulmányozd tehát elsőként, ami a leginkább elválaszthatatlan tőle, ami a leginkább alkatrésze az emberiességnek.

Tizenhat éves korában az ifjú tudja, mit tesz az, szenvedni, mert ő maga is szenvedett. De alig tudja, hogy más lények is szenvednek, mert látni valamit anélkül, hogy éreznénk, nem jelenti azt, hogy tudjuk is, s amint már százszor is elmondtam, a gyermek nem képzeli el azt, amit a többiek éreznek, azaz nem ismer más bajt, csak a sajátját. De mikor aztán az érzékek kezdenek kifejlődni benne, s lángra lobbantják képzeletét, embertársaiban is kezdi önmagát érezni, panaszaik őt is megindítják, ő is szenved a fájdalmaiktól. A szenvedő emberiség szomorú látványa ekkor szükségszerűen szívébe csempészi az első elérzékenyülést, amelyet soha nem érzett annak előtte.

Ha ezt a pillanatot nem könnyű észrevenni gyermekeitekben, vajon kit okoltok érte? Oly korán kioktatjátok arra, hogy megjátssza az érzelmet, oly korán megtanítjátok az érzelem nyelvére, hogy – mivel mindig ugyanabban a hangnemben beszél – leckéiteket tenmagatok ellen fordítja, s nem enged nektek semmi módot annak megítélésére, hogy mikor hagy fel a hazudozással, s mikor kezdi érezni is, amit mond. De nézzétek csak Emilemet! Addig az életkorig, ameddig most elvezettem, még nem érzett és nem is hazudott. Amikor nem tudta még, mi az, hogy szeretni, senkinek sem mondta: *Nagyon szeretlek.* Senki sem írta elő neki, milyen magatartást vegyen fel, amikor belép atyja, anyja vagy beteg nevelője szobájába. Senki sem mutatta meg neki, hogyan utánozza a szomorúságot, amikor nem szomorú. Nem színlelte a sírást senkinek a halála alkalmával sem, mert nem tudja, mi az, hogy meghalni. Ugyanaz az érzéketlenség, amely megvan szívében, a modorában is föllelhető. Közömbös minden iránt, kivéve saját magát, úgy, mint a többi gyermekek valamennyien.

Nem fűti érdeklődés mások iránt. Mindössze abban üt el a többi gyermektől, hogy nem is akar úgy tűnni fel, mintha érdeklődnék, mert nem olyan hamis, mint ők.

Emil alig elmélkedett az érző lényekről, s így későn fogja megtudni, mi a szenvedés, mi a halál. A panaszkiáltások és a jajszavak már tépdesik belsejét, a kiömlő vér látására már félrefordítja szemét, a páráját kilehelő állat vonaglásai megmagyarázhatatlan szorongást keltenek benne, amikor még nem is tudhatja, honnan erednek ezek az eladdig ismeretlen indulatok. Ha ostoba és barbár maradt volna, nem érezne ilyesmit. Ha tanultabb volna, ismerné a forrásukat, hiszen nagyon is sok fogalmat vetett már egybe, s így valamit éreznie kell, de ez nem elég ahhoz, hogy megértse, mit érez.

Így születik meg a részvét, az első viszonylagos érzelem, amely a természet rendje szerint érinti meg az emberi szívet. Hogy érző és szánakozásra hajlamos legyen a gyermek, tudnia kell, hogy vannak őhozzá hasonló lények, akik átszenvedték azt, amit ő szenvedett, akik érzik a fájdalmakat, amelyeket ő érzett, de egyéb fájdalmakat is, amelyekről már fogalmának kell lennie, hiszen megvan a képessége, hogy ő is érezze. Valóban, hogyan is indulhatnánk fel a részvéttől, ha nem úgy, hogy kilépünk önmagunkból, és azonosulunk a szenvedő állattal, miközben úgyszólván levetkezzük saját lényünket, hogy az övét ölthessük magunkra? Mi csak annyiban szenvedünk, amennyiben úgy ítéljük, hogy ő szenved. Nem magunkban, hanem őbenne szenvedünk. Így mindenki csak akkor válik érzővé, ha képzelete megelevenedik, s kezdi őt kiröppenteni önmagából.

Mit kell tehát tennünk ahhoz, hogy feltüzeljük és tápláljuk ezt a nyiladozó érzékenységet, s hogy vezethessük vagy követhessük természetes hajlamában. Olyan tárgyakat rakunk a fiatal ember elé, amelyekre hatást fejthet ki kitáruló szívének ereje. Kitágítják ezek az ő szívét, kiterjesztik a többi lényekre, fellelhetővé teszik mindenütt, önmagán kívül. Gondosan eltávolítják azokat a tárgyakat, amelyek szűkítik, tömörítik őt, és feszítik az emberi én rugóját. Azaz más szavakkal: felszítjuk benne a jóságot, az emberiességet, a könyörületet, a jótékonyságot, mindama vonzó és szelíd szenvedélyeket, melyek természetszerűen tetszenek az embereknek. Meggátoljuk az irigység, a kapzsiság, a gyűlölet, valamennyi kegyetlen és visszataszító szenvedély létrejöttét, amelyek, hogy úgy mondjam, nemcsak semmivé teszik az érzékenységet, hanem negatívvá, és kínozzák azt, aki átéli őket.

Azt hiszem, az összes megelőző elmélkedést két vagy három szabatos, világos és könnyen felfogható tételben foglalhatom össze.

ELSŐ TÉTEL

Nem természete az emberi szívnek, hogy olyan emberek helyébe képzelje magát, akik nálunk boldogabbak, hanem csak olyanokéba, akik sajnálatra méltóbbak.

Ha ezen tétel alól kivételeket találunk, e kivételek inkább látszólagosak, mint valóságosak. Így például az ember nem képzeli magát annak a gazdagnak vagy nagyúrnak a helyébe, akihez ragaszkodik. Ha őszintén ragaszkodik hozzá, még akkor sem tesz mást, mint hogy kisajátítja az illető jólétének egy részét. Néha szeretjük, amikor szerencsétlen. De amíg jól megy a dolga, nincs igazi barátja, legfeljebb csak az, akit nem szed rá a látszat, s aki a bőség ellenére is inkább szánja, mint irigyli őt.

Bizonyos hivatásokkal járó boldogság, mint például a falusi embereké vagy pásztoroké, megkapja az embert. A derék és boldog emberek látásának varázsát nem mérgezi meg az irigység. Őirántuk valóban érdeklődéssel viseltetünk. Miért van ez így? Mert úgy érezzük, hogy hatalmunkban állana alászállnunk ebbe a békés, ártatlan állapotba, s hogy ugyanazt a boldogságot élvezhetnénk. Kényszermegoldás ez, amely csak kellemes eszmékkel tölt el, hiszen csak akarni kell, s máris birtokában vagyunk az élvezetnek. Mindig örömet szerez, ha saját lehetőségeinket vagy javainkat szemlélgetjük, még akkor is, ha nem akarunk élni velük.

Ebből következik, hogy ha egy fiatal embert emberiessé akarunk tenni, akkor korántsem a többiek ragyogó sorsát kell megcsodálcatnunk vele, hanem e sors szomorú oldalát kell megmutatnunk, s félelmet kell benne kelteni iránta. Nyilvánvalóan következik majd ebből, hogy utat vág magának a boldogsághoz anélkül, hogy bárkinek is a nyomain lépkedne.

MÁSODIK TÉTEL

Mindig csak olyan bajok miatt sajnálunk másokat, melyek ellen, úgy hisszük, magunk sem vagyunk biztonságban.

Non ignara mali, miseris succurrere disco.
Vergilius, *Aeneis, I., 630.*

Ennél a verssornál szebbet, mélyebbet, meghatóbbat, igazabbat nem ismerek.

Vajon a királyok miért könyörtelenek alattvalóik iránt? Mert nem veszik magukat emberszámba. Miért oly ridegek a gazdagok a szegények iránt? Mert nem félnek attól, hogy maguk is szegények lehetnek. Miért veti meg annyira a nemesség a népet? Azért, mert a nemes sohasem válik egyszerű polgáremberré. Miért emberségesebbek általában és miért ven-

dégszeretőbbek a törökök, mint mi? Azért, mert az ő teljességgel önkényuralmi rendszerükben az egyes ember nagysága és vagyona mindig kétes és ingatag, s így a lealacsonyodást meg a nyomort nem tekintik maguktól idegen állapotnak.[2] Bárki olyanná lehet holnap, amilyen ma az, akin segít. Ez a gondolat, mely a keleti regényekben minduntalan visszatér, bizonyos meghatottságot kelt az olvasóban. A mi száraz és feszes erkölcsi tanításunkban egy fikarcnyi sincsen ebből.

Ne szoktassátok hát hozzá növendéketeket ahhoz, hogy az ő dicsősége magaslatáról nézze a szerencsétlenek szenvedését, a nyomorultak munkáját! Ha mindezt úgy tekinti, mint önmagától idegent, akkor hiába reménlitek, hogy ezek iránt szánalomra oktathatjátok! Igyekezzetek jól megértetni vele, hogy e szerencsétlenek sorsa az ő sorsa is lehet, hogy minden bajuk ott leselkedik az ő lába alatt, hogy ezer váratlan és elkerülhetetlen esemény ugyanoda taszíthatja őt egyik pillanatról a másikra! Tanítsátok meg neki, hogy ne számítson sem a születésére, sem az egészségre, sem a gazdagságra! Mutassátok meg neki a sors minden viszontagságát! Keressetek ki neki azokból a mindig oly gyakori példákból, amikor emberek, akik az övénél is magasabb állapotban voltak, az említett szerencsétleneknél is mélyebbre zuhantak! Az ő hibájából történt-e vagy sem, most nem ez itt a kérdés. Hiszen azt sem tudja még, mi az a hiba. Ismereteinek határát sohase hágjátok át, s csak a számára hozzáférhető mécsessel világítsátok meg őt. Nem kell túlságosan tudósnak lennie ahhoz, hogy érezze: nincs az az emberi bölcsesség, amely megmondhatná neki, vajon egy óra múlva élő lesz-e vagy halott. Vajon nem fogja-e még az éj beállta előtt fogait csikorgatni a vesefájdalmaktól? Vajon gazdag vagy szegény lesz-e egy hónap múlva? Vajon nem fog-e egy éven belül az algériai gályákon evezni a bikacsök felügyelete alatt? Főleg ne mondjátok neki mindezt szenvtelenül, mint egy katekizmust! Hadd lássa, hadd érezze az emberi bajokat! Remegtessétek és rémítsétek meg képzeletét azokkal a veszedelmekkel, melyek szüntelenül környékezik az embert! Hadd lássa maga körül mindezt a szakadékot, s ha leírástokat hallja, csak simuljon szorosan hozzátok félelmében, hogy bele esik! Azt mondjátok talán: így félénk és gyáva lesz. Majd meglátjuk a következőkben. Egyelőre most kezdjük csak azzal, hogy ember legyen, ez most a legeslegfontosabb!

[2] Úgy vélem, ez mostan bizonyos változáson ment át. Az emberek társadalmi állapota mintha megszilárdult volna, s az emberek is mintha nyersebbé váltak volna.

A szánalom, melyet másnak a baja iránt érzünk, nem a baj mennyiségével arányos, hanem az érzéssel, melyet a bajban szenvedőknek tulajdonítunk.

A szerencsétlen embert csak annyiban sajnáljuk, amennyiben sajnálatra méltónak tartjuk. Bajaink fizikai érzése korlátozottabb, mint amilyennek látszik. Folyamatosságát emlékezetünk érezteti velünk, képzeletünk pedig kiterjeszti a bajt a jövőre is, s így válunk valóban szánalomra méltóvá. Íme, ez az egyik oka, gondolom, annak, amiért érzéketlenebbek vagyunk az állatok, semmint az emberek bajai iránt, ámbár a közös érzékenység révén ővelük ugyancsak azonosulnunk kellene. Nemigen sajnáljuk az igáslovat, amikor istállójában van, mert nem feltételezzük róla, hogy amikor szénáját eszi, a kapott ütésekre és a reá váró fáradalmakra gondol. Ha birkát látunk legelni, ugyancsak nem sajnáljuk, pedig tudjuk, hogy csakhamar levágják majd, mi viszont úgy gondoljuk, hogy ő nem látja előre sorsát. Ugyanígy terjed ki ez az érzéketlenségünk az emberek sorsára is, s a gazdagok megvigasztalódnak a baj miatt, melyet a szegényeknek okoznak. Feltételezik ugyanis, hogy a szegények elég ostobák ahhoz, hogy semmit se érezzenek belőle. És általában aszerint mérem az értéket, melyet az egyes emberek felebarátaik boldogságának tulajdonítanak, hogy milyen becsben tartják magukat a felebarátaikat. Természetes, hogy az ember semmibe veszi azoknak a boldogságát, akiket lenéz. Ne ütközzetek meg tehát többé, ha a politikusok annyi megvetéssel beszélnek a népről, vagy a legtöbb filozófus annyira igyekszik az embert gonosznak feltüntetni.

Az emberi nemet a nép alkotja. Ami nem nép, az oly csekély dolog, hogy nem is érdemes számba venni. Az ember minden társadalmi osztályban ugyanaz. Ha ez így van, akkor a legnépesebb osztályok érdemlik a legtöbb tiszteletet. A gondolkodó ember szemében az összes társadalmi megkülönböztetések elenyésznek. Ugyanazokat a szenvedélyeket, ugyanazokat az érzelmeket pillantja meg a béreslegényben, mint a hírneves emberben. Nem lát köztük egyéb különbséget, mint a beszédüket s egy többé-kevésbé mesterkélt színezetet. És ha mégis valami lényeges különbség különbözteti meg őket egymástól, az annak a rovására van, aki a legjobban tud színlelni. A nép olyannak mutatja magát, amilyen, s ezért nem szeretetre méltó. A nagyvilági embernek azonban álöltözetben kell járnia. Ha olyannak mutatkoznék, amilyen, borzalmat keltene.

Ugyanakkora adag boldogság és szenvedés van – mondják ezt is a mi bölcseink – valamennyi társadalmi osztályban. Szörnyű ez az elv, s ráadásul tarthatatlan, mert ha mindenki egyformán boldog, mi szükségem arra, hogy bárkiért is kinyújtsam a kezem? Maradjon mindenki annak,

ami: gyötörjék csak a rabszolgát, szenvedjen a beteg, pusztuljon a koldus! Hiszen semmit sem nyernek, ha társadalmi állapotuk megváltozik. Ilyenkor persze fel szokták sorolni a gazdag ember szenvedéseit, és rámutatnak hiú kedvteléseinek üres voltára. Mily durva szofizma! A gazdag ember szenvedései korántsem társadalmi helyzetéből adódnak, hanem egyedül őbelőle, aki visszaél társadalmi helyzetével. Még ha szerencsétlenebb lenne magánál a szegénynél, akkor sem lenne szánalomra méltó, mert bajai kivétel nélkül az ő műve, s egyedül rajta áll, hogy boldog legyen. A nyomorult ember szenvedése azonban dolgokból adódik, a reá nehezedő kegyetlen sorsból. Nincs oly megszokás, amely megszabadíthatná a fáradtság, a kimerültség, az éhség fizikai érzésétől. Sem az okosság, sem a bölcsesség nem képes távoztatni tőle a helyzetéből folyó bajokat. Mit nyer Epiktétosz, ha előre látja, hogy gazdája eltöri majd az ő lábát? Ettől talán kevésbé töri el? Sőt, baját még azzal is tetézi, hogy előre látja. Ha olyan eszes volna a nép, mint amilyen ostobának tartjuk, vajon akkor más lehetne-e, mint ami, s tehetne-e mást, mint amit tesz? Tanulmányozzátok csak a népi rendből való embereket! Meglátjátok majd, hogy egy másfajta nyelv leple alatt ugyanannyi szellem, de több józan ész van bennük, mint tibennetek. Tiszteljétek hát fajtátokat! Gondoljátok meg, hogy a népek összességéből áll, s ha kivonnánk belőle az összes királyokat és az összes filozófusokat, a hiány meg se látszanék, s a dolgok folyása nem rosszabbodnék. Egyszóval: tanítsátok meg tanítványotokat minden ember szeretetére, még azokéra is, akik nem válnak az emberiség becsületére! Gondoskodjatok róla, hogy tanítványotok ne csatlakozzék egyik osztályhoz sem, hanem találja bele magát mindegyikbe! Elérzékenyülten beszéljetek előtte az emberi nemről, sőt szánalommal is, de sohase megvetéssel! Ember, ne foszd meg az embert méltóságától!

Az ifjú szívébe ilyeténképpen kell behatolni, valamint más hasonló utakon, melyek ugyancsak eltérnek a kitaposott utaktól. Szítsuk fel ottan a természet első szikráit, fejlesszük ki ezt a szívet, s irányítsuk rá embertársaira! Hozzá kell még fűznöm, hogy fontos dolog ezekhez az első megmozdulásokhoz a lehető legkevesebb személyes érdeket vegyíteni. Mindenekelőtt el innen minden hiúsággal, minden vetélkedéssel, minden dicsőségvággyal, minden olyan érzéssel, mely bennünket a többiekkel való összehasonlításra késztet! Ezek az összehasonlítások sohasem mennek végbe úgy, hogy ne éreznénk bizonyos gyűlöletet azok iránt, akik elsőbbségünket elvitatják, legyen az akár önbecsülésünk területén. Ilyenkor aztán elvakultak vagy ingerültek, gonoszok vagy ostobák. Igyekezzünk elkerülni ezt az alternatívát! Veszedelmes szenvedélyek ezek, s előbb-utóbb föltámadnak, mondják, akaratunk ellenére. Nem tagadom, minden dolognak megvan a maga ideje és a maga helye. Én csupán azt mondom, hogy nem kell elősegíteni létrejöttüket.

Ebben a szellemben kell módszerünket előírnunk a magunk számára.

A példák és a részletek most szükségtelenek, mert itt a jellemek csaknem végtelen elkülönülése kezdődik, s mert minden példa, melyet felhozhatnék, százezer jellem közül legföljebb egyre illenék. Ebben az életkorban kezdődik az ügyes nevelő igazi megfigyelői és filozófusi működése is, azé a tanítóé, aki érti a módját, hogyan kell a szíveket kivizsgálni, mikor formálásukon dolgozik. Mikor a fiatal ember nem gondol még tettetésre, s ezt még el sem sajátította, tehetünk elébe bármilyen tárgyat, tüstént látjuk a tárgyról nyert benyomását. Arckifejezése, szeme, mozdulata elárulja. Arcán látjuk lelkének minden rezdülését. Addig lessük, amíg megtanuljuk ezeket előre látni, s aztán, végre, irányítani!

Általános tapasztalat, hogy a vér, a sebesülések, a kiáltások, a nyögések, a fájdalmas műtétek előkészületei és mindaz, ami szenvedéssel kapcsolatos tárgyakat állít érzékeink elé, gyorsabban és általánosabban ragad meg minden embert. A pusztulás képzete összetettebb, s ezért másként rendít meg bennünket. A halál képe csak később és gyengébben érint, mert senki sem tapasztalja önmagán a halált. Holttesteket kell látnunk ahhoz, hogy átérezzük a haldoklók tusáját. De mihelyt ez a kép egyszer jól kialakult elménkben, nincs látvány, mely szörnyűbb lenne szemünknek, akár azért, mert a teljes pusztulás gondolatát kelti fel az érzékek útján, akár azért, mert tudjuk, hogy e pillanat elkerülhetetlen minden ember számára. Úgy érezzük, érzékenyebben érint bennünket egy olyan állapot, amelyből – s ezt biztosan tudjuk – nincs menekvés.

E különböző benyomásoknak megvannak a maguk módosulásai és fokozatai, melyek minden egyén különleges jellemétől és bevett szokásaitól függenek. Mindazonáltal egyetemesek, és teljesen senki sem mentesül alóluk. Vannak közöttük olyanok, amelyek később jelentkeznek, és kevésbé általánosak, s inkább az érzékeny lelkekre hatnak. Ezeket a lelki kínok, a belső fájdalmak, a keserűségek, a lehangoltság és a szomorú hangulatok keltik. Vannak emberek, akik csak fájdalomkiáltások hallatán és könnyek láttán tudnak megindulni, akikből a keserűségtől szorongó szív hosszú és tompa zokogásai sohasem szakasztanak sóhajokat. Egy levert arc, egy nyúzott és fakó ábrázat, kihamvadt és sírni már nem tudó szem látása nem ríkatta meg őket soha. A lelki bajok semmik az ő szemükben. Egyszer s mindenkorra megismerhettük őket: nem érez semmit a lelkük. Ne várjatok tőlük egyebet, mint hajthatatlan szigorúságot, rideg és kegyetlen magatartást! Lehet, hogy egyébként feddhetetlenek és igazságosak, de soha sincsen bennük irgalom, nagylelkűség, szánakozás. Azt mondtam, hogy igazságosak lehetnek, ha ugyan igazságos lehet az ember, amikor nem könyörületes.

De ne siessetek a fiatal embereket e szerint a szabály szerint megítélni, különösen azokat ne, akiket a bevett szokás szerint neveltek, s így fogalmuk sincsen lelki szenvedésről, mert ilyennek sohasem tették ki őket. Ismétlem, csak azokon a bajokon sajnálkozhatnak, melyeket ismernek, s ez

a tudatlanságból eredő látszólagos érzéketlenség hamar elérzékenyüléssé változik, amikor érezni kezdik, hogy ezer olyan fájdalom van az emberi életben, melyet ők még nem ismernek. Ami az én Emilemet illeti, ha volt benne gyermekkorában egyszerűség és józan ész, akkor biztos vagyok benne, hogy ifjúkorában lesz benne lélek és érzékenység, mert az igaz érzések bizony a pontos fogalmaktól függenek.

De miért is idézem itten fel mindezt? Bizonyára nem egy olvasóm veti majd szememre, hogy megfeledkeztem eredeti elhatározásomról, valamint arról az állandó boldogságról, melyet növendékemnek ígértem. Emitt boldogtalanok, amott haldoklók, a fájdalom és a nyomor látványa mindenütt! Hát ez a boldogság és ez az élvezet egy fiatal szívnek, amely az életre ébred? Komor tanítója, aki oly szelíd nevelést szánt neki, vajon csak azért viszi bele az életbe, hogy szenvedjen? Ezt mondják majd, de mit törődöm velük! Ígértem, hogy boldoggá teszem, de nem ígértem, hogy boldognak fog látszani. Az én hibám-e, ha minduntalan rászed benneteket a látszat, s ti összetévesztitek a valósággal?

Vegyünk két fiatalembert, akiknek nevelése éppen most jutott túl első szakaszán, s akik két homlokegyenest ellenkező kapun hatolnak be a világba. Az egyik mindjárt felhág az Olimposzra, és elvegyül a legragyogóbb társaságban. Bevezetik az udvarhoz, a nagyurakhoz, a gazdagokhoz, a csinos asszonyokhoz. Feltételezem, hogy mindenütt ünneplik, és nem vizsgálom a fogadtatás hatását az ő értelmére. Fölteszem, hogy ellenáll neki. Az élvezetek csak úgy röpködnek elébe, napról napra újabb dolgok mulattatják, megtévesztő érdeklődéssel adja át magát mindennek. Látjátok, hogy figyelmes, buzgó, érdeklődő, meglep az első elámulása, megelégedettnek ítélitek. De nézzétek csak, milyen állapotban van a lelke! Azt hinnétek, hogy élvez, de én azt hiszem, hogy szenved.

Vajon mit vesz észre először, ha a szemeit kinyitja? Állítólagos javak sokaságát. Nem ismerte ezeket. Nagyobb részük csak egy pillanatra elérhető számára, s így mintha csak azért mutatkoznék előtte, hogy megfosszák tőle, s neki bánatot okozzanak. Ha egy palotában jár, nyugtalan kíváncsisága tűnik szemetekbe, amint kérdezi magában, vajon miért nem olyan az ő szülői háza is. Minden kérdése elárulja, hogy folyton ennek a palotának a gazdájával hasonlítja össze magát. Mindaz, amit lealázónak talál ebben az összehasonlításban, fellázítja őt, s így csak hiúságát élezi. Ha nála szebben öltözött ifjúval találkozik, látom, amint titokban méltatlankodik szülei kapzsiságán. Ha díszesebben öltözik, mint más, akkor az fáj neki, hogy ez a másik származásával vagy elméjével homályosítja el, s egy egyszerű posztóruha minden cicomáját megalázza. Ha egyedül pompázik egy társaságban, s ha lábujjhegyre áll, hogy jobban lássák, nincs, akinek ne volna titokban kedve lejjebb szállítani egy nyegle fiatalember nagyzoló és hiú modorát. Csakhamar mintegy szándékosan összejátszik minden; egy komoly ember nyugtalanító tekintete, egy élcelődő gúnyos

szavai hamar eljutnak hozzá. Ha csak egyetlenegy ember van, aki lenézi, ennek az egynek a megvetése tüstént mérget vegyít az összes többinek tapsai közé.

Adjunk meg neki mindent! Ne sajnáljunk tőle semmit! Legyen kellemes és kiváló, legyen szép külsejű, szellemes, szeretetre méltó! Az asszonyok kapni fognak rajta, de ha akkor kapnak rajta, amikor még nem szereti őket, inkább bolonddá teszik, mint szerelmessé. Lesznek női kalandjai, de nem lesz benne sem elragadtatás, sem szenvedély, hogy élvezze őket. Vágyai idő előtt teljesülnek, s nem lesz soha idejük kifejlődni a gyönyörök ölén. Csak a feszélyezettség keltette unottságot fogja érezni. Az ő nemének boldogítására rendelt nem undort kelt benne, s jóllakik vele, mielőtt megismerné. Ha tovább is közöttük marad, csak hiúságból teszi. Ha pedig igazi hajlamból ragaszkodik hozzájuk, akkor észreveszi majd, hogy nemcsak ő fiatal, nemcsak ő ragyogó, nemcsak ő szeretetre méltó, s barátnőiben nem mindig a hűség csodáit fogja megpillantani.

Nem említem a zaklatott állapotot, az árulásokat, a gonosz indulatokat, a mindenfajta kiábrándulásokat. Elválaszthatatlanok ezek az ilyenfajta élettől. Tudjuk, hogy ha a nagyvilági életet kitapasztaljuk, undort érzünk iránta. Én csak az első illúzió nyomán keletkező unottságról akarok beszélni.

Micsoda ellentétet érezhet az, aki mindeddig családja és barátai szűk körében élt, s megszokta, hogy ezeknek minden figyelme őreá irányul, s most egyszerre belép egy olyan körbe, ahol ő alig számít valamit, és mintegy elmerül az idegen környezetben, holott oly sokáig a maga körének középpontja volt! Micsoda sértéseket, micsoda megalázásokat kell elviselnie, míg a sok névtelen között elveszti a maga fontosságáról való előítéleteket, melyeket övéinek körében szerzett és táplált! Amíg gyermek volt, minden az ő kedvében járt, minden őkörülötte forgolódott. Most, hogy ifjú, ő kell, hogy engedjen mindenkinek, mert ha csak a legkisebb mértékben meg talál feledkezni magáról, és meg akarja tartani régi modorát, mily kemény leckék tessékelik majd vissza önmagába! Megszokta, hogy könnyűszerrel kaparintsa meg mindazt, amire vágyik, s ez arra viszi, hogy sokra vágyódjék, s a hiányt ez szüntelenül érezteti vele. Minden izgatja, ami hízeleg neki, s mindent birtokolni akar, ami a másé. Megkíván mindent, irigyel mindenkit. Uralkodni akar mindenütt. A hiúság emészti, a féktelen vágyak heve lángra lobbantja fiatal szívét. A féltékenység és a gyűlölség a vágyakkal együtt születik meg benne, az emésztő szenvedélyek mind egyszerre támadnak rá. Izgatottságát beleviszi a világ forgatagába, s onnan hazahozza magával minden este. Elégedetlen önmagával és másokkal; amikor hazatér, ezer hiábavaló terv tölti el; amikor aludni tér, ezer káprázat zavarja. Gőgje még álmában is elébe vetíti az agyrém szülte javakat, melyek után kínzó vágyat érez, de amelyeket soha életében nem fog birtokolni. Íme, a ti tanítványotok! Lássuk most az envémet!

Az első látvány, amely szeme elé tárul, szomorúságot tükröz, de az első önmagára eszmélés a gyönyör érzését kelti benne. Ha látja, mennyi bajtól mentes, boldogabbnak érzi magát, mintsem gondolná. Osztozik felebarátai szenvedésében, de ez az osztozás önkéntes és jóleső. Élvezi a szánalmat, mellyel bajaik iránt viseltetik, és ugyanakkor a boldogságot, hogy ő mentes e bajoktól. Olyan erő birtokában érzi magát, amely túlárad önmagunkon, s a jólétünk szempontjából nélkülözhető tevékenységet másutt érvényesíti. Ahhoz, hogy valakinek a baján szánakozhassunk, kétségtelenül ismernünk kell azt, anélkül, hogy éreznünk kellene. Ha szenvedtünk már, vagy attól félünk, hogy szenvedni fogunk, szánjuk a szenvedőket, de amíg szenvedünk, csak önmagunkat szánjuk. Mindnyájan alá vagyunk vetve az élet nyomorúságainak. Ha tehát másoknak csak azt az együttérzést juttatjuk, amelyre pillanatnyilag nincsen szükségünk, akkor ebből az következik, hogy a részvétnek igen kellemes érzésnek kell lennie, mert mimellettünk tanúskodik. Az érzéketlen ember viszont mindig boldogtalan, mert szívének állapota nem hagy neki semmi fölösleges érzékenységet, melyet mások szenvedésének juttathatna.

A boldogságot nagyon is a látszat szerint ítéljük meg. Ott tételezzük fel, ahol a legkevésbé van meg, s ott keressük, ahol nem is lehet. A vidámság csak nagyon kétértelmű jele a boldogságnak. A vidám ember gyakran csak afféle boldogtalan, aki igyekszik megtéveszteni másokat, és el akarja kábítani önmagát. A társaságban oly igen nevetős, oly igen nyíltszívű, oly igen derűs emberek csaknem valamennyien szomorúak és mogorvák odahaza. Cselédeik adják meg az árát annak az élvezetnek, melyet az ilyen emberek a társaságuknak szereznek. Az igazi megelégedettség nem vidám, és nem léhaságban nyilvánul. Féltékenyek vagyunk erre a nagyon is kellemes érzésre, gondunk van rá, amikor ízleljük, féltjük, hátha elpárolog. Az igazán boldog ember alig beszél és alig nevet. Úgyszólván szíve köré zárja boldogságát. A zajos játék és a duhaj öröm az undort meg az unalmat leplezi. A mélabú viszont együtt jár a gyönyörrel. A legédesebb élvezeteket elérzékenyülés meg könnyek kísérik, s még a féktelen öröm is inkább fakaszt könnyeket, mint nevetést.

A sok és változatos mulatság kezdetben mintha hozzájárulna a boldogsághoz, s az egyenletes élet egyformasága kezdetben unalmasnak látszik. Ám ha jobban beletekintünk, ennek az ellenkezőjét észleljük: a lélek legédesebb szokása a mérsékelt élvezetből áll, amely nem engedi elhatalmasodni a vágyat és az undort. A nyugtalan vágyak eredményezik a kíváncsiságot és az állhatatlanságot, a zajos élvezetek üresek, és unalmat idéznek elő. Állapotuk miatt sohasem unatkozunk, amikor nem ismerünk kellemesebb állapotot. A világ valamennyi embere közül a vademberek a legkevésbé kíváncsiak, s ők unatkoznak a legkevesebbet. Nekik minden közömbös. Élvezetüket nem a dolgokból merítik, hanem önmagukból. Életüket semmittevéssel töltik, és mégsem unatkoznak soha.

A nagyvilági ember teljesen benne van az álarcában. Úgyszólván soha sincs önmagában, mindig idegen önmagával szemben, s ha kénytelen önmagába térni, rosszul érzi magát. Ami a valóságban, az semmi, aminek látszik, az neki minden.

Nem tehetek róla, de annak a fiatalembernek az arcára, akiről az imént beszéltem, valami szemtelen, édeskés, tettetett vonást képzelek, amely visszatetsző, s az egyszerű embereket elriasztja. Az én ifjú emberemre viszont érdekes és egyszerű arckifejezést, mely a megelégedettséget s a lélek igazi derűjét mutatja. Megbecsülést és bizalmat sugall. Úgy tetszik, mintha csak a barátság kiáradására várna, hogy odaadja a maga barátságát azoknak, akik közelednek hozzá. Az emberek azt hiszik, hogy az arckifejezés nem egyéb, mint ama vonások egyszerű kifejlődése, melyeket a természet már kirajzolt. A magam részéről én azt hiszem, hogy e kifejlődés mellett az emberi arc vonásai észrevétlenül alakulnak ki, s kifejezést nyernek a lélek bizonyos gyakori és megszokott benyomásai következtében. Mi sem bizonyosabb, mint hogy ezek a benyomások kifejeződnek az arcon, s amikor megszokottá válnak, szükségképpen tartós nyomokat hagynak. Szerintem így jelzi az arckifejezés a jellemet, s így lehet néha az egyik alapján megítélni a másikat. Szükségtelen itten rejtélyes magyarázatokat keresnünk. Ezek olyan ismereteket tételeznek fel, amilyenekkel nem rendelkezünk.

Jól kifejezett lelkiállapota a gyermeknek csak kettő van: az öröm és a fájdalom. Nevet vagy sír. Ami a kettő között van, ránézve mit sem jelent. Egyik indulatból a másikba lendül szüntelenül. Ez a folytonos váltakozás útját állja annak, hogy arcát bármiféle állandó benyomás érje, s hogy arca határozott kifejezést öltsön. Ám abban az életkorban, amikor érzékenyebbé válik, és hangulatai is élénkebbek meg állandóbbak lesznek, a mélyebb benyomások már nehezebben eltüntethető nyomokat hagynak rajta. A lélek e szokásszerű állapota eredményezi, hogy vonásai elrendeződnek, s az idő ezt letörölhetetlenné teszi. Mindazonáltal nem ritka jelenség, hogy az emberek az egyes életkorokban megváltoztatják arckifejezésüket. Több hasonló esetet láttam, és mindig úgy találtam, hogy azok, akiket jól és gyakrabban megfigyelhettem, megszokott szenvedélyeiket is megváltoztatták. Döntőnek vélem ezt az alaposan igazolt megfigyelést. Helyénvaló is ez olyan értekezésben, amely nevelésről szól, mert itten fontos dolog megtanulnunk a lélek mozdulatait külső jelekből felismerni.

Nem tudom, vajon az én fiatalemberem kevésbé szeretetre méltó lesz-e azért, mert nem sajátította el az előírt modor utánzását s a tőle idegen érzések tettetését. De most nem is erről van szó. Annyit biztosan tudok, hogy több szeretet lesz benne, mert nehezen tudnám elhinni, hogy az, aki csak önmagát szereti, elég jól tudná magát leplezni, s hogy ugyanazt a tetszést aratná, mint az, aki mások iránti ragaszkodásából a boldogság új érzését meríti. Ami azonban magát ezt az érzést illeti, úgy hiszem, eleget

mondtam róla ahhoz, hogy tájékoztathassam e tekintetben az értelmes olvasót, s hogy megmutassam: nem mondtam ellent önmagamnak.

Visszatérek tehát módszeremhez és kijelentem: A kritikus életkor eljövetelekor olyan látványokat nyújtsatok a fiataloknak, amelyek visszatartják őket, és ne olyanokat, amelyek izgalmat keltenek bennük. Nyiladozó képzeletüket olyan tárgyakkal térítsétek el, amelyek nem lobbantják fel érzékeiket, hanem visszatartják azok tevékenységét! Tartsátok távol őket a nagy városoktól, melyekben a nők cicomája és szemérmetlensége sietteti és megelőzi a természet leckéit, ahol minduntalan olyan élvezetek tárulnak szemük elé, amilyeneket nem kellene ismerniük, mielőtt válogatni tudnának bennük! Vezessétek vissza őket eredeti lakhelyükre, ahol a falusi egyszerűség fékezi az életkorukkal együtt járó szenvedélyek kifejlődését! Ha pedig a művészet iránti fogékonyságuk még a városhoz köti őket, akkor éppen e fogékonyság segítségével kell megakadályoznotok, hogy vesztükre tétlenek legyenek. Gondosan válogassátok meg társaságukat, foglalatosságukat, szórakozásaikat! Csak megható, de ildomos képeket mutassatok nekik, vagyis amelyek megindítják őket anélkül, hogy elcsavarnák fejüket, amelyek táplálják érzékenységüket anélkül, hogy érzékeiket felkorbácsolnák! Gondoljátok meg azt is, hogy mindenütt van egy és más szertelenség, amelytől tartani kell, s hogy a mértéktelen szenvedélyek mindig több bajt okoznak, mint amennyit el akarunk kerülni! Nem arról van szó, hogy betegápolót, irgalmas testvért csináljatok növendéketekből, hogy tekintetét a fájdalmak és szenvedések folytonos látványaival sújtsátok, hogy betegtől beteghez hordozzátok, kórházról kórházra, vesztőhelyről börtönökbe. Meg kell illetődnie az emberi nyomorúság láttán, nem pedig eltompulnia. Ha hosszú időn át ugyanazok a látványok hatnak az emberre, nem érzi többé a benyomásaikat. A megszokás mindenhez hozzászoktat. Amit túlságosan gyakran látunk, azt nem képzeljük el többé, pedig csak a képzelet érezteti velünk mások bajait. Így válnak könyörtelenné a papok és az orvosok, éppen mert nagyon sok embert látnak szenvedni és meghalni. Ismerje meg hát növendéketek az emberi sorsot és a felebaráti nyomorúságot, de tanúja csak okkal-móddal legyen. Ha jól kiválasztjátok, egyetlen tárgy elég ahhoz, persze megfelelő megvilágításban, hogy egy egész hónapra való megilletődést és elmélkedést nyújtson neki. Nem annyira az, amit lát, mint inkább a visszagondolás arra, amit látott, határozza meg róla alkotott ítéletét. Valamely tartós benyomás nem annyira magából a tárgyból ered, mint inkább a nézőpontból, amely szerint a reá vonatkozó emlékeinket visszaidézzük. Ha így rendezitek el a példákat, a leckéket, a képeket, akkor hosszú időre eltompíthatjátok az érzékek élét, s a természetet úgy vezethetitek félre, hogy egyúttal az ő saját útmutatásait követitek.

Amilyen mértékben ismereteit szerzi, olyan módon válasszátok ki az odavágó eszméket! Amilyen mértékben lobbannak fel vágyai, úgy válasz-

szátok ki a visszafojtásukra való képeket! Egy öreg katona, aki jellemével éppúgy kitüntette magát, mint vitézségével, mesélte nekem a következőt. Még nagyon ifjú volt, amidőn eszes, de jámbor apja észrevette, hogy bontakozó vérmérséklete a nők felé vonzza őt. Az apa nem kímélt semmit, hogy visszatartsa. Végül, amikor már minden gondoskodása ellenére érezte, hogy kisiklik kezei közül, eszébe jutott, hogy elviszi a vérbajosok kórházába, és minden előzetes figyelmeztetés nélkül egy terembe vezette, ahol e szerencsétlenek egy csapata borzalmas gyógykezelés alatt bűnhődött a kicsapongásért, amely ide juttatta őket. Az undorító látvány hirtelen lázba hozta a fiatalember valamennyi érzékét, s kis híja volt, hogy el nem ájult. „Eredj, nyomorult kéjenc, mondta neki az apja felindult hangon, kövesd csak az aljas hajlamot, amely magával ragad! Hamar eljő az idő, amikor boldog lehetsz majd, ha bejuthatsz ebbe a terembe, ahol a leggyalázatosabb kínok áldozataként fogod arra kényszeríteni apádat, hogy hálát adjon Istennek a halálodért."

E néhány szó a megrendítő kép kíséretében, amely a fiatalember elé tárult, olyan hatást tett rá, amely nem múlt el soha többé. Hivatása arra kárhoztatta, hogy ifjúságát helyőrségekben töltse, de jobbnak látta elviselni bajtársai minden csúfolódását, mint utánozni feslett életmódjukat. „Én is férfi voltam – mondotta nekem –, nekem is megvoltak a gyengéim, de azóta sem bírtam borzalom nélkül nézni egy utcai nőre." Nevelő, keveset prédikálj! Tanuld meg megválasztani a helyet, az időpontot, a személyt! Aztán ha minden tanításodat példák formájában adod, biztos lehetsz hatásukban.

A gyermekkor helyes módon való felhasználása csekély fontosságú. A baj, amely ekkor csúszik be, gyógyítható, a jó pedig, amelynek ekkor kell megjönnie, később is megjöhet. De nem így áll a dolog a serdülőkorral, amidőn az ember valójában élni kezd. Ez az életkor sohasem tart elég sokáig ahhoz képest, ahogyan fel kellene használni. Fontos életkor, s így szünet nélküli figyelmet követel. Ezért tulajdonítok oly nagy fontosságot mindazoknak a mesterfogásoknak, melyek által meghosszabbítható. A helyes művelés egyik legjobb szabálya: mindent késleltetni, ameddig csak lehet. Tegyétek a haladást lassúvá és biztossá! Ne engedjétek, hogy az ifjú férfiúvá érjen olyan pillanatban, amikor semmi szüksége rá, hogy az legyen! A test növekedésével együtt alakulnak és munkálódnak ki azok a fluidumok, melyeknek rendeltetése balzsamossá tenni vérét és erőssé az idegeit. Ha más irányt adsz ezeknek, vagyis ha azt, amit egy bizonyos egyén tökéletesítésére való, más egyén formálásra használod, mindkettő a gyengeség állapotában vesztegel, s a természet műve tökéletlen marad. A szellem működése is megérzi ezt az átváltást, s mivel a lélek éppoly esendő, mint a test, csak gyengén és lankadtan fog működni. A bátorságot és a lángészt nem a vastag és erőteljes végtagok teszik, s az én szememben nyilvánvaló, hogy a lélek ereje nem jár együtt a testével, ha a két

szubsztancia közti kapcsolat ismeretlen szervei rossz álapotban vannak. Lehetnek azonban bármilyen jó állapotban, mindig is gyengén fognak működni, ha csupán csak kimerült és ellanyhult vér az éltető elemük, melyet megfosztottak a gépezet minden rugójának erőt és hatékonyságot adó szubsztanciától. Általában több lelki frisseség észlelhető olyan emberekben, akiknek ifjú éveit megóvták az idő előtti romlástól, mint azokban, akiknek kicsapongó életmódja a kicsapongásra irányuló képességgel együtt kezdődött. Kétségtelen, hogy egyik oka ez annak, amiért az erkölcsös népek felülmúlják józan ész és bátorság dolgában az erkölcsteleneket. Ez utóbbiak csak holmi kisszerű és fortélyos tulajdonságokkal tűnnek ki, amiket szellemnek, elmésségnek, finomkodásnak neveznek. De a bölcsesség és az ész ama nagy és nemes funkciói, melyek szép tettekkel tüntetik ki az embert, és becsületünkre válnak, mert erényesek, és valóban hasznos tevékenységek, csak az előbbiekben találhatók.

Panaszkodnak a tanítók, hogy a fiatalságot fegyelmezhetetlenné teszi korának heve, s én belátom ezt. De nem az ő hibájuk-e? Mert hát tudniuk kéne, hogy ennek a tűznek nem lehet többé más irányt adni, ha egyszer már az érzékek irányítására bízták. Tarthat neki a vaskalapos pedagógus hosszú és hideg szónoklatokat, az élvezetek képét, melyeket magába szívott, nem törli ki növendéke elméjéből. Beszéddel akarja a kínzó vágyakat száműzni szívéből? Heves vérmérsékletét, melyről már tudja az ifjú, hogy mire való, ilyen módon kívánja elfojtani? Csak felingerlődik majd az akadályok ellen, melyek útját állják az ő fogalmai szerint egyedüli boldogságnak. Mert hát mi egyebet lásson abban a szigorú törvényben, melyet megszabnak neki anélkül, hogy meg tudnák vele értetni, mint egy embernek a szeszélyét és gyűlöletét, akinek célja, hogy kínozza őt? Csoda-e, ha fellázad, s a gyűlöletre gyűlölettel felel?

Jól tudom, hogy amikor engedékenyek vagyunk, elviselhetőbbé tesszük magunkat, és látszólagos tekintélyre teszünk szert. Nem nagyon látom azonban, hogy mire jó a tekintély, ha csak azzal szerezzük meg növendékünk felett, hogy melengetjük a bűnöket, amelyeket el kellene fojtatnunk vele. Úgy fest ez az eljárás, mintha úgy akarna a lovász egy szilaj lovat megfékezni, hogy beleugratja a szakadékba.

Ez az ifjúi tűz korántsem akadálya a nevelésnek. Sőt, éppen általa válik teljessé és fejeződik be. Ennek segítségével nyertek hatalmat a fiatal ember szíve fölött, mikor már ő sem gyengébb tinálatok. Első vonzalmai: gyeplők, melyekkel valamennyi mozdulatát irányítjátok. Szabad volt, és lám, most alávetett. Amíg nem szeretett semmit, csak önmagától és szükségleteitől függött. Mihelyt szeret, már érzelmi kapcsolataitól függ. Így jönnek létre az első kötelékek, melyek fajával egyesítik. Amikor fajtája felé tereli nyiladozó érzékenységét, nehogy azt higgyétek, hogy ez az érzékenység tüstént magához ölel minden embert, és hogy ez a két szó: emberi nem – jelent neki valamit. Nem, ez az érzékenység előbb a hozzá ha-

sonlókra korlátozódik, s az őhozzá hasonlók nem lesznek ismeretlenek előtte, hanem olyanok, akikkel kapcsolatban áll, s akiket a megszokás kedvessé vagy szükségessé tett számára. A gondolkodásmódnak és az érzésmódnak az övével való kézzelfogható közösségét látja bennük. Látja, hogy ugyanazoknak a szenvedéseknek vannak kitéve, melyeket maga is átélt, és ugyanazon kedvtelések iránt fogékonyak, melyeket ő is élvezett. Egyszóval olyanok ők, akiket természetük hangsúlyozottabban megnyilvánuló azonossága nagyobb mértékben tesz hajlamossá a kölcsönös szeretetre. Amikor már ezerféle módon kiművelte természetét, amikor már sokat elmélkedett a saját érzéseiről és a másokban észleltekről, csak akkor lesz képes odajutni, hogy egyéni fogalmait az emberiség elvont eszméjének zászlaja alatt általánosíthassa, s hogy egyéni vonzalmait oly vonzalmakhoz fűzze, melyek fajtájával azonosíthatják őt.

Mihelyt képessé válik vonzalomra, mások vonzalmai iránt is fogékonnyá válik,[3] és éppen ezért figyelmessé a vonzalom jelei iránt. Ugye látjátok, milyen uralmat nyertek ilyen módon fölötte! Mennyi láncot raktatok szíve köré anélkül, hogy észrevette volna! Mit nem fog érezni, mikor a szeme önmagára nyílik, és észreveszi, hogy mit tettetek érte, s amikor képes lesz majd összehasonlítani magát a vele egykorú fiatalemberekkel, valamint titeket a többi nevelőkkel! Így mondtam: mikor majd észreveszi, de óvakodjatok ezt közölni vele. Ha megmondjátok neki, nem fogja többé észrevenni. Ha az engedelmességet viszonzásul követelik tőle ama gondoskodásokért, melyekben részesítettétek, azt fogja hinni, hogy rászedtétek. Magában azt gondolja majd, hogy úgy tettetek, mintha ingyen köteleztétek volna le, holott az volt a célotok, hogy adóssággal terheljétek, és olyan szerződéssel kötelezzétek le, amelyhez ő nem adta beleegyezését. Hiába magyaráznátok neki, hogy amit tőle követeltek, csak őérte történik. Elvégre mégiscsak követelitek, mégpedig olyasvalami nevében, amit az ő beleegyezése nélkül tettetek. Ha egy szerencsétlen ember pénzt fogad el, melyet látszólag adnak neki, s aztán akarata ellenére besorozzák érte katonának, akkor felhördültök, hogy: igazságtalanság! De vajon nem vagytok-e még igazságtalanabbak, amikor oly gondoskodások árát kéritek meg növendéketektől, melyeket ő nem fogadott el?

A hálátlanság ritkábban fordulna elő, ha az uzsorakamatra adott jótétemények ritkábbak volnának. Szeretjük azt, ami jót tesz nekünk, hiszen ez oly természetes érzés! A hálátlanság nem az ember szívében van, az

[3] A vonzalom nélkülözheti a viszonzást, a barátság azonban soha. A barátság ugyanis csere. Éppen olyan szerződés, mint a többi szerződések, sőt a legszentebb valamennyi közül. A *barát* szónak nincsen más kiegészítője, mint önmagunk. Mindenki, aki nem barátja a barátjának, egészen bizonyosan gazember. Mert a barátságnak csak úgy juthatunk birtokába, ha viszonozzuk, vagy ha színleljük.

érdek azonban benne van. Kevesebb a hálátlan lekötelezett, mint az érdekből adakozó. Ha adományaidat eladod nekem, le fogom alkudni árukat, de ha úgy teszel, mintha ideajándékoznád, és aztán mégis eladod a magad szabta áron, akkor csalsz. Az adományt az teszi megbecsülhetetlenné, hogy ingyenes. A szív csak a maga törvényeit fogadja el. Ha le akarjuk kötelezni, fölmentjük, s ha szabadon hagyjuk, lekötelezzük.

Amikor a halász a horgát a vízbe veti, a hal megjelenik, és mit sem sejtve ott marad körülötte. De amikor a csalétek alá rejtett horogba akad, s érzi, hogy a zsinór fölfelé húzódik, igyekszik menekülni. Vajon jótevője-e a halász? Háládatlan-e a hal? Van-e példa arra, hogy valaki, akit jótevője elfelejtett, elfelejtse jótevőjét? Ellenkezőleg, mindig örömest beszél róla, nem is tud megindulás nélkül gondolni rá. Mihelyt alkalmat talál arra, hogy valami váratlan szolgálattal értésére adhatja, hogy emlékszik az illető szolgálataira, lám, mily benső megelégedéssel ad kifejezést hálájának! Mily édes örömest ébreszt hálát önmaga iránt! Mily elragadtatással mondja az illetőnek: Most rajtam a sor! Íme, ez a természet igazi szava. Az igazi jótétemény még sohasem talált hálátlanságra.

Ha tehát a hála természetes érzés, s hogyha hatását nem rontjátok le saját hibátokból, biztosak lehettek benne, hogy növendéketek, mikor kezdi már látni gondoskodástok értékét, fogékony lesz iránta, feltéve, hogy nem magatok szabtátok meg ezt az értéket. Szívében ezek a gondoskodások olyan tekintélyt juttatnak nektek, melyet semmi sem képes lerombolni. De amíg jól meg nem győződtetek erről az előnyről, óvakodjatok: el ne játszszátok azzal, hogy magatokat is odatoljátok melléje! Ha dicsekedtek neki szolgálataitokkal, elviselhetetlenné teszitek azokat. Felejtsétek el, s akkor emlékezni fog rájuk! Amíg nincs itt az ideje, hogy emberként kezeljétek, ne essék addig soha szó arról, hogy mivel tartozik nektek, csak arról, hogy mivel tartozik önmagának! Hagyjátok meg neki teljes szabadságát, hogy tanulékonnyá tehessétek! Rejtőzzetek, s akkor majd keres benneteket! Emeljétek föl lelkét a nemes hálaérzéshez azzal, hogy mindig csak az ő érdekéről beszéltek neki! Mint mondottam, nem szabad közölni vele, hogy amit tesztek, az ő javára van, amíg abba a helyzetbe nem jut, hogy megértheSSe. Ilyesfajta beszédből csak azt venné ki, hogy őtőle függtök, s csak szolgájának tekintene benneteket. Ám most, hogy érezni kezdi, mit tesz az, szeretni, érzi azt is, milyen édes kötelék fűzhet ahhoz, akit szeretünk. A buzgalomban, mellyel szüntelenül vele foglalkoztok, nem a rabszolga kötelékét látja többé, hanem a barát szeretetét. Mert semmi sem nehezedik oly súlyosan az emberi szívre, mint a jól felismert barátság szava. Hiszen tudjuk, hogy ez a szó mindig csak a magunk érdekében szól hozzánk. Elhihető, hogy a jóbarát téved, de nem hihető, hogy meg akarjon téveszteni. Néha ellenállunk tanácsainak, de sohasem vetjük meg őket.

Most végre az erkölcs területére lépünk. Megtettük a második emberi lépést. Ha itt helyénvaló volna, megkísérelném kimutatni, miként támad-

nak a szív első megmozdulásaiból a lelkiismeret első szavai, és miként jönnek létre a szeretet és a gyűlölet első érzéseiből a jó meg a rossz első fogalmai. Megmutatnám, hogy az *igazságosság* és a *jóság* nem merő elvont szavak, pusztán az értelem alkotta szellemi lények, hanem a lélek valóságos vonzalmai, melyeket az ész világossága jár be. Nem egyebek, mint a haladás léptei, melyeket kezdetleges vonzalmaink szabnak meg. Megmutatnám, hogy csupán az ész segítségével, a lelkiismerettől függetlenül nem lehet semmiféle természetes törvényt felállítani, s hogy az egész természetjog agyrém csupán, ha nem alapul az emberi szív természetes szükségletére.[4] Úgy gondolom azonban, itt nem az a dolgom, hogy metafizikai és erkölcstani értekezéseket vagy bármiféle tanfolyamokat adjak. Elég, ha kijelölöm érzéseink és ismereteink rendjét és haladását a szervezetünkkel való vonatkozásban. Mások talán már bizonyítani fogják azt, amire én itt utalok csupán.

Mostanáig az én Emilem csak önmagára volt tekintettel, s íme, az első tekintet, melyet embertársaira vet, most arra készteti, hogy összehasonlítsa magát övelük. Az első érzés, melyet benne ez az összehasonlítás kelt, abban áll, hogy az első helyet kívánja. Ennél a pontnál válik a hiúság önzéssé, s itt kezdenek létrejönni mindazok a szenvedélyek, melyek az önzés szenvedélyének következményei. El kell azonban döntenünk, vajon e szenvedélyek közül azok, amelyek jellemének uralkodó vonásai lesznek, emberségesek és szelídek lesznek-e, vagy pedig kegyetlenek és ártalmasak. Vajon ezek a jótétemény és a részvét, vagy pedig az irigység és bírásvágy szenvedélyei lesznek-e? A kérdés eldöntéséhez tudni kell azonban, hogy milyen helyen fogja érezni magát az emberek között, és nézete sze-

[4] Még az az előírás is, hogy cselekedjünk mással úgy, ahogy szeretnők, hogy velünk cselekedjenek, valójában csak a lelkiismereten és az érzelmen alapul. Mert hol található a pontos ok arra, hogy én, aki én vagyok, úgy cselekszem, mintha másvalaki lennék, különösen ha érzelmileg biztos vagyok benne, hogy sohasem kerülök ugyanabba a helyzetbe? És vajon ki vállal felelősséget nekem azért, hogy ha hűségesen ragaszkodom ehhez az életelvhez, ugyanúgy megtartják azt énvelem szemben is? A gonosz ember az igaz ember becsületességéből húz hasznot, valamint a saját igazságtalanságából. Helyénvalónak találja, hogy az egész világ igaz legyen, kivéve őt magát. Bármit mondanak is, ez az egyezmény a jóraváló emberekre nézve bizony nem előnyös. De ha egy odaadó léleknek az ereje azonosít engemet a felebarátommal, hogy úgyszólván őbenne érzem magamat, akkor azért nem akarom, hogy szenvedjen, mert ezáltal magam is szenvedek. Önmagam iránti szeretetből viseltetem érdeklődéssel iránta, és ennek a szabálynak az oka magában a természetben van, amely azt sugallja nekem, hogy a magam jólétére vágyakozzam, bárhol töltöm életemet. Azt a következtetést vonom le ebből, hogy nem igaz az, hogy a természeti törvény előírásai csupán az észen alapulnak, mert szilárdabb és biztosabb az ő alapvetésük. Az emberek iránt érzett szeretet az önmagunk iránti szeretetből ered, s az emberi igazságosságnak ez az alapelve. Az egész erkölcs foglalatát az evangélium adja meg törvény formájában.

rint miféle akadályokat kell legyőznie ahhoz, hogy eljusson arra a helyre, melyet el akar foglalni.

Ha vezetőjéül szegődünk ebben a kutatásban, akkor – miután megmutattuk neki az embereket az egész fajtára közösen jellemző életkörülményeik között – most úgy kell megmutatnunk őket, ahogyan különböznek egymástól. Ekkor tárul fel a természetes és a társadalmi egyenlőtlenség mértéke, valamint az egész társadalmi rend képe.

A társadalmat az embereken, az embereket a társadalmon kell tanulmányoznunk. Akik egymástól elkülönítve akarják tárgyalni a politikát és az erkölcsöt, sohasem fognak érteni egyikhez sem. Ha először a kezdetleges kapcsolatokat vesszük szemügyre, azt látjuk meg, hogy miként kell hatniuk ezeknek az emberekre, és milyen szenvedélyeknek kell ebből keletkezniük. Észrevesszük, hogy ezek a kapcsolatok kölcsönösen sokasodnak, és szorossá válnak a szenvedélyek kifejlődésével. Nem annyira a kar ereje, mint inkább a szív mértékletessége teszi az embereket szabaddá és függetlenné. Aki kevés dologra vágyik, kevés embertől függ. De akik hiábavaló vágyainkat fizikai szükségleteinkkel tévesztik szüntelenül össze, s az utóbbiakra alapították az emberi társadalmat, mindig oknak nézték a következményt, s egyebet sem tettek, mint hogy eltévedtek valamennyi eszmefuttatásukban.

A természeti állapotban valóban tényleges és elpusztíthatatlan az egyenlőség, mert ebben az állapotban lehetetlen, hogy pusztán az ember és ember közti különbség elég nagy legyen ahhoz, hogy egyiket függővé tegye a másiktól. A társadalmi állapotban egy képzelt és üres jog egyenlősége áll fenn, mert a fenntartására rendelt eszközök maguk is lerontására szolgálnak. Az erősebbnek fenntartott közhatalom, azzal a céllal, hogy az erős elnyomja a gyengét, megbontja az egyensúlynak azt a fajtáját, melyet a természet iktatott közéjük.[5] Ebből az ellentmondásból folynak mindazok az ellentmondások, melyeket a társadalmi rendben a látszat és a valóság között találunk. A tömeget mindig is fel fogják áldozni a kisebbségnek, a közérdeket a magánérdeknek. Azok a körmönfont szavak, hogy igazságosság meg fegyelem, mindig az erőszak eszközéül és az igazságtalanság fegyveréül fognak szolgálni. Ebből következik, hogy a kiváltságos osztályok, melyek úgy tesznek, mintha hasznára lennének a többi osztályoknak, valójában csak önmaguknak vannak hasznára, a többiek rovására. Ebből látszik, mily megbecsülés illeti őket az igazságosság és az ész szerint. Meg kell vizsgálnunk még azt is, vajon a rang, melyet maguknak adtak, kedvezőbb-e azok boldogságára, akik rajta tartják kezüket. Csak

[5] Minden ország törvényeinek egyetemes szelleme abban nyilvánul meg, hogy az erőset előnyben részesíti a gyengébbel szemben, valamint azt, akinek van valamije azzal szemben, akinek semmije sincsen: ez a baj elkerülhetetlen, és nincs alóla kivétel.

így tudhatjuk meg, milyen véleményt kell alkotnia mindenkinek a maga sorsáról. Most ennek a tanulmányozása fontos nekünk, de hogy jól végezhessük, az emberi szív megismerésén kell kezdenünk.

Ha csupán arról lenne szó, hogy az embert álarcában mutassuk meg a fiataloknak, akkor semmi szükség sem lenne arra, hogy mutogassuk, hiszen e nélkül is folyton a szemük előtt lenne. De miután az álarc nem azonos az emberrel, s mivel a külső máznak nem szabad félrevezetnie, ezért amikor lefestitek előttük az embereket, olyannak fessétek, amilyenek, nem azért, hogy meggyűlöljék őket, hanem hogy sajnálják, s hogy ne akarjanak hozzájuk hasonlítani. Szerintem ez az a leghelyesebb érzés, amellyel fajtánk iránt viseltethetünk.

Ebből a szempontból az eddig követett úttal ellentétes útra kell itten térnünk, azaz inkább másnak a tapasztalata segítségével tanítsuk a fiatal embert, mint a magáéval. Ha az emberek rászedik, meggyűlöli őket, ha pedig őt ugyan megbecsülik, de azt látja, hogy egymást rászedik, megszánja őket. A világ látványa, mondta Püthagorasz, az olimpiai játékokhoz hasonlít. Egyesek boltot nyitnak itten, s csak a maguk hasznára gondolnak, mások a maguk bőrét viszik vásárra, s a dicsőséget keresik, ismét mások beérik azzal, hogy nézik a játékokat, és nem ezek az utóbbiak a legrosszabbak.

Jó lenne, ha a fiatal ember társaságát olyaténképpen válogatnák össze, hogy jó véleménye legyen azokról, akik vele együtt élnek, és ha oly jól tanítanák meg a világ ismeretére, hogy rossz véleménye legyen mindenről, ami a világban történik. Tudja meg, hogy az ember természettől fogva jó, s ezt érezze is át! Embertársát önmagáról ítélje meg, de lássa, hogyan aljasítja el és rontja meg a társadalom az embereket! Fedje fel előítéleteikben minden vétkük forrását! Hajlama arra irányuljon, hogy minden egyént becsüljön, de vesse meg a tömeget! Hadd lássa, hogy minden ember nagyjából ugyanazt az álarcot hordja, de tudnia kell azt is, hogy vannak szebb arcok, mint az őket fedő álarc.

Ennek a módszernek, valljuk meg, megvannak a maga fogyatékosságai. Gyakorlati megvalósítása nem könnyű, mert ha az ifjú túl korán válik megfigyelővé, s ha rászoktatjátok, hogy nagyon is közelről kémlelje mások cselekedeteit, rossznyelvűvé és gúnyolódóvá teszitek. Mindig határozott véleménye lesz, ítéletei elhamarkodottak. Ördögi élvezetet talál abban, hogy mindent baljóslatúan magyarázzon, s a jóban se lásson semmi jót. Megszokja a bűn látványát és azt, hogy irtózás nélkül szemlélje a gonosz embert, mint ahogy hozzászokik, hogy részvét nélkül nézze a szerencsétleneket. Az általános elfajultság csakhamar inkább mentségül, mintsem tanulságul szolgál majd neki. Azt mondja majd magában, hogy ha ilyen az ember, akkor ő minek igyekezzék más lenni.

Ám ha elvek alapján akarod őt oktatni, s az emberi szív természetével együtt a külső okok alkalmazását akarod megismertetni vele, melyek

hajlamainkat a bűnök felé terelik, akkor hirtelen lendíted át őt az érzékelhető tárgyakról az intellektuális tárgyakra, s olyan metafizikát használsz, melyet nem képes megérteni. Visszaesel az eddig oly gondosan került bajba, azaz olyan leckéket adsz neki, melyek megint csak leckék. A mester tapasztalatát és tekintélyét rakod agyába, saját tapasztalatának és fejlődő elméjének helyére.

Hogy egyszerre távolítsam el ezt a két akadályt, és hogy keze ügyébe juttassam az emberi szívet anélkül, hogy megkockáztatnám az ő szívének elrontását, távolról mutatnám meg neki az embereket, más időkben vagy más helyeken és olyanformán, hogy láthassa a színteret anélkül, hogy ő maga cselekednék. És itt lép be a történelem. A történelem jóvoltából olvas majd a szívekben, filozófiai leckék nélkül. A történelem révén szemléli majd a szíveket, egyszerű néző módján, érdektől és szenvedélyektől mentesen, mint bírájuk, nem pedig mint cinkosuk, és nem is mint vádlójuk.

Hogy megismerjük az embereket, cselekvésükben kell őket látnunk. A társaságban beszélni halljuk őket: szavaikat mutogatják, de elrejtik a tetteiket. Ám a történelemben leplezetlenek, s így a tényekből ítéljük meg őket. Még a kijelentéseik is hozzásegítenek értékelésükhöz, mert ha tetteiket összehasonlítjuk beszédükkel, azonnal kitűnik, hogy micsodák ők, s hogy minek akarnak látszani. Minél inkább álcázzák magukat, annál inkább megismerhetjük őket.

Sajnos, az ilyen tanulmányozásnak megvannak a maga veszedelmei és többfajta bajai. Nehéz dolog olyan álláspontra helyezkedni, melyről méltányosan ítélheti meg az ember a társait. Egyik főbűne a történelemnek, hogy sokkal inkább rossz, mint jó oldaláról rajzolja az embert, mivel a történelmet csak a forradalmak meg a katasztrófák teszik érdekessé. Amíg egy nép egy békés kormányzat adta nyugalomban gyarapszik és virul, a történelem nem mond róla semmit. Csak akkor kezd róla beszélni, amikor a nép nem elég már önmagának, s beleavatkozik szomszédja ügyeibe, vagy hagyja, hogy ezek avatkozzanak bele az ő ügyeibe. Csak akkor dicsőíti, amikor már hanyatlóban van. Minden ilyen történelem ott kezdődik, ahol végződnie kellene. Igen pontosan ismerjük azoknak a népeknek a történetét, melyek tönkreteszik önmagukat. A sokasodó népeké hiányzik. Ezek elég boldogok és elég bölcsek ahhoz, hogy a történelemnek ne legyen róluk mondanivalója. Valóban, még napjainkban is látjuk, hogy azokról a kormányzatokról beszélnek a legkevesebbet, amelyek a legjobban kormányozzák magukat. Csak a rosszról van tehát tudomásunk, a jó alig nyit korszakot. Nincs másnak hírneve, csak a gonosznak. A jók feledésbe merülnek, vagy nevetségessé válnak. „Az idő – mondja Bacon – nagy folyamhoz hasonlatos. Csak azt hordja elénk, ami a legkönnyebb és a legkevésbé tartalmas. A súlyosabb dolgok mind a fenekére merülnek, s

a mérhetetlen folyamágy elnyeli őket mindörökre." Lám, így rágalmazza szüntelenül a történelem, akárcsak a filozófia, az emberi nemet.

Aztán ne feledjük el, hogy a történelemben leírt tények korántsem adják hű képét a valóságban lejátszódott tényeknek. A történész fejében alakot változtatnak, az ő érdekei szerint idomulnak, magukra kenik előítéletei színezetét. Vajon ki az, aki képes az olvasót ugyanarra a színhelyre vezetni, ahol eredeti lefolyásában látható az esemény? A tudatlanság vagy a részrehajlás mindent leplez. Még csak meg sem kell változtatni a történet egyetlen vonását sem. Elég, ha bővíti vagy szűkíti a rávonatkozó körülményeket, és máris hányféle arculatot lehet adni neki! Tedd ugyanazt a tárgyat különböző nézőpontba, alig fogsz ráismerni, pedig semmit sem változott, csupán a szemlélő tekintete. Vajon használ-e az igazság becsületének, ha úgy mondanak el nekem egy igaz tényt, hogy másként láttatják velem, mint ahogyan megtörtént? Hányszor megtörtént már, hogy egy csata kimenetelét – anélkül, hogy bárki is észrevette volna – az döntötte el, hogy eggyel több vagy kevesebb fa volt ottan, hogy jobbról vagy balról egy szikla állt ki, vagy hogy a forgószél porfelhőt támasztott. Mégsem gátolja ez a történetírót abban, hogy a vereség vagy a győzelem okát ugyanolyan biztonsággal ki ne mondja, mintha csak mindenütt jelen lett volna. Márpedig mi közöm a tényekhez önmagukban véve, ha okuk ismeretlen marad előttem? És miféle tanulságot meríthetek olyan eseményből, melynek igazi okát nem ismerem? A történetíró megjelöl egy okot, de azt maga koholja, a kritika pedig, mellyel oly nagyra vannak, csak a találgatások művészete: a sokféle hazugság közül azt választja ki, amely leginkább hasonlít az igazsághoz.

Hát sohasem olvastátok a *Kleopatrát* vagy a *Kassandrát*, vagy más hasonló jellegű könyvet? A szerző kiválaszt egy ismert eseményt, aztán hozzáidomítja a maga szempontjaihoz, felékesíti saját leleményű részletekkel, soha nem létezett személyekkel, képzeletbeli arcképekkel, költött dolgokat költött dolgokra halmoz, hogy az olvasó számára kellemessé tegye. Alig látok különbséget e regények és a ti történelmi munkáitok között, hacsak nem annyiban, hogy a regényíró még nagyobb mértékben bízza magát képzeletére, míg a történetíró inkább mások képzeletének rabszolgájául szegődik. Ha tetszik, hozzátehetjük még, hogy az előbbi erkölcsi célra törekszik, amely jó vagy rossz, míg az utóbbi ilyesmivel alig törődik.

Ugye azt felelitek erre, hogy a történet hű visszaadása kevésbé érdekes, mint a szokások és a jellemek igaz ábrázolása. Ha az emberi szívet helyesen ábrázolják, akkor mit sem számít, hogy az eseményeket híven mondják-e el vagy sem. Mert hát elvégre, mondják, mi közünk nekünk ahhoz, ami kétezer éve hogy megesett? És így is van, feltéve, hogy az arcképeket helyesen és természet után adják vissza. Ám ha a zömének a mintája csak a történetíró képzeletében van meg, akkor, ugyebár, visszaesünk abba a hibába, melyet kerülni akartunk, s az író tekintélyét ruházzuk fel azzal,

amit el akarunk venni a tanítótól. Ha már arról van szó, hogy növendékem csak kiagyalt képeket lásson, akkor szerintem jobb, ha saját kezem rajzát kapja, mint a másét. Ezek a képek legalább jobban hozzá lesznek alkalmazva.

Egy fiatalember számára azok a legrosszabb történetírók, akik ítélnek. Tényeket kérünk, tényeket! Ő maga ítéljen, mert így tesz szert emberismeretre. Ha szüntelenül a szerző ítélete vezeti, akkor mást sem tesz ő, mint hogy másnak a szemével néz. Ám ha ez a szem távol marad, semmit sem lát többé.

Mellőzöm az újkori történetet. Nemcsak azért, mert nincs többé arculata, s mert az emberek valamennyien hasonlítanak egymáshoz, hanem azért, mert a mi történetíróink csak arra ügyelnek, hogy csillogó dolgokat mutassanak, s ezért csak erősen színezett arcképeket rajzolnak, ezek pedig gyakran semmit sem ábrázolnak.[6] Az ókoriak általában kevesebb arcképpel élnek, ítéleteikbe kevesebb szellemességet, de több józan észt visznek bele. Azért közöttük is nagymértékben kell válogatni, s eleinte nem a legélesebb ítéletűeket, hanem a legegyszerűbbeket kell elővenni. Egy ifjú kezébe nem akarom adni sem Polübioszt, sem Sallustiust. Tacitus az aggastyánok olvasmánya, a fiatalok képtelenek megérteni. Meg kell tanulni, hogyan kell észrevenni az emberi cselekedetekben az ember szívének alapvető vonásait, s csak aztán szabad nekilátni mélységei kifürkészésének. Előbb jól kell tudni olvasni a tényekből s csak aztán a maximákból. A maximákba foglalt filozófia csak a tapasztaltsághoz illik. Az ifjúságnak semmit sem szabad általánosítania. Egész műveltségének egyes esetekre vonatkozó szabályokból kell állnia.

Véleményem szerint Thuküdidész az igazi történetíró mintaképe. Közli a tényeket anélkül, hogy megítélné. De egyetlen olyan körülményt sem mellőz, amely alkalmas arra, hogy mi magunk ítélhessünk. Mindazt, amit elbeszél, az olvasó szeme elé rakja. Nem ékeli magát az esemény és az olvasó közé, hanem elrejtőzik. Azt hinnéd, nem is olvasol, hanem látsz. Sajnos, mindig háborúról beszél, és történeteiben alig látni egyebet, mint azt, ami a világon a legkevésbé tanulságos: csatákat. A *Tízezrek Visszavonulásá*ban és *Caesar Kommentárjai*ban körülbelül ugyanez a bölcsesség és ugyanez a fogyatékosság található. A derék Hérodotosznál nincsenek arcképek, nincsenek maximák, de mindig zökkenőtlen, naiv, tele van a legérdekesebb és a legtetszetősebb részletekkel. Talán ő lenne a legjobb történetíró, ha ugyanezek a részletek nem fajulnának gyakran gyermeteg egyszerűségekké, melyek sokkal inkább rontják az ifjúság ízlését, mintsem alakítják. Az ő olvasásához már ítélőképesség kell. Liviusról nem szó-

[6] Lásd Davila, Guicciardini, Strada, Solis, Machiavelli, sőt egynémely tekintetben De Thou műveit. Vertot úgyszólván az egyetlen, aki tudott ábrázolni anélkül, hogy jellemképeket rajzolt volna.

lok, majd rákerül a sor. Ő egyébként politikus, sőt szónok: mindaz, ami nem ehhez az életkorhoz illik.

A történelem általában fogyatékos abban, hogy csak az érzékelhető és feljegyzett tényeket tartja számon, azokat, amelyek nevekkel, helyekkel, évszámokkal rögzíthetők. De ezeknek a tényeknek lassú és sokasodó okai, melyek ilyen módon nem jelölhetők meg, mindig ismeretlenek maradnak. Egy megnyert vagy elvesztett csatában gyakran föllelhető az oka valamely forradalomnak, amely már az illető csata előtt elkerülhetetlenné vált. A háború tehát csak nyilvánvalóvá tesz oly eseményeket, melyeket erkölcsi okok már előzőleg meghatároztak, de a történetírók ezeket ritkán veszik észre.

A filozófiai szellem évszázadunk több írójának vizsgálódását ebbe az irányba terelte. Kétlem azonban, hogy munkájuk javára szolgált az igazságnak. A rendszerezés tébolya vett erőt valamennyin, s így egyik sem igyekszik a dolgokat úgy látni, amint vannak, hanem amint egyeznek az ő rendszerükkel.

Vegyétek hozzá ezekhez a megfontolásokhoz, hogy a történelem inkább a tetteket mutatja, mint az embereket, mert az embereket csak bizonyos kiválasztott pillanatokban, ünnepi ruházatukban ragadja meg. Csak a közéleti embert állítja elénk, azt, aki rendbe szedte magát, hogy lássák. Nem követi őt házába, dolgozószobájába, családja körébe, barátai társaságába. Csak olyankor festi le, amikor mutatós, s így sokkal inkább a ruháját, mint a személyét festi.

Az emberi szív tanulmányozását én inkább magánéletek olvasásával kezdeném. Ilyenkor az ember hiába rejtőzik el, a történetíró mindenütt a nyomában jár. Nem hagy neki egy pillanatnyi pihenőt sem, egyetlen búvóhelyet sem, ahová a néző átható tekintete elől menekülhetne. Sőt, éppen amikor azt hiszi, hogy igazán elrejtőzött, a történetíró akkor ismeri fel a leginkább. „Azok – mondja Montaigne –, akik életrajzokat írnak, minthogy inkább a véleményekkel, mint az eseményekkel foglalkoznak, inkább azzal, ami belül történik, mint azzal, ami kívül zajlik le, azok felelnek meg nekem a leginkább. Ezért mindenképpen Plutarkhosz az én emberem."

Igaz, hogy az egybegyűlt embereknek vagy a népeknek a jelleme rendkívül elüt a magánember jellemétől, s így igen tökéletlenül ismernénk meg az emberi szívet, ha nem vizsgálnánk meg egyúttal a sokaságban is. Am nem kevésbé igaz, hogy az ember tanulmányozásán kell kezdenünk, hogy megítélhessük az embereket. Aki tökéletesen ismerné minden egyén hajlamait, előre láthatná e hajlamok együttes hatását a nép egészében.

Ezúttal is az ókoriakhoz kell folyamodnunk, a már említett okoknál fogva, továbbá azért, mert a közvetlen és alantas, de igaz és jellemző részleteket teljességgel száműztük a modern stílusból, s így szerzőink éppúgy felcicomázzák az embereket magánéletükben, mint a világ színpadán. Az

illem nem kevésbé szigorú az írásokban, mint a tettekben, és nem engedi meg, hogy többet mondjunk a nyilvánosság előtt, mint amennyit tenni megenged. S mivel az embert mindig csak szerepben lehet megmutatni, csak annyira ismerjük meg könyveinkből, mint színházainkban. Megírhatják és átdolgozhatják százszor is a királyok életét, Suetoniusaink nem lesznek többé.[7]

Plutarkhosz ugyanazokban a részletekben tűnik ki, melyekbe mi nem merünk behatolni. Utánozhatatlan bájjal festi a nagy embereket a kicsi dolgokban, s e vonások megválogatásában oly szerencsés, hogy néha egy-egy szó, egy-egy mosoly, egy-egy mozdulat elegendő neki hőse jellemzésére. Hannibal egyetlen tréfás szóval megnyugtatja megrémült hadseregét, amely aztán nevetve megy abba a csatába, amely megnyitja előtte Itáliát. A vesszőparipán lovagoló Ageszilaosz megszeretteti vele a nagy király legyőzőjét. Caesar, amint egy szegény falun áthalad, és barátaival beszélget, leleplezi, csak úgy mellékesen, a ravasz kópét, aki azt mondja, hogy nem akar más lenni, csak Pompeiusszal egyenlő. Nagy Sándor lenyel egy orvosságot, de egy szót sem szól. Életének ez a legszebb pillanata. Arisztoteidész ráírja saját nevét egy kagylóra, s így igazolja melléknevét. Philopoemen leveti kabátját, és fát vág vendéglátója konyhájában. Ez az igazi megelevenítő művészet. Az arckifejezés nem a nagy vonásokon mutatkozik, a jellem sem a nagy tettekben. Az ember természete apróságokban fedi fel magát. A közéleti dolgok vagy nagyon közönségesek, vagy nagyon mesterkéltek, pedig korunk rátartisága csaknem kizárólag ezeket engedi kifejteni íróinknak.

Tagadhatatlan, hogy a múlt század egyik legnagyobb embere Turenne volt. Akadt, akinek volt bátorsága életrajzát érdekessé tenni apró részletekkel, amelyekből meg lehet ismerni és szeretni őt. De hány olyan részletet volt kénytelen elhallgatni, melyek még inkább megismertették és megszerettették volna! Csak egyet idézek itten. Jó forrásból tudom. Plutarkhosz nyilván nem mellőzte volna, Ramsay viszont nyilván nem írta volna meg, még ha tudta volna is.

Egy nyári napon, amikor igen meleg volt, Turenne vicomte kis fehér zekében és házisapkában állt előszobája ablakában. Odaérkezik egyik embere, akit megtévesztett ez a ruházat, azt hiszi, hogy az a kuktasegéd áll ott, akivel ő meghitt viszonyban van. Lábujjhegyen közeledik hozzá hátulról, s nem éppen pehelykönnyű tenyerével jókora ütést mér a fenekére. Az ütésre Turenne azonnal megfordul. A szolga összerezzen, amint gaz-

[7] Egyetlen történészünk van, aki a nagystílű vonásokban utánozta Tacitust, sőt még Suetoniust is utánozni merte, és néha valamit átvett Commynes-ból, ami a kisebb stílű részleteket illeti. Jellemző, hogy éppen ezeket bírálták minálunk, holott mindez csak növeli könyve értékét.

dája arcát megpillantja. Térdre rogy, s azt sem tudja, hová legyen: – *Kegyelmes uram, azt hittem, George áll itten...* – *No és ha George lett volna* – kiált fel Turenne a hátulját simogatva –, *akkor sem kellett volna ilyen erőset ütni.* Ez az, amit ti nem mertek kimondani, nyomorultak! Legyetek hát mindörökre természetellenesek, szívtelenek! Mártogassátok kőszíveteket silány illemetekbe, s azon keményítsétek! Őrizzétek méltóságtokat, hogy minél jobban lenézzenek benneteket! De te, derék fiatalember, aki olvasod ezt a karcolatot, s aki elérzékenyülten átérzed a benne rejlő lelki szelídséget, melyet még egy ilyen első felindulás is elárul, olvasd el e nagy ember kisszerűségeit is, ha már származásával és nevével megismerkedtél! Gondold meg, hogy ez ugyanaz a Turenne, aki tüntetőleg előre engedte mindenütt az unokaöccsét, hogy jól lássák: ez a gyermek egy uralkodóház feje! Vesd össze ezeket az ellentéteket, szeresd a természetet, vesd meg a közvéleményt, és ismerd meg az embert!

Igen kevés ember képes felfogni mindazt a hatást, melyet ilyenformán irányított olvasmányok gyakorolhatnak egy fiatalember még teljesen friss elméjére. Gyermekkorunktól fogva könyvek fölé görnyedünk, megszoktuk, hogy gondolkodás nélkül olvassunk. Amit olvasunk, éppen azért kap meg oly kevéssé, mert már magunkban hordjuk a szenvedélyeket és az előítéleteket, amelyek az emberek történetét és életrajzait megtöltik, s így mindaz, amit cselekszenek, szemünkben természetesnek tűnik fel, hiszen kívül vagyunk a természeten, és a többieket magunkról ítéljük meg. De képzeljünk el egy fiatalembert, akit az én életszabályaim szerint neveltek! Képzeljük el az én Emilemet, akivel szemben tizennyolc évi kitartó gondoskodás egyedül azt a célt szolgálta, hogy megbízható ítélőképességet és egészséges szívet őrizzen! Képzeljétek el őt, amikor felgördül a függöny, és ő első ízben veti tekintetét a világ színpadára, vagy inkább amint a színfalak mögül nézi, hogy a színészek felveszik és leteszik ruháikat, s amint számlálja a köteleket meg a felvonócsigákat, melyeknek durva varázsa becsapja a néző szemét! Első meglepetését csakhamar a szégyenérzet követi majd és a megvetés fajtája iránt. Méltatlankodni fog, amiért az egész emberi nem ennyire rászedi önmagát, s lealacsonyodik ezekhez a gyerekjátékokhoz. El fog keseredni testvérei láttán, akik egymást marcangolják puszta ábrándokért, és vadálatokká változnak, mert nem tudták beérni azzal, hogy emberek.

Kétségtelen, hogy a növendék természetes hajlamaival, ha a tanító csak valamelyes mértéktartással válogat is olvasmányaiban, ha csak valamennyire is rávezeti az olvasmányokból adódó gondolatok útjára, ez a gyakorlat tanfolyam lesz számára a gyakorlati filozófiából, feltétlenül jobb és érthetőbb tanfolyam, mint mindazok az üres spekulációk, melyekkel iskoláinkban a fiatalok elméjét zavarják össze. Miután Küneasz végighallgatta Pürrhosz kalandos terveit, megkérdi tőle, vajon milyen kézzelfogható javát találja ő a világ meghódításában – amikor már most is él-

vezhetné a világot, méghozzá annyi kínlódás nélkül –, mi ebben csak egy jó szállóigét látunk. Emil azonban igen bölcs gondolatot lát majd benne, mely elsősorban őbenne ötlött volna fel. Meg is marad ez örökre elméjében, ahol nem ütközik semmiféle ellentmondó előítéletbe, mely gátolhatná bevésődését. Amikor aztán elolvassa az életrajzát ennek az esztelennek, rájön, hogy minden nagy terve oda lyukadt ki, hogy egy asszony keze vessen véget életének. Nem fogja csodálni az állítólagos hősiességet, mert vajon mi egyebet fog látni egy ily nagy hadvezér minden egyes vállalkozásában, egy ilyen nagy politikus megannyi cselszövésében, mint megannyi lépést a balvégzetű cseréptégla felé, mely dicstelen halállal vetett véget életének és terveinek.

Nem minden hódítót öltek meg, és nem minden bitorló bukott bele vállalkozásába. Nem egyet boldognak tart a parlagi nézetektől befolyásolt lelkű ember. Aki azonban nem elégszik meg a látszattal, s az emberek boldogságát csak a szívük állapota szerint ítéli meg, észreveszi majd, mily nyomorultak, mégpedig éppen a sikereikben. Észreveszi majd, hogy emésztő vágyaik és gondjaik szerencséjükkel együtt fokozódnak és sokszorozódnak. Észreveszi majd, hogy minél inkább tolakszanak, annál jobban eláll a lélegzetük, s hogy a célpontot sohasem tudják elérni. Valamint a tapasztalatlan utazók, akik első ízben vágnak neki az Alpoknak, s minden egyes hegység után azt hiszik, hogy már túljutottak rajta, de mihelyt a csúcsára értek, csüggedten veszik észre, hogy még nagyobb hegységek merednek előttük.

Miután Augustus leigázta polgártársait, és megsemmisítette vetélytársait, negyven éven át igazgatta a legnagyobb birodalmat, amely valaha is létezett. De megóvta-e őt ez a mérhetetlen birodalom attól, hogy fejét a falba verje, s hogy jajveszékeléseivel töltse be tágas palotáját, amidőn lekaszabolt légióit követelte vissza Varustól? Ha minden ellenfelét legyőzte volna, mi hasznára lettek volna hasztalan diadalai, amikor a mindenfajta bajok csak úgy burjánzottak körülötte szüntelenül, amikor legkedvesebb barátai törtek életére, ő pedig egyebet sem tett, mint hozzátartozói gyalázatát vagy halálát siratta egymás után? A világot akarta igazgatni ez a szerencsétlen, de még a saját házát sem tudta kormányozni! És hová vezetett ez a hanyagság? Élete virágjában látta elpusztulni unokaöccsét, fogadott fiát, vejét. Unokája ágya kócát volt kénytelen megenni, hogy néhány órával meghosszabbítsa nyomorult életét. Miután leánya és leányunokája gyalázatot hozott fejére, mindkettő elpusztult, az egyik étlen, nyomorban, elhagyott szigeten, a másik a börtönben, egy íjász kezétől. Ő maga pedig, aki szerencsétlen családjának utolsó tagja volt, felesége jóvoltából odajutott, hogy egy szörnyeteget hagyott utódjául. Ilyen sorsra jutott a világ ura, akit annyira ünnepeltek dicsőségéért és boldogságáért. Hát hihető-e, hogy csak egy is azok közül, akik mindezt bámulják, hajlandó lenne ilyen áron megszerezni?

A becsvágyat vettem példának, de az összes emberi szenvedélyek játéka hasonló tanulsággal szolgál bárkinek, aki a történelmet azért akarja tanulmányozni, hogy a holtak kárán ismerje meg önmagát, s tegyen szert bölcsességre. Közeledik az idő, amikor Antonius élete kézzelfoghatóbb tanulsággal szolgál a fiatalembernek, mint Augustus élete. Emil alig fogja kiismerni magát azokban a furcsa dolgokban, melyek újabb tanulmányai folyamán ötlenek majd szemébe. De már jó előre el tudja hárítani a szenvedélyek káprázatát, mielőtt létrejönnének. Látja, hogy ezek a szenvedélyek mindenkor elvakították az embereket, s így jó korán ismeri már a módját, ahogyan őt is elvakíthatnák, ha valaha is átengedi magát nekik.[8] Tudom, hogy ezek a leckék nemigen illenek őhozzá. Lehet, hogy a szükséghez képest elkésettek és elégtelenek. De emlékezzetek csak rá, hogy ebből a tanulmányból korántsem ilyen leckéket akartam meríteni! Amikor belekezdtem, más célt tűztem magam elé, s bizonyos, hogy ha ezt a célt nem érjük el, a tanító lesz a hibás.

Gondoljátok meg, hogy mihelyt a hiúság kifejlődött, a viszonylagos *én* szüntelenül működésbe lép, s hogy a fiatal ember sohasem figyel meg másokat másképpen, mint hogy visszatér önmagára, s összehasonlítja magát velük. Azt kell tehát megtudnunk, milyen rangra emeli önmagát a társai között, miután végigvizsgálta őket. Abból a módból, ahogyan a történelmet olvastatják a fiatalokkal, azt látom, hogy úgyszólván átváltoztatják őket mindazokká a személyekké, akik felidéződnek előttük. Igyekszünk Cicerót, majd Trajanust, máskor Nagy Sándort csinálni belőlük, hogy kedvüket szegjük, amikor visszatérnek önmagukba, s fájlalják, hogy nem többek önmaguknál. Ennek a módszernek – nem vitatom – van némi előnyös oldala. De ami az én Emilemet illeti, ha ővele csak egyszer esnék meg e párhuzamok folyamán, hogy inkább akar más lenni, mint önmaga, legyen ez a más akár Szókratész vagy Cato, akkor mindent elrontottunk. Aki kezd elidegenedni önmagával szemben, csakhamar teljességgel megfeledkezik önmagáról.

Nem a filozófusok ismerik legjobban az embereket, mert ők csak a filozófia előítéletein keresztül látják őket, s én nem ismerek foglalkozást, ahol annyi előítélet lenne. Egy vadember egészségesebben ítél meg bennünket, mint egy filozófus. Ez utóbbi érzi a maga bűneit, méltatlankodik a mi bűneinken, s magában ezt gondolja: Mindnyájan gonoszok vagyunk. Az előbbi felindultság nélkül tekint bennünket, s csak ennyit mond: Bolondok vagytok. Igaza van, mert senki sem cselekszik rosszat magáért a rosszért. Az én növendékem ez a vadember, azzal a különbséggel, hogy Emil többet gondolkodott, több fogalmat hasonlított össze, közelebbről!

[8] Mindig az előítélet erjeszti szívünkben a szertelen szenvedélyeket. Aki csak azt látja, ami van, és csak azt becsüli, amit ismer, aligha éli át a szenvedélyt. Az ítéleteinkben megnyilvánuló tévedések teszik oly rendkívül hevessé vágyainkat.

látta tévedéseinket, s ezért jobban résen van önmagával szemben, s csak arról ítél, amit ismer.

Szenvedélyeink ingerelnek bennünket mások szenvedélyei ellen. A gonoszokat érdekünk gyűlölteti velünk. Ha semmi rosszat sem tennének nekünk, inkább szánalmat, semmint gyűlöletet éreznénk irántuk. A baj, melyet a gonoszok okoznak nekünk, feledteti velünk azt a bajt, melyet önmaguknak csinálnak. Könnyebben megbocsátanánk nekik vétkeiket, ha megtudhatnánk, hogy szívük mennyire bünteti őket ezekért a vétkekért. Érezzük a sértést, de nem látjuk a bűnhődést. Az előny szemmel látható, a baj belül lakozik. Aki azt hiszi, hogy élvezi vétkei gyümölcsét, éppúgy szenved a kíntól, mintha kudarc érte volna. A nyugtalanságnak csak a tárgya változott, a nyugtalanság megmaradt. Mutogathatja akárhogy a szerencséjét, és rejtegetheti a szívét, viselkedése akarata ellenére is fölfedi ezt a szívet. Nekünk pedig – ahhoz, hogy észrevegyük – nem szükséges, hogy hasonló szívünk legyen.

A szenvedélyek, melyekben osztozunk, elbűvölnek bennünket, míg amelyek érdekeinket sértik, fellázítanak. Az ebből eredő következetlenség azt eredményezi, hogy másokban kárhoztatjuk azt, amit mi magunk utánozni szeretnénk. Az ellenszenv és az önámítás elkerülhetetlen, ha kénytelenek vagyunk másoktól elszenvedni azt a rosszat, amelyet mi is megtennénk, ha az ő helyükben lennénk.

Mi szükséges tehát ahhoz, hogy jól megfigyeljük az embereket? Fontos érdekünknek kell fűződnie megismerésükhöz, teljes pártatlanság kell megítélésükhöz, eléggé érzékeny szív ahhoz, hogy megérthessünk minden emberi szenvedélyt, de eléggé nyugodt is, nehogy át is éljük őket. Ha egyáltalán van az életben kedvező pillanat az ilyen tanulmányra, akkor az nem más, mint amelyet Emil számára választottam. Korábban az emberek idegenek lettek volna neki, később ő lett volna hozzájuk hasonló. Az előítélet, amelynek látja hatását, még egyáltalán nem nyert hatalmat felette. A szenvedélyek, melyeknek érzi hatását, még nem kavarták fel szívét: ember ő, érdeklődik testvérei iránt, méltányos, hiszen a hozzá hasonlók felett ítél. No de ha helyesen ítéli is meg őket, bizonnyal nem akar majd egyikkel sem helyet cserélni, mert mindama gyötrelmek célja, melyeket az emberek maguknak okoznak, előítéletekből adódik. Neki viszont nincsenek előítéletei, s az ilyen cél légből kapottnak tűnik előtte. Az ő számára minden elérhető, amire vágyik, s vajon kitől is függne, amikor elég ő önmagának, és nincsenek előítéletei? Két karja van, egészséges,[9] mértéktartó, kevés a szükséglete, kevéssel kielégíthető. A legteljesebb

[9] Azt hiszem, bátran számíthatom az egészséget és a jó testi szervezetet a neveléssel szerzett előnyök közé, vagy még inkább a természet azon adományai közé, melyeket megőrzött számára a nevelés.

szabadságban nevelték, az elképzelhető legnagyobb baj számára a szolgaság. Sajnálja a nyomorult királyokat, akik rabszolgái mindannak, ami engedelmeskedik nekik. Sajnálja az álbölcseket, akiket leláncol hívságos hírnevük. Sajnálja az ostoba gazdagokat, akik fényűzésük vértanúi. Sajnálja a parádézó kéjenceket, akik egész életüket az unalomnak áldozzák, hogy úgy tessék, mintha szórakoznának. Szánná az ellenséget, hiszen az illető csak önmagának ártana, mert gonoszkodásaiban Emil észrevenné nyomorúságát és így beszélne: Ez az ember mindenáron azon volt, hogy ártson nekem, sorsát tehát az enyémtől tette függővé.

Még egy lépés, és már a célnál vagyunk. A hiúság hasznos, de veszedelmes eszköz. Gyakran megsebzi a kezet, amely használja, és ritkán tesz jót rossz nélkül. Amidőn a maga rangját mérlegeli Emil az emberi nemben, s amidőn látja, mily szerencsés hely jutott neki, kísértésbe esik, hogy a maga esze javára írja a te eszed munkáját, s boldogsága eredményét a maga érdemének tulajdonítsa. Így szól majd önmagához: bölcs vagyok, de az emberek bolondok. Szánalma iránt megvetés is egyben. Örül a maga szerencséjének, s ettől még inkább becsüli önmagát, s amidőn úgy érzi, boldogabb a többieknél, méltóbbnak is hiszi magát arra, hogy az legyen. Ime, ettől az eltévelyedéstől kell leginkább tartani, mert ezt a legnehezebb kiirtani. Ha ebben az állapotban maradna, alig nyerne valamit gondoskodásunkból. Nem tudom, vajon ha választanom kellene, nem szeretném-e még mindig inkább az előítéletek káprázatát, mint a gőgét.

A nagy embereket sohasem vezeti félre felsőbbrendűségük. Látják, érzik és mégis szerények. Minél többjük van, annál jobban ismerik mindazt, amijük hiányzik. Kevésbé hiúk arra, hogy fölénk emelkednek, mint amennyire megalázkodnak attól az érzéstől, hogy nyomorultak. A javakat illetően pedig, melyeket kizárólagosan birtokolnak, sokkal eszesebbek, semhogy hiúk legyenek olyan adományra, melyet nem maguk szereztek. A derék ember büszke lehet erényére, mert ez az övé. De mire büszke a tehetséges ember? Mit tett Racine azért, hogy ne Pradon legyen belőle? Mit tett Boileau azért, hogy ne Cotin legyen belőle?

Ehhez még más dolog is járul: maradjunk mindig a mindennapi rendben. Nem képzeltem bele növendékembe sem szárnyaló lángelmét, sem fogyatékos értelmet. A parlagi elmék közül választottam ki, hogy megmutassam, mire megy a nevelés az emberrel. A ritka esetek valamennyien kívül esnek a szabályokon. Ha tehát gondoskodásaim következményeként Emil jobban szereti a maga létezés-, látás- és érzésmódját a többi emberekénél, akkor Emilnek igaza van. De ha ebből kifolyólag kiválóbb és szerencsésebben született lénynek érzi magát a többieknél, akkor Emilnek nincs igaza. Téved, és fel kell világosítani tévedéséről, vagy még inkább: megelőzni az eltévelyedést, mert félő, hogy késő lesz majd kiirtani.

Nincs az a bolondság, amelyből ki ne lehetne gyógyítani azt az embert,

aki nem bolond. Csak a hiúság alkot kivételt. Itt legfeljebb a tapasztalat segíthet, ha egyáltalán segíthet valami. Legfeljebb annyit lehet tenni, hogy keletkezésekor elejét vesszük növekedésének. Nehogy belelovaljátok magatokat szép eszmefuttatásokba, és bizonyítsátok az ifjúnak, hogy éppolyan ember, mint a többiek, s ki van téve ugyanazoknak a gyengeségeknek. Ha nem érezteted vele, sohasem lesz tudatában. Ismét egy kivétel ez itten az én saját szabályaim alól. Ez az eset, amikor készakarva kiteszem növendékemet mindazoknak az eshetőségeknek, melyek bebizonyíthatják neki, hogy nem bölcsebb ő minálunk. A bűvésszel való kaland megismétlődnék ezerféle változatban. Hagynám, hogy a hízelgők mindenképpen kifogjanak rajta. Ha szeleburdi emberek rángatnák bele holmi szertelenségbe, hagynám, hadd kerüljön veszedelembe! Ha játék közben hamiskártyások fonnák be, rájuk bíznám, hadd szedjék csak rá![10] Engedném, hadd tömjénezzenek neki, kopasszák meg, fosszák ki! S amikor már meztelenre vetkőztetnék, s végül még ki is gúnyolnák őt, a jelenlétében mondanék köszönetet nekik a leckékért, melyeket szívesek voltak adni neki. Egyetlenegy csapdától óvnám őt gondosan, a kurtizánoktól. Az egyetlen óvatosság, melyet tanúsítanék iránta, abban állna, hogy vele együtt vállalnék minden veszélyt és minden sértést, melynek kitenném. Csendben tűrnék mindent, zokszó nélkül, szemrehányás nélkül, anélkül, hogy egy szót is szólnék hozzá. Biztosak lehettek benne, hogy ezzel az igen tartózkodó magatartással mindaz, amit őérette szenvednék a jelenlétében, nagyobb benyomást tenne szívére, mint az, amit ő maga szenvedne.

Nem tudom megállni, hogy ki ne emeljem itt ama nevelők hamis méltóságát, akik, hogy ostoba módon megjátsszák a bölcset, leértékelik növendéküket, előszeretettel kezelik mindig gyermekként, és állandóan megkülönböztetik magukat tőle mindenben, amit reá bíznak. Ahelyett, hogy le-

[10] Egyébként a mi növendékünk aligha fog ebbe a csapdába esni, hiszen annyi szórakozás veszi körül, soha életében nem unatkozott, s alig tudja, hogy mire való a pénz. Mivel az a két indítóok, amellyel a gyermekeket vezetik, nem más, mint az érdek és a hiúság, éppen ez a két indítóok szolgál az utcalányoknak és a szélhámosoknak arra, hogy a továbbiak folyamán hálójukba kerítsék. Ha észreveszed, hogy a gyermekek kapzsiságát díjakkal vagy jutalmakkal keltik fel, ha látod, hogy tízéves korukban tapsolnak nekik valami nyilvános fellépés alkalmával a kollégiumban, akkor majd meglátod azt is, mint fogják húszéves korukban holmi játékbarlangban felejteni az erszényüket, egészségüket pedig egy rossz hírű helyen. Fogadni mernék, hogy az osztály legtudósabb növendékéből lesz mindig a legszenvedélyesebb játékos és a legnagyobb kicsapongó. Azokkal az eszközökkel, melyeket nem használtak vele szemben gyermekkorában, nem fog visszaélni ifjúkorában. Emlékeztetnem kell azonban arra, hogy az én állandó életelvem ebben a tekintetben: mindenütt a legrosszabb lehetőségig vinni a dolgot. Eleinte arra igyekszem, hogy elejét vegyem a bűnnek, aztán feltételezem a bűnt, hogy az illetőt kigyógyíthassam belőle.

aláznátok ifjú kedélyét, ne sajnáljatok semmit annak érdekében, hogy fölemeljétek lelkét! Tegyétek őt veletek egyenlővé, hogy azzá legyen, és ha még nem képes felemelkedni hozzátok, akkor szálljatok le hozzá szégyenkezés nélkül, gátlástalanul! Gondoljatok arra, hogy becsületetek már nem tibennetek van, hanem növendéketekben! Osztozzatok hibáiban, hogy hibátlanná tehessétek! Vegyétek magatokra szégyenét, hogy eltüntethessétek! Utánozzátok azt a derék rómait, aki – látva, hogy serege menekül, s ő nem képes rendbe szedni – odaállt az élükre, s futásnak eredt ezt kiáltozva: *Nem futnak ők, csak a parancsnokukat követik.* Becstelen lett-e ezáltal? Korántsem. Ilyen módon áldozta fel dicsőségét, azaz növelte. A kötelesség ereje, az erény szépsége akaratunk ellenére is kihívja tetszésünket, és halomra dönti ostoba előítéleteinket. Ha pofont kapnék, miközben tisztemet teljesítem Emil mellett, egyáltalán nem állnék bosszút a pofonért, hanem széltében-hosszában büszkélkedném vele. Kétlem, hogy volna a világon olyan hitvány ember, aki ne tisztelne ezért még nagyobb mértékben.[11]

Nem azt mondom, hogy a növendék éppoly korlátolt értelmet tételezzen fel nevelőjéről, mint amilyen az övé, s azt higgye, hogy az illetőt éppoly könnyű félrevezetni. Ez a hiedelem olyan gyermekhez illik, aki képtelen bármit is meglátni és összehasonlítani, mindenkit a maga szellemi képességeihez szab, s csak azokban bízik, akik valóban az ő színvonalára szállnak le. De egy Emil korában levő fiatalember, aki éppoly értelmes, mint ő, nem oly ostoba már, hogy ennyire megtévessze magát, és nem is lenne jó, ha ezt tenné. Az a bizalom, mellyel nevelője iránt kell viseltetnie, más természetű. Az ész tekintélyén kell alapulnia, az értelem felsőbbrendűségén, azokon az előnyökön, melyeket a fiatal embernek módjában áll megismerni, s amelyeknek önmagára nézve hasznos voltát érzi. Hosszú tapasztalat meggyőzte arról, hogy vezetője szereti őt. Most még arról is meg kell győződnie, hogy ez a vezető okos és felvilágosult ember, aki az ő boldogságát akarja, s így tudja, hogy azt mi szerzi meg neki. Tudnia kell, hogy hallgatnia kell az ő véleményére a saját érdekében. Mármost ha a mester éppúgy hagyná magát becsapni, mint a tanítvány, elvesztené jogát arra, hogy tiszteletet követeljen tőle, s hogy leckéket adjon neki. Még kevésbé szabad a növendéknek feltételeznie, hogy a nevelő szándékosan hagyja őt csapdába esni, s hogy tőrt vet együgyűségének. Mit kell tehát tenni, hogy egyszerre kerülhessük el ezt a két alkalmatlanságot? A legjobb és a legtermészetesebb, ha egyszerűek és igazak vagyunk, akárcsak ő, ha figyelmeztetjük a veszélyekre, melyeknek kiteszi magát, ha ezeket világosan megmutatjuk neki, mégpedig kézzelfoghatóan, de túlzás nélkül, boszszúság nélkül, fontoskodó fitogtatás nélkül. De különösen: figyelmeztetés-

[11] Itt most tévedtem, mert találtam egyet: Formey urat.

seid sohase legyenek parancsok, csak ha maguktól azokká nem válnak, és ha a parancsoló hang már feltétlenül szükséges. Ha ezután is makacskodni fog, amit gyakran meg fog tenni, akkor többé egy szót se szólj hozzá! Hagyd szabadjára, de légy a nyomában, utánozd, mégpedig jókedvűen, nyíltan! Add át magad a szórakozásnak úgy, mint ő, ha lehetséges! Ha a következmények túlzásba csapnak, még mindig megteheted, hogy véget vetsz nekik. De azért a fiatalembert, aki látja előrelátásodat és engedékenységedet, bizony meglepi majd az előbbi, és megindítja az utóbbi. Valamennyi hibája mindmegannyi kötelék, melyet kezedbe ad, hogy a szükséghez mérten visszaránthasd őt. Mármost, ami itten a mester igazi művészetéhez tartozik, nem más, mint alkalmakat teremteni és irányítani a buzdításokat olyanformán, hogy előre tudja, mikor fog a fiatalember engedni, és mikor fog makacsul ellenállni. A tapasztalat szolgáltatta tanulságoknak kell ugyanis mindenütt őrködniük körülötte, mert sohasem szabad túlságosan nagy veszélynek kitenni.

Figyelmeztessétek hibáira, mielőtt beléjük esnék! De ha már beleesett, semmiképpen se vessétek a szemére! Ezzel csak fellobbantanátok és fellázítanátok hiúságát. A lázító lecke mit sem használ. Nem ismerek együgyűbbet, mint ez a mondás: *Ugye megmondtam?* A legjobb módja annak, hogy emlékezetébe idézzük, amit megmondtunk neki, ha úgy teszünk, mintha elfelejtettük volna. Ha viszont észreveszitek, hogy szégyenkezik, amiért nem hitt nektek, szelíden tüntessétek el megalázottságát jóságos szavakkal! Biztosan szeretetet fog érezni irántatok, ha látja, hogy őérte megfeledkeztek magatokról, s hogy ahelyett, hogy teljesen lesújtanátok, megvigasztaljátok. Ám ha a bánatát szemrehányásokkal tetézitek, meggyűlöl benneteket, és megfogadja magában, hogy többé nem hallgat rátok, s ezzel mintegy bizonyítja, hogy figyelmeztetéseitek fontossága dolgában nincsen egy véleményen veletek.

A mód, ahogyan vigasztaljátok, ugyancsak okulásra szolgálhat, s ez annál hasznosabb, minél kevésbé bizalmatlan iránta. Ha megmondjátok neki, gondolom, azt, hogy ezren mások ugyanezeket a hibákat követik el, aligha fog egyetérteni veletek. Így azzal javítjátok, hogy úgy tesztek, mintha sajnálnátok, márpedig annak, aki többre tartja magát a többi embereknél, megalázó az a mentegetés, amely az illetők példájával akarja vigasztalni őt. Elismeritek ezzel azt, hogy az illetők sem különbek őnála, s ennél többet ő aligha érhet el.

A hibák kora a példázatok kora. Ha idegen álarcban feddjük meg a bűnöst, akkor sértés nélkül oktatjuk. Így aztán megérti, hogy a tanítómese nem hazugság, hiszen a benne rejlő igazságot önmagára alkalmazza. Az a gyermek, akit tömjénezéssel még sohasem szedtek rá, semmit sem ért meg abból az állatmeséből, melyet fentebb vizsgálgattam. A szeleburdi azonban, akit előzőleg becsapott egy hízelgő, tökéletesen megérti, hogy a holló

egyszerűen ostoba volt. Így aztán a tényből életigazságot von le. A tapasztalat pedig, melyet csakhamar elfelejtett volna, a mese segítségével fejleszti ítélőképességét. Nincsen olyan erkölcsi ismeret, melyet ne lehetne megszerezni másnak vagy önmagunknak a tapasztalata útján. Abban az esetben, ha a tapasztalás veszedelmes, nem magunk végezzük, hanem a történelemből vonjuk le a tanulságot. Ha ártalmatlan a megpróbáltatás, akkor menjen csak keresztül rajta a fiatal ember. Utána aztán a tanítómese segítségével életszabályba foglaljuk a számára ismeretes egyedi eseteket.

Azért nem úgy értem, hogy ezeket az életigazságokat ki kell fejteni. Sőt, még kifejezni sem kell. Semmi sem haszontalanabb és értelmetlenebb, mint az erkölcsi tanulság, mellyel általában a meséket szokták befejezni. Mintha ezt a tanulságot nem fejtené ki vagy nem kéne hogy kifejtse maga a mese, az olvasó számára érzékelhető módon! Minek tehát a végéhez biggyeszteni a tanulságot, s megfosztani az olvasót attól az örömtől, hogy maga jöjjön rá? A tanításra való tehetség abból áll, hogy a tanítványt hozzásegítjük ahhoz, hogy kedvét lelje a tanulásban. Márpedig ahhoz, hogy kedvét lelje benne, elméjének nem szabad mondanivalótokkal szemben annyira tétlennek lennie, hogy megértésteket a teljes semmittevés árán érje el. A tanító hiúsága mindig kell, hogy némi teret engedjen az ő hiúságának. Alkalmat kell adni neki, hogy ezt mondhassa: Értem, áttekintem, cselekszem, művelődöm. Egyike ama dolgoknak, melyek unalmassá teszik az olasz komédia Pantaloneját, abban áll, hogy mindig oly gondosan magyarázza a nézőtérnek azokat a lapos dolgokat, amelyeket már túlságosan ért mindenki. A nevelő ne legyen Pantalone semmiképpen sem, de még kevésbé szerző! Mindig meg kell értetnünk magunkat, de nem kell mindig mindent elmondanunk. Aki mindent elmond, keveset mond, mert a végén már nem hallgatnak rá. Mit jelent az a négy verssor, melyet La Fontaine a felfúvódott békáról szóló meséhez fűz? Talán attól tart, hogy nem értették meg? Vajon szüksége van-e ennek a nagy festőnek arra, hogy a lefestett tárgyak alá odaírja a nevüket is? Ahelyett, hogy ezzel általánosítaná a tanulságot, egyes esetre korlátozza. Bizonyos mértékben a felhozott példákra szűkíti, s gátol bennünket abban, hogy más példákra alkalmazzuk. Azt szeretném, ha mielőtt egy fiatalember kezébe adnánk ennek az utolérhetetlen szerzőnek a meséit, kiiktathatnánk belőlük azt a sok tanulságot, mellyel magyarázni igyekszik az előzőleg oly világosan és nem kevésbé tetszetősen elmondottakat. Ha tanítványod csak a magyarázat segítségével érti meg a mesét, biztos lehetsz benne, hogy még így sem fogja megérteni.

Szükséges ezenkívül még didaktikusabb sorrendbe szedni ezeket a meséket, hogy jobban idomuljanak az ifjú ember érzelmi és értelmi haladásához. Van-e ésszerűtlenebb dolog, mint pontosan követni a könyv számszerű sorrendjét, tekintet nélkül a szükségletre meg az alkalomra? Először

a holló, aztán a tücsök,[12] aztán a béka, aztán a két öszvér és így tovább. Szívemen fekszik ez a két öszvér, mert emlékszem egy gyermekre, akit a pénzügyi pályára neveltek, s akit megszédítettek betöltendő hivatásával, miközben ő csak olvasta ezt a mesét, meg is tanulta, felmondta, újra felmondta százszor és százszor is, de egyetlen ellenvetést sem merített belőle a mesterséggel szemben, amelyre szánták. Sohase láttam gyermeket, aki csak egyszer is komolyan alkalmazta volna a megtanult meséket, s mi több, sohase láttam, hogy bárki is törődött volna vele, hogy a gyermek alkalmazza. Ilyesminek a megtanulását erkölcsi oktatás ürügyén szokták elérni, ám az anya és a gyermek igazi célja az, hogy egész társaságot foglalkoztasson a gyermek, miközben meséit felmondja. El is felejti aztán valamennyit, mire felcseperedik, mert akkor már nincs szó arról, hogy felmondja, hanem hogy felhasználja őket. Ismétlem, a mesékből csak a felnőtt okulhat, s itt az ideje, hogy Emil nekilásson.

Nem akarok mindent elmondani, s így távolról mutatom meg azokat az utakat, amelyek a helyes útról letérítenek. Célom, hogy megtanuljuk, miként kell ezeket elkerülni. Azt hiszem, hogyha növendéketek az általam kijelölt utat követi, az emberismeretet és az önismeretet a lehető legolcsóbb áron fogja megvásárolni. Hiszem, hogy így képessé teszitek majd arra, hogy a szerencse játékát a szerencse kegyencei sorsának irigylése nélkül szemlélheti, s hogy elégedett lesz önmagával anélkül, hogy magát a többieknél bölcsebbnek hinné. Ti is azzal kezdtétek, hogy szereplővé tettétek, hogy aztán nézővé tegyétek, s ezt most be kell fejezni. Mert a nézőtérről olyannak látjuk a dolgokat, amilyennek látszanak, míg a színpadról olyannak, amilyenek. Hogy az egészet átfoghassuk, a megfelelő szempontra kell helyezkednünk. Hogy a részleteket láthassuk, közelebb kell lépnünk. De mi címen elegyedjék bele egy fiatalember a világ dolgaiba? Mi jogon lehet őt beavatni ezekbe a sötét rejtelmekbe? Az életkorával együtt járó érdekeket kedvtelésből űzött cselszövések korlátozzák. Egyelőre csak önmagával rendelkezik, s ez annyi, mintha semmivel sem rendelkeznék. A legsilányabb áru az ember. Fontos tulajdonjogaink közül a személy feletti tulajdonjog mindig a legcsekélyebb valamennyivel szemben.

Amidőn azt látom, hogy a legnagyobb tevékenységet kifejtő életkorban a fiatalokat tisztára elméleti tanulmányokra szorítjuk, s aztán a legkisebb tapasztalat nélkül egyszerre csak belecsöppennek a világba és a közügyekbe, úgy érzem, hogy az ész ellen éppúgy vétünk ezzel, mint a természet ellen, és már meg sem lepődöm, mily kevesen tudnak ott eligazodni. Micsoda fura elmeművelettel tanítanak meg bennünket annyi

[12] Itt is a Formey úr által javasolt javítást kell eszközölnünk. Előbb a tücsök, aztán a holló stb.

haszontalan dologra, miközben a cselekvés művészetét semmibe veszik! Azt hangoztatják, hogy a társadalom számára képeznek bennünket, viszont úgy oktatnak, mintha életét mindegyikünknek azzal kéne eltöltenie, hogy cellájában magányosan gondolkozzék, vagy azzal, hogy légből kapott témákat tárgyaljon közömbös emberekkel. Azt hiszed, hogy élni tanítod gyermekedet, amikor holmi testvonaglásokra oktatod, s holmi beszédformulákra, amik semmit sem jelentenek. Én is élni tanítottam Emilemet, de én arra tanítottam, hogy önmagával éljen, s méghozzá arra, hogy kenyerét megkeresse. De ez még mindig nem elég. Hogy a világban élni tudjunk, érteni kell az emberek kezeléséhez, ismerni kell az eszközöket, melyek révén hatni tudunk rájuk. Számolni kell az egyéni érdek hatásával és visszahatásával a társadalmi környezetben, s oly pontosan kell előre látni az eseményeket, hogy az ember ritkán tévedjen vállalkozásaiban, vagy legalább, hogy mindig a legjobb eszközökhöz nyúljunk a siker érdekében. A törvények nem engedik meg a fiataloknak, hogy maguk intézzék ügyeiket, s hogy saját javaikkal maguk rendelkezzenek. De mit használna nekik mindez az elővigyázatosság, hogyha a megszabott életkor előtt semmiféle tapasztalatra se tehetnének szert? Mit sem nyernének a várakozással, és éppolyan újoncok lennének huszonöt éves korukban, mint tizenöt éves korukban. Kétségtelen, hogy a tudatlanságában elvakult vagy szenvedélyeitől félrevezetett fiatalembert meg kell akadályozni abban, hogy kárt tegyen önmagában. De jótékonynak is szabad lenni, mégpedig minden életkorban. Bölcs ember vezetése mellett minden életkorban támogathatjuk azokat a szerencsétleneket, akiknek csak támogatásra van szükségük.

A dajkák és az anyák gondoskodásukkal látják el a gyermeket. Ebben áll az ő ragaszkodásuk. A társadalmi erények gyakorlása a szív mélyére viszi az emberiség iránti szeretetet: úgy leszünk jóvá, hogy jót teszünk. Ennél biztosabb gyakorlatot nem ismerek. Vegyétek rá növendéketeket mindenféle jó cselekedetre, ami módjában áll! A nincstelenek érdeke mindig az ő érdeke legyen! De ne csak erszényével istápolja őket, hanem gondoskodásával is! Álljon szolgálatukra, pártfogolja őket, áldozza nekik személyét is, idejét is. Váljék ügyvivőjükké, mert soha életében nem fog ennél nemesebb hivatást ellátni! Hány elnyomott ember kapna igazságot, olyan, akit sohasem hallgattak volna meg, ha ő kéri azt azzal a tántoríthatatlan szilárdsággal, mellyel az erény gyakorlása ruház fel. Ha behatol majd a nagyurak és a gazdagok kapuin! Aztán, ha kell, egészen a trón lépcsőjéig hatol, hogy hallassa a szerencsétlenek hangját, akik elől nyomorúságuk minden bejutást elzár, s akik a félelemtől, hogy a nekik okozott bajokért is büntetést kapnak, még panaszkodni sem mernek!

De hát kóbor lovagot csináljunk-e Emilből, igazságtalan tettek megtorlóját, a lovagiasság mintaképét? Avatkozzék bele a közügyekbe, adja a bölcset és a törvények védelmezőjét a nagyurak előtt, a bírák előtt, a

fejedelem előtt? Közbenjáró legyen-e a bíráknál és ügyvéd a törvényszéken? Minderről nem tudok semmit. A tréfás és nevetséges nevek mit sem változtatnak a dolgok természetén. Emil meg fog tenni mindent, amiről tudja, hogy hasznos és jó. Ennél többet nem fog tenni semmit, és tudja, hogy semmi sem hasznos és nem jó neki, ami nem illik a korához. Tudja, hogy első kötelessége az önmagával szemben való kötelesség. Tudja, hogy a fiatalembereknek bizalmatlannak kell lenniük önmagukkal szemben, körültekintőnek viselkedésükben, tisztelettudónak az idősebbek jelenlétében, tartózkodónak és illedelmesnek az oktalan beszédet illetően, szerénynek a közömbös dolgokban, de elszántnak a jótevésben és bátornak az igazság kimondásában. Ilyenek voltak azok a hírneves rómaiak, akik – mielőtt hivatalukba iktatták volna őket – ifjúságukat azzal töltötték, hogy üldözték a gaztettet, és védelmezték az ártatlanságot, csupán abból az érdekből, hogy tanuljanak az igazság szolgálatában és a jó erkölcs védelmében.

Emil nem szereti sem a lármát, sem a civakodást, nemcsak az emberek között,[13] hanem még az állatok között sem. Sohasem ingerelt veszekedésre két kutyát egymás ellen. Macskára kutyát sohasem uszított. Ez a

---

[13] De hogyan fog ő viselkedni akkor, ha övele magával kezdenek civakodni? Azt felelem erre, hogy vele sohasem fognak civakodni, mert ő maga nem fog súrlódási felületet nyújtani sohasem. Igen ám, kérdezik majd megint, van-e olyan ember, aki elkerülhet egy pofont vagy sértést egy durva ember részéről, egy részegtől vagy vakmerő kötekedőtől, aki, hogy mulatságból megölhessen egy embert, azzal kezdi, hogy sértést vág a fejéhez? Ez már valóban más. A polgárok becsülete és élete nem szabad, hogy kiszolgáltatva legyen a durva vagy a részeges embernek vagy a vakmerő kötekedőnek. Az ilyen eshetőségtől valóban éppen úgy nem óvhatjuk meg magunkat, mint attól, hogy egy tégla a fejünkre essék. Ha pofont vagy sértést kaptunk, és azt eltűrtük, mindez olyan polgári következményekkel jár, melyektől semmiféle bölcsesség sem tud megóvni, s a sértettet semmiféle bíróság sem tudja megvédeni. Ebben a dologban tehát a törvények elégtelen volta adja meg neki a függetlenséget. Ilyenkor ő a maga bírája, a maga hatósága a sértő és önmaga között. Ő maga a természetes törvény tolmácsa és végrehajtója. Tartozik magának az igazságossággal, s csak ő szolgáltathat magának ilyent. Nincs a földön olyan esztelen kormányzat, amely megbüntetné azért, hogy igazságot szolgáltatott magának hasonló esetben. Nem azt mondom, hogy okvetlenül verekedjék meg az illetővel. Ilyesmi szertelenségszámba megy. Csak annyit mondtam, hogy igazságszolgáltatással tartozik önmagának, és hogy ezt önmagának kell ellátnia. Ha uralkodó lennék, akkor a sok hiú és hiábavaló párbajellenes rendelet helyett államainkban soha nem lenne, állítom, sem pofon, sem sértés. Mégpedig olyan egyszerű eszközzel venném elejét, amelybe a bíróságoknak sohasem lenne beleszólásuk. Bármint van is, Emil hasonló esetben tudja, hogy milyen igazságszolgáltatással tartozik önmagának, és tudja azt is, hogy milyen példaadással kell a becsületes emberek biztonságáról gondoskodnia. A legszilárdabb ember sem képes arra, hogy a sértést megakadályozza, viszont igenis megakadályozhatja, hogy bárki is hosszasan dicsekedhessék azzal, hogy megsértette őt.

békeszellem az ő nevelésének eredménye, amely nem melengette benne a hiúságot és a fennkölt véleményt önmagáról, s ezért eltérítette attól, hogy kedvtelését az uralkodásban és mások szerencsétlenségében keresse. Szenved, ha szenvedni lát. Természetes ez az érzés. A fiatalember akkor durvul el, és akkor leli gyönyörűségét egy érző lény kínzásának látványában, amikor felülkerekedő hiúsága úgy tünteti fel neki önmagát, mintha bölcsessége vagy pedig felsőbbrendűsége révén mentesülne ugyane kínok alól. Akit megóvtak ettől a gondolkozásmódtól, nem eshet ebbe a bűnbe, amely amannak eredménye. Emil tehát szereti a békét. A boldogság képe kedves neki, s ha hozzájárulhat a boldogság létrejöttéhez, újabb eszköz ez neki, hogy részesedjék benne. Nem azt tételeztem fel, hogy a szerencsétlenek láttán csak ezt a meddő és kegyetlen szánalmat érezné iránt uk, mely beéri azzal, hogy szánja a bajokat, amikor gyógyítani is tudná. Tevékeny jótékonysága csakhamar felvilágosítja őt, s ha szíve keményebb lenne, nem jutna e világosság birtokába, vagy pedig jóval később jutna oda. Ha viszályt lát lábra kapni pajtásai között, igyekszik összebékíteni őket. Ha balsorstól sújtottakat lát, szenvedésük okát tudakolja. Ha két gyűlölködő embert lát, ismerni akarja ellenségeskedésük okát. Ha elnyomottat lát, aki a hatalmasok és a gazdagok zaklatásait nyögi, megkeresi, milyen mesterkedésekkel leplezik magukat ezek a zaklatások. Az érdeklődésből kifolyólag, mellyel minden nyomorult iránt viseltetik, az eszközök, melyekkel bajaik megszüntethetők, sohasem közömbösek neki. Mi tehát a teendőnk, hogy hasznát vegyük ezeknek a hajlamoknak, mégpedig az ő korának megfelelő módon? Szabályoznunk kell gondoskodását és ismereteit, buzgalmát arra használnunk, hogy fokozza ezeket.

Váltig csak ezt hangoztatom: a fiatalokat illető leckéket inkább tettekre váltsátok, mint beszédekre! Semmit olyat ne tanuljanak könyvből, amire a tapasztalat is megtaníthatja őket! Mily képtelen az a szándék, amely a beszédet mondanivaló nélkül akarja velük gyakoroltatni! Azt hinni, hogy éreztetjük vele egy kollégium padjaiban a szenvedélyek nyelvének erejét s a meggyőzés művészetének egész hatalmát, amikor nem áll érdekében bárkit is meggyőzni! A retorika minden előírása csak merő szóbeszédként hat annak, aki nem érzi hasznos voltát a maga szempontjából. Mit ér, ha a diák tudja, miként látott Hannibal hozzá, hogy rábírja katonáit az Alpokon való átkelésre? Ha e pompás szónoklatok helyett azt mondanátok meg neki, hogyan lásson hozzá, hogy rábírja a prefektust arra, hogy neki kimenőt adjon, biztosak lehettek benne, jobban figyelne szabályaitokra.

Ha a retorikára akarnék tanítani egy fiatalembert, akinek már minden szenvedélye kifejlődött, szüntelenül olyan tárgyakat helyeznék elébe, melyek szenvedélyeit legyezgetnék. Aztán vele együtt vizsgálnám meg, milyen módon beszéljen a többiekhez, hogy vágyai kielégítésére rábírja őket. De az én Emilem nincs ily kedvező helyzetben a szónoklás művé-

szetét illetően. Csaknem teljesen a fizikai szükségletekre korlátoztuk, s így kevésbé van szüksége másokra, mint a többieknek őreá. Mivel semmi kérnivalója sincs tőlük a maga számára, amire rá akarja birni őket, nem érinti elég közelről ahhoz, hogy szerfölött felindítsa. Következik ebből, hogy általában egyszerű és kevéssé virágos nyelvet használ. A szavakat általában konkrét értelmükben használja, s csupán azért beszél, hogy megértsék. Alig használ aranymondásokat, mert nem tanulta meg eszméit általánosítani. Képet is keveset használ, mert ritkán lelkendezik.

Azért mégsem egészen flegmatikus vagy hideg. Nem lehet az sem koránál, sem erkölcsénél, sem ízlésénél fogva. Az ifjúság tüzében az életet adó fluidumok, melyek vérében visszatartva párolódnak, olyan melegséget visznek bele fiatal szívébe, amely csillog a tekintetében, érezhető a beszédében, látható a tetteiben. Beszéde hangsúlyt és néha hevességet nyer. A nemes érzés, mely lelkesíti, erőt és emelkedettséget ad neki. Az emberiség gyengéd szeretete hatja át, s így beszédével átadja lelkének felindulásait. Nagylelkű nyíltságának van valami megmagyarázhatatlan varázsa, mely erősebb, mint a többi emberek mesterkélt ékesszólása. Vagy talán ő az egyedüli igazán ékesszóló, hiszen csak meg kell mutatnia, amit érez, s máris közölte azokkal, akik hallgatják.

Minél többet gondolok rá, annál inkább úgy találom, hogy ha ily módon tettre váltjuk a jótéteményt, s ha jó vagy rossz eredményeinkből következtetünk okaikra, akkor kevés az a hasznos ismeret, melyet ne lehetne egy fiatalember elméjében kimüvelni. Mindazon az igazi tudáson kívül, mely megszerezhető a kollégiumokban, ő ráadásul egy még fontosabb tudományt fog elsajátítani, amely nem egyéb, mint e szerzemény alkalmazása az életben. Lehetetlen, hogy ha ennyi érdeklődéssel viseltetik embertársai iránt, idejében meg ne tanulja cselekedeteik, ízlésük és kedvteléseik mérlegelését, és hogy általában igazabban ne értékelje azt, ami hozzájárulhat az emberek boldogságához, vagy árthat neki, mint ahogy azok értékelik, akik senki iránt sem viseltetnek érdeklődéssel, s így senkiért sem tesznek semmit. Akik mindig csak a maguk ügyeit intézik, túl szenvedélyesek ahhoz, hogy higgadtan ítélhessék meg a dolgokat. Mindent csak magukkal hoznak kapcsolatba, s a jó meg a rossz fogalmát a saját érdekükhöz szabják, minek következtében egy sereg nevetséges előítélettel tömik meg agyukat. Mindabban, ami csak a legcsekélyebb mértékben veszélyezteti érdekeiket, tüstént az egész világmindenség összeomlását látják.

Terjesszük ki az önszeretetet a többi lényekre, s akkor erénnyé alakítjuk át! Nincs oly emberi szív, amelyben ez az erény ne vert volna gyökeret! Minél kevésbé függ gondoskodásunk tárgya közvetlenül mitőlünk, annál kevésbé kell tartanunk az egyéni érdek illúziójától. Minél inkább általánosítjuk ezt az érdeket, annál igazságosabbá válik, hiszen az emberi nem szeretete nem más mibennünk, mint az igazságosság szeretete. Akar-

juk-e hát, hogy Emil szeresse az igazságot, s akarjuk-e, hogy megismerje? Tartsuk őt mindig távol önmagától az ügyes-bajos dolgokban! Minél inkább szenteli gondoskodását mások boldogságának, gondoskodása annál inkább lesz felvilágosult és bölcs, s ő annál kevésbé fogja elvéteni, hogy mi a jó, és mi a rossz. De ne tűrjük sohasem, hogy elvakult módon kivételezzen, egyedül a személyekre vagy igazságtalan elfogultságra való tekintettel! De miért is ártana az egyiknek a másik szolgálata érdekében? Csöppet sem fontos neki, hogy kinek jut nagyobb boldogság osztályrészül, hiszen csak az a fontos, hogy hozzájáruljon az összesség minél nagyobb boldogságához. A bölcs ezt az érdeket tartja az egyéni érdek után elsősorban szem előtt, mert mindenki a maga fajának része, nem pedig egy másik egyéné.

Hogy a könyörületességet ne engedjük gyengeséggé fajulni, általánosítani kell és kiterjeszteni az egész emberi nemre. Így aztán csak akkor engedjük át magunkat neki, ha összhangban van az igazságossággal, mert az összes erények közül az igazságosság járul hozzá leginkább az emberek közös jólétéhez. Az ésszerűség és a magunk iránt való szeretet is azt diktálja, hogy fajtánkon még nagyobb mértékben kell szánakoznunk, mint felebarátunkon. A gonoszok iránt érzett szánalom pedig igen nagy kegyetlenség az emberek iránt.

Egyébiránt nem szabad megfeledkezni arról, hogy mindazok az eszközök, melyek segítségével növendékemet ilyen módon kivetem önmagából, mégis mindig közvetlen kapcsolatban vannak vele. Hiszen nemcsak hogy benső gyönyörérzést eredményeznek, hanem – miközben jótékonnyá teszem mások javára – a saját okulásán munkálkodom.

Előbb az eszközöket adtam meg, most megmutatom a hatásukat. Mily nagyszabású távlatokat látok lassan-lassan megnyílni fejében! Micsoda magasztos érzelmek fojtják el szívében a kisszerű szenvedélyek csíráját! Mily szabatos ítélőképesség! Mily pontos értelmet látok kiformálódni benne ápolt hajlamaiból, valamint a tapasztalatból, amely egy nagy lélek szándékait a lehetőségek szűk határai közé összpontosítja. Ebből a tapasztalatból következik, hogy ez a többieknél magasabb rendű ember nem képes őket a maga színvonalára emelni, de le tud szállni az ő színvonalukra! Az igazságosság igazi elvei, az igazi szépség mintaképei, a lények közötti valamennyi kapcsolat, a rendre vonatkozó valamennyi fogalom bevésődik tudatába. Minden dolognak látja a helyét s azt az okot is, amely onnan eltéríti. Látja, hogy mi tehet jót, s azt is, hogy mi akadályozza. Anélkül, hogy átélte volna az emberi szenvedélyeket, ismeri káprázatukat, működésüket.

Előrehaladok, mert a dolgok szükségképpen magukkal rántanak, de azért nem akarom megbolygatni az olvasó ítélőképességét. Már jó ideje az agyrémek birodalmában látnak engem, de én őket még mindig az előítéletek birodalmában látom. Erőteljesen eltávolodtam a parlagi nézetek-

től, de azért szüntelenül jelen vannak elmémben. Vizsgálgatom őket, elmélkedem rajtuk, nem azért, hogy nyomukba szegődjem, sem azért, hogy kerüljem őket, hanem hogy az érvek mérlegére tegyem. Valahányszor arra késztet az ész, hogy eltérjek tőlük, előre tudom, mert a tapasztalat már felvilágosított, hogy olvasóim nem fogják példámat követni. Tudom, hogy ők makacsul csak azt képzelik lehetségesnek, amit látnak, s ezért a fiatalembert, akit itten ábrázolok, képzeletbeli, sőt fantasztikus lénynek fogják venni, mert eltér azoktól a lényektől, akikhez ők hozzámérik. Arra nem gondolnak, hogy bizony eltérőnek kell lennie, hiszen teljesen másként nevelkedett, homlokegyenest ellenkező érzelmek hatása alatt, egészen más oktatás alanyaként, mint ők, s így, ha őhozzájuk hasonlítana, jóval meglepőbb lenne, mint az a tény, hogy olyan, amilyennek én feltételezem. Nem az ember embere ő. Ő a természet embere. Kétségtelen, hogy az ő szemükben bizony idegennek kell lennie.

Mikor ebbe a műbe belefogtam, semmi olyan feltevéssel sem éltem, melyet ne tudna bárki is éppúgy megfigyelni, mint jómagam. Van ugyanis egy pont, nevezetesen az ember születése, ahonnan mindnyájan egyként indulunk el. Azonban, minél inkább haladunk előre, én, hogy a természetet ápoljam, ti pedig, hogy megrontsátok, annál inkább távolodunk egymástól. Az én növendékem hatesztendős korában alig különbözött a tieitektől, mert még nem volt időtök arra, hogy eltorzítsátok. Most azonban már semmi hasonlatosság sincs közöttük, s ha nemhiába végeztem gondoskodásaimat, akkor a beteljesült férfikor, melyhez immár közeledik, tökéletesen különböző formában kell hogy mutassa. A szerzett dolgok mennyisége talán egyenlő mindkét oldalon, de semmi hasonlatosság sincs közöttük. Meglepődtök, hogy az egyikben magasztos érzéseket találtok, míg a többiekben a legapróbb csírája sincs ezeknek. Ám vegyétek tekintetbe azt is, hogy ez utóbbiak már valamennyien filozófusok és teológusok, amikor Emil még azt sem tudja, mi fán terem a filozófia, s még említést sem hallott Istenről.

Ha tehát azt mondanák nekem, hogy abból, amit én felteszek, semmi sem létezik, mert a fiatalemberek másmilyenek, szenvedélyeik ilyenek meg amolyanok, ezt vagy azt teszik, akkor ez olyan, mintha tagadnák, hogy a körtefa valaha is nagy fa lehet, hiszen kertjeinkben csak törpefa formájában látható.

Arra kérem ezeket a bírákat, akik oly készek a bírálatra, vegyék tekintetbe, hogy amit itten mondanak, én éppolyan jól tudom, mint ők. Bizonyára hosszasabban elmélkedtem is rajta, s mivel semmi érdekem, hogy ámítsam őket, jogom van követelni, hogy legalább arra szakítsanak időt maguknak, hogy megkeressék, miben tévedek. Vizsgálják meg jól az emberi alkatot, kísérjék figyelemmel a szív első megmozdulásait ilyen vagy amolyan körülmények között, hogy láthassák, mennyire különbözhet az egyik egyén a másiktól a nevelés jóvoltából! Aztán hasonlítsák össze az

én nevelésemet az általam elért eredménnyel, s mondják meg, hogy miben volt helytelen az elgondolásom! Semmi ellenvetésem sem lesz.

Ami még határozottabbá teszi véleményemet és, azt hiszem, határozottságomat megbocsáthatóbbá, nem más, mint hogy nem adom át magam a rendszeralkotás szellemének, a lehető legritkábban élek következtetésekkel, mert csak a megfigyelésben bízom. Nem arra helyezkedem, amit elképzeltem, hanem arra, amit láttam. Igaz, hogy tapasztalásaimmal nem zárkóztam be egyetlen város falainak övezetébe, sem az emberek egyetlen osztályába. Annyiféle néposztályt és annyiféle népet hasonlítottam össze, amennyit csak láthattam életemben, melyet megfigyelésükkel töltöttem el. Töröltem mint mesterkéltet azt, ami az egyik néphez tartozott, de a másikhoz nem, az egyik társadalmi helyzethez, de a másikhoz nem. Csak azt tekintettem vitathatatlanul az emberhez tartozónak, ami minden emberben közös, bármely életkorban, bármely rangban és bármely nemzetben a világon.

Ha aztán e szerint a módszer szerint elkísértek gyermekkorától fogva egy fiatalembert, aki nem nyer majd határozott formát, s aki a lehető legkevésbé függ majd másnak a tekintélyétől és nézetétől, vajon szerintetek az én növendékemhez vagy a tieitekhez fog-e leginkább hasonlítani? Ez itt a kérdés, gondolom, ezt kell megoldani, hogy megtudjuk, vajon tévutakon jártam-e.

Az ember nem egykönnyen kezd gondolkodni. De mihelyt elkezdi, nem hagyja abba többé. Aki már gondolkodott, mindig gondolkodni fog, s mihelyt az értelmet az elmélkedésen köszörültük, nem marad többé nyugalomban. Azt hihetnők tehát, hogy én túl sokat vagy túl keveset elmélkedem, hogy az emberi szellem természeténél fogva nem oly kész a megnyilatkozásra, s miután olyan könnyedséggel ruháztam fel, amilyennel nem rendelkezik, túlságosan sokáig tartom bezárva olyan eszmekörben, amelyből már előzőleg ki kellett lépnie.

De fontoljátok meg mindenekelőtt, hogy amikor a természet emberét akarjuk megformálni, nem arról van szó, hogy vadembert csináljunk belőle, s hogy száműzzük az erdő mélyére. Hanem arról, hogy neki, akit a társadalom forgatagába zártak, elegendő, ha nem hagyja magát belesodortatni az emberek szenvedélyeitől és nézeteitől. A szemével lásson, a szívével érezzen! Semmiféle tekintély se kormányozza őt, csak a saját értelmének tekintélye! Világos, hogy ebben a helyzetben a tárgyak sokasága, amelyek megkapják, a gyakori érzelmek, melyek hatnak rá, a valódi szükségleteinek kielégítését célzó különböző eszközök sok fogalmat alakítanak ki benne, amilyenek egyébként nem lennének benne, vagy amelyeket csak lassabban szerzett volna meg. Az elme természetes haladása meggyorsul, de nem lendül ki kerékvágásából. Ugyanaz az ember, aki szükségképpen ostoba az erdőben, okossá és értelmessé válik a városban, ha emitt egyszerű szemlélő. Semmi sem alkalmasabb arra, hogy valakit bölccsé te-

gyen, mint azok a bolondságok, melyeket lát, de nem vesz bennük részt. De még az is, aki részt vesz bennük, ugyancsak okul, föltéve, hogy nem hagyja magát rászedni, és nem viszi bele azoknak a tévedését, akik elkövetik ezeket.

Fontoljátok meg azt is, hogy képességeink az érzékelhető dolgokra korlátoznak bennünket, s így jóformán semmi befolyást sem engedünk a filozófia elvont fogalmainak s a tisztára intellektuális eszméknek. Ahhoz, hogy ezt elérhessük, az kell, hogy vagy kiszabadítsuk magunkat a testből, amelyhez oly erős kötelékek fűznek, vagy pedig egyik tárgyról a másikig fokozatos és lassú haladást tegyünk, vagy pedig hogy hirtelen hágjuk át – úgyszólván egyetlen ugrással – a közbülső szakaszt, mégpedig olyan óriáslépéssel, melyre a gyermek nem képes. Ilyenkor még a felnőttnek is nem egy különleges fokozatra van szüksége. Az első elvont fogalom az első e fokozatok közül. Számomra valóságos kín azonban nézni, miképpen állítják fel ezeket a fokozatokat.

A felfoghatatlan Lény, amely mindent átölel, amely mozgásba hozza a világot, és a lények teljes rendszerét formálja, sem szemünkkel nem látható, sem kezünkkel nem tapintható. Kibúvik minden érzékünk alól. A mű megmutatkozik, de a munkás elrejtőzik. Nem kis dolog megismerni végül, hogy létezik, s ha mégis eljutunk idáig, ha kérdezzük magunkban: milyen ő? hol van ő? elménk belegabalyodik, eltéved, és nem tudunk többé mit gondolni.

Locke úgy kívánja, hogy kezdjük előbb a szellemek tanulmányozásán, s aztán térjünk át a testekére. Ez a módszer a babona módszere, az előítéleteké, a tévelygésé, nem az ész módszere, és nem is a jól elrendezett természeté. Annyi ez, mint betömni szemünket, s aztán látni tanulni. Előzőleg hosszasan kell a testeket tanulmányoznunk, hogy igazi fogalmat alkothassunk magunknak a szellemekről, s hogy gyaníthassuk létezésüket. Az ellentétes sorrend csak arra jó, hogy a materializmust megalapozza.

Mivelhogy érzékeink a mi ismereteink elsődleges szerszámai, a testi és érzékelhető lények az egyedüliek, melyekről közvetlen fogalmaink lehetnek. Ennek a szónak, hogy *szellem,* semmi értelme sincs annak számára, aki nem filozofált. A nép és a gyermek szemében egy szellem nem más, mint egy test. Képzeletükben szellemek tanyáznak, kiabálnak, beszélnek, verekednek, zajt csapnak. Márpedig lássuk be, hogy azok a szellemek, melyeknek karjuk és nyelvük van, nagyon hasonlítanak a testekre. Ez az, amiért a világ valamennyi népei, még a zsidókat sem kivéve, testi isteneket alkottak maguknak. Mi magunk is ilyen kifejezéseinkkel: Szellem, Szentháromság, Személy, nagyobbára igazi antropomorfisták vagyunk. Igaz, hogy arra tanítanak bennünket, hogy azt mondjuk: Isten mindenütt van. Csakhogy azt is hisszük, hogy a levegő mindenütt van, legalábbis a mi légkörünkben. A *szellem* szó pedig eredetileg maga is csak annyit jelent, hogy *lélegzet, szellő.* Mihelyt rászoktatjuk az embereket arra, hogy

szavakat mondjanak anélkül, hogy megértenék, tüstént könnyűvé válik azt mondatni velük, amit akarunk.

A többi testekre való hatásunk tudata kezdetben el kellett, hogy hitesse velünk, hogy amikor ők hatottak ránk, hasonló módon történt ez, mint ahogyan mi hatunk őreájuk. Így az ember azzal kezdte, hogy megelevenített minden lényt, melynek hatását érezte. Mivel aztán érezte, hogy ő maga kevésbé erős, mint e lények legtöbbike, s mivel hatalmuk korlátait nem ismerte, határtalannak gyanította azt, és istenekké alakította őket, mihelyt testeket csinált belőlük. Az első korok folyamán az emberek mindentől megrémültek, és nem láttak a természetben semmit holtnak. Az anyag eszméje nem kevésbé lassan alakult ki bennük, mint a szellem eszméje, mert az előbbi eszme maga is absztrakció. Így népesítették be a mindenséget érzékelhető istenekkel. A csillagoknak, a szeleknek, a hegyeknek, a folyóknak, a fáknak, a városoknak, még a házaknak is, mindennek megvolt a maga lelke, istene, élete. Lábán házi istenei, a vademberek bálványai, a négerek fétisei, a természet és az emberek mindmegannyi alkotásai voltak a halandók első istenségei. A sokistenhit volt első vallásuk, a bálványimádás első istentiszteletük. Csak akkor voltak képesek egy egyetlen istent elismerni, amikor eszméiket mindinkább általánosították, s vissza tudtak nyúlni egy első okra, a lények teljességének rendszerét egyetlen eszme köré tudták csoportosítani, azaz értelmet tudtak adni a *szubsztancia* szónak, amely alapjában véve a legnagyobb absztrakció. Tehát minden gyermek, aki Istenben hisz, szükségképpen bálványimádó, vagy legalábbis antropomorfista. És ha a képzelet meglátta már Istent, nagyon ritka dolog, hogy az értelem felfogja. Íme, éppen ez az a tévedés, ahová Locke sorrendje vezet.

Ha eljutottunk – nem tudom, miképpen – a szubsztancia elvont eszméjéhez, azt látjuk, hogy egyetlen szubsztancia elismeréséhez összeférhetetlen és egymást kizáró tulajdonságokat kell róla feltételeznünk, amilyen a gondolat és a kiterjedés, melyek közül az egyik lényegénél fogva osztható, a másik viszont kizár minden oszthatóságot. Világos egyébként, hogy a gondolat, vagy ha tetszik, az érzelem, ősi tulajdonság, és elválaszthatatlan a szubsztanciától, amelyhez tartozik. Ugyanez áll a kiterjedésre a maga szubsztanciájával kapcsolatban. Következik ebből, hogy azok a lények, amelyek elvesztik eme tulajdonságok egyikét, elvesztik a szubsztanciát is, amelyhez az illető tulajdonság tartozik. Következésképpen a halál csak szubsztanciák szétválása, a lények pedig, amelyekben e két tulajdonság egyesül, két oly szubsztanciából állnak, amelyekhez e két tulajdonság tartozik.

Mármost fontoljátok meg, mekkora távolság marad még a két szubsztancia fogalma és az isteni természet fogalma között, lelkünk testünkre való hatásának érthetetlen fogalma és Isten valamennyi létezőre való hatásának fogalma között. A teremtés, a megsemmisítés, a mindenütt jelen-

valóság, az örökkévalóság, a mindenhatóság, azaz az isteni járulékok eszméi, mindezek oly eszmék, melyeket csak igen kevés embernek adatott meg olyan zavarosan és olyan homályosan látni, mint amilyenek, holott a nép szemében korántsem homályosak, mert hát semmit sem ért meg belőlük. De hogyan bukkannak fel majd teljes erővel, azaz teljes homályukkal annak az ifjúnak a lelkében, akit még az érzékek kezdetleges műveletei foglalkoztatnak, s aki csak azt fogja fel, amit meg is foghat? Hiába nyílnak meg körülöttünk körös-körül a végtelen szakadékok, a gyermek egyáltalán nem képes megrémülni tőlük. Gyenge szemével képtelen a mélységet kifürkészni. A gyermeknek minden végtelen. Semminek sem tud korlátokat szabni. Nem mintha a mércét szabnák túl hosszúra. Az értelmük az rövid. Sőt azt is észrevettem, hogy a végtelent inkább az előttük ismeretes kiterjedéseken innen veszik, semmint azokon túl. Egy mérhetetlen tér becslését inkább lábukkal, semmint szemükkel végzik. Számukra ez a tér nem terjed messzibbre, mint ameddig a szemük ellát, de messzibbre terjed, mint amennyire menni tudnak. Ha az Isten hatalmáról beszélnek nekik, úgy vélik majd, hogy csaknem olyan erős, mint az ő édesapjuk. Számukra minden lehető dolognak a mértéke az ő ismeretük, s ezért amit mondanak nekik, mindig kisebbnek ítélik annál, amit tudnak. Ilyenek a tudatlanság és a gyenge szellem természetes ítéletei. Ajax nem mert volna Akhilleusszal megmérkőzni, de Jupitert harcra hívta ki, mert Akhilleuszt ismerte, míg Jupitert nem. Egy svájci paraszt, aki a leggazdagabb embernek hitte magát, s akinek igyekeztek megmagyarázni, mi az a király, büszke ábrázattal kérdezte, vajon lehet-e a királynak száz tchene a hegyekben.

Előre látom, hány olvasómat meglepi majd, hogy végigkísérem növendékem első életkorát anélkül, hogy vallásról beszélnék neki. Tizenöt éves korában még nem tudta, hogy van-e lelke, s lehetséges, hogy tizennyolc éves korában sincs még itt az ideje, hogy megtudja. Ha ugyanis a kelleténél korábban tudja meg, kiteszi magát annak a kockázatnak, hogy sohasem fogja megtudni.

Ha a bosszantó butaságot kellene lefestenem, akkor vaskalapos pedagógus képében festeném, amint gyermekeknek a katekizmust tanítja. Ha meg akarnék bolondítani egy gyermeket, arra kényszeríteném, hogy a katekizmus felmondása közben magyarázza meg, hogy mit mond. Erre ti azt hozzátok föl ellenvetésül, hogy a kereszténység legtöbb dogmája hittitok, s azt várni, míg az emberi elme képes lesz azokat megérteni, nem annyit jelent, mint megvárni, míg a gyermekből felnőtt lesz, hanem annyi, mint az ember megsemmisülését várni. Erre mindenekelőtt az válaszolom, hogy vannak hittitkok, melyeket nemcsak hogy lehetetlen az embernek megértenie, hanem még hinnie is lehetetlen, s nem hinném, hogy bármit is nyernénk vele, ha a gyermeknek tanítjuk, hacsak nem azzal a szándékkal, hogy idejekorán megtanuljon hazudni. Sőt amondó vagyok, hogy a

hittitkok elismeréséhez legalább annyit kellene megérteni, hogy érthetetlenek. A gyermek azonban még ezt sem képes felfogni. Olyan életkorban, amidőn minden titokzatos, a szó legszorosabb értelmében vett titok nem létezhet.

Hinni kell Istenben, hogy üdvözülhessünk. Ez a helytelenül értelmezett dogma az alapelve a vérengző világnézeti türelmetlenségnek, valamint oka mindama hiábavaló tanításoknak, melyek halálos csapást mérnek az emberi észre, amidőn arra szoktatják, hogy szavakkal érje be. Kétségtelen, hogy az örök üdvösség kiérdemlése végett egyetlen pillanatot sem szabad elmulasztani. Ám ha elnyerése érdekében elegendő, ha bizonyos szavakat ismételgetünk, akkor nem tudom, mi tart vissza bennünket attól, hogy az eget seregélyekkel és szarkákkal népesítsük be, csakúgy, mint gyermekekkel.

A hit kötelező volta annak lehetőségét feltételezi. A filozófusnak, ha nem hisz, nincs igaza, mert rosszul használja fel az észt, melyet kiművelt, s mert félredobja az igazságokat, melyeket módjában áll megérteni. Mit hisz azonban az a gyermek, aki a keresztény hitet vallja? Azt, amit fölér ésszel. De oly kevéssé érti azt, amit elmondatnak vele, hogy ha az ellenkezőjét mondjátok neki, azt is éppoly szívesen fogja magáénak vallani. A gyermekek hite és sok felnőtté is földrajzi kérdés. Talán azért kapnak majd jutalmat, mert nem Mekkában, hanem Rómában születtek? Az egyiknek azt mondják, hogy Mohamed az Isten prófétája, és ő azt mondja, hogy Mohamed az Isten prófétája. A másiknak azt mondják, hogy Mohamed csaló, és ő azt mondja, hogy Mohamed csaló. Mindegyikük azt állította volna, amit a másik állít, ha helyet cseréltek volna. Lehet-e kiindulnunk két ily hasonló készségből avégett, hogy az egyiket a paradicsomba, a másikat meg a pokolba küldjük? Amidőn egy gyermek azt mondja, hogy ő hisz az Istenben, akkor nem az Istenben hisz, hanem Péternek hisz vagy Jakabnak, akik azt mondják neki, hogy van valami, amit Istennek neveznek. És ezt Euripidész módján hiszi:

> Ó, Jupiter! mert rólad egyebet
> Nem tudok én, csak a te nevedet.[14]

Azt hirdetjük, hogy egyetlen olyan gyermeket sem fosztanak meg az örök boldogságtól, aki az öntudatosodás kora előtt halt meg. A katolikusok ugyanezt hiszik minden gyermekről, aki a keresztségben részesült, még akkor is, ha még csak nem is hallott Istenről. Vannak tehát esetek, amikor istenhit nélkül üdvözülhetünk. Ezek az esetek akkor állnak elő,

---

[14] Plutarkhosz: *Értekezés a szeretetről.* Így kezdődött eredetileg a *Menalipposz*-tragédia, de az athéni nép zajongása arra kényszerítette Euripidészt, hogy ezt a kezdetet megváltoztassa.

amikor – akár a gyermekkorban, akár a téboly állapotában – az emberi elme képtelen az istenség felismeréséhez szükséges műveletekre. Az egész különbség – melyet ebben a tekintetben köztetek és énköztem látok – abban áll, hogy szerintetek a gyermeknek hétéves korában megvan ez a képessége, míg én még tizenöt éves korában sem tulajdonítok ilyent neki. Akár igazam van, akár nem, most nem hitcikkelyről van szó, hanem egyszerű természetrajzi megfigyelésről.

Ugyanennél az elvnél fogva világos, hogy azt az embert, aki öregkoráig eljutott anélkül, hogy hinne Istenben, nem fosztják meg ezért Isten másvilági jelenlététől, hacsak vaksága nem volt szándékos, s én amondó vagyok, hogy az nem mindig szándékos. Ti is megengeditek ezt az őrülteknek, akiket betegség foszt meg szellemi képességeiktől, de nem emberi mivoltuktól, következésképpen Teremtőjük jótéteményeire való jogaiktól sem. Miért ne engednénk meg tehát azokra nézve is, akik gyermekkoruktól fogva elkülönülnek minden társadalomtól, s az értelem híján, melyet csak az emberekkel való érintkezésben lehet megszerezni, bizonyára teljességgel a vadember életét élik?[15] Lehetetlenség ugyanis, s ez bizonyított tény, hogy egy ilyesfajta vadember valaha is fölemelhesse elméjét az igazi Isten ismeretéig. Az ész azt mondja nekünk, hogy az ember csak az akaratával elkövetett hibákért büntethető, s hogy a leküzdhetetlen tudatlanság nem róható fel vétkéül. Ebből következik, hogy az örök igazságosság színe előtt minden ember – aki hinne, ha megvolnának az arra való ismeretei – hivőnek veendő, s csak azokat a hitetleneket bünteti meg, akiknek szíve bezárul az igazság előtt.

Óvakodjunk, nehogy azoknak hirdessük az igazságot, akik képtelenek megérteni, mert ez annyi lenne, mint a tévedést tenni helyébe. Jobb volna, ha semmilyen fogalmunk sem lenne az istenségről, mintsem hogy alantas, fantasztikus, becsmérlő s hozzá méltatlan fogalmaink legyenek. Kisebb a baj, ha félreismerjük, mint ha sértegetjük. Jobban szeretném, mondja a jó Plutarkhosz, ha azt hinnék, hogy Plutarkhosz egyáltalán nem létezik, mintha azt mondanák, hogy Plutarkhosz igazságtalan, irigy, féltékeny és olyannyira zsarnok, hogy többet követel, mint amennyinek elvégzését lehetővé teszi.

Az istenségről való torzított képeknek, melyeket a gyermekek elméjébe vésnek, az a nagy bajuk, hogy egész életükön keresztül bennük maradnak, s mire felnőttekké válnak, nem tudnak elképzelni más Istent, csak a gyermekek Istenét. Láttam Svájcban egy derék és jámbor családanyát, akinek annyira meggyőződésévé vált ez az elv, hogy fiát zsenge korában egyáltalán nem akarta vallásra tanítani, mert félt, hogy beéri

[15] Az emberi szellem természetes állapotáról és haladásának lassú voltáról, lásd *Az egyenlőtlenségről* szóló értekezésem első részét.

majd ezzel a nagyjában való ismerettel, s ha majd elméje kinyílt, a jobb okulást el fogja hanyagolni. Ez a gyermek sohasem hallott másként beszélni Istenről, mint áhítattal meg mély tisztelettel, s mihelyt ő maga óhajtott beszélni róla, azonnal csendre intették, mintha ránézve valami túlságosan magasztos és túlságosan nagyszabású tárgyról lett volna szó. Ez a tartózkodás felingerelte kíváncsiságát, hiúsága alig várta már a pillanatot, amikor megismerheti ezt a misztériumot, melyet oly igen nagy gonddal rejtegettek előle. Minél kevesebbet beszéltek neki Istenről, annál kevésbé tűrték, hogy ő maga beszéljen róla, őt viszont annál inkább foglalkoztatta: Istent látta mindenütt ez a gyermek. A meggondolatlan és erőltetett titokzatosság ezen módját illetően én csak attól tartok, hogy ha egy fiatalember képzeletét túlságosan felhevítjük, a fejét is elcsavarhatjuk, s végül is vakbuzgóvá tesszük, s nem hívővé.

No de Emilemet illetően ne féljünk semmi effélétől! Ő állhatatosan eltereli figyelmét mindarról, ami képességeit meghaladja. A legmélyebb közönnyel hallgatja mindazt, amit nem ért meg. Mennyi minden van, amire ezt szokta mondani: Nem tartozik ez rám, s így ha eggyel több van ilyesmiből, nem nyugtalanítja. Amikor nyugtalanítani kezdik ezek a nagy kérdések, nem azért teszi, mert beszélni hallott róluk, hanem azért, mert természetes értelmi fejlődése ebbe az irányba tereli vizsgálódásait.

Láttuk, milyen úton közeledik a művelt emberi szellem ezekhez a rejtelmekhez, s én bizony hajlandó vagyok kijelenteni, hogy a társadalom kebelében természetszerűleg csak előrehaladott életkorban jut el odáig. Mivel azonban ugyanabban a társadalomban elkerülhetetlen okok vannak, melyek révén a szenvedélyek kifejlődése meggyorsul, a természet rendjéből valóban kizökkennénk, s az egyensúly felborulna, ha nem gyorsítjuk ugyanakkor az értelem haladását is, mert az értelemnek kell a szenvedélyeket szabályoznia. Ha nem vagyunk képesek mérsékelni egy túlságosan sebes fejlődést, akkor ugyanazzal a sebességgel kell vezetnünk mindazokat, akik beleesnek. Ügyelnünk kell, nehogy a rend megbomoljon! Aminek együtt kell haladnia, annak nem szabad kettéválnia. Az ember teljes egészében tapadjon élete minden egyes pillanatához, s nehogy az egyik pontban emezt a képességét, a másik pontban viszont amazt a képességét mutogassa!

Mily nehézséget látok itt feltornyosulni! Csak növeli ezt a nehézséget, hogy nem annyira a dolgokban van, mint inkább azoknak az embereknek kishitűségében, akik nem merik megoldani. Kezdjük azzal, hogy legalább szembe merünk nézni vele. A gyermeknek apja vallásában kell nevelkednie. Mindenkor igen jól bizonyítják neki, hogy ez a vallás, bármelyik legyen is, az egyedüli igaz vallás, és hogy a többi vallások valamennyien csak szertelenségek és képtelenségek. E tekintetben az érvek ereje teljességgel attól az országtól függ, ahol kimondják őket. A török bizonyára nevetségesnek tartja a keresztény vallást Konstantinápolyban.

De menjen csak Párizsba, s nézze meg, milyennek találják ottan a mohamedanizmust! A közvélemény elsősorban vallási kérdésekben szokott diadalmaskodni. De mi, akik éppen a közvélemény igáját akarjuk lerázni minden téren, mert semmit sem akarunk adni a tekintélyre, s mert semmi olyant sem akarunk Emilünknek tanítani, amit bármelyik országban akár önmagától is meg ne tanulhatna, mi, mondom, vajon melyik vallásban neveljük őt? melyik szektába sorozzuk a természet emberét? A válasz nagyon is egyszerű, gondolom. Nem sorozzuk őt sem ebbe, sem amabba, hanem olyan helyzetbe juttatjuk, hogy kiválaszthassa azt, amelyhez az esze vezeti, amikor a legjobban használja.

Incedo per ignes
Suppositos cineri doloso.

Egyre megy! Hiszen eddig is a buzgalom és a jóhiszeműség pótolták nálam az óvatosságot. Remélem, hogy ezek a biztosítékok, ha szükségem lesz ismét rájuk, nem fognak elhagyni. Olvasóim, ne féljetek attól, hogy az igazság barátjához méltatlan elővigyázatossággal fogok élni. Jelszavamat sohasem fogom elfelejteni. Ám nekem nagyon is szabad bizalmatlannak lennem ítéleteimben. Ahelyett, hogy elmondanám itt nektek azt, amit jómagam gondolok, elmondom azt, amit egy nálam értékesebb ember gondolt. Kezeskedem, hogy az itt közlendő tények igazak, s hogy valóban megtörténtek annak az írásnak a szerzőjével, melyet most idemásolok. A ti dolgotok megállapítani, vajon kiolvashatók-e belőle hasznos gondolatok a szóban forgó témát illetően. Nem javaslom nektek szabályul másnak a nézetét és a magamét sem. Megvizsgálás végett tárom elétek.

„Harminc esztendeje történt egy itáliai városban, hogy egy oda kívándorolt fiatalember a legmélyebb nyomorba jutott.. Kálvinistának született, de holmi szeleburdiságból, mivel támasz nélküli szökevény volt idegen országban, más hitre tért, hogy kenyérhez jusson. Volt ebben a városban egy menedékhely áttérni szándékozók számára. Sikerült is oda bejutnia. Felvilágosították a vallási vita mibenléte felől, s ezzel olyan kételyeket oltottak belé, melyek nem voltak meg benne. Megtanították a rosszra, melyet nem ismert. Új dogmákról hallott, még újabb „erkölcsöknek" volt tanúja, s már azon volt, hogy áldozatukul esik. Meg akart szökni, erre bezárták. Panaszt emelt, mire megbüntették panaszáért. Ki volt szolgáltatva zsarnokainak: gonosztevőként kezelték, amiért nem akart engedni a bűnnek. Szívének lelkiállapotát elképzelhetik mindazok, akik tudják, hogy az erőszak és az igazságtalanság okozta első megpróbáltatás mennyire fel tudja ingerelni egy tapasztalatlan ifjú szívét. Könnyei csak úgy patakzottak a dühtől, fojtogatta a méltatlankodás. Segítségért könyörgött az éghez, az emberekhez, elpanaszolta baját mindenkinek,

de senki sem hallgatta meg. Csak hitvány cselédeket látott maga körül, alárendeltjeit annak a becstelennek, aki kínozta őt, vagy pedig cinkosokat ugyanabban a gaztettben. Ezek gúnyolódtak ellenállásán, s arra ingerelték, hogy kövesse az ő példájukat. Elveszett volna, ha nem akad egy tisztességes papi ember, aki valamilyen ügyben érkezett oda a menedékhelyre, s akitől alkalma volt titokban tanácsot kérni. A pap szegény volt, és szüksége volt mindenkire. De az elnyomottnak még nagyobb szüksége volt őreá. Habozás nélkül segítette menekülésében, megkockáztatva, hogy egy veszedelmes ellenséget szerez magának."

„A fiatalember megmenekült a bűntől, hogy a nincstelenségbe jusson. Sikertelenül küzdött a sorsa ellen, majd egy pillanatra azt hitte, hogy maga alá gyűri azt. Amidőn első ízben csillant meg előtte a szerencse, megfeledkezett bajairól és pártfogójáról. Ezért a hálátlanságért hamar megbűnhődött. Minden reménye szertefoszlott. Hiába lelt támaszra ifjú mivoltában, regényes gondolkodása mindent elrontott. Mivel nem volt sem elég tehetsége, sem elég ügyessége ahhoz, hogy a könnyen járható úton haladjon, mivel sem mértéktartó, sem gonosz nem tudott lenni, annyiféle dologba kapott bele, hogy a végén semmire sem jutott. Visszaesett előbbi kétségbeesésébe, kenyér nélkül, hajlék nélkül volt, s ekkor, az éhhalál küszöbén eszébe jutott jótevője."

„Visszatért hozzá, megtalálta, szíves fogadtatásban volt része. Láttára a papnak eszébe jutott egy jó cselekedet, melyet ő vitt véghez. Ilyen emlékkép mindig megörvendezteti a lelket. Természetétől fogva emberi volt ez az ember, azaz együtt érző. A maga szenvedései révén átérezte másnak a szenvedését, s a jólét korántsem keményítette meg szívét. Aztán a bölcsesség adta leckék s a felvilágosult erény megszilárdította jó természetét. Magához fogadja a fiatalembert, szállást keres neki, beajánlja, megosztja vele a mindennapiját, mely kettejük számára nemigen volt elegendő. Többet is tesz: oktatja, vigasztalja, megtanítja a balsors türelmes elviselésének nehéz mesterségére. Ti emberek, akik telve vagytok előítélettel, reméltétek volna-e mindezt egy paptól, méghozzá Itáliában?"

„Ez a tisztességes pap egy szegény szavojai káplán volt, aki egy ifjúkori kalandja miatt összezördült püspökével, s ezért átkelt a hegyeken, hogy megélhetést találjon, mivel hazájában ez hiányzott neki. Nem tartozott az utolsók közé sem értelem, sem olvasottság dolgában, s mivel külseje is érdekes volt, pártfogókra talált, akik elhelyezték egy miniszternél, hogy annak fiát nevelje. Ő azonban jobban szerette a szegénységet a függő helyzetnél, s különben sem tudta, hogyan kell viselkedni a nagyuraknál. Nem sokáig maradt nála, s amikor elhagyta, sem vesztette el a miniszter nagyrabecsülését. Mivel okosan élt, s mindenkivel megszerettette magát, azzal biztatta magát, hogy püspöke ismét kegyébe fogadja majd, és kap tőle holmi kis plébániát a hegyekben, ahol leélheti hátralevő napjait. Ez volt becsvágyának netovábbja."

„Természetes hajlama érdeklődést keltett benne a fiatal szökevény iránt, nekilátott tehát, hogy gondosan tanulmányozza. Észrevette, hogy a balsors már kikezdi a szívét, hogy a gyalázat és a megvetés elvették életkedvét, s hogy büszkesége, amely keserű nehezteléssé vált, az emberek igazságtalanságában és keményszívűségében csak bűnös természetüket láttatta vele, valamint azt, hogy az erény merő agyrém csupán. Meggyőződött róla, hogy a vallás csak álarcul szolgál az érdeknek, a szertartás pedig a képmutatás menedékéül. A körmönfont, de meddő vitákban észrevette, hogy ezek szójátékok díjául tűzik ki a paradicsomot meg a poklot. Látta, hogy az istenség magasztos és ősi eszméjét az emberek bogaras képzelődései eltorzítják. Úgy találta, hogy az istenhit érdekében le kell mondani arról az ítélőerőről, melyet Istentől kaptunk, s így ugyanazzal a megvetéssel nézte nevetséges képzelgéseinket, mint a tárgyat, melyre ezeket alkalmazzuk. Anélkül, hogy bármit is tudott volna arról, ami van, s hogy bármit is képzelt volna a dolgok létrejöttéről, elmerült a maga ostoba tudatlanságában, mély megvetéssel mindazok iránt, akik úgy gondolták, hogy többet tudnak erről, mint ő."

„Aki minden vallásról megfeledkezik, az odajut, hogy emberi kötelességéről is megfeledkezik. Ez a haladás már több mint felerészben végbement a mi szabadgondolkodónk szívében. Mindazonáltal nem volt születésénél fogva rossz gyermek, de a hitetlenség, a nyomor, amely lassanlassan elfojtotta természetét, hirtelen rántotta magával a romlásba, és nem tartogatott számára egyebet, mint a csavargók erkölcsét s az istentagadók erkölcsi felfogását."

„A már-már elkerülhetetlen baj még nem következett be a maga teljességében. A fiatalember ismeretekkel rendelkezett, nevelését nem hanyagolták el annak idején. Abban a szerencsés életkorban volt, amidőn az erjedő vér kezdi forralni a lelket anélkül, hogy kiszolgáltatná az érzékek tobzódásának. Az ő lelkének megvolt még a teljes rugalmassága. Vele született szégyenérzet és félénk természet pótolta nála a feszélyezettséget, és meghosszabbította azt a kort, amelyben ti oly nagy gonddal marasztaljátok növendéketeket. A gyűlöletes példa, melyet az állati züllés és a minden varázst nélkülöző romlottság nyújt, korántsem tüzelte képzeletét, sőt egyenesen csillapította. Az undor sokáig helyettesítette nála az erényt, hogy megőrizze ártatlanságát, amely csak szelídebb csábításoknak eshetett áldozatul."

„A pap látta a veszedelmet és a segítőeszközöket. A nehézségek cseppet sem riasztották vissza. Örömét lelte munkájában. Elhatározta, hogy befejezi, s hogy visszaadja az erénynek az áldozatot, melyet elragadott a becstelenségtől. Alaposan nekilátott terve véghezvitelének. A szép cél növelte kedvét, s buzgalmához méltó eszközöket sugalmazott neki. Bármilyen legyen is az eredmény, biztos volt benne, hogy ideje nem vész kárba. Ha csak jót akarunk tenni, mindig biztosak lehetünk a sikerben."

„A megtért hívő bizalmának megnyerését azzal kezdte el, hogy egyáltalán nem bocsátotta áruba jótéteményeit, cseppet sem vált számára alkalmatlankodóvá, sohasem prédikált neki, mindig az ő színvonalára helyezkedett, azaz kicsinyítette magát, hogy vele egyenlő legyen. Úgy érzem, megindító látvány lehetett, amidőn a komoly férfiú egy kamasz pajtásául szegődött, s az erény leszállt a szabadosság hangnemére, hogy annál biztosabban diadalmaskodjék felette. Amidőn a szeleburdi bolondos vallomásait tette, és kiöntötte szívét előtte, a pap végighallgatta, és könnyített szívén. Nem helyeselte azt, ami rossz, de érdeklődött minden iránt. Meggondolatlanul bíráló megjegyzéssel sohasem szakította félbe csevegését, s nem okozott neki szívbéli szorongást. Az ifjú azt hitte, hogy szívesen hallgatja őt, s az ebből támadt öröm növelte abbeli örömét, hogy mindent elmondhat. Így zajlott le egyetemes gyónása, pedig nem is gondolt arra, hogy bármit is meggyónjon."

„Miután a pap jól átvizsgálta érzelmeit és jellemét, világosan látta, hogy korához képest az ifjú egyáltalán nem tudatlan, csak mindent elfelejtett, amit tudnia kellene, s hogy a gyalázat, melybe a sors taszította, elfojtott benne minden érzést, hogy a jót a rossztól meg tudja különböztetni. A lealjasodásnak van egy foka, amely a lélekből kiűzi az életet. A belső hang ugyanis nem hallatja magát annak, aki csak táplálkozására gondol. Hogy megóvja a szerencsétlen ifjút ettől a lelki haláltól, melyhez már oly közel állt, azzal kezdte, hogy felébresztette benne az önérzetet és az önbecsülést. Boldogabb jövendőt vetített eléje azzal, hogy rámutatott, hogyan használja fel helyesen képességeit. Szívében a nagylelkűség szikráját élesztette azzal, hogy mások szép cselekedeteit mesélte el. Megcsodáltatta vele azokat, akik e cselekedeteket végrehajtották, s így vágyat ébresztett benne hasonló tettek után. Hogy észrevétlenül eltávolítsa tétlen és csavargó életétől, kivonatokat készíttetett vele válogatott könyvekből. Úgy tett, mintha neki lenne szüksége ezekre a kivonatokra, s ily módon a hála nemes érzését táplálta benne. Közvetve ezeken a könyveken keresztül oktatta őt. Elérte, hogy az ifjúnak kezdett ismét jó véleménye lenni önmagáról. Most már nem hitte magát minden jóra haszontalan lénynek, s már nem volt hajlamos arra, hogy a maga szemében is megvetendőnek tartsa magát."

„Egy kicsiségből megítélhetjük, hogy mekkora művészettel igyekezett ez a jótékony férfiú észrevétlenül fölemelni tanítványa szívét az aljasságból, miközben mintha nem is gondolt volna arra, hogy oktatja őt. A pap oly elismerten becsületes és oly biztos ítéletű volt, hogy sokan voltak, akik szívesebben juttatták az ő kezéhez az alamizsnát, mintsem a gazdag városi plébánosokhoz. Egy napon, amikor bizonyos pénzösszeget adtak neki, hogy ossza szét a szegények közt, a fiatalember arra a hitványságra vetemedett, hogy e jogcímen kért belőle. Nem – válaszolta a pap –, mi testvérek vagyunk, te hozzám tartozol, s a saját céljaimra nem szabad a

gondjaimra bízott letéthez nyúlnom. Aztán adott neki a saját pénzéből annyit, amennyit kért tőle. Az ilyenfajta leckék ritkán vesznek kárba olyan fiatalemberek szívében, akik nem teljesen romlottak."

„Unom már így harmadik személyben beszélni. Különben is felesleges erőfeszítés. Hiszen úgyis megéreztétek, kedves polgártársaim, hogy ez a szerencsétlen szökevény én magam vagyok. Most már úgy érzem, eléggé távol vagyok ifjúságom tévelygéseitől, és megvallhatom őket. Az a kéz pedig, amely kirántott onnan, bizony megérdemli, hogy egy kis szégyenkezés árán legalább némi tisztelettel adózzam jótetéményeinek.

„Leginkább az lepett meg engemet, hogy derék mesterem magánéletében képmutatás nélküli erényt láttam, gyengeség nélküli emberiességet, mindig egyszerű és egyenes beszédet s oly magatartást, amely mindig egybevágott a szavaival. Egyáltalán nem láttam nyugtalankodni, vajon támogatottjai járnak-e vecsernyére, vajon gyakran gyónnak-e, vajon böjtölnek-e az előírt napokon, tartózkodnak-e a húsételtől, s azt sem láttam, hogy hasonló feltételeket szabott volna nekik, melyek nélkül semmi támogatást sem remélhetünk az ájtatoskodóktól, még akkor sem, ha az éhhalál környékez."

„Megjegyzései lelkesítettek, s anélkül, hogy egy frissen megtért ember színlelt buzgalmát fitogtattam volna előtte, nemigen rejtegettem gondolkodásmódomat. De őt ez sem botránkoztatta meg. Néha már azon voltam, hogy így szólok magamban: Azért nézi el közömbösségemet az általam felvett felekezet iránt, mert látja, hogy az iránt a felekezet iránt is közömbös vagyok, amelyben születtem. Tudja, hogy megvetésem nem pártállásból származik. De mire kellett volna vélnem azt, amikor néha a fülem hallatára helyeselt a római egyház dogmáival ellenkező dogmákat, s látszólag alig tartotta valamire ennek az egyháznak valamennyi szertartását? Azt kellett volna hinnem, hogy titokban protestáns, ha kevésbé hűnek láttam volna ugyanezekhez a szokásokhoz, melyekből látszólag nem csinált valami nagy ügyet. Tudtam azonban, hogy tanú nélkül is éppolyan pontosan látta el papi feladatát, mint a közönség szeme láttára, s nem tudtam már, mire véljem ezeket az ellentmondásokat. Leszámítva azt az egy hibát, amely annak idején kegyvesztettségét okozta, s amelyből nem nagyon gyógyult ki, élete példás volt, erkölcsisége feddhetetlen, beszéde tisztességes és megfontolt. Mialatt a legnagyobb meghittségben éltem vele, napról napra mindinkább tiszteltem őt. Ennyi jóság teljesen meghódította szívemet. Nyugtalan kíváncsisággal vártam a pillanatot, amikor megtudhatom majd, hogy milyen elvre alapozta különös életének egyöntetűségét."

„Ez a pillanat nem jött el azonnal. Mielőtt megnyilatkozott volna tanítványának, igyekezett benne kicsiráztatni az ész és a jóság magvait, melyeket elhintett lelkében. A belőlem legnehezebben kiirtható valami a gőgös embergyűlölet volt, valamint bizonyos elkeseredés a világ gazdagjai

és boldogjai iránt, mintha ezek az én rovásomra lettek volna a világon, s mintha úgynevezett boldogságuk az én boldogságom bitorlásából eredt volna. Az esztelenül hiú ifjúkor, amely ágaskodik a megaláztatás ellen, nagyon is sok hajlamot adott nekem erre a haragos kedélyállapotra, s az önérzet, melyet mentorom igyekezett felébreszteni bennem, belerántott a büszkeségbe, s az embereket számomra még silányabbá tette. Iránt ku érzett megvetésemhez így még a gyűlölet is hozzájárult."

„Nem szállt szembe nyíltan ezzel a gőggel, csak megakadályozta, hogy könyörtelenséggé fajuljon. Önbecsülésemtől nem fosztott meg, csak odahatott, hogy embertársaimmal szemben kevésbé lenéző legyek. A hiú látszatot mindig eltávolította tőlem, s a mögötte rejtőző valóságos bajokat mutatta. Megtanított ilyen módon arra, hogy sajnáljam a hozzám hasonlóakat tévelygéseikért, hogy elérzékenyüljek nyomorúságukon, s inkább szánjam, mintsem irigyeljem őket. Saját gyarlóságának mély átérzése az emberek gyarlósága iránti részvétre hangolta őt, s így mindenütt észrevette, hogy az emberek a maguk és mások bűneinek áldozatai. Látta, hogy a szegények a gazdagok igájában nyögnek, a gazdagok pedig az előítéletek igájában. Hidd el nekem, mondotta, hogy illúzióink nem rejtik el előlünk bajainkat, sőt növelik azokat, mert értékessé teszik azt, aminek semmi értéke sincsen, és egy sereg hamis hiányérzetet keltenek bennünk, melyet, ha nem volnának illúzióink, nem is éreznénk. A lélek békéje a megvetésben rejlik minden iránt, ami megbolygathatja a lelket. Aki túl nagyra van az élettel, az tudja a legkevésbé élvezni, s mindig az a legnyomorultabb, aki a legmohóbban áhítozik a boldogságra."

„Ó, micsoda szomorú képek! – kiáltottam fel keserűen. Ha mindent meg kell tagadnunk magunktól, akkor mit használ, hogy megszülettünk? S ha még a boldogságot is meg kell vetnünk, akkor kicsoda lehet boldog? – Én – felelte egyszer a pap, olyan hangon, amely meglepett. – Ön? ön boldog? Oly kevéssé szerencsés, oly szegény, száműzött, üldözött, ön boldog? És ezt hogy csinálta? – Gyermekem – válaszolta –, elmondom neked szívesen."

„Erre aztán értésemre adta, hogy miután meghallgatta az én gyónásomat, most ő akar gyónni énnekem. Kiárasztom most kebledre – mondotta, miközben megölelt – szívem minden érzelmét. Látni fogsz engemet, ha nem is olyannak, amilyen vagyok, de legalább olyannak, amilyennek önmagamat látom. Ha végighallgattad majd hitvallásomat teljes egészében, ha majd jól megismered lelkem állapotát, meg fogod tudni, miért tartom magamat boldognak. Ha úgy gondolkodol, mint én, azt is megtudod, mit kell tenned, hogy te is boldog légy. Ám ezek a vallomások nem végezhetők el percek alatt. Idő kell ahhoz, hogy kifejtsem mindazt, amit az emberi sorsról meg az élet igazi értékéről gondolok. Szánjunk rá egy alkalmas órát, keressünk egy kényelmes helyet, hogy békésen átadhassuk magunkat ennek a beszélgetésnek."

„Látszott rajtam a buzgalom: máris hallani akartam. Nem későbbre, csak másnap reggelre halasztottuk az együttlétet. Éppen nyár volt, már hajnalban fölkeltünk. Elvezetett a városon kívülre, egy magas dombra, melynek lábánál a Pó folydogált. Látni lehetett folyását a maga áztatta termékeny partokon keresztül. A távolban az Alpok mérhetetlen lánca koszorúzta a tájat. A fölkelő nap sugarai már végigsiklottak a rónákon, hosszú árnyékokban terítve végig a fákat, a halmokat és a házakat a mezőkön, s ezer fény- és színárnyalattal árasztották el a legszebb képet, melyben emberi szem csak gyönyörködhetik. Mintha a természet minden pompáját kitárta volna szemünk elé, hogy témát nyújtson beszélgetésünkhöz. A béke embere egy ideig csendben szemlélgette az előttünk elterülő tárgyakat, s aztán így szólott hozzám:"

A szavojai káplán hitvallása

Gyermekem, ne várj tőlem sem tudós értekezéseket, sem mély okfejtéseket. Nem vagyok nagy filozófus, s nem is nagyon igyekszem azzá lenni. De némelykor van egy kis józan eszem, az igazságot pedig mindig szeretem. Nem akarok veled vitába szállni, meg sem kísérlem, hogy meggyőzzelek. Elegendő, ha kifejtem előtted azt, amit egyszerű szívem birtokában gondolok. Te pedig, amíg beszélek, hallgasd meg, mit mond a tied. Mindössze ennyi, amit kérek tőled. Ha tévedek, jóhiszeműen tévedek. Elég ez ahhoz, hogy tévedésemet ne bűnömül rójják fel. Ha te ugyanilyen módon tévednél, alig okoznál bajt tévedéseddel. Az ész, ha jól sejtem, közös tulajdonunk, s egyformán érdekünk, hogy reá hallgassunk. Miért ne gondolkodnál tehát éppen úgy, mint jómagam?

Szegénynek és parasztnak születtem. Társadalmi állapotom arra rendelt, hogy a földet műveljem. Szebbnek vélték azonban, ha a papi mesterségben tanulom meg a kenyérkeresést, és módját ejtették, hogy tanulhassak. Bizonyára sem a szüleim, sem én nemigen gondoltunk arra, hogy mi is ebben a jó, az igazi, a hasznos, hanem arra, hogy mit kell tudni a pappá szenteltetéshez. Azt tanultam meg, amit meg akartak tanítani nekem, felmondtam, amit felmondattak velem, leköteleztem magamat, ahogyan akarták, és pappá tettek. Kisvártatva érezni kezdtem, hogy amidőn arra köteleztem magamat, hogy ne legyek ember, többet ígértem, mint amennyit meg bírtam tartani.

Azt mondják, hogy a lelkiismeret az előítéletek műve. De én a saját tapasztalatomból tudom, hogy a lelkiismeret makacsul ragaszkodik a természet rendjéhez az emberek valamennyi törvényének ellenében. Hiába tiltják meg nekünk ezt vagy amazt, a lelkiismeretfurdalás mindig gyenge szemrehányást tesz azért, amit a jól elrendezett természet megenged nekünk, és még gyengébbet azért, amit előír. Ó, derék fiatalember, a te

érzékeidnek még nem mondott semmit a természet. Élj hát sokáig abban a boldog állapotban, ahol az ő szava az ártatlanság szava! Emlékezzél rá, hogy amikor elébe vágunk, még jobban megsértjük, mint amikor szembeszállunk vele. Előbb az ellenállást kell megtanulnunk, hogy megtudjuk, mikor lehet neki bűn nélkül engednünk.

Ifjúságom óta tiszteltem a házasságot mint a természet első és legszentebb intézményét. Miután megfosztottam magamat attól a jogtól, hogy házasságot köthessek, elhatároztam, hogy nem fogom megszentségteleníteni. Mert iskoláim és tanulmányaim ellenére, meg aztán mert mindig egyhangú életet éltem, elmémben megőriztem első ismereteim teljes világosságát. A világ életelvei nem homályosították el őket, szegénységem pedig távol tartott azoktól a kísértésektől, melyek a bűn álokoskodásait diktálják.

De éppen ez az elhatározás okozta vesztemet. Tiszteletem másnak az ágya iránt nyíltan felfedte hibáimat. A botrányért vezekelnem kellett. Letartóztattak, elmozdítottak, elüldöztek. Sokkal inkább aggályoskodásomnak lettem áldozatává, mint féktelenségemnek, s a szemrehányásokból, melyek kegyvesztettségemet kísérték, megérthettem, hogy gyakran inkább súlyosbítani kell a hibát, mert akkor elkerüljük a büntetést.

Egypár hasonló tapasztalat messzire vezet egy gondolkodó elmét. Láttam, hogy szomorú megfigyeléseim felforgatják fogalmaimat az igazságosságról, a tisztességességről, valamint az ember valamennyi kötelességéről, s így naponta vetkeztem le egyet-egyet ama nézetek közül, melyeket magamba szívtam. Megmaradt nézeteim nem voltak többé elegendők arra, hogy együttesen egy egészet alkossanak, amely önmagában megállhat. Éreztem, mint homályosodnak el elmémben lassan-lassan a nyilvánvaló alapelvek. Amikor végül már odajutottam, hogy nem tudtam, mit gondoljak, elérkeztem arra a pontra, ahol te vagy mostan, azzal a különbséggel, hogy az én hitetlenségem, amely kései gyümölcse volt egy érettebb életkornak, nehezebben alakult ki, s ezért nehezebben is volt kiirtható.

Abban a bizonytalansággal és kétellyel telt hangulatban voltam, melyet Descartes követel az igazság kutatásához. Ilyen állapot nem tarthat sokáig, mert kínosan nyugtalanító. Csak a bűnre való hajlam vagy a lelki lustaság hagyhat bennünket ilyen állapotban. Az én szívem nem volt még eléggé romlott ahhoz, hogy tetszelegjek benne, s a gondolkodás szokását semmi sem őrzi jobban, mint az, ha elégedettebbek vagyunk önmagunkkal, mint a sorsunkkal.

Elmélkedtem hát a halandók szomorú sorsán, akik az emberi nézetek tengerén libegnek, kormányrúd nélkül, iránytű nélkül, viharzó szenvedélyeik martalékaként. Egyetlen vezetőjük egy tapasztalatlan hajós, aki nem ismeri az utat, nem tudja, honnan jön és hová tart. Így szóltam magamban: Szeretem az igazságot, keresem is, de nem vagyok képes ráismerni.

Mutassák meg nekem, és én nem tágítok mellőle! Miért is kell az igazságnak rejtőznie egy buzgó szív elől, amely arra termett, hogy imádja őt?

Noha gyakran átéltem már nagyobb bajokat is, ennyire állhatatosan kellemetlen még sohasem volt az életem, mint ezekben a zavaros és aggodalommal telt napokban, amikor szüntelenül tévelyegtem kételytől kételyig, s hosszas elmélkedéseimből nem szűrtem le egyebet, mint bizonytalanságot, homályt, ellentmondásokat lényem okára és kötelességem zsinórmértékére vonatkozóan.

Hogyan lehet az ember rendszeresen és jóhiszeműen szkeptikus? Képtelen vagyok megérteni. Ilyen filozófusok vagy nem léteznek, vagy pedig a legszerencsétlenebb emberek. A kétely oly dolgokat illetően, melyeket mindenképpen ismernünk kell, fölötte nyomasztó állapot az emberi elménck. Nem áll ellent neki tartósan. Akarva, nem akarva elhatározásra jut ilyen vagy amolyan módon. És inkább választja a tévedést, mint azt, hogy semmiben se higgyen.

Zavaromat megkettőzte az a tény, hogy olyan egyházba születtem bele, amely mindent eldönt, amely nem tűr semmiféle kételyt. Ha tehát egyik tételét elvetettem, el kellett vetnem valamennyit. Mivel egy csomó képtelen határozatot lehetetlen volt elfogadnom, el kellett szakadnom azoktól is, amelyek nem voltak képtelenek Amikor azt mondták nekem: Higgy mindenben! – meggátoltak abban, hogy bármit is higgyek, és nem tudtam, hol állapodjam meg.

Fordultam filozófusokhoz, lapozgattam könyveiket, megvizsgáltam különböző nézeteiket. Mindeniket fölényesnek, eltökéltnek, dogmatikusnak találtam, még az úgynevezett szkepticizmusban is. Semmi sincs, amit ne tudnának, de semmit sem bizonyítanak be, az egyik gúnyt űz a másikból. És ez a közös pont úgy tűnt fel nékem, mint az egyetlen, amelyben valamennyinek igaza van. Diadalmasak a támadásban, vértelenek az önvédelemben. Ha érveiket mérlegeled, azt találod, hogy érveik csak a rombolásra vannak. Ha megszámlálod útjaikat, kiderül, hogy mindenik csak a magáét járja. Csak a vitatkozás tényében egyeznek meg egymással. Hiába hallgatok rájuk, mert nem ez a módja annak, hogy kilépjek bizonytalanságomból.

Beláttam, hogy az emberi szellem elégtelensége az első oka a vélemények e roppant sokféleségének, a gőg pedig a második. Ennek a mérhetetlen gépezetnek a zsinórmértéke nincsen birtokunkban, arányait nem bírjuk kiszámítani. Sem első törvényeit, sem célokát nem ismerjük. Önmagunkat sem ismerjük. Nem ismerjük sem természetünket, sem éltető elemünket. Úgyszólván azt sem tudjuk, vajon az ember egyszerű lény-e vagy összetett. Áthatolhatatlan rejtelmek vesznek körül mindenünnen, s felette állnak az érzékelhetőség birodalmának. Úgy hisszük, át tudunk hatolni rajtuk, mert értelmünk van, holott csak képzeletünk van. Minden egyes ember utat vág magának ezen a képzeletbeli világon keresztül, s azt hiszi,

jó úton jár, pedig senki sem tudhatja, vajon az ő útja célhoz vezet-e. Mégis be akarunk hatolni mindenhová, hogy mindent megismerjünk. Az egyetlen, amit nem tudunk: az, hogy nem tudjuk, hogy mit nem tudhatunk meg. Inkább vaktában eltökéljük magunkat, és hisszük azt, ami nincs, mintsem hogy elismernők, hogy egyikünk sem láthatja azt, ami van. Részecskéje vagyunk egy nagy egésznek, melynek határai kicsúsznak kezünkből, s melyet teremtője átenged a mi őrült vitáinknak, de azért a kellő hiúság megvan bennünk ahhoz, hogy magunknak igényeljük a döntést: vajon mi ez az egész önmagában, és mik vagyunk mi őhozzá képest.

Vajon akadna-e filozófus, akit érdekelne még az igazság akkor, ha valóban felfedeznék az igazságot? Hiszen mindenik tudja jól, hogy a saját rendszere sem megalapozottabb a többi rendeszereknél. Mégis fenntartja, mert hát az övé. Nincs egyetlen egy sem, aki ha felismeri az igazat és a hamisat, többre ne becsülné a maga találta hazugságot a más által felfedezett igazságnál. Hol az a filozófus, aki a maga dicsőségéért ne csalná meg szívesen az emberiséget? Hol van, ki szíve mélyén más célt tűz maga elé, mint hogy kitüntesse magát? Ha egyszer a tömeg fölé emelkedett, s ha sikerül vetélytársai fényét elhomályosítania, mi egyebet kívánhatna még? A fődolog az, hogy másként gondolkozzék, mint a többiek. A hivők között istentagadó, az ateisták körében hivő lenne.

Első eredményként, melyet ezekből az elmélkedésekből leszűrtem, megtanultam, hogy arra korlátozzam kutatásaimat, ami közvetlenül érdekelt, minden egyébre vonatkozólag a teljes tudatlanság álláspontjára helyezkedtem, ha kellett, akár kételkedve is, s csak olyan dolgokat tudakoltam, melyeket tudnom kellett.

Átláttam még azt is, hogy a filozófusok ahelyett, hogy terméketlen kételyeimtől megszabadítanának, csak megsokszoroznák kínzó kételyeimet, de egyet sem oldanának meg közülük. Más vezetőhöz fordultam tehát, s így szóltam magamhoz: Folyamodjunk a belső világossághoz, ő kevésbé fog tévútra vezetni, mint a bölcselők, vagy legfeljebb annyi történik, hogy tévedésem a saját tévedésem lesz, és kevesebbet rombolok önmagamon, ha saját káprázataimat követem, mint akkor, ha az ő hazugságaiknak szolgáltatom ki magamat.

Ekkor aztán végigjártattam elmémet azokon a különböző nézeteken, amelyek születésem óta egymást váltogatva ragadtak magukkal, és beláttam, hogy közülük egyik sem eléggé nyilvánvaló ahhoz, hogy közvetlenül meggyőzne igazáról, de azért a valószínűség különböző fokán állanak, s a belső helyeslés különböző mértékben szegődik melléjük, vagy elutasítja őket. Miután megtettem ezt az első észrevételt, s miután előítéletektől mentesen összehasonlítottam egymással mindezeket a különböző fogalmakat, úgy találtam, hogy az első és a legközönségesebb fogalom egyben a legegyszerűbb és a leginkább ésszerű is, s csupán azért nem sikerült az általános helyeslést elnyernie, mert nem őt mondták ki utolsóként. Képzeljé-

tek el, hogy a ti régi és újkori filozófusaitok teljesen kimerítik fura rendszereiket az erőről, a véletlenről, a végzetről, a szükségszerűségről, az atomokról, a lelkes világról, az élő anyagról, a mindenféle materializmusról, amikor őutánuk egyszerre csak megjelenik a nevezetes Clarke, aki megvilágítja a világot, tudtul adja végül a Lények lényét és a dolgok adományozóját! Micsoda egyetemes csodálattal, mekkora egyértelmű tetszéssel fogadták volna ezt az új rendszert, amely oly nagy, oly vigasztaló, oly magasztos, oly alkalmas arra, hogy fölemelje a lelket, s hogy megalapozza az erényt, de egyben oly megkapó, oly átlátszó, oly egyszerű, és – úgy érzem – kevesebb érthetetlen dolgot kínál az emberi elmének, mint amennyi a képtelenség bármely más rendszerben! Mondtam magamban: A megoldhatatlan ellenvetések közösek valamennyiben, mert az emberi elme túlságosan korlátolt ahhoz, hogy megoldja őket. Ezek tehát egyik ellen sem nyújtanak döntő bizonyítékot. De mily nagy a különbség a közvetlen bizonyítékok között! Vajon nem kell-e előnyben részesíteni azt a rendszert, amely mindent megmagyaráz anélkül, hogy több nehézséggel kéne küzdenie, mint a többieknek?

Tehát minden filozófia helyett az igazság szeretetét hordom magamban, s egyetlen módszerem egy egyszerű és könnyű szabály, amely fölment a körmönfont, de üres érvek alól. Nekilátok ekképpen, hogy e szabály szerint vizsgáljam meg az engemet érdeklő ismereteket. Eltökélt szándékom, hogy nyilvánvalónak fogadom el mindama ismereteket, amelyektől őszinte szívvel nem tagadhatom meg hozzájárulásomat. Igaznak fogadom el mindama ismereteket, melyek szükségképpeni kapcsolatban látszanak állani az előbbiekkel. A többit mindet bizonytalanságban hagyom, de nem vetem el, és nem is fogadom el őket, és nem gyötröm magamat azzal, hogy megvilágítsam őket, amikor a gyakorlat szempontjából semmi hasznos eredményük sincsen.

De ki vagyok én? Mi jogon ítélem meg a dolgokat? És mi határozza meg ítéleteimet? Ha kapott benyomásaim kényszerítik ki őket, méghozzá sebtiben, akkor hiába fáradok e kutatásokkal, mert úgysem fognak végbemenni, vagy pedig önmaguktól mennek majd végbe, anélkül, hogy beleszólnék és irányíthatnám. Tekintetemet tehát mindenekelőtt magam felé kell fordítanom, hogy megismerjem az eszközt, melyet használni akarok, valamint azt, hogy milyen mértékben bízhatom használhatóságában.

Létezem, és megvannak az érzékeim, melyek révén benyomások érnek. Íme az első igazság, mely szemembe tűnik, s amelyet el kell fogadnom. Van-e közvetlen tudatom létezésemről, vagy pedig csak érzékeléseim útján veszek róla tudomást? Íme az első kételyem, melyet pillanatnyilag lehetetlen megoldanom. Mivelhogy folytonos érzékelések hatnak rám, részint közvetlenül, részint az emlékezet útján, vajon miképpen tudhatom meg, hogy az *én*-tudat olyasvalami-e, ami ezen érzékeléseken kívül van, s hogy létezhet-e tőlük függetlenül?

Érzékeléseim énbennem mennek végbe, hiszen éreztetik velem létezésemet. Okuk azonban idegen az én számomra, mivel akarva, nem akarva is hatnak rám, s nem áll módomban sem létrehozni, sem megsemmisíteni őket. Világosan átlátom tehát, hogy érzékelésem, amely bennem van, valamint az oka vagy a tárgya, amely rajtam kívül van, nem ugyanaz a dolog.

Így tehát nemcsak létezem, hanem más lények is léteznek, nevezetesen érzékelésem tárgyai. És ha ezek a tárgyak csak eszmék lennének, akkor sem azonosak ezek az eszmék önmagammal.

Mármost mindazt, amit magam körül érzékelek, s ami érzékeimre hat, anyagnak nevezem. Mindazokat az anyagrészeket pedig, melyeket egyedi lényekben egybefogva találok, testeknek nevezem. Így tehát az idealisták és a materialisták minden vitája teljesen jelentéktelen az én számomra. A testek látszatát és valóságát illető megkülönböztetéseik: agyrémek.

Lám, most már éppoly biztos vagyok a mindenség létezésében, mint a magam létezésében. Ezután elmélkedem érzékeléseim tárgyáról, s amidőn megtalálom magamban a képességet arra, hogy ezeket összehasonlítsam, tevékeny erő birtokában érzem magamat, amelynek birtoklásáról előzőleg nem volt tudomásom.

Észrevenni annyi, mint érzékelni. Összehasonlítani annyi, mint ítélni. Ítélni és érzékelni nem egy és ugyanaz. Az érzékelés révén a tárgyak elkülönülten és elszigetelten jelentkeznek előttem, úgy, amint a természetben találhatók. Az összehasonlítás révén mozgásba hozom őket, hogy úgy mondjam: áthelyezem őket, egyiket a másikra illesztem, hogy nyilatkozhassam a köztük levő különbségről vagy hasonlóságról és általában valamennyi összefüggésükről. Szerintem a tevékeny, azaz értelmes lény megkülönböztetőképessége abban áll, hogy értelmet képes adni ennek a szónak: *van*. A pusztán érzékelő lényben hiába keresném azt az értelmes erőt, amely egymásra illeszt, s aztán nyilatkozik. Az ő természetében nem tudnám ezt meglelni. Ez a passzív lény mindenik tárgyat külön-külön érzékeli, vagy pedig a teljes lényt kettőből összetéttnek. Nincs azonban semmi ereje sem ahhoz, hogy egyiket a másikra illessze. Sohasem fogja tehát őket összehasonlítani, s nem alkot róluk ítéletet.

Ha két tárgyat egyszerre látunk, még nem látjuk összefüggéseiket, s nem ítélhetjük meg különbségeiket. Több tárgyat egymástól elkülönítve észrevenni nem jelent annyit, mint megszámlálni őket. Feltámadhat bennem ugyanabban a pillanatban egy nagy pálca és egy kis pálca képzete anélkül, hogy a kettőt összehasonlítanám, anélkül, hogy megítélném, hogy az egyik kisebb, mint a másik, mint ahogy egy időben láthatom kezemet teljes egészében anélkül, hogy ujjaimat összeszámolnám.[16] Ezek az összehasonlítási

[16] La Condamine útleírásai olyan népről emlékeznek meg, amely csak háromig tudott számolni. Pedig azoknak az embereknek, akikből ez a nép állott, volt kezük, gyakran meggyőződhettek róla, hogy ujjaik is vannak, s még így sem tudtak ötig olvasni.

fogalmak: *nagyobb, kisebb,* csakúgy, mint a számfogalmak: *egy, kettő* stb., bizonyosan nem érzékelések, noha elmém csak érzékeléseim alkalmával hozza őket létre.

Azt mondják, hogy az érzékelő lény az érzékeléseket egymástól ama különbségek szerint különbözteti meg, amelyek ugyanezen érzékelések között fennállanak. Ez magyarázatra szorul. Amidőn az érzékelések különbözőek, az érzékelő lény különbségeik szerint különbözteti meg őket. Amikor hasonlók, akkor azért különbözteti meg őket, mert az egyiket a másikon érzékeli. Máskülönben hogyan különböztetne meg egyidejű érzékelésben két egyenlő tárgyat? Okvetlenül össze kéne tévesztenie ezt a két tárgyat, és ugyanannak vennie, főképpen olyan rendszerben, amely azt állítja, hogy a kiterjedés képszerű érzékelései nem kiterjedtek.

Ha a két összehasonlítandó érzékelést észrevettük, benyomásuk végbement, mindenik tárgy érzékelődik, a kettő érzékelődik, ám egymáshoz való viszonyukat azért még nem érzékeljük. Ha e viszonyt illető ítélet csak érzékelés volna, s egyedül a tárgytól támadna bennem, ítéleteim sohasem csalnának meg, mivel az, hogy érzem azt, amit érzek, sohasem lehet hamis.

Honnan van tehát, hogy tévedek a két pálca viszonyát illetően, főleg, ha nem párhuzamosak? Miért mondom például, hogy a kis pálca egyharmada a nagynak, holott csak egynegyede? Miért hogy a kép, amely maga az érzékelés, nem egyezik meg mintájával, amely maga a tárgy? Azért, mert amikor ítélek, tevékeny vagyok, az összehasonlító művelet hibás, értelmem pedig, amely a viszonyokat ítéli meg, hozzácsapja a maga tévedéseit az igazmondó érzékelésekhez, melyek csak a tárgyakat mutatják.

Tegyünk ehhez még egy megfontolást. Biztos vagyok benne, hogy meglepi azt, aki átgondolja. Íme: Ha érzékeinket mint teljesen passzív lények használnánk, akkor közöttük semmiféle összeköttetés sem lenne. Lehetetlen volna megtudnunk, hogy a test, amelyet megérintünk, valamint a tárgy, melyet látunk, ugyanaz a dolog. Vagy nem érzékelnénk soha semmit magunkon kívül, vagy pedig öt érzőképes szubsztancia léteznék számunkra, melyeknek azonosságát semmi módon sem tudnánk észrevenni.

Adhatunk akár ilyen, akár amolyan nevet elmém azon erejének, amely egybeveti és összehasonlítja érzékeléseimet. Nevezhetjük figyelemnek, elmélkedésnek, gondolkodásnak, vagy ahogy akarjuk. Annyi mindenképpen igaz, hogy bennem van és nem a dolgokban, és hogy egyedül magam hozom létre, noha csak a tárgyak által reám gyakorolt benyomás alkalmával hozom létre. Ha nem is tőlem függ, hogy érzékelek-e, vagy nem érzékelek, érzékeléseim többé-kevésbé való megvizsgálása bizony már éntőlem függ.

Nem vagyok tehát egyszerűen érzékelő és passzív lény, hanem tevékeny és értelmes lény, és bármit mondjon is a filozófia, merészen igényt tartok a gondolkodás dicsőségére. Én csak azt tudom, hogy az igazság a dolgokban van és nem az én elmémben, amely megítéli ezeket. Minél kevesebbet viszek a magaméból a dolgokról alkotott ítéleteimbe, annál biztosabb

vagyok abban, hogy közeledem az igazsághoz. Így tehát az én szabályomat, amely szerint inkább hagyatkozom az érzésre, mint az értelemre, maga az értelem erősíti meg.

Miután úgyszólván bizonyossá lettem magam felől, nekilátok, hogy magamból kitekintsek, s bizonyos borzongással szemlélem magamat, akit idedobtak ebbe a tágas világegyetembe, ahol szinte elveszek. Olyan, mintha alámerülnék a lények mérhetetlen tömegében. Azt sem tudom, micsodák ők egymás közt és velem kapcsolatban. Tanulmányozom őket, figyelem őket, s az első tárgy, amely az összehasonlítás alapjául fölmerül előttem, magam vagyok.

Mindaz, amit érzékeimmel észreveszek: anyag, az anyag valamennyi lényeges tulajdonságát pedig azokból az érzékelhető vonásokból vezetem le, melyek az anyag észrevételét lehetővé teszik számomra, s amelyek elválaszthatatlanok tőle. Hol mozgásban, hol nyugalomban látom.[17] Ebből azt következtetem, hogy sem a nyugalom, sem a mozgás nem lényeges eleme. A mozgás azonban, mivel cselekvés, olyan oknak a következménye, melynek csupán hiánya a nyugalom. Ha tehát semmi sem fejt ki hatást az anyagra, akkor az anyag semmit sem mozdul, és éppen azért, mert közömbös mind a nyugalom, mind a mozgás iránt, természetes állapota az, hogy nyugalomban van.

A testekben kétféle mozgást észlelek, nevezetesen átvitt mozgást és önkéntes vagy akarati mozgást. Az elsőben a mozgató ok idegen a mozgatott testtől, a másikban viszont egyenesen benne van. Nem azt következtetem ebből, hogy például egy óra mozgása ösztönös, mert ha semmi olyan sem hatna a rugóra, ami idegen tőle, akkor nem igyekeznék kiegyenesedni, és nem húzná a láncot. Ugyanezen oknál fogva nem tulajdonítok ösztönösséget a fluidumoknak, sőt a tűznek sem, amely cseppfolyóssá teszi őket.[18]

Azt kérditek majd tőlem, vajon az állatok mozgásai ösztönösek-e. Meg kell mondanom, hogy magam sem tudom, de az analógia az igenlő válasz mellett szól. Még azt is kérdezitek majd tőlem, vajon honnan tudom, hogy vannak ösztönös mozgások. Erre azt válaszolom, hogy tudom, mert érzékelem. Mozdítani akarom karomat, és mozdítom is anélkül, hogy ennek

---

[17] Ez a nyugalom, ha úgy vesszük, csak viszonylagos. Mivel azonban a mozgásban többet vagy kevesebbet észlelünk, a két szélső határnak az egyikét igen világosan fogjuk fel. Olyan helyesen fogjuk fel, hogy még arra is hajlandók vagyunk, hogy abszolútnak vegyük a nyugalmat, holott csak relatív. Ha azonban az anyag nyugalomban levőnek fogható fel, akkor nem igaz, hogy a mozgás az anyag lényeges tulajdonsága.

[18] A vegyészek a flogisztont, azaz a tűznek az elemét olyannak tekintik, mint amely elszórtan jelentkezik, mozdulatlan, és mindaddig vesztegel azokban a vegyes testekben, melyeknek részét alkotja, amíg idegen okok ki nem szabadítják, egyesítik, mozgásba hozzák, és tűzzé változtatják.

a mozdulatnak egyéb közvetlen oka lenne, mint az akaratom. Hiába akarna bárki is perbe szállni velem, hogy megfosszon ettől az érzésemtől, mert erősebb az mindennél, ami nyilvánvaló. Éppúgy bizonyíthatnátok nekem azt is, hogy nem létezem.

Ha az emberek cselekvéseiben semmi ösztönösség sem lenne, valamint semmiben sem, ami a földön történik, még nagyobb zavarba jutna az ember, ha el akarná képzelni minden mozgás első okát. Ami engem illet, oly nagy mértékben meggyőződésem, hogy az anyag természetes állapota a nyugalom, s hogy önmagától semmi ereje sincs a cselekvésre, hogy ha mozgásban látok egy testet, azonnal úgy ítélek, hogy az vagy lelkes test, vagy pedig mástól kapta a mozgását. Elmém semmiképpen sem nyugszik bele abba a gondolatba, hogy van olyan szervetlen anyag, amely önmagától mozog, vagy pedig holmi hatást fejt ki.

És mégis, ez a látható világ: anyag, mégpedig szétszórt és holt anyag,[19] amely a maga egészében semmi olyan egyesülést, szervezettséget, közös érzést sem mutat fel, mint amilyenek egy élő test részeinél észlelhetők, hiszen bizonyos, hogy mi, akik részek vagyunk, semmiképpen sem érzékeljük magunkat az egészben. Ugyanez a világegyetem mozgásban van, és szabályozott, egyöntetű, állandó törvényeknek alávetett mozgásaiban semmi sincs abból a szabadságból, amely az ember és az állatok ösztönszerű mozdulataiban látszik. A világ tehát nem nagy állat, amely önmagától mozog. Ezeknek a mozgásoknak van tehát valami oka, amely a világtól idegen, s amelyet én nem veszek észre. De a belső meggyőződés annyira érzékelhetővé teszi számomra ezt az okot, hogy hiába nézem a nap keringését, kénytelen vagyok erőt elképzelni, amely lendíti, vagy pedig, ha a föld forog, mintha egy kezet éreznék, amely forgatja.

Ha oly általános törvényeket kell fölvennem, amelyeknek az anyaggal való alapvető kapcsolatait nem veszem észre, akkor mennyivel jutottam előbbre? Ezek a törvények korántsem valóságos lények, nem szubsztanciák, így tehát valami máson alapulnak, amely számomra ismeretlen. A tapasztalás és a megfigyelés megismertette velünk a mozgás törvényeit. Ezek a törvények meghatározzák az okozatokat, de az okokat nem fedik fel. Elégtelenek arra, hogy megmagyarázzák a világrendszert és a világegyetem haladását. Descartes játékkockákkal formálta meg az eget és a földet. De az első lökést nem tudta megadni ezeknek a fogalmaknak, sem centrifugális erejüket másként működésbe hozni, mint keringő mozgás segélyével. Newton megtalálta az egyetemes vonzás törvényét. De a vonzás

[19] A legnagyobb erőfeszítést tettem azért, hogy el tudjak képzelni egy élő molekulát, de semmi eredményre sem jutottam. Az érző anyag eszméje, amely érzékszervekkel nem rendelkezik, számomra érthetetlen és ellentmondó. Hogy ezt az eszmét elfogadjam vagy elvessem, először meg kellene értenem, megvallom azonban, hogy nem vagyok ebben a szerencsés helyzetben.

egymagában a világegyetemet hamarosan mozdulatlan tömeggé változtatná. Ehhez a törvényhez csatolni kellett még egy taszítóerőt, hogy az égitesteket görbe pályán való haladásra késztesse. Árulja el hát nekünk Descartes, hogy melyik fizikai törvény késztette körforgásra az ő örvényeit! És mutassa meg nekünk Newton azt a kezet, amely odalendítette a bolygókat körpályáik tangensére!

A mozgás első okai nem az anyagban vannak. Az anyag fölveszi a mozgást, és továbbadja, de nem ő hozza létre. Minél inkább megfigyelem a természet egymásra ható erőinek hatását és visszahatását, annál inkább úgy találom, hogy okozatról okozatra haladva mindig vissza kell térnünk valami akarathoz mint első okhoz. Mert egy végtelen felé tartó oksorozatot feltételezni annyi, mint semmi okot sem feltételezni. Egyszóval, minden mozgás, amelyet nem más mozgás hoz létre, csak ösztönös és önkéntes tettből eredhet. Az élettelen testek csak a mozgás révén fejtenek ki hatást, s akarat nélkül nincsen igazi hatás. Ez az én első alapelvem. Én tehát azt hiszem, hogy akarat mozgatja a világegyetemet és élteti a természetet. Ez az én első dogmám vagy első hitcikkelyem.

Hogyan hoz létre egy akarat fizikai és testi hatást? Fogalmam sincs róla, de önmagamon tapasztalom, hogy létrehozza. Cselekedni akarok és cselekszem. Mozgatni akarom testemet, és mozog a testem. De hogy egy élettelen és nyugalmi állapotban levő test önmagától mozgásba jöjjön, vagy mozgást hozzon létre, az megfoghatatlan és példátlan dolog. Az akarat számomra hatásai révén válik ismertté és nem a természete révén. Ezt az akaratot mint mozgató okot ismerem. De úgy fogni fel az anyagot, mint a mozgás létrehozóját, ez nyilván annyi, mint felfogni egy okozatot ok nélkül, vagyis egyáltalán semmit sem fogni fel.

Éppúgy képtelen vagyok felfogni azt, hogy miképpen mozgatja akaratom a testemet, mint azt, hogy miképpen hatnak érzékeléseim a lelkemre. Sőt azt sem tudom, hogy e rejtélyek egyike miért tűnt előttem könnyebben megmagyarázhatónak, mint a másik. Ami engemet illet, akár passzív vagyok, akár tevékeny, a két szubsztancia egyesülési módja teljesen érthetetlennek tűnik előttem. Bizony furcsa dolog, hogy egyenesen ebből a megfoghatatlanságból indulnak ki, hogy aztán összetévesszék a két szubsztanciát, mintha ily elütő természetű működéseket könnyebb volna egyetlen tárgy esetében magyarázni, mint kettőében.

A dogma, melyet az imént állítottam fel, valóban homályos. De legalább van értelme, és semmi olyan nincs benne, amely ellenkeznék az ésszel és a megfigyeléssel. Vajon el lehet-e ugyanezt mondani a materializmusról? Mert hát nem világos-e, hogy ha a mozgás az anyag lényeges tulajdonsága lenne, akkor elválaszthatatlan lenne tőle, benne mindig ugyanazon a fokon lenne jelen, mindig ugyanaz lenne minden egyes anyagrészecskében, elidegeníthetetlen lenne, sem növekedni, sem csökkenni nem tudna, sőt még nyugalmi állapotban sem lenne az anyag elképzelhető? Ha

azt mondják nekem, hogy a mozgás nem lényeges, hanem szükségszerű tulajdonsága, akkor oly szavakkal akarnak tévútra vezetni, melyeket – ha kissé több értelmük lenne – könnyebben lehetne megcáfolni. Mert vagy magától az anyagtól ered az anyag mozgása, s ebben az esetben lényeges tulajdonsága, vagy pedig, ha idegen októl kapja e mozgást, akkor csak annyiban tartozik szükségszerűen az anyaghoz, amennyiben a mozgató ok az anyagra hatást fejt ki. Ismét belekerültünk az első nehézségbe.

Az általános és elvont eszmék a forrásai az emberek legnagyobb tévedéseinek. A metafizika zagyva beszéde sohasem vezetett még egyetlen igazság felfedezéséhez sem, sőt olyan képtelenségekkel töltötte meg a filozófiát, melyeket szégyellünk, mihelyt lehántjuk róluk a nagy szavakat. Mondd meg nekem, barátom, vajon megjelenik-e valamilyen igazi eszme az elmédben akkor, amikor arról a vak erőről beszélnek neked, amely szétárad az egész természetben? Azt hisszük, mondunk valamit ezekkel az üres szavakkal: *egyetemes erő, szükségszerű mozgás*, pedig a világon semmit sem mondunk. A mozgás fogalma semmi egyéb, mint az egyik helyről a másik helyre való átvitel fogalma. Semmilyen mozgás sincsen valamilyen irány nélkül, mert az egyedi lény képtelen lenne egyidőben az összes irányokban mozogni. Vajon melyik irányban mozog az anyag szükségszerűen? Vajon egyöntetű mozgása van-e az egész anyagnak mint testnek, vagy pedig megvan-e minden atomnak a saját mozgása? Az előbbi gondolat értelmében az egész világegyetemnek szilárd és oszthatatlan tömeget kell alkotnia, a másik gondolat értelmében csak szétszórt és összefüggéstelen fluidumot, anélkül, hogy valaha is lehetségessé válnék két atom egyesülése. Vajon mely irányban jön majd létre az egész anyagnak ez a közös mozgása? Egyenes vonalban vagy kör alakban, fölfelé vagy lefelé, jobbra-e vagy balra? Ha minden anyagmolekulának megvan a sajátos iránya, mik lesznek az okai mindezeknek az irányoknak és mindezeknek az eltéréseknek? Ha minden egyes anyagatom vagy -molekula csak a maga középpontja körül forogna, akkor soha semmi sem mozdulna ki helyéből, és átvitt mozgásról szó sem lehetne. Sőt még ennek a körmozgásnak is bizonyos meghatározott irányban kellene végbemennie. Ellátni az anyagot elvont értelemben vett mozgással annyi, mint szavakat mondani, melyek semmit sem jelentenek. Meghatározott mozgással látni el annyi, mint feltételezni egy okot, amely meghatározza. Minél inkább szaporítom az egyes erőket, annál több újabb okot kell megmagyaráznom, de soha nem találok egyetlen közös hatóokot, amely irányítja őket. Az elemek véletlen összejátszásában semmiféle rendet sem tudok elképzelni, s így még az elemek harcát sem tudom elképzelni, a világegyetem káosza ezért megfoghatatlanabb számomra, mint az összhangja. Azt értem, hogy a világ mechanizmusa érthetetlen lehet az emberi elme számára, mihelyt azonban nekilát valaki, hogy megmagyarázza, kívánatos, hogy olyasmit mondjon, amit az emberek megértenek.

Ha a mozgatott anyag nekem akaratról tanúskodik, akkor a bizonyos törvények szerint mozgatott anyag értelemről tanúskodik. Ez az én második hitcikkelyem. Cselekedni, összehasonlítani, választani: tevékeny és gondolkodó lény műveletei ezek, ez a lény tehát létezik. Vajon hol látod, hogy létezik? – mondod majd nekem. Nemcsak a keringő égi szférákban és az égitestben, amely megvilágít minket, nemcsak önmagamban, hanem a legelésző báránykában, a repülő madárban, a leeső kődarabban, a falevélben, melyet tovasodor a szél.

Ítéletet alkotok magamnak a világ rendjéről, holott végcélját nem ismerem, mert ahhoz, hogy megítéljem ezt a rendet, elegendő, ha összehasonlítom a részeket egymás közt, ha tanulmányozom összjátékukat és kapcsolataikat, észreveszem összhangjukat. Hogy miért létezik a világegyetem, nem tudom, de módosulásának mikéntje nem kerüli el figyelmemet. Szüntelenül észlelem azt a bensőséges kapcsolatot, melynek révén a világegyetemet alkotó lények kölcsönös segítséget nyújtanak egymásnak. Olyan vagyok, mint az az ember, aki első ízben lát nyitott órát, s aki nem győzi bámulni szerkezetét, noha azt sem tudja, mire való ez a gépezet, s a számlapját még csak nem is látta. Nem tudom, mondaná, mire is jó mindez, de látom, hogy minden darabja a többihez illik. Munkájának részleteiben csodálom a munkást, és biztos vagyok afelől, hogy ez az egész kerékszerkezet csak egy közös cél érdekében jár ily összhangzó módon, de ezt a közös célt képtelen vagyok fölfedni.

Hasonlítsuk össze az egyes célokat, az eszközöket, a mindenfajta rendezett kapcsolatokat, és aztán hallgassunk a belső érzésre! Van-e oly egészséges elme, amely képes lenne visszautasítani ezt a tanúságtételt? Van-e oly elfogulatlan szem, amely a világegyetem érzékelhető rendjében ne pillantaná meg a legmagasabb értelmet? És mennyi álokoskodást kell fölhalmoznia annak, aki félre akarja ismerni a lények összhangját és minden egyes alkatrésznek a többiek fennmaradása érdekében történő csodálatos összeműködését! Beszélhetnek nekem, amennyit akarnak, kombinációkról és esélyekről. Mi hasznod van belőle, ha elhallgattatsz, de meggyőzni nem tudsz? És meg tudtok-e szabadítani engemet az önkéntelen érzéstől, amely akaratom ellenére folyton csak cáfol benneteket? Ha a szerves testek a véletlen jóvoltából tevődtek össze ezerféle módon, mielőtt még végleges formát öltöttek volna, vagyis ha eleinte gyomrok formálódtak szájak nélkül, lábak fejek nélkül, kezek karok nélkül, mindenfajta tökéletlen szervek, melyek elpusztultak, mert képtelenek voltak fenntartani magukat, akkor miért hogy ez alaktalan kísérletek közül egyik sem kerül többé a tekintetünk elé? Miért írt elő magának a természet végül is törvényeket, melyeknek eleinte nem volt alávetve? Semmi jogom sincs meglepődni, ha egy dolog olyankor következik be, amikor lehetségessé válik, s ha a bekövetkezés nehézségét kiegyenlíti a kockavetések mennyisége. Ezt elfogadom. Ám, ha azt akarná nekem mondani valaki,

hogy a találomra odavetett nyomdai betűk teljesen kész *Aeneis*szé rakódtak össze, egy lépést sem tartanék érdemesnek megtenni azért, hogy ellenőrizzem a hazugságot. De ön megfeledkezik, mondják majd, a kockavetések mennyiségéről. Csakhogy hány ily kockadobásra van szükség, hogy becslésünk szerint a kombináció valószínűvé váljék? A magam részéről, aki csak egyetlenegy kockavetést ismerek el, a végtelent teszem egy ellen, hogy létrejötte semmiképpen sem a véletlen eredménye. Vegyük még hozzá ehhez, hogy kombinációk és esélyek mindig csak olyan eredményt hozhatnak létre, amely azonos természetű az összetevő elemekkel, továbbá hogy a szerves élet sohasem származhat atomok odavetéséből, s hogy egy vegyész, aki keverékeit kombinálja, sohasem fogja őket tégelyében érzésre és gondolkodásra bírni.[20]

Meglepetéssel, sőt már-már megbotránkozással olvastam Nieuwentitet. Hogyan merészelhetett ez az ember könyvet írni a természet csodáiról, amelyek teremtőjének bölcsességét hirdetik? Ha könyve éppoly terjedelmes lenne, mint maga a természet, akkor sem merítené ki tárgyát. Aztán mihelyt a részletekre akarunk rátérni, a legnagyobb csoda – mármint az egésznek összhangja és teljessége – kisiklik kezeink közül. Már maga az élő és szerves testek nemzése is oly kérdés, amely elnyeléssel fenyegeti az emberi elmét. Az áthághatatlan akadály, melyet a természet a különböző fajták közé helyezett, nehogy összekeveredjenek egymással, a lehető legnyilvánvalóbb módon mutatja a természet szándékait. Nem elégedett meg azzal, hogy rendet teremtett, hanem félreérthetetlen rendszabályokat léptetett életbe, hogy a rendet semmi meg ne zavarja.

Nincs olyan lény a világegyetemben, amelyet ne lehetne bizonyos tekintetben mintegy az összes többi lény közös középpontjának tekinteni, amely körül ezek valamennyien rendeződtek olyanformán, hogy valamennyien kölcsönösen célok és eszközök egymáshoz viszonyítva. Az elme megzavarodik, és elvész ebben a végtelen sok kapcsolatban, melyek közül egy sem zavarodik meg, és nem vész el a tömegben. Mennyi képtelen feltevés kap lábra, ha ezt az egész harmóniát a véletlenül mozgásba jött anyag vak mechanizmusából akarjuk levezetni! Azok, akik tagadják azt az egységes szándékot, amely e hatalmas egész valamennyi részének kap-

---

[20] Vajon elhihetnők-e bizonyítékok híján, hogy az emberi szertelenség eljuthatott eddig a pontig? Amatus Lusitanus azt állította, hogy látott egy hüvelyknyi hosszúságú kis embert pohárba bezárva, akit Julius Camillus az alkímiai tudomány segítségével készített mint egy második Prométheuszt. Paracelsus *De natura rerum* című művében tanítja ezeknek a kis embereknek az elkészítési módját, és azt állítja, hogy a pigmeusok, a faunok, a szatírok és a nimfák vegyi úton jöttek létre. Valóban nemigen látom, mi egyéb tennivaló marad e tények valószínűségének a megállapítására, mint hogy azt állítsuk, hogy a szerves anyag ellenáll a tűz hevének, molekulái pedig életben maradhatnak az olvasztókemencében is.

csolataiban megnyilvánul, hiába leplezik zagyvaságaikat absztrakciókkal, zárt rendszerekkel, általános elvekkel és jelképes kifejezésekkel. Csinálhatnak, amit akarnak, én képtelen vagyok ennyire állandóan elrendezett lényrendszert elgondolni úgy, hogy ne gondoljak hozzá egy rendező értelmet. Nem tehetek róla, amiért nem tudom elhinni, hogy a passzív és holt anyag élő és érző lényeket hozhatott létre, hogy a vaksors értelmes lényeket hozhatott létre, s hogy azt, ami egyáltalán nem gondolkodik, gondolkodó lényeket hozhatott létre.

Hiszem tehát, hogy a világot hatalmas és bölcs akarat kormányozza. Látom ezt, azaz inkább érzem, s ez elegendő ahhoz, hogy tudjam. De vajon ez a világ örökkévaló-e, vagy úgy teremtették? Van-e a dolgoknak egyetlen alapelvük? Avagy kettő vagy több van-e? És minő a természetük? Minderről semmit sem tudok, s mit bánom én? Abban a mértékben, amint ezek az ismeretek számomra érdekessé válnak, fogok törekedni megszerzésükre. Addig pedig lemondok azokról a fölösleges kérdésekről, melyek hiúságomat nyugtalaníthatják, de magatartásom számára haszontalanok, értelmemet pedig túlhaladják.

Ne feledd el sohasem, hogy én nem tanítom véleményemet, hanem csak előadom. Akár örökkévaló az anyag, akár teremtett, akár van egy passzív alapelv, akár nincsen, annyi bizonyos, hogy egy a minden, s hogy egyetlen értelemről beszél. Én ugyanis nem látok semmit, ami ne tartoznék ugyanabba a rendszerbe, és ne törne ugyanarra a célra, nevezetesen az egésznek a fenntartására a megállapított rendben. Ezt a lényt, amely akar és bír, ezt az önmaga által tevékeny lényt, ezt a lényt, végül, bármilyen legyen is, amely a világegyetemet mozgatja, és minden dolgot elrendez, én ezt Istennek nevezem. Ehhez a névhez csatolom az értelem, a hatalom, az akarat fogalmait, melyeket én foglaltam így össze, továbbá a jóság fogalmát, amely azoknak szükségszerű következménye. Ettől azonban még nem ismerem jobban azt a lényt, melyet ezzel a névvel felruháztam. Egyként kibúvik érzékeim és értelmem alól. Minél többet gondolok rá, annál inkább összezavarodom. Igen, biztosan tudom, hogy létezik, s hogy önmaga által létezik. Tudom, hogy az én létezésem alá van vetve az övének, s hogy mindazok a dolgok, melyeket ismerek, teljességgel ugyanebben a helyzetben vannak. Mindenütt észreveszem Istent az ő alkotásaiban. Érzem őt önmagamban, látom őt körös-körül magamon, mihelyt azonban önmagában akarom őt szemlélni, mihelyt keresni akarom, hogy hol van, hogy micsoda ő, hogy mi az ő lényege, tovasiklik előlem, s megzavarodott elmém semmit sem vesz többé észre.

Elégtelenségem tudata teljesen áthat, s ezért Isten természete fölött csak akkor fogok töprengeni, ha erre velem való viszonyának érzése kényszerít. Az ilyen elmélkedések mindig elhamarkodottak. Bölcs ember csak félénken kezdjen neki ilyesminek s abban a biztos tudatban, hogy nem az ő feladata e mélységek kikutatása, mert az istenségre nézve nem az a

legsértőbb, ha nem gondolunk reá, hanem hogyha helytelenül gondolkodunk felőle.

Miután fölfedeztem sajátosságai közül azokat, amelyek révén fogalmat alkotok létezéséről, visszatérek önmagamra, s azt keresem, milyen rangot foglalok el a dolgok ama rendjében, melyet ő kormányoz, s amelyet képes vagyok megvizsgálni. Fajomnál fogva kétségtelenül az első rangsorban foglalok helyet, mert akaratomnál fogva, valamint azon eszközöknél fogva, melyek akaratom végrehajtására hatalmamban állnak, több erőm van arra, hogy a körülöttem levő valamennyi testre hathassak, vagy hogy hatásuknak átengedjem vagy alóla tetszésem szerint kivonjam magamat, mint ezek bármelyikének, hogy akaratom ellenére tisztán fizikai ösztönzés útján hasson rám. Továbbá, értelmem révén az egyedüli vagyok, aki az egészet áttekinthetem. Melyik lény képes itt alant az emberen kívül szemügyre venni az összes többi lényeket, lemérni, kiszámítani, előre látni mozgásukat, hatásaikat s, hogy úgy mondjam, a közös létezés tudatát egyéni létezése tudatával egybekapcsolni? Mi nevetséges van abban a gondolatban, hogy mindent énnekem teremtettek, amikor én vagyok az egyetlen, aki mindent reá tudok vonatkoztatni?

Igaz tehát, hogy az ember a föld királya, amelyen lakik. Mert nem csupán megfékezi az összes állatokat, nem csupán rendelkezik ötletessége révén az összes elemekkel, hanem itt a földön egyedül ő képes rendelkezni velük, s szemlélődésével kisajátítja még a csillagokat is, noha nem tud hozzájuk közeledni. Mutassanak nekem a földön egy másik állatot, amely használni tudja a tüzet, és csodálni tudja a napot! Hogyan! Nekem megfigyelőképességem van, megismerhetem a lényeket és egymáshoz való viszonyaikat, megvan a képességem, hogy érezzem, mi a rend, mi a szépség, mi az erény. Szemlélhetem a világegyetemet, föllendülhetek ahhoz a kézhez, amely kormányozza. Megvan a képességem, hogy szeressem a jót, s hogy jót tegyek. És mégis az állatokhoz hasonlítanám magamat? Elvetemült lélek, a te szomorú filozófiád tesz hozzájuk hasonlóvá! Azaz inkább: hiába akarod lealacsonyítani magadat, szellemed az elveid ellen tanúskodik, jótékony szíved meghazudtolja tantételedet, s még a képességeiddel való visszaélés is akaratod ellenére azok kiválóságát bizonyítja

Ami engem illet, akinek nincsen védelmezni való rendszerem, én, egyszerű és igaz ember, akit semmiféle pártszenvedély sem ragad magával, s aki korántsem áhítozom arra a dicsőségre, hogy szektavezér legyek, mert elégedett vagyok azzal a hellyel, ahová Isten helyezett, ő utána nem látok semmi jobbat, csak a magam fajtáját. És ha kiválaszthatnám helyemet a lények rendjében, mi különbet választhatnék, mint hogy ember legyek?

Ez a gondolat inkább megilletődéssel, mint gőggel tölt el. Mert nem magam választottam ki ezt az állapotot, s nem lehetett olyan lény érdemének betudható, amely akkor még nem létezett. Ha már ennyire kitün-

tettek, lehet-e megállnom, hogy szerencsét ne kívánjak magamnak, amiért betölthetem ezt a tisztes állást, s hogy meg ne áldjam a kezet, mely ide helyezett? Önmagamba való első visszatérésemből születik szívemben a hála és az áldás érzése fajtám teremtője iránt, ebből az érzésből pedig első hódolatom a jótevő istenségnek. Imádom a legfőbb hatalmat, s jótéteményei láttán elérzékenyülök. Nincs szükségem rá, hogy erre az istentiszteletre tanítsanak, hiszen maga a természet sugallja. Ugye önmagunk szeretetének természetes következménye az, hogy tiszteljük pártfogónkat, és szeretjük jóakarónkat?

De aztán, ha meg akarom ismerni egyéni helyemet a fajtámon belül, s ezért végigtekintek a különböző rangokon és a rangokat betöltő embereken, hová jutok akkor? Micsoda látvány! Hol az a rend, melyet előzőleg észrevettem? A természet látványa csak harmóniát és arányokat tárt elém, az emberi nem csak zűrzavart és összevisszaságot láttat! Az elemek között összhang uralkodik, de az emberek a káoszba merültek! Az állatok boldogok, csak a királyuk nyomorult! Ó bölcsesség, hol vannak a te törvényeid? Ó gondviselés, hát így kormányzod a világot? Jótékony lény, mivé lett a hatalmad? A gonosz, mint látom, ellepte a földet.

Elhinnéd-e, derék barátom, hogy ezekből a szomorú elmélkedésekből és ezekből a látszólagos ellentmondásokból formálódtak ki elmémben a lélek magasztos képzetei, amelyekhez vizsgálódásaim útján mind ez ideig nem sikerült még eljutnom? Miközben az emberi természet felett elmélkedtem, két elütő alapelvet véltem fölfedezni benne, melyek közül az egyik az örök igazságok tanulmányozásához, az igazságosság és az erkölcsi szépség szeretetéhez, az intellektuális világ birodalmába emelte őt, melynek szemlélete gyönyörűségére szolgál a bölcsnek. A másik alapelv mélyen leszállította önmagába, az érzékek uralma alá hajtotta, valamint a szenvedélyek alá, melyek amazok szolgái, s a szenvedélyek segítségével hátráltatta mindazt, amire az előbbi elv átérzése sugallta. Amidőn éreztem, hogy magával ránt, és szembeszáll velem ez a két ellentétes gerjedelem, így szóltam magamban: Nem, az ember nem egy. Akarok és nem akarok, rabszolgának s egyben szabadnak érzem magam. Látom a jót, szeretem, és mégis a rosszat csinálom. Tevékeny vagyok, amidőn az észre hallgatok, passzív vagyok, amidőn szenvedélyeim elragadnak, s a legszörnyűbb gyötrelem számomra, mikor elbukom, annak a tudata, hogy ellenállhattam volna.

Fiatalember, hallgass rám bizalommal, mindig őszinte leszek! Ha a lelkiismeret az előítéletek terméke, akkor kétségkívül nincs igazam, és nincs is bebizonyított erkölcsiség. De ha természetes hajlama az embernek, hogy magát mindennél jobban szeresse, s ha az igazságosság ősi érzése mégis vele született vonása az emberi szívnek, akkor oldja csak fel ezeket az ellentmondásokat az, aki az embert egyszerű lénynek tartja, s így én is elismerem, hogy csak egyetlen szubsztancia van.

Bizonyára észreveszed, hogy e szón: *szubsztancia*, általában a valami ősi tulajdonsággal megáldott lényt értem, elvonatkozva minden egyéni vagy másodlagos módosulástól. Ha tehát mindazok az ősi tulajdonságok, melyek előttünk ismeretesek, ugyanabban a lényben egyesülhetnek, akkor csak egy szubsztanciát szabad elismernünk. De ha vannak olyan tulajdonságok, melyek kölcsönösen kizárják egymást, akkor annyiféle szubsztancia van, mint ahány ennyiféle kizárást eszközölhetünk. Gondolkozzál erről! Ami engem illet, nekem elegendő tudnom, bármit mond is Locke, hogy az anyag kiterjedt és osztható, s akkor már bizonyos vagyok afelől, hogy nem képes gondolkodni. Ha aztán egy filozófus azt mondaná nekem, hogy a fák éreznek, a sziklák pedig gondolkoznak,[21] hasztalan próbálna zavarba hozni furfangos érveivel, mert csak rosszhiszemű szofistát látnék benne, aki szívesebben ajándékoz érzelmet a köveknek, mint lelket az embernek.

Képzeljünk el egy süketet, aki tagadja a hangok létezését, mivel hang még sohasem ütötte meg a fülét! Húros hangszert helyezek eléje, melyet egy másik, de elrejtett hangszer megfelelő hangja segítségével megszólaltatok. A süket látja, hogy rezgésbe jön a húr. Ezt mondtam neki: Ezt a hang csinálja. Szó sincs róla – feleli ő. A húr rezdülésének oka magában a húrban van, mert minden testnek közös tulajdonsága, hogy ilyen módon

---

[21] Nekem úgy tűnik fel, hogy a filozófia korántsem azt állítja, hogy a sziklák gondolkodnak, hanem ellenkezőleg, felfedezte, hogy az emberek nem gondolkodnak. Most már csak érző lényeket ismer el a természetben, és mindaz a különbség, melyet egy ember és egy kődarab között talál, abban áll, hogy az ember olyan érző lény, melynek vannak érzékelései, a kő viszont érző lény, melynek nincsenek érzékelései. Ám ha igaz, hogy minden anyag érez, akkor miben pillantsam meg az érző lény egységét vagy az egyéni ént? Vajon az anyag egyes molekuláiban vagy pedig az összetett testekben? Egyaránt feltételezzem-e ezt az egységet a cseppfolyós testekben és a szilárdakban, a vegyületekben és az elemekben? Azt mondják, hogy a természetben csak egyének vannak! De melyek ezek az egyének? Egyén-e ez a kő, vagy egyének összetétele? Vajon egyetlen érző lény-e, vagy annyi érző lényt tartalmaz-e, mint amennyi homokszem van benne? Ha minden elemi atom érző lény, hogyan képzeljem el azt a benső kapcsolatot, amelynek révén az egyik a másikban levőnek érzi magát olyan módon, hogy két *én*-jük eggyé keveredik össze? A vonzás lehet természeti törvény, melynek rejtélye számunkra ismeretlen, de annyit legalább felfoghatunk, hogy a vonzás, amely a tömegek arányában hat, nem összeférhetetlen a kiterjedéssel és az oszthatósággal. El tudjuk-e ugyanezt képzelni az érzésről? Az érzőképes részek kiterjedtek, ám az érző lény oszthatatlan és egy. Nem lehet felosztani: vagy teljes egész, vagy semmi. Az érzőképes lény tehát nem test. Nem tudom, hogyan értik ezt a mi materialistáink, de úgy tűnik nekem, hogy ugyanazok a nehézségek, melyeknél fogva elvetették ők a gondolatot, rávehették volna őket az érzés elvetésére is. Nem értem, miért nem tették meg a második lépést azután, hogy megtették az elsőt. Ez se kerülne nekik többe. Mivel tehát biztosak benne, hogy nem gondolkodnak, hogy merik azt állítani, hogy éreznek?

rezeg. Akkor hát – felelem neki – mutassa meg ezt a rezgést a többi testekben, vagy legalább az okát ebben a húrban! Nem tudom megmutatni – feleli a süket. De azért, mert nem tudom elképzelni, hogyan rezeg ez a húr, szükséges-e, hogy az ön hangjaival magyarázzam, melyekről halvány sejtelmem sincsen? Annyi ez, mintha egy homályos tényt még homályosabbakkal magyaráznék. Tegye számomra érzékelhetővé a maga hangjait, vagy pedig kénytelen vagyok azt mondani, hogy nem léteznek.

Minél inkább elmélkedem a gondolkodás és az emberi elme természetén, annál inkább találom, hogy a materialisták érvelése ennek a süketnek az érveléséhez hasonlít. Mert valóban süketek ők ama belső szózattal szemben, mely alig félreismerhető hangon kiáltja nekik: Egy gép nem gondolkozik, se mozgás, se idom nem képes létrehozni a gondolkodást. Valami van benned, ami széttörni igyekszik a bilincseket, melyek ezt a valamit szorítják. A tér nem a te mértéked, az egész világegyetem nem elég nagy neked. Érzelmeidnek, vágyaidnak, nyugtalanságodnak, sőt még a gőgödnek is más az alapelve, mint ez a szűk test, melyben leláncolva érzed magad.

Egyetlen anyagi természetű lény sem tevékeny önmagától, én pedig az vagyok. Hasztalan akarják ezt tőlem elvitatni, én érzem ezt, s ez az érzés, amely beszél hozzám, erősebb, mint az értelem, amely szembeszáll vele. Van testem, amelyre a többi testek hatást gyakorolnak, s amely hatást gyakorol a többi testekre. Ez a kölcsönhatás kétségtelen. Akaratom azonban független az érzékeimtől. Beleegyezem vagy ellenállok, elbukom vagy győztes vagyok, de tökéletesen érzem önmagamban, hogy azt teszem, amit tenni akartam, vagy hogy csak engedek a szenvedélyeimnek. Mindig megvan a hatalmam, hogy akarjak, de nem az erőm, hogy végrehajtsam, amit akarok. Ha engedek a kísértésnek, a külső tárgyak indítására cselekszem. Ha szemrehányást teszek magamnak ezért a gyengeségért, csak az akaratomra hallgatok. Rabszolga vagyok bűneimnél fogva, de szabad vagyok lelkiismeretfurdalásaim révén. Szabadságom tudata csak akkor halványul el bennem, ha erkölcsileg alásüllyedek, s amikor már elhallgattatom a lélek hangját, nehogy a test törvénye ellen tiltakozzék.

Az akaratot csak a magam akaratának tudatából ismerem, s az értelem sem ismeretesebb előttem. Ha megkérdik tőlem, melyik az az ok, amely akaratomat meghatározza, akkor én viszont azt kérdem, melyik az az ok, amely ítéletemet határozza meg. Világos ugyanis, hogy ez a két ok mindössze egyetlen ok csupán. Ha pedig jól megértjük, hogy az ember az ítéleteiben tevékeny, s hogy értelme nem egyéb, mint abbeli képessége, hogy összehasonlít és ítél, akkor látnunk kell, hogy szabadsága is egy hasonló vagy abból származó képesség. A jót választja, mint ahogy megítélte valamiről, hogy igaz. Ha tévesen ítél, akkor rosszul választ. Melyik ok határozza meg tehát akaratát? Az ítélete. És melyik ok határozza meg

ítéletét? Értelmi képessége, ítélőereje. A meghatározó ok őbenne van. Ami ezen túl esik, abból semmit sem értek.

Kétségkívül nem vagyok annyira szabad, hogy ne akarjam a saját javamat, és nem vagyok szabad abban, hogy saját romlásomat akarjam. De a szabadságom éppen abban áll, hogy csak azt akarhatom, ami javamra válik, vagy amit ilyennek ítélek, anélkül, hogy bármi tőlem idegen dolog birna rá erre. Vajon az következik-e ebből, hogy nem vagyok ura önmagamnak, mivelhogy nem vagyok ura annak, hogy más legyek, mint ami vagyok?

Minden cselekvés végső elve a szabad lény akaratában van. Ennél tovább menni lehetetlen. Nem a *szabadság* szónak nincs semmilyen jelentése, hanem a *szükségszerűség* szónak. Feltételezni, hogy van olyan cselekvés vagy olyan hatás, amely nem származik tevékeny alapelvből, annyi ez valóban, mint okozatokat feltételezni okok nélkül, azaz circulus vitiosusba esni. Vagy egyáltalán nincsen első lökés, vagy pedig minden egyes első lökés olyan, hogy semmilyen előző oka sincsen, és nincsen igazi akarat szabadság nélkül. Az ember tehát szabad a cselekedeteiben, s mint ilyen egy anyagtalan szubsztancia indítása alatt áll. Ez az én harmadik hitcikkelyem. E három elsőből könnyűszerrel levezetheted az összes többit anélkül, hogy szükséges volna őket felsorolnom.

Ha az ember tevékeny és szabad, akkor önmagától cselekszik. Mindaz, amit szabadon tesz, nem tartozik bele a gondviselés megszabta rendszerbe, és nem is tulajdonítható ennek. A gondviselés nem akarja a roszszat, amit az ember tesz, amikor visszaél a szabadsággal, melyhez a gondviselés juttatja. De a gondviselés nem akadályozza meg abban, hogy roszszat tegyen, akár azért, mert az a gonosztett, melyet ily gyenge lény elkövet, semmi az ő szemében, akár pedig azért, mert csak szabadságának gátlása árán bírná őt ebben megakadályozni, s így, ha természetét lealacsonyítaná, még nagyobb bajt okozna. Hiszen azért alkotta őt szabadnak, hogy szabad választás útján ne a rosszat, hanem a jót tegye. Képessé tette őt arra, hogy ilyen módon választhasson az általa neki juttatott képességek igénybevételével. Erejét azonban olyannyira korlátozta, hogy a szabadsággal való visszaélés, melyet lehetővé tesz neki, nem zavarhatja meg az általános rendet. A rossz, mit az ember tesz, az ő fejére hull vissza, és mit sem változtat a világ rendjén. Az emberi nemet nem akadályozza meg abban, hogy fenntartsa magát akarata ellenére. Zúgolódni amiatt, hogy Isten nem akadályozza meg az emberi nemet abban, hogy rosszat tegyen, annyi, mint zúgolódni, amiért oly remek természettel áldotta meg, amiért tetteit megnemesítő erkölcsiséggel látta el, s amiért jogot adott neki az erényre. A legfőbb gyönyör önmagunk kielégítésében van. Azért helyeztek bennünket a földre, hogy kiérdemeljük ezt a kielégülést, s ezért jutott osztályrészünkül a szabadság, ezért kísértenek bennünket a szenvedélyek, s tart vissza bennünket a lelkiismeret. Mi többet tehetett volna

még érdekünkben maga az isteni hatalom? Olthatott-e ellentmondást természetünkbe, és annak adhatta-e a jócselekedet jutalmát, aki nem lett volna képes rosszat cselekedni? Hogyan! Hát ahhoz, hogy az embert megakadályozza abban, hogy gonosz legyen, vajon az ösztönre kellett-e korlátoznia és állattá tennie? Nem, lelkemnek Istene, sohasem fogok szemrehányást tenni neked, amiért lelkemet a magad képmására alkottad azért, hogy szabad lehessek, jó és boldog, mint te!

Szerencsétlenné és gonosszá a képességeinkkel való visszaélés tesz bennünket. Bánataink, gondjaink, gyötrelmeink önmagunkból erednek. A lelki baj vitathatatlanul a mi teremtményünk, a testi baj pedig semmi sem lenne bűnös hajlamaink nélkül, mert ezek tették érezhetővé. Nem azért érezteti-e velünk a természet szükségleteinket, hogy minket fenntartson? Vajon a testi fájdalom nem annak a jele-e, hogy romlik a gépezet, s hogy ideje helyreállítani? Aztán a halál... Hát a gonoszak nem mérgezik-e meg az életüket meg a mi életünket? Ki az, aki örökké akarna élni? Gyógyszer a halál a bajokra, miket magatoknak okoztok, mert a természet akarta úgy, hogy ne szenvedjünk örökké. Mily kevés bajnak van kitéve az ősi egyszerűségben élő ember! Úgyszólván betegség nélkül él, csakúgy, mint szenvedély nélkül, nem látja előre és nem érzi a halált. Ha mégis érzi, annak a jele ez, hogy nyomora kívánatossá teszi, s ettől fogva nem rossz az már neki. Ha beérnők azzal, hogy vagyunk, amik vagyunk, nem kellene sorsunk felett keseregnünk. Ezernyi kézzelfogható bajt szerzünk azonban magunknak, miközben valami képzeletbeli jólét után kutatunk. Aki a cseppnyi szenvedést nem tudja elviselni, elkészülhet rá, hogy nagy szenvedésben lesz része. Amikor kicsapongó élettel lerontjuk szervezetünket, gyógyszerrel akarjuk helyreállítani. A bajt, amelyet érzünk, növeljük azzal a bajjal, melytől félünk. A halál borzalmassá válik, ha előre látjuk, s meg is gyorsulnak léptei. Minél inkább akarunk menekülni tőle, annál inkább érezzük. Egész életünkön át egyebet sem teszünk, mint meghalunk az ijedtségtől, miközben zúgolódunk a természet ellen ama bajok miatt, melyeket magunknak szereztünk, amikor megsértettük őt.

Ember, hagyj fel vele, hogy a rossz okát keresd! Te magad vagy az oka. Semmiféle egyéb rossz sem létezik, csak az, amelyet magadnak okozol, vagy az, melyet elszenvedsz, s emez is, amaz is tőled ered. Az általános rossz csak a rendetlenségben nyilvánulhat meg, a világ rendszerében azonban én olyan rendet látok, amely sohasem tagadja meg magát. Egyéni rossz csak a szenvedő lény tudatában van, viszont ezt az érzést az ember nem a természettől kapta, hanem önmaga adta önmagának. A fájdalom alig vesz erőt azon, aki keveset elmélkedik, s így nincsenek emlékei, de előrelátása sincs. Tüntessétek el az átkos haladást, vegyétek el tévedéseinket és bűnös hajlamainkat, vegyétek el művét az embertől, s akkor minden jóra fordul.

Ahol minden jól van, ott semmi sem igazságtalan. Az igazságosság elválaszthatatlan a jóságtól. Márpedig a jóság szükségszerű hatása egy korlátlan hatalomnak, valamint annak az önszeretetnek, amely minden érző lénynek lényeges tulajdonsága. Az, aki mindenható, úgyszólván kiterjeszti létét a lények létezésével együtt. Létrehozni és fenntartani: a képesség szakadatlan cselekedete ez, amely semmi hatást sem fejt ki olyanra, ami nincsen. Isten nem a halottak istene. Nem tudna romboló és gonosz lenni anélkül, hogy önmagának ne ártana. Akinek képessége mindenre kiterjed, csak olyasmit akarhat, ami jó. Így tehát a tökéletesen jó Lénynek, mivel tökéletesen hatalmas, tökéletesen igazságosnak kell lennie, mert másként ellentmondana önmagának, hiszen a rend szeretete, amely őt létrehozza, a *jóság* nevet viseli, míg a rend szeretete, amely őt fenntartja, az *igazságosság* nevet viseli.[22]

Isten, mint mondani szokták, semmivel sem tartozik teremtményeinek. De én azt hiszem, hogy mindazzal tartozik, amit megígért nekik akkor, amikor létrehozta őket. Márpedig ha valaminek a fogalmát megadta nekik, s ennek szükségletét is érezteti, akkor ez annyi, mintha ezt a valamit megígérte volna. Minél inkább magamba szállok, minél inkább fürkészem magamat, annál tisztábban olvasom e szavakat lelkembe írva: *Légy igazságos, s akkor boldog leszel!* Pedig ha a dolgok jelenlegi állását figyeljük, akkor ebből semmit sem találunk. A gonosz virul, míg az igaz embert elnyomják. Figyeld meg azt is, micsoda méltatlankodás kap lábra bennünk, amikor csalódás éri ebbeli várakozásunkat! A lelkiismeret talpra áll, és zúgolódik teremtője ellen. Sóhajt, miközben így kiállt neki: Megcsaltál!

Megcsaltalak-e, te vakmerő? S ezt ki mondta neked? Hát megsemmisült-e lelked? Megszűntél-e létezni? Ó Brutus! ó én fiam! Ne szennyezd be nemes életedet azzal, hogy véget vetsz neki! Ne hagyd el reményedet és dicsőségedet testeddel együtt Philippi mezején! Miért mondod: *Az erény semmi,* holott éppen készülsz élvezni erényed jutalmát? Meg fogsz halni, gondolod. Nem, élni fogsz, én pedig beváltom majd akkor mindazt, amit ígértem neked.

A türelmetlen halandók zúgolódásait hallva szinte azt mondhatná az ember, hogy Isten már érdemeik előtt tartozik nekik a jutalommal, mert köteles előre megfizetni nekik erényüket. Ó! legyünk csak jók előbb, majd aztán boldogok leszünk. Ne követeljük a jutalmat a győzelem előtt, sem a bért a munka előtt. Nem akkor koszorúzták meg szent játékaink győzteseit – mondotta Plutarkhosz –, amikor leszálltak az arénába, hanem amikor már végigfutottak rajta.

---

[22] Amikor az ókoriak *optimus maximus*-nak hívták a legfőbb istent, valóban igazat mondtak. Ám ha azt mondták volna, hogy *maximus optimus,* még pontosabban beszéltek volna, hiszen jósága hatalmából következik, vagyis azért jó, mert nagy.

Ha a lélek anyagtalan, akkor túlélheti a testet, és ha túléli őt, a gondviselés igazolva van. Ha nem lenne egyéb bizonyítékom a lélek anyagtalanságáról, csupáncsak az, hogy a gonosz diadalmaskodik ezen a világon, míg az igaz embert elnyomják, már ennyi is elég lenne ahhoz, hogy elvessem minden kételyemet. Egy ily bántó disszonancia az egyetemes összhangban arra késztetne, hogy igyekezzem megoldást találni rá. Így elmélkednék: Nem minden fejeződik be számunkra az élettel, a halállal minden visszatér a maga rendjébe. Igaz, hogy zavartan kérdezném magamtól, hogy hol van az ember, hiszen minden, ami érzékelhető volt benne, megsemmisült. Mihelyt azonban elismerem, hogy két szubsztancia van, ez a kérdés nem jelent többé nehézséget nekem. Mi sem egyszerűbb, mint az a tény, hogy testi életem folyamán, amikor mindent érzékeimmel veszek észre, elkerüli figyelmemet az, ami nem esik az ő hatókörükbe. Ha a test és a lélek köteléke megszakad, akkor megértem, hogy az egyik felbomolhat, míg a másik fennmaradhat. Miért vonná az egyik felbomlása a másiknak felbomlását is maga után? Ellenkezőleg, mivel oly különböző természetűek, egyesülésük folytán kényszerállapotban voltak, s amikor ez az egyesülés megszűnik, mindketten visszatérnek természetes állapotukba: a tevékeny és élő szubsztancia visszaszerzi minden erejét, melyet a passzív és holt szubsztancia mozgatására fordított. Sajnos, vétkeim jóvoltából nagyon is érzem, hogy élete folyamán az ember csak félig él, s hogy a lélek élete csak a test halálakor kezdődik.

De miféle élet ez? S vajon a lélek halhatatlan-e természeténél fogva? Nem tudom. Korlátolt értelmem nem fog fel semmit, ami korlátlan. Mindaz, amit végtelennek hívnak, tovasiklik előlem. Mit lehet hát itt tagadnom, és mit állítsak? Lehet-e következtetést vonnom le olyan dologból, melyet fel sem tudok fogni? Azt hiszem, hogy a lélek ahhoz, hogy a rend fennmaradjon, kellőképpen túléli a testet, de ki mondhatná meg, vajon elég-e ez az örökléthez? Azt mindenesetre értem, hogyan használódik el s hogyan pusztul el a test részekre oszlása folytán. De a gondolkodó lény ugyanilyen lerombolását nem tudom elképzelni, s mivel egyáltalán nem képzelem el, hogyan halhat meg, azt gyanítom, hogy nem hal meg. Mivel ez a feltevés megvigasztal, és semmi esztelenség sincs benne, miért ne tehetném magamévá?

Érzem a lelkemet. Ismerem őt az érzés és a gondolkodás révén, és tudom, hogy ő létezik, noha nem tudom, mi a lényege. Nem tudok okoskodni oly fogalmak felett, melyekkel nem rendelkezem. Azt jól tudom, hogy az *én* azonossága csak az emlékezet útján hosszabbítható meg, s ahhoz, hogy valóban ugyanaz legyek, emlékeznem kell, hogy voltam. Ámde halálom után képtelen lennék visszaemlékezni arra, hogy mi voltam életem folyamán anélkül, hogy vissza ne emlékeznék arra is, amit éreztem, következésképpen: amit cselekedtem. Nem kételkedem abban sem, hogy ez a visszaemlékezés egykor a jóknak boldogságot, a gonoszoknak gyötrel-

met fog okozni. Itt a földön egy sereg izzó szenvedély nyeli el a benső érzést, s vezeti tévútra a lelkiismeretfurdalást. A megalázások és a szerencsétlenségek, melyeket az erények gyakorlása von maga után, gátolnak abban, hogy az erények minden varázsát érezzük. Ám ha majd megszabadulunk azoktól a illúzióktól, melyeket a test és az érzékek keltenek bennünk, a legfőbb Lény és a tőle eredő örök igazságok szemléletét fogjuk élvezni. Majd ha a rend szépsége lelkünk minden erejét áthatja, s ha egyedüli foglaltosságunk abból áll majd, hogy összehasonlítjuk azt, amit tettünk, azzal, amit tennünk kellett volna, akkor fogja a lelkiismeret szava visszanyerni erejét és hatalmát. Akkor fogja igazán az önmagunkkal való megelégedésből eredő tiszta gyönyörűség s a lealjasodásunk felett érzett keserű bánkódás kimeríthetetlen érzések megkülönböztető jegyével ellátni a sorsot, melyet minden egyes ember önmagának köszönhet. Ne kérdezd tőlem, ó, derék barátom, hogy a boldogságnak és a gyötrelmeknek lesznek-e más forrásai is! Ilyesmiről nincsen tudomásom. Elegendő nekem az a forrás, melyet elképzelek, hogy megvigasztalódjam e földi élet felett, s amely reményt kelt bennem, hogy van egy másik élet is. Szóval sem mondom, hogy a jók elnyerik majd jutalmukat, mert milyen más jót várhat egy kiváló lény, mint azt, hogy természete szerint létezhet? De azt állítom, hogy boldogok lesznek, mert teremtőjük, minden igazságosság teremtője, aki őket érzőképessé tette, nem azért alkotta őket, hogy szenvedjenek. Mivel nem éltek vissza szabadságukkal itt a földön, hibájuk nem tette őket hűtlenné rendeltetésükhöz. Mégis, mivelhogy szenvedtek ebben az életben, kárpótlásban lesz részük egy másik életben. Ez az érzés nem annyira az ember érdemén alapul, mint inkább a jóság fogalmán, mely számomra elválaszthatatlannak látszik az istenség lényegétől. Csupán annyit feltételezek, hogy a rend törvényeit betartják majd, s hogy Isten hű önmagához.[23]

Azt se kérdezd tőlem, vajon a gonoszok kínszenvedése örökké fog-e tartani, s hogy megfér-e létük teremtőjének jóságával az, hogy örök szenvedésre ítéli őket. Erről sincs tudomásom, s távol áll tőlem a hiú kíváncsiság, hogy haszontalan kérdéseket világítsak meg. Törődöm is vele, hogy mi lesz a gonoszokkal! Nem nagyon érdekel a sorsuk. Mindazonáltal nehezen hihetem el, hogy vég nélküli kínokra ítéljék őket. Ha a legfelső Igazságszolgáltatás bosszúálló, akkor már itt, ebben az életben bosszút állhat. Ti vagytok a végrehajtói, ti és a tévelygéseitek, ó nemzetek! Ő azokat a bajokat, melyeket magatoknak szereztek, a bajokat előidéző gaztet-

[23] *Magunkért ne, Uram, de nevedért,*
Csak nevedért, mert tégedet dicsér,
Uram, ha adsz új életet.
115. zsoltár.

tek büntetésére fordítja. A ti telhetetlen, irigységtől, kapzsiságtól és becsvágytól emésztett szíveitekben, ott, a ti álboldogulástok kebelén büntetik meg gaztetteiket a bosszúálló szenvedélyek. Hát szükséges-e, hogy a poklot a másvilágon keressük? Már ebben az életben jelen van az, itt, a gonoszok szívében.

Ahol mulandó szükségleteink végződnek, ahol esztelen vágyaink megszűnnek, szenvedélyeinknek és gaztetteinknek is meg kell szűnniük. Ugyan micsoda elvetemültségre lennének a tiszta szellemek képesek? Hiszen semmire sincsen szükségük, miért lennének tehát gonoszok? Őket már kimozdították a mi durva érzékeinkből. Egész boldogságuk a lények szemléletéből áll. Így tehát minden akaratuk csak a jóra irányulhat. És lehet-e valaha is nyomorult az, aki megszűnik gonosz lenni? Íme ez az, amit hajlandó vagyok hinni anélkül, hogy igyekeznék véglegesen dönteni róla. Ó, jó és irgalmas Lény! Bármik legyenek is végzéseid, én imádom azokat. Ha örökös büntetéssel sújtod a gonoszokat, porig alázom gyenge értelmemet igazságosságod előtt. Ám ha e szerencsétlenek lelkifurdalása egy szép napon véget ér majd, ha fájdalmaik elenyésznek, s ha ugyanaz a béke vár egykor majd mindnyájunkra egyaránt, akkor magasztallak tégedet. Mert hát nem testvérem-e a gonosz? Hányszor estem én is kísértésbe, hogy hozzá hasonló legyek! Ha megszabadul nyomorától, s ha ezáltal az őt kísérő rosszakaratot is elveszti, hadd legyen boldog, mint jómagam! Bennem nem fog féltékenységet kelteni. Az ő boldogsága csak növelni fogja az én boldogságomat.

Így történt, hogy mialatt Istent az ő műveiben szemléltem, s ama sajátosságaiban tanulmányoztam, melyeket fontos volt megismernem, végül is fokozatosan kiterjesztettem és növeltem azt a kezdetben tökéletlen és korlátolt fogalmat, melyet erről a mérhetetlen lényről alkottam magamnak. Tagadhatatlan, hogy ez a fogalom nemesebbé és nagyobbá vált, de ugyanakkor kevésbé hozzáférhető az emberi ész számára. Minél inkább közeledem gondolatban az örök világossághoz, annál inkább elvakít a ragyogása, megzavar, s én kénytelen vagyok félretenni mindazokat a földi fogalmakat, melyek hozzásegítettek ahhoz, hogy elképzeljem őt. Isten most már nem testi és nem érzékelhető. A legfőbb Értelem, amely a világot igazgatja, nem azonos többé a világgal. Hiába emelem föl, és hiába fárasztom elmémet, hogy fogalmat alkothassak megfoghatatlan lényegéről. Ha arra gondolok, hogy ő ad életet és tevékenységet az élő és tevékeny szubsztanciának, amely a lelkes testeket igazgatja, s ha hallom, amint mondják, hogy lelkem szellemi, Isten pedig szellem, fellázadok az isteni lényeg eme lealacsonyítása ellen. Mintha legalábbis egy természet lenne Isten meg az én lelkem! Mintha nem Isten lenne az egyetlen abszolút lény, az egyedüli valóban tevékeny, érző, gondolkodó, önszántából akaró lény, akitől a gondolkodást, az érzést, a tevékenységet, az akaratot, a szabadságot, a létet kaptuk! Mi csak azért vagyunk szabadok, mert ő úgy akarja, hogy szaba-

dok legyünk, s az ő megmagyarázhatatlan szubsztanciája úgy viszonylik a mi lelkünkhöz, mint lelkünk a testünkhöz. Hogy ő teremtette-e az anyagot, a testeket, a szellemet, a világot, sejtelmem sincsen róla. A teremtés gondolatába belezavarodom, ez a fogalom meghaladja képességeimet. Hiszem azt, amennyire fel tudom fogni. De azt tudom, hogy ő formálta a világegyetemet és mindazt, ami létezik. Tudom, hogy alkotott, rendezett mindent. Isten örökkévaló, ez kétségtelen. De vajon elmém fel tudja-e fogni az örökkévalóság eszméjét? Miért áltassam magamat gondolat nélküli szavakkal? Annyit felfogok, hogy ő a dolgok előtt megvan, s hogy ő lesz, amíg a dolgok létezni fognak, s hogy még azon túl is lesz, ha már egyszer minden véget ér. Hogy egy lény, melyet nem tudok felfogni, létezéssel lát el más lényeket, ez csak homályos és érthetetlen. De az, hogy a lét és a nemlét önmaguktól egymásba csapjanak át, ez kézzelfogható ellentmondás, nyilvánvaló képtelenség.

Isten értelmes. De milyen módon értelmes? Az ember értelmes, midőn gondolkodik, de a legfőbb Értelemnek nincs szüksége arra, hogy gondolkodjék. Az ő számára nincsenek előfeltételek, sem következmények, sőt főtételek sem. Ő teljesen intuitív, egyaránt látja mindazt, ami van, s mindazt, ami lehet. Az ő szemében valamennyi igazság csak egyetlen eszme, mint ahogy minden hely egyetlen pont csupán, és minden idő egyetlen pillanat. Az emberi hatalom eszközök útján cselekszik, az isteni hatalom önmaga által cselekszik. Isten azért képes, mert akar. Akarata teszi hatalmát. Isten jó, mi sem nyilvánvalóbb ennél. Az ember is jó, de az ő jósága a társai iránt való szeretete, míg az Isten jósága a rend szeretete. Mert ő a rend által tartja fenn azt, ami létezik, és kapcsolja az egyes részeket az egészhez. Isten igazságos, efelől meg vagyok győződve, mert ez jóságából következik. Az emberek igazságtalansága az ő művük és nem az Istené. Az erkölcsi ziláltság, amely a filozófusok szerint a gondviselés ellen szolgáltat tanúbizonyságot, az én szememben éppen őmellette bizonyít. Az ember igazságossága azonban abban áll, hogy megadja mindenkinek, ami őt megilleti, míg az Isten igazságossága abban áll, hogy számon kéri mindenkitől azt, amit adott neki.

Amidőn fokozatosan felismertem ezeket a sajátosságokat, amelyekről egyáltalán nincsen abszolút fogalmam, szigorú következtetések útján tettem ezt, elmém helyes használatával. Megállapítom ezeket, de nem értem, azaz alapjában véve annyi ez, mintha semmit sem állapítanék meg. Hiába mondogatom: Ilyen az Isten, érzem, bizonyítom magamnak, de azért mégsem fogom fel jobban, Isten hogyan is lehet ilyen.

Szóval, minél inkább igyekszem végtelen lényét szemléltetni, annál kevésbé tudom felfogni. De ő van, s ez nekem elég. Minél kevésbé fogom fel, annál jobban imádom. Leborulok előtte, és ezt mondom: Lények lénye, én vagyok, mert te vagy. Szüntelenül rólad elmélkedni annyi, mint kútfőmhöz fölemelkedni. Eszemet akkor használom legméltóbban, ha meg-

semmisülök előtted. Lelki elragadtatás számomra, ha nagyságod nyomasztó súlyát érzem magamon, s gyengeségem valóságos varázzsá változik.

Miután ekként az érzékelhető dolgok keltette benyomásból, valamint a benső érzésből, amely arra indít, hogy az okokat természetes belátásom szerint ítéljem meg, levezetem a legfőbb igazságokat, melyeket szükséges megismernem, hátravan még, hogy kutassam: miféle elveket vonhatok le ebből magatartásomra nézve, és miféle szabályokat tűzzek magam elé, hogy földi rendeltetésemet annak szándékai szerint töltsem be, aki ide helyezett engemet. Mindig módszeremhez tartom magamat, s így ezeket a szabályokat nem egy magas filozófia alapelveiből merítem, hanem szívem mélyén találom, ahová kitörölhetetlen betűkkel írta őket a természet. Csak magamat kell megkérdeznem arra vonatkozólag, hogy mit akarok tenni, mert mindaz, amit jónak érzek, valóban jó, és mindaz, amit rossznak érzek, valóban rossz. Az összes kazuisták közül a legjobb a lelkiismeret. Agyafúrt okoskodásokhoz csak akkor folyamodunk, ha alkudozunk vele. Valamennyi gondunk közül a legelső az, amely magunkra irányul, s mégis, hányszor adja értésünkre a belső szózat, hogy: ha a magunk javát a mások kárával mozdítjuk elő, rosszat cselekszünk! Azt hisszük, hogy a természet indítását követjük, pedig szembeszállunk vele. Midőn arra hallgatunk, amit érzékeinknek mond, figyelmen kívül hagyjuk azt, amit szívünknek beszél. A tevékeny lény engedelmeskedik, a passzív lény parancsol. A lelkiismeret a lélek szava, a szenvedélyek a test szózatai. Vajon meglepő-e, hogy ez a két nyelv gyakran ellentmond egymásnak? És ilyenkor melyikre hallgassunk? Az ész gyakran megcsal bennünket, s bizony nagyon is megszereztük a jogot arra, hogy visszautasítsuk. Ám a lelkiismeret sohasem csal meg. Ő az ember igazi vezetője. Ami az ösztön a testnek, az a lelkiismeret a léleknek.[24] Aki őt követi, a természetnek engedelmeskedik, s nem

[24] A modern filozófia csak azt fogadja el, amit meg tud magyarázni. Óvakodik tehát attól, hogy elfogadja az *ösztön*-nek nevezett homályos képességet, amely — úgy látszik — minden szerzett ismeret nélkül vezeti az állatokat bizonyos cél felé. Egyik legbölcsebb filozófusunk szerint az ösztön csak szokás, amelyből hiányzik a gondolkodás, de amelyet gondolkodás árán szereztünk meg. Abból a módból pedig, ahogy ezt a fejlődést magyarázza, arra kell következtetni, hogy a gyermekek többet gondolkodnak, mint a felnőttek. Fura egy paradoxon ez, nem éri meg a fáradságot, hogy közelebbről megvizsgáljuk. Nem akarok most ebbe a vitába bocsátkozni, csupán azt kérdem meg, milyen nevet adjak annak a hévnek, amellyel az én kutyám harcol a vakondokok ellen, holott nem eszi meg őket, valamint annak a türelemnek, amellyel néha órák hosszat leselkedik rájuk, továbbá az ügyességnek, mellyel megragadja, majd kiveti őket a földből abban a pillanatban, mikor kidugják fejüket, s aztán végez velük, és otthagyja őket. Soha senki sem tanította be a kutyát erre a vadászatra, s vajon kitől tudná, hogy vakondok is van a világon. Megkérdezem azt is, s ez még fontosabb, vajon amikor első ízben fenyegettem meg ugyanezt a kutyát, miért vetette magát hanyat, lábait összehúzva, könyörgő magatartásban, amely bizony alkalmas arra, hogy megindítson enge-

kell attól tartania, hogy eltéved. Fontos pont ez, folytatta jótevőm, amikor látta, hogy félbe akarom szakítani. Engedd meg, hogy kissé bővebben rávilágítsak.

Cselekedeteink egész erkölcsisége abban az ítéletben van, melyet magunk alkotunk róluk. Ha igaz, hogy a jó jó, akkor jónak kell lennie szívünk mélyén éppúgy, mint tetteinkben, s az igazságosság első jutalma maga az érzés, hogy igazságosan cselekszünk. Ha az erkölcsi jóság összhangban van természetünkkel, akkor az ember épelméjű és egészséges szervezetű csak annyiban lehet, amennyiben jó. Ha nincs összhangban vele, és az ember természeténél fogva gonosz, akkor hiába hagy föl vele, úgyis megromlik, s a jóság nem egyéb nála, mint vétkezés a természet ellen. Ha az embert arra teremtették volna, hogy ártson embertársainak, miként a farkas, amely megfojtja zsákmányát, akkor az emberi ember éppoly romlott állat lenne, mint a nyomorúságos farkas, s csupán az erény hagyna bennünk lelkiismeretfurdalást.

Szálljunk magunkba, ó, fiatal barátom! Tegyünk félre minden egyéni érdeket, és vizsgáljuk meg, hová vezetnek bennünket hajlamaink! Vajon melyik látvány kellemesebb nekünk: a mások gyötrelmeinek vagy a mások boldogságának szemlélete? Mit cselekszünk szívesebben, s mi hagy hátra bennünk a tett után kellemesebb benyomást, a jótétemény vagy a gonosz cselekedet? Vajon ki köti le érdeklődésedet a színházban? A gaztettekben találsz-e inkább gyönyörűséget? A megbüntetett gonosztevőknek adózol-e könnyeiddel? Ami érdekünkön kívül esik – mondják ők –, az mind közömbös nekünk. Pedig éppen megfordítva áll: a barátság és az emberiesség jótéteményei vigasztalnak bennünket szenvedéseinkben. Örömeink közepette is igen-igen elhagyatottnak és igen-igen nyomorultnak éreznők magunkat, ha nem volna kivel megosztanunk ezeket. Ha semmiféle erkölcsi hajlam sincs az ember kebelében, akkor hát honnan támad benne a csodálkozó elragadtatás a hősi tettek iránt, a rajongó lelkesedés a nagy lelkek iránt? Mi köze van az erényért való ilyetén rajongásnak a mi egyéni

---

met. Bizony óvakodott volna attól, hogy ebben a testtartásban maradjon, ha nem sikerült volna neki megenyhítenie engemet, és megvertem volna. Hogyan! Még egészen apró az én kutyám, úgyszólván még meg sem született, és már erkölcsi fogalmai lennének? Tudta már, hogy mi a kegyelem és a nagylelkűség? Milyen szerzett ismeretek alapján remélte, hogy lecsitít engemet azzal, hogy kényemre-kedvemre engedi magát? A világ minden kutyája körülbelül ugyanezt teszi ugyanilyen esetben, s én itt csak olyat mondok, amelyről mindenki meggyőződhet. A filozófusok, akik oly megvetőleg nézik le az ösztönt, szíveskedjenek megmagyarázni ezt a tényt magából az érzékelések működéséből és az ismeretekből, melyekhez az érzések útján jutunk. Úgy magyarázzák meg, hogy minden józan eszű embert kielégítsenek, s akkor nekem se lesz több mondanivalóm. Nem fogok többet az ösztönről beszélni.

érdekünkhöz? Miért szeretnénk inkább Cato lenni, aki belsejét marcangolja, mint Caesar, aki diadalt arat? Tépd ki szívünkből a szép ilyen szeretetét, az élet minden báját kitéped vele. Akinek korlátolt lelkében az aljas szenvedélyek elfojtották ezeket a gyengéd érzelmeket, aki azzal, hogy csak önmagára van tekintettel, odajut, hogy végül is csak önmagát szereti, nem érez többé elragadtatást, megfagyott szíve nem dobog többé az örömtől, szelíd elérzékenyülés soha nem nedvesíti szemét, nem élvez többé semmit. A szerencsétlen nem érez, nem él többé – ő már meghalt.

Bármekkora is azonban a gonoszok száma itt a földön, kevesen vannak azok a hullaszerű lelkek, amelyek érdekeik körén kívül érzéketlenné váltak minden iránt, ami jó és igazságos. A jogtalanság csak addig tetszik, amíg hasznunk van belőle. Minden egyéb téren azt akarjuk, hogy az ártatlan oltalomban részesüljön. Ha az utcán vagy az országúton erőszakos vagy igazságtalan cselekedetnek vagyunk tanúi, tüstént előtör a harag és a méltatlankodás szívünk mélyéről, s az elnyomott egyén védelmére késztet bennünket. De egy még hatalmasabb kötelesség visszatart bennünket, mert a törvények megfosztanak ama jogunktól, hogy az ártatlanság védelmére keljünk. Ellenben, ha egy megbocsátó vagy más egyéb nagylelkű cselekedet tűnik szemünkbe, micsoda bámulatot, micsoda szeretetet kelt bennünk! Melyikünk nem mondná: Bárcsak ugyanezt tehettem volna én is! Bizonyára kevéssé fontos a mi számunkra, hogy valaki gonosz vagy igaz lelkű volt-e kétezer évvel ezelőtt, s mégis ugyanez az érdeklődés fog el bennünket az ókori történelem esetében is, mintha csak napjainkban történt volna az egész. Mi közöm nekem Catilina gaztetteihez? Attól félek talán, hogy én is áldozata leszek? Mégis miért irtózom tőle éppen úgy, mintha kortársam lenne? Nemcsak azért gyűlöljük a gonoszokat, mert ártanak nekünk, hanem azért, mert gonoszok. Nemcsak mi magunk akarunk boldogok lenni, hanem egyúttal másoknak is kívánjuk a boldogságát, s ha ez a boldogság nem csorbítja a miénket, akkor egyenesen növeli. Végül aztán akaratunk ellenére is szánalmat érzünk a szerencsétlenek iránt. Ha tanúi vagyunk bajuknak, szenvedünk miatta. Még a legromlottabbak sem lennének képesek teljesen elveszteni ezt a hajlamot. Sőt, ez gyakran ellentmondásba viszi őket önmagukkal. A rabló, aki az utasokat kifosztja, betakarja a szegény embert, ha meztelen, s a legelvetemültebb gyilkos odaugrik egy ájuldozó ember támogatására.

Gyakran hallunk beszélni a lelkiismeret szaváról, amely titokban bünteti a rejtegetett gaztetteket, s oly gyakran napvilágra is hozza őket. Ó, jaj, ki ne hallotta volna még közülünk ezt a tolakodó hangot? Aki erről beszél, tapasztalatból beszél. Mennyire szeretné az ember elfojtani ezt a zsarnoki érzést, amely annyi gyötrelmet szerez nekünk. Engedelmeskedjünk csak a természetnek, megtudjuk majd, mily nagy szelídséggel uralkodik, s mily gyönyörűségünkre szolgál, ha ráhallgatunk, s önmagunkkal is elégedettek lehetünk. A gonosz ember fél, és fut önmagától. Csak ak-

kor vidul fel, ha kiveti magát önmagából. Nyugtalan szemekkel tekinget maga körül, s keresi a tárgyat, amely szórakoztathatná. Keserű szatíra nélkül, sértő gúnyolódás nélkül mindig szomorú lenne, a gúnykacaj az ő egyetlen kedvtelése. Az igaz ember lelki derűje ellenben belül lakozik, az ő kacajában semmi kajánság sincsen, csak öröm, mert forrását önmagában hordja. Ha egyedül van, éppoly vidám, mint társaskörben. Megelégedettségét nem azoktól nyeri, akik közelednek hozzá, hanem ő adja át nekik.

Tekintsd végig a világ valamennyi nemzetét, fusd át az egész világtörténetet! Annyi embertelen és fura vallás közt, a roppant sok fajtájú szokások és jellemek között mindenütt megtalálod az igazságosságnak és a becsületességnek ugyanazokat az eszméit, mindenütt ugyanazokat az erkölcsi elveket, mindenütt ugyanazokat a fogalmakat jóról és rosszról. Az ókori pogányság undorító isteneket hozott világra, akiket itt a földön megbüntettek volna mint gonosztevőket. A legfőbb boldogság látványául csak gaztettek elkövetését meg szenvedélyek kielégítését tárták az ember elé. Ám a szent tekintéllyel felfegyverzett bűn hiába szállt le az örök hajlékból, az erkölcsi ösztön elhessegette az ember szívétől. Miközben Jupiter kicsapongásait ünnepelték, Xenokratész önmegtartóztatását csodálták. A szűz Lucretia a szemérmetlen Venust imádta. A rettenthetetlen romai a Félelemnek mutatott be áldozatot, ahhoz az istenhez fohászkodott, aki megcsonkította atyját, s zokszó nélkül halt meg a saját atyja kezétől. A legnagyobb emberek a leghitványabb istenségeknek szolgáltak. A természet szent szózata, amely erősebb az istenek szavánál, tiszteletet szerzett magának a földön, s mintha a bűnt visszakergette volna az égbe a bűnösökkel egyetemben.

A lelkek mélyén ott van tehát az igazságosságnak és az erénynek velünk született elve, amely szerint a mi saját életelveink ellenére ítéljük cselekedeteinket és a másokéit jónak vagy rossznak, s én ezt az alapelvet nevezem lelkiismeretnek.

De hallom ám, amint e szóra felharsan mindenünnen az úgynevezett bölcsek zsivaja: Gyermekkori tévedés, nevelési előítéletek! – horkannak fel egybehangzóan. Csak olyasmi van az emberi elmében, amit a tapasztalás juttatott oda, és minden dologról szerzett fogalmakkal alkotunk ítéletet. Sőt még tovább mennek: az összes nemzeteknek ezt a nyilvánvaló és egyetemes egyetértését, még ezt is merészen elvetik. Aztán, az emberek szembeszökően egyforma ítéletével szemben nekilátnak, s keresnek a vakhomályban valami gyanús példát, melyet csak ők ismernek, mintha egyetlen romlott nép megsemmisített volna minden természetes hajlamot, s mintha a faj immár semmi volna, mihelyt szörnyek akadnak benne. De használ-e valamit a szkeptikus Montaigne-nek, ha azzal gyötri magát, hogy valahol a világ egy zugában olyan szokást ás ki, amely ellenkezik az igazságosság körébe vágó fogalmakkal? Mit használ neki, ha a leg-

gyanúsabb utazóknak tulajdonítja azt a tekintélyt, melyet a leghíresebb íróktól megtagad? Vajon egynéhány bizonytalan és furcsa szokás, mely előttünk ismeretlen helyi okokon alapul, lerombolhatja-e az összes népek tanúságtételéből levont általános következtetést, mikor e népek minden egyébben eltérnek egymástól, de ebben az egy pontban megegyeznek? O, Montaigne, te, aki nagyra vagy őszinteségeddel és igazságérzeteddel, légy őszinte és igaz, ha ugyan filozófus az lehet, és áruld el nekem, van-e olyan ország ezen a földön, ahol bűn az, ha valaki megtartja szavát, ha valaki irgalmas, jótékony, nagylelkű, s ahol megvetik a derék embert, s tisztelik a szószegőt!

Mindenki, mondják, a maga érdekében törekszik a közjóra. De akkor honnan van, hogy az igaz ember a saját kárára teszi ezt? Mi az: halálba menni a saját érdekünkben? Kétségtelen, hogy mindenki a maga javára cselekszik, de ha van erkölcsi jó, mellyel számolni kell, akkor a saját érdekkel csak a gonoszok cselekedetei magyarázhatók, sőt, úgy látszik, nem is tanácsos túlmenni ezen. Bizony undorító filozófia lenne az, amely kényelmetlenül érezné magát az erényes cselekedetek között, s csak úgy lenne képes megfelelő magyarázatot adni, hogy alantas szándékokat és becstelen indítóokokat tulajdonítana nekik, s hogy kénytelen volna lealacsonyítani Szókratészt és megrágalmazni Regulust. Ha valaha is hasonló tantételek burjánzanának közöttünk, a természet szava, akárcsak az értelemé, tüstént síkraszállna ellenük, s e tantételek egyetlen hívének sem engedné meg, hogy jóhiszeműséggel mentegesse magát.

Nem szándékozom ittten metafizikai vitákba bocsátkozni, melyek meghaladják képességemet s a tiédet is, s amelyek végelemzésben semmire sem vezetnek. Megmondtam már neked, hogy nem filozofálni akartam veled, hanem hozzásegíteni tégedet, hogy szívedtől kérhess tanácsot. Ha érzed, hogy igazam van, több sem kell nekem, még akkor sem, ha a világ minden filozófusa bizonyítaná, hogy nincs igazam.

Semmi egyéb nem kell ehhez, mint az, hogy megkülönböztesd szerzett eszméinket természetes érzéseinktől. Mert mi szükségszerűen érzünk, mielőtt még ismereteink lennének. S mivel azt, hogy javunkat akarjuk, és kerüljük, ami kárunkra van, nem úgy tanuljuk el, hanem az erre irányuló akaratot a természettől kapjuk, éppen így a jónak szeretete s a rossznak gyűlölete éppolyan természetes vonásunk, mint önmagunk szeretete. A lelkiismeret megnyilatkozásai nem ítéletek, hanem érzések: noha minden eszménket kívülről szerezzük, az érzések, melyek ezeket felbecsülik, bennünk vannak. Egyedül őáltaluk ismerjük meg a megfelelést vagy a meg nem felelést magunk és ama dolgok között, melyeket keresnünk vagy pedig kerülnünk kell.

Létezni a mi számunkra annyi, mint érezni. Érzékenységünk vitathatatlanul megelőzi értelmünket, érzelmeink már megvoltak, mielőtt még esz-

méink lettek volna.[25] Bármi legyen is létünk oka, tény, hogy gondoskodott fennmaradásunkról, amidőn természetünknek megfelelő érzésekkel látott el. Tagadhatatlan, hogy legalább ezek velünk születtek. Az egyént illetően ezek az érzések a következők: az önszeretet, a fájdalomtól való félelem, az irtózás a haláltól, a jólét utáni vágyakozás. De az is kétségtelen, hogy az ember természeténél fogva társulékony, vagy legalábbis arra termett, hogy ilyenné váljék. Ilyenné csak úgy lehet, ha egyéb vele született érzelmei is vannak, melyek fajára vonatkoznak. Mert ha csak a fizikai szükségletet vesszük tekintetbe, akkor meg kell állapítanunk, hogy az szétszórja az embereket ahelyett, hogy egymáshoz közel hozná őket. Márpedig éppen ebből az erkölcsi rendszerből, melyet a magunkra és az embertársainkra való vonatkozás kettős kapcsolata alkot, jön létre a lelkiismeret ösztönzése. Ismerni a jót nem azt jelenti, hogy szeretni a jót, mert az embernek nincsen erről vele született ismerete. Mihelyt azonban értelme megismerteti vele, lelkiismerete arra indítja, hogy szeresse is. Ez az érzés az, amely vele született.

Így hát én nem hiszem, barátom, hogy természetünk folyományaként lehetetlen volna megmagyarázni a lelkiismeret közvetlen alapelvét, amely még az értelemtől is független. De még ha lehetetlen lenne is, akkor sem lenne szükséges, mert azok, akik tagadják ezt az egész emberi nem által elfogadott és elismert alapelvet, egyáltalán nem bizonyítják azt, hogy nem létezik, hanem beérik az erre vonatkozó állítással. Amidőn mi azt állítjuk, hogy létezik, éppoly szilárd talajon állunk, mint ők, sőt ezenfelül még a belső tanúbizonyság is mellettünk nyilatkozik, valamint a lelkiismeret szava, amely önmaga mellett tanúskodik. Ha az ítélet első fénysugarai elvakítanak, s eleinte összezavarják tekintetünk előtt a dolgokat, várjuk meg, míg gyenge szemünk újra felnyílik és megedződik. Akkor aztán csakhamar viszontlátjuk ugyanezeket a tárgyakat az értelem világánál úgy, amilyennek eleinte a természet mutatta nekünk. Vagy pedig legyünk inkább egyszerűbbek és kevésbé hiúak. Szorítkozzunk azokra az első érzelmekre, melyeket magunkban találunk, mert a tanulmányozás mindig is őhozzájuk vezet vissza, hacsak nem vezetett tévútra bennünket!

Lelkiismeret! Lelkiismeret! Isteni ösztön, halhatatlan égi szózat, egy tudatlan és korlátolt, de értelmes és szabad lény biztos vezetője, csalhatatlan bírálója jónak és rossznak, te teszed az embert Istenhez hasonlóvá!

---

[25] Az eszmék bizonyos tekintetben érzelmek, az érzések viszont eszmék. Ez a két szó megfelel minden észrevevésnek, amely tárgyával és velünk magunkkal foglalkoztat bennünket, akikre hatást gyakorol. Csak ennek az észrevevésnek a rendje határozza meg a nevet, amely ráillik. Amidőn elsősorban a tárgy köti le figyelmünket, akkor önmagunkra csak reflexió útján gondolunk, s ilyenkor eszme áll elő. Ha ellenben első figyelmünket a kapott benyomás kelti fel, és csak reflexió útján gondolunk a tárgyra, amely előidézte: érzés áll elő.

Neked köszönhető, hogy természete kiválóvá lesz, cselekedete erkölcsössé. Tenélküled, úgy érzem, semmi sincs bennem, ami az állatok fölé emelhetne, ha csak az a szomorú kiváltság nem, hogy tévedésről tévedésre tévelygek egy szabályozatlan értelem és egy elv nélküli ész segítségével.

Hála az égnek, ezzel megszabadultunk az egész ijesztő filozófiai apparátustól. Emberek lehetünk anélkül, hogy tudósok lennénk. Mentesültünk attól, hogy az erkölcs tanulmányozásával emésszük magunkat, s így csekélyebb költséggel megbízhatóbb kalauzra tettünk szert az emberi nézetek eme roppant labirintusában. De nem elég, hogy ez a kalauz létezik, fel is kell ismerni, és követni kell. Ha minden szívhez beszél, akkor mért hogy oly kevesen hallják meg őt? Hát azért, mert a természet nyelvén szól hozzánk, márpedig minden csak arra jó, hogy feledtesse velünk ezt a nyelvet. A lelkiismeret félénk, szereti a magányt meg a békét. A világ zaja rémületbe ejti. Az előítéletek, melyekből őt származtatni szokták, legkegyetlenebb ellenségei. Láttukra menekül vagy elhallgat. Lármás hangjuk elfojtja szavát, s nem engedi, hogy meghallgassák. A vakbuzgóság van oly merész, hogy utánozza őt, s a gaztettet az ő nevében sugallja. Oly gyakran kiutasítják, hogy a végén elcsügged. Nem szól többé hozzánk, nem válaszol többé nekünk, s a szakadatlan megvetés után, melyben része volt, éppoly nehéz visszahívni, mint amilyen nehéz volt száműzni.

Hányszor belefáradtam kutatásaimba attól a közönytől, melyet magamban éreztem! Hányszor megtörtént, hogy a szomorúság és az unalom mérget öntött első elmélkedéseimre, s elviselhetetlenné tette számomra! Kietlen szívem csak lankadt, és szenvtelen buzgalommal ápolta az igazság szeretetét. Így szóltam magamban: Minek gyötörnöm magamat annak keresésével, ami nincsen? Az erkölcsi jó csak agyrém. Nincs egyéb jó, mint az érzéki gyönyörök. Ó, ha egyszer elveszítettük a lelki örömök érzékét, mily nehéz újra meglelni! De még milyen nehéz akkor megszerezni, ha sohasem volt ilyen érzékünk! Ha volna oly nyomorult ember, aki egész életében semmi olyat nem tett, aminek emléke önmagával elégedetté tehetné, s amitől örülhetne, hogy élt, az ilyen ember képtelen volna arra, hogy valaha is megismerje önmagát. Nem érezhetné, milyen jóság illik az ő természetéhez, s így szükségképpen gonosz és szerencsétlen maradna mindörökké. Azt hiszed-e azonban, hogy előfordulhat a földkerekségen csak egyetlen ember is, aki annyira romlott, hogy szíve még sohasem engedett volna a kísértésnek, hogy jót tegyen? Ez a kísértés oly természetes és oly szelíd, hogy lehetetlen a végsőkig ellenállni neki. És az általa csak egyszer okozott öröm emléke elegendő, hogy szüntelenül csak azt idézze. Sajnos, eleinte kínos dolog ezt a kísértést kielégíteni. Ezer oka van az embernek arra, hogy ellene szegüljön szíve hajlamának. Az álóvatosság visszafordítja őt az emberi *én* korlátai közé. Bátorságunknak ezer erőfeszítésre van szüksége, hogy merészen áthághassa e korlátokat. A jó cselekedet fölött érzett öröm a díja annak, hogy jót cselekedtünk, s

ezt a díjat csak akkor nyerjük el, ha kiérdemeltük. Nincs szeretetre méltóbb az erénynél. De előbb élveznünk kell ahhoz, hogy szeretetre méltónak érezzük. Ha meg akarjuk ölelni, először ezerféle ijesztő alakot vesz föl, akár a mesebeli Proteus, s végül csak azoknak mutatkozik a maga alakjában, akik nem engedték ki kezükből.

Szüntelenül ostromoltak engem természetes érzéseim, melyek a közérdek nevében beszéltek, valamint eszem, amely mindent csak velem hozott kapcsolatba, s így egész életemen át e szakadatlan ellentétek közt hányódtam volna, cselekedtem volna a rosszat, miközben a jót szerettem volna, mindig ellentétben önmagammal, ha új fénysugarak nem világítják meg szívemet, ha az igazság, amely nézeteimnek szilárd alapot adott, nem adott volna biztonságot magatartásomnak, s nem hangolt volna össze önmagammal. Hasztalan akarjuk az erényt csupán az észre alapítani. Melyik az a szilárd alap, mely megfelel neki? Az erény, mondják, nem más, mint a rend szeretete. De lehet-e, kell-e ennek a szeretetnek bennem a saját jólétem iránti szereteten diadalmaskodnia? Mondják meg nekem világosan és kellőképpen: miért részesítsem őt előnyben? Az ő úgynevezett alapelvük végelemzésben puszta szójáték, hiszen elvégre azt is mondhatom, hogy a vétek a rend szeretete. ha a rendet más értelemben veszszük. Némi erkölcsi rend van mindenütt, ahol érzés van és értelem. A különbség abban áll, hogy aki jó, magát rendezi az egészhez viszonyítva, míg aki gonosz, az az egészet rendezi önmagához viszonyítva. Ez utóbbi magamagát teszi minden dolog középpontjává. Az előbbi kimeri a sugarat, s a kerületen tartózkodik. Akkor tehát a maga rendes helyére kerül a közös középponthoz viszonyítva, amely Isten, s az összes koncentrikus körökhöz viszonyítva, melyek a teremtmények. Ha az Istenség nem létezik, akkor csak a gonosznak lehet esze, a jó csak esztelen.

Ó gyermekem, bárcsak érezhetnéd valaha, micsoda tehertől könnyebbül meg az ember, ha végre – miután a hiábavaló emberi nézeteket kimerítette, s belekóstolt a keserű szenvedélyekbe – oly közel találja magához a bölcsesség útját, e földi élet munkájának jutalmát s a boldogság forrását, melyről már lemondott kétségbeesetten! A természet törvénye előírta minden kötelesség, mely az emberek gonoszsága révén már úgyszólván kihalt szívemből, ismét belém vésődik az örök igazságosság nevében, amely reám rója, s látja, hogy betöltöm. Most már nem érzek mást magamban, mint a nagy Lény művét és eszközét, azét a lényét, aki a jót akarja, a jót teszi, aki nekem is javamat akarja azáltal, hogy mindig ugyanazt akarom, amit ő akar, s hogy szabadságomat helyes irányban használom. Megnyugszom az őáltala létrehozott rendben, mert biztos vagyok benne, hogy magam is élvezem majd egy napon ezt a rendet, sőt boldogságomat lelem benne. Mert van-e édesebb boldogság, mint olyan rendszerbe utaltnak érezni magunkat, ahol minden jól működik? Ha fájdalom vesz erőt rajtam, türelemmel viselem, mert arra gondolok, hogy

tűnő ez a fájdalom, s hogy olyan testből ered, amely nem az enyém. Ha tanú nélkül végzek egy derék cselekedetet, tudom, hogy valaki mégis látja azt, s itteni magatartásomat a másvilági élet számára jegyzem fel magamnak. Ha méltánytalanságot kell elszenvednem, ezt mondom magamban: az igazságos Lény, aki mindent kormányoz, módot talál majd arra, hogy kárpótoljon érte. Testi szükségleteim és nyomorúságos életem a halál képzetét elviselhetőbbé teszik számomra. Hiszen ennyivel is kevesebb köteléket kell majd szétvágnom, amikor majd mindent itt kell hagynom.

Miért alávetettje az én lelkem érzékeimnek, s miért láncolták ehhez a testhez, amely rabságban tartja, s még mozdulni sem engedi? Sejtelmem sincs róla. Nem vagyok otthonos az Isten végzéseiben. Mégis, egynémely szerény és hozzávetőleges megjegyzést tehetek, minden vakmerőség nélkül. Így szólok magamban: Ha az ember szelleme szabad és tiszta maradt volna, mi érdem volna abban, hogy szereti és betartja a megállapított rendet, melyet semmi érdeke sem lenne megzavarni? Boldog lenne, ez igaz, boldogsága azonban megállna a legfelső lépcsőfok előtt, ott, ahol az erény dicsősége és a benső tanúságtétel lakozik. Csupán olyan lenne, mint az angyalok, és kétségtelen, hogy az erényes ember több is, mint az angyalok. A lelket a halandó testhez oly kötelékek fűzik, melyek nem kevésbé hatalmasak, mint amennyire megfoghatatlanok. Így ennek a testnek fenntartási gondja arra ösztönzi a lelket, hogy mindent a testtel hozzon kapcsolatba, s olyan fontossággal ruházza fel, amely ellentmond az általános rendnek, melyet azonban a lélek mégis képes észrevenni és szeretni. Helyesen felhasznált szabadsága ekkor válik érdemmé és egyben jutalommá. A lélek ekkor romolhatatlan boldogságot tartogat magának, mert szembeszáll földi szenvedélyeivel, és hű marad eredeti akaratához.

Ám ha a lealjasodásnak abban az állapotában, amelyben itteni életünk folyamán vagyunk, minden ősi hajlamunk jogosult, és ha minden vétkünk önmagunk gyümölcse, akkor miért panaszkodunk, hogy leigáznak bennünket? Miért vetjük szemére a dolgok alkotójának azokat a bajokat, melyeket magunknak okozunk, meg az ellenségeket, melyeket mi fegyverzünk fel önmagunk ellen? Ó, ne rontsuk meg az embert! Jó lesz ő mindenképpen, anélkül, hogy szenvedne, és boldog lesz mindig, anélkül, hogy lelkifurdalásai lennének! Hazug és gonosz a bűnöző, ha azt mondja magáról, hogy kényszerűségből vétkezett. Mert hogyisne látná, hogy a gyengeséget, ami miatt panaszkodik, önmagának köszönheti! Első ízben a saját akarata rontja meg őt. Engedni akar a kísértésnek, míg végül akarata ellenére enged neki, és ellenállhatatlanná teszi! Most már bizonnyal nem rajta múlik, hogy ne legyen gonosz és gyenge, de annak előtte őrajta múlott, hogy ne legyen azzá. Ó, mily könnyűszerrel uralkodnánk önmagunkon és szenvedélyeinken, még itteni életünk folyamán is, ha szokásaink még nem lennének a mieink, s ha nyílófélben levő szellemünket azokkal

a tárgyakkal foglalkoztatnánk, melyeket az általa nem ismert dolgok értékelése végett kell megismernie. Evégből őszintén kellene akarnunk önmagunk felvilágosodását, nem azért, hogy mások szemében tündököljünk, hanem hogy a magunk természete szerint legyünk jók és bölcsek. A kötelesség teljesítése révén kellene boldoggá tenni magunkat! Az ilyen tanulmány unalmasnak és kínosnak tetszik nekünk, mert csak akkor gondolunk rá, amikor a bűn már megrontott bennünket, szenvedélyeinknek pedig rabjává lettünk. Becslésünket és ítéleteinket előre megállapítjuk, amikor a jót és rosszat még nem is ismerjük. Aztán mindent erre a hamis mértékre szabunk, és semminek sem adjuk meg a maga igazi értékét.

Van egy életkor, amidőn a szív még szabad, de már izzik és nyugtalan. Sóvárgó, kíváncsi tétovázással keresi a boldogságot, melyet nem ismer. Érzékei megcsalják, s végül a boldogság hiú képmására veti magát, s ott véli megtalálni, ahol nem található. Az én számomra ezek az ábrándok nagyon is sokáig tartottak. Sajnos, túl későn ismertem fel őket, s nem is tudtam teljesen megszabadulni tőlük. Mindaddig fognak tartani, ameddig halandó testem, amely okozza őket. De legalább hiába csábítanak, nem tudnak többé rászedni. Ismerem őket igazi mivoltukban. Még ha követem is, megvetem őket. Ahelyett, hogy boldogságom célját látnám, csak akadályát látom bennük. Arra a pillanatra vágyom, amidőn megszabadulok majd a test bilincseitől, és *önmagam* leszek, ellentmondás nélkül, osztatlanul, és egyedül magamra lesz szükségem ahhoz, hogy boldog legyek. Azért már most is, itt, ebben az életben önmagam vagyok, mert bajait semmibe veszem, magát az életet pedig úgy tekintem, mint ami úgyszólván idegen a lényemtől, hiszen minden igazi jó, amit tőle szerezhetek, éntőlem függ.

Hogy jó előre fölemelkedjem, amennyire csak lehet, abba az állapotba, amely csupa boldogság, erő és szabadság, gyakorlom magam a magasan szárnyaló elmélkedésekben. A világegyetem rendjén merengek, nem azért, hogy haszontalan rendszerekkel kimagyarázzam, hanem hogy szüntelenül csodáljam, s hogy a bölcs alkotót imádjam, aki megnyilatkozik benne. Vele társalgok, minden képességemet átitatom az ő isteni lényével, jótéteményei láttán elérzékenyülök, áldom őt adományaiért, de nem imádkozom hozzá. Mit is kérnék tőle? Talán azt, hogy változtassa meg kedvemért a dolgok folyását? Vagy hogy érettem csodákat tegyen? Azt akarjam-e, hogy az én kedvemért kavarja fel a rendet, melyet bölcsessége létesített, melyet gondviselése tart fenn, s amelyet nekem mindenekfölött szeretnem kell? Nem, ez a vakmerő kívánság inkább büntetést, mint meghallgatást érdemelne. Azt a képességet sem kérem tőle, hogy jót tegyek, mert minek kérjek olyasmit, amit megadott nekem? Nem adta-e meg nekem a lelkiismeretet, hogy szeressem a jót, az észt, hogy felismerjem a jót, s a szabadságot, hogy a jót válasszam? Ha mégis rosszat teszek, nincs mentség számomra. Azért teszem így, mert így akarom. Ha azt kérném

tóle, hogy változtassa meg akaratomat, annyi lenne, mint azt kérni tőle, amit ő kér éntőlem. Annyi volna, mint azt akarni, hogy helyettem munkálkodjék, s én csak a bért vágjam zsebre. Elégedetlennek lenni állapotommal annyi, mint mást akarni, mint ami fennáll, vagyis a rendetlenséget és a rosszat. Igazságosság és igazság kútfeje, te kegyes és jóságos Isten! bízom tebenned, s szívem leghőbb kívánsága, hogy legyen meg a te akaratod. Ha akaratomat a tiédhez csatolom, azt teszem, amit te teszel, megnyugszom jóságodban, s hiszem, hogy előre részesülök a jutalomban: a legfőbb boldogságban.

Miután indokolt bizalmatlanság fog el önmagam iránt, az egyedüli dolog, melyet tőle kérek, vagy inkább amit igazságosságától várok, az, hogy igazítsa helyre tévedésemet, ha eltévedek, s ha ez a tévedés veszélyes reám nézve. Ha jóhiszemű vagyok is, nem hiszem magamat csalatkozhatatlannak. Nézeteim, melyeket a legigazabbaknak vélek, lehet, hogy mindmegannyi hazugság. Mert hát van-e, aki ne ragaszkodnék a maga nézeteihez? És vajon hány ember van, aki mindenben egyetért? Hiába származik belőlem az illúzió, amely csalfa játékát űzi velem, amikor egyedül ő tud kigyógyítani belőle. Megtettem, amit tehettem, hogy elérjem az igazságot. Forrása túl magasan fekszik, s ha nincs erőm, hogy tovább haladhassak, akkor miben vagyok én a hibás? A forrásnak kell énhozzám közelednie.

A derék pap nagy hévvel beszélt. Felindult volt, és én is felindultam. Mintha az isteni Orpheuszt hallottam volna, amint az első himnuszokat énekli, s az embereket az istenek tiszteletére tanítja. Mindazonáltal egy sereg ellenvetés villant meg bennem, de egyetlen ellenvetést sem tettem, mert inkább zavaróak, semmint megalapozottak voltak, a meggyőződés pedig az ő oldalán állt. Minél inkább beszélt hozzám lelkiismerete szerint, az én lelkiismeretem, úgy látszik, annál inkább megbizonyosodott afelől, amit mondott.

A nézeteket, amelyeket az imént nekem kifejtett – mondtam neki –, inkább az láttatja előttem újnak, amiről ön is bevallja, hogy nem tudja, mintsem az, amiről azt állítja, hogy hiszi. Hozzávetőlegesen a teizmust pillantom meg benne, azaz a természetes vallást, melyet a keresztények mintha összetévesztenének az ateizmussal, azaz a vallástalansággal, holott ez utóbbi homlokegyenest ellenkező tantétel. De hitem jelenlegi állapotában inkább fel kell emelkednem, mintsem leszállnom, hogy az ön nézeteit elfogadhassam. Úgy találom, nehéz ugyanazon a ponton maradni, amelyen ön van, hacsak nem leszek ugyanolyan bölcs, mint ön. De hogy legalább ugyanolyan őszinte legyek, tanácskoznom kell önmagammal. A belső érzésnek kell engemet az ön példájára vezetnie. Ön pedig arra tanított meg, hogy ha sokáig hallgatást parancsoltunk neki, akkor nem elég egy pillanat arra, hogy visszaidézzük. Szívembe zárom az ön szavait, mert elmélkednem kell fölöttük. És ha jól meghánytam-vetettem magamban, és meggyőződésem olyan lesz, mint az öné, akkor ön lesz az én utolsó apostolom, én

pedig követője leszek mindhalálig. Folytassa azonban felvilágosításomat, hiszen csak a felét mondta el annak, amit tudnom kell. Beszéljen nekem a kinyilatkoztatásról, a szentírásról, azokról a homályos dogmákról, amelyek közt gyermekkorom óta tévelygek, mert ezeket sem felfogni, sem hinni nem vagyok képes, s így nem tudom őket sem elfogadni, sem elvetni.

Igen, gyermekem – mondotta, miközben megölelt –, elmondom végig, amit gondolok. Nem csak félig akarom kinyitni előtted szívemet. A vágy azonban, melynek most tanújelét adod, szükséges volt. Felhatalmazott arra, hogy semmit se hallgassak el előtted. Mindeddig semmi olyat sem mondtam neked, amiről ne hittem volna, hogy hasznos lehet számodra, s ami mélységes meggyőződésem ne lett volna. A vizsgálat, amely még hátravan, ettől nagyon különbözik. Akadály, rejtély, homály borítja mindenfelől. Csak bizonytalanul és bizalmatlanul foghatok hozzá. Reszketve szánom rá magamat, s nem annyira véleményemet, mint inkább kételyeimet mondom el neked. Ha nézeteid szilárdabbak volnának, haboznám, hogy kifejtsem-e az én nézeteimet. Jelenlegi állapotodban azonban nyerni fogsz vele, ha úgy gondolod, mint jómagam.[26] Egyébként ne tulajdoníts szavaimnak egyéb tekintélyt, mint amit az ész ad nekik, mert nem tudom, vajon nem vagyok-e tévedésben! Vitatkozás közben néha nehéz dolog elhagyni a határozott hangnemet. Ne feledd el azonban, hogy itt az én összes határozott állításaim megannyi ok a kételkedésre! Magad keresd az igazságot! Ami engem illet, én csak a jóhiszeműséget ígérem neked.

Fejtegetésemben csak a természetes vallást találod. Bizony furcsa, hogy egy másikra is szükség van. De miről ismerem fel ezt a szükségletet? Mennyiben vétkeztem, ha Istent szolgálom értelmem szerint, mellyel elmémet feruházza, és érzelmeim szerint, melyeket szívemnek sugall? Micsoda erkölcsi tisztaságot, az emberre nézve mily hasznos, alkotójára nézve mily megtisztelő dogmát meríthetek egy pozitív tanból, melyet e tan nélkül képességeim helyes használatából nem bírnék meríteni? Jelöld meg nekem, hogy mit lehet még hozzáadni – Isten dicsőségére, a társadalom javára és az én saját hasznomra – a természetes törvény előírta kötelességekhez, és milyen erényt hozhatsz te létre egy új kultuszból, amely ne lenne következménye az általam vallottnak! Az istenség legnagyobb eszméi egyedül az értelem révén kerülnek hozzánk. Nézd csak a természet nyújtotta látványt, hallgass a belső hangra! Ugye, hogy az Isten mindent megmondott szemünknek, lelkiismeretünknek, ítélőképességünknek! Mit mondhatnak még ezenfelül nekünk az emberek? Az ő kinyilatkoztatásaik csak lealacsonyítják Istent, hiszen emberi szenvedélyeket tulajdonítanak neki. Én úgy látom, hogy a különböző dogmák ahelyett, hogy a nagy Lényre vonatkozó fogalmakat megvilágosítanák, összezavarják azokat.

[26] Azt hiszem, a derék káplán elmondhatná most ezt a nagyközönségnek is.

Ahelyett, hogy megnemesítenék, lealacsonyítják őket. A felfoghatatlan rejtélyekhez, melyek körülveszik őt, képtelen ellentmondásokat csatolnak. Gőgössé, mások nézete iránt türelmetlenné, kegyetlenné teszik az embert. Nem a békét létesítik a földön, hanem elárasztják tűzzel-vassal a földet. Azt kérdem magamban, hogy mire való mindez, de nem tudok rá feleletet adni. Csak az emberek gaztetteit és az emberi nem nyomorúságát látom benne.

Azt mondják nekem, hogy kellett a kinyilatkoztatás, mert közölni kellett az emberekkel: mi módon akarja Isten, hogy szolgáljanak neki. Bizonyságul az emberek által bevezetett különféle furcsa vallásokra hivatkoznak, de nem veszik észre, hogy maga ez a különféleség is a kinyilatkoztatások képzeletbeli voltából ered. Mihelyt a népek fejükbe vették, hogy megszólaltassák Istent, mindegyik a maga módján szólaltatta meg, és azt mondatta el vele, amit akart. Ha egyedül arra hallgattak volna, amit Isten az emberek szívéhez beszél, akkor soha nem lett volna több, csak egy vallás a földön.

Egységes vallásra volt szükség. Ezt beismerem. De hát oly fontos volt-e ez a követelmény, hogy megvalósításához az isteni hatalom teljes gépezetére volt szükség? Ne zavarjuk össze a vallás szertartását magával a vallással! A kultusz, melyet Isten kíván, a szív kultusza, s ha ez a kultusz őszinte, akkor mindig is ugyanaz. Bizony ostoba hiúság azt képzelni, hogy Isten oly nagy érdeklődést tanúsít a pap öltözékének formája iránt, az általa kiejtett szavak sorrendje iránt, az oltárnál végzett mozdulatai és valamennyi térdhajlításai iránt. Nos hát, barátom, lebegj csak a magasban, ahol vagy, mindig is elég közel leszel a földhöz. Isten azt kívánja, hogy őt lélekben és igazságban imádjuk. Ez a kötelesség minden vallásra, minden országra, minden emberre vonatkozik. Ami a külső szertartást illeti, a rend kedvéért valóban egységesnek kell lennie, ez azonban tisztára államügy. Ennek érdekében koránt sincs szükség kinyilatkoztatásra.

De nem ezekkel az elmélkedésekkel kezdtem. A neveltetésemből adódó előítéletek ragadtak magukkal, valamint az a veszélyes gőg, amely egyre felül akarja emelni az embert a maga körén. Gyenge fogalmaimat nem bírtam azonban a nagy Lény magasságaiba emelni, s így iparkodtam őt szállítani le önmagamhoz. Kapcsolatba hoztam egymással azokat a végtelenül távoli arányokat, amelyeket az ő természete és az enyém közé helyezett. Közvetlenebb közléseket, sajátosabb felvilágosításokat kívántam. Nem elégedtem meg annyival, hogy Istent az ember hasonlatosságára alkossam, s így természetfeletti megvilágosodásra áhítoztam, hogy magam is kiváltságos legyek társaim közt. Saját külön vallást akartam, azt, hogy Isten elmondja nekem azt, amit másnak még nem mondott el, vagy amit mások nem értettek volna meg úgy, mint én.

Azt a pontot, ahová eljutottam, ama közös pontnak tekintettem, ahonnan valamennyi hívő elindult egy felvilágosultabb kultusz felé. Így aztán

a természetes vallás dogmáiban nem találtam mást, mint általában a vallás elemeit. Számba vettem azt a sokféle szektát, melyek a földön uralkodnak, s amelyek kölcsönösen hazugsággal meg tévelygéssel vádolják egymást, és ezt kérdeztem: *Melyik az igazi?* Mindenki ezt a feleletet adta: Az én vallásom. Mindenik ezt hajtogatta: Csak én meg a hitsorsosaim gondolkodunk helyesen. A többiek valamennyien tévelyegnek. *És honnan tudod, hogy a te szektád az igazi?* Onnan, hogy az Isten megmondta.[27] És ki mondja, hogy az Isten mondotta? A lelkészem, aki pedig jól tudja. A lelkészem mondja, hogy ezt higgyem és hiszem is. Biztosít ő engemet afelől, hogy mindazok, akik másként mondják, mint ő, hazudnak, s ezért nem is hallgatok rájuk.

Hogyhogy! – gondoltam – hát nem egy az igazság? És ami énnálam igaz, az hamis lehet tenálad? Ha annak a módszere, aki a helyes úton halad, és azé, aki eltéved, ugyanaz a módszer, micsoda érdeme, illetve hibája lehet az egyiknek a másikkal szemben? Az ő választásuk a véletlen eredménye. Méltánytalanság a szemükre hányni ezt, vagyis annyi, mint jutalmazni vagy büntetni, amiért ebben vagy amabban az országban születtek. Ha azt merészeled mondani, hogy Isten e szerint ítél meg bennünket, akkor káromolod az ő igazságosságát.

Vagy minden vallás jó és Istennek tetsző, vagy pedig ha van egy, amelyet előír az embereknek, s megbünteti őket, amiért nem ismerik, akkor biztos és nyilvánvaló jelekkel látta el azt a vallást, hogy megkülönböztessük, és egyedül igazként ismerjük fel. Ezek a jelek minden időkre és minden tájakra érvényesek, egyaránt érzékelhetőek minden ember számára, kicsiknek és nagyoknak, tudósoknak és tudatlanoknak, európaiaknak, indiánoknak, afrikaiaknak, vadembereknek. Ha volna egy vallás a földön, amelyen kívül csak az örök kárhozat létezhet, s ha volna csak

---

[27] „Egy derék és bölcs pap szerint mindnyájan azt tartják — és hiszik is — (valamennyien ezt a rejtélyes nyelvet használják), hogy nem emberektől, sem nem bármely teremtménytől, hanem magától Istentől ered a szektájuk."

„Az igazat megvallva azonban, és anélkül, hogy bármit is szépítgetni vagy leplezni akarnék, ebből semmi sem igaz. Bármit mondanak is, mindez emberi kezektől és eszközöktől származik. Ennek bizonysága mindenekelőtt az a mód, ahogyan az emberiség a vallásokat elfogadta, és még ma is naponta elfogadják az egyes emberek: a nemzet, az ország, a környezet adja a vallást. Az ember olyan vallású, amilyen annak a helynek a vallása, ahol születtünk és nevelkedtünk. Körülmetéltek, kereszteltek, zsidók, mohamedánok, keresztények vagyunk, mielőtt tudnánk, hogy emberek vagyunk. Vallásunkat nem magunk választjuk meg, nem mi szemeljük ki. Ezt bizonyítja továbbá életmódunk és erkölcsünk, amely oly kevéssé áll összhangban a vallással. Ezt bizonyítja az is, hogy emberi és kicsinyes inditóokokból vallásunk tételei ellenére cselekszünk." Charron, *A bölcsességről*, II. könyv, V. fejezet, 257. lap. Bordeaux-i kiadás, 1601.

Minden jel arra mutat, hogy a condomi erényes teológiatanár őszinte hitvallása alig különbözik a szavojai káplán hitvallásától.

egyetlen jóhiszemű halandó is bárhol a világon, akit nem hatott át e vallás meggyőzőereje, akkor e vallás Istene lenne a legigazságtalanabb és a legkegyetlenebb zsarnok. Őszintén keressük az igazságot? Akkor ne adjunk semmit sem a születéssel járó jogokra, se az atyák és a lelkészek tekintélyére, hanem idézzük a lelkiismeret és az ész ítélőszéke elé mindazt, amire ők bennünket gyermekkorunk óta tanítottak. Nekem aztán hiába kiáltják: Vesd alá eszedet. Aki megcsal, ugyanezt mondhatná, mert eszemet csak annak vetem alá, ami ésszerű.

Az egész teológia, melyet a magam erejéből szerezhetek meg a világegyetem láttán, valamint képességeim helyes használata révén, arra korlátozódik, amit az imént magyaráztam meg neked. Ha többet akarsz megtudni róla, rendkívüli eszközökhöz kell folyamodnod. Ezek az eszközök nem az emberek tekintélyével azonosak. Egyik ember sem más fajtájú, mint jómagam, amit tehát egy ember természetszerűleg ismer, azt magam is megismerhetem, amiként egy másik ember éppen úgy tévedhet, mint jómagam. Ha elhiszem, amit mond, nem azért teszem, mert ő mondja, hanem azért, mert bizonyítja. Az emberek bizonyságtétele tehát alapjában véve nem egyéb, mint az én értelmem bizonyságtétele, és mit sem ad hozzá azokhoz a természetes eszközökhöz, melyekkel Isten felruházott engemet az igazság megismerése érdekében.

Igazság apostola, van-e tehát olyan mondanivalód számomra, melynek én ne lehetnék a bírája? Maga az Isten szólt, s te halld az ő kinyilatkoztatását. Ez már aztán más. Az Isten szólt! ez bizony súlyos szó. S vajon kihez szólt ő? Az emberekhez. De hát akkor én miért nem hallottam ebből semmit? Azért, mert más embereket bízott meg vele, hogy szavát továbbítsák neked. Értem. Tehát az emberek mondják majd meg nekem, hogy mit mondott Isten. Jobban szerettem volna magát Istent hallani. Ez se került volna neki többe, én pedig mentve lettem volna a félrevezetéstől. De ő biztosít téged ilyesmi ellen, hiszen hírnökeinek küldetését kinyilvánítja ő. És ezt hogyan teszi? Csodajelek útján. De hol vannak ezek a csodajelek? A könyvekben. És ki írta azokat a könyveket? Emberek írták. De ki látta azokat a csodajeleket? Emberek látták és tanúsítják is. Hogyhogy! Mindig csak emberi tanúságtételek! Mindig emberek közlik velem azt, amit más emberek már közöltek! Mennyi ember Isten és énközöttem. Mindazonáltal nézzük meg közelebbről, vizsgáljuk, hasonlítgassunk, igazoljunk! Ó, ha Isten kegyesen fölmentett volna mindeme munka alól, vajon akkor kevésbé jó szívvel szolgáltam volna-e őt?

Fontold meg, barátom, micsoda szörnyű vitába bonyolódtam! Micsoda mérhetetlen tudásra van szükségem, hogy visszaszálljak a legtávolabbi őskorba. Vizsgálnom kell, mérlegelnem, összevetnem a jövendöléseket, a kinyilatkoztatásokat, a tényeket, a hitnek valamennyi emlékét a világ mindenik országában, hogy megállapítsam keletkezési idejüket, helyüket, szerzőiket, keletkezésük körülményeit! Micsoda biztos kritikai érzékre

van szükségem, hogy megkülönböztessem a hiteles iratokat a kétesektől, hogy összevessem az ellenvetéseket a feleletekkel, a fordításokat az eredetiekkel, hogy megállapítsam a tanúk pártatlanságát, józan ítéletét, értelmük világos voltát, hogy megtudjam, vajon semmit sem hagytak ki belőlük, semmit sem adtak hozzá, semmit sem módosítottak, változtattak, hamisítottak. Meg kell szüntetnem a még fennmaradó ellentmondásokat, el kell döntenem, mennyit nyom a latba az ellenfelek hallgatása az ellenük felhozott tények esetében, s vajon ismerték-e ők ezeket a tényeket, vajon elég fontosnak tartották-e arra, hogy feleletre méltassák, vajon a könyv már elég közönséges dolog volt-e akkor, s így a mi könyveink eljuthattak-e közéjük, vajon mi elég jóhiszeműek voltunk-e, s így engedtünk-e szabad forgalmat az ő könyveiknek miközöttünk, továbbá megtűrtük-e legerősebb ellenvetéseiket abban a formában, ahogyan megfogalmazták.

Ha mindezen emlékekről kiderül, hogy kétségbevonhatatlanok, akkor át kell térni a szerzőik küldetését célzó bizonyítékokra. Jól kell ismerni az eshetőségek törvényeit, a valószínűség szerint megtörténhető dolgokat, hogy megítélhessük, vajon melyik jóslat nem teljesedhetik be csoda nélkül. Ismerni kell az eredeti nyelvek szellemét, hogy megkülönböztethessük, mi az, ami jóslat ezekben a nyelvekben, s mi az, ami csak szónoki figura. Melyek a természet rendje szerinti tények, és melyek azok, amik nem illenek bele, mert azt is meg kell mondanunk, hogy hol az a pont, ameddig egy ügyes ember elkápráztathatja az együgyűek szemét, sőt még a felvilágosult embereket is bámulatba ejtheti. Kutatni kell, milyen fajtájúnak kell lennie egy csodajelnek, milyen mértékben kell hitelesnek lennie, nemcsak azért, hogy elhiggyék, hanem hogy a benne való kételkedés büntetendő legyen. Össze kell hasonlítani a valódi csodajelekről szóló bizonyítékokat az álcsodajelek bizonyítékaival, és biztos szabályokat kell találni megkülönböztetésükre. És feleletet kell végül adnunk arra, hogy miért választ Isten az ő szavának bizonyítására olyan eszközöket, melyeknek maguknak is szükségük van bizonyításra. Mintha csak játszana ez emberek hiszékenységével, s mintha szándékosan kerülné az igazi eszközöket meggyőzésükre.

Tegyük fel, hogy az isteni fenség kegyeskedik leereszkedni annyira, hogy egy embert szent akaratának szócsövévé tesz. Ésszerű-e, igazságos-e azt kívánni, hogy az egész emberi nem engedelmeskedjék e megbízott szavának, akit ebbeli minőségében nem ismertettek meg az emberiséggel? Méltányos dolog-e, ha megbízó levél gyanánt mindössze néhány sajátos jellel ruházzák fel őt egy-két kétes egyén jelenlétében, amely jelekről a többi emberek soha másként nem fognak értesülni, csak hallomásból? Ha igaznak tartanák az emberek mindazt a csodajelet, melyről a nép és az együgyűek azt állítják, hogy látták, akkor mindenik szekta maga lenne az igazi szekta szerte a világban mindenütt. Több lenne a csodajel, mint a

természetes esemény, s a legnagyobb valamennyi csoda közül az lenne, ha ott, ahol üldözött fanatikusok vannak, egyáltalán nem történnének csodák. A természet változtathatatlan rendje ez, amely leginkább láttatja a bölcs kezet, amely irányítja. Ha sok kivétel akadna, már nem is tudnám, mint vélekedjem róla, ami azonban engem illet, nagyon is hiszek Istenben, s így alig hihetek oly sok csodában, amely oly kevéssé méltó őhozzá.

Ha valaki ilyen módon szólna hozzánk: Halandók, meghirdetem nektek a Magasságbeli akaratát. Ismerjetek rá hangomról arra, aki küld engemet! Elrendelem a napnak, hogy változtassa meg futását, a csillagoknak, hogy más rendben helyezkedjenek el, a hegyeknek, hogy lapuljanak le, a hullámoknak, hogy szökjenek a magasba, a földnek, hogy más képet öltsön magára. Ily csodák láttán vajon ki az, aki nem fog azonnal ráismerni a természet gazdájára? A csalóknak nem engedelmeskedik a természet. A csalók csodái utcakereszteződéseken, kietlen helyeken, szobákban játszódnak le. Itt aztán könnyen elbánnak kisszámú nézőközönségükkel, akik már eleve hajlandók mindent elhinni. Ki merné nekem mondani, hogy hány szemtanúra van szükség ahhoz, hogy egy csodajel hihető legyen? Ha a ti csodáitok, melyek tantételetek bizonyítására történtek, maguk is bizonyításra szorulnak, akkor mi haszna a csodáitoknak? Jobb lett volna el se kezdeni.

Hátravan végül a legfontosabb vizsgálat a hirdetett tant illetően. Miután ugyanis azok, akik úgy mondják, hogy Isten itt a földön csodákat tesz, azt tartják, hogy néha az ördög utánozza ezeket, nem jutunk előbbre, mint annak előtte, még a leginkább bizonyított csodajelekkel sem. És miután a fáraó mágusai még Mózes jelenlétében is merészelték ugyanazokat a jeleket adni, amelyeket Mózes Isten egyenes parancsára adott, miért ne igényelték volna az ő távollétében is ugyanazon a címen, ugyanazt a tekintélyt? Így tehát, miután a tantételt csodával bizonyítottuk, a csodát kell a tantétellel bizonyítani,[28] nehogy a gonosz szellem művét Isten művének tartsuk. Mi a véleményed erről a körben forgó bizonyításról?

---

[28] A szentírás ezer részletében határozottan ezt látjuk, és többek között a *Deuteronomium* 13. fejezetében, ahol arról van szó, hogy ha egy próféta idegen isteneket hirdet, és csodákkal bizonyítja a maga kijelentéseit, s ha be is következik, amit mond, úgy ezt a prófétát minden tekintet nélkül a halálba kell küldeni. Amidőn tehát a pogányok kivégezték az apostolokat, mert azok idegen istent hirdettek nekik, és küldetésüket jövendölésekkel és csodákkal igazolták, vajon ezek után lehet-e ellenvetésünk övelük szemben olyan szilárd, amit ne fordíthatnának vissza ránk? Mit tegyünk tehát hasonló esetben? Egyetlenegy dolgot: visszatérni az ésszerű vizsgálathoz, és békében hagyni a csodákat. Jobb lett volna egyáltalán nem is folyamodni hozzájuk. A legegyszerűbb józan ész is ezt sugallja. A józan észt pedig csak körmönfont megkülönböztetésekkel lehet elhomályosítani. Körmönfont dolgok a kereszténységben! Hiszen akkor Jézus Krisztusnak sem volt igaza, amikor a mennyek országát ígérte az együgyűek-

Ez a tantétel, miután Istentől származik, az Isten szent bélyegét kell hogy magán viselje. Nemcsak hogy meg kell világosítania azokat a zavaros eszméket, melyeket az elmélkedés vés be róluk elménkbe, hanem olyan vallást, erkölcsöt és életelveket kell kezünkre adnia, amelyek megfelelnek ama tulajdonságoknak, melyek által – és csak ezek által – felfogjuk az ő lényegét. Ha tehát csak képtelen és értelmetlen dolgokra tanítana bennünket, ha csak az idegenkedés érzéseit sugallná nekünk felebarátaink és a rémület érzéseit önmagunk iránt, ha csupán haragvó, féltékeny, bosszúálló, részrehajló embergyűlölő Istent festene elénk, a háború és a csaták Istenét, olyant, aki mindig kész rombolni és villámmal sújtani, aki mindig gyötrelmekről és szenvedésről beszélne, s azzal kérkednék, hogy még az ártatlanokat is bünteti, az én szívemet semmi sem vonzaná e rettenetes Istenhez, s óvakodnám elhagyni a természetes vallást eme vallásért. Mert hiszen jól látod, hogy mindenképpen választani kellene. A ti Istenetek nem a mi Istenünk, mondanám az előbbi párthíveinek. Aki úgy kezdi, hogy kiválaszt magának egyetlen népet, és száműzi az emberi nem többi részét, az nem az emberek közös atyja. Aki örök kárhozatra szánja teremtményei zömét, nem az a kegyes és jóságos Isten, akit értelmem mutatott meg nekem.

Ami a dogmákat illeti, elmém azt mondja nekem, hogy tisztáknak, ragyogóaknak, nyilvánvalóknak és meggyőzőknek kell lenniük. Ha mégis elégtelen a természetes vallás, csak azért van, mert a nagy igazságokat, melyekre oktat bennünket, homályban hagyja: a kinyilatkoztatásra tartozik, hogy ezeket az igazságokat az emberi elmének érzékelhető módon tanítsa, hozzáférhetővé tegye, megértesse vele avégből, hogy higgye is. A hit az értelem révén válik biztossá és szilárddá. A legjobb vallás valamennyi közül kétségkívül az, amelyik a legvilágosabb. Aki titkokkal és ellentmondásokkal rakja tele a vallást, melyet prédikál nekem, már ezzel is arra szólít fel, hogy ne bízzam benne. Az az Isten, akit én imádok, nem a sötétség Istene. Nem azért ruházott fel értelemmel, hogy eltiltson a használatától. Ha azt mondjátok nekem, hogy vessem alá eszemet, alkotóját káromoljátok. Az igazság képviselője nem zsarnokoskodik eszemmel, hanem megvilágosítja.

Félretettünk minden emberi tekintélyt, pedig e nélkül nem tudom, hogyan győzhet meg egy ember egy másik embert, amidőn esztelen tanté-

---

nek. Nem volt tehát igaza neki, amidőn legszebb beszédét azzal kezdte, hogy boldogoknak mondotta a lelki szegényeket, ha ennyire rendkívül elmésnek kell lennünk tanításának megértéséhez és ahhoz, hogy az őbenne való hitet eltanuljuk. Ha bebizonyítod nekem, hogy alá kell vetnem magamat, akkor minden rendben van. Ám ahhoz, hogy ezt bebizonyíthasd, tedd számomra kézelfoghatóvá. Mérd érveléseidet egy csekély képességű elméhez, mert egyébként nem ismerhetem el benned, hogy mestered igazi tanítványa vagy, tehát nem az ő tanítását hirdeted nekem.

telt prédikál neki. Szembesítsük egymással egy pillanatra ezt a két embert, és figyeljük meg, mit tudnak majd mondani egymásnak azon az érdes nyelven, amely szokása a szemben álló pártoknak.

Az ihletett: Az ész arra tanít téged, hogy az egész nagyobb, mint a rész. Én azonban kijelentem neked, méghozzá Isten nevében, hogy a rész nagyobb, mint az egész.

A bölcselkedő: Hát ki vagy te, hogy azt merészeled mondani nekem, hogy Isten ellentmond önmagának? És kinek higgyek elsősorban? Őneki, aki az ész útján az örök igazságokra tanít engemet, vagy teneked, aki az ő nevében képtelenségeket hirdetsz nekem?

Az ihletett: Nekem higgy, mert az én megbízatásom sokkal határozottabb. És én megdönthetetlenül be fogom bizonyítani neked, hogy ő maga küldött engemet.

A bölcselkedő: Hogyan? Talán azt akarod bizonyítani, hogy maga az Isten küldött avégett, hogy ellene tanúskodjál? És miféle bizonyítékokkal fogsz majd meggyőzni engemet afelől, hogy bizonyosabb az, hogy Isten a te szád útján szól hozzám, mint az értelem útján, melyet nekem adott?

Az ihletett: Az értelem, melyet neked adott? Ó, kicsiny és hiú ember! Mintha te volnál az első istentelen, aki bűntől megrontott elméjében tévelyeg!

A bölcselkedő: Isten embere, bizonyára te sem vagy az az első csaló, aki arcátlanságával akarja bizonyítékát adni küldetésének.

Az ihletett: Nono! Hát a filozófusok is gyalázkodni szoktak?

A bölcselkedő: Néhanapján, olyankor, amikor a szentek jó példával járnak elöl.

Az ihletett: Ó, ami engem illet, nekem jogom van hozzá, mert Isten nevében szólok.

A bölcselkedő: Jó lenne, ha előbb előmutatnád megbízóleveledet, s csak aztán élnél kiváltságaiddal!

Az ihletett: Megbízólevelem hiteles, a föld és az egek egyként tanúskodnak majd mellettem. De kérlek, figyelj jól bizonyításaimra!

A bölcselkedő: A te bizonyításaidra? Mintha ezt komolyan gondoltad volna! Hiszen azt állítod, hogy engem megcsal az eszem, s ez annyi, mintha cáfolnád mindazt, amit a te érdekedben mond nekem, nemde? Ha valaki el akarja utasítani az észt, annak az ész használata nélkül kell meggyőznie. Mert tegyük fel, hogy alaposan meggyőztél bizonyításoddal. Mi biztosít engem afelől, vajon nem a bűntől megrontott eszem késztet-e arra, hogy belenyugodjam abba, amit mondasz nekem? Áll-e egyébként rendelkezésedre bizonyíték vagy bizonyítás, amely valaha is nyilvánvalóbb lenne, mint az axióma, melyet le akar rombolni? Hogy a jó szillogizmus hazugság, éppoly hihető, mint az, hogy a rész nagyobb, mint az egész.

Az ihletett: Micsoda különbség! Az én bizonyítékaim nem tűrik az ellentmondást, mert jellegük természetfölötti.

A bölcselkedő: Természetfölötti! Mit jelent ez a szó? Mert én nem értem.

Az ihletett: Elváltozásokat a természet rendjében, jövendöléseket, csodatetteket és mindenféle csodajeleket.

A bölcselkedő: Csodajeleket! Csodatetteket! ilyesmit én még sohase láttam.

Az ihletett: Látták azokat mások, még tehelyetted is. Temérdek a tanú . . . népek tanúskodnak . . .

A bölcselkedő: No és a népek tanúskodása talán természetfölötti jellegű?

Az ihletett: Nem. De ha egyhangúan állítják, akkor kétségbevonhatatlan.

A bölcselkedő: Az ész elveinél semmi sem kétségbevonhatatlanabb, a képtelenségnek pedig nem lehet hitelt adni, hiszen csak az emberek tanúbizonyságára épül. Ismétlem, lássuk már a természetfölötti bizonyítékokat, mert az emberi nem tanúságtétele nem természetfölötti bizonyíték!

Az ihletett: Ó, te megátalkodott szív! hát nem hallod a kegyelem szavát?

A bölcselkedő: Nem az én hibám, ha nem hallom, hiszen éppen te mondod, hogy már a kegyelem birtokában kell lennünk ahhoz, hogy kérhessük őt. Te beszélj hát hozzám őhelyette!

Az ihletett: Ó, hiszen ezt teszem én, de te rám se hederítesz. De lássuk, mi a véleményed a jövendölésekről?

A bölcselkedő: Kijelentem mindenekelőtt, hogy éppúgy nem hallottam jövendöléseket, mint ahogy nem láttam csodákat. És hozzátehetem, hogy egyetlen jövendölésnek sincs tekintélye az én szememben.

Az ihletett: Sátán csatlósa te! És miért nem tekintély szemedben a jövendölés?

A bölcselkedő: Azért nem, mert ahhoz, hogy tekintélye legyen szememben, három dologra lenne szükség, melyeknek össztalálkozása lehetetlen. Először is tanúja kéne, hogy legyek a jövendölésnek, azután tanúja magának az eseménynek, s végül bizonyítva kell látnom, hogy ez az esemény nem véletlen folytán esett egybe a jövendöléssel. Mert még akkor is, ha a jövendölés szabatosabb, világosabb és meggyőzőbb, mint egy geometriai axióma – minthogy a találomra tett jóslat világossága nem teszi lehetetlenné a jóslat beteljesülését –, ez a beteljesülés, ha megtörtént, szigorúan véve mit sem bizonyít amellett, aki jövendölte.

Láthatod hát, mivé zsugorodnak össze a ti úgynevezett természetfölötti bizonyítékaitok, a ti csodáitok, a ti jövendöléseitek. Azzá, hogy mindezt elhiggyem másnak a szép szeméért, s hogy az eszemhez szóló Isten tekintélyét alárendeljem az emberek tekintélyének. Ha az örök igazságok, amiket elmém felfog, holmi csorbát szenvedhetnének, akkor az én számomra

semmiféle bizonyosság sem léteznék többé, s nemcsak abban nem lennék biztos, hogy Isten nevében beszélsz hozzám, hanem még abban sem, hogy ő létezik.

Lám, mily sok itt a nehézség, gyermekem, s ez még nem minden. Annyi és oly különböző vallás közül, melyek kölcsönösen kizárják és száműzik egymást, egyetlenegy a helyes vallás, ha ugyan lehetséges ilyesmi. Ahhoz, hogy ezt az egyet felismerjük, nem elegendő csak egyet megvizsgálni. Valamennyit meg kell vizsgálni. Bármely tárgyról legyen is szó, meghallgatás nélkül nem szabad semmit elítélnünk.[29] Össze kell vetnünk az ellenvetéseket a bizonyítékokkal. Tudnunk kell, hogy ki mit állít szembe a többiekkel, és hogy mit válaszol nekik. Minél bizonyítottabbnak tűnik előttünk egy vélemény, annál inkább kutatnunk kell, hogy mire támaszkodik az a sok ember, aki nem találja bizonyítottnak. Bizony együgyűnek kell lennie annak, aki azt hiszi, hogy elegendő a saját pártjának tudósait meghallgatnia, s akkor tisztában lesz az ellenpárt érveivel. Hol vannak azok a teológusok, akik jóhiszeműséggel dicsekednek? Hol vannak azok, akik ellenfeleik érvéinek megcáfolása végett nem úgy kezdik a dolgot, hogy értéküket leszállítják? A maga pártjában mindenki tündököl. Az övéi körében mérhetetlenül büszke a bizonyítékaira, ám ugyanezekkel a bizonyítékokkal mily ostobán állna ott a másik párt emberei között. Könyvekből akarod-e meríteni tudásodat? Mekkora tudományra kell szert tenned! Hány nyelvet kell megtanulnod! Hány könyvtárat kell végiglapoznod! Mennyi olvasmányon kell végigrágnod magadat! Ki lesz a vezető a kiválasztásban!? Egy országban nehezen találhatók meg az ellenpárt legjobb könyvei, még kevésbé a valamennyi párt legjobb könyvei. Ha mégis rájuk bukkanunk, csakhamar meg is cáfolják őket. A távollevőnek soha sincs igaza, s a magabiztosan elmondott hamis érvek könnyűszerrel bánnak el a helyes, de megvető hangon kifejtett érvekkel. Egyébként sokszor mi sem csalékonyabb, mint a könyvek, és semmi sem adja vissza kevesebb hűséggel írójuknak véleményét. Amikor Bossuet könyve alapján akartad megítélni a katolikus hitet, elszámítottad magadat, miután közöttünk éltél. Láttad, hogy az a tan, amellyel a protestánsoknak válaszolnak, korántsem az, amelyet a népnek tanítanak, s hogy Bossuet könyve nem nagyon hasonlít a

[29] Plutarkhosz meséli, hogy a sztoikusok egyéb furcsa paradoxonaik között azt bizonygatták, hogy ellentmondó ítéletekben fölösleges a két pártot meghallgatni. Mert – mondották – vagy bebizonyította az első a maga állítását, vagy nem bizonyította be. Ha bebizonyította, akkor minden rendben van, és az ellenfelet el kell ítélni. Ha nem bizonyította be, akkor nincs igaza, és őt kell elutasítani. Úgy érzem, hogy mindazoknak a módszere, akik elismernek egy kizárólagos kinyilatkoztatást, sokban hasonlít a sztoikusok módszeréhez. Mihelyt bárki is azt állítja, hogy csak neki van igaza, akkor ahhoz, hogy annyi párt között választhassunk, valamennyit meg kell hallgatni, vagy pedig igazságtalanok leszünk.

szószékről hallott beszédek oktatásaihoz.[30] Ha egy vallásról helyes ítéletet akarunk alkotni, nem párthíveinek könyveiben kell azt tanulmányozni, hanem párthívei körében, s a kettő nem ugyanaz. Mindenkinek megvannak a maga hagyományai, a maga észjárása, szokásai, előítéletei, melyek hitének szellemét alkotják, s ezeket számításba kell vennünk, ha ítélni akarunk róla.

Hány nagy nép nem nyomat egyáltalán könyveket, és nem olvassa a mieinket sem! Hogyan vélekedjenek a mi nézeteinkről, és hogyan vélekedjünk mi az övéikről? Mi kigúnyoljuk őket, ők pedig megvetnek minket, és ha utazóink nevetség tárgyává teszik őket, akkor nekik több se kell: ide utaznak miközénk, bennünket tesznek nevetségessé. Van-e ország, ahol ne lennének értelmes emberek, jóhiszemű emberek, tisztességes emberek, igazság barátai, akik csak azért igyekeznek az igazságot megismerni, hogy hirdethessék? Ám mindenki a maga vallásában pillantja azt meg, s a többi nemzetek vallásait képtelenségnek tartja. Így tehát vagy ezek az idegen vallások nem is olyan ésszerűtlenek, mint amilyennek a mi szemünkben látszanak, vagy pedig az ésszerűség, melyet a mi vallásainkban találunk, mit sem bizonyít.

Három fővallásunk van Európában. Az egyik csupán egy kinyilatkoztatást ismer el, kettőt a másik, hármat a harmadik. Mindenik megveti és elátkozza a többit, elvakultsággal, keményszívűséggel, makacssággal, hazugsággal vádolja őket. Ki az a pártatlan ember, aki merészelne ítélni közöttük, ha előzőleg nem mérlegelte bizonyítékait, és nem hallgatta meg alaposan érveiket? Az a vallás, amely csak egy kinyilatkoztatást ismer el, a legrégibb, s ez látszik a legbizonyosabbnak. Amelyik három kinyilatkoztatást ismer el, a legújabb, s ez látszik a legkövetkezetesebbnek. Amelyik kettőt ismer el, de elveti a harmadikat, lehet, hogy a legjobb, de bizonyára minden előítélet ellene szól, következetlensége pedig szembeszökő.

A három kinyilatkoztatás szent könyvei az őket követő népek számára ismeretlen nyelven vannak írva. A zsidók nem értik már a hébert, a keresztények nem értik sem a hébert, sem a görögöt. Az arabot sem a törökök, sem a perzsák nem értik, és maguk a mai arabok Mohamed nyelvét sem beszélik többé. Ugye, micsoda egyszerű módja ez az emberek oktatásának: mindig olyan nyelven beszélni hozzájuk, melyet egyáltalán nem értenek? De hát lefordítják ezeket a könyveket – hangzik a válasz. Szép felelet! Ki biztosít afelől, hogy ezeket a könyveket híven fordították le, s hogy egyáltalán lehetséges-e híven lefordítani? És ha Isten egyáltalán beszél az emberekhez, vajon miért van szüksége tolmácsra?

Sohasem fogom belátni, hogy az, amit minden embernek tudnia kell,

[30] Bossuet könyvéről van itten szó: *Exposition de la doctrine de l'Église catholique.*

könyvekbe lenne zárva, s hogy aki nem férhet hozzá sem e könyvekhez, sem azokhoz az emberekhez, akik értik e könyveket, akarata ellenére tudatlansággal bűnhődjék. Mindig csak könyvek! Micsoda mánia! Mivelhogy Európa tele van könyvekkel, az európaiak a könyvet nélkülözhetetlennek tekintik, és nem gondolnak arra, hogy a föld háromnegyedén sohasem láttak könyvet. Hát nem emberek írtak-e minden könyvet? Könyvre van-e hát szüksége az embernek ahhoz, hogy megtudja, mi a kötelessége? És mi módon ismerte fel kötelességét, amikor még nem is voltak ezek a könyvek? Vagy önmagától is megtanulja majd kötelességeit, vagy föl van mentve megismerésük alól.

A mi katolikusaink nagyra vannak az egyház tekintélyével. De mit nyernek vele, ha e tekintély megalapozása érdekében a bizonyítékoknak éppoly nagy tárára van szükségük, amekkorára a többi szektáknak tantételük megalapozása végett? Az egyház elhatározza, hogy az egyháznak joga van határozni. Ugye, mily jól bizonyított tekintély ez? Térj le erről az alapról, s máris nyakig vagy vitáink tömkelegében.

Ismersz-e keresztényeket, akik fáradságot vettek volna maguknak, hogy gondosan megvizsgálják azt, amit a zsidóság felhoz ellenük? Ha egyesek utánanéztek valaminek, a keresztények könyveiben néztek utána. Igazán kitűnő módszer ellenfelünk érveinek megismerésére! De hát mit tegyünk? Ha valaki kiadni merészelne körünkben olyan könyveket, amelyek nyíltan a zsidóság pártjára kelnek, megbüntetnék a szerzőt, a kiadót, a könyvkereskedőt.[31] Ez a rendőri eljárás kényelmes és biztonságos módja annak, hogy mindig igazunk legyen. Gyönyörűség oly embereket cáfolni, akik nem mernek beszélni.

Akiknek közülünk módjában áll zsidókkal érintkezni, alig jutnak többre. A szerencsétlenek úgy érzik, hogy ki vannak szolgáltatva nekünk! A zsarnokság, amelyet velük szemben gyakorolnak, félénkké teszi őket. Tudják ők, hogy az igazságtalanság és a kegyetlenség mily kevésbe kerül a keresztény jótékonyságnak. Mit is mernének mondani, amikor ki vannak téve annak, hogy mi nyomban istenkáromlással vádoljuk őket? A kapzsiság buzgóvá tesz bennünket, ők viszont sokkal gazdagabbak, semhogy igazuk lehessen. A legtudósabbak és a legfelvilágosultabbak mindig a legóvatosabbak. Megtérithetsz holmi nyomorultat, ha lepénzeled, hogy

---

[31] Ezer közismert tény közül íme egy, amelynek nincs szüksége magyarázatra. A XVI. században, amikor a katolikus teológusok a zsidóknak minden könyvét máglyára ítélték válogatás nélkül, a híres és tudós Reuchlin, akitől tanácsot kértek ebben az ügyben, szörnyű üldöztetéseket hívott ki maga ellen, melyek már-már pusztulásba sodorták, csupán azért, mert az volt a véleménye, hogy ezek közül a könyvek közül épségben lehet hagyni azokat, melyek mit sem ártanak a kereszténységnek, s amelyek a vallásra nézve közömbös dolgokat tárgyalnak.

káromolja a maga szektáját. Beszédre bírhatsz néhány hitvány észerest, akik engedelmeskednek, hogy hízelegjenek neked. Ujjonghatsz tudatlanságukon vagy gyávaságukon, miközben tudósaik csendben mosolyogni fognak balgaságodon. Azt hiszed azonban, hogy oly helyeken is, ahol biztonságban érzik magukat, ugyanilyen könnyen elbánhatsz velük? A Sorbonne-on világos, mint a nap, hogy a Messiásról mondott jövendölések Jézus Krisztusra vonatkoznak. Az amszterdami rabbik között éppilyen világos, hogy e jövendölések a legtávolibb kapcsolatban sincsenek vele. Sohasem fogom azt hinni, hogy jól megértettem a zsidók érveit, amíg nem lesznek iskoláik, egyetemeik, szabad államuk, ahol kockázat nélkül beszélhetnek és vitázhatnak. Csupán akkor tudhatjuk meg, hogy mi a mondanivalójuk.

Konstantinápolyban a törökök elmondják érveiket, de mi nem merjük elmondani a mieinket. Ott a mi szerepünk a meghunyászkodás. Ha mitőlünk a törökök Mohamed iránt, akiben mi egyáltalán nem hiszünk, ugyanazt a tiszteletet követelik, melyet mi Krisztus iránt a zsidóktól követelünk, akik ugyancsak nem hisznek benne, vajon akkor nincs-e igazuk a törököknek? Nekünk van-e igazunk? Melyik az a méltányos elv, amelynek alapján eldönthetjük ezt a kérdést?

Az emberi nem kétharmada sem nem zsidó, sem nem mohamedán, sem nem keresztény. Hány millió ember van, akik még soha nem hallottak beszélni Mózesről, Jézus Krisztusról, de Mohamedről sem! Persze, mi tagadjuk ezt, és bizonygatjuk, hogy misszionáriusaink mindenhová eljutnak. Könnyű ezt kimondani. De eljutnak-e Afrika szívébe, amely még ismeretlen, s ahová mind a mai napig soha még európai nem hatolt be? Eljutnak-e Tatárország belsejébe, lóháton, a kóborló hordák nyomában, akiknek még soha idegen nem férkőzött a közelükbe, s akik nemhogy még a pápáról nem hallottak, de még a nagy lámát is alig ismerik? Elhatolnak-e Amerika mérhetetlen területeire, ahol egész nemzetek nem tudják még, hogy egy másik világ népei vetették meg lábukat az ő világukban? Behatolnak-e Japánba, ahonnan mesterkedéseik miatt örökre kikergették őket, s ahol elődeiket az újabb nemzedékek csak mint ravasz cselszövőket ismerik, akik képmutató buzgalommal mentek közéjük, hogy szép csendben megkaparintsák a birodalmat? Eljutnak-e az ázsiai fejedelmek háremeibe, hogy szegény rabszolgák ezreinek hirdessék az evangéliumot? Vajon mit követtek el a nők a világ eme sarkában, hogy egyetlen misszionárius se prédikálhassa nekik a hitet? A polkolba jut-e majd valamennyi, amiért hárembe zárták őket?

Ha eljönne a pillanat, amikor az Evangéliumot már az egész földkerekségen hirdetik, mit nyernének vele? Hiszen amikor az első hittérítő betette a lábát egy országba, a megelőző napon nyilván meghalt valaki anélkül, hogy hallhatta volna igéit. Mondjátok hát meg, mi lesz ezzel a valakivel? Ha a földkerekségen csak egyetlenegy ember volna, aki soha-

sem hallotta Jézus Krisztus igéit, az ellenvetés éppoly jogosult lenne, mintha az emberi nem egynegyedéről volna szó.

Ha az evangélium hirdetői szavukat hallatták a legtávolabbi népek között, mondtak-e nekik olyasmit, amit szavaik alapján ésszerűen elfogadhattak az illetők, s amihez ne lett volna szükség a legpontosabb igazolásra? Olyan Istent hirdetsz meg nekem, aki két évezreddel ezelőtt született és halt meg, a világ másik végén, valamiféle kis városban, és azt mondod nekem, hogy mindazok, akik nem hisznek ebben a hittitokban, a kárhozatra jutnak. Bizony furcsa dolgok ezek, s vajon elhihetők-e ily sebtiben, pusztán oly ember tekintélye alapján, akit még csak nem is ismerek? Ha a te Istened azt akarta, hogy tisztában legyek ezekkel az eseményekkel, akkor miért hogy tőlem oly távolra helyezte mindezt? Bűn-e, ha nincs tudomásom arról, ami az antipódusokon történik? Kitalálhatom-e vajon, hogy a másik féltekén van egy héber nép és egy város, melyet Jeruzsálemnek neveznek? Mintha csak arra akarnának kényszeríteni, hogy tudjam, mi történik a holdban. Te erre azt mondod: azért jössz, hogy ezt közöld velem. De miért nem jöttél előbb, és miért nem közölted már az apámmal? Vagy miért küldöd kárhozatra azt a derék aggastyánt, akinek sohasem állt módjában tudomást szerezni róla? Örök büntetés legyen a része azért, mert te lusta voltál, s amiért ő oly derék volt, oly jótevő, és mindig is az igazságot kereste? Légy őszinte, s aztán képzeld magadat az én helyembe: vedd fontolóra, vajon hinnem kell-e a te egyedüli tanúbizonyságod alapján mindazokat a hihetetlen dolgokat, amiket itt mondasz nekem! Hogyan egyeztessem össze ezt a temérdek igazságtalanságot az általad hirdetett igaz Istennel? Esedezem, engedd meg, hogy előbb elmehessek abba a távoli országba, ahol annyi, nálunk soha nem hallott csoda történt! Hadd tudjam meg ottan, hogy ama Jeruzsálem lakói miért bántak Istennel úgy, mint egy zsiványal! Azt mondod, nem ismerték el Istenüknek. Hát én mit tegyek, hiszen én mindig is csak teáltalad hallottam róla! Azt is mondod, hogy megbűnhődtek érte, hiszen szétszóródtak, elnyomatás várt reájuk, szolgaságra vetették őket, és egyikük sem teheti be lábát többé abba a városba. Kétségtelen, hogy mindezt alaposan kiérdemelték. De a város mostani lakói mit szólnak elődeik istengyilkosságához? Persze, tagadják, mert ők sem ismerik el Istent Istennek. De hiszen akkor az előbbiek gyermekeit is békében kellett volna hagyni.

Hogyan! ugyanabban a városban, ahol Isten meghalt, sem a régiek, sem az új lakók nem ismerték el őt, s te azt akarod, hogy én ismerjem el, én, aki kétezer évvel utána születtem, kétezer mérföldnyire onnan! Nem látod-e hogy mielőtt hitelt adnék annak a könyvnek, melyet te szentnek nevezel, s amelyből én semmit sem értek, mástól és nem tőled kell megtudnom, vajon mikor és ki írta a könyvet, mi módon maradt fenn, hogyan jutott tehozzád, s hogy miféle érvekkel vetik el azt abban az országban azok, akik éppoly jól tudják mindazt, amit nekem itt tanítasz? Be-

láthatod, hogy okvetlenül el kell mennem Európába, Ázsiába, Palesztinába, hogy mindent magam vizsgáljak meg. Bolond vagyok, ha ezt megelőzőleg hallgatok rád.

Ezek a szavak nemcsak ésszerűeknek látszanak előttem, hanem ki kell jelentenem, hogy ily esetben minden értelmes embernek ilyen módon kell beszélnie, s erélyesen elutasítania a hittérítőt, ha az a bizonyítékok ellenőrzése előtt akarná őt sebtiben kioktatni és megkeresztelni. Sőt állítom, hogy nincs oly kinyilatkoztatás, amellyel szemben ne lenne ugyanezeknek az ellenvetéseknek ugyanekkora, sőt még nagyobb erejük, mint amennyijük van a kereszténységgel szemben. Ebből következik, hogy ha csak egy igaz vallás van, és ha mindenkinek elkárhozás terhe mellett kell követnie, akkor életünket azzal tölthetjük, hogy áttanulmányozzuk valamennyit, hogy mélységeikbe hatolunk, összevetjük őket, s hogy végiglátogatjuk az országokat, ahol gyökeret eresztettek. Az ember első kötelezettsége alól senki sem kaphat fölmentést, senkinek sincs joga bízni mások ítéletében. Mindenkinek kivétel nélkül tanulnia kell, elmélkednie, vitatkoznia, utaznia, bejárnia a világot: a kézművesnek, aki csak munkájából él, a földművelőnek, aki még olvasni sem tud, a félénk és törékeny leánykának, a betegnek, aki alig képes ágyából fölkelni. Nem lesznek többé egy helyben lakó, letelepedett népek. Az egész földet kizárólag zarándokok fogják benépesíteni, akik súlyos költségek árán, hosszas fáradozással ellenőrzik, egybevetik, a helyszínen vizsgálják a maguk szemével az illető vallásokat. Akkor aztán jó éjszakát nektek, mesterségek, művészetek, emberi tudományok és mindenféle polgári foglalkozások! Hiszen szó sem lehet akkor már egyébről, mint a vallás tanulmányozásáról. Az is, aki a legpompásabb egészségnek örvendett, a legcélszerűbben használta fel idejét, eszét a legjobban vette igénybe, a legtöbb esztendőt élt, az is csak nagy üggyel-bajjal tudja meg majd öregkorára, hogy mihez tartsa magát. Szerencse, ha legalább annyit megtud halála előtt, hogy melyik vallás szerint kellett volna élnie.

Ha ezt a módszert enyhíteni akarod, s ha csak a legkisebb engedményt adod az emberi tekintélynek, abban a pillanatban mindent megadsz neki. És ha egy keresztény fia jól teszi, ha mélyebb és elfogulatlan vizsgálat nélkül követi atyja vallását, miért cselekednék helytelenül az a török, aki ugyancsak követi az ő atyja vallását? Felszólítom a vallások valamennyi türelmetlen egyénét: válaszoljon erre olyan módon, amely kielégít egy értelmes embert.

Mivel ezek az érvek szorongatják az embereket, egyesek inkább igazságtalannak tüntetik fel Istent, s az ártatlanokra atyjuk bűnét zúdítják, semhogy lemondanának barbár dogmáikról. Mások olyan módon találják fel magukat, hogy nagy előzékenyen egy angyalt küldenek: hadd oktassa azt, aki, ha meghagyják tudatlanságában, erkölcsileg helyesen élt

volna. Ez az angyal igazán remek találmány! Az illetőknek nem elég az, hogy minket a saját gépeiknek alávetnek, hanem még magát Istent is kényszerítik, hogy ő is olyat használjon.

Láthatod, fiam, milyen képtelenségre vezet a gőg és a vallási türelmetlenség, ha minden egyes ember makacsul ragaszkodik véleményéhez, és azt hiszi, hogy az emberi nem többi részével szemben kizárólag neki van igaza. Tanúnak hívom azt a békeistent, akit én imádok, s akit, íme, meghirdetek neked, hogy láthasd: minden vizsgálódásom őszinte volt. Látván azonban, hogy egyben sikertelenek is voltak mindig, s hogy azok is lesznek, valamint hogy egy parttalan óceánba merültem, visszatértem kiindulásom pontjára, és hitemet eredeti és kezdetleges fogalmaimra korlátoztam. Mindig is képtelen voltam azt hinni, hogy Isten a pokolbüntetés terhe mellett rendelte el nekem, hogy tudós legyek. Becsuktam tehát valamennyi könyvemet. Hiszen van egy könyv, amely nyitva áll mindenki előtt: a természet könyve. Ebből a nagy és magasztos könyvből tanulom meg, miként szolgáljam és imádjam a természet isteni alkotóját. Nincs mentség annak, aki nem olvas belőle, mert mindenkihez közérthető nyelven beszél. Ha lakatlan szigeten születtem volna, ha magamon kívül más embert nem ismertem volna, ha sohasem szereztem volna tudomást arról, hogy mi is történt a múltban a világon, elegendő lenne elmémet élesítenem és művelnem, valamint helyesen használnom istenadta képességeimet, s akkor magamtól is rájönnék arra, hogy megismerjem, megszeressem őt magát csakúgy, mint alkotásait. Ugyanazt a jót kívánnám, amit ő is kíván, s hogy neki tetsző dolgot műveljek, minden kötelességemet teljesíteném itt a földön. Vajon többre taníthat-e engemet az egész emberi tudás?

Ami pedig a kinyilatkoztatást illeti, ha elmésebb következtetéseim lennének, vagy ha tanultabb volnék, akkor talán érezném annak igazságát, sőt hasznosságát is mindazok számára, akik elég szerencsések felismerni. Am az a helyzet, hogy vannak, igaz, mellette szóló bizonyítékok, melyeket képtelen vagyok megcáfolni, míg ugyanakkor ellenvetések is merülnek fel ellene, ezeket viszont nem tudom áthidalni. Oly sok a helytálló érv, pro és kontra egyaránt. Nem tudom hát, mire szánjam magamat, s így nem fogadom el a kinyilatkoztatást, de nem is vetem el. Mindössze azt vetem el, hogy kötelező lenne elismerni, mert ez az állítólagos kötelezettség összeférhetetlen az isteni igazságossággal. Hiszen ilyen módon az Isten nemhogy elhárította volna az akadályokat az üdvözülés útján, hanem egyenesen megsokszorozta és áthidalhatatlanná tette csaknem az egész emberiség számára. Ettől eltekintve, e pontot illetőleg a tiszteletteljes kétely álláspontjára helyezkedem. Nem vagyok oly önhitt, hogy magamat csalatkozhatatlannak képzeljem. Mások bizonyára eldöntötték már azt, ami nekem eldöntetlennek látszik. Én azonban a magam számára okoskodom, nem az ő számukra. Nem korholom őket, de nem is követem példájukat.

Lehet, hogy ítéletük helytállóbb az enyémnél, de nem az én hibám, ha nem az én véleményem a helytálló.

Megvallom neked azt is, hogy a szentírás fenséges volta bámulatba ejt, az evangélium szentsége pedig szívemhez szól. Nézd csak a filozófusok könyveit! Minden pompájukkal egyetemben mily kisszerűek az Íráshoz mérten! Lehet-e vajon, hogy ily magasztos és egyben egyszerű könyv az emberek műve legyen? Lehetséges-e, hogy az, akinek történetét adja, maga is csak ember legyen? Vajon egy rajongónak vagy egy becsvágyó szektaalapítónak a hangja ez? Mennyi szelídség, mennyi erkölcsi tisztaság van benne! Mily megindító báj a tanácsaiban! Mennyi emelkedettség az életigazságaiban! Micsoda mély bölcsesség világlik ki a szavaiból! Micsoda lélekjelenlét, micsoda finomság és szabatosság a feleleteiben! És hogy tud uralkodni a szenvedélyein! Hol az az ember, hol az a bölcs, aki így tud cselekedni, szenvedni és meghalni, gyengeség és fitogtatás nélkül. Amidőn Platón az ő képzeletbeli igaz emberét lefesti,[32] azt, akire a bűn minden gyalázatát rákenik, holott méltó az erény jutalmára, akkor Platón vonásról vonásra Jézus Krisztust festi. A hasonlatosság annyira szembeszökő, hogy valamennyi egyházatya megérezte, és valóban lehetetlen észre nem venni. Micsoda balítélet, micsoda elvakultság kellett ahhoz, hogy Szóphroniszkosz fiát Mária fiához hasonlítsák! Mily távol áll egyik a másiktól! Szókratész, aki fájdalom és gyalázat nélkül halt meg, játszva őrizte meg egyéniségét az utolsó pillanatig. És ha ez a könnyű halál nem magasztalta volna fel életét, akkor kételkedni lehetne benne, vajon Szókratész, szellemének minden nagysága ellenére is, nem volt-e egyéb, mint egyszerű szofista. Ő találta fel, mondják, az erkölcstant. De őelőtte már mások átvitték a gyakorlatba. Ő csak elmondta, amit emezek megtettek, leckékbe foglalta példáikat. Ariszteidész igazságos volt, mielőtt Szókratész kimondta volna, hogy mi az igazságosság. Leónidasz meghalt a hazájáért, mielőtt még Szókratész kötelességgé tette volna a hazaszeretetet. Spárta önmegtartóztató volt, mielőtt még Szókratész magasztalta volna az önmegtartóztatást. Még meg sem határozta az erényt, s Görögország már bővelkedett erényes emberekben. De honnan vette Jézus az ő népe körében azt az emelkedett és tiszta erkölcsiséget, melyet tanításában és életében egyedül ő tárt a világ elé?[33] A legmagasztosabb bölcsesség hangja szólalt meg a legdühöngőbb vakbuzgóság körében. A leghősibb erények egyszerűsége nemesítette meg az összes népek leghitványabbikát. A barátaival csendben bölcselkedő Szókratész halálánál szelídebb halált kívánni sem lehet. Ám a kínok közt kiszenvedő, egy egész néptől megcsúfolt, ká-

---

[32] *De Republica*, I. könyv.

[33] Lásd a *Hegyi Beszéd*ben a párhuzamot, melyet ő maga von Mózes és a maga erkölcse között. (Máté, 5. fejezet, 21. s köv. vers.)

romolt és elátkozott Jézusnak halála a legszörnyűbb, amitől csak tartani lehet. Szókratész, amint kezébe veszi a mérget tartalmazó serleget, megáldja azt, aki odanyújtja neki, s erre az sírva fakad. Jézus a szörnyű kínzások közepette imádkozik nekivadult hóhéraiért. Úgy is van: Szókratész élete és halála egy bölcsre vall, Jézus élete és halála Istenre mutat. Vagy azt mondjuk-e tán, hogy az evangéliumi történetet csak kedvtelésből találták ki? Barátom, ilyesmit nem szoktak kitalálni! Szókratész tettei pedig, melyeket senki sem von kétségbe, kevésbé hitelesek, mint Jézus Krisztus tettei. Alapjában véve ez az okoskodás nem tesz egyebet, mint hogy hátráltatja a nehézséget, de nem tünteti el. Jóval kevésbé elképzelhető, hogy több ember egyetértve gyártotta ezt a könyvet, mint az, hogy egyetlenegy szolgáltatta a tárgyát. A zsidó szerzők sohasem találták volna meg ezt a hangot, sem ezt az erkölcstant. Az evangélium az igaz jellemvonásoknak oly nagy, oly meglepő, oly teljességgel utánozhatatlan sorozatát adja, hogy ezek kitalálója nagyobb bámulatot érdemelne, mint maga a hőse. Emellett ugyanez az evangélium tele van hihetetlen dolgokkal, oly dolgokkal, melyek ellenkeznek az ésszel, s melyeket józan ember képtelen megérteni és elfogadni. Mi a teendő e tömérdek ellentmondás közepette? Mindig szerénynek és körültekintőnek kell lenni, gyermekem. Tiszteld szótlanul mindazt, amit sem elvetni, sem megérteni nem tudunk, és alázd meg magadat a nagy Lény előtt, aki egyedül tudja az igazságot!

Íme az önkéntelen szkepticizmus, amelynél megállapodtam. Ám ez a szkepticizmus számomra egyáltalán nem fájdalmas, mert nem terjed ki a gyakorlati élet lényeges pontjaira, én pedig teljesen tisztában vagyok minden kötelességem alapelveivel. Szívem egyszerűségével szolgálom Istent. Csak annyit igyekszem tudni, amennyire magatartásom szempontjából szükségem van. Csöppet sem aggasztanak a dogmák, melyeknek sem a tettekre, sem az erkölcsi érzületre nincsen hatásuk, s amelyek annyi embert nyugtalanítanak. A különböző vallásokat, valamennyit, úgy tekintem, mint üdvös intézményeket, melyek minden egyes országban egyöntetűen írják elő, hogyan kell Istent nyilvános szertartással tisztelni. Valamennyit kellőképpen indokolttá teszi az éghajlat, az államforma, a nép szelleme vagy valamely egyéb helyi ok, melynek révén inkább az egyik mint a másik vallást választják, korok és tájak szerint. Valamennyit jónak vélem, ha megfelelően szolgálja Istent. Az igazi vallás a szív vallása. A belőle jövő hódolatot Isten nem utasítja vissza, ha őszinte ez a hódolat, bármily formában ajánlják is fel neki. Az én hivatásom az egyház szolgálata abban a vallásban, melyet hirdetek, s el is végzem az előírt tennivalókat a lehető legnagyobb pontossággal. Lelkiismeretem megdorgálna érte, ha bármiben is készakarva mulasztanék. Tudod, hogy hosszú tilalom után Mellarède úr közbenjárására ismét engedélyt kaptam, hogy ellássam teendőimet, s ezzel megélhetésemet biztosíthassam. Azelőtt, amikor misét mondtam, könnyedén vettem, mert az ember idővel megszokja a legnehe-

zebb dolgokat is, ha túlságosan gyakran végzi. Mióta új elveim birtokában vagyok, nagyobb áhítattal végzem. Áthatja lelkemet a legfőbb Lény fensége, jelenléte, az emberi szellem elégtelenségének tudata, mert az ember oly kevéssé fogja fel mindazt, ami alkotójára vonatkozik. Ha meggondolom, hogy a nép fohászait előírt formában terjesztem eléje, gondosan végzek minden szertartást. Figyelmesen zsolozsmázom, és minden igyekezetemmel azon vagyok, hogy soha ne hagyjak ki egyetlen szócskát, se egyetlen mozdulatot. Amidőn a megszentelés pillanata közeledik, elmerülök az áhítatban, hogy teljes odaadással végezzem, úgy, amint megköveteli az egyház és ez a magasztos szentség. Igyekszem megsemmisíteni értelmemet a legfőbb értelem előtt, és ezt mondom magamban: Ki vagy te, hogy meg akarod mérni a végtelen hatalmat? Tisztelettel ejtem ki az ünnepélyes igéket, és hatásukat teljes hitelemmel kísérem, amennyire csak képes vagyok rá. Bármint áll is a dolog e felfoghatatlan misztérium körül, nem félek, hogy megbüntetnek majd ítéletnapkor, mert szívemben sohasem szentségtelenítettem meg.

Az utolsó fokozatban vagyok ugyan, de a szent szolgálat megtisztelő birtokában. Soha nem teszek és nem mondok semmit, ami méltatlanná tenne arra, hogy ellássam e magasztos feladatot. Mindig az erényt fogom hirdetni az embereknek, jótettre fogom őket mindig buzdítani, s amíg csak tehetem, magam fogok nekik példát mutatni. Nem tőlem függ majd, megszerettetem-e velük a vallást. Nem tőlem függ majd, megszilárdítom-e hitüket a valóban hasznos dogmákban, melyeket hinnie kell mindenkinek. De az Isten óvjon attól, hogy valaha is a vallási türelmetlenség kegyetlen dogmáját prédikáljam nekik, hogy valaha is embertársaik megvetésére szorítsam őket, s hogy így beszéljenek a többi emberekhez: El fogtok kárhozni, vagy hogy ezt mondják: Az egyházon kívül nincsen üdvösség![34] Ha előkelőbb rangom lenne, ez a tartózkodó magatartás kellemetlenséget okozhatna nekem. De én túl kicsi vagyok, s így nem nagyon kell félnem, mert alig zuhanhatok mélyebbre, mint ahol most állok. Történjék bármi, az isteni igazságosság ellen sohasem fogok káromlással élni, s a Szentlélek ellen hazudozni nem fogok.

Régóta vágytam a kitüntetésre, hogy plébános lehessek. Még mindig vágyom erre, de nem remélem többé. Derék barátom, én mit sem találok oly szépnek, mint a plébánosi tisztet! A jó plébános a jóság szolgája, mint

[34] Az a kötelesség, hogy a hazánkban elterjedt vallást követnünk és szeretnünk kell, nem terjed ki a jó erkölccsel ellenkező dogmákra, mint amilyen a világnézeti türelmetlenség. Ez a szörnyű dogma fegyverzi fel egymás ellen az embereket, és valamenyiüket az emberi nem ellenségévé teszi. A polgári türelem és a teológiai türelem közötti megkülönböztetés gyermeteg és hiú. Ez a két türelem elválaszthatatlan, s nem lehet elfogadni az egyiket a másik nélkül. Még az angyalok sem élnének békében olyan emberekkel, akiket Isten ellenségeinek tekintenének.

ahogy a jó bíró az igazságosság szolgája. Egy plébános sohasem tehet rosszat. Ha nem mindig tehet jót önmagától, akkor is mindig a helyén van, mert elég, ha másokat jóra serkent, s ezt gyakran eléri azzal is, ha tiszteletet vív ki önmaga iránt. Ó, ha valaha is elnyerhetnék holmi szegény plébániát a mi hegyeinkben, derék emberek közt! Boldog lennék akkor, mert úgy vélem, boldoggá tenném híveimet. Nem tenném őket gazdaggá, de megosztanám szegénységüket. Letörölném szegénységükről a megvetés bélyegét, amely még a nincstelenségnél is elviselhetetlenebb. Megszerettetném velük az egyetértést és az egyenlőséget, mert ezek gyakran a nyomort is elhessegetik, és mindig elviselhetővé teszik. Ha látnák, hogy az én helyzetem sem jobb az övéknél, és hogy én mégis elégedetten élek, megtanulnák, hogy vigasztalódjanak sorsukon, s hogy elégedetten éljenek, mint jómagam. Utasításaimban nem annyira az egyház szelleméhez, mint inkább az evangélium szelleméhez igazodnám, mert ebben egyszerű a dogma, és magasztos az erkölcs, kevés a vallási ténykedés, de annál több a jótékony cselekedet. Mielőtt arra tanítanám őket, hogy mit kell tenniük, igyekezném előbb magam megtenni, mert látniuk kell, hogy úgy beszélek, ahogyan gondolkodom. Ha plébániám körzetében vagy a szomszédságomban protestánsok lennének, nem különböztetném meg őket igazi híveimtől semmiben sem, ami a keresztény jótékonyságot illeti. Mindent megtennék, hogy valamennyien egyformán szeressék egymást, mint igazi testvérek, akik tiszteletben tartják az összes vallásokat, miközben békében élnek mindnyájan, mindenik a maga vallásában. Úgy gondolom, rábírni valakit, hogy hagyja el a vallást, amelyben született, annyi, mint rábírni, hogy rosszat tegyen, vagyis annyi, mintha magunk is rosszat cselekednénk. Addig is, amíg nagyobb felvilágosodásra várunk, őrizzük meg a fennálló rendet! Tiszteljük a törvényeket minden országban, ne háborgassuk a törvények előírta istentiszteletet! Ne kényszerítsük a honpolgárokat engedetlenségre, mert sohasem lehetünk biztosak benne, vajon jó-e nekik, ha elcserélik nézeteiket! Abban viszont biztosak lehetünk, hogy ha a törvénynek nem engedelmeskedünk, rosszat követünk el.

Elmondtam neked élőszóval, fiatal barátom, hitvallásomat, úgy, amint azt az Isten a szívemből kiolvassa. Te vagy az első, akinek e vallomást tettem, és az egyetlen is, mert nem fogom többé senkivel se közölni. Amíg csak létezik némi igaz hit az emberek között, addig nem szabad megzavarni a békés lelkeket, sem az együgyűek hitét oly nehézségekkel háborgatni, melyeket nem tudnak megoldani, s amelyek csak nyugtalanítják, de nem világosítják meg őket. De ha egyszer minden megrendült, legalább a törzs maradjon épségben az ágak rovására. A felkorbácsolt, tapogatózó és már-már kialvó lelkiismeretnek, amilyennek a tiédet láttam, támaszra van szüksége, és arra, hogy felébresszék. Vissza kell őt helyezni az örök igazságok alapzatára, el kell tehát távolítani alóla az ingó pilléreket, amelyeken még nyugodni látszik.

Te most éppen abban a válságos életkorban vagy, amidőn az elme ráébred a bizonyosságra, a szív elnyeri a maga formáját és jellegét, s az ember előre eltökéli magát egész élete tartamára, akár jó, akár rossz irányban. Később az anyag már megmerevedik, s az új benyomások semmi nyomot sem hagynak benne. Hajlékony még a lelked, fiatalember, fogadd be hát az igazság bélyegét! Ha biztosabb lennék önmagamban, határozottabb és dogmatikusabb hangot használtam volna veled szemben. De én is ember vagyok, aki tudatlan, s ezért ki van téve annak, hogy téved. Mit tehettem volna tehát? Fenntartás nélkül kitártam előtted szívemet. Amit biztosnak tartok, mint biztosat adtam eléd. Kételyeimet mint kételyeket, véleményeimet mint véleményeket tártam eléd. Elmondtam neked érveimet is, amelyek egyfelől kétkedésre, másfelől hitre késztetnek. Most rajtad áll ítélni. Gondolkodási időt kértél. Helyes ez az elővigyázatosság, s arra késztet, hogy jó véleménnyel legyek rólad. Kezdd azzal, hogy hozd lelkiismeretedet oly állapotba, hogy keresse a világosságot! Légy őszinte önmagadhoz! Tedd magadévá nézeteim közül mindazt, ami meggyőződéseddé válhat, a többit pedig vesd el! Téged még alig rontott meg a bűn, s így nem foroghat fenn a veszély, hogy rosszul választasz. Javasolnám neked, hogy tárgyaljuk meg mindezt egymás közt. Mihelyt azonban vitatkozni kezd az ember, a hév elragadja. Hiúság és makacsság keveredik közé, s elpárolog a jóhiszeműség. Barátom, ne vitatkozzál sohasem, mert a vita senkit sem világosít meg, sem magunkat, sem másokat! Ami engemet illet, én csak több esztendei elmélkedés után foglaltam állást. De ehhez az állásponthoz ragaszkodom, s nyugodt a lelkiismeretem, elégedett a szívem. Ha újból meg akarnám vizsgálni nézeteimet, az igazság iránti szeretetem, mellyel ezt tenném, akkor sem lenne tisztább. Elmém pedig már kevésbé tevékeny, s így kevésbé lenne képes megismerni az igazságot. Maradnék annak, ami vagyok, mert attól tartanék, hogy a szemlélődési hajlam tétlen szenvedéllyé fejlődnék, s észrevétlenül lagymataggá tenne kötelességem teljesítésében. És tartanék attól is, hogy visszaesnék eredeti kételkedő magatartásomba, de erőmet vissza többé nem nyerhetném, s benne maradnék. Életemnek több mint a fele oda van már. Most már csak annyi idő áll rendelkezésemre, amennyi idő alatt hasznosíthatom a hátralevő részt, s tévedéseimet letörölhetem erényeimmel. Ha tévedek, nem tehetek róla. Aki szívem legmélyéből olvas, bizony tudhatja, hogy nem szeretem elvakultságomat. Képtelen vagyok azonban a saját értelmem révén kimenekülni belőle, s így az egyetlen módja annak, hogy szabaduljak tőle, nem más, mint a jó élet. És ha Isten még a kövekből is tudott Ábrahámnak gyermekeket támasztani, akkor mindenkinek jogos az a reménye, hogy megvilágosíttassék, ha méltóvá teszi magát rá.

Ha elmélkedéseim eredménye az lesz, hogy te is úgy gondolkodol, mint ahogy én gondolkodom, érzelmeim a te érzelmeiddé válnak, s egyazon

hitvallásunk lesz mindkettőnknek, akkor ezt a tanácsot adom neked: Ne tedd ki többé életedet a nyomor és a kétségbeesés kísértéseinek, ne engedd, hogy az idegenek kénye-kedve szerint kelljen gyalázatban vonszolnod, és ne edd többé a silány alamizsnakenyeret! Térj vissza hazádba, fogadd el ismét atyáid vallását, kövesd szíved minden őszinteségével, és ne vesd el többé magadtól, hiszen oly egyszerű és oly szent az a vallás! A földkerekség valamennyi vallása közül abban a vallásban hiszek, amelynek erkölcsi parancsa a legtisztább, s amely a leginkább kielégíti az értelmet. Ami az utazási költségeket illeti, egy percig se nyugtalanítsanak, gondoskodunk majd erről is. Attól se félj, hogy a megalázó visszatérés álszégyennek tesz ki téged, mert pirulásra a hiba elkövetése késztessen bennünket, ne pedig a helyrehozása. Te még abban a korban vagy, amidőn minden megbocsátható, de büntetlenül vétkezni nem lehet többé. Ha valóban a lelkiismeretedre akarsz hallgatni, szavára a hiábavaló akadályok tömkelege fog leomlani. Átérzed majd, hogy a bizonytalanságban, amelyben élünk, megbocsáthatatlan vakmerőség lenne más vallást vallani magunkénak, mint azt, amelyben születtünk, és hamisak lennénk, ha nem gyakorolnánk őszintén azt, amelyet magunkénak vallunk. Ha eltévelyedünk, fontos mentségtől fosztjuk meg magunkat a legfőbb bíró ítélőszéke előtt. Mert ugye világos, hogy sokkal inkább megbocsátja azt a tévedést, amelyben felnövekedtünk, mint azt, amelyet magunk merészeltünk kiválasztani?

Fiam, úgy intézd lelked ügyét, hogy mindig kívánja Isten létét. s akkor sohasem fogsz kételkedni létezésében. Egyébként bármelyik pártálláshoz csatlakozol is, gondold meg, hogy a vallás megkövetelte igazi kötelességek függetlenek az emberi intézményektől, mert az Istenség igazi temploma maga az igaz szív. A törvény minden országban és minden szekta számára abban foglalható össze, hogy szeressük Istent mindenekfelett, felebarátunkat pedig mint önmagunkat. Nincs oly vallás, amely fölmentene az erkölcs szabta kötelességek alól, mert csak ezek a valóban lényegesek. A belső istentisztelet a legelső e kötelességek közül, mert hit nélkül nincsen igazi erény.

Kerüld azokat, akik a természetmagyarázat örve alatt elszomorító tanokat hintenek el az emberek szívében, és akiknek látszólagos szkepticizmusa állításaiban százszorta dogmatikusabb, mint ellenfeleik határozott hangja. Dölyfös ürüggyel élnek, azzal, hogy csak ők a felvilágosultak, az igazak, a jóhiszeműek, s parancsolólag reánk erőszakolják ellentmondást nem tűrő döntéseiket. A dolgok valódi elveinek tüntetik fel érthetetlen rendszereiket, melyeket képzeletükben építettek föl. Ráadásul ledöntenek, rombolnak és lábbal taposnak mindent, amit az emberek tisztelnek, megfosztják az elesetteket mindattól, ami nyomorukban végső vigaszul szolgálhatna nekik, a hatalmasokat és gazdagokat pedig szenvedélyeik egyetlen fékjétől. A szívek legmélyéről szaggatják ki a gaztett

felett érzett lelkifurdalást, az erényes életbe vetett reményt, és ráadásul még kérkednek is, hogy hogy ők az emberi nem jótevői. Az igazság, mondják ők, sohasem ártalmas az embereknek. Ezt én is hiszem, akárcsak ők, de véleményem szerint éppen ez az igazi bizonyítéka annak, hogy amit hirdetnek, nem azonos az igazsággal.[35]

[35] A két párt kölcsönösen annyi szofizmával támadja egymást, hogy mérhetetlen és vakmerő vállalkozás lenne mindezeket felsorolni. Éppen elég, ha csak felemlítünk néhányat ezek közül, amik éppen elénk ötlenek. A filozofáló párt részéről a legszokottabbak egyike szembeállítani egy jó filozófusokból álló képzelt népet egy rossz keresztény néppel. Mintha könnyebb dolog volna egy igazi filozófus népet létrehozni, mint egy igazi keresztényekből álló népet! Nem tudom, vajon az egyének között melyiket könnyebb megtalálni. De azt jól tudom, hogy mihelyt népekről van szó, fel kell tételeznünk, hogy vannak olyan népek, melyek visszaélnek a vallás nélküli filozófiával, mint ahogy a mieink visszaélnek a filozófia nélküli vallással. Ez a tény pedig nézetem szerint nagymértékben megváltoztatja a kérdés állását.

Bayle igen helyesen bizonyította, hogy a vakbuzgóság veszedelmesebb, mint a vallástalanság. Ez a tény tagadhatatlan. Amit azonban elhallgatott, és ami nem kevésbé igaz, abban áll, hogy a vakbuzgóság, bár vérszomjas és kegyetlen, mégiscsak nagy és erős szenvedély, amely duzzasztja az ember szívét, halálmegvetést kelt benne, csodálatos lendületet ad neki, és amelyet csak megfelelőképpen kell irányítani, hogy a legfenségesebb erények származhassanak belőle. Ezzel szemben a vallástalanság és általában a gondolkodó és filozófiai szellem az élethez tapad, elférfiatlanítja és lealjasítja a lelkeket az egyéni érdek fertőjébe, az emberi *én* elvetemültségébe rántja az összes szenvedélyeket, s így észrevétlenül aláássa minden társadalom igazi alapjait. Ugyanis az, ami az önérdekekben közös, csekély fontosságú dolog, méghozzá annyira, hogy sohasem fogja ellensúlyozni azt, ami bennük ellentétes.

Ha az ateizmus nem is ont emberi vért, nem annyira békeszeretetből nem teszi, mint inkább a jó iránti közömbösségből. Legyen, aminek lennie kell, az úgynevezett bölcs nem sokat törődik vele, csak ő maradhasson békében a dolgozószobájában. Hiszen az ő elveitől senki sem öli meg a társát, csupán megszületni nem engedik az embereket ezek az elvek, mert lerombolják az erkölcsöket, melyek a szaporodást elősegítik. Elidegenítik őket fajuktól, minden vonzalmukat titkos önzésre vezetik vissza, amely éppoly végzetes a népesedésre, mint az erényre nézve. A filozófus közömbössége hasonlít a zsarnoki állam nyugalmához. A halál nyugalma ez, tombolóbb, mint maga a háború.

Így tehát a vakbuzgóság, noha közvetlen következményeiben végzetesebb, mint az, amit ma filozófiai szellemnek neveznek, kevésbé végzetes a következményeiben. Könnyű dolog egyébként szép életelveket teregetni ki a könyvekben. A kérdés ugyanis a következő: vajon valóban a tanításból származnak-e, s vajon szükségszerűen következnek-e belőle? Ez az a kérdés, amely mind a mai napig egyáltalán nem látszott világosnak. Most még azt kellene megtudni, hogy a filozófia, ha szabadjára hagynák, és ha trónra ültetnék, megfelelően parancsolna-e az ember dicsőségvágyának, érdekének, becsvágyának, apró szenvedélyeinek, és hogy gyakorolná-e az emberiességnek azt a szelíd erényét, amellyel tollal a kézben kérkedik.

A filozófia a maga elveinél fogva semmi olyan jót sem képes tenni, amit a vallás ne tudna jobban tenni. A vallás viszont sok olyan jót tesz, amire a filozófia képtelen.

Derék fiatalember, légy őszinte és igaz, de kevélység nélkül! Tanuld meg a tudatlanságot, s akkor nem fogsz félrevezetni senkit, sem magadat, sem másokat. Ha kiművelt képességeid valaha is abba a helyzetbe juttatnak, hogy az emberekhez kelljen beszélned, csak a lelkiismereted szerint beszélj hozzájuk, mit sem törődve azzal, hogy tapsolnak-e neked vagy sem. A tudással való visszaélés a hitetlenség szülőanyja. Minden tudós lenézi az általánosan elterjedt nézeteket, mindenik azt akarja, hogy csak a saját nézete legyen az igazi. A gőgös filozófia vakbuzgóságra vezet. Kerüld e szélsőségeket! Maradj mindig szilárdan az igazság útján, vagy annak az útján, amit szíved a maga egyszerűségében igazságnak fog érezni! Soha ne térj le róla, sem hiúságból, sem gyengeségből! Legyen bátorságod

---

A gyakorlatban másként áll a dolog. Ezt is meg kell azonban vizsgálni. Egy ember sem követi minden pontban vallását, ha ugyan van vallása. Ez igaz. A legtöbbnek nincs is vallása, és egyáltalán nem követi azt a vallást, amelyhez tartozik. Ez is igaz. De végre néhánynak mégiscsak van vallása, és legalább részben követi is, továbbá az is kétségtelen, hogy gyakran vallási indítóokok akadályozzák abban, hogy rosszat tegyen, és erényes, dicséretre méltó cselekedetekre indítják, olyanokra, melyek ezen indítóokok nélkül nem jöttek volna létre.

Ha egy szerzetes letagad valami rábízott dolgot, mi más következik ebből, mint hogy ostoba volt, aki rábízta. Ha Pascal tagadta volna le, ez azt bizonyítaná, hogy Pascal képmutató volt, és semmi egyebet. De hát egy szerzetes!... Vajon azok, akik a vallással sáfárkodnak, azonosak-e a vallásos emberekkel? Mindazok a bűnök, melyek a papság körében történnek csakúgy, mint másutt, korántsem bizonyítják, hogy a vallás haszontalan, hanem azt, hogy igen kevés embernek van vallása.

A mi modern kormányzataink tagadhatatlanul a kereszténységnek köszönhetik tekintélyük megszilárdulását és azt a tényt, hogy változásaik megritkultak. A vallás őket magukat is kevésbé vérengzővé tette. Ezt maguk a tények bizonyítják. Elég, ha összehasonlítjuk ezeket a kormányzatokat a régi kormányzatokkal. Mihelyt a vallást jobban megismerték, a vakbuzgóságtól megszabadultak, és a keresztény erkölcsök megszelídültek. Ez a változás nem az irodalom műve. Mert mindenütt, ahol az irodalom tündökölt, az ember tisztelete nem vált szélesebb körűvé. Bizonyítják ezt az athéniek, az egyiptomiak, a római császárok, a kínaiak kegyetlenkedései. Az evangélium viszont a könyörületességnek mily sok példáját hozta létre! Hány megtérést, hány kárpótlást szerzett a gyónás a katolikusok között! Mennyi kibékülésre adott alkalmat minálunk az úrvacsoravétel idejének közeledte! Mily sokat faragott le a bitorlók kapzsiságából a héberek jubileumi éve! Mennyi nyomort megelőzött! A törvényes testvériség egybefűzte az egész nemzetet. Egyetlen koldust sem lehetett látni közöttük. A törökök között sem látni koldust, mert itten a kegyes alapítványok megszámlálhatatlanok. Vendégszeretők vallási elveikből kifolyólag még vallásuk ellenségei iránt is.

„A mohamedánok azt mondják – Chardin szerint –, hogy a vizsgálat után, amely az egyetemes feltámadásra fog következni, az összes testeknek át kell haladniuk egy Pul-Serrho nevű hídon, melyet az örök tűz fölé raktak. Ez az a híd, amelyet szerintük harmadik és utolsó vizsgálatnak lehet nevezni, vagyis ez az igazi utolsó ítélet. Itt történik a jók különválasztása a gonoszoktól... stb."

a filozófusok között is Istent vallani, legyen bátorságod a vallási türelmetlenek közt is emberséget prédikálni! Lehet, hogy egymagad fogsz egy pártot alkotni, de oly tanúbizonyságot fogsz magadban hordozni, amely fölment majd az emberek tanúságtétele alól. Szeressenek vagy gyűlöljenek, olvassák vagy megvessék írásaidat, ne törődj vele! Te azt mondd, ami igaz, és azt csináld, ami jó! Az ember számára egyedül az fontos, hogy teljesítse kötelességét a földön. Akkor munkálkodunk magunknak, amikor megfeledkezünk magunkról. Gyermekem, az egyéni érdek félrevezet bennünket! Az igazságos ember reménye nem vezet félre sohasem.

Lejegyzem ezt az írást, de nem azért, hogy szabályt adjak arra vonatkozólag, hogy a vallási dolgok terén milyen nézeteket kell vallani, hanem hogy példát nyújtsak arra, hogy milyen módon lehet érvelni tanítványunkkal, ha nem akarunk eltérni attól a módszertől, melyet lerögzíteni igyekeztem. Amíg semmit sem adunk az emberek tekintélyére, sem a szülőhazánkban uralkodó előítéletekre, az értelem puszta világossága a természet szerinti nevelésben nem vezethet bennünket messzebbre, mint a természetes vallás. Erre szorítkozom tehát, amidőn Emilemet nevelem. Ha ő

„A perzsák — folytatja Chardin — valósággal odavannak ezért a hídért, és ha valaki sértést szenved, melyért semmiféle úton és semmikor sem szerezhet elégtételt, végső vigasztalásul elmondja: *Jól van! Az élő Istenre mondom, hogy az utolsó napon kétszeresen fogsz ezért megfizetni nekem. Nem fogsz addig keresztülmenni a Pul-Serrhón, amíg elégtételt nem adsz nekem. Belekapaszkodom majd köntösöd szélébe, és lábad elé vetem magamat.* Sok jeles embert láttam, mindenféle foglalkozásút, akik attól tartottak, hogy ezen a félelmetes hídon való áthaladásukkor majd megálljt kiáltanak nekik, s így bocsánatért könyörögtek azokhoz, akiknek panaszuk volt ellenük. Énvelem is megesett ez vagy százszor. Előkelő emberek, akik tolakodásukkal olyan lépésre kényszerítettek, amit nem volt szándékom megtenni, bizonyos idő múltán, amikor úgy képzelték, hogy elmúlt már a bosszúságom, megszólítottak, és ezt mondták: *Arra kérlek, halal becon antchisra,* azaz: *Tedd számomra ezt az ügyet helyessé vagy igazságossá!* Némelyektől még ajándékokat is kaptam, sőt az illetők szolgálatokat is tettek nekem, hogy megbocsássak nekik, és kijelentsem, hogy jó szívvel teszem ezt. Ennek az oka nem egyéb, mint az a hit, hogy csak akkor mehet át az ember a pokol hídján, ha tisztázza ügyeit mindazokkal, akiknek adósa volt." VII. kötet, in-12., 50. lap.

El lehet vajon hinni, hogy ennek a hídnak az eszméje, amely annyi méltatlanságot tesz jóvá, soha nem akadályozza meg a méltatlanságok elkövetését? Ha kiűznék a perzsák fejéből ezt a gondolatot, és ha meggyőznék őket arról, hogy nincs sem *Pul-Serrho,* sem más valami hasonló dolog, ahol az elnyomottak bosszút állhatnak zsarnokaikon a halál után, nem nyilvánvaló-e, hogy ez nagymértékben megkönnyítené a zsarnokok dolgát, és fölmentené őket attól, hogy ezeket a szerencsétleneket kiengesztelni igyekezzenek? Helytelen nézet tehát, amely azt tartja, hogy ez a tan nem ártalmas, hiszen akkor nem lenne igaz.

Filozófus, a te erkölcsi törvényeid rendkívül szépek, de, kérlek, mutasd meg büntető és jutalmazó rendelkezéseiket! Hagyd abba egy pillanatra képzelgéseidet, és mondd meg nekem világosan, mivel tudnád helyettesíteni a Pul-Serrhót!

más vallást akar, akkor neki magának kell kiválasztania. Itt már nincs jogom arra, hogy vezessem őt.

A természettel versengve munkálkodunk. Amíg ő megformálja a fizikai embert, mi igyekszünk a szellemi embert kialakítani. Az út, amelyen haladunk, nem ugyanaz. A test már virgonc és erőteljes, amikor a lélek még gyenge és elernyedő. Bármily művészettel fog is hozzá az ember, a vérmérséklet mindig előtte jár az értelemnek. Eddig minden igyekezetünk arra irányult, hogy visszatartsuk az előbbit, és serkentsük az utóbbit avégből, hogy mindig egységes legyen az ember, a lehető legnagyobb mértékben. Miközben természetes képességeit bontakoztattuk ki, nyiladozó érzékenységét tévútra vezettük, azaz olyan módon szabályoztuk, hogy értelmét ápoltuk. Az értelemhez szóló tárgyak mérsékelték az érzékelhető tárgyak okozta benyomást. Azáltal, hogy lehatoltunk a dolgok alapelvéig, kivontuk őt az érzékek parancsuralma alól. Mi sem volt egyszerűbb, mint a természet tanulmányozásától fölemelkedni a természet alkotójának kutatásáig.

Miközben idáig elérkeztünk, számtalan új módját szereztük meg annak, amivel növendékünkre hatni tudunk. Mennyi újfajta módon beszélhetünk szívéhez! Csak ekkor ébred rá igazán, hogy érdekében áll jónak lenni és jót cselekedni akkor is, ha nem látják őt az emberek, s ha a törvény sem kényszeríti. Ekkor látja be, hogy igazságosan kel ítélnie Isten és önmaga között, teljesítenie kell kötelességét még élete árán is, és ápolnia kell szívében az erényt, nemcsak rendszeretetből, melynek mindenki mindig az önszeretetet helyezi elébe, hanem létének alkotója iránti szeretetből. Olyan szeretet ez utóbbi, amely egybeforr az önszeretettel. Így végül is élvezheti majd a tartós boldogságot, melyet a nyugodt lelkiismeret és a legfőbb Lény szemlélete tartogat számára a másvilágon, ha jól sáfárkodott földi életével. Ha áthágod ennek határait, akkor csak jogtalanságot, képmutatást és hazugságot találsz az emberek között. A versengésben az egyéni érdek szükségszerűen elviszi a pálmát mindenünnen, s rászoktat mindenkit arra, hogy a bűnt az erény álarcával díszítse. Munkálkodjék csak mindenki az én javamra s a maga kárára, csak minden énmiattam történjék; hadd pusztuljon el az egész emberi nem, ha kell. kínok között és nyomorúságban, avégből, hogy engemet megkíméljenek egy pillanatnyi fájdalomtól vagy éhezéstől! Belsejében ilyen nyelven beszél a hitetlen, ha gondolkodik. Igen, én helyeslem is ezt a beszédet mindhalálig, mert aki szívében azt mondja: „Nincs Isten!" – mialatt nyelve másként nyilatkozik, nem más az, mint hazug vagy őrült.

Olvasóm, úgy látom, hiába minden erőlködésem, hiszen magam is érzem, hogy te meg én sohasem fogjuk Emilemet ugyanolyannak látni. Te mindig hasonlónak fogod őt elképzelni az általad ismert ifjakhoz, mindig szeleburdinak, okvetetlenkedőnek, állhatatlannak, mint aki egyik mulatságból a másikba, szórakozásból szórakozásba tévelyeg, és semminél sem

képes megállapodni. Kinevetsz majd, amikor nézed, hogy én szemlélődőt, filozófust, igazi teológust akarok faragni egy élénk, tüzes, lelkes, tettre kész fiatalemberből olyan korban, amidőn csak úgy buzog benne az élet. Ezt mondod majd: Ez az ábrándos ember mindig csak agyrémeket üldöz. A maga mértékére szabja növendékét, de nem formálja őt, hanem teremti, azaz kirántja a maga agyvelejéből. Sőt, miközben azt hiszi, hogy a természet nyomdokain halad, pillanatonként letér az útról. Én azonban, ha összehasonlítom növendékemet a tieitekkel, alig találok közös vonást bennük. Ha oly eltérően nevelték, valóságos csoda lenne, ha bármiben is hasonlítana hozzájuk. Mivel gyermekkorát töltötte abban a teljes szabadságban, melyet a többiek ifjúkorában engednek meg maguknak, ő ifjúkorában kezd majd engedelmeskedni annak a szabálynak, amelynek amazokat alávetették már mint gyermekeket. Ostorukká lett ez a szabály, borzadnak tőle, csak a nevelő hosszadalmas zsarnokságát látják benne, s azt hiszik, csak úgy szabadulhatnak ki a gyermekkorból, ha leráznak mindenféle igát.[36] Ekkor aztán kárpótolják magukat a hosszú kényszerért, amelyben tartották őket, akárcsak a rab, aki, ha leoldják bilincseit, kinyújtózik, mozdítgatja, hajlítgatja végtagjait.

Emil ezzel szemben büszkén válik emberré a maga akaratából, s veti alá magát a nyiladozó értelem jármának. Teste már kifejlődött, s nincs szüksége többé az ismétlődő mozdulatokra. Kezd önmagától megállapodni. Közben elméje is, amely már félig kifejlődött, ugyancsak nekilendül, és szárnyra kel. Így tehát az értelem korszaka egyesek számára a féktelenség kora, mások számára viszont a gondolkodás életkorává válik.

Ha meg akarod tudni, vajon a kettő közül melyik van e tekintetben inkább a természet rendje szerint, akkor vedd fontolóra a különbségeket, melyek azok közt mutatkoznak, akik többé-kevésbé eltávolodtak a természet rendjétől! Figyeld meg a fiatalokat a falusiak között, és nézd meg, vajon éppolyan féktelenek-e, mint a te gyermekeid! „A vadembereket gyermekkoruk folyamán – mondja Le Beau úr – mindig tevékenynek látni, és szüntelenül a legkülönbözőbb játékokat játsszák, melyek testüket mozgásba hozzák. Mihelyt azonban elérték a serdülőkort, nyugodtakká és álmodozókká válnak. Ettől fogva már csak komoly vagy pedig szerencsejátékokat játszanak."[37] Emil, akit a fiatal parasztok és fiatal vademberek szabadságában neveltek, meg kell, hogy változzék, és mihelyt növekszik, meg is állapodik. A különbség mindössze annyi, hogy nemcsak azért cselekszik, hogy játsszék, vagy hogy táplálja magát, s ezért munkája

---

[36] Senki sem tekinti a gyermekkort olyan megvetéssel, mint azok, akik éppen most léptek ki belőle, mint ahogy nincs ország, ahol körülményeskedőbben ne vigyáznának az emberek a maguk rangjára, mint azok az országok, ahol nem nagy az egyenlőtlenség, és ahol mindenki attól fél, hogy összetévesztik az alatta állóval.

[37] *Aventures du sieur C. Le Beau, avocat au parlement,* II. kötet 70. lap.

és játéka közben megtanul gondolkodni. Mihelyt tehát elért ennek az útnak a végpontjára, minden képessége meglesz, hogy arra az útra lépjen, ahová én vezetem. A gondolkodást kiváltó tárgyak, melyeket elébe rakok, felkeltik kíváncsiságát, mert ezek a tárgyak önmagukban szépek. Teljesen újszerűek számára, és már abban az állapotban van, hogy megértheti azokat. Ezzel szemben azonban, amikor ti untatjátok és kifárasztjátok unalmas leckéitekkel, hosszadalmas erkölcsi prédikációitokkal, örökös katekizmusaitokkal, akkor természetes, hogy a ti ifjaitok elhárítják maguktól a szellemi foglalatoskodást, hiszen azt oly szomorúvá tettétek számukra. Nehézkes életszabályokat raktatok a nyakukra, lényük alkotója feletti elmélkedésre késztettétek őket, s így ez alkotó kedvtelések ellenségévé vált. Csak ellenszenvet, utálatot, unalmat éreznek mindezek iránt, a kényszer visszataszítólag hat rájuk, miként terelitek hát vissza őket oda, amikor kezdenek már a maguk urává lenni? Valami újat kell adni nekik, hogy megnyerjük tetszésüket, de semmi olyat sem, amit a gyermeknek mondani szokás. Ugyanez áll az én növendékemre. Amikor emberré serdül, úgy beszélek hozzá, mintha emberhez szólnék. Csak új dolgokat közlök vele. S éppen azért találja e dolgokat kedvére valónak, mert a többieket untatják ezek.

Így szerzek neki kétszeres időnyereséget azzal, hogy a természet lépteit hátráltatom az értelem javára. De vajon valóban hátráltattam-e a természetet? Nem. Nem tettem mást, mint hogy gátoltam képzeletét, nehogy gyorsítsa lépteit. Másfajta leckékkel egyensúlyoztam az idő előtti leckéket, melyeket a fiatalember máshonnan szokott kapni. Míg intézményeink tömkelege magával sodorja, én ellenkező irányba ragadom más intézményekkel, de ezzel nem mozdítom ki a helyéről, hanem ott tartom.

Végül aztán elérkezik a természet igazi pillanata, mert el kell, hogy érkezzék. Mivel az embernek meg kell halnia, előbb meg kell örökítenie magát, mert a fajnak nem szabad kipusztulnia, s a világ rendjét meg kell őrizni. Ha a jelek alapján, melyekről beszéltem, megérzed majd a kritikus pillanatot, tüstént hagyj fel a vele való beszélgetésben a régi hanggal. Még mindig a te tanítványod, de már nem a növendéked. A barátod ő, mert emberré lett, kezeld tehát ezentúl emberként.

Hogyan? Hát akkor mondjak le tekintélyemről, amikor a legnagyobb szükségem van rá? Akkor hagyjam magára a serdülő gyermeket, amikor legkevésbé tudja vezetni magát, és a legnagyobb ballépéseket követi el? Lemondjak jogaimról akkor, amikor a leginkább szükséges, hogy éljek ezekkel a jogokkal? A te jogaid! Mondtam én, hogy mondj le ezekről? Hiszen éppen most kezdődik szerepük a növendéked számára. Eddig a pillanatig csak erőszakkal vagy ravaszsággal értél el valamit. A tekintélyt, a parancsoló törvényt ő még nem ismerte. Kényszeríteni kellett őt vagy becsapni, hogy engedelmességre szoríthasd. De nézd meg csak közelről, mennyi újabb láncot raktál szívére! Az ész, a barátság, a hála, a szere-

tet ezerféle fajtája valamennyien olyan hangon beszélnek, melyet ő nem fog félreismerni. A bűn nem tette még süketté, fölismeri tehát ezt a hangot. Még csak a természet szenvedélyei iránt érzékeny. E szenvedélyek közül a legelső az önszeretet, s ez a kezedre játssza őt. A megszokás még inkább a kezedre játssza. Ha egy pillanatnyi elragadtatás kitépi kezedből, a megbánás tüstént visszavezeti oda. Az egyetlen állandó érzése a hozzád fűző érzelem. A többi mind elmúlik, és fokozatosan elpárolog. Ha nem hagyod, hogy megrontsák, akkor mindig tanulékony lesz. Csak akkor kezd lázadozni, amikor megrontották.

Meg kell, hogy valljam neked, ha hanyatt-homlok rohansz neki nyiladozó vágyainak, és ha ostoba módon bűnként kezeled azokat az új szükségleteket, melyek az ő számára jelentkeznek, nem fog sokáig hallgatni rád. S mihelyt félreteszed az én módszeremet, nem felelek többé semmiért sem. Arra gondolj mindig, hogy te a természet szolgája vagy, s akkor sohasem leszel a természet ellensége.

De hát milyen álláspontot foglaljunk el? Másra nem lehet itten számítani, mint a két szélsőségre: vagy kedvébe járunk hajlamainak, vagy szembeszállunk azokkal. Vagy zsarnoka leszünk a gyermeknek, vagy cinkosa. Ám mind a kettőnek a következményei oly veszedelmesek, hogy bizony nagyon sokat kell haboznunk, melyiket válasszuk.

Az első módja a nehézség megoldásának: korán megházasítani. Ez kétségtelenül a legbiztosabb és a legtermészetesebb eszköz. Kétlem azonban, hogy ez lenne a legjobb, s talán nem is a leghasznosabb. Később majd elmondom érveimet. Addig is egyetértek abban, hogy az ifjakat házasságképes korukban kell megházasítani. Ám ha ez az életkor idő előtt érkezik meg, annak a jele, hogy mi tettük idő előttivé. Meg kell tehát hosszabbítanunk egészen az érettségig.

Ha csak a hajlamokra kellene hallgatni, és ha csak az előírásokat kellene követni, akkor semmi nehézség sem állna fenn. Az ellentmondás azonban oly nagy számú a természet joga és a mi társadalmi törvényeink között, hogy ezek összeegyeztetése érdekében szüntelenül tétováznunk kell és keresnünk a kibúvót. Sok fortélyt kell használnunk ahhoz, hogy megakadályozzuk a társadalom emberét abban, hogy teljesen mesterkélt legyen.

A fentebb kifejtett érvek értelmében úgy vélem, hogy azon eszközökkel, melyeket megadtam, és azokhoz hasonlókkal ki lehet nyújtani legalább a huszadik életévig a vágyakat illető tudatlanságot és az érzékek tisztaságát. Ez a tény nagyon is igaz, hiszen a germánoknál azt az ifjút, aki elvesztette szüzességét az említett életkor előtt, megbélyegezték, és az írók jogosan tulajdonítják ezen népek mértékletességének, mely ifjúságuk folyamán tapasztalható náluk, alkatuk életerős voltát és gyermekeik nagy számát.

Sőt nagymértékben megnyújtható ez az időszak, s néhány évszázaddal

ezelőtt mi sem volt általánosabb Franciaországban, mint ez a szokás. Több ismert példa közül említsük meg Montaigne apját, aki nemcsak hogy aggályos és igaz ember volt, hanem erős és jó alkatú, és aki hittel állítja, hogy szűzen kötött házasságot harminchárom éves korában, pedig előzőleg hosszú időn át szolgált az itáliai háborúkban. Fia írásaiból pedig kiviláglik, mekkora életerőnek és mekkora vidámságnak örvendett atyja még hatvanadik életévén túl is. Kétségtelen, hogy az ellentétes álláspont inkább a mi szokásainknak és előítéleteinknek, mintsem az emberi nem általános ismeretének a következménye.

Eltekinthetek tehát attól a példától, melyet a mi fiatalságunk szolgáltat. Semmit sem bizonyít annak számára, akit nem ebben a szellemben neveltek. Tekintetbe véve, hogy a természetnek nincs olyan szilárd időpontja, melyet ne lehetne siettetni vagy késleltetni, azt hiszem, anélkül, hogy kilépnék a természet törvényeinek keretéből, föltételezhetem, hogy Emil gondoskodásom révén eddig az időpontig megmaradt eredeti ártatlanságában, de látnom kell egyúttal azt is, hogy ez a boldog korszak már-már eltűnőben van. A veszélyek, amelyek körülveszik, szüntelenül növekednek. Kisiklik a kezeim közül, bármit teszek is, az első alkalommal, s ez az alkalom nem sokáig várat magára. Rövidesen követni fogja érzékei vak ösztönét. Ezret tennék egy ellenében, hogy a pusztulásba rohan. Sokat elmélkedtem már az emberek erkölcsein, s így jól látom ennek az első pillanatnak elháríthatatlan hatását az élet hátralevő részére. Ha színlelek, és ha úgy teszek, mintha semmit sem látnék, kijátssza gyengeségemet. Azt hiszi, hogy félrevezetett, és megvetéssel fog viseltetni irántam, én pedig az ő vesztének a cinkosa leszek. Ha igyekszem visszaterelni, már késő, nem hallgat rám. Alkalmatlan leszek számára, gyűlölni fog, elviselhetetlennek tart. Igyekezni fog minél hamarább megszabadulni tőlem. Nem tehetek mást, mint hogy ésszerű álláspontra helyezkedjem. Tudatosítani kell tehát tetteit ő maga számára, s legalább a tévedés okozta meglepetésektől kell megóvni. Leplezetlenül kell elébe tárni a veszélyeket, melyek környékezik. Eddig tudatlansága révén tartottam vissza, most az értelem adta világosság révén kell visszatartani.

Ezek az újabb utasítások fontosak, és most komolyabb oldaláról kell végigvizsgálnunk a dolgokat. Elérkezett a pillanat, amikor, hogy úgy mondjam, számot kell vetnem előtte. Elébe kell tárnom időbeosztását, valamint az enyémet is. Ki kell jelentenem előtte, hogy ő kicsoda, és hogy ki vagyok én. Mit tettem én, és mit tett ő. Mivel tartozunk egymásnak. Meg kell mutatnom neki minden lelki kapcsolatát, minden kötelezettségét, melyet magára vállalt, s amelyeket mások vállaltak őiránta. Meddig jutott el képességei fejlődése terén, mekkora utat kell még megjárnia, miféle nehézségekbe fog ütközni, milyen módon hidalhatja majd át ezeket a nehézségeket, mennyiben segíthetek neki, miben segíthet ő egyedül magán, és végül rá kell mutatnunk a kritikus pontra, amelynél most tart, az

új veszélyekre, melyek környékezik, és mindazokra a szilárd érvekre, amelyek értelmében figyelmesen kell őrködnie önmagán, mielőtt nyiladozó vágyaira hallgatna.

Gondold meg, hogy egy felnőtt vezetéséhez a szöges ellentétét kell tenni mindannak, amivel a gyermeket vezetted! Ne habozz semmiképpen! Világosítsd fel ama veszélyes titkokról, melyeket oly nagy gonddal és oly sokáig rejtegettél előle! Mivel most már elengedhetetlen, hogy megtudja, az a fontos, hogy ne mástól tudja meg, sem önmagától, hanem egyedül tetőled. Most már kénytelen szembeszállni ellenfelével, meg kell tehát, hogy ismerje ellenfelét, nehogy meglepetés érje.

Soha még egyetlen fiatalember sem vált e tekintetben büntetlenül tudóssá, bármily tudósnak mutatkozik is ezen a téren, még akkor sem, ha nem tudja, hogyan lett azzá. Mivel ennek a tapintatlan felvilágosításnak a tárgya nem lehet tisztességes, beszennyezi legalábbis azoknak a képzeletét, akiket felvilágosítanak, és hajlamossá teszik őket azoknak a romlottságára, akik a felvilágosítást nyújtják nekik. De ez még nem minden. A cselédség behízelgi magát a gyermek szívébe, megnyeri bizalmát, úgy festik le előtte nevelőjét, mint egy szomorú és kellemetlen személyt, és titkos beszélgetéseik egyik kedvelt témája: rosszat mondani a nevelőről. Ha a növendék már itt tart, akkor a tanító nyugodtan távozhat, mert semmit nem használ többé.

De miért választ ki a gyermek magának bizalmasokat? Ennek oka mindig nevelőinek a zsarnoksága. Mert hiszen sohasem bújna el előlük, ha nem lenne kénytelen elbújni. Sohasem panaszkodnék rájuk, ha nem lenne oka panaszra. Természetesen a nevelők az ő első bizalmasai. Buzgóságán, mellyel gondolatát igyekszik közölni velük, látszik, hogy azt hiszi: amit nem mond ki, azt csak félig gondolta. Számoljatok azzal is, hogyha a gyermek nem fél sem a ti oktató beszédetektől, sem a feddésetektől, akkor mindig mindent meg fog mondani nektek, és mások semmi olyat sem mernek neki mondani, amit el kelljen előttetek hallgatnia, ha az illetők biztosak benne, hogy nem hallgat el előttetek semmit.

Azért számíthatok oly nagyon módszerem helyességére, mert a lehető legpontosabban számon tartom hatásait, és így növendékem életében nem látok olyan helyzetet, amely ne hagyna bennem kellemes képet róla. Még abban a pillanatban is, amidőn a dühödt vérmérséklet magával ragadja, és amidőn fellázad az őt visszatartó kéz ellen, kapálódzik, és már-már kisiklik a kezeim közül, még akkor is, amidőn elragadtatja magát, megtalálom az ő eredeti egyszerűségét. Szíve, amely éppoly tiszta, mint a teste, éppúgy nem ismeri a színlelést, mint a bűnt. Sem a szemrehányások, sem a megvetés nem tette gyávává. A silány félelem sohasem szoktatta arra, hogy leplezze önmagát. Az ártatlansággal együtt járó tapintatlanság az ő sajátja, gátlástalanul naiv, még nem tudja, mire való megcsalni valakit. Egyetlen mozzanat sem játszódik le lelkében úgy, hogy azt szeme vagy

szája el ne árulná. Gyakran megesik még az is, hogy átélt érzéseire én előbb jövök rá, mint ő maga.

Amíg továbbra is ilyen szabadon nyitja ki előttem a lelkét, és amíg örömmel mondja el mindazt, amit érez, semmi félnivalóm sincsen. A veszély még nem közeli. Ám ha félénkebbé és tartózkodóbbá válik, és ha beszédén észreveszem a szégyen okozta első zavart, akkor már fejlődik az ösztön. a rossznak a fogalma társul szegődik hozzá, s ilyenkor nincs egy perc veszteni való idő sem. Ha nem sietek, hogy felvilágosítsam, csakhamar akaratom ellenére fog megtudni mindent.

Nem egy olvasóm, még olyan is, aki elfogadja eszméimet, azt fogja gondolni, hogy itt csak rögtönzött beszélgetésről van szó a fiatalemberrel, s hogy mi sem könnyebb ilyesminél. Csakhogy az emberi szívet nem lehet így kormányozni! Amit mondunk, semmit sem jelent akkor, ha nem készítettük elő a kellő pillanatot. Mielőtt vetnénk, fel kell szántani a földet. Az erény vetése pedig nehezen bújik elő. Hosszú készülődés szükséges ahhoz, hogy gyökeret ereszthessen. A prédikációkat az teszi a leghaszontalanabb dologgá, hogy mindenki egyaránt részesül belőlük, megkülönböztetés és válogatás nélkül. Hát elképzelhető-e, hogy ugyanaz a prédikáció megfelel oly különböző beállítottságú hallgatóknak, akik mind értelmük, mind hangulatuk, életkoruk, nemük, foglalkozásuk és nézeteik szempontjából egyaránt különböznek? Talán még kettőt sem találunk közöttük, akiknek megfelelne az, amit mondunk. Érzelmeink pedig oly kevéssé szilárdak, hogy talán két pillanat sincsen egy-egy ember életében, amikor ugyanaz a szónoklat ugyanazt a benyomást teheti rájuk. Gondoljátok meg, vajon akkor kell-e a legkomolyabb és a legbölcsebb leckéket adnunk, amikor a felgyúló érzékek kisajátítják az értelmet, és zsarnoki módon bánnak el az akarattal! Ne beszéljetek sohasem értelmesen a fiatalokkal még az értelmes időszakban sem addig, míg nem tettétek lehetővé nekik, hogy meg is értsék! A legtöbb kárba veszett szónoklat sokkal inkább a tanítók hibájából vész kárba, semmint a tanítványok hibájából. A nevelő és a tanító körülbelül ugyanazt mondja. Az előbbi azonban nyakra-főre mondogatja, az utóbbi viszont csak akkor, ha biztos a hatásában.

Az alvajáró, aki álmában csavarog, egy szakadék szélén járkál. Ha hirtelen felébresztenék, belezuhanna. Így van ez Emillel is. A tudatlanság álmában elkerüli a veszélyeket, mert nem veszi észre. Ha hirtelen felrázom, oda van. Igyekezzünk mindenekelőtt eltávolítani őt a szakadéktól, aztán ébresszük fel, hogy messziről mutathassuk neki.

A könyvek, a magány, a tétlenség, a város elpuhult és helyhez kötött élete, a nők és a fiatalok társasága: ezek ama veszélyes ösvények, melyeken az ő korában át kell haladnia, s amelyek mindig a veszély küszöbén tartják őt. Én másfajta érzékelhető tárgyakkal vezetem félre az érzékeit. Más irányt mutatok ahhoz, hogy letérítsem őt arról az útról, melyre már

rálépett. Nagy nehézséggel járó munkákhoz szoktatom a testét, és így fékezem képzeletét, amely őt magával ragadni igyekszik. A képzelet megnyugszik, ha a kar sokat dolgozik. Amidőn a test fáradt, a szív nem jön tűzbe többé. A leggyorsabb és a legegyszerűbb elővigyázatosság arra irányuljon, hogy a közelében rejtőzködő veszélytől eltérítsük. Először a városon kívül viszem magammal, távol azoktól a tárgyaktól, amelyek kísértésbe ejthetik. De ez még nem minden. Hol az a sivatag, hol az a vad menedék, ahová az őt üldöző képek elől menekülhet? Nem elég eltávolítani a veszélyes tárgyakat, az emléküket is el kell távolítani. Meg kell találnom a fortélyát annak, hogy mindentől elkülönítsem, még önmagától is, mert ha ezt nem teszem, legjobb, ha hagyom olyannak, amilyen.

Emil jártas egy mesterségben. De mi most nem ehhez a mesterséghez fogunk folyamodni. Szereti és ismeri a földművelést, de a földművelés nem elégít ki bennünket. Azok a foglalkozások, melyeket jól ismer, megszokássá válnak. Amikor ezeket űzi, olyan, mintha semmit sem csinálna, egészen másra gondol. Feje és karja egymástól elkülönítve cselekszik. Új foglalatosságra van szüksége, amely éppen újsága révén érdekli őt. Ébren kell ennek tartania őt, meg kell nyernie tetszését, állandó tevékenységre kell őt bírnia, vagyis oly foglalatosságnak kell lennie, melyért rajonghat, s amelyet teljes odaadással űz. Nos, az egyetlen, amely az én szememben ezeket a feltételeket egyesíti, a vadászat. Ha igaz az, hogy a vadászat ártatlan kedvtelés, és ha valóban az embernek megfelelő, akkor ezúttal kell hozzá folyamodnunk. Emilben minden megvan ahhoz, hogy sikerrel űzze. Tagbaszakadt, ügyes, tűri a fáradalmakat, sőt fáradhatatlan. Kétségtelen, hogy kedvét leli majd ebben a gyakorlatozásban. Életkora minden hevével ráveti majd magát. És el fogja majd veszíteni, legalábbis egy időre, azokat a veszélyes hajlamokat, melyek az elpuhult életmódból erednek. A vadászat éppúgy edzi a szívet, mint a testet. Hozzászoktat a vér látványához, a kegyetlenséghez. Dianát úgy ábrázolták, mint aki a szerelem ellensége. Találó ez az allegória. A szerelem okozta lankadtság csak az édes pihenésből származik. A heves testmozgás elnyomja a gyengéd érzelmeket. Kinn az erdőben vagy a mezőkön a szerelmes és a vadász oly különbözően érez, hogy ugyanazokról a tárgyakról teljesen elütő képeket alkotnak. Az előbbi üdítő árnyékot, ligeteket, szelíd menedékeket lát ott, ahol a másik a vadak legelőjét, fészkét, búvóhelyét pillantja meg. Ahol az előbbi csak furulyaszót, csalogánydalt vagy csicsergést hall, oda a másik kürtök harsogását, kutyák csaholását képzeli. Az előbbi driádokat és nimfákat lát mindenütt, az utóbbi viszont lovas vadászokat, falkákat és lovakat. Járjátok be a mezőket ezzel a kétfajta emberrel! Különböző beszédükről rögtön ráismertek, hogy a föld nem ugyanaz a színhely kettejük számára, és hogy gondolkodásmódjuk éppolyan különböző, mint kedvtelésük tárgya.

Én is tudom, hogyan kell ezt a kétfajta ízlést közös nevezőre hozni, és

hogyan lehet időt szakítani mindegyikhez. Az ifjúság szenvedélyei azonban nem oszlanak meg ilyen módon. Adj neki csak egyetlenegy foglalatosságot, melyet szeret, csakhamar az összes többit el fogja felejteni. A vágyak sokfélesége az ismeretek sokféleségéből származik, és hosszú időn át kizárólag legelső élvezeteinket hajszoljuk. Egyáltalán nem akarom, hogy Emil egész ifjúsága állatok öldöklésével teljék el. És egyáltalán nem akarom teljes egészében igazolni ezt a vad szenvedélyt. Elegendő, ha hozzájárul ahhoz, hogy fékez még veszélyesebb szenvedélyt, s így aztán hidegvérrel beszélhetek neki erről a szenvedélyről, melyet úgy festhetek le neki, hogy nem keltek benne izgalmat.

Az emberéletnek vannak olyan korszakai, melyek arra valók, hogy sohase lehessen őket elfeledni. Ilyen korszak Emil számára az a kioktatás, melyről most beszélek. Ennek kell hatással lennie egész hátralevő életére. Igyekezzünk tehát bevésni emlékezetébe olyan módon, hogy ne legyen onnan többé letörölhető. Korunk egyik tévedése abban áll, hogy az észt teljesen meztelenül használjuk, mintha az emberek csak értelemből állnának. Elhanyagoljuk a jelbeszédet, mely a képzelethez szól. S így elvesztettük a nyelv legerőteljesebb fajtáját. Az a benyomás, melyet a szó kelt, mindig gyenge, holott a szívhez sokkal inkább beszélhetünk a szem, semmint a fül segítségével. Mindent a gondolkodásra akartunk bízni, s ezért életszabályainkat szavakba sűrítettük. Semmit sem bíztunk a tettekre. Pedig az értelem egymagában nem tevékeny. Néha visszatart, de ritkán ösztönöz, és sohasem alkotott még nagyot. A szüntelen okoskodás a kis szellemek mániája. Az erős lelkek más nyelven beszélnek, és ez az a nyelv, amely meggyőz és cselekvésre késztet.

Megfigyeltem, hogy az újabb évszázadokban az emberek csak az erő vagy az érdek útján hatnak egymásra, míg a régiek sokkal inkább cselekedtek rábeszéléssel, a lélek érzelmeivel, pusztán azért, mert nem hanyagolták el a jelbeszédet. Minden szokás ünnepélyes keretek közt zajlott le, hogy e szokásokat annál inkább sérthetetlenné tegyék. Mielőtt még az erőt jogaiba iktatták volna, az emberi nem bírái az istenek voltak. Az ő jelenlétükben kötötték meg az emberek szerződéseiket, szövetségeiket, tették egymásnak ígéreteiket. A föld arculata volt a könyv, mely az okiratokat megőrizte. Sziklák, fák, kőrakások, melyeket ilyen tényekedésekkel szenteltek meg, s amelyek tiszteletet keltettek a barbár emberek szemében, voltak e könyv lapjai, s a könyv szüntelenül nyitva állt mindenki előtt. Az eskü kútja, az élő és a látó kútja, a mambrei öreg tölgyfa, a tanúságtétel kőrakása: íme ilyenek voltak ezek a durva emlékek, melyek azonban fenségesek voltak, és a szerződések szentségét pecsételték meg. Szentségtörő kézzel senki sem merészel hozzányúlni ezekhez az emlékekhez. Az emberek hűségét jobban biztosították e néma tanúk, mint amennyire biztosítják manapság a hiú szigorúságú törvények.

A kormányzatban a királyi hatalom fenséges ceremóniája nagy benyo-

mást tett a népekre. A méltóság jelei: egy trónus, egy jogar, egy bíborpalást, egy fejedelmi korona, egy diadém az ő szemükben szent dolgok voltak. Ezek a tiszteletben álló jelek tiszteletre méltóvá tették az embert, aki díszként hordta őket. Katonák nélkül, fenyegetések nélkül, csak meg kellett szólalnia, és máris engedelmeskedtek neki. Napjainkban el akarják törölni ezeket a jeleket.[38] De vajon mi jó származik e megvetésből? Az, hogy a királyi méltóság elenyészik a szívekben, s a királyoknak csak csapataik ereje fogja megszerezni az engedelmességet. Az alattvalók tisztelete tehát a bűnhődéstől való félelemnek a következménye. A királyok most már nem bíbelődnek azzal, hogy diadémjukat viseljék, méltóságaik nagy jelvényei sem érdeklik őket. Ezzel szemben százezer kar áll rendelkezésükre, hogy parancsaiknak érvényt szerezzenek. Lehet, hogy ez az ő szemükben szebbnek tűnik, könnyű azonban belátni, hogy ez a csere idők múltával nem fog hasznukra válni.

Bámulatra méltó mindaz, amit az ókori emberek ékesszólásukkal hoztak létre. Ez az ékesszólás azonban nem csupán szépen megszerkesztett beszédekből állt. Mindig akkor gyakorolta a legnagyobb hatást, amikor a szónok a legkevesebbet beszélt. Amit a legnagyobb élénkséggel mondtak, azt nem szavakban fejezték ki, hanem jelekkel. Nem mondották, hanem mutatták. Az a tárgy ugyanis, melyet az emberi szem elé helyeznek, megzavarja a képzeletet, felizgatja a kíváncsiságot, várakozásra készteti a szellemet arra nézve, amit majd mondani fognak, és gyakran maga ez a tárgy már mindent kifejezett. Amikor Thraszübulosz és Tarquinius levágták a mákfejeket, amikor Nagy Sándor ráhelyezte pecsétjét kegyence szájára, amikor Diogenész Zénón előtt haladt, vajon ez a magatartás nem beszélt-e ékesszólóbban, mint ha hosszú beszédeket tartottak volna? Micsoda köntörfalazás adta volna vissza ugyanilyen jól ugyanazokat a gondolatokat? Dárius, amikor Szkítiában tartózkodott hadseregével, a szkíták királyától kapott egy madarat, egy békát, egy egeret és öt nyílvesszőt. A követ átadta ezt az ajándékot, és szó nélkül visszafordult. Manapság ezt az embert bolondnak néznék. Pedig ezt a rettenetes beszédet megértették, és Dárius sietett is visszatérni hazájába, ahogy csak tudott. Tegyetek egy levelet e jelek helyébe! Minél fenyegetőbb lesz a levél, annál ke-

[38] A római papság igen ügyesen megőrizte ezeket a jelvényeket és az ő példájára néhány köztársaság is, többek között Velence. Innen van az, hogy a velencei kormányzat az állam bukása ellenére még ma is élvezi — régi méltóságának pompája mögött — a nép teljes szeretetét és teljes imádatát. A tiarával felékesített római pápa után nincsen talán se király, se nagyúr, senki a világon, aki olyan tekintélynek örvendene, mint a velencei doge. Ennek ugyan nincsen hatalma, tekintélye sincsen, de szentté teszi őt a pompa, hercegi süvege alatt pedig női hajdíszt hord. A Bucentoro szertartása, melyen annyit nevetnek az ostobák, oly nagy hatású, hogy a velencei csőcselék képes lenne vérét ontani zsarnoki kormányzatuk fenntartásáért.

vésbé fognak megijedni tőle. Nem lenne ez más, mint hetvenkedés, amit Dárius bizonyára kinevetett volna.

Mily nagy figyelmet fordítottak a rómaiak a jelbeszédre! Az életkorok és a társadalmi állások szerint különböző ruhák, tógák, köpenyek, bíborszegélyek, bullák, bíbortunikák, karosszékek, lictorok, vesszőnyalábok, fejszék, aranykoszorúk vagy fű- és lombkoszorúk, örömujjongások, diadalmenetek: őnáluk mindez pompa, szerepjátszás és ceremónia volt, s mindez megrendítette a polgárok szívét. Az államra nézve fontos dolog volt, hogy a nép inkább emitt gyülekezzék, mint amott, hogy lássa vagy ne lássa a Capitoliumot, hogy a szenátus felé forduljon, vagy elforduljon tőle, hogy inkább ezen a napon tanácskozzék, mint amazon. A vádlottak ruhát váltottak, a jelöltek ugyanezt tették. A harcosok nem kérkedtek vitézi tetteikkel, hanem sebeiket mutatták. Elképzelem, hogy ha valaki a mi szónokaink közül Caesar halálakor jelen lett volna, s a népet meg akarta volna hatni, a szónoki művészet minden közhelyét kimerítette volna, hogy Caesar sebeinek, vérének, holttestének hangzatos leírását adhassa. Antonius azonban, noha szintén ékesszóló volt, semmi ilyet nem mondott. Odavitette a holttestet. Ez ám a retorika!

Ez a kitérés azonban észrevétlenül messzire visz engemet tárgyamtól, mint ahogy egyéb kitéréseim is, melyek túlságosan gyakoriak, s így hosszúvá és tűrhetetlenné válnak. Visszatérek tehát tárgyamhoz.

Sohase érveljetek száraz módon az ifjúság előtt! Öltsetek az észre testet, ha érzékelhetővé akarjátok tenni az ő számára. Az értelem nyelvét a szív utcáján kalauzoljátok végig, s akkor világosan érthető lesz. Ismétlem, a hideg érvek meghatározhatják nézeteinket, de cselekedeteinket nem. Arra indítanak, hogy higgyünk, de nem arra, hogy cselekedjünk. Az ember azt szokta bizonyítani, amit gondolni kell, és nem azt, amit tenni kell. Ha ez igaz minden emberre nézve, akkor még igazabb a még érzékeik burkában levő fiatalokra, akik csak annyiban gondolkodnak, amennyiben el is képzelik a dolgokat.

Bizony óvakodni fogok tehát, még ama előkészületek után is, melyekről beszéltem, hogy ajtóstul benyissak Emil szobájába abból a célból, hogy hosszú szónoklatot tartsak neki a tárgyról, melyre oktatni akarom. Úgy kezdem majd, hogy megindítom képzeletét. Kiválasztom az időpontot, a színhelyet és azokat a tárgyakat, melyek a kívánt hatás szempontjából a legkedvezőbbek. Tanúként hívom úgyszólván az egész természetet beszélgetéseinkhez. Az örök Lényt, akinek ő a teremtménye, bizonyságul hívom szavaim igazolására, bíróul szólítom fel Emil és énközöttem. Megjelölöm a helyet, ahol tartózkodunk, a sziklákat, az erdőket, a hegyeket, melyek körülvesznek. Ezek lesznek az ő fogadalmainak és az én fogadalmaimnak emlékeztetői. Szemembe, hanglejtésembe, mozdulataimba belevinném mindazt a lelkesedést és tüzet, melyet Emilben akarok kelteni. Ekkor aztán beszélni kezdenénk, ő reám hallgatna, én ellágyulok, s ez őt

is megindítja. Miközben áthat engem kötelességem szent volta, ezzel az ő kötelességét még tiszteletre méltóbbá tenném. Képekkel és hasonlatokkal élénkíteném érveim erejét. Nem leszek hosszadalmas és bőbeszédű, kerülöm a hideg életelveket, érzéseim azonban túláradóak lesznek. Bizonyításom komoly és aranymondásokban bővelkedő, de a szívem sohasem fogja elégnek érezni, amit mondok. Ez lesz az a pillanat, amikor megmutatom neki mindazt, amit őérette tettem, de úgy, hogy úgy mutassam, mintha magamért tettem volna. Gyengéd szeretetemben fogja megpillantani minden gondoskodásom indítóokát. Micsoda meglepetést, micsoda izgalmat fogok neki szerezni, ha beszédmodoromat hirtelen megváltoztatom! Ahelyett, hogy szívét összeszorítanám azzal, hogy mindig az ő érdekeiről beszélek, egyedül a saját érdekemről fogok szólni, s így még inkább meghatom őt. Lángra lobbantom fiatal szívét a barátság, a nagylelkűség, a hála valamennyi érzésével, amiket már felkeltettem, s amelyeket oly jól esik táplálni. Keblemre ölelem őt, s a meghatottság könnyeit ontom reá, majd ezt mondom neki: Te vagy az én vagyonom, gyermekem, az én művem. A te boldogságodtól várom az én boldogságomat. Ha reményeimet meghiúsítod, húsz esztendőt rabolsz el életemből, és szerencsétlenné teszel öreg napjaimra. Így tudjuk elérni azt, hogy egy fiatalember meghallgasson bennünket. Így lehet a szíve mélyére vésni annak az emlékét, amit mondunk neki.

Mindeddig igyekeztem példát adni arra a módra, ahogyan a nevelőnek oktatnia kell növendékét nehéz alkalmakkor. Ezúttal is megkíséreltem ugyanezt tenni. A sok próbálkozás után lemondok azonban róla, mert meggyőződésem, hogy a francia nyelv túlságosan kényeskedő, és nem viseli el egy könyvben bizonyos tárgyakról szóló első felvilágosítások naiv modorát.

De hiszen a francia nyelv, mondják, a legszűziesebb nyelv. Én a legszemérmetlenebbnek tartom. Nekem ugyanis úgy tetszik, hogy egy nyelvnek a szűziessége nem abban áll, hogy gondosan kerüli a tisztességtelen fordulatokat, hanem hogy ne legyenek benne ilyen fordulatok. Valóban, hogy kikerülhessük ezeket, rájuk kell gondolnunk. Márpedig nincs nyelv amelyben nehezebb volna bármily vonatkozásban is tisztán beszélni, mint a franciában. Az olvasó, aki mindig ügyesebb a szemérmetlen fordulatok felfedezésében, mint az író az előlük való kitérésben, mindenen megbotránkozik és elszörnyülködik. Mert hogyne piszkolódnék be az, ami tisztátalan füleken megy keresztül! Ezzel szemben a tiszta erkölcsű népnek megvannak a maga sajátos szólásai minden dologra, és ezek a szólások mindig tisztességesek, mert mindig tisztességesen használják őket. Lehetetlen tartózkodóbb nyelvet elképzelni, mint a biblia nyelve, mert ebben mindent természetesen mondtak el. Ha bizonyos dolgokat illetlenné akarunk tenni, több se kell, mint franciára fordítani. Az viszont, amit Emilnek mondanom kell, az ő füle számára csak tisztességes és szűzies lesz,

de hogy olvasva is olyannak találják, ahhoz már olyan tiszta szív kell, mint az övé.

Úgy gondolom, hogy még a beszéd igazi tisztaságáról és a bűn álfinomkodásáról szóló elmélkedéseknek is hasznos helyet lehet biztosítani azokban az erkölcsi beszélgetésekben, ahová tárgyunk vezet bennünket. Mihelyt ugyanis megtanulja a tisztesség nyelvét, az illendőség nyelvét is meg fogja tanulni, és bizony tudnia kell, miért oly különböző ez a két nyelv egymástól. Bármint legyen is a dolog, állítom, hogy hiábavalók azok az utasítások, melyekkel idő előtt terhelik az ifjúság fülét, s amelyeket az ifjúság kigúnyol éppen abban az életkorban, amidőn helyénvalóak lennének, ha várunk egy kicsit, és ha előkészítjük azt a pillanatot, amikor hallgatnak ránk. Ekkor kell kifejteni előttük a természet törvényeit a maguk teljes igazában. Mutassuk meg ekkor neki a testi és lelki betegségekben rejlő büntetést, melyet ugyanezen törvények kiszabnak azokra, akik e törvényeket áthágják. Amidőn a nemzés felfoghatatlan rejtelméről beszélünk neki, kapcsoljuk hozzá a vonzalom eszméjéhez, melyet a természet alkotója juttat ennek a ténykedésnek, a kizárólagos vonzalom eszméjét, amely elbűvölővé teszi, a hűség előírta kötelességek eszméjét, a szemérmességét, mely együtt jár vele, amely megkettőzi annak báját. Amidőn lefestjük előtte a házasságot – nemcsak mint a társulások legédesebb fajtáját, hanem mint a szerződések legsérthetetlenebb és legszentebb változatát –, erőteljesen közöljük vele mindazokat az okokat, melyek ezt a szent frigyet tiszteletre méltóvá teszik minden ember számára. Mondjuk meg neki, hogy gyűlölet és átok sújtja mindazokat, akik be merik szennyezni tisztaságát. Megkapó és igaz képet tárjunk elébe a kicsapongás borzalmairól, a butító eltompultságról, mely követi ezt, az ellenállhatatlan lejtőről, amelyen keresztül az első mértéktelenség az összes többiekhez vezet, és végül romlásba taszít. Ha, mondom, világosan megmutatjuk neki, mi módon függ össze a szűziesség hajlamával az egészség, az erő, a bátorság, az erény, sőt a szerelem is, valamint minden, ami jó az ember számára, akkor hittel állítom, hogy ezt a szűziességet egyenesen kedvessé, sőt kívánatossá tesszük számára, és tanulékony módon fogja keresni az eszközöket, hogy megőrizze. Mert addig tiszteljük, ameddig megőriztük, és csak akkor nézzük le, amikor már elvesztettük.

Egyáltalán nem igaz, hogy a rosszra való hajlam fékezhetetlen, és hogy nincs módunk legyőzésére, amíg nem vált szokásunkká, hogy áldozatul essünk neki. Aurelius Victor mondja, hogy emberek, akik a szerelemtől eszüket vesztették, önként feláldozzák életüket Kleopátra egyetlen éjszakájáért, és valóban az ilyen áldozat lehetséges, ha a szenvedély megrészegíti az embert. Tegyük fel azonban, hogy a legveszettebb ember, aki már alig parancsol az érzékeinek, maga előtt látja, amint kínzatására készülődnek, és biztosan tudja, hogy egy negyedóra múlva kínok közt fog elpusztulni. Ettől a pillanattól fogva ez az ember nemcsak hogy legyűri

kísértéseit, hanem könnyűszerrel ellen is tud nekik állni. A szörnyű kép, amely a kísértések nyomában jár, hamar eltérítené őt kísértéseitől. Addig hessegeti el magától, amíg végül is nem térnek vissza. Egyedül akaratunk lanyhasága az, amely gyengeségünket okozza, és az ember mindig elég erős arra, hogy megtegye, amit erősen akar. *Volenti nihil difficile.* Ó, ha annyira gyűlölnénk a bűnt, amennyire az életet szeretjük, éppolyan könnyűszerrel tudnánk tartózkodni egy kellemes gonosztettől, mint a halálos méregtől, melyet jóízű ételbe rejtettek.

Miért nem látják be, hogy ha mindaz a lecke, melyet ebben a tekintetben egy fiatalembernek adunk, sikertelen, akkor azért sikertelen, mert értelmetlen az ő korában, márpedig fontos dolog, hogy minden életkorban az értelmet olyan formákba öltöztessük, melyek megszerettetik. Beszéljetek hozzá komolyan, ha kell, de bármit mondtok neki, legyen annak mindig vonzóereje, amely kényszeríti, hogy meghallgasson benneteket. Ne szálljatok szembe vágyaival szenvtelenül! Ne nyomjátok el képzelőtehetségét! Úgy vezessétek képzeletét, hogy ne merjen szörnyeket hozni világra! Beszéljetek neki a szerelemről, a nőkről, a kedvtelésekről, úgy igyekezzetek, hogy beszélgetéseitekben megtalálja azt a bájt, amely hízeleg ifjú szívének! Ne kíméljetek semmit annak érdekében, hogy bizalmasaivá válhassatok, mert csak ilyen módon lesztek igazi mestereivé! Akkor aztán nem kell félnetek attól, hogy beszélgetéseitek untatják, többet beszéltet majd benneteket, mint amennyire kedvetek lesz.

Pillanatig sem kételkedem abban, hogyha a fenti életelvek tekintetében minden szükséges elővigyázatosságot megtettem, és ha Emilnek életkorához illő oktatásokat tartottam, hogy akkor ne jutna el önmagától addig a pontig, ahová vezetni akarom. Lelkendezve fogja magát védelmem alá helyezni, és életkorának minden hevével fogja az őt környező veszedelmek láttán ezt mondani nekem: Ó barátom, védelmezőm, mesterem! Tartsa meg továbbra is azt a tekintélyt, melyen túl akar adni éppen abban a pillanatban, midőn a legnagyobb szükségem van rá! Eddig csak az én gyengeségem miatt volt ez a tekintély az öné, legyen most az öné, mert úgy akarom, s így az én szememben még szentebb lesz a tekintélye. Védjen meg minden reám támadó ellenfelemtől, de legkivált azoktól, akiket önmagamban hordok, mert ezek árulnak el engemet. Őrködjék a saját művén, hogy mindvégig méltó maradjon önhöz! Én engedelmeskedni akarok az ön törvényeinek, mindhalálig ezt akarom, ez az én tántoríthatatlan szándékom. Ha valaha is megszegem az engedelmességet, akaratom ellenére fogom ezt tenni: tegyen szabaddá engemet azáltal, hogy megvéd az erőszakosan reám rontó szenvedélyektől. Ne engedje, hogy rabszolgájuk legyek! Kényszerítsen, hogy a magam ura lehessek, vagyis ne az érzékeimnek, hanem értelmemnek engedelmeskedjem.

Ha eddig a pontig el tudtál jutni növendékeddel (és ha nem jutsz el idáig, az a te hibád lesz), nehogy túlságosan gyorsan fogd szaván, mert

ha fölötte gyakorolt hatalmad csak egyszer durvának tűnik előtte, feljogosítva érzi magát, hogy kibújjon alóla, mert azzal vádol majd, hogy lecsaptál rá. Ez az a pillanat, amikor a komolyság és a tartózkodó magatartás helyénvaló. Az ilyen hangnem annál is inkább hatással lesz rá, mert első ízben fogja a te részedről tapasztalni.

Ilyen szavakkal fordulj tehát hozzá: Fiatalember, te túl könnyedén veszed a súlyos fogadalmakat, pedig először ismerni kellene őket, hogy jogod legyen megtenni. Te nem tudod, hogy az érzékek milyen dühödten rántják magukkal a hozzád hasonlókat a bűnök örvényébe, ahová a gyönyör csalogatja. Tudom, hogy a te lelked nem aljas. Hitedet sohasem fogod megbecsteleníteni. De mily gyakran fogod talán megbánni, hogy szavadat adtad! Mily sokszor fogod elátkozni azt, aki szeret téged, amikor kénytelen lesz majd szívedet szaggatni, hogy a reád leselkedő bajtól megóvjon! Így járt Ulysses, akit a szirének dala tűzbe hozott, s aki odakiáltott társaihoz, hogy oldják le láncait, mert a kéj varázsa magával ragadta. Te is szeretnéd majd széttörni láncaidat, melyek fogva tartanak. Panaszaiddal fogsz zaklatni engemet, zsarnokságomat fogod szememre vetni, amikor a lehető leggyengédebben foglalkozom majd veled. Minden gondolatom arra fog csak irányulni, hogy boldoggá tegyelek, és mégis gyűlöletedet vonom magamra. Ó, én Emilem, soha nem fogom elviselni azt a fájdalmat, hogy a te szemedben gyűlöletes legyek. Még a boldogságod is túlságosan drága nekem ezen az áron. Derék fiatalember, nem veszed-e észre, hogy amikor arra kényszerítlek, hogy nekem engedelmeskedjél, te viszont arra kényszerítesz, hogy vezesselek, hogy megfeledkezzem magamról a te szolgálatod érdekében, hogy ne hallgassam meg panaszaidat, sem zúgolódásodat, s hogy szüntelenül a te vágyaiddal és az én vágyaimmal hadakozzam? Sokkal keményebb igát kényszerítesz rám, mint amilyent magad viselsz. Mielőtt mindketten magunkra vennénk ezt, mérjük le erőnket! Szánj rá bizonyos időt, adj nekem is időt, hogy gondolkozzam rajta, és tudd meg, hogy minél nehezebben ígér valaki, annál hűségesebben tartja meg ígéretét!

Meg kell tehát tudnod, hogy minél nehezebben teszed ígéreteidet, annál inkább megkönnyíted megvalósításukat. A fiatalembernek éreznie kell, hogy sokat ígér, és hogy te még többet ígérsz. Amikor aztán eljön a pillanat, amikor, hogy úgy mondjam, aláírta a szerződést, akkor változtasd meg beszédedet, és fűszerezd tekintélyedet ugyanannyi szelídséggel, mint amennyi szigorúságot mutattál eleinte! Ezt mondd neki: Fiatal barátom! Te még tapasztalatlan vagy, én azonban úgy intéztem a dolgokat, hogy ész híján ne légy. Most már képes vagy mindenben észrevenni magatartásom indítóokait. Csupán arra van szükség ehhez, hogy hidegvérű légy. Mindig azzal kell kezdened, hogy engedelmeskedel. Utána aztán kérd számon parancsaimat. Én tüstént számot adok neked róluk, mihelyt képes leszel megérteni engemet. Nem fogok félni attól, hogy bí-

róul hívjalak kettőnk közé. Megígéred, hogy tanulékony leszel, én pedig megígérem, hogy tanulékonyságodat egyedül arra használom, hogy a legboldogabb emberré tegyelek. Ígéretem biztosítékául azt a sorsot tekintsed, melyben mindmáig részed volt. Találj valakit a te korodbeliek közül, akinek az élete éppolyan édes volt, mint a tiéd, és akkor nem ígérek neked semmit többé.

Mihelyt tekintélyemet megalapoztam, első gondom arra fog irányulni, hogy ne legyen szükség a használatára. Semmit nem fogok kímélni, hogy mindinkább bizalmába férkőzzem, mert szívének bizalmasa akarok lenni, kedvteléseinek bírája. Távol áll tőlem, hogy az életkorával együtt járó hajlamokkal szembeszálljak, de meg fogom vizsgálni ezeket, hogy én vezethessem. Magamévá teszem nézeteit, mert kalauzolni akarom őt. A jelen rovására nem fogok távoli boldogságot hajszolni. Nem azt akarom, hogy egyszer legyen boldog, hanem azt, hogy mindig, amennyiben ez lehetséges.

Akik az ifjúságot bölcsen akarják vezetni, azzal a céllal, hogy megóvják az érzékek kelepcéjétől, elrettentik a szerelemtől, és bűnné teszik ránézve, ha csak gondol is rá az ő korában, mintha a szerelem az aggastyánok számára való volna. Ezeket a megtévesztő leckéket meghazudtolja a szív. Senkit sem lehet így meggyőzni. A fiatalembert biztosabb ösztön vezeti. Titokban nevet a szomorú életszabályokon, s úgy tesz, mintha belenyugodnék, holott csak a pillanatra vár, hogy kijátssza őket. Mindez természetellenes dolog. Ha ellenkező irányban indulok el, biztosabban jutok el ugyanahhoz a célhoz. Bátran felkeltem benne azt az édes érzést, amelyre sóvárog. Úgy festem le előtte, mint a legfőbb boldogságot, mert valóban ez az élet legfőbb boldogsága. Azt akarom, hogy át is adja magát ennek az érzésnek, s amidőn éreztetem vele, mennyi bájt csatol az érzékek vonzódása a szívek egységéhez, egyben elveszem kedvét a kicsapongástól, és bölccsé teszem, miközben szerelmessé teszem.

Bizony nagyon korlátoltnak kell lennie annak, aki egy fiatalember nyiladozó vágyaiban mindössze akadályt lát az ész leckéinek útjában. Én azonban ebben látom az igazi módját annak, hogy e leckék iránt tanulékonnyá legyen. Csak a szenvedélyek révén tudunk uralkodni a szenvedélyeken. Csak az ő uralmukkal tudjuk leverni zsarnokságukat, s az eszközöket mindig magából a természetből kell előteremtenünk, hogy szabályozhassuk őket.

Emilt azonban nem arra teremtették, hogy mindig magányosan éljen. A társadalomnak tagja ő, feladatait is teljesítenie kell. Arra született, hogy emberek között éljen, meg kell tehát őket ismernie. Már ismeri az embert általánosságban. Hátravan, hogy megismerje az egyéneket. Tudja, hogy a világban mit cselekszenek, hátravan, hogy lássa, miképpen élnek ottan. Itt az ideje, hogy megmutassuk neki ennek a nagy színpadnak a külsejét, melynek rejtett játékait már teljességgel ismeri. Nem úgy fog közeledni

hozzá, mint egy szeleburdi fiatalember, aki ostoba módon kíváncsiskodik, hanem egy egyenes és szabatos szellem ítélőképességével. Szenvedélyei kétségkívül tévútra vezethetik, de kit ne vezetnének tévútra, ha egyszer a kezük közé került? De legalább a mások szenvedélyei nem fogják megtéveszteni őt. Ha észreveszi ezeket, a bölcs szemével néz majd rájuk, példájuk nem ragadja magával, előítéleteik nem szédítik meg.

A tudományok tanulmányozásának megvan a maga életkora, mint ahogy van egy életkor a társasági szokások elsajátítására. Aki túlságosan fiatalon tanulja meg e szokásokat, hozzájuk fog igazodni egész életében, válogatás nélkül, gondolkodás nélkül, és önelégülten bár, de sohasem fogja tudni, mit csinál. Ám aki megtanulja, és okaikat is észreveszi, több ítélőképességgel fogja követni, következésképpen: több biztonsággal és szeretetreméltósággal is. Adjatok nekem egy tizenkét éves gyereket, aki teljesen tudatlan, tizenöt éves korára ugyanolyan tudósként adom vissza nektek, mint amilyen az, akit zsenge korától fogva oktattatok. A különbség csupán annyi lesz, hogy a ti gyermeketek tudása az emlékezőképességében lesz, az enyémé viszont az ítélőképességében. Hasonlóképpen vezessetek be egy húszéves fiatalembert a társaságba! Ha jól vezetitek, egy esztendő leforgása alatt szeretetre méltóbb és pallérozottabb lesz, mint az, akit ott neveltek gyermekkora óta. Az előbbi ugyanis megérti már az ő korához, társadalmi állásához és neméhez illő valamennyi eljárásnak az okait, melyekből a szokás összetevődik. Elvekbe tudja sűríteni azokat és előre nem látott esetekre alkalmazni. A másiknak ellenben nincs egyéb szabálya, mint a gyakorlottsága, és azonnal zavarba jön, ha tőle el kell térnie.

A francia kisasszonyokat mind zárdában nevelik férjhezmenetelükig. Vajon észre lehet-e venni, hogy nehezen sajátítják el azt a modort, amely annyira új az ő számukra? És vádolja-e valaki a párizsi nőket azzal, hogy félszeg, zavarodott a modoruk, hogy nem ismerik a társaságbeli szokásokat, mert nem tanították meg őket ezekre gyermekkoruktól fogva? Ez az elfogult szokás maguktól a nagyvilági emberektől ered, akik egyebet sem ismernek, mint ezt a kis tudományt, és tévesen úgy képzelik, hogy elsajátításához nem lehet elég korán hozzálátni.

Igaz, hogy túlságosan sokáig késlekedni sem szabad. Mindenki, aki egész fiatalságát a nagyvilágtól távol töltötte, egész életén keresztül félszeg modorú lesz, kijelentései nem lesznek helyénvalóak, nehézkes és ügyetlen a fellépése, és ettől a megszokástól sohasem szabadul meg, s csak annál nevetségesebbé válik, minél inkább igyekszik megszabadulni tőle. Mindennemű oktatásnak megvan a maga ideje, melyet ismerni kell, és megvannak a maga veszedelmei, melyeket kerülni kell. De ezek, különösen a mi esetünkben, egyesülnek, csakhogy én növendékemet óvatosan teszem ki ilyesminek, mert meg akarom kímélni tőle.

Ha az én módszerem egy és ugyanazon céllal minden szempontot kielégít, és ha, elhárítva egy kellemetlenséget, ezzel egyúttal egy másiknak is

elejét veszi, akkor úgy vélem, jó a módszerem, és hogy helyes irányban cselekedtem. Úgy vélem, látható ez abban az eljárásban, melyet itt sugall nekem. Ha zord és száraz akarok lenni növendékem iránt, elveszítem bizalmát, és csakhamar elrejtőzik majd előlem. Ha engedékeny és könnyen kezelhető akarok lenni, vagy behunyom a szememet, akkor mi haszna van abból, hogy felügyeletem alatt áll? Csak felhatalmazom arra, hogy megbontsa a rendet, s megkönnyítem lelkiismeretét az én lelkiismeretem rovására. Ha csak abból a célból vezetem be a társasági életbe, hogy tanítsam, jobban kitanul majd, mint ahogy kívánom. Ha távol tartom mindvégig a társaságtól, akkor mit tanul tőlem? Talán mindent, kivéve azt a művészetet, amely a legszükségesebb az embernek és a polgárnak: a társaival való együttélés művészetét. Ha gondoskodásaimnak olyan célt szabok, melynek majd a távoli jövőben veszi hasznát, akkor mindez haszontalan lesz az ő számára. Őt csak a jelen érdekli. Ha megelégszem annyival, hogy csak szórakozásairól gondoskodom, mi jót tettem vele? Elpuhul az élvezetekben, de nem lesz tanultabb.

Minderről szó se legyen! Egyedül az én eljárásom az, mellyel mindenről lehet gondoskodni. Szívednek – mondom a fiatalembernek – társnőre van szüksége. Menjünk, keressük meg azt, aki neked megfelel! Lehet, hogy nem egykönnyen fogjuk megtalálni. Az igazi érték mindig ritka Ne siessünk azonban, és ne is riadjunk vissza semmitől! Bizonyára létezik az az egyetlen nő, akit végül is meg fogunk találni, vagy legalábbis az, aki közel áll az egyetlenhez. Amidőn ilyen hízelgő módon tervezgetek, bevezetem őt a társaságba. Vajon kell-e még többet mondanom? Ugye látjátok, mindent megtettem.

Amidőn lefestem előtte azt a barátnőt, akit neki szántam, képzeljétek el, vajon hallgat-e majd rám, s vajon kellemessé és kedvessé tudom-e tenni előtte annak a lénynek tulajdonságait, akit majd meg kell szeretnie. Vajon olyan irányban befolyásolhatom-e érzelmeit, hogy az illetőt keresni fogja, vagy menekül tőle? Én leszek azonban a legügyetlenebb ember akkor, ha már előre szenvedélyt nem ébresztek benne anélkül, hogy tudná, kire vonatkozik ez a szenvedély. Mit sem tesz az, hogy a cél, amelyet előtte lefestek, képzeletbeli. Elegendő, ha eltéríti azoktól, amik kísértésbe ejthetik, elegendő, ha mindenütt talál olyan összehasonlításokat, melyek révén elébe helyezheti a maga agyrémét azoknak a valóságos tárgyaknak, amelyek majd szemébe ötlenek. Mert mi is valójában az igazi szerelem, ha nem agyrém, hazugság, illúzió? Az ember ugyanis sokkal inkább szereti azt a képmást, melyet magának teremt, mint a tárgyat, amelyre vonatkoztatja. Ha szerelmünk tárgyát pontosan olyannak látnánk, amilyen, nem volna többé szerelem a földön. Ha megszűnik a szerelmünk, az a személy, akit szerettünk, ugyanolyan marad, amilyen azelőtt volt, de mi már nem látjuk ugyanolyannak. A varázslat fátyla lehull, s a szerelem elenyészik. Márpedig, ha én szolgáltatom a képzeletbeli alakot, akkor az összehason-

lítások is éntőlem függenek, s a valóságos lényekből adódó illúziókat megakadályozom.

Mégsem akarom azonban, hogy rászedjünk egy fiatalembert azzal, hogy tökéletes mintaképet festünk elébe, amilyen nem is létezhetik. Hölgyének fogyatékosságait azonban úgy válogatnám meg, hogy kedvére valók legyenek, hogy tessenek neki, s hogy az ő hibáinak megjavítására szolgáljanak. Azt sem akarom, hogy hazudjanak neki. Ne állítsa neki senki se csalárd módon, hogy az előtte lefestett lény létezik. Ha azonban tetszik neki a képmás, csakhamar kívánni fogja az eredetijét. A kívánságtól a feltevéshez könnyű az átmenet, csak egy-két ügyes leírás kell hozzá, melyek érzékelhető vonásokkal az igazság nagyobb látszatát adják meg ennek a képzeletbeli tárgynak. Sőt odáig mennék, hogy még nevet is adnék neki. Mosolyogva mondanám: nevezzük Zsófiának jövendőbeli barátnődet. A Zsófia név jó hangzású, bizonyára szerencsét hoz. Ha az, akit választani fogsz, nem is ezt a nevet viseli, legalább méltó lesz a viselésére. Tiszteljük meg őt előre ezzel a névvel! Mindeme részletek után, ha, anélkül, hogy azt mondanánk: igen vagy nem, holmi kibúvót találunk, akkor az ő gyanúja bizonyossággá válik. Azt hiszi majd, hogy titkot csinálnak a feleségből, akit neki szánnak, márpedig ő majd csak meglátja, ha eljön az ideje. Ha egyszer már eljutottunk idáig, s ha jól válogattuk össze a vonásokat, melyeket meg kell mutatni neki, a többi már mindvégig könnyen megy. Kibocsáthatjuk a nagyvilágba úgyszólván kockázat nélkül. Csak az érzékeitől védjétek, mert a szíve biztonságban van!

De akár megszemélyesíti a mintaképet, akit szeretetre méltóvá tudtam tenni előtte, akár nem, ez a mintakép, ha jól választottuk meg, éppúgy fogja vonzani őt mindenhez, ami hasonlít hozzá, és távolítani mindentől, ami nem hasonlít, mintha csak valóságos tárgy lebegne előtte. Bizony jelentős előny ez, amellyel megóvhatjuk szívét azoktól a veszedelmektől, melyeknek személye szükségképpen ki lesz téve, hogy helyes mederbe tereljük érzékeit a képzelete segítségével, továbbá és főleg, hogy kiragadjuk azoknak a nőknek a karmaiból, akik kitanítják őt, de drágán meg is fizettetik az oktatást. Ezek csak udvariasságra nevelnek egy fiatalembert, de megfosztják őt minden tisztességétől! Zsófia olyan szerény! Milyen szemmel fogja nézni, ha ilyenek kezdenek ki vele? Zsófia csupa egyszerűség! Hát szeretheti-e ezek után az illetők modorát? Elképzelései oly messze esnek észleléseitől, hogy az ilyenek sohasem lehetnek veszélyesek ránézve.

Mindazok, akik gyermeknevelésről beszélnek, ugyanazoknak az előítéleteknek és életelveknek a rabjai, mert helytelenül figyelik meg a dolgokat, és még helytelenebbül gondolkodnak. Az ifjúság eltévelyedése nem a vérmérséklet és nem is az érzékek jóvoltából kezdődik, hanem a közvélemény folytán. Ha most olyan fiúkról lenne szó, akik kollégiumokban, és olyan leányokról, akik zárdában nevelkednek, megmutatnám, hogy ez igaz még őrájuk vonatkozólag is, mert az első leckék, melyeket azok is, ezek is kap-

nak, s az egyetlenek, melyek gyümölcsözőek, a bűn leckéi. És nem a természet rontja meg őket, hanem a példa. Hagyjuk azonban békében a kollégiumok és zárdák bennlakóit az ő rossz erkölcseikkel egyetemben! Az ő számukra úgy sincsen gyógyulás. Én csak a házi nevelésről beszélek. Olyan fiatalembert vegyünk példának, akit a szülői házban neveltek, bölcs módon, vidéken, és vizsgáljuk meg abban a pillanatban, amidőn Párizsba érkezik, vagy amidőn a társasági életbe lép! Úgy fogjuk találni, hogy a tisztességes dolgok felől helyesen gondolkodik, és akarata éppolyan egészséges lesz, mint az értelme. Megvetést érez majd a bűn iránt, és borzadva fordul el a kicsapongó élettől. Már az utcalány nevének hallatára is az ártatlanság megbotránkozását fogod látni a szemében. Hittel állítom, hogy nincs egyetlen fiatalember sem az ilyenek közt, aki rászánná magát arra, hogy egyedül belépjen az ilyesfajta szerencsétlen nők szomorú hajlékába, még akkor sem, ha ilyesmiben járatos lenne, és ha e lépésnek szükségét érezné.

Vizsgáljuk meg ismét ezt a fiatalembert, hat hónap múltán nem fogunk ráismerni! Szabadszájúsága, nagyhangú nézetei, fesztelen modora egészen más embernek mutatják, ha eredeti együgyűségén való csúfolódása, szégyenkezése, amidőn erre emlékeztetik, nem mutatná, hogy ő ugyanaz, és pirul rajta. Ó, mennyire kiformálódott ilyen rövid idő alatt! Honnan e gyökeres és hirtelen változás? Vérmérsékletének fejlődéséből? A vérmérséklete talán nem fejlődött volna-e éppen úgy az apai házban? Pedig ott bizonyára nem használta volna sem ezt a hangot, sem ezeket az életelveket. Talán az érzékek szolgáltatta első gyönyörökből ered? Éppen ellenkezőleg. Mikor az ember kezdi ezeknek átengedni magát, akkor félénk, nyugtalan, kerüli a napvilágot és a zajt. Az első kéjek mindig rejtelmesek. A szemérem fűszerezi, de el is rejti őket. Az első szerető nem tesz bennünket arcátlanná, hanem félénkké. Amidőn a fiatalember teljesen elmerül egy ilyen állapotban, mely ránézve új, valóságos áhítat lesz úrrá rajta, amikor élvezi, és szüntelenül attól retteg, hogy elveszti. Ha nagyhangú, akkor nem kéjelgő, és nem is gyengéd. Amíg dicsekvő az illető, addig biztos lehetsz benne, hogy nem volt még élvezetben része.

Más gondolkodásmód idézte elő ezeket a különbségeket. A szíve még ugyanaz, de a nézetei megváltoztak. Érzelmei lassabban változnak, de végül is nézetei ezeket is megváltoztatják. Csak ekkor lesz igazán romlott. Alig lépett be a társaságba, s már második nevelést kap ottan, amely teljesen ellenkezik az elsővel, s amelynek révén megtanulja lenézni azt, amit becsült, és becsülni azt, amit lenézett. Arra tanítják, hogy úgy tekintse szüleinek és nevelőinek tanítását, mint pedáns szószátyárságot, a kötelességeket pedig, melyeket prédikáltak neki, mint gyermeteg erkölcsi oktatást, melyeket le kell nézni, mihelyt felnő az ember. Azt hiszi, becsületbeli kötelessége megváltoztatni magatartását. Vállalkozó szelleművé válik vágyak nélkül és nyeglévé álszégyenkezésből. Kigúnyolja a jó erkölcsöt,

mielőtt megkedvelte volna a rosszat, és kérkedik kicsapongásaival, pedig még nem is vált kicsapongóvá. Sohasem fogom elfelejteni a svájci gárda egy fiatal tisztjének vallomását, aki nagyon unta bajtársai zajos kedvteléseit, de nem mert róluk elmaradni, mert attól félt, hogy kigúnyolják: „Úgy gyakorlom magamat ebben – mondta –, mintha utálattal tubákolnék. A megszokás majd meghozza a kedvemet is. Nem maradhatok örökké gyermek."

Így tehát nem annyira az érzékiségtől kell óvni a társaságba lépő fiatalembert, mint inkább a hiúságtól. Inkább enged mások hajlamainak, mint a magáénak, mert a hiúság több kéjencet teremt, mint a szerelem.

Miután ezt megállapítottam, megkérdem, vajon van-e a föld hátán jobban felvértezett fiatalember, mint az enyém, minden ellen, ami áronthat erkölcseire, érzéseire, elveire. Van-e olyan, aki jobban tud ellenállni az örvénynek? Van-e olyan csábítás, amely ellen ne tudna védekezni? Ha vágyai a nők felé vonzzák, nem találja meg körükben azt, amit keres, és másfelé forduló szíve visszatartja. Ha érzékei izgatják és sarkallják, hol találja meg kielégítésüket? A házasságtöréstől és a kicsapongástól való borzalom visszatartja az utcalányoktól és a férjes nőktől egyaránt, pedig mindig e kétféle állapot valamelyikéből adódnak a fiatalság kihágásai. Egy eladó lány lehet kacér, de nem lesz szemérmetlen, és nem fogja magát nyakába vetni egy fiatalembernek, aki esetleg feleségül veheti, ha jóravalónak tartja. Különben van valakije, aki felügyel rá. Emil sem lesz teljesen magára hagyatva. Legalábbis mindkettőjükre vigyázni fog a félelem és a szégyen, melyek elválaszthatatlanok az első vágyaktól. Nem fognak egyszerre a végső bizalmaskodásig eljutni, és nem lesz idejük arra, hogy még fokozatosan is akadályok nélkül jussanak odáig. Hogy másképpen viselje magát, ahhoz már az kell, hogy tanult légyen a pajtásaitól, hogy megtanulja légyen tőlük a gúnyolódást a saját tartózkodó magatartásán, s hogy az ő példájukra arcátlanná váljék. Van-e azonban olyan ember a világon, aki kevésbé utánzó természetű, mint Emil? Kicsoda használ kevésbé kötekedő hangot, mint az, akinek nincsenek előítéletei, s mit sem ad a mások előítéleteire? Húsz éven át dolgoztam, hogy felvértezzem a gúnyolódók ellen. Korán keljenek fel tehát, ha boldoggá akarják tenni. Mert az ő szemében csak az ostobák észjárása nevetséges, és semmi sem tesz érzéketlenebbé a gúnyolódás iránt, mint ha az ember fölötte áll a közvéleménynek. Élcelődés helyett neki érvekre van szüksége. Amíg így áll a dolog, nem félek, hogy fiatal bolondok elrabolják tőlem. Mellettem áll a lelkiismeret és az igazság. Ha az előítéletnek is szerepet kell itten kapnia, egy húszéves ragaszkodás is valami. Sohasem fogják elhitetni vele, hogy én hiábavaló oktatásokkal untattam, s egy hűséges és igaz barát szava húsz csábító kiabálását is túlkiabálja, ha egyenes és okos szívvel van dolgunk. Amidőn ez alkalommal csak arról van szó, hogy megmutassuk neki, hogy ezek félrevezetik, s mialatt úgy tesznek, mintha emberszámba

vennék, valójában úgy bánnak vele, mint gyermekkel, én mindig egyszerű, de komoly és világos leszek magyarázataimban, hogy érezze: én bánok vele úgy, mint felnőtt emberrel. Ezt mondom majd neki: „Látod, hogy csak a te érdeked, amely az enyém is, diktálja szavaimat, hiszen másként nem is tudnék szólani. De miért akarnak ezek a fiatalemberek meggyőzni téged? Azért, mert el akarnak csábítani. Nem szeretnek téged, nem is törődnek veled, nincs egyéb indítóokuk, mint hogy titokban bosszantja őket, hogy különb vagy, mint ők. Le akarnak alacsonyítani a saját kis méreteikre, és csak azért vetik szemedre, hogy engeded magad tőlem vezettetni, mert ők akarnak vezetni. Képes lennél-e elhinni, hogy nyernél ezen a változáson? Vajon oly felsőbbrendű az ő bölcsességük, és egynapos vonzódásuk valóban erősebb-e, mint az enyém? Ha komolyan veszitek csúfolódásaikat, előbb talán a tekintélyüket kellene komolyan venni. Rendelkeznek-e ők olyan tapasztalatokal, hogy életelveik magasabb rendűek lehetnének-e, mint az enyémek? Hiszen egyebet sem tesznek, mint hogy utánozzák a többi esteleneket, s azt akarják, hogy most már őket utánozzák. Hogy túltehessék magukat apáik állítólagos előítéletein, pajtásaik előítéletei alá vetik magukat. Nem látom be, mit nyernek ezzel, de azt látom, hogy biztosan elvesztenek két nagy kiváltságot, az apai szeretetet, mely mindig gyengéd és őszinte tanácsokat ad, és a tapasztalatokat, melynek révén az ember ítélni tud arról, amit ismer. Mert az apák valamikor gyermekek voltak, de a gyermekek sohasem voltak még apák."

„De azt hiszed, őszinték ők legalább a bolond elveikben? Szó sincs róla, kedves Emilem. Csalják magukat, hogy téged is csalhassanak. Még önmagukkal sincsenek egyetértésben. A szívük folyton meghazudtolja őket, és gyakran a szájuk is ellentmond nekik. Van olyan is közöttük, aki nevetségessé tesz mindent, ami tisztességes, de kétségbeesnék akkor, ha a felesége is úgy gondolkoznék, mint ő. A másik ezt a közömbösséget erkölcsi téren kiterjeszti még meg sem levő feleségére is, vagy hogy gyalázatosságát betetőzze, már meglevő feleségére is. Menjünk azonban tovább. Beszélj neki az anyjáról, és figyeld meg, vajon hajlandó lenne-e házasságtörésből származó gyermek vagy feslett életű nő gyermeke lenni, aki jogtalanul viseli egy család nevét, ellopja a természetes örökös apai örökségét, s végül hajlandó lenne-e és tűrné-e türelmesen, ha fattyúként kezelnék? Van-e olyan közöttük, aki azt akarná, hogy az ő lányát illessék ugyanazzal a becstelenséggel, amellyel ő illeti másnak a lányát? Nincs közöttük egy sem, aki ne törne életedre, ha vele szemben akarnád a gyakorlatban érvényesíteni mindazokat az elveket, melyeket beléd oltani igyekszik. Így árulják el végül következetlenségüket, s végül megérezni, hogy egyikük sem hiszi, amit mond. Ezek aztán érvek, kedves Emil! Mérlegeld az ő érveiket is, ha ugyan van nekik, és hasonlítsd össze valamennyit! Ha én is, mint ők, gúnyt és csúfolódást akarnék űzni, megláthatnád, hogy ők éppolyan védtelenek lennének a gúnnyal szemben, sőt

talán még inkább, mint jómagam. Én azonban nem félek semmilyen komoly vizsgálattól. A gúnyolódók diadala rövid életű. Az igazság megmarad, de az ő esztelen nevelésük elenyészik."

El sem képzelhetitek, milyen tanulékony lehet Emil húszesztendős korában! Mennyire különböző módon gondolkodunk! A magam részéről fel sem tudom fogni, hogyan hallgathatott rám tízéves korában. Mert elvégre milyen befolyásom lehetett rá ebben a korban? Tizenöt éves gondoskodás kellett hozzá, hogy ezt a befolyást elérjem. Akkor még nem neveltem őt, csak előkészítettem arra, hogy majd nevelhessem. Most már elég nevelést kapott ahhoz, hogy tanulékony legyen. Felismeri a barátság hangját, és tud engedelmeskedni az észnek. Meghagyom neki, igaz, a függetlenség látszatát, pedig most van csak igazán alávetve nekem, mert most ő akarja úgy. Amíg nem tudtam ura lenni akaratának, ura maradtam a személyének. Egy tapodtat sem távoztam el mellőle. Most azonban néha már magára hagyom, mert mindig irányítom. Amidőn otthagyom, megölelem, és határozott arckifejezéssel ezt mondom neki: Emil, rábízlak barátomra, átadlak az ő tisztességes szívének, ő fog érted felelősséget vállalni nekem.

Nem lehet egy pillanat alatt megrontani az egészséges érzelmeket, hacsak előzetesen nem zavarta meg őket valami, és nem lehet eltörölni olyan elveket, melyek közvetlenül az ész első megismeréseiből adódnak. Ha valami változás történik benne távollétem alatt, akkor az én távollétem sohasem lesz eléggé hosszan tartó. Mindig is képtelen lesz annyira elrejtőzni előlem, hogy észre ne vegyem a veszélyt, még mielőtt beállna a baj, és hogy idejében ne siethessek segítségére. Mint ahogy az ember nem züllik le egy szempillantás alatt, ugyanúgy nem tanulja meg egyszerre a színlelést. És ha van ember, aki ügyetlen ebben a mesterségben, akkor Emil az, akinek soha egyetlen alkalma sem volt életében, hogy éljen vele.

Ilyen és ehhez hasonló gondoskodással, azt hiszem, oly jól biztosítottam az idegen hatások és a közkeletű életelvek ellen, hogy szívesebben látnám őt Párizs legromlottabb társaságában, mint egyedül egy szobában vagy parkban életkora minden nyugtalanságának martalékaként. Tehet az az ember, amit akar, mindama ellenségek közül, akik egy fiatalemberre ráronthatnak, a legveszedelmesebb és az egyedüli, akit nem lehet eltávolítani: saját maga. Mégis, ez az ellenség csak a mi hibánkból veszélyes. Mint ahogy megmondottam már ezerszer, csupán a képzelet az, mely felébreszti az érzékeket. Ezek szükséglete tulajdonképpen nem fizikai szükséglet. Nem igaz, hogy igazi szükséglet. Ha soha buja tárgy nem érte volna szemünket, ha soha becstelen gondolat nem hatolt volna lelkünkbe, akkor az úgynevezett szükséglet talán sohasem jelentkezett volna, és tiszták maradtunk volna kísértések nélkül, erőfesztítés nélkül, de érdemtelenül. Nem tudni, milyen titkos erjedéseket keltenek az ifjúság vérében bizonyos látványok anélkül, hogy maga is meg tudná fejteni ennek az első

nyugtalanságnak okát, melyet nem könnyű lecsillapítani, s amely csakhamar újraéled. Ami engemet illet, minél többet gondolkodom erről a fontos válságról és közeli vagy távoli okairól, annál inkább meggyőződöm róla, hogy egy magános ember, ha sivatagban, könyvek nélkül, tanítások nélkül és nők nélkül nevelnék, szűzen halna meg, bármilyen kort érne is el. Itt azonban nem ilyenfajta vademberről van szó. Amidőn felnevelünk egy embert a társai között a társadalom javára, akkor lehetetlen, sőt nem is helyénvaló mindig ebben az üdvös tudatlanságban nevelni. A bölcsességre nézve pedig nincs rosszabb, mint félig tudósnak lenni. Azoknak a tárgyaknak az emléke, melyek hatottak mireánk, az eszmék, melyekre szert tettünk, nyomunkban járnak akkor is, ha félrevonulunk. Akaratunk ellenére benépesítik rejtekünket sokkal csábítóbb képekkel, mint amilyenek a tárgyak maguk, és a magányt éppolyan végzetessé teszik annak számára, aki magával viszi oda őket, mint amilyen hasznos arra nézve, aki mindig egyedül marad benne.

Őrködjetek tehát gondosan a fiatalemberen! Meg tudja ő magát óvni minden egyébtől, de a ti dolgotok, hogy önmagától óvjátok őt. Ne hagyjátok egyedül se nappal, se éjjel. Szobájában aludjatok mindenképpen. Csak akkor feküdjék ágyba, amikor már elnyomja az álom, de keljen fel azonnal, mihelyt felébred. Ne bízzatok az ösztönben, mihelyt nem korlátozzátok egyedül az ösztönre magatokat. Mert addig jó az ösztön, amíg egyedül hat, de gyanússá válik, mihelyt összeelegyedik az emberi intézményekkel. Nem kell elpusztítani, hanem szabályozni, s ez talán nehezebb dolog, mint megsemmisíteni. Nagyon veszedelmes volna, ha arra tanítanánk növendékünket, hogy félrevezesse a maga érzékeit, és alkalmat találjon kielégítésükre. Ha egyszer megismerte ezt a veszedelmes pótlékot, elveszett. Ettől fogva teste és szíve mindig ernyedt és ideges lesz. A sírig fogja hordozni ennek a szokásnak szomorú következményeit, mert ez a legvégzetesebb szokás, melynek fiatalember rabszolgájává lehet. Kétségkívül még jobb volna... Ha a forró vérmérséklet viharai legyőzhetetlenné válnak, kedves Emilem, akkor szánlak tégedet, de egy pillanatig sem habozom, és nem tűrhetem, hogy bárki kijátssza a természet szándékait. Ha úgy kell, hogy egy zsarnok igázzon le, inkább olyannak adlak a kezére, akitől megszabadíthatlak. Történjék bármi is, könnyebben ragadlak el a nőktől, mint önmagadtól.

Húszéves koráig növekszik a test, szüksége van tehát egész anyagára. Az önmegtartóztatás ilyenkor a természet rendje szerint való. Nem véthet ellene az ember szervezetének sérelme nélkül. A huszadik évtől kezdődően az önmegtartóztatás már erkölcsi kötelesség. Fontos arra, hogy megtanuljunk uralkodni önmagunkon, hogy urai maradhassunk vágyainknak. De az erkölcsi kötelességeknek megvannak a módosulásai, a kivételei, a szabályai. Ha az emberi gyengeség elkerülhetetlenné tesz két lehetőség közti választást, a két baj közül részesítsük előnyben a kisebbiket. Mindenkép-

pen jobb hibát elkövetni, mint egy bűnös tulajdonságot természetünkké tenni.

Emlékezzetek csak vissza arra, hogy itt már nem az én növendékemről beszélek, hanem a tietekről! Szenvedélyei, melyeket erjedésbe hoztatok, leigáznak benneteket. Engedjetek hát neki nyíltan és anélkül, hogy lepleznétek előtte a győzelmet. Ha igazi fényében tudjátok megmutatni neki, nem annyira büszke lesz rá, mint inkább szégyellni fogja, és ti megszerzitek a jogot, hogy tévelygése közben vezessétek őt, s így legalább megakadályozzátok abban, hogy a szakadékba zuhanjon. Fontos dolog, hogy a növendék ne tegyen semmit a tanító tudta és akarata nélkül. Még rosszat sem, és százszor többet ér, ha a nevelő jóváhagy egy hibát és téved, mint ha a növendéke tévútra vezeti őt, s ha úgy történik meg a hiba, hogy ő mit sem tud róla. Aki azt hiszi, hogy szemet kell hunynia valami fölött, rövidesen arra kényszerül, hogy minden fölött szemet hunyjon. Mihelyt eltűrtük az első visszaélést, a második fogja követni. Nincs vége a láncolatnak, csak ott, ahol már végleg felborul a rend, s a törvényeket lábbal tiporják.

Egy másik tévedés, amely ellen föntebb már küzdöttem, amelytől azonban a kicsinyes szellemek sohasem fognak megszabadulni, abban áll, hogy mindig a tanítói méltóságot erőltetjük magunkra, és hogy tökéletes embereknek akarunk látszani tanítványunk szemében. Ez a módszer ésszerűtlen. Különös, hogy nem látják be, hogy miközben meg akarják szilárdítani tekintélyüket, lerombolják azt. Nem látják, hogy ahhoz, hogy meghallgassanak bennünket, bele kell helyezkedni annak a természetébe, akihez szavainkat intézzük, azaz embernek kell lennünk, hogy emberi szívhez beszélhessünk. Ezek a tökéletes emberek sohase hatnak meg bennünket, szavuk sohase meggyőző. Mindig azt mondják róluk, hogy bizony könnyű olyan szenvedélyek ellen küzdeni, melyeket nem élnek át az illetők. Gyengeségedet mutasd meg tanítványodnak, ha ki akarod gyógyítani az ő gyengeségeiből! Hadd lássa benned ugyanazt a tusát, melyet ő is átél, a te példádon tanulja meg, hogyan kell legyőznie magát, és aztán ne úgy beszéljen, mint a többiek: Ezek az aggastyánok bosszankodnak, hogy ők már nem fiatalok, s úgy akarnak bánni a fiatalokkal, mint aggastyánnal, s mivel minden vágyuk kialudt már, a mi vágyainkat bűnnek tüntetik fel.

Montaigne mondja, hogy egy napon megkérdezte De Langey úrtól, hányszor részegedett le a király szolgálatában, amidőn Németországban folytatta tárgyalásait.[39] Szeretném megkérdezni egy bizonyos fiatalember nevelőjétől, hányszor ment el rossz hírű helyre azért, hogy növendéke ér-

[39] Du Bellay-ről, Langey nagyuráról van szó, aki kiváló diplomata volt, derék hadvezér, de rossz udvaronc.

dekét szolgálja. Hányszor! Kérdésem azonban téves. Ha az első alkalommal a kicsapongó embernek nem megy el azonnal a kedve attól, hogy oda visszatérjen, ha nem a megbánás és a szégyen érzésével lép ki onnan, ha nem ont kebledre könnypatakokat, hagyd ott őt azonnal! Mert csak szörnyeteg az ilyen, vagy pedig te vagy ostoba. Soha semmire se leszel jó az ő számára. Hagyjuk azonban ezeket a szélsőséges segédeszközöket, szomorúak is ezek, veszedelmesek is, nevelésünkkel pedig semmilyen kapcsolatban sem állnak.

Mennyi óvatosságra van szükség egy jó családból való fiatalemberrel, mielőtt kitesszük évszázadunk botrányos erkölcseinek! Ezek az óvatossági rendszabályok kellemetlenek, de nélkülözhetetlenek. Ezen a ponton a hanyagság taszítja vesztébe az ifjúságot, mert az első életkor rendetlenkedései miatt fajulnak el az emberek. Ilyen módon válnak aztán olyanná, amilyeneknek ma látjuk őket. Hitványak és gyávák még a bűneikben is, kicsinyes a lelkük, mert elhasznált testük időnek előtte megromlott. Alig marad bennük elég élet ahhoz, hogy mozogni tudjanak. Finom gondolataik mögött tartalmatlan szellem húzódik meg. Nagy és nemes érzésre képtelenek. Nincs bennük sem életerő, sem egyszerűség. Aljasok minden dologban, és aljas módon gonoszok, hiúk, rosszindulatúak, hamisak. Még arra sincs elég bátorságuk, hogy nevezetes gonosztevők legyenek. Ilyenek azok a megvetésre méltó emberek, akiket az ifjúkori kicsapongás hoz létre. Ha csak egy volna közöttük, aki józanul mérsékelni tudná magát, s aki körükben meg tudná óvni szívét, vérét, erkölcsiségét a ragadós példától, harmincéves korában agyontaposná mindezeket a férgeket, és kevesebb fáradsággal lehetne úr rajtuk, mint önmagán.

Ha a származás vagy a szerencse csak kissé segítségére lett volna Emilnek, ő lenne ez az ember, ha maga is az akarna lenni. Ő azonban lenézné, semhogy érdemesnek tartaná szolgálata alá vetni őket. Lássuk őt most közöttük, amint belép a világba, nem azért, hogy ott az első szerepet játssza, hanem hogy megismerje a világot, s hogy önmagához méltó társnőre leljen.

Bármilyen rangban született is, bármily társaságba lép is be először, első szereplése egyszerű és feltűnés nélküli lesz. Isten őrizzen attól, hogy szerencsétlenségére mutogatni kezdje magát ottan! Azok a tulajdonságok, melyek első szempillantásra szoktak meglepni bennünket, nem az ő tulajdonságai. Nincsenek meg benne, és nem is akar ilyeneket. Mit sem ad az emberek véleményére, s így előítéleteikkel sem törődik. Arra sem ad, hogy becsüljék, mielőtt még ismernék. Fellépésének módja sem nem szerény, sem nem hivalkodó: természetes és igaz. Nem ismeri sem a feszességet, sem a tettetést. A társaság kellős közepén ugyanolyan ő, mint amikor egyedül van, tanúk nélkül. Vajon faragatlan lesz-e emiatt, olyan, aki senkire sincs tekintettel, sőt lenézi a többieket? Szó sincs róla. Hiszen ha egyedüllétében semmibe veszi a többieket, miért venné őket valamibe,

amikor közöttük él? Modora nem mutatja, hogy többre tartja őket önmagánál, mert belsejében sem tartja őket többre. Ám nem is közömbös irántuk magatartásában, mert távol áll tőle a közöny. Nem él az udvariasság formáival, de gondoskodó és emberséges. Nem szereti, ha mást szenvedni kell látnia. Nem finomkodásból engedi át a helyét másnak, hanem jóságból, azaz szívesen teszi ezt, ha észreveszi, hogy az illetőről megfeledkeztek, s ez, érzése szerint, bánthatja. Az én fiatalemberemnek ugyanis kevésbé van terhére önként álldogálnia, mint mást ebben a kényszerhelyzetben látnia.

Bár Emil általánosságban nem becsüli az embereket, azért megvetést nem mutat irántuk, mert sajnálja őket, és elérzékenyül rajtuk. Mivel nem képes kedvet ébreszteni bennük a való javak iránt, meghagyja nekik az őket kielégítő képzelt javakat, mert attól tart, hogy ha ezeket csak úgy rövid úton elveszi tőlük, még szerencsétlenebbé lesznek, mint annak előtte. Nem vitázó hajlamú, és nem ellentmondó, de nem is nyájas vagy hízelgő. Véleményét elmondja anélkül, hogy bárkivel is perbe szállna, mert mindenekfölött a szabadságot szereti, s mert a nyíltság egyike a legszebb szabadságjogoknak.

Keveset beszél, mert alig törődik azzal, hogy vele foglalkozzanak. Ugyanezen okból csak hasznos dolgokat mond, mert hát mi más indítaná arra, hogy beszéljen? Emil sokkal képzettebb, semhogy fecsegő lehessen. A túlságos fecsegés szükségképpen vagy abból ered, hogy szellemesnek akarunk látszani, s erről később fogok majd beszélni, vagy pedig onnan, hogy túlzott fontosságot tulajdonítunk haszontalan dolgoknak, s ezekről azt tartjuk, hogy másoknak éppoly fontosak, mint minekünk. Aki már annyi dolgot ismer, hogy minden dolgot kellőképpen értékelhet, sohase beszél túl sokat. Mert ő már fel tudja becsülni a figyelmet is, mellyel feléje fordulnak, s a szavait megillető érdeklődést is. Általában azok beszélnek sokat, akik keveset tudnak, míg akik sokat tudnak, keveset beszélnek. Természetes, hogy a tudatlan fontosnak tartja mindazt, amit tud, s hogy közölje is ezt mindenkivel. De a művelt ember nem egykönnyen tárja fel készletét. Túlságosan sok lenne a mondanivalója, s tudja, hogy az ő mondanivalója után még több következnék. Tehát hallgat.

Magatartás dolgában Emil nem húz ujjat másokkal, sőt szíves örömest alkalmazkodik hozzájuk, nem azért, hogy a szokásokban járatosnak lássék, nem is azért, hogy a pallérozott ember modorát utánozza, hanem egyenesen azért, hogy ne különböztessék meg a többiektől. Nem akar feltűnést kelteni, és sohasem érzi magát jobban, mint amikor nem törődnek vele.

Ámbár a világba való belépésekor e világ szokásait egyáltalán nem ismeri, azért mégsem félénk. Ha félrehúzódik, nem zavarában teszi, hanem azért, hogy jól lásson, ehhez pedig az kell, hogy őt ne lássák. De

nem is igen érdekli, hogy mit gondolnak őróla, s így attól sem fél, hogy nevetségessé válik. Innen van, hogy mindig nyugodt és hidegvérű, s az álszégyen sem hozza őt zavarba. Akár reá vetődik mások tekintete, akár nem, amit tesz, mindig a legjobb belátása szerint teszi. Amidőn másokat megfigyel, szüntelenül ura önmagának. Szokásaikat tehát olyan könnyedséggel fogja fel, amilyenre a közvélemény rabszolgái képtelenek. Inkább azt lehetne mondani, hogy a világ szokásait olyannak veszi, amilyennek, éppen mivel alig törődik velük.

Mindazonáltal ne vezessen félre benneteket az ő magatartása! Nehogy ezt úrficskáitokéhoz hasonlítsátok! Mert ő határozott, de nem önelégült, modora fesztelen, de nem megvető. Az arcátlan arckifejezés csak a rabszolgák sajátja, mert a független emberben semmi mesterkéltség sincsen. Még sohasem láttam olyan férfiút, aki lelkében valóban büszke volt, s ezt viselkedésével is éreztette volna. Inkább a hiú és alantas lelkek sajátja az ilyen tettetés, akik csak ilyesmivel tudnak imponálni. Könyvben olvastam, hogy egy idegen megjelent egyszer a híres Marcel tánctermében, s emennek kérdésére, vajon mely országból való: „Angol vagyok, felelte az idegen. – Ön angol? – válaszolta a táncmester. Ön arról a szigetről lenne, ahol az állampolgárok részt vesznek a közigazgatásban, s a legfőbb hatalom részesei?[40] Nem, uram! Ez a csüggedt homlok, ez a félénk tekintet, ez a bizonytalan járás csak egy választófejedelem címekkel rendelkező rabszolgáját árulja el nekem."

Nem tudom, vajon ez az ítélet arra vall-e, hogy az illető jól ismerte az igazi kapcsolatot az ember jelleme és külseje között. Ami engemet illet, akinek nincs szerencsém táncmesternek lenni, éppen az ellenkezőjét gondoltam volna. Ezt mondtam volna neki: „Ez az angol nem udvaronc, hiszen sohase hallottam még, hogy az udvaroncnak csüggedt lenne a homloka és bizonytalan a járása. Könnyen lehet, hogy aki félénk a táncmesternél, korántsem az az alsóházban." Ez a Marcel úr bizonyára egy-egy rómait lát mindenik honfitársában.

Ha szeretünk, azt akarjuk, hogy bennünket is szeressenek. Emil szereti az embereket, tehát tetszeni akar nekik. Még inkább akar tetszeni a nőknek. Életkora, erkölcsei, életcélja, minden odairányul, hogy táplálja benne ezt a vágyat. Azt mondtam: erkölcsei, mert ezek itt valóban nagy szerepet játszanak. A nők igazi imádói az erkölcsös férfiak. Ezek nem használják, mint a többiek, az udvarlás tudom is én miféle gúnyolódó

[40] Mintha legalábbis volnának polgárok, akik nem tagjai a városállamnak, és akik nem részesednek a legfőbb hatalomban! A franciák azonban, miután helyénvalónak találták, hogy bitorolják ezt a tiszteletre méltó honpolgár nevet, amely egykor a gall városállamok tagjait illette, annyira eltorzították ezt a fogalmat, hogy ma már semmit sem jelent. Egy férfiú, aki sok ostobaságot írt nekem az *Új Heloïse* ellen, aláírását a *Paimboeuf polgára* címmel díszítette, és azt hitte, hogy kitűnő tréfát űzött velem.

szavajárását, de buzgóságuk igazabb, gyengédebb és a szívből jön. Egy fiatal nő oldalán százezer kicsapongó közül is megismerem az önmagán uralkodó, erkölcsös embert. Képzeljétek el, milyen lehet Emil, a maga friss vérmérsékletével, valamint indokaival, hogy ellenálljon annak! A nők körében, úgy hiszem, néha félénk lesz, és zavarba jön, de ez az elfogódottság bizonyára nem fog bennük visszatetszést szülni, sőt éppen a legkevésbé kikapósak lesznek rajta, hogy élvezzék és növeljék elfogódottságát. Buzgósága egyébként szemmel láthatóan formát változtat az illetők családi állapota szerint. Az asszonyokkal szemben szerényebb és tisztelettudóbb lesz, elevenebb és gyengédebb az eladó lányok oldalán. Célját, melyet keres, nem téveszti szem elől, s mindig az iránt van a legnagyobb figyelemmel, aki erre emlékezteti.

Senki sem lesz pontosabb nála a természet rendje, sőt a társadalom rendje szerinti bármely dologban. Az előbbit azonban mindig elébe helyezi majd az utóbbinak. Egy nálánál öregebb magánost jobban fog tisztelni egy maga korabeli magas állású tisztviselőnél. Mivel tehát ő lesz az általa látogatott társaságokban az egyik legfiatalabb, az egyik legszerényebb is ő lesz, nem hiúságból, hogy alázatosnak lássék, hanem az észre alapozott természetes érzésből. Nem rendelkezik majd egy arcátlan piperkőc fellépésével, aki, hogy a társaságot szórakoztassa, túlkiabálja a bölcseket, és szavába vág az öregeknek. A maga részéről nem fog tekintélyt szerezni amaz öreg nemesember válaszának, melyet XV. Lajosnak adott, aki azt kérdezte tőle, vajon a saját korát vagy a mostanit becsüli-e többre: „Felség, fiatalságomat az öregek tiszteletében töltöttem, most öregkoromat kell a gyermekek tiszteletében töltenem."

Gyengéd és érzékeny a lelke, de semmit sem a közvélemény taksája szerint becsül. Bár szeret tetszeni a többieknek. nem sokat törődik a maga tekintélyével. Ebből következik, hogy több lesz benne a szeretet, mint az udvariasság, sohasem lesz sem pompázó, sem kényeskedő a modora, egyetlen simogatás jobban megindítja, mint ezer dicséret. Ugyanezen oknál fogva nem fogja elhanyagolni sem modorát, sem magatartását. Sőt még bizonyos választékosságot is megengedhet magának öltözködésében, nem azért, hogy ízlését fitogtassa, hanem hogy külsejét kellemessé tegye. Aranykeretekhez nem fog folyamodni, s a gazdagság cégére sohase szennyezi majd be ruházatát.

Látjuk tehát, hogy mindez az én részemről nem követeli az előírások tömkelegét, hiszen itt minden csak első neveltetésének következménye. A társasági szokásból általában nagy titkot szoktak csinálni előttünk, mintha abban az életkorban, amidőn átvesszük e szokásokat, nem természetszerűen vennénk át azokat, s mintha a társaság alapvető törvényeit másutt kéne keresnünk és nem a tisztességes szívben! Az igazi udvariasság abból áll, hogy jóindulattal vagyunk az emberek iránt. Ez a jóindulat, ha valóban megvan bennünk, játszva megmutatkozik. Csak annak szá-

mára kell külsőségeit mesterséggé összegezni, akiből hiányzik az udvariassag.

„A szokványos udvariasság legszerencsétlenebb megnyilvánulása abban áll, hogy oly fortélyra tanít, amely éppen az általa majmolt erényeken teszi túl magát. Oltsák belénk a neveléssel az emberiességet és a jótékonyságot, s akkor az udvariasságnak is birtokában leszünk, vagy ha nem, úgy nem lesz többé szükségünk rá."

„Ha nem lesz meg bennünk az az udvariasság, amely kecsességben nyilvánul, meglesz bennünk az, amely a tisztes embert és a honpolgárt jelzi. Semmi szükségünk sem lesz arra, hogy hamissághoz folyamodjunk."

„Nem kell mesterkéltnek lennünk, elég a tetszés megnyeréséhez, ha jók vagyunk. Nem kell kétszínűnek lennünk, ha mások gyengéit akarjuk legyezgetni, elég ha elnézőek vagyunk."

„Akikkel szemben ilyen módon járunk el, nem válnak ettől sem gőgössé, sem romlottá. Csak hálásak lesznek és jobbak, mint amilyenek."[41]

Úgy vélem, ha van oly nevelés, amely a Duclos úr által követelt udvariasságot létrehozhatja, úgy ez az eddigiekben általam vázolt neveléssel azonos.

Beismerem azonban, hogy ily elütő életelvekkel nem válhatik Emil olyanná, mint a többiek, s Isten óvja, hogy valaha is olyanná váljék! A többiekétől elütő tulajdonságai nem teszik azonban sem kellemetlenné, sem nevetségessé. A különbség megérződik majd, de nem lesz terhére senkinek. Ő lesz, ha tetszik, a szeretetre méltó idegen. Mindenekelőtt megbocsátják majd neki furcsaságait ezekkel a szavakkal: *Majd csak kiformálódik.* A továbbiakban aztán teljesen hozzászoknak majd modorához, s ha látják, hogy mit sem változtat rajta, megint csak megbocsátják neki ezekkel a szavakkal: *Ő már ilyen.*

Nem ünneplik majd, mint szeretetre méltó embert, hanem szeretni fogják anélkül, hogy tudnák, miért. Senki sem magasztalja majd szellemét, de szívesen kérik fel bírónak az értelmes emberek körében. Az ő elméje szabatos és korlátok közt mozgó lesz, mert helyes érzékű és egészséges ítéletű. Sohasem hajszolja az új eszméket, s így képtelen lesz kérkedni elméjével. Megéreztettem vele, hogy az emberekre nézve a valamennyire üdvös és valóban hasznos eszmék azok voltak, amelyeket leghamarabb ismertek meg. Minden időkben ezek a társadalom igazi kötelékei, s a fellegekben járó szellemeknek ahhoz, hogy feltűnést keltsenek, csak az emberi nemre veszedelmes és gyászos eszmék maradnak. Az önmagát csodáltatásnak ez a módja alig hatja meg, mert tudja, hol kell megtalálnia élete boldogságát, s hogy mennyiben járulhat hozzá mások boldogságához. Ismereteinek köre nem terjed túl azon, ami hasznos. Szúk az ő útja,

[41] *Considérations sur les moeurs de ce siècle,* Duclos úr műve.

de pontosan kirajzolt. Semmi sem kísérti, hogy kilépjen belőle, s így összeelegyedik mindazokkal, akik ugyanazt az utat járják. Nincs szándékában kitűnni, de eltévedni sem. Emil józan ember, aki nem is kíván más lenni. Hiába akarjuk gúnyolni ezzel a címmel, ő azt mindig megtisztelőnek fogja tartani.

A tetszeni vágyással szemben ezután már egyáltalán nem közömbös, mert ad mások véleményére. De ebből a véleményből csak azt veszi át, ami közvetlenül az ő személyére vonatkozik. Az önkényes értékelésekkel mit sem törődik, mert ezek éppúgy nem emelkednek törvényerőre, mint a divat vagy az előítélet. Büszke lesz arra, hogy mindazt, amit tesz, jól akarja csinálni, sőt, hogy jobban akarja csinálni, mint a többiek. A versenyfutásban ő akar a legfürgébb lenni, a birkózásban a legerősebb, a munkában a legtalpraesettebb, az ügyességet kívánó játékokban a legügyesebb, de nemigen akar majd olyan előnyöket élvezni, amelyek önmagukban nem világosak, hanem mások ítéleteiből következnek, mint például, hogy szellemesebb-e valamelyik társánál, vagy jobban beszél, vagy tudósabb nála stb. Még kevésbé vonzzák olyan előnyök, melyek egyáltalán nem tartoznak az ember személyére, mint például, hogy előkelőbb származású, gazdagabbnak tartják, nagyobb a hitele, tekintélyesebb, fényűzőbb életet él.

Azért szereti az embereket, mert felebarátai, s így elsősorban azokat fogja szeretni, akik a leginkább hasonlítanak őhozzá, hiszen ő önmagát jónak érzi. Ezt a hasonlatosságot az egyező ízlésben fogja megpillantani, az erkölcsi dolgok terén. Tehát mindenben, ami a derék jellemre vonatkozik, módfelett örülni fog, ha helyeselnek neki. Nem éppen ezt fogja gondolni: „Igen örvendek, mert helyeselnek nekem", hanem: „Igen örülök, mert helyeslik a jót, amit tettem. Annak örülök, hogy az emberek irántam való tisztelete őket magukat is megtiszteli. Mindaddig, amíg ily egészséges az ítéletük, szép dolog lesz elnyerni megbecsülésüket."

Miközben az embereket társaságbeli erkölcseiken keresztül tanulmányozza, amiként annak előtte a történelemben megnyilvánuló szenvedélyeiket tette tanulmány tárgyává, gyakran megesik majd vele, hogy elmélkedni fog mindazon, ami hízeleg vagy megbotránkozást okoz az emberi szívnek. Tehát az ízlés alapelveiről bölcselkedik, mert az effajta tanulmány felel meg neki ebben a korban.

Minél messzebbre megyünk, amidőn az ízlés meghatározását keressük, annál inkább eltévedünk. Mert hiszen az ízlés nem más, mint képesség arra, hogy ítéljünk arról, ami a többségnek tetszik vagy nem tetszik. Ha ezen túllépsz, nem tudod többé, mi az ízlés. Ebből nem következik, hogy több a jó ízlésű, mint az ízlés nélküli ember, mert noha a többség mindenről józanul ítél, kevés az olyan ember, aki mindenről úgy ítél, mint a többség. Továbbá: noha a legáltalánosabb ízlések összejátszása alkotja

a jó ízlést, azért kevés a jó ízlésű ember, amiként a szépségek száma sem nagy, holott a legközönségesebb vonások gyűjteménye alkotja a szépséget.

Meg kell jegyeznünk, hogy itt nem arról van szó, amit azért szeretünk, mert számunkra hasznos, sem nem arról, amit azért gyűlölünk, mert ártalmunkra van. Az ízlés csak a közömbös dolgokkal szemben foglal állást, vagy legfeljebb olyanokra vonatkozik, amelyeknek célja a szórakozás, de nem a szükségleteinkkel kapcsolatosakra. Ez utóbbiak megítéléséhez nincs szükség ízlésre, az étvágy egymagában is elegendő. Íme, ez teszi oly nehézzé és, úgy vélem, önkényessé a tisztára ízlésbeli döntéseket, mert az ösztönön kívül, mely az ízlés alapja, a döntések okát nem lehet felismerni. Különbséget kell ezenkívül tennünk az ízlésnek az erkölcsi és a fizikai dolgokra vonatkozó törvényei között. Ez utóbbiakban az ízlés alapelvei teljességgel megmagyarázhatatlannak tűnnek fel. Meg kell figyelnünk azonban, hogy mindenbe, ami az utánzástól függ, valami lelki dolog vegyül.[44] Ilyeténképpen magyarázzuk azokat a szép vonásokat, melyek fizikainak látszanak, holott valójában nem azok. Hozzáfűzhetném még, hogy az ízlésnek helyi szabályai vannak, s ezek ezernyi dologban az éghajlattól, a szokásoktól, az államformától, az intézményektől teszik függővé. Egyéb szabályai az életkor, a nem, a jellem függvényei. Ebben az értelemben áll az, hogy ízlésről vitatkozni nem szabad.

Az ízlés természetes tulajdonsága minden embernek, de nincs meg mindenikben egyforma mértékben. Nem is fejlődik ki mindenkiben ugyanabban a fokban, viszont mindenkiben ki van téve különböző okokból eredő változásoknak. A rendelkezésünkre álló ízlés mértéke velünk született érzékenységünktől függ, kimüvelt volta és formája pedig a társaságoktól, melyekben éltünk. Először is népes társaságokban kell élni, hogy sok összehasonlítást tehessünk. Másodszor szórakoztató és tétlen társaságokra van szükségünk, mert az ügyintéző társaságokat nem a kedvtelés, hanem az érdek szabályozza. Harmadsorban olyan társaságokra van szükségünk, ahol az egyenlőtlenség nem túlságosan nagy, a közvélemény zsarnoki hatalma mérsékelt, s inkább a gyönyör uralkodik, mint a hiúság. Ellenkező esetben ugyanis a divat elfojtja az ízlést, s ilyenkor már nem azt keressük, ami tetszik, hanem ami megkülönböztet.

Az utóbbi esetben már nem igaz, hogy a jó ízlés a többség ízlése. Miért van ez így? Azért, mert a tárgya változik. Ilyenkor a tömegnek nincs többé saját ítélete, s csak olyanok nyomán ítél, akiket önmagánál felvilágosodottabbaknak tart. Nem a jót helyesli, hanem azt, amit amazok helyeselnek. Mindig is arra törekedjetek, hogy minden egyes embernek

---

[24] Bebizonyítottam ezt *Tanulmány a nyelvek eredetéről* című munkámban, mely irataim sorozatában található.

meglegyen a maga véleménye, s így aztán, ami önmagában legkellemesebb, az nyeri majd el mindig a szavazatok többségét.

Az emberek az ő munkáikban csak utánzással alkotnak szépet. Az ízlés igazi mintája a természetben van. Minél inkább távolodunk a mestertől, annál inkább eltorzulnak képeink. Ilyenkor aztán az általunk szeretett tárgyakról vesszük a mintát. A képzelt szép pedig a szeszély meg a tekintély kiszolgáltatottja, s így nem más többé, mint ami tetszik azoknak, akik vezetnek bennünket.

Kik vezetnek bennünket? A művészek, a hatalmasok, a gazdagok. Őket pedig az érdekük vagy a hiúságuk vezeti. Versengve keresik a pazarlás újabb eszközeit, emezek hogy fitogtassák gazdagságukat, amazok hogy hasznot húzzanak belőle. Így alapozza meg a fényűzés a maga birodalmát, és azt szeretteti meg, ami nehéz és költséges. Így aztán az úgynevezett szép, ahelyett, hogy utánozná a természetet, csak annyiban szép, hogy ellenkezik vele. Ez teszi a fényűzést és a rossz ízlést elválaszthatatlanná. Mindenütt hamis az ízlés, ahol tékozló.

Főként a két nem kapcsolatában nyer formát a jó vagy rossz ízlés. Művelése szükségszerű következménye e társaság céljának. De ha az élvezés könnyű volta lelanyhítja a tetszeni vágyást, az ízlés szükségképpen elfajul. Úgy vélem, ez az egyik legkézzelfoghatóbb oka annak, amiért a jó ízlés a jó erkölcs függvénye.

Figyeljétek meg a nők ízlését a fizikai dolgokban, amelyek az érzékek ítéletétől függnek, valamint a férfiakét szellemi dolgokban, amelyek inkább az értelemtől függnek! Majd ha a nők azzá válnak, amivé lenniük kell, illetékességük körébe vágó dolgokra fognak szorítkozni, és ítéleteik mindig helyesek lesznek. Amióta azonban az irodalom bíráiul szegődtek, amióta arra adták magukat, hogy könyvekről ítéljenek, s hogy maguk is minden erejükkel könyveket csináljanak, azóta nem értenek többé semmihez. Azok a szerzők, akik műveiket illetően a tudós nőkhöz fordulnak tanácsért, mindig biztosak benne, hogy rossz tanácsot kapnak. A piperkőcök, akik öltözéküket illetően fordulnak hozzájuk tanácsért, mindig nevetségesen öltözködnek. Nemsokára alkalmam lesz a női nem igazi képességeiről beszélni, e képességek művelési módjáról, valamint azokról a dolgokról, amelyekre vonatkozóan meg kell hallgatni döntéseiket.

Íme az elemi megfontolások, melyeket elvekül állítanék fel, amidőn Emilemmel olyan tárgyról okoskodom, amely korántsem közömbös neki jelenlegi helyzetében és kutatásában. De kire nézve lenne közömbös? Ami az embereknek kellemes vagy kellemetlen lehet, annak az ismerete nemcsak olyasvalaki számára szükséges, akinek szüksége van az emberekre, hanem annak is, aki hasznukra akar lenni. Sőt még tetszenie is kell nekik, hogy szolgálatukra lehessen. Az írás művészete pedig a legkevésbé sem haszontalan tanulmány, ha arra használjuk, hogy meghallgattassuk az igazságot.

Ha növendékem ízlésének művelése érdekében választanom kellene olyan országok közt, ahol ez a műveltség ezután fog még megszületni, és olyan országok közt, ahol már elfajzott, a visszafelé haladó irányt követném. Útját az utóbbi országokkal kezdeném, s az előbbiekkel fejezném be. E választás oka abban áll, hogy az ízlés megromlik a szertelen finomságtól, amely viszont érzékennyé tesz olyan dolgok iránt, melyeket az emberek átlaga nem vesz észre. Ez a finomság vezet a vitatkozás szellemléhez. Minél inkább kifinomítjuk a dolgokat, annál inkább megsokszorozódnak, s ez a kifinomulás az érzéket kényesebbé és kevésbé egyrétűvé teszi. Ahány fej, annyi ízlés: lehet mondani ilyenkor. Az arról való vitákban, hogy melyik való előbbre, a filozófia és a felvilágosultság is terebélyesedik, s az ember így tanul meg gondolkodni. Finom megfigyeléseket csak a társaságban igen járatos emberek tehetnek, mert az ilyen megfigyelések mindig csak az összes egyéb megfigyelések után lehetségegesek, márpedig a népes társaságokhoz alig szokott emberek figyelmét már az általános vonások kimerítik. Nincs talán pillanatnyilag hely a pallérozott világon, ahol az általános ízlés rosszabb lenne, mint Párizsban. A jó ízlést mégis ebben a fővárosban művelik, és alig jelenik meg valamirevaló könyv Európában, melynek szerzője ne Párizsban művelte volna magát. Akik azt gondolják, hogy elegendő az itt létrejött könyveket olvasni, tévednek: a szerzőkkel való beszélgetésből sokkal többet lehet tanulnunk, mint könyveikből. És még nem is a szerzők azok, akiktől a legtöbbet tanulunk. A gondolkodó főt a társaság szelleme fejleszti ki. A széles látóhatárt ez nyitja meg előttünk teljes egészében. Ha csak egy szikrája van benned a lángésznek, menj Párizsba, s tölts ott egy esztendőt! Csakhamar kifejlődik belőled mindaz, amivé lehetsz, vagy pedig soha semmi sem lesz belőled.

Megtanulható a gondolkodás olyan helyeken is, ahol a rossz ízlés uralkodik. De nem kell úgy gondolkodni, mint ezek a rossz ízlésűek, márpedig ilyesmi könnyen bekövetkezik, ha túlságosan sokáig időzünk körükben. Segítségükkel kell tökéletesíteni az eszközt, amely ítél, de nem szabad úgy használni, ahogyan ők használják. Óvakodni fogok attól, hogy Emil ítélőképességét addig csiszoljam, amíg a végén megváltozik. Ha elég finom érzéke lesz ahhoz, hogy az emberek különböző ízlését érezze és összehasonlítsa, az ő ízlését egyszerűbb tárgyakra fogom irányítani.

Még tovább is mennék, hogy tiszta és józan állapotban őrizzem meg ízlését. A szertelen élet forgatagában is tudnék vele hasznos társalgásokat kezdeni, s amidőn mindig neki tetsző tárgyakra irányítanám a csevegést, gondom lenne rá, hogy ne csak tanulságossá, hanem szórakoztatóvá is tegyem. Itt az ideje az olvasásnak, a kellemes könyveknek. Itt az ideje, hogy megtanítsam neki a stíluselemzést, és hogy fogékonnyá tegyem a nyelv és az ékesszólás minden szépsége iránt. Önmagukért tanulni a nyelveket mit sem ér, mert használatuk nem olyan fontos, mint

hinni szokták. Ám a nyelvek tanulmányozása az általános nyelvtanhoz vezet el. A latint azért kell megtanulnunk, hogy jól bírjuk a franciát. Mindkettőt azért kell tanulmányoznunk és egybevetnünk, hogy értsük a beszéd művészetének szabályait.

Van egyébként egy bizonyos egyszerű ízlés, amely szívünkbe markol, s amely csak az ókoriak írásaiban lelhető fel. Az ékesszólásban csakúgy, mint a költészetben s az irodalom minden fajtájában megpillantjuk majd őket, akik, akárcsak történelmük, bővelkednek a tényekben, és józanok ítéleteikben. A mi szerzőink ezzel szemben keveset mondanak, és sokat beszélnek. A mi ítéletünk művelésének nem az a módja, hogy szüntelenül az ő ítéletüket fogadjuk el törvénynek. A két ízlés közti különbség minden emléken érezhető, még a sírokon is. A mi sírjainkon hemzseg a magasztalás, míg az ókoriakén tényeket lehetett olvasni.

Sta, viator; heroem calcas.

Ha ezt a sírfeliratot antik emlékművön találtam volna, első pillanatra modernnek véltem volna, mert miközöttünk mi sem közönségesebb, mint a hős, az ókorban azonban ritkán fordult elő. Akkortájt nem mondták valakira azt, hogy hős, hanem elmondták, amit tett azért, hogy hős legyen. Ennek a hősnek sírfelíratát hasonlítsuk össze az elpuhult Szardana paloszéval:

En építettem Tarsust és Anchialét egy nap alatt, s most halott vagyok.

Melyik mond többet véleményetek szerint? A mi lapidáris stílusunk a maga dagályával csak arra jó, hogy felfújja a törpéket. Az ókoriak az embereket életnagyságukban mutatták. Látni lehetett, hogy valóban emberek. Xenophón, amikor néhány orvul megölt harcos emlékét dicsőítette, akik a tízezrek visszavonulásakor pusztultak el, ezt mondta: *Meghaltak, feddhetetlenül a harcban és a barátságban.* Ennyi az egész, de vegyétek fontolóra ebben az oly szűk szavú és oly egyszerű dicséretben, hogy mi az, ami szerzője szívét duzzasztotta! Szerencsétlen, aki ezt nem találja elragadónak!

Thermopülainál egy márványkőre vésve e szavak voltak olvashatók:

Vándor, emerre ha jársz, vidd hírül az otthoniaknak:
Meghaltunk. Spártánk szent törvénye parancs.

Mindjárt látni, hogy nem a Felirat-Akadémia szövegezte.

Igen csalódnám, ha növendékem, aki oly kevésre tartja a szavakat, nem venné azonnal észre ezeket a különbségeket, s ha ezek nem befolyásolnák olvasmányai megválogatásában. Démoszthenész férfias ékes-

szólása ragadja őt magával, s így szól: Ez aztán a szónok! Cicero olvasásakor azonban ezt mondja: Ez csak ügyvéd.

Emilnek általában több kedve telik majd a régiek könyveiben, mint a mieinkben, már csak azért is, mivel az ókoriak az elsők, s így ők állnak a legközelebb a természethez, lángelméjük tehát sokkal inkább a sajátjuk. Mondhat akármit La Motte meg Terrasson abbé, igazi értelmi haladás nincsen az emberi nemben, mert mindazt, amit nyerünk a réven, elveszítjük a vámon. Minden szellem mindig ugyanarról a pontról indul el, s mivel az az idő, melyet arra fordítunk, hogy megtudjuk, mások mit gondoltak, kárba veszett a magunk gondolatai számára, több a szerzett ismeretünk, de kevesebb a saját szellemi életerőnk. Elménk olyan, mint két karunk: arra használjuk, hogy mindent szerszámokkal végezzen, és semmit a maga erejéből. Fontenelle mondotta, hogy az egész vita a régiekről és a modernekről abban foglalható össze, vajon a hajdani fák magasabbak voltak-e, mint a maiak. Ha a földművelés megváltozott volnak, akkor ez a kérdés nem volna jogosulatlan.

Miután így eljuttattam őt a tiszta irodalom forrásvidékére, megmutatom neki a tiszta irodalom szennyvízcsatornáit is a modern összeböngészők tartályaiban. Napilapok ezek, műfordítások meg szótárak. Csak egy pillantást vet az egészre, s aztán otthagyja mindörökre. Aztán, hogy mulattassam, közlöm vele az akadémiák fecsegését. Felhívom figyelmét arra, hogy minden egyes tagja minden esetben többet ér egymagában, mint a testületben. Erre aztán a maga erejéből levonja majd a következtetést mindeme szép létesítmények hasznosságára vonatkozóan.

Elviszem színházba, nem azért, hogy az erkölcsöket, hanem hogy az ízlést tanulmányozza. Mert az ízlés elsősorban itten fedi fel magát azoknak, akik tudnak gondolkodni. Ne törődj most az elvekkel meg az erkölccsel, mondom majd neki. Ilyesmit nem itt kell megtanulni. A színház nem azért van, hogy az igazságot szolgálja. Arra való, hogy kedvében járjon az embereknek, s hogy szórakoztassa őket. Egyetlen iskola sem tanítja meg ilyen jól az embereknek való tetszést s az érdeklődés fölkeltését az emberi szívben. A színház tanulmányozása átvezet a költészet tanulmányozásához. Mindkettőnek pontosan ugyanaz a célja. Ha csak egy szikrányi ízlése van a költészet iránt, mekkora élvezettel műveli majd a költői nyelveket, a görögöt, a latint, az olaszt! Ezek a tanulmányok kényszer nélküli szórakozások lesznek az ő számára, s csak annál nagyobb hasznukat veszi. Csupa gyönyörűség lesz számára mindez olyan életkorban és olyan körülmények között, ahol a szív oly elbűvölten érdeklődik mindenfajta megindító szépség iránt. Képzeljétek el egyfelől az én Emilemet, másfelől egy kollégiumi suhancot, amint az *Aeneis* negyedik könyvét olvassák, vagy Tibullust, vagy Platón *Szümposzion*ját! Micsoda különbség! Hogy megindul a szíve az egyiknek attól, ami a másikét még csak meg sem érinti! Ó derék fiatalember! hagyd abba, szakítsd

félbe az olvasást, látom, hogy túlságosan felindultál! Helyesnek tartom, ha az a nyelv, amelyen a szerelem beszél, megnyeri tetszésedet, de helytelen, ha tévútra vezet. Légy érzékeny ember, de bölcs ember is légy! Ha csak az egyik vagy a kettő közül, akkor semmi se vagy. Egyébként akár viszi valamire a holt nyelvekben, a szépirodalomban, a költészetben, akár nem, mi gondom rá. Akkor sem lesz csekélyebb értékű, ha mindezekből semmit sem tud, mert az ő nevelésében nem ezekről a semmiségekről van szó.

Amidőn arra tanítom, hogy megérezze és szeresse a szépet mindenben, fő célom, hogy erre rögzítsem ízlését és vonzalmát. Megakadályozom természetes hajlamainak elváltozását, nehogy egykor majd a gazdagságban keresse boldogsága eszközét, melyet önmagához közelebb kell megtalálnia. Megmondtam már másutt, hogy az ízlés nem más, mint kis dolgokban kiismerni magunkat,[43] s ez nagyon is igaz. Mivel azonban apró dolgokból álló szövevénytől függ a kellemes élet, az erre irányuló gondoskodás korántsem közömbös. Ezzel tanuljuk meg, miként kell betölteni az életet a rendelkezésünkre álló javakkal úgy, hogy e javak a mi számunkra teljes igazságukban árvényesüljenek. Itt most nem azokat a lelki javakat értem, melyek az egészséges lélek állapotától függenek, hanem csupán azt, ami az érzékiség és a valódi gyönyör körébe vág, eltekintve az előítéletektől és a közvéleménytől.

Engedjék meg, hogy gondolatom jobb kifejtése érdekében elhagyjam egy pillanatra Emilt, akinek tiszta és egészséges szíve nem szolgálhat szabályul senkinek, s hogy önmagamban kutassak olyan példa után, amely nyilvánvalóbb, s az olvasó erkölcséhez is közelebb áll.

Vannak hivatások, melyek mintha megváltoztatnák a természetet, új formába öntik, akár jobbá, akár rosszabbá, az illető hivatást betöltő embereket. A nyúlszívű bátorságra tesz szert, amint belép a navarrai ezredbe. De nemcsak a katonaságnál sajátítjuk el a testületi szellemet, s e változás nem mindig jó irányban érezteti hatását. Százszor is borzalommal gondoltam arra, hogy ha szerencsétlenségemre ma olyan hivatalt kellene betöltenem bizonyos országokban, mint amilyenre gondolok, egy napra úgyszólván elkerülhetetlenül zsarnok lesz belőlem, hivatali sikkasztó, a nép megrontója, aki csak ártana a fejedelemnek. Minden emberiesség, minden méltányosság és mindenfajta erény hivatott ellensége lennék.

Ha gazdag lennék, hasonlóképpen megtettem volna mindent, hogy azzá legyek. Tehát arcátlan lennék, aljas, csak magam iránt érzékeny és kényes, más mindenkivel szemben durva és kérlelhetetlen, a csőcselék nyomorát megvetéssel nézném, mert a nincsteleneket csak ezzel a névvel illetném,

[43] *Levél D'Alembert-hez.*

hogy az emlékét is eltöröljem annak, hogy valaha én is az ő osztályukhoz tartoztam. Végül kedvteléseim eszközévé tenném vagyonomat, s ezenkívül semmi sem érdekelne. Eddig a pontig olyan lennék, mint az összes többiek.

Ám abban, azt hiszem, nagyon különböznék tőlük, hogy inkább érzéki és kéjvágyó lennék, mint hiú és gőgös, s hogy inkább a fényűző elpuhultságnak, mint a fényűző fitogtatásnak hódolnék. Sőt bizonyos mértékben szégyellném is túlságosan kiteregetni gazdagságomat, mert mindig úgy érezném, mintha látnám a pompámmal megalázott irigyemet, amint fülébe súgja szomszédainak: *Nézd a gazembert, hogy fél, hogy felismerik!*

A javaknak abból a mérhetetlen bőségéből, amely befedi a földet, kikeresném azt, ami számomra a legkellemesebb, s amit a leginkább kisajátíthatnék. Vagyonomat ezért mindenekelőtt arra használnám, hogy szabadságot és ráérő időt vásároljak rajta. Ehhez járulna még az egészség, ha pénzért kapható volna. De mivel ez csak mértékletesség ellenében vásárolható, s mivel egészség nélkül nincsen igazi élvezet az életben, érzékiségből lennék mértékletes.

Mindig oly közel maradnék a természethez, amennyire csak lehet, hogy gyönyörködtessem tőle kapott érzékeimet, mert jól tudom, hogy minél többet elegyít önmagából élvezeteimbe, annál valódibbaknak érzem. Az utánzás tárgyainak kiválogatásában mindig a természetet venném mintának. Kedvteléseimben őt részesíteném előnyben. Ha ízlésbeli dolgokról van szó, őt hívnám tanácsadónak. Olyan ételeket kívánnék, melyeket ő készít el legjobban, s amelyek a lehető legkevesebb kézen mennének keresztül, mielőtt asztalunkra jutnának. Óvakodnék a csalók hamisítványaitól, s egyenesen az élvezet mélyére hatolnék. Együgyű és faragatlan ínyencségemből aligha gazdagodnék meg egy főpincér. Aligha adná el nekem aranyért azt, ami nem étek, hanem vétek. Asztalomat nem borítaná a ragyogó ürülékek és az egzotikus dögök pompája. Saját erőfeszítésemet pazarolnám érzékiségem kielégítésére, mivel maga ez az erőfeszítés is felér egy élvezettel, s fokozza a várt élvezetet. Ha a világ végéről származó ételt akarnék megízlelni, inkább magam mennék érte, mint Apicius, mint hogy onnan hozassam meg magamnak.[44] A legválasztékosabb ételekből is hiányzik egy fűszer, amit senki sem hoz onnan magával. Egyetlen szakács sem tudja megadni nekik azt, ami nem más, mint az éghajlat levegője, amely termette.

Ugyanennél az oknál fogva nem utánoznám azokat, akik csak ott ér-

[44] Tudomásunk van három rómairól Apicius néven, akik különböző időben éltek, és mind a hárman egyaránt híresek voltak ínyencségükről. Athénaiosz (I. könyv 6. fejezet) tudósít bennünket, hogy egyikük külön elutazott Afrikába, mert megtudta, hogy nagyobb fajtájú vízisáskák vannak ottan, mint amilyent ő Minturnumban szokott enni. Általában úgy tartják, hogy ezek a sáskák kisebbfajta rákok voltak.

zik jól magukat, ahol nincsenek, az évszakokat mindig ellentmondásba keverik magukkal az évszakokkal, az éghajlatokkal az évszakokat; télen a nyaratot keresik, nyáron a telet, Itáliába mennek a hidegért, északra a melegért, de arra nem gondolnak, hogy miközben a zord évszakot vélik kerülni, egyenesen oly helyeken bukkannak rá, ahol az emberek nem tanultak még védekezni ellene. Én helyemben maradnék, vagy pedig egyenest az ellenkezőjét csinálnám. Kihasználnám egy évszakból mindazt, ami kellemes benne, s egy éghajlatból mindazt, ami sajátságos. A kedvteléseknek és a szokásoknak olyan változatosságában lenne részem, melyek egyike sem hasonlítana a másikra, s amelyek mind a természet szerintiek lennének: a nyaratot Nápolyban tölteném, a telet Szentpétervárott. Hol az enyhe zefírt lehelném be, elnyújtózva Tarentum hűs barlangjaiban, hol egy ragyogó jégpalotában gyönyörködnék, lihegve és fáradtan a bál örömeitől.

Az asztalom terítékében, lakásom díszítésében az évszakok változatosságát igen egyszerű ékítményekkel utánoznám, valamennyinek kiélvezném gyönyöreit, és minden egyes évszakot megvárnám, amíg sorra kerül. A természet rendjének ilyen módon való megzavarása fáradságos, de nem ízléses dolog, mert akarata ellenére ragadjuk el tőle azokat a termékeit, melyeket nem szívesen és áldástalanul ad, s amelyeknek nincs sem finomságuk, sem ízük, tehát a gyomrot sem képesek táplálni, az ínyt nem csiklandozzák. Nincs ízletelenebb dolog a primőröknél. Egyik-másik gazdag párizsi ember nagy költség árán éri el, kemencéivel és melegházaival, hogy az egész esztendő folyamán csak rossz főzelékek és rossz gyümölcsök díszítsék asztalát. Ha télvíz idején lenne cseresznyém vagy illatos dinnyém a tél derekán, vajon élvezettel ízlelném, amikor ínyemnek nincs szüksége arra, hogy megnedvesítsék és hogy felfrissüljön? A kánikula forróságában vajon jólesnék-e nekem a gyomrot eltöltő gesztenye? Vajon többre becsülném-e, amikor a kemencéből kikerül, a ribiszkénél, az epernél és a frissítő gyümölcsöknél, melyeket a föld kínál nekem anélkül, hogy erőfeszítésembe kerülne? Aki január havában a kandallóját erőszakkal összeszedett növényzettel, sápadt és illattalan virágokkal fedi be, az nem a telet díszíti fel, hanem a tavaszt fosztja meg díszeitől. Elutasítja magától azt az élvezetet, hogy kimehessen az erdőbe leszedni az első ibolyát, kikémlelni az első bimbót és felkiáltani örömteli elragadtatással: emberek, nem vagytok elhagyatottak, mert él még a természet.

Azt akarom, hogy jól szolgáljanak ki, s ezért kevés cselédem lesz. Ezt már mondtam egyszer, de nem árt, ha újra elmondom. Egy polgárnak sokkal nagyobb szolgálatára van egyetlen lakája, mint egy hercegnek a maga tíz léhűtője, akik körülveszik. Százszor is meggondoltam már, hogy amikor az asztalon mellettem van a poharam, abban a pillanatban iszom, amikor nekem úgy tetszik, míg ha fényűző háztartásom lenne, húsz hang

ismételné azt, hogy „italt", mielőtt elolthatnám szomjúságomat. Mindaz, amit mással végeztetünk el, rosszul van elvégezve, akárhogy is látunk hozzá. A kereskedőkhöz nem küldenék el senkit sem, magam mennék oda. Azért mennék, nehogy az embereim összejátsszanak velük, mert ha ezt megakadályozom, biztosabban választhatom ki a dolgokat, és olcsóbba kerülnek. Azért is mennék magam, hogy kellemetes testgyakorlásban legyen részem, mert látni akarom. mi történik a házamon kívül. Pihentet is ez, és oktat is néha. Végül azért is mennék, hogy menjek, mert hát ez is valami. Az unalom a túlságosan helyhez kötött élettel kezdődik. Ha sokat jár az ember, keveset unatkozik. Nincs rosszabb tolmács, mint a portás vagy a lakáj. Azt akarom, hogy egyáltalán ne legyenek ezek az emberek köztem és a rajtam kívül álló világ között. Nem akarok recsegő hintón közlekedni, mintha attól félnék, hogy megszólít valaki. Aki a lábszárait használja, annak az embernek a lovai mindig kéznél vannak. Ha fáradtak vagy betegek, ő maga tudja meg elsőnek. Nem fél, hogy ilyen ürügy miatt kell a házat őriznie abban az esetben, ha kocsisa szórakozni óhajt. Nem kell útközben türelmetlenül várakoznia egy sereg akadály miatt, és nem kell egy helyben vesztegelnie, amikor repülni szeretne. Végül, ha senki sem szolgál ki bennünket oly jól, mint önmagunk, akkor másoktól csak olyan szolgálatot szabad elfogadni, amelyre magunk képtelenek vagyunk, még ha hatalmasabbak vagyunk is Nagy Sándornál és gazdagabbak Krőzusnál.

Nem kívánnék palotát lakásnak, mert ha palota lenne, csak egy szobájában laknék, hiszen a közös szoba senkihez sem tartozik, s a személyzetem szobái éppolyan idegenek lennének számomra, mint a szomszédomé. A keleti emberek, noha igen kéjvágyóak, mindnyájan egyszerűen laknak, és egyszerű a bútorzatuk. Az életet utazásnak tekintik, házukat pedig szállásnak. Ez a meggondolás nemigen járja nálunk gazdagoknál, akik úgy rendezzük be életünket, mintha örökké akarnánk élni. Nekem azonban más volna az álláspontom, de ez az álláspont ugyanarra az eredményre vezetne. Úgy érezném, hogy ha ily nagy pompával rendezkednék be egyetlen helyen, száműzném magamat a többi helyekről, és mintegy bebörtönözném magamat a saját palotámban. Talán nem szép palota a világ? Vajon nem minden a gazdagé, amidőn élvezni akar? *Ubi bene, ibi patria.* Ez az ő jelmondata. Az ő házi istenei azok a helyek, ahol a pénz mindenható, hazája pedig mindenütt megtalálható, ahová pénzesszekrényével behatolhat, mint ahogy Fülöp a sajátjának tartott minden erődöt, ahova egy pénzzel megrakott öszvér bejuthatott.[45] Miért rajzoljunk tehát magunk köré falakat és kapukat, mintha sohase akar-

[45] Egy pompásan öltözött idegentől megkérdezték Athénben, hogy hová való, és ezt felelte: *Gazdag vagyok.* Úgy vélem, válasza talpraesett volt.

nánk kilépni onnan? Ha egy járvány, egy háború, egy lázadás elűz engem az egyik helyről, máshová költözöm, és szállásomat ott találom odaérkezésem előtt. Minek készítsek ilyen szállást saját magam, amidőn az egész földkerekségen építenek nekem ilyent? Ha oly sürgető az élet, miért gondoskodom a magam számára távoli élvezetekről, mikor ezeket már a jelen pillanatban is megtalálhatom? Az ember képtelen a maga sorsát kellemessé tenni, ha szüntelen ellentmondásba kerül önmagával. Ezért vetette szemére Empedoklész az agrigentumiaknak, hogy úgy habzsolják a gyönyöröket, mintha csak egynapi élet állna előttük, és hogy úgy építkeznek, mint hogyha sohasem kellene meghalniuk.[46]

Egyébként mire való nekem a tágas lakás, ha oly kevéssé tudom benépesíteni és még kevésbé megtölteni? Hiszen a bútoraim is egyszerűek lennének, mint az ízlésem. Nem lenne se képtáram, se könyvtáram. Főleg akkor nem, ha szeretném az olvasást, és járatos lennék a képekben. Mert akkor tudnám, hogy az ilyen gyűjtemény sohasem teljes, s hogy a hiány nagyobb bánatot okoz, mintha semmim se lenne. E tekintetben a bőség kelti a nyomort. Egyetlen gyűjtő sincs, aki ezt ne élte volna már át. Aki járatos ebben, az ne rendezzen be ilyesmit magának! Ha az ember hasznát tudja venni a gyűjteményének a maga szempontjából, akkor ne mutogassa másoknak!

A játék nem a gazdag ember szórakozása, hanem a munka nélküli ember létalapja. Nekem a szórakozásaim túl nagy elfoglaltságot adnának, s így alig volna időm, hogy ilyen rossz dologra fordítsam. Egyáltalán nem játszom, mert magányos vagyok és szegény, legföljebb néha sakkozom, de még ezt is túl soknak tartom. Ha gazdag volnék, még kevesebbet játszanám és csak afféle ártatlan játékot, hogy ne lássak senkit sem elégedetlennek, s hogy magam se legyek az. A játéknak nincs indítóoka a gazdag szempontjából, s így szenvedéllyé csak olyan egyénben válhatik, aki rosszul sikerült. Azt a haszon, amelyet a gazdag húzhat a játékból, mindig kevésbé érezhető, mint a veszteség. Mivel a mérsékelt játékok formája, amely idők folyamán felemészti a nyereséget, azt eredményezi, hogy általában inkább veszteséggel, mint nyereséggel végződnék, helyes gondolkodás mellett nem lehet nagy élvezetet találni olyan szórakozásban, amelyben mindenféle kockázat önmagunk ellen szól. Aki a szerencse kedvezésével táplálja hiúságát, keresheti ezt sokkal izgatóbb dolgokban is, mert az ilyen kedvezések talán még inkább nyilvánulnak meg az egyszerűbb játékokban, mint a legnagyobbakban. A játék iránti szenvedély kapzsiság és unalom gyümölcse, és csak üres elmében és szívben ver gyökeret. Azt hiszem, bennem elég jó érzés és elég ismeret van ahhoz, hogy meglehessek ilyen pótlék nélkül. A gondolkodókat ritkán látni, hogy nagy

[46] Montaigne, II. könyv, 1. fejezet.

kedvüket lelik a játékban, hiszen a gondolkodás szokását felfüggeszti a játék, vagy pedig meddő kombinációkra fordítja. Innen van az, hogy egyike ama javaknak, és talán az egyetlen, melyet a tudományszomj hozott létre, abban áll, hogy kissé tompítja ezt a szenvedélyt. Inkább abban gyakorolják magukat, hogy bizonyítsák a játék hasznos voltát, mint hogy ráadják magukat! Ami engem illet, én a játékosok kellős közepén küzdenék a játék ellen, s nagyobb élvezetem telnék abban, hogy gúnyolódjam rajtuk, amikor látom, hogy veszítenek, mint abban, hogy elnyerjem a pénzüket.

Én ugyanolyan lennék magánéletemben, mint az emberekkel való érintkezésben. Azt szeretném, ha a vagyonom mindenütt jólétet teremtene, és sohase éreztetné az egyenlőtlenséget. Az öltözék cicomája ezerféle tekintetben kényelmetlen. Hogy megőrizzem az emberek között teljes függetlenségemet, úgy szeretnék öltözködni, hogy bármilyen rangú körben látni lehessen, hogy a helyemen vagyok, s hogy sehol se különböztessenek meg a többiektől. Tettetés nélkül, külsőm elváltoztatása nélkül a nép közül való legyek a kocsmában és jó társaságbeli a Palais-Royalban. Ezáltal jobban ura volnék magatartásomnak, és az összes társadalmi osztályok szórakozásai mindig hozzáférhetők lennének számomra. Mondják, hogy vannak nők, akik bezárják ajtajukat a hímzett ruhaujjak előtt, és csakis csipkébe öltözött személyeket fogadnak. Én tehát másutt tölteném az időmet. Ám ha ezek a nők fiatalok és csinosak lennének, néha felvehetném a csipkét is magamra, hogy legalább az éjszakát náluk tölthessem.

Az egyetlen kötelék, amely a társasághoz fűzne, a kölcsönös ragaszkodás lenne, az egyező ízlés, a jellemek harmóniája. Mint ember vennék részt benne, és nem mint gazdag. Sohase tűrném, hogy társaságom varázsát megmérgezze az érdek. Ha gazdagságom meghagyna bennem némi emberiességet, messzire kiterjeszteném szolgálataimat és jótéteményeimet.

Társaságot szeretnék azonbam látni magam körül s nem udvart, barátokat és nem pártfogoltakat. Nem házigazdája lennék vendégeimnek, hanem vendéglátója. A függetlenség és az egyenlőség nem űzné ki kapcsolatainkból a tiszta és szelíd jóakaratot, és ahová a kötelesség és az érdek semmiképpen sem hatolna be, ott egyedül a szórakozás és a barátság volna a törvényhozó.

Az ember nem vásárolja meg sem barátját, sem szeretőjét. Pénzért könnyű nőket szerezni, de ez csak arra való, hogy az ember egyiknek se legyen a kedvese. A szerelem nem vásárolható, a pénz meg éppen megöli. Lehet, hogy aki fizet, a legszeretetreméltóbb ember, de már csak azért sem lehet sokáig szeretni, mert fizet. Csakhamar másvalakinek fog fizetni, vagy inkább ezt a másvalakit fizetik meg az ő pénzével. Ebben a kettős kapcsolatban, melyet az érdek és a kicsapongás alkot szerelem nélkül, becsület nélkül, igazi élvezet nélkül, a kapzsi, hűtlen és nyomorult nő éppúgy ad és kap, mint az a hitvány férfi, akit ostobaként ke-

zel, s így kiegyenlíti számláját az érdekkel és a kicsapongással szemben egyaránt. Kellemes dolog lenne bőkezűnek lenni azzal szemben, akit szeretünk, ha ez nem jelentene egyben vásárt. Én csak egy módot tudok arra, hogy kielégítsük ezt a hajlamot kedvesünkkel szemben anélkül, hogy megmérgeznénk a szerelmet: ha mindenünket neki adnánk, s azután ő táplálna bennünket. Csak az a kérdés, vajon hol az a nő, akivel szemben ez az eljárás nem eszeveszettség.

Aki azt mondta: Laisz az enyém anélkül, hogy én az övé lennék, értelmetlen dolgot mondott.[47] Az a birtoklás, amely nem kölcsönös, semmit sem ér. Legfeljebb a nemiség birtoklása ez, de nem az egyéné. Ahol pedig hiányzik a szerelemből az erkölcs, minek ott oly nagy ügyet csinálni a többiből. Semmit sem könnyebb megtalálni. Ebben a tekintetben egy öszvérhajcsár közelebb van a boldogsághoz, mint a milliomos.

O, ha pontosan ki lehetne fejteni a bűn következetlenségeit, mily messze találnók számításától, még ha elérné is, amit akar! Miért ez a barbár mohóság, amely az ártatlanságot meg akarja rontani, amikor áldozattá akar tenni egy fiatal lényt, melyet védelmeznie kellett volna, és amelyet ezzel az első lépéssel elkerülhetetlenül beleránt a nyomorúság örvényébe, ahonnan csak a halál fogja kiszabadítani. Durvaság, hiúság, ostobaság, tévelygés ez, semmi egyéb. Még maga a gyönyörűség sem a természet szerint való, a közvélemény szülötte csupán, mégpedig a leghitványabb közvéleményé, hiszen önmagunk megvetéséből adódik. Aki magát a legutolsó embernek érzi, fél a másokkal való összehasonlítástól, és első szeretne lenni, hogy kevésbé legyen gyűlöletes. Nézzétek meg, vajon azok, akik legjobban vágynak az ilyen falatra, szeretetre méltó és tetszetős fiatalemberek-e, akiknek inkább meg lehetne bocsátani, ha válogatósak. Nem. Akinek szép a külseje, érdemei vannak, tiszta érzése, az alig fél kedvese tapasztaltságától. Helyes bizalommal mondja neki: te ismered a gyönyöröket, no de sebaj, az én szívem olyan gyönyöröket ígér neked, amilyeneket nem volt még alkalmad megismerni.

De a kicsapongásban elnyűtt vén szatír, akiben nincs semmi megnyerő, semmi kímélet, semmiféle becsületesség, semmi tekintettel sincs másokra, aki képtelen és méltatlan arra, hogy tetszést váltson ki bármilyen nőből, aki szeretetre méltó férfiakhoz szokott hozzá, azt hiszi, hogy mindezt pótolhatja ő egy fiatal ártatlanságnál azzal, hogy megelőzi a tapasztalatot gyorsaságával, azaz elsőként izgatja fel érzékeit. Utolsó reménye abban áll, hogy az újdonság ingerével kelti fel benne a tetszést. Tagadhatatlan, hogy ebben van ennek az elképzelésnek a titkos indítóoka. Téved azonban az illető, mert az irtózás, amelyet kelt, nem kevésbé természetes, mint azok a vágyak, melyeket fel akarna ingerelni. Ostoba várakozásá-

[47] Arisztipposz filozófusról van itt szó. Diogenész Laërtiosz, *In Aristippo*.

ban is csalódik, hiszen maga a természet gondoskodik róla, hogy jogait visszaszerezze. Minden lány, aki eladja magát, már oda is adta magát, és ha olyannak adta oda magát, akit maga választott, megtette azt az összehasonlítást, melytől fél az illető férfi. Elképzelt gyönyört vásárolt tehát, és nem kevésbé irtóznak tőle.

Ami engemet illet, hiába változnék meg, ha már gazdag vagyok, de van egy pont, amelyben sohase változnék. Ha nem maradna már bennem sem erkölcs, sem erény, legalább valami ízlésem maradna, valami érzék, valami finomság, és ez megóvna attól, hogy rászedjenek, és hogy vagyonomat arra használjam, hogy agyrémek után szaladgáljak, hogy erszényemet és életemet arra pazaroljam, hogy gyermekek gúnyoljanak ki és csaljanak meg. Ha fiatal volnék, a fiatalság gyönyöreit keresném, s mivel teljes kéjükkel egyetemben akarnám, nem gazdag emberként keresném őket. Ha az maradnék, ami vagyok, másképp állna a dolog. Bölcsen meggondolnám a dolgot, s az életkoromhoz illő kedvtelésekre korlátoznám magamat. Olyanokra, melyeket élvezni tudnék, és elfojtanám magamban mindazokat, melyek csak kínszenvedésemet okoznák. Nem tenném ki deresedő szakállamat fiatal lányok megvető gúnyolódásának, és nem tudnám elviselni, hogy ízléstelen kedveskedéseim undort ébresszenek őbennük, hogy a magam kárára a legnevetségesebb pletykák anyagát szolgáltassam nekik, és hogy el kelljen képzelnem, mint írják le a vén majom hitvány élvezeteit bosszúból azért, hogy eltűrték őket. Ha a roszszul leküzdött megszokás régi vágyaimat szükségletté változtatta volna, talán kielégíteném őket, de szégyenkezve és pirulva önmagam miatt. Elválasztanám a szenvedélyt a szükséglettől, kiegyensúlyozottá tenném az életemet, és ehhez ragaszkodnám. Nem csinálnék gyengeségemből foglalkozást, és mindenekfölött azt akarnám, hogy csak egyetlenegy tanúm legyen. Az emberi életnek vannak más kedvtelései, ha ezek a kedvtelések nem állnak már rendelkezésünkre. Ha hiú módon azok után futunk, amelyek menekülnek előlünk, megfosztjuk magunkat még azoktól is, melyeket meghagytak nekünk. Változtassuk kedvteléseinket az évek szerint, ne cseréljük fel sem az életkorokat, sem az évszakokat! Legyünk mindenkor önmagunk, és ne birkózzunk a természettel! Az ilyen hiábavaló erőfeszítés felőrli az életet, és meggátol bennünket abban, hogy felhasználhassuk.

A nép alig unatkozik, mert tevékeny életet él. Ha szórakozásai nem is változatosak, de ritkák. A fáradságban eltöltött sok nap élvezetessé teszi számukra néhány ünnepnapjukat. A hosszú munkák és a rövid pihenők váltogatják egymást, s a társadalmi helyzetük adta örömökhöz ez adja a fűszert. Ami a gazdagokat illeti, a legnagyobb csapás reájuk nézve az unalom. Oly nagy költséggel halmozzák fel szórakozásaikat, annyi ember verseng, hogy megnyerje tetszésüket, és mégis felőrli, sőt megöli őket az unalom. Életüket azzal töltik, hogy menekülnek tőle, és hogy az utol-

éri őket. Az unalom elviselhetetlen súlya nehezedik rájuk. Különösen a nőket, akik semmi foglalkozást nem találnak maguknak, sem kellő szórakozást, emészti az unalom idegesség neve alatt, amely szörnyű betegséggé válik rájuk nézve, néha még az eszüket is elveszi és végül az életüket. Én, részemről, nem ismerek szörnyűbb sorsot, mint amilyen egy csinos párizsi nőé, persze a kellemes kis gavalléré után, aki melléje szegődött, és maga is tétlen nővé vált. Így kétszeresen eltávolodik a saját állapotától. Hiúsága arra ösztönzi, hogy olyan ember hírébe kerüljön, akinek sikerei vannak, s ez a hiúság reá kényszeríti a hosszú és szomorú napok unalmát, amilyeneket emberi teremtmény valaha elviselt.

Az illem, a divat, a szokások, melyek a fényűzésből és a finom modorból erednek, az élet folyását a legkietlenebb egyhangúságba zárják. A kedvtelés, melyet mások szeme láttára akarunk élvezni, mindenki számára elveszett. Nem élvezzük sem a magunk, sem a mások szempontjából.[48] Mindig együtt jár vele a nevetség, melytől mindenekfelett fél a közvélemény. Ez az ő zsarnoka és büntetője. Az ember mindig csak bizonyos meghatározott formák által válik nevetségessé. Aki váltogatni tudja helyzeteit és kedvteléseit, ma letörli a tegnapi benyomást. Az emberek szemében semmivé válik, ő azonban élvez, mert teljesen átadja magát minden percének és minden dolognak. Az én egyetlen állandó formám ez lenne. Semmiféle helyzetben sem foglalkoznék mással, mint ezzel. Minden napot önmagában vennék, mintegy függetlenül a tegnaptól és a holnaptól. Mint ahogy a nép fia lennék a nép fiai között, falusi lennék a falusiak közt, és ha a földművelésről beszélnék, a parasztok nem gúnyolódnának rajtam. Nem építenék magamnak várost falun, és vidéki házam elé nem raknám oda a Tüiléria kat. Holmi kellemes árnyas domboldalon lenne az én kis paraszti házam, fehér színű ház, zöld ablakvédőkkel. Noha minden évszakban a szalmatető a legjobb, pompázó módon előnyben részesíteném, nem a szomorú palatetőt, hanem a cserepet, mert tisztábban fest, és derűsebb, mint a szalma. Az én vidékemen csak így fedik be a házakat. Kissé emlékeztetne boldog ifjúságomra. Udvar gyanánt baromfiudvart tartanék, az istállómban tehenek lennének, hogy legyen tejtermékem, amit nagyon szeretek. Veteményeskertem is volna, park helyett csinos kis ligetem, olyan, amilyenről itt alább lesz majd szó. Gyümölcseimből a sétálók is szakíthatnak, mert nem számolnám meg, és nem gyűjtögetné a kertészem. A fösvény pompa, amelyet kifejtenék, nem

[48] Két nagyvilági nő, akik úgy akartak feltűnni, mint akik sokat szórakoznak, törvényt csinálnak magukra nézve abból, hogy sohase fekszenek le hajnali öt óra előtt. Cselédségük a szigorú télben rájuk várva tölti az utcán az éjszakát, és a fagytól alig képesek megóvni magukat. Egy este vagy helyesebben mondva: egy reggel belépünk abba a lakosztályba, ahol ez a sokat szórakozó két személy számlálás nélkül pergeti az órákat: teljesen egyedül találjuk őket, mindkettő alszik karosszékében.

kábítaná senkinek a szemét nagyszerű fasorokkal, melyekhez alig mer hozzányúlni az ember. Nos, ez a csekély kis pazarlás alig kerülne valamibe, mert menedékhelyemet távoli tartományban választanám ki, ahol kevés pénzt és sok árut lát az ember, vagyis ahol a bőség és a szegénység uralkodik.

Itt aztán olyan társaságot gyűjtenék össze, amely inkább válogatott, mint nagyszámú jó barátokból áll, akik szeretik az élvezetet, és értenek is hozzá. Olyan nők lennének ottan, akik fel tudnak kelni karosszékükből és hajlandók a mezei játékokra, és néha az orsó és a kártya helyett megragadják a horgászbotot, a lépvesszőt, a szénagyűjtők gereblyéjét és a szüretelők kosarát. Itt aztán elfelejtenénk a város minden mesterkéltségét, falun válnánk falusiakká, egész sereg mindenféle mulatságra adnánk magunkat, a nehézség csak a választásban nyilvánulna meg, hogy mivel szórakozzunk a következő napon. A testgyakorlás és a tevékeny élet megújítaná étvágyunkat és ízlésünket. Minden étkezésünk lakoma volna, de a bőségben nagyobb kedvünk telnék, mint a választékosságban. A világ első szakácsai a jókedv, a mezei munka, a kergetőző játék, mert a finom ínyencségek bizony nevetségesek azoknál az embereknél, akik napkelte óta talpon vannak. A felszolgálás éppoly kevéssé volna kimért, mint elegáns. Ebédlő volna mindenütt, a kertben, a csónakban, egy fa alatt, néha a távolban egy élő forrás mellett, a zöldellő és friss füvön, égerfák és mogyoróbokrok alatt. Vidám vendégek hosszú sora hordozná énekelve a lakomához szükséges dolgokat. A gyep volna az asztal és a szék, a forrás pereme szolgálna tálalóasztal gyanánt, a csemege pedig a fákon csüngne. A fogások rendetlenül következnének, hiszen az étvágy felmentene minden szertartásosság alól. Mindenki elsőnek akarna részesedni a többiek előtt, és helyeselné, ha a többiek valamennyien önmagukat tolnák előtérbe. Ebből a szívélyes és mértéktartó családiasságból, amelyben semmi durvaság, semmi képmutatás, semmi kényszer se lenne, tréfás civakodás támadna, amely százszorta bájosabb, mint az udvariaskodás, és jóval alkalmasabb arra, hogy összefonja a szíveket. Nem volna tolakodó lakáj, aki kilesné beszédünket, halkan bírálná magaviseletünket, mohó szemmel számlálná az elfogyasztott falatokat, azzal szórakozna, hogy megváratna bennünket az itallal, és morogna a túlságosan hosszú étkezés miatt. Magunk lennénk önmagunk szolgái, hogy magunk gazdái is lehessünk. Mindenki kiszolgálna mindenkit. Észre se vennők az idő múlását, a lakoma pihenés lenne, és napnyugtáig tartana. Ha munkájához visszatérő paraszt haladna el mellettünk szerszámaival a vállán, szívét felvidítanám néhány jó szóval, egy-két pohár jó borral, melytől vidámabban viselné nyomorúságát. Nekem pedig az az élvezet jutna, hogy belsőleg kissé felvidulnék, és titokban ezt gondolnám: még ember vagyok.

Ha a helység lakói holmi falusi ünnepségre összegyűlnének, én az elsők közt jelennék meg ottan csapatommal. Valahányszor a szomszédsá-

gomban házasságot kötnének, melyet jobban megáld az ég, mint a városiakat, mindenki tudná, hogy szeretem az örömet, s így meg is hívnának oda. Vinnék ezeknek a derék embereknek néhány ajándékot, egyszerűt, mint amilyenek ők, s így hozzájárulnék az ünnephez. Viszonzásul megbecsülhetetlen értékű javakat kapnék, olyanokat, melyek a hozzám hasonlóak előtt ismeretlenek: az őszinteséget és az igazi örömet. Vidáman vacsoráznék hosszú asztaluk végén. Együtt énekelném övelük egy régi paraszti dal refrénjét, és a csűrjükben nagyobb kedvvel táncolnék, mint az operabálon.

Bizony, mindez remek mindeddig, mondjátok majd nekem. Hanem a vadászat? Vajon falusi élet-e ez vadászat nélkül? Értem. Én csak egy kis majort akartam, és belátom, hogy tévedtem. Föltételezem, hogy gazdag vagyok, kizárólagos élvezetekre van tehát szükségem, romboló élvezetekre. De ez már más. Földbirtokra van szükségem, erdőre, csőszökre, földesúri szolgáltatásokra és jogokra, legkivált pedig tömjénre és szenteltvízre.

Úgy van, úgy van. De ennek a földbirtoknak lesznek szomszédai is, akik féltékenyek a maguk jogaira, és minden vágyuk az lesz, hogy mások jogait bitorolják. A csőszeink majd hajba kapnak, sőt talán a gazdák is. Lám, viszálykodások, civódások, gyűlölködések s mindenesetre perek keletkeznek. Ez aztán már nem mondható kellemesnek. Hűbéreseim nem szívesen látják majd, hogy nyulaim végigszántják az ő búzaföldjeiket, vaddisznóim pedig a veteményeiket. Egyik sem meri majd megölni az ellenséget, aki lerombolja az ő munkáját, de legalább igyekszik majd elűzni a földjéről. Miután a nappalt földjeik művelésével töltötték, kénytelenek lesznek az éjszakát a föld őrzésével tölteni. Lennének kutyáik, dobjaik, tülkeik, csengőik, és ezzel a nagy zenebonával megzavarnák álmomat. Kénytelen lennék mindig ezeknek a szegény embereknek a nyomorára gondolni, és nem tudnám megállni, hogy ne tegyek magamnak szemrehányást miatta. Ha szerencsém volna hercegnek lenni, mindez alig érintene. Én azonban újgazdag vagyok, újonnan felkapaszkodott, s a szívem még kissé alpári módon dobog.

De még mindig nem tartunk a végén. A bőséges vadállomány kísértésbe ejti majd a vadászokat. Nekem meg szüntelenül a vadorzókat kellene büntetnem. Szükségem lesz börtönökre, börtönőrökre, íjászokra és gályákra. Úgy vélem, mindez elég kegyetlen dolog. E szerencsétlenek feleségei ostromot intéznének kapum ellen, és jajveszékelésükkel zaklatnának. El kell őket onnan kergetni, vagy pedig elagyabugyálni. A szegény emberek, akik nem űzték az orvvadászatot, de akiknek vetését feldúlták az én vadaim, szintén panaszra jönnének hozzám. Az előbbiek azért kapnak büntetést, mert leölték a vadat, az utóbbiak viszont tönkremennének, mert megkímélték a vadat. Egyik így, a másik úgy, mindenképpen szomorú az eset! Mindenütt csak nyomort látnék, és csak nyögéseket hallanék. Azt

hiszem, ez nagyon megzavarhatja azt az élvezetet, hogy a foglyok és a vadnyulak tömkelegét szinte közvetlenül közelből mészároljuk.

Ha meg akarod szabadítani az örömöket a velük együtt járó kínoktól, akkor ne engedd, hogy kizárólagossá váljanak! Minél inkább engeded, hogy az emberek számára közönséges dolog legyen az öröm, annál tisztábban élvezheted magad. Nem fogom tehát mindazt megtenni, amit az imént elmondottam. Ízlésemen azonban semmit sem fogok változtatni, viszont olyan ízlésnek fogok engedelmeskedni, amely kevés költséggel jár. Falusi tartózkodási helyemet tehát olyan vidéken fogom felütni, ahol mindenki szabadon vadászhat, s ahol én kedvemre szórakozhatom. A vad ritkább lesz majd ezen a vidéken, de annál nagyobb leleményesség kell majd hozzá, hogy felkutassam, és annál nagyobb élvezetet szerez majd, hogy kézre kerithetem. Emlékezetembe idézem majd, mint dobogott a szíve apámnak, amidőn az első fogolymadár felrepült előtte, és mily kitörő örömmel bukkant rá arra a nyúlra, amelyet hajnal óta keresett. Úgy is van, hittel állítom, hogy amikor egyedül a kutyájával, puskájával a vállán, vadásztáskájával, lőportartójával, kicsiny zsákmányával este hazatért, a fáradtságtól elcsigázva és a tüskétől összetépve, boldogabb volt, mint a ti összes szalonvadászaitok, akik jól begyakorlott lovon, húsz puskástól kísérve egyebet sem tesznek, mint a puskát váltogatják, lövöldöznek és gyilkolnak, amerre csak látnak, hozzáértés nélkül, amiben semmi dicsőség nincsen, s még csak testmozgásban sincs részük. Az élvezet tehát nem kisebb, sőt a vele járó kellemetlenség elmarad akkor, ha se földbirtokunk nincsen, melyet őriztetnünk kell, s ha nem kell vadorzókat büntetnünk, nyomorult embereket kínoznunk: íme, ez valóban ok arra, hogy azt válasszuk, amit választottunk. Tehetünk, amit akarunk, a végtelenségig nem lehet kínozni az embereket. Mert visszakapjuk ezt a kínzatást, és a nép szüntelen átkozódásai előbb-utóbb keserűvé teszik a vadászzsákmányt.

Még egyszer mondom: a kizárólagos élvezet megöli az élvezetet. Az az igazi szórakozás, melyet megosztunk a néppel. Amelyet egyedül a magunk számára tartogatunk, nem a miénk többé. Ha a falak, melyeket a parkom körül emelek, szomorú magánzárka benyomását keltik, nem tettem akkor egyebet, mint hogy nagy költségek árán megfosztottam magamat a séta élvezetétől. Kénytelen vagyok tehát ezt az élvezetet a távolban keresni. A magántulajdon ördöge megfertőz mindent, amihez hozzáér. A gazdag ember mindenütt úr akar lenni, holott csak ott érzi jól magát, ahol nem ő az úr. Szüntelenül menekülni kénytelen. A magam részéről ebben a tekintetben ugyanazt tenném gazdagságomban, amit szegénységemben tettem. Most gazdagabb vagyok a mások vagyonából, mint amilyen valaha is a magaméból lehetnék, magamévá teszek tehát mindent, ami kedvem szerint van, a szomszédságomban. Nincs eltökéltebb hódító énnálam. Még a fejedelmek jogait is bitorlom. Válogatás nélkül kisajátítok minden szabad területet, mely kedvemre való. Nevet adok nekik. Az egyikből lesz a

parkom, a másikból a teraszom, és lám, én vagyok a gazdájuk. Ettől fogva aztán büntetlenül sétálgatok bennük. Gyakran visszatérek oda, hogy tulajdonjogomat fenntartsam. Addig járkálok talajukon, míg el nem koptatom. Sohasem fogják elhitetni velem, hogy az általam kisajátított telek végleges gazdája több hasznot húz abból a pénzből, melyet ez a telek termel neki, mint amennyit én húzok az ő telkéből. Ha árkokkal vagy sövényekkel zaklatnak, mit bánom én. Vállamra veszem a parkomat, és leteszem másvalahol. Van elég hely a környéken, s amíg csak tetszik, fosztogathatom szomszédaimat, mert mindig lesz menedékhely számomra.

Íme egynéhány módja annak, hogyan próbáljuk ki az igazi ízlést, amidőn kiválasztjuk a kelleme időtöltést. Íme, ilyen módon talál benne élvezetet az ember. A többi mind csak szemfényvesztés, agyrém, ostoba hiúság. Aki eltávolodik ezektől a szabályoktól, bármilyen gazdag is az illető, trágyára cseréli be az aranyát, s az élet értékét sohasem fogja megismerni.

Bizonyára azt fogják ellenvetésül felhozni, hogy az ilyesfajta szórakozások mindenki számára hozzáférhetőek, és hogy nem kell gazdagnak lenni élvezésükhöz. Éppen ehhez a ponthoz akartam eljutni. Az ember akkor részesül élvezetekben, amikor élvezetekben részesülni akar, mert csak a közvélemény tesz mindent nehézkessé, amidőn előzi előlünk a boldogságot, hiszen százszorta könnyebb boldognak lenni, mint annak látszani. Az ízléssel rendelkező és igazán kéjvágyó ember mit sem tud tenni a gazdagsággal. Elég neki, ha szabad, és ha ura önmagának. Aki jó egészségnek örvend, és megvan mindene, ami szükséges, elég gazdag, ha kitépi szívéből azokat a javakat, melyeket a közvélemény tart ilyeneknek. Ez Horatius *aurea mediocritas*-a. Pénzeszsákok! Fordítsátok tehát valami másra bőségteket, mert az élvezet szempontjából nem ér az semmit! Emil mindezt éppoly jól fogja tudni, mint én. Szíve azonban tisztább és egészségesebb, és így még jobban érzi majd, mint én, és mindaz, amit megfigyel a világban, csak meg fogja ebben őt erősíteni.

Miközben ilyen módon töltjük az időt, Zsófiát keressük szüntelenül, de sehol sem lelünk rá. Fontos volt, hogy ne akadjunk rá olyan hamar. Ott kerestük tehát, ahol biztos voltam benne, hogy nem található.[49]

De itt van már a sürgető pillanat, itt az ideje, hogy valóban felkeressük őt, nehogy olyan Zsófiát alkosson magának, akit az igazi helyébe képzel, s nehogy későn lássa be tévedését. Isten veled tehát Párizs, te híres város, zaj, füst, sár városa, ahol az asszonyok nem hisznek már a becsületben, sem a férfiak az erényben. Párizs, Isten veled, mi a szerelmet, a boldogságot és az ártatlanságot keressük, sohasem lehetünk tehát elég távol tetőled.

---

[49] „Mulierem fortem quis inveniet? Procul et de ultimis finibus pretium eius." (*Prov.* XXXI. 10.)

Ötödik könyv

Eljutottunk tehát az ifjúság utolsó felvonásához, de még nem tartunk a végkifejletnél.

Nem jó dolog, ha a férfi egyedül van, márpedig Emil most már férfi. Társnőt ígértünk neki, s a társnőt meg is kell kapnia. Zsófia ez a társnő. De hol van az ő hajléka? Hol találhatjuk meg? Hogy megtalálhassuk, ismernünk kell. Mindenekelőtt meg kell tudnunk, hogy kicsoda, s akkor helyesebben ítéljük meg majd a vidéket, ahol lakik. Ám ha már meg is találtuk, még nem jártunk a végére a dolognak. *Miután a mi fiatal nemesemberünk* – mondja Locke – *kész a házasságra, ideje hogy otthagyjuk őt hölgye oldalán.* Locke ezzel a megállapítással fejezi be munkáját. A magam részéről, mivel nem vagyok abban a szerencsés helyzetben, hogy nemesembert neveljek, óvakodni fogok attól, hogy az angol bölcselőt utánozzam.

Zsófia vagy a nő

Zsófiának úgy kell nőnek lennie, ahogyan Emil férfiú, azaz meg kell benne lenni mindennek, ami az ő faja és neme alkatának megfelel, hogy betölthesse helyét a dolgok fizikai és erkölcsi rendjében. Kezdjük tehát azzal, hogy megvizsgáljuk, miben egyezik meg az ő neme a mienkkel, és milyen tekintetben különbözik attól.

Minden vonatkozásban, amely nem függ a nemtől, a nő a férfiúval azonos. Ugyanazok a szervei, ugyanazok a szükségletei, ugyanazok a képességei, a gépezetet ugyanazon a módon szerkesztették, alkatrészei is ugyanazok, egyiknek a működése nem más, mint a másiknak a működése, alakja is hasonló, és bármiféle szempontból tekintjük is, csak mennyiségi vonatkozásban különböznek egymástól.

Mindabban, ami a nemre vonatkozik, a férfi és a nő között mindenütt vannak megegyezések, és különbségek is vannak mindenütt. Összehasonlításuk azért okoz nehézségeket, mert nem könnyű meghatározni sem az egyiknek, sem a másiknak az alkatában azt, ami a nemre tartozik, s ami nem tartozik oda. Az összehasonlító anatómia, sőt az egyszerű vizsgálat

révén is találunk közöttük bizonyos általános különbségeket, melyek látszólag nem a nemüktől függenek, holott mégis annak a függvényei. Ez azonban olyan kapcsolatok révén áll elő, melyeket képtelenek vagyunk észrevenni. Hogy ezek a kapcsolatok meddig terjedhetnek, arról nincsen tudomásunk. Az egyedüli dolog, melyet biztosan tudunk, hogy mindaz, ami közös bennük, magából a fajból ered, ami pedig elütő bennük, a nemnek tulajdonítandó. Ebből a kettős szempontból találunk közöttük annyi megegyezést és annyi ellentétet, hogy talán holmi természeti csodának kell vennünk, amiért két ily hasonló lényt alkotott, miközben ennyire különböző köknek építette fel őket.

Ezek a megegyezések és ezek a különbségek feltétlenül befolyással vannak a lelki alkatra. Érezhető is ez a hatás, a tapasztalás is igazolja és bizonyítja a nemek felsőbbrendűségéről vagy egyenlőségéről szóló viták felesleges voltát. Mintha mind a két nem, melyek sajátos rendeltetésük szerint haladnak a természet megszabta céljaik felé, nem volna ebben tökéletesebb, mint akkor, ha jobban hasonlítanának egymáshoz! Abban, ami bennük közös, egyenlők. Amiben pedig különböznek egymástól, abban nem hasonlíthatók össze. A tökéletes nő és a tökéletes férfi elméje nem hasonlíthat jobban egymáshoz, mint az arca, mert a tökéletesség számára nincsen mennyiségi fokozat.

A nemek egyesülésében mindegyik fél egyaránt tör a közös célra, de nem ugyanazon a módon. Ebből a különbségből jön létre az első megállapítható különbözőség mind az egyik, mind a másik erkölcsi kapcsolataiban. Az egyiknek erősnek és tevékenynek kell lennie, a másiknak gyengének és passzívnak. Szükségképpen úgy kell alakulnia, hogy az egyik akarjon és bírjon, a másiktól elegendő, hogy alig álljon ellent.

Mihelyt ezt az elvet megállapítottuk, arra a következtetésre jutunk, hogy a nő egyenesen arra termett, hogy megnyerje a férfiú tetszését. Hogy a férfiú is tessék a maga részéről a nőnek, ez már kevésbé közvetlen szükséglet. Az ő érdeme erejében van. Már maga az a tény tetszést ébreszt, hogy erős. Megengedem, hogy a szerelem törvénye nem ebben áll, a természet törvénye azonban ezt kívánja, s ez időben megelőzi magát a szerelmet is.

Ha a nőt arra teremtették, hogy tetszést váltson ki, és hogy leigázzák őt, akkor kellemessé kell magát tennie a férfiú előtt, és nem kihívnia maga ellen. A nő erőszakossága a bájaiban van, és ezek által kell kényszerítenie a férfit, hogy az megtalálja erejét és használja is. A legbiztosabb módja az erő felélesztésének, ha ellenállás révén szükségessé tesszük. Ilyenkor a hiúság járul hozzá a vágyhoz, és az egyik fél diadalmaskodik ama győzelemmel, melynek kivívására a másik fél kényszerítette. Ebből keletkezik a támadás meg a védelem, az egyik nem merészsége és a másik félénksége, végül pedig a szerénység és a szemérem, mellyel a természet azért fegyverzi fel a gyengét, hogy alávesse magának az erőset.

Vajon ki gondolná azt, hogy a természet az egyiknek és a másiknak is ugyanazokat a kezdő lépéseket írta elő, és hogy az elsőnek, akiben a vágy feléled, egyúttal elsőnek is kell lennie a vágy kinyilvánításában? Bizony romlott észjárásra vall az ilyesmi! A vállalkozásnak annyira különböző következményei vannak a két nemre vonatkozóan, hogy feltehető a kérdés, vajon természetes-e az, hogy mindkettő ugyanazzal a merészséggel szánja rá magát. Lehetséges-e nem venni észre, hogy ily nagy egyenlőtlenség mellett a közös kezdésben hamarosan mindkettőnek a romlása következnék be, s hogy az emberi nem éppen azon eszközök által pusztulna el, melyek fenntartására valók, ha az egyikre nem tróná rá a tartózkodás azt a mérsékletet, melyet ráró a másikra a természet. Tekintve, hogy a nők könnyen tudják felingerelni a férfiak érzékeit, és szívük mélyén a már-már kialudt tűz maradványait lángra lobbantani: ha volna olyan szerencsétlen éghajlat a földön, ahová a filozófia bevezette volna ezt a szokást, főként a forró éghajlatú országokban, ahol több nő születik, mint férfi, a férfiak a nők zsarnoksága alá jutva, végül áldozatul esnének nekik, és valamennyien halál fiai lennének anélkül, hogy egyáltalán védekezni tudnának.

A nőstény állatok között nincs meg ez a szemérmesség. Vajon mi követ kezik ebből? Vajon megvan-e bennük – úgy, mint a nőkben – az a korlátlan vágy, melynek ez a szemérmesség szolgál zabolául? Náluk a vágy csak a szükséglettel együtt jön meg. Mihelyt szükségletüket kielégítették, a vágy megszűnik. Többé nem tettetésből, hanem igazán eltaszítják magukról a hímet.[1] Pontosan az ellenkezőjét teszik annak, amit Augustus lánya tett: nem vesznek fel többé utast, amikor a hajónak már megvan a rakománya. De még amikor szabadok is, a megadás pillanatai rövidek és hamar elmúlnak. Az ösztön hajtja őket, s az ösztön állítja is meg őket. Vajon mivel lehetne pótolni ezt a negatív ösztönt a nőknél, ha megfosztanánk őket a szemérmességtől? Megvárni, amíg nem törődnek többé a férfiakkal, annyi lenne, mint megvárni, hogy a férfiak semmirevalók legyenek.

A legfőbb Lény mindenben ki akarta tüntetni az emberi fajtát, amikor korlátlan hajlamokat adott az embernek, s ezzel együtt megadta neki a törvényt is, mely hajlamait szabályozza, hogy szabad legyen, s hogy önmagának parancsoljon. Amidőn mértéktelen szenvedélyeknek szolgáltatta ki az embert, hozzácsatolta ezekhez a szenvedélyekhez a kormányzó észt. Amidőn a nőt kiszolgáltatta határtalan vágyainak, hozzáfűzte ezekhez a vágyakhoz a fékező szemérmességet. Ráadásul aztán azonnal jutalmazza

[1] Megjegyeztem már, hogy a színlelésből és kötekedésből történő visszautasítás csaknem minden nősténynek közös vonása, még az állatok világában is, még akkor is, mikor a leginkább hajlandók megadni magukat. Aki tagadja ezt, az sohasem figyelte meg fortélyaikat.

is azt, aki jól használja képességeit, tudniillik az élvezetet, mely a tisztességes dolgok nyomán támad bennünk, ha ezek szerint szabályozzuk tetteinket. Úgy vélem, mindez felér az állati ösztönnel.

Akár osztozik tehát a nő a férfiú vágyaiban, akár nem, akár ki akarja elégíteni, akár nem, mindig visszautasítja és védekezik ellene, de nem mindig ugyanazzal az erővel, következésképpen nem ugyanazzal a sikerrel. Ahhoz, hogy a támadó győzedelmeskedjék, a megtámadott félnek meg kell ezt engednie, vagy parancsolnia kell. Hiszen annyi ügyes eszköze van neki ahhoz, hogy kényszerítse a támadót erejének használatára! Az összes cselekedetek közül a legszabadabb és a legszelídebb kizárja a valóságos erőszakot, mert a természet és az ésszerűség ellenáll ilyesminek. A természet azzal, hogy ellátta a gyengébbiket ugyanannyi erővel, mint amennyi az ellenálláshoz kell neki, amidőn ellenállni akar, a józan ész pedig azzal, hogy a valóságos erőszak nemcsak a legbrutálisabb cselekedet, hanem a leginkább ellenkezik a maga céljával is, akár azért, mert a férfi hadat üzen ilyen módon a maga élettársának, és felhatalmazza arra, hogy védje személyét és szabadságát még a támadó élete árán is, akár pedig azért, mert egyedül a nő bírája annak az állapotnak, amelyben éppen van, és a gyermeknek nem lenne atyja, ha minden férfi bitorolhatná az apa jogait.

Ez tehát egy harmadik következmény, amely a nemek alkatából ered, s amely abban áll, hogy látszólag az erősebb az úr, holott a valóságban a gyengébbtől függ. Ez pedig nem a léha lovagiasságból ered, sem pedig az oltalmazó ember gőgös nagylelkűségéből, hanem a természet változatlan törvényéből, amely a nő számára megkönnyíti a vágy felkeltését nagyobb mértékben, mint amennyire a férfinak lehetővé teszi a kielégítését. Függővé teszi ezt, ha tetszik neki, ha nem, a másik fél jóindulatától, és arra kényszeríti őt, hogy a maga részéről is igyekezzék tetszeni a nőnek, hogy elnyerhesse a nő beleegyezését ahhoz, hogy ő lehessen az erősebbik fél. Innen van az, hogy a férfi győzelmében éppen az a legédesebb, hogy kételkedik abban, vajon a gyengeség enged-e az erőnek, vagy hogy az akarat adja-e meg magát. A nőnek ravasz fogása pedig abból áll, hogy eziránt mindig is kétségben hagyja a férfit. A nők észjárása ebben a tekintetben tökéletesen megfelel alkatuknak. Egyáltalán nem pirulnak gyöngeségük miatt, sőt dicsőségüket lelik benne. Gyengéd izmaikban nincs ellenálló erő. Úgy tesznek, mintha a legkisebb terhet sem bírnák felemelni, s mintha szégyellnék, ha erősek volnának. Miért van ez így? Nemcsak azért, hogy törékenynek lássanak, hanem ennél sokkal ügyesebb óvatosságból is. Már jó előre gondoskodnak mentségekről, és megszerzik a jogot, hogy szükség esetén gyengék lehessenek.

A felvilágosodás, melyet bűneink jóvoltából szereztünk, haladásában nagymértékben megváltoztatta e tekintetben a régi véleményeket. Alig beszélnek már erőszakosságról, mióta alig van már szükség reá, s amióta az

emberek már alig hisznek benne.[2] Az erőszak igen általános vonás volt az ősi görög és zsidó régiségben, mert az erre irányuló felfogás a természet egyszerűségéből adódott, és csak a feslettség okozta tapasztalás tudta ezt gyökerestül kiirtani. Ha manapság ritkábban esik szó erőszakról, ez bizonyára nem onnan van, hogy a férfiak önmegtartóztatóbbak, hanem onnan, hogy kevésbé hiszékenyek, és hogy az a panasz, amely egykor meggyőzte volna az együgyű népeket, manapság csak a gúnyolódók kacaját vonná magára. Így tehát jobban jár az, aki hallgat. Mózes V. könyvében[3] van egy törvény, amely szerint a megbecstelenített leányt csábítójával együtt megbüntették, ha a kihágást a városban követték el. Ám ha a mezőn vagy félreeső helyen történt, akkor csak a férfit büntették meg. *Mert* – így mondja a törvény – *a leány kiáltott, de nem hallotta meg senki.* Ez a jóindulatú magyarázat értésére adta a leányoknak, hogy ne engedjék magukat forgalmas helyen meglelni.

A vélemény e különböző módjának hatása az erkölcsre nyilvánvaló. A modern lovagiasság ennek a terméke. A férfiak, miután rájöttek arra, hogy élvezeteik sokkal inkább függnek a szépnem akaratától, semmint hitték, megszerezték maguknak ezt az akaratot olyan kedveskedésekkel, melyekért bőséges kárpótlást nyertek.

Íme látható, mi módon vezet át bennünket a fizikum észrevétlenül a lélek területére, és hogyan születnek meg a nemek durva egyesüléséből lassanként a szerelem legszelídebb törvényei. A nők uralma nem azért a nők tulajdona, mert a férfiak így akarták, hanem mert a természet akarja így. Az övék volt már, mielőtt az övéknek látszott volna. Ugyanaz a Héraklész, aki azt hitte, hogy erőszakot követett el Theszpiosz ötven lányán, végül mégis arra kényszerült, hogy Omphalé mellett fonjon, és az erős Sámson sem volt olyan erős, mint Delila. Ez az uralom a nők tulajdona, és még akkor sem vonható meg tőlük, ha visszaélnek vele. Ha valaha is elveszíthetnék, akkor már régen elvesztették volna.

A két nem között semmiféle egyenlőség nincsen, ha a nemiséget következményeiben tekintjük. A hím csak bizonyos pillanatokban hím, a nőstény viszont egész életén át nőstény, vagy legalább egész fiatalkorában. Szüntelenül a nemére figyelmezteti minden, és hogy az ezzel járó feladatot jól ellássa, megfelelő alkatra van szüksége. Kíméletre van szüksége terhessége alatt. Pihennie kell a gyermekágy idején. Elpuhult és ülő életmódra van szüksége, hogy gyermekeit szoptathassa. Felnevelésükhöz türelemre, szelídségre, odaadásra és olyan szeretetre van szüksége, mely sem-

---

[2] Életkor és erő tekintetében olyan aránytalanság fordulhat elő, hogy valóságos erőszak is kerekedhet felül. Itt azonban a nemek egymáshoz való viszonyát a természet rendje szerint tárgyaljuk, s ezért mindkét nemet abban a közös kapcsolatban tekintem, amely e viszony alapjául szolgál.

[3] XXII. 23—27.

mitől sem riad vissza. Ő a kapocs a gyermekek és az apa közt, csak ő tudja megszerettetni őket vele, és ő adja meg neki a bizalmat ahhoz, hogy a magáénak nevezze őket. Mennyi gyengédségre és gondoskodásra van szüksége, hogy fenntarthassa a teljes családi egységet! És végül mindez nem erény, hanem természetes hajlam, amely nélkül az emberi nem hamarosan kipusztulna.

A két nem egymás iránti kötelességének szigora nem ugyanaz, és nem is lehet az. Ha a nő panaszkodik ebben a tekintetben az igazságtalan egyenlőtlenségről, melyet a férfi okoz, akkor nincs igaza. Ez az egyenlőtlenség ugyanis nem emberi intézmény, vagy legalábbis nem az előítélet műve, hanem az ésszerűségé. Kettejük közül az, akit a természet megbízott a gyermek ellátásával, felelősséggel tartozik érte a másiknak. Természetesen senkinek sincs megengedve, hogy megszegje szavát, és minden hűtlen férj, aki megfosztja feleségét a nemével együtt járó szigorú kötelességek egyetlen jutalmától, igazságtalan és vad ember. Ám a hűtlen nő még többet tesz, mert felbomlasztja a családot, és széttépi a természet minden kötelékét. Olyan gyermekeket ad a férjének, akik nem az övéi, megcsalja a gyermekeket is, az apát is, hűtlenségét hitszegéssel tetézi. Alig bírom kimondani, mekkora rendellenesség és mennyi bűn származhat ebből. Ha létezik szörnyű állapot a világon, akkor a szerencsétlen apa helyzete az, olyan apáé, aki nem bízhat feleségében, nem meri átadni magát szíve legédesebb érzelmeinek, kételkedik, amidőn megcsókolja gyermekét, vajon nem másnak a gyermekét csókolja-e meg, gyalázatának zálogát, saját gyermekei javainak megrablóját. Mi hát akkor a család, ha nem titkos ellenségek társasága, melyet egy bűnös asszony fegyverez fel, hogy egymásra rontsanak, miközben arra kényszeríti őket, hogy úgy tegyenek, mintha szeretnék egymást?

Nemcsak az fontos tehát, hogy a nő hűséges legyen, hanem hogy a férje is annak tartsa, hozzátartozói is, mindenki. Fontos, hogy szerény legyen, figyelmes, tartózkodó, és hogy megőrizze mások szemében éppúgy, mint a saját lelkiismeretében erényének tanúbizonyságát. Végül, ha fontos, hogy az apa szeresse gyermekeit, akkor ugyancsak fontos, hogy tisztelje anyjukat. Íme az okok, melyek a látszatot is a nő kötelességei közé sorolják, és a becsületet meg a jó hírnevet éppoly elengedhetetlenné teszik ránézve, mint az erkölcsi tisztaságot. Ha a nemek közötti erkölcsi különbséget tekintetbe vesszük, akkor ezekből az elvekből következik a kötelesség és az illem egy új indítóoka, amely különösképpen előírja a nőknek, hogy a leggondosabban őrködjenek magaviseletükön, modorukon és föllépésükön. Ha csak úgy határozatlanul állítjuk, hogy a két nem egyenlő, és hogy kötelességeik is azonosak, akkor üres szólamokba tévedünk, azaz mit sem mondunk addig, amíg a fentiekre választ nem adtunk.

Vajon szilárd módja-e az okoskodásnak, ha ily jól megalapozott általános törvényekre kivételekkel válaszolunk? A nők, mondjátok, nem szülnek

mindig gyermeket. Igaz, de sajátos rendeltetésük abban áll, hogy szüljenek. Hogyan! Azért, mert van a világon vagy száz nagy város, ahol a nők teljes szabadosságban élnek, és kevés gyermeket szülnek, azt állítjátok, hogy a nők helyzetéhez tartozik a kevés gyermek? De vajon mi lenne városaitokból, ha a távoli falvakban, ahol a nők egyszerűbben és nagyobb erkölcsi tisztaságban élnek, nem ütnék helyre a hölgyek meddőségét? Mennyi vidék van, ahol a négy- vagy ötgyermekes asszonyokat nem tartják elég termékenynek![4] Végül talán nem is fontos, hogy ez vagy az a nő kevés gyermeket szüljön. De vajon ettől kevésbé hivatása-e a nőnek az anyaság? És ugye az általános törvényeknek kell a természet és az erkölcs jóvoltából gondoskodniuk erről az állapotról?

Ha olyan nagy időközök lennének az egyes terhességi állapotok között, mint ahogy általában szeretnék, vajon megváltoztatná-e a nő ilyen hirtelen és ily váltakozóan az élete módját veszedelem és kockázat nélkül? Lehetne-e ma dajka és holnap harcos? Tudná-e úgy változtatni vérmérsékletét és hajlamait, mint a kaméleon színeit? A bezárt otthon és a házi gondok homályából át tudna-e hirtelen lépni a szabad levegő okozta viszontagságokba, a háború nehéz munkájába, fáradalmaiba, veszedelmeibe? Tudna-e ma félénk,[5] holnap bátor lenni, ma gyengéd, holnap erőteljes? Ha a Párizsban nevelkedett ifjak is csak nagy üggyel-bajjal bírják a katonáskodást, a nők, akik sohasem szálltak szembe a tűző nappal, és akik alig tudnak menetelni, elbírnák-e ezt ötvenévi elpuhult élet után? Vajon ráadják-e magukat erre a durva mesterségre abban az életkorban, amidőn a férfiak már felhagynak vele?

Vannak országok, ahol a nők úgyszólván fájdalommentesen szülnek, és csaknem gond nélkül táplálják gyermekeiket. Megengedem, hogy így van. Ugyanezekben az országokban azonban a férfiak minden időben félmeztelenül járkálnak, leterítik a fenevadakat, úgy hordják vállukon a csónakot, mint a katona a bornyút, hét-nyolcszáz mérföldnyire járnak vadászni, a csupasz földön alusznak, szabad ég alatt, hihetetlen fájdalmakat bírnak ki, és napokon át el tudnak lenni ételnül. Amidőn a nők tagbaszakadtakká válnak, a férfiak még erősebbekké lesznek, ám ha a férfiak elpuhulnak, a nők még jobban elpuhulnak. Ha mindkét részről egyaránt változnak a határok, a különbség azért ugyanaz marad.

---

[4] E nélkül a faj szükségképpen kipusztulna. Ahhoz, hogy fennmaradhasson, mindent összevéve arra van szükség, hogy minden nő átlag négy gyermeket szüljön. A született gyermekeknek ugyanis közel a fele meghal, mielőtt a maga részéről is gyermeknek adhatna életet. Márpedig kettőnek életben kell maradnia ahhoz, hogy egy apa, illetve egy anya váljon belőlük. Nézzetek csak körül, vajon a városok képesek-e ilyen népesedésre.

[5] A nők félénksége ugyancsak a természettől származó ösztön azzal a kettős kockázattal szemben, melynek terhességük alatt ki vannak téve.

Platón az *Államról* szóló munkájában ugyanazokat a testgyakorlatokat írja elő a nőknél, mint a férfiaknál. Meghiszem azt. Miután kizárta kormányzatából a különálló családokat, és nem tudta, mit csináljon a nőkkel, kénytelen volt férfiakat csinálni belőlük. Ez a derék lángelme mindent kiszámított, mindent előre látott. Még olyan ellenvetéssel is szembenézett, amilyet talán senkinek sem jutott volna eszébe megtenni. Amilyet azonban tettek neki, arra rossz feleletet adott. Nem a nőknek arra az úgynevezett közösségére gondolok, melyet oly gyakran szoktak szemére vetni, hogy e gyakoriságból kiviláglik: az illetők sohasem olvasták művét. A polgároknak arra az együttélésére gondolok, amely mindenütt egybevetíti a két nemet ugyanazon foglalkozások terén, ugyanazokban a munkákban, és elkerülhetetlenül a legelviselhetetlenebb visszaéléseket hozza létre. A természet legszelídebb érzéseinek arra a felfogására gondolok, melyeket Platón feláldoz egy mérsékelt érzés érdekében, holott ez az érzés csak az előbbiek jóvoltából maradhat fenn. Mintha nem kellene a természetből kiindulni akkor is, amikor megegyezésen alapuló kapcsolatokat hozunk létre! Mintha a hozzánk tartozók iránti szeretet nem volna alapelve annak a szeretetnek, mellyel az államnak tartozunk! Mintha a szívünk nem a kis haza, azaz a család által kapcsolódnék a hazához! Mintha nem a jó fiúból, a jó férjből, a jó apából jönne létre a jó honpolgár!

Ha már egyszer kimutattuk, hogy a férfiak és a nők nem is lehetnek azonos alkatúak, azonos jelleműek és vérmérsékletűek, következik ebből, hogy neveltetésüknek sem szabad azonosnak lennie. A természet útmutatásait kell követniük, egybehangzóan kell cselekedniük, de mégsem szabad ugyanazt végezniük. Munkájuk célja közös, de a munka különböző, következésképpen hajlamaik is, melyek irányítják őket, különbözőek. Miután megkíséreltük kialakítani a természetes embert, nehogy tökéletlenül hagyjuk félbe munkánkat, meg kell vizsgálnunk, milyen módon kell kialakulnia a nőnek, aki e férfiúnak megfelel.

Ha azt akarjátok, hogy mindig jó vezetőtök legyen, kövessétek mindenben a természet útmutatásait! Mindazt, ami a nemet jellemzi, a természet alkotásaként kell tisztelni. Szüntelenül ezt mondogatjátok: a nőknek ilyen meg olyan hibáik vannak, melyek mibennünk nincsenek meg. Félrevezet azonban gőgötök, mert bennetek ezek hibák volnának, őbennük azonban nemes tulajdonságok. Minden kevésbé jól menne, ha nem volnának meg bennük. Akadályozzátok meg ezeknek az úgynevezett fogyatékosságoknak az elfajulását, de óvakodjatok kiirtásuktól!

A nők meg váltig azon sopánkodnak, hogy mi egyenesen hiú és kacér lényekké neveljük őket, szüntelenül mulattatjuk őket gyermekded dolgokkal, hogy könnyebben uralkodhassunk fölöttük. Miránk hárítják a fogyatékosságokat, melyeket a szemükre vetünk. Micsoda bolondság! Vajon mióta foglalkoznak a férfiak a leányok nevelésével? Ki akadályozza az anyákat abban, hogy tetszésük szerint neveljék őket? A leányok számára

nincsenek kollégiumok! De nagy szerencsétlenség! Adná az Isten, hogy a fiúk számára se legyenek! Józanabbul és tisztességesebben nevelnék őket. Kényszeríti valaki leányaitokat, hogy haszontalanságokra pazarolják idejüket? Vajon akaratuk ellenére késztetik-e őket arra, hogy életük java részét az öltözőasztal előtt töltsék, mint ti? Akadályoz-e titeket valaki abban, hogy kedvetek szerint oktassátok vagy oktattassátok őket? Vajon a mi hibánk-e, ha tetszenek nekünk, amikor szépek, ha finomkodásaik elcsavarják a fejünket, ha az a művészet, melyet titőletek tanulnak, vonz bennünket, és jólesik nekünk, ha ízléses ruhában szeretjük látni őket, és ha hagyjuk őket kedvükre köszörülni azokat a fegyvereket, melyekkel leigáznak bennünket? Nosza! Próbáljátok úgy nevelni őket, mint a férfiakat, a férfiak szívesen belenyugszanak. Minél jobban szándékoznak hasonlítani a férfiakhoz, annál kevésbé fognak uralkodni rajtuk, és akkor csakugyan a férfiak lesznek az urak.

A két nem valamennyi képessége nem oszlik meg egyenlően közöttük. Egészében véve azonban kiegészítik egymást. A nő többet ér mint nő, és kevesebbet mint férfi. Mindenütt, ahol érvényesíti jogait, előnyben van. Mindenütt, ahol a mi jogainkat akarja bitorolni, alattunk marad. Erre az általános igazságra csak kivételekkel lehet válaszolni. Ez a szépnem lovagias párthíveinek állandó érvelési módja.

Ápolni a nőkben a férfias tulajdonságokat és elhanyagolni a sajátos női vonásokat annyi, mint egyenesen a nők ártalmára dolgozni. A ravasz nők ezt nagyon is jól látják. Nem hagyják rászedni magukat. Igyekeznek bitorolni a mi előnyeinket, de a maguk előnyeivel sem hagynak fel. Megesik azonban ilyenkor, hogy nem tudják összebékíteni az egyiket a másikkal, hiszen ezek összeférhetetlenek, s így olyasmit művelnek, ami meghaladja erejüket anélkül, hogy velünk egy színvonalra kerülnének, és elvesztik saját értékük felét. Higgy nekem, józanul mérlegelő anya, és ne csinálj leányodból társaságbeli férfiút mintegy a természet cáfolatául! Csinálj csak belőle tisztességes nőt, és biztos lehetsz benne, hogy többet fog érni önmagának és minekünk!

Vajon az következik-e ebből, hogy a leányt tudatlanságban kell nevelni, és hogy pusztán a háztartás ellátására kell szorítani? Vajon a férfiú szolgálójává tegye-e élettársát? Vajon megfossza-e magát a nő oldalán a társaság legnagyobb varázsától? Vajon megakadályozza-e abban, hogy semmit ne érezzen és semmit ne ismerjen avégből, hogy még inkább a szolgájává tegye? Vajon valóságos automatát csináljon-e belőle? Kétségkívül nem. A természet nem így írta elő, hiszen oly kellemes és oly finom elmével látta el a nőt. Ellenkezőleg. A természet azt akarja, hogy a nők gondolkozzanak, ítéljenek, szeressenek, ismeretekre tegyenek szert, ápolják szellemüket éppúgy, mint külsejüket. Ezeket a fegyvereket adja nekik kárpótlásul az erő helyett, melynek híjával vannak, s mellyel a mi erőnket

kell irányítaniuk. Sok dolgot kell megtanulniuk, de csupán olyan dolgokat, melyeket illik tudniuk.

Akár a nem különleges rendeltetését veszem tekintetbe, akár hajlamait figyelem, akár kötelességeit veszem számításba, minden egyaránt megmutatja azt a nevelési formát, amely nekik való. A férfit és a nőt egymásnak teremtették, kölcsönös függésük azonban nem egyenlő: a férfiakat vágyaik a nőktől teszik függővé. A nők viszont a férfiaktól függnek nemcsak vágyaik, hanem szükségleteik miatt. Mi hamarabb tudnánk meglenni nélkülük, mint ők minélkülünk. Hogy meglegyen nekik, amire szükségük van, s hogy a hozzájuk illő állapot biztosítva legyen, az kell, hogy ezt mi adjuk meg nekik, hogy akarjuk nekik adni, és hogy méltóknak tartsuk őket erre. Ők a mi érzéseinktől függnek, attól az értéktől, melyet érdemüknek, s a fontosságtól, melyet bájaiknak és erényeiknek tulajdonítunk. Még a természet törvénye értelmében is a nő ki van szolgáltatva a férfiú ítéletének, nemcsak önmagát, hanem gyermekeit illetően. Nem elég tiszteletre méltónak lennie, az is kell, hogy tiszteljék. Nem elég, ha szép, tetszenie is kell. Nem elég, ha okos, az is kell, hogy okosnak ismerjék el. A nő becsülete nemcsak magatartásában rejlik, hanem jó hírnevében is, és lehetetlen dolog, hogy aki belenyugszik abba, hogy becstelennek tartsák, valaha is becsületes legyen. A férfi viszont, amikor jót tesz, csak önmagától függ, és szembeszállhat a közvéleménnyel. A nő azonban, ha jót tesz, feladatának csak egyik felét teljesítette, mert nemcsak az a fontos neki, hogy micsoda ő valójában, hanem az is, hogy mit tartanak felőle. Következik ebből, hogy a nőre vonatkozó nevelés rendszere ebben a tekintetben ellenkező kell, hogy legyen a mi nevelésünkkel. A közvélemény az erény sírja a férfiak között, az erény trónusa a nők között.

Az anyák jó alkatától függ mindenekelőtt a gyermekeké. A nők gondozásától függ a férfiak korai nevelése, a nőktől függenek ezenkívül erkölcseik, szenvedélyeik, hajlamaik, kedvteléseik, sőt egész boldogságuk. Így tehát a nők egész nevelésének a férfiakhoz kell igazodnia. Nekik tetszeni, hasznukra lenni, megszerettetni magukat és tiszteletüket kivívni, ifjúkorukban nevelni őket, felnőttkorukban gondozni, tanácsot adni nekik, vigasztalni őket, kellemessé és édessé tenni az életüket, ez a nők kötelessége minden időben, és erre kell őket megtanítani gyermekkoruktól fogva. Amíg nem térünk vissza ehhez az alapelvhez, eltávolodunk a céltól, és mindazok az elvek, melyekben részesítjük őket, mit sem használnak sem az ő, sem a mi boldogságunk szempontjából.

Noha azonban minden nő tetszeni kíván a férfiaknak, és kell is, hogy ilyen szándéka legyen, azért van különbség a közt, hogy érdemes embernek, valóban szeretetre méltó embernek akar tetszeni, vagy pedig azoknak a kis ficsúroknak, akik gyalázatára vannak nemüknek és annak, akit utánoznak. Sem a természet, sem az ész nem viheti rá a nőt arra, hogy azt sze-

resse a férfiúban, ami őhozzá hasonlít, és még kevésbé kell neki átvennie a férfiak modorát, hogy megszerettesse magát.

Abban a pillanatban tehát, amikor félredobiák a nemükhöz illő szerény és nyugodt hangnemet, és átveszik ezeknek a szeleburdiaknak a modorát, akkor ahelyett, hogy hivatásukat követnék, lemondanak róla. Önmaguk fosztják meg magukat azoktól a jogoktól, melyeket hiedelmük szerint bitorolnak. Ha mások volnánk, mondják a nők, nem tetszenénk a férfiaknak. Hazudnak. Bolond kell, hogy legyen az a nő, aki bolondokat akar szeretni. A vágy, magához vonzani azokat, felfedi annak az ízlését, aki ennek a vágynak engedi át magát. Ha nem lennének léha férfiak, a nők maguk igyekeznének léha férfiakat csinálni. A férfiak léhasága sokkal inkább a nők műve, mint amennyire a nők léhasága a férfiak műve. Az a nő, aki az igaz férfiakat szereti, és ezeknek akar tetszeni, céljának megfelelő eszközökhöz folyamodik. A nő társadalmi helyzeténél fogva kacér, kacérsága azonban céljai szerint változtatja formáját és tárgyait. Idomítsuk hozzá ezeket a célokat a természet céljaihoz, s akkor a nő megkapja majd azt a nevelést, amely neki való.

A kislányok csaknem születésüktől fogva szeretik a piperét. Nem érik be azzal, hogy csinosak, azt akarják, hogy csinosnak is találják őket. Apró kis mozdulataikon meglátszik, hogy már ilyen gondolatok foglalkoztatják őket. Még alig képesek megérteni, amit mondanak nekik, s máris irányítást kívánnak: arról beszéljenek nekik, hogy mit fognak róluk gondolni. Ám ha a kisfiú alá is ugyanilyen meggondolatlanul lovat adnak, reájuk nincs ugyanekkora hatással. Föltéve, hogy függetlenek lehetnek, és hogy kedvtelésben lehet részük, nem sokat törődnek vele, akármit is gondolhatnak róluk. Csak hosszú idő múltán és nagy fáradsággal lehet őket ugyanannak a törvénynek alávetni.

Bárhonnan is kapják a leányok ezt az első leckét, nagyon jó lecke. Miután a test úgyszólván előbb születik meg, mint a lélek, a test művelését kell mindenekelőtt elvégezni. Ez a rend mindkét nem számára azonos. De a két művelés célja különböző. Az egyikben ez a cél az erők kifejlesztése, a másikban a bájos vonásoké. Nem mintha e tulajdonságoknak kizárólagosnak kellene lenniük mindenik nemben, csupán a sorrendjük fordított. A nőknek elegendő erejüknek kell lenni mindarra, amit bájos módon cselekszenek. A férfiaknak viszont elég ügyességgel kell rendelkezniük, hogy mindazt megtegyék, amit könnyűszerrel tesznek.

A nők túlságos elpuhultságával kezdődik a férfiaké is. A nők ne legyenek erősek, mint a férfiak, hanem a férfiakért legyenek erősek. azaz, hogy azok a férfiak, akiknek majd életet adnak, ugyancsak erősek legyenek. Ebben a tekintetben a zárdák, ahol a bennlakók durva táplálékot kapnak, viszont sokat mozognak, futkosnak, játszadoznak a szabadban és a kertben, előnyben részesítendők a szülői házzal szemben, ahol a finoman táplált, szüntelenül dédelgetett és kényeztetett lány mindig anyja szeme

előtt üldögél, jól zárt szobában, nem mer felkelni, sem járni, sem beszélni, még lélegzeni sem, s egy percnyi szabad ideje sincs a játékra, az ugrálásra, a futkosásra, a kiáltozásra, az életkora szempontjából természetes virgoncságra. Amiben része van, az mindig csak veszedelmes elnéző magatartás vagy rosszul értelmezett szigorúság, soha semmi sem történik ésszerűen. Így teszik tönkre az ifjúság testét és szívét.

A spártai leányok éppúgy gyakorolják magukat a katonai játékokban, mint a fiúk. Nem azért, hogy hadakozzanak, hanem hogy egyszer majd a fáradalmak elviselésére alkalmas gyermekeket szüljenek. Én ezt egyáltalán nem helyeslem, mert ahhoz, hogy az anyák katonákat adjanak az államnak, nincs szükség arra, hogy maguk is viseljék a muskétát, és hogy porosz módra gyakorlatozzanak. Úgy vélem azonban, hogy nagyjából a görög nevelés ebben a tekintetben igen ésszerű volt. A leányok gyakran jelentek meg nyilvánosan, nem a fiúk közé elegyedve, hanem külön gyülekeztek. Úgyszólván alig volt ünnep, alig volt áldozat vagy szertartás, ahol ne lehetett volna látni a legelőkelőbb polgárok leányainak csapatait virágkoszorúkkal, himnuszokat énekelve, kartáncokat lejtve, kosarakat, vázákat és áldozati adományokat hordozva, miközben a görögök elfajult érzékeinek elbűvölő látványt nyújtottak, amely alkalmas volt arra, hogy ellensúlyozza illetlen tornamutatványaik rossz hatását. Bármilyen hatást tett is ez a szokás a férfiak szívére, mindenképpen kitűnő volt arra, hogy erősítse a női nem alkatát ifjúkorban kellemes, mérsékelt és egészséges gyakorlatokkal. Jó volt ez arra, hogy élesítse és formálja ízlésüket a folytonos tetszeni vágyással anélkül, hogy erkölcseiket veszélyeztette volna.

Mihelyt ezek a fiatal lányok férjhez mentek, nem lehetett őket többé a nyilvánosság előtt látni. Bezárkóztak házaikba, és minden gondoskodásukat háztartásukra és családjukra korlátozták. Ez az az életmód, melyet a természet és a józan ész ír elő a női nemnek. Így történt aztán, hogy ezektől az anyáktól születtek a földkerekség legegészségesebb, legerőteljesebb, legjobban formált férfiai. Egynémely görög sziget rossz hírneve ellenére is bizonyos, hogy a világ valamennyi népe közül, még a rómaikkal sem téve kivételt, egyetlenegyet sem sorolhatunk fel, ahol a nők okosabbak és egyben szeretetre méltóbbak lettek volna, és jobban párosították volna a jó erkölcsöt a szépséggel, mint ahogy ezt az ókori Görögországban tapasztaljuk.

Köztudomású, hogy öltözetük könnyedsége, amely egyáltalán nem feszélyezte testüket, sokban hozzájárult, hogy mind a két nemnek megadja azokat a szép arányokat, melyeket szobraikon látunk. Még ma is példaképül szolgálnak ezek a művészetnek, mióta az eltorzított természet nálunk nem szolgáltat többé ilyen példaképeket. Mindama barbár bilincsek közül, a tengernyi sok kötelék közül, melyek tagjainkat mindenfelől összepréselik, náluk nem volt egy sem található. Az ő asszonyaik nem ismerték a halcsont fűzőt, melyekkel a mi asszonyaink inkább eltorzítják alakju-

kat, mintsem kiemelik karcsúságukat. Nem tudom elképzelni, hogy ez a visszaélés, melyet Angliában hihetetlen mértékre fokoztak, ne vezetne végeredményben az emberi faj elkorcsosodására. Sőt azt állítom, hogy a bájnak az a célja, melyet így akarnak elérni, rossz ízlésre vall. Nem kellemes dolog olyan nőt látni, akit mintegy kétfelé vágtak, mint holmi darazsat. Sérti ez a szemet, és kínosan hat a képzeletre. A derék karcsúságának, mint a nő egész testének, megvannak a maga arányai, a maga mértéke, amelyen ha túlhaladunk, fogyatékosnak találjuk. Ez a fogyatékosság még a meztelen testen is sértené a szemet. Még kevésbé lehet tehát szép a ruha alatt!

Nem merek végére járni azoknak az okoknak, amelyeknél fogva a nők oly makacsul ragaszkodnak ahhoz, hogy páncélt öltsenek magukra. Elismerem, hogy egy lecsüngő kebel, egy kerekedő has stb., mindez joggal visszatetszhet egy húszéves hölgy esetében, de egy harmincévesnél már nem sérti a szemet, mivel pedig, akár tetszik, akár nem, minden időben olyannak kell lennünk, ami a természetnek tetszik, és mivel a férfi szeme ebben sohasem csalatkozik, ezek a fogyatékosságok minden életkorban kevésbé visszatetszőek, mint egy negyvenéves kislány ostoba finomkodása.

Mindaz, ami a természetet feszélyezi, és kényszert alkalmaz reá, rossz ízlésre vall. Ugyanez áll a test öltözékeire éppen úgy, mint a szellem díszeire. Az élet, az egészség, az ész, a jólét: előbbre való mindennél. Báj azonban nincsen fesztelenség nélkül, a finomság nem jelent lankadtságot, és ahhoz, hogy megnyerjük valakinek a tetszését, nem kell egészségtelennek lennünk. Amikor szenvedünk, részvétet keltünk magunk iránt. A tetszés és a vágy azonban magát a friss egészséget keresi.

A két nemhez tartozó gyermekeknek sok közös szórakozása van, és ennek úgy is kell lennie. Hát nem így van-e felnőttkorukban is? Vannak azonban külön kedvteléseik, melyek megkülönböztetik őket egymástól. A fiúgyermekek a mozgást és a zajt hajszolják. Dob, búgócsiga, kis szekér kell nekik. A leányok azonban jobban szeretik azokat a dolgokat, amelyek szemrevalók, és díszítésül szolgálnak. Tükrök, csecsebecsék, ruhadarabkák és legkivált babák kellenek nekik. A baba a sajátos szórakozása ennek a nemnek. Így egészen nyilvánvalóan és határozottan megmutatkozik hajlamuk, hogy mire vannak rendelve. A tetszés művészetének kézzelfogható része a cicomában van. A gyermekek ebből a művészetből csak ezt tudják ápolni.

Nézzetek meg egy leányt, amint napját babájával tölti! Minduntalan váltogatja öltözetét, százszor és százszor öltözteti, vetkőzteti, szüntelenül újabb és újabb kombinációkat keres ahhoz, hogy feldíszítse. Hogy ezt jól eltalálja-e vagy nem, egyre megy. Ujjaiban nincs még elég ügyesség, ízlése nem alakult ki, ám a hajlama már kiütközik. Ebben az örökös foglalatosságban telik az idő, s ő még csak észre sem veszi. Múlnak az órák, de ő mit sem tud erről, még az étkezés pillanatáról is megfeled-

kezik, mert éhesebb a piperére, mint a táplálékra. Igen ám – mondjátok majd nekem –, a babáját ékesíti, és nem a saját személyét. Kétségkívül igaz, hogy ő a babáját látja és nem önmagát, önmaga számára nem tud semmit sem csinálni, mert még nem fejlődött ki, nincs sem tehetsége, sem ereje, még semmi sem ő, mert teljesen elmerül játékbabájában, abba veti minden tetszeni vágyását. Nem fog ez azonban örökké tartani, sőt már várja a pillanatot, amikor önmaga lesz a maga játékbabája.

Ez tehát egy elég határozott első hajlam. Csak követni és szabályozni kell. Bizonyos, hogy a kicsike teljes szívével szeretné, ha fel tudná ékesíteni a babáját. Karcsokrokat, fejkendőt, fodrokat és csipkéket szeretne csinálni neki. Mindebben azonban oly durván szokták őt mások kényekedve alá rendelni, hogy sokkal kényelmesebb volna neki, ha mindent a maga iparkodásának köszönhetne. Ekkor válik nyilvánvalóvá, hogy mi az értelme az első leckéknek, melyekben részesül. Nem feladatok elé kell állítani őt, hanem szívességet kell tenni neki. Mert hát úgy is van: úgyszólván minden kislány utálattal tanul meg olvasni és írni, de a tűvel való bánást mindig szívesen tanulja. Már jó előre azt képzeli, hogy felnőtt, és örömmel gondol rá, hogy ez a képessége egyszer majd arra szolgál, hogy önmagát ékesítse.

Ezt az első megnyíló utat könnyű követni. A varrás, a hímzés, a csipkekészítés magától megy. A lakásdíszítő hímzés már nincs annyira ínyükre. A bútorok túlságosan távol vannak tőlük, nem kapcsolódnak személyükhöz, más képzetekkel vannak kapcsolatban. A díszítő hímzés az asszonyok szórakozása. A lányoknak sohasem telik benne túl nagy örömük.

Ez az önkéntes haladás könnyen kiterjeszthető a rajzolásra is, mert ez a művészet kapcsolatban áll az ízléses öltözködés művészetével. Én azonban jobbnak látom, ha nem foglalkoztatjuk a gyermeket tájképfestéssel, még kevésbé alakok rajzolásával. Elegendő őneki, ha leveleket, gyümölcsöket, virágokat, drapériákat rajzol, vagyis csupa olyan dolgot, ami a ruhadaraboknak elegáns körvonalat ad, és ha nem találunk kedvére való hímzésmintákat, akkor csináljon ő maga ilyent. Általában véve, ha a férfiaknak is fontos, hogy tanulmányaikat hasznos ismeretekre korlátozzák, ugyanez még fontosabb a nőknél, mert a nő élete, bár kevésbé munkás, nagyobb szorgalmat és gondosságot kíván, s ezt az életet gyakrabban szakítják meg különböző tennivalókkal. Mindez nem engedi meg nekik, hogy valamely tehetségüknek szenteljék magukat, a maguk választása alapján, kötelességeik rovására.

Bármit mondjanak is a gúnyolódók, a józan ész egyformán megvan mind a két nemben. A leányok általában tanulékonyabbak, mint a fiú gyermekek, és több tekintélyt kell használni velük szemben, mint ahogy ezt mindjárt el fogom mondani. Nem következik azonban ebből, hogy bármit is követelhetünk tőlük, aminek ne látnák a hasznát. Az anyák

művészete éppen abban áll, hogy ezt a hasznot mindenben megmutassák, amit előírnak nekik. Megkönnyíti ezt a dolgot az a tény, hogy a leányok intelligenciája korábban fejlődik ki, mint a fiúké. Ez a szabály tiltja a leányoknak, éppúgy mint a fiúknak, nemcsak az összes haszna-vehetetlen tanulmányokat, melyek semmi jóra sem vezetnek, és még a többi emberek szemében sem teszik megnyerőbbé azokat, akik elvégezték, hanem tiltja azokat a tanulmányokat is, melyeknek hasznos volta nem az ő korukhoz illik, és melyekben a gyermek nem láthatja előre a későbbi életkorra való hasznosságot. Ha nem akarom, hogy sürgessünk egy fiút, hogy olvasni tanuljon, akkor még kevésbé akarom, hogy a lányokat kényszerítsük erre, mielőtt jól tudnánk éreztetni velük, hogy mire való az olvasás. Márpedig abban a módban, ahogy általában szokták magyarázni nekik ezt a hasznosságot, az emberek inkább a maguk esze járása szerint teszik, mint az övék szerint. Különben is mi szükség van arra, hogy egy lány ilyen korán tudjon olvasni és írni? Ilyen korán kell neki háztartást vezetnie? Kevesen vannak, akik ne használnák inkább rosszra, mint jóra ezt a végzetes tudományt, és sokkal kíváncsibb minden leány, semhogy meg ne tanulna olvasni kényszerítés nélkül, ha már ideje és alkalma lesz rá. Talán mindenekelőtt számolni kellene megtanulniuk a leányoknak. Hiszen semmi sem nyújt kézzelfoghatóbb hasznot minden időben, nem kíván hosszasabb gyakorlatot, és nem ad annyi alkalmat a tévedésre, mint a számolás. Ha a kislány csak egy számtani művelet segítségével kapná meg az uzsonnájához szükséges cseresznyét, biztosítok mindenkit róla, hogy hamarosan megtanulna számolni.

Ismerek egy fiatal leányt, aki hamarabb tanult meg írni, mint olvasni, s aki előbb tűvel kezdett írni, csak azután tollal. Az összes betűk közül eleinte csak az O betűt akarta írkálni. Folyton nagy és kis O-kat firkált, mindenféle alakú O-kat, az egyik O-t beleírta a másikba, és mindig fordítva rajzolta. Szerencsétlenségére egy napon, amidőn ezzel a hasznos tanulással foglalkozott, megpillantotta magát egy tükörben. Úgy találta, hogy feszes tartása nem áll neki jól, s mint egy második Minerva, eldobta a tollat, és nem akart többé O-kat csinálni. A fivére sem szeretett jobban írni, mint ő. Neki azonban a kényszer volt terhére, nem pedig az, hogy nem áll jól neki az írás. Más fogáshoz folyamodtak, hogy visszatérítsék őket az íráshoz. A kisleány kényes és hiú volt, nem akarta, hogy fehérneműjét a nővérei is használják. Előzőleg megjelölték a fehérneműjét, most azonban nem akarták megjelölni többé, s így neki magának kellett ezt megtennie. A további haladás ezek után már elképzelhető.

Igazoljátok mindig a gondoskodást, melyre leányaitokat rászorítjátok, de mindig szorítsátok is rá erre! A tétlenség és a tanulékonyság hiánya rájuk nézve a legveszedelmesebb hiba, és ezeket a legnehezebb levetkőzni, ha egyszer már elsajátították. A leányoknak ébereknek és dolgosaknak kell lenniük, de ez még nem minden. Idejekorán kell hozzászokniuk az

akadályokhoz. Ez a baj, ha egyáltalán baj rájuk nézve, elválaszthatatlan a nemüktől. Sohasem szabadulhatnak meg tőle anélkül, hogy még kegyetlenebb bajoknak ne lennének kitéve. Egész életükön keresztül a legállandóbb és a legszigorúbb fegyelemnek lesznek kitéve: az illem fegyelmének. Kezdettől fogva hozzá kell szoktatni őket a kényszerhez, hogy soha ne essék nehezükre. Fékezniük kell szeszélyeiket, hogy alá lehessen vetni őket mások akaratának. Ha mindig dolgozni akarnának, néha kényszeriteni kellene őket, hogy ne csináljanak semmit. A szórakozás, a léhaság, az állhatatlanság olyan fogyatékosságok, melyek könnyen keletkeznek, ha első hajlamaik elfajulnak, és ha ők mindig engednek nekik. E visszaélés megelőzésére tanitsátok meg őket mindenekelőtt arra, hogy le tudják győzni önmagukat. A mi esztelen intézményeink közepette a tisztességes asszony élete örökös küzdelem önmaga ellen. Méltányos, hogy a női nem osztozzék velünk azoknak a bajoknak eltűrésében, melyeket ő okozott nekünk.

Tegyetek róla, hogy a leányok ne unatkozzanak foglalatosságaikban, és hogy szórakozásaik ne váljanak szenvedélyükké, mint ahogy ez meg szokott mindig történni a közönséges nevelésben, amelyben – mint Fénelon mondja – az egyik oldalon csoportosítanak minden unalmat, a másikon minden kedvtelést. E két baj közül az első, ha szem előtt tartjuk az alábbi szabályokat, csak akkor áll elő, ha környezetük emberei a leányok kedve ellenére vannak. Az a kislány, aki szereti az anyját vagy a dajkáját, egész nap az ő társaságukban fog dolgozni anélkül, hogy unatkoznék. Már maga a csevegés is kárpótolni fogja a kényszerért. Ám ha az a nő, aki neveli, elviselhetetlen reá nézve, egyaránt utálni fogja mindazt, amit szeme láttára csinál. Igen nehéz dolog, hogy az olyan lányok, akik nem érzik jobban magukat anyjukkal, mint bárki mással a világon, jóra fordíthassák csak egy napjukat is. Ám ahhoz, hogy megítélhessük igazi érzéseiket, tanulmányozni kell őket, nem pedig bízni abban, amit mondanak, mert hízelgők, képmutatók, s a színlelést már idejekorán megtanulják. Még kevésbé kell nekik előírni, hogy szeressék anyjukat. A szeretet nem a kötelességből ered, és a kényszer ezen a téren mit sem használ. A ragaszkodás, a gondoskodás, maga a megszokás megszeretteti az anyát leányával, hacsak nem tesz olyasmit, ami gyűlöletét vonhatja magára. Maga a fegyelem is, mely alatt az anya leányát tartja, ha jól alkalmazzák, nemhogy gyöngítené ezt a ragaszkodást, hanem csak fokozza. A függés ugyanis természetes állapota a nőnek. S így a leányok úgy érzik, hogy engedelmességre teremtették őket.

Ugyanabból az okból, amiért kevés a szabadságuk, és kevés is kell, hogy legyen, mértéktelenre fokozzák azt a szabadságot, melyet meghagynak nekik. Mindenben szélsőségesek, s így még nagyobb elragadtatással vetik magukat játékaikra, mint a fiúgyermekek. Ez az a második baj, melyről az imént szólottam. A buzgóságot mérsékelni kell, mert több sa-

játságos női hibának az oka, mint pl. a szeszélyességnek és annak az előszeretetnek, mellyel a nő ma lelkesedik olyan dologért, melyre holnap már rá sem néz. Hajlamai állhatatlansága éppoly végzetes ránézve, mint túlzásai, és mindkettő ugyanabból a forrásból fakad. Ne raboljátok el tőle a vidámságot, a nevetést, a zajongást, a bohó játékokat! Ne engedjétek azonban, hogy megundorodjék az egyiktől csak azért, hogy a másik után futhasson! Ne tűrjétek, hogy életének csak egyetlen pillanatában is félrevessen minden féket! Szoktassátok hozzá, hogy tűrje, ha félbeszakítjátok játékai kellős közepén, és hogy zúgolódás nélkül viselje el, ha más feladatot tűztök elé! Ebben a dologban maga a megszokás is elegendő, hiszen ez is a természet szavát követi.

Ebből a megszokott kényszerből olyan engedékenység származik, melyre a nőnek egész életén át szüksége van, hiszen szüntelenül alávetettje vagy a férfiúnak, vagy a férfiak ítéleteinek, és sohasem engedik meg neki, hogy túltegye magát ezeken az ítéleteken. A nő legelső és legfontosabb tulajdonsága a szelídség. Arra teremtették, hogy olyan tökéletlen lénynek engedelmeskedjék, mint a férfi, aki gyakran csupa bűn, és mindig csupa hiba. Idejekorán meg kell tanulnia, hogy még az igazságtalanságot is elviselje, és tűrje egy férj jogtalanságait zokszó nélkül. Nem a férfi, hanem a maga kedvéért kell szelídnek lennie. A nő keserűsége és makacssága mindig csak növeli bajait, és rosszabbá teszi a férj rossz bánásmódját. A férfi érzi, hogy nem ezekkel a fegyverekkel kell őt a nőnek legyőznie. Az ég nem azért tette a nőt behízelgővé és rábeszélővé, hogy házsártossá váljék. Nem azért tette gyengévé, hogy parancsoló legyen. Nem azért adott neki olyan édes hangot, hogy szidalmakat mondjon. Nem azért adott neki olyan finom arcvonásokat, hogy haragjában eltorzítsa. Ha haragszik, megfeledkezik magáról. Sokszor van oka panaszkodni, de soha sincs igaza, amikor szitkozódik. Mindenki őrizze meg azt a hangot, amely neméhez illik! A túlságosan szelíd férj arcátlanná teheti a feleséget. Ám, hacsak nem szörnyeteg a férfi, a nő szelídsége lecsillapítja, és előbb-utóbb diadalmaskodik fölötte.

Legyenek a lányok mindig engedelmesek, de az anyák ne legyenek mindig kérlelhetetlenek! Ahhoz, hogy tanulékonnyá tegyünk egy fiatal teremtést, nem kell szerencsétlenné tennünk. Hogy szerénnyé tegyük, nem kell elbutítani. Ellenkezőleg, nem bánom, ha megengedik neki, hogy néha egy kis ügyességet alkalmazzon, nem azért, hogy engedetlenség esetében kijátssza a büntetést, hanem hogy kibújjék az engedelmesség alól. Nem arról van szó, hogy függő helyzetét ránézve kínossá kell tenni. Elég, ha ezt éreztetjük vele. A ravaszság természetes tulajdonsága a női nemnek. Mivel meggyőződésem, hogy minden természetes hajlam önmagában nézve jó és helyes, az a véleményem, hogy ezt is éppúgy kell ápolni, mint a többi hajlamot. Csupán arról van szó, hogy a vele való visszaélést megelőzzük.

E megjegyzésem igaz volta mellett tanúként hívok minden jóhiszemű megfigyelőt. Nem az a célom, hogy megvizsgáljuk ebből a szempontból magukat a nőket. A mi feszélyező intézményeink arra kényszeríthetik őket, hogy elméjüket élezzék. Azt akarom, hogy a lányokat vizsgáljuk meg, a kisleányokat, akik úgyszólván csak az imént születtek meg. Hasonlítsuk őket hasonló életkorú kisfiúkhoz, és ha ezek nem tűnnek fel mellettük nehézkesnek, szeleburdinak, ostobának, akkor biztos, hogy tévedtem. Legyen szabad felhoznom egy példát a maga gyermeteg naivitásával.

Általános dolog megtiltani a gyermekeknek, hogy az asztalnál bármit is kérjenek. Azt hisszük ugyanis, hogy akkor érünk legjobban célt nevelésükkel, ha túlterheljük őket haszontalan előírásokkal, mintha egy falatot ebből vagy abból nem lehetne azonnal megadni vagy megtagadni anélkül, hogy a szegény gyermeket el ne epesztenénk vágyakozásában, melyet csak fokoz a remény.[6] Mindenki ismeri annak az ügyes fiúnak az esetét, aki fölött ezzel a törvénnyel zsarnokoskodtak, s amikor megfeledkeztek róla az asztalnál, eszébe vette, hogy sót kér. Nem mondom, összeszidhatták volna, amiért közvetlenül sót kért, közvetve azonban húst. A mellőzés már magában kegyetlen volt, s ha ezért nyíltan megszegi a törvényt, és kerülő nélkül mondja, hogy éhes, nem hinném, hogy megbüntették volna. De lássuk csak, hogyan találta fel magát az én jelenlétemben egy hatéves kislány, sokkal nehezebb helyzetben! Azonfelül, hogy szigorúan megtiltották neki, hogy valaha is bármit kérjen, akár közvetve, akár közvetlenül, engedetlensége nem is volt megbocsátható, mert az összes fogásokból evett, egyetlenegy kivételével, amelyből elfelejtettek neki adni, pedig nagyon megkívánta.

Nos, hogy elérje azt, hogy jóvátegyék ezt a feledékenységet az engedetlenség vádja nélkül, felemelte ujját, elkezdte felsorolni az összes fogásokat, hangosan mondogatva, miközben ujjain számlágatta: *Ebből ettem, ebből ettem,* de oly tüntetően nem szólt semmit, amidőn ahhoz a fogáshoz ért, amelyből nem evett, hogy valaki felfigyelt rá, és megkérdezte tőle: Hát ebből nem ettél? *Ó nem!* – felelte szelíden a kis nyalánk, és lesütötte szemét. Nem fűzök hozzá semmit. Hasonlítsátok össze a két esetet: az utóbbi ötlet lányos, az előbbi fiús ravaszság.

Ami van, az jó, és semmiféle általános törvény sem rossz. A nőknek ez a sajátságos, természetüktől fogva való ügyessége igen méltányos kárpótlás az erőért, amelynek híjával vannak. E nélkül a nő nem élettársa volna a férfiúnak, hanem rabszolgája. A tehetsége eme fölénye révén tartja fenn egyenrangúságát, azaz uralkodik a férfiún, amikor engedelmeskedik neki. Minden az asszony ellen van. Hibáink, félénksége, gyen-

[6] A gyermek akkor válik tolakodóvá, ha megtalálja számítását. Ugyanazt a dolgot azonban sohasem kéri kétszer, feltéve, ha az első válasz mindig visszavonhatatlan.

gesége. Ömellette csak a fortélya áll meg a szépsége. Ugye jogosult tehát, hogy ezt is, amazt is ápolja. A szépség azonban nem általános. Ezerféle baleset következtében elpusztulhat, elmúlik az évekkel, a megszokás rontja hatását. A szellem a női nem egyedüli igazi segélyforrása. Nem az az ostoba szellemesség, melynek a társaság oly nagy értéket tulajdonít. Semmiben sem segít ez hozzá, hogy az életet boldoggá tegye. A társadalmi helyzetével összefüggő szellemre gondolok, arra a művészetre, amellyel hasznára tudja fordítani a mi társadalmi állapotunkat, és hasznot tud húzni a mi saját előnyeinkből. Nem is tudjuk, mennyire hasznunkra van nekünk magunknak is ez a női ügyesség, mennyi bájjal fűszerezi a két nem egymással való kapcsolatait, mily nagy mértékben fékezi a gyermekek pajkosságát, mennyire türtőzteti a brutális férjeket, hány jó házaséletet képes fenntartani, holott nélküle egyenetlenség uralkodnék. Az alattomos és gonosz indulatú nők visszaélnek vele, ezzel tisztában vagyok. De mivel ne élne vissza a bűn? Ne romboljuk a boldogság eszközeit azért, mert néha a gonoszok mások ártalmára használják!

Az ember ragyogóvá teheti magát díszes öltözeteivel, de tetszeni csak a személyünkkel tudunk. Öltözékeink nem azonosak önmagunkkal. Ruhánk gyakran oly választékos, hogy elvon minden díszt mirólunk. Előfordul azonban az is, hogy az olyan személy tűnik fel legkevésbé, akit öltözéke a leginkább akar feltűnővé tenni. A leányok nevelése e tekintetben teljesen ésszerűtlen. Ha arról van szó, hogy jutalmazni kell őket, cicomát ígérnek nekik, és megszerettetik velük a választékos díszruhákat. *Milyen szép!* – mondják nekik, ha kicsípik magukat. Pedig az ellenkezőjét kéne tenni, vagyis megértetni velük, hogy mindez a sok felcicomázás csak fogyatékosságaik rejtegetésére való, mert a szépség igazi diadala abban áll, ha a maga erejéből ragyog. A divat kedvelése rossz ízlésre vall. Az arc ugyanis nem változik a divattal, az alak mindig ugyanaz marad, s ami egyszer jól állt neki, mindig is jól fog állni.

Ha látnám, amint a leány cicomájában páváskodik, bizony aggódnám ilyen módon elleplezett alakja láttán, valamint amiatt, hogy mit fognak róla gondolni. Én ezt mondanám neki: Mindezek a díszek túlságosan cifrává teszik, s ez nincs így rendjén. Nem gondolja, hogy arca el tudna viselni egyszerűbb díszeket is? Nem elég szép az ön alakja ahhoz, hogy meglegyen e nélkül is, a nélkül is? Lehet, hogy ő maga rögtön kérni fogja, hogy távolítsák el róla azt a díszt, és úgy bírálják meg. Ebben az esetben helyeselni kell neki, ha ilyen alkalom adódik. Én csak olyankor dicsérném igazán, amikor a legegyszerűbb öltözet lenne rajta. Ha a cicomát nem tekinti másnak, mint személyi bájai pótlékának és hallgatag vallomásnak arról, hogy a tetszés érdekében segítségre van szüksége, akkor nem lesz büszke az öltözékére, sőt megalázkodik. Amikor aztán a szokásosnál díszesebb cicomát hord, és ezt hallja magáról: *Milyen szép!* – akkor a bosszúságtól fog elpirulni.

Egyébként vannak olyan arcok, melyeknek egyenesen szükségük van piperére. Olyan arcok azonban nincsenek, melyek gazdag pompát követelnének. A tékozló cicomák a ranggal együtt járó hiúságból erednek és nem a személyi hiúságból. Csupán az előítélet hozza őket létre. Az igazi tetszeni vágyás lehet néha választékos, de sohasem pompázó, és Juno is pompásabban öltözködött, mint Venus. *Nem tudtad széppé tenni, tehát gazdaggá tetted* – mondotta Apellész egy rossz festőnek, aki Helénát cicomáktól túlterheltnek festette. Sőt még azt is megfigyeltem, hogy a legpompásabb ékszerek többnyire csúnya nőt takarnak. Ennél ügyetlenebb hiúságot keresve sem lehetne találni. Adjatok egy fiatal lánynak – olyannak, akinek ízlése van, és aki megveti a divatot – szalagokat, fátyolanyagot, muszlint és virágokat, de gyémántok nélkül, bojtok és csipkék nélkül,[7] s olyan öltözéket fog összeállítani magának, mely százszorta bájosabbá teszi, mint Duchapt minden ragyogó kelméje.

Ami jó, az mindig jó, és az embernek mindig a lehető legjobb öltözékben kell megjelennie. Ezért a nők, akik értenek az öltözködéshez, csak a legjobb ruhákat válogatják ki, és ehhez ragaszkodnak. Nem változtatnak rajtuk napról napra, s ez kevesebb tennivalót ad nekik, mint azoknak, akik semmiben sem tudnak megállapodni. Az öltözékről való igazi gondoskodás kevés hozzákészülést kíván. A fiatal kisasszonykáknak ritkán díszes a ruházatuk. Napjukat a munka és a tanulás tölti be, mégis általában véve, az arcpirosítást leszámítva, éppoly gondosan öltözködnek, mint az asszonyok, sőt gyakran ízlésesebben is. Az öltözködési előkészületekkel való visszaélés nem az, aminek általában gondolják, mert inkább unalomból származik, mint hiúságból. Az a nő, aki hat órát tölt öltözködésével, igen jól tudja, hogy öltözéke ettől még nem lesz csinosabb, mint azé, aki csak fél órát tölt vele. De így legalább eltöltött valamit a gyilkosan hosszú időből, és jobb önmagunkkal szórakozni, mint unatkozni. Vajon öltözködés nélkül mit csinálna az ember az életével déltől este kilencig? Az illető nőket gyűjt össze maga körül, s azzal szórakozik, hogy türelmetlenné tegye őket. Már ez is valami. Kerülni lehet ilyenformán azt, hogy férjével négyszemközt maradjon, hisz a férjet általában csak ilyenkor látja az asszony. Ez már több az előbbinél. Aztán jönnek az árusnők, a ruhakalmárok, a gavallérok, a kis írócskák, a versek, a dalok, a röpiratok. Öltözködés nélkül sohase lehetne mindezt ilyen jól összehozni. Az egyetlen valódi haszon, mely ebből származik, abban áll, hogy ürügyet szolgáltat arra, hogy az ember inkább teheti közszemlére magát, mint amikor fel van öltözve. De ez a haszon talán nem is olyan nagy, mint

[7] Azok a nők, akiknek bőre elég fehér ahhoz, hogy nélkülözhessék a csipkét, sok bosszúságot szereznének a többieknek, ha nem viselnének csipkét. Úgyszólván mindig a csúf nők vezetik be a divatot, s a szép nők elég ostobák ahhoz, hogy ennek alávessék magukat.

amilyennek gondolják, és a nők nem is nyernek olyan sokat öltözködésük közben, mint ahogy képzelik. Aggályoskodás nélkül adjatok a nőnek női nevelést, szoktassátok hozzá, hogy megszeresse a nemének megfelelő foglalatosságokat. Legyen benne szerénység, tudjon őrködni háztartása felett, foglalatoskodni házában! Így aztán a nagyszabású öltözködés megszűnik majd magától, és biztos, hogy a legízlésesebben fog ruházkodni!

Az első dolog, amit a növekedőfélben levő lányok megfigyelnek, abban áll, hogy mindezek az idegen piperék nem elegendők nekik, ha nincs meg a saját ékességük. Szépséget senki sem adhat önmagának, és a tetszeni vágyás fortélyait nem lehet egyszerre elsajátítani. Mozdulataiknak azonban megadhatják már a kellemes hajlékonyságot, hangjuknak a behízelgő csengést, ellenőrizhetik magatartásukat, megtanulhatnak könnyedén járni, bájos tartást ölteni és kiválogatni mindenben azt, ami előnyükre szolgál. Hangjuk teltebbé válik, megerősödik, és különös csengést nyer. Karjuk kifejlődik, járásuk biztosabb lesz, s a nő észreveszi, hogy – öltözködhet, ahogy akar – magára tudja vonni a figyelmet. Ettől a pillanattól fogva most már nemcsak tűről és kézimunkáról van szó. Új képességek jelentkeznek, s máris éreztetik hasznosságukat.

Tudom, hogy a szigorú nevelők azt akarják, hogy a lányokat ne tanítsák se énekre, se táncra, se semmiféle más kellemes művészetre. Ezt én nevetségesnek találom. Hát kit tanítsunk mindezekre? A fiúkat? A férfiakat illeti meg vagy a nőket, hogy ez a tehetség meglegyen bennük? Senkit sem illet meg, mondják majd erre válaszképpen. A világi dalok mindmegannyi bűn, a tánc az ördög találmánya, a fiatal lánynak ne legyen tehát más szórakozása, mint a munkája meg az imádsága. Mily fura szórakozás ez egy tízéves gyermeknek! Ami engem illet, nagyon félek tőle, hogy ezek a kis szentek, akiket arra kényszerítenek, hogy gyermekkorukat Istenhez való imádkozással töltsék, ifjúkorukat egész mással fogják tölteni, asszonykorukban pedig majd kárpótolják magukat azért az időért, melyet érzésük szerint leánykorukban elvesztettek. Véleményem szerint éppúgy tekintettel kell lenni arra, ami a kornak megfelel, mint ami a nemnek felel meg. A fiatal lánynak nem úgy kell élnie, mint a nagyanyjának. Elénknek, nyájasnak, bohónak kell lennie, dalolnia, táncolnia kell, amennyit akar, és élveznie kell az életkorával járó minden ártatlan örömet. Nagyon is hamar eljön majd az idő, amikor megállapodottnak kell lennie, és komoly magatartást kell felvennie.

De vajon csakugyan megvan-e ennek a változásnak a szükségessége? Vajon nem előítéleteink újabb gyümölcse? Amidőn a tisztességes asszonyokat csak szomorú kötelességeknek vetjük alá, száműzünk a házasságból mindent, ami a házasságot a férfiak számára kellemessé teheti. Csoda-e, ha a szótlanság, melyet odahaza tapasztalnak, elűzi őket hazulról, s hogy oly kevéssé vonzza őket egy ilyen visszataszító állapot? A ke-

reszténység azzal, hogy túloz minden kötelességet, kivihetetlenné és hasztalanná teszi ezeket. Addig tiltja a nőknek az éneket, a táncot és mindenféle társasági szórakozást, míg végül is rosszkedvűvé, civakodóvá, kiállhatatlanná teszi őket odahaza. Nincs olyan vallás, amelyben a házasság ily szigorú kötelességeknek lenne alávetve, és amelyben ennyi megvetés érné ezt az oly igen szent köteléket. Annyi mindent tettek már, hogy megakadályozzák a nőket abban, hogy szeretetre méltók legyenek, hogy végül is közömbössé tették a férjeket. Jól tudom, hogy ennek nem kéne így lennie. Ki kell azonban jelentenem, hogy így kell lennie, mert elvégre a keresztények is emberek. A magam részéről azt tartom, hogy egy fiatal angol lánynak éppolyan gondosan kell ápolnia azokat a képességeit, melyekkel leendő férjének tetszését megnyerheti, mint ahogy egy fiatal albán nő ápolja ezeket az iszpaháni hárem számára. A férjek – mondjátok – nem sokat törődnek ezekkel a képességekkel. Meghiszem azt, amikor ezek a képességek egyáltalán nem az ő tetszésükre nyernek alkalmazást, hanem csupán csalétekül szolgálnak olyan arcátlan fiatalemberek odacsábítására, akik a férj becsületébe gázolnak. Azt hiszitek azonban, hogy ha egy szeretetre méltó és okos asszony, akiben hasonló képességek vannak, férje szórakoztatására használná fel őket, nem járulna hozzá élete boldogságához, és nem akadályozná meg férjét abban, hogy amikor kimerült fejjel kilép dolgozószobájából, otthonán kívül keressen felüdülést? Senki sc. látott még olyan boldog családokat, melyek ily egyetértésben élnek, s ahol mindenki hozzájárul a magáéval a közös szórakozásokhoz? Mondják meg nekem, vajon az a bizalom és meghitt viszony, amely együtt jár vele, valamint az ártatlanság és az ott élvezett örömök nem érnek-e fel a legzajosabb nyilvános kedvtelésekkel!

A kellemes képességeket túlságosan fortélyosították, túlságosan általánossá tették. Mindenből elvet és szabályt csináltak, és nagyon is unalmassá tették a fiataloknak azt, ami nem kellene, hogy egyéb legyen számukra, mint szórakozás és bohó játék. Nehezen tudnék nevetségesebbet elképzelni, mint amikor látok egy öreg tánc- vagy énekmestert, aki zsörtölődő arccal lép oda a fiatal lányokhoz, akik nem akarnak mást, mint nevetni. Hogy megtanítsa őket léha művészetére, pedánsabb és oktatóbb hangon szól hozzájuk, mint ha a katekizmusról lenne szó. Vajon például az éneklés művészetének az írott zenéhez kell-e igazodnia? Vajon nem tehető-e a gyermek hangja hajlékonyabbá és biztosabbá, nem tanulhatja-e meg az ízléses éneklést, sőt még kísérni is önmagát anélkül, hogy csak egy hangjegyet ismerne? Illik-e ugyanaz az éneklési mód valamennyi hanghoz? Illik-e ugyanaz a módszer mindenik elméhez? Sohase fogják velem elhitetni, hogy ugyanazok a testtartások, ugyanazok a lépések, ugyanazok a mozdulatok, ugyanazok a taglejtések, ugyanazok a táncok éppen úgy illenek egy élénk és csintalan kis barna lányhoz, mint egy epedő tekintető, nagy termetű szőke szépséghez. Amikor tehát azt látom, hogy

a mester ugyanazt a leckét adja mind a kettőnek, ezt mondom: Ez az ember a maga kitaposott útját járja, de művészetéhez nem ért semmit.

Azt szokták kérdezni, vajon tanító vagy tanítónő kell-e a leányoknak. Nem tudom. Leginkább azt szeretném, ha nem volna szükségük sem az egyikre, sem a másikra. Tanulják meg szabadon azt, aminek megtanulására annyi hajlamuk van. Jó lenne, ha nem látnánk annyi cifra csepürágót kószálni városainkban. Alig bírom elhinni, hogy az érintkezés ezekkel az emberekkel ne volna a leányokra nézve ártalmasabb, mint amennyire hasznosak a leckéik, és hogy a beszédmódjuk, a hanghordozásuk, a modoruk nem kedveltetné meg fiatal tanítványaikkal a léhaságokat, melyek nekik oly fontosak, s melyeket mestereik példájára csakhamar egyedüli foglalkozásukká tesznek.

Azokban a művészetekben, melyeknek csak a szórakozás a céljuk, mindenki lehet mestere a fiatal lányoknak: apjuk, anyjuk, fivérük, nénjük, barátnőik, nevelőnőik, a tükör, melyet használnak, és mindenekfölött a saját ízlésük. Nem kell nekik felajánlani a leckét, ők maguk kell hogy kérjék. Nem kell a jutalomból feladatot csinálni. Éppen ezekben a tanulmányokban jelenti az első sikert az, hogy valaki vinni akarja valamire. Egyébként, ha mindenáron szükség van szabályszerű leckékre, nem döntenék abban, hogy milyen nemű legyen a tanító, aki a leckét adja. Nem tudom, kell-e, hogy a táncmester kézen fogja fiatal és törékeny növendékét, rövidre fogassa-e vele szoknyáját, fölfelé nézesse, kitárassa a karját, kidüllesztesse dobogó keblét, csupán annyit tudok, hogy a világ minden kincséért sem szeretnék ilyen táncmester lenni.

Az ízlés a szorgalom és a tehetség útján alakul. Az ízlés által a szellem észrevétlenül megnyílik a mindenféle szép eszméi számára és végül az erkölcsi fogalmak számára, melyek ezzel kapcsolatosak. Talán ez az egyik oka annak, hogy miért gyökerezik meg az illendőség és tisztesség érzése a lányokban korábban, mint a fiúkban, mert ha azt hinnők, hogy ez a koraérett érzés a nevelőnők műve, nagyon téves fogalmunk lenne tanításuk módjáról és az emberi szellem fejlődésmenetéről. A beszédkészség az első rangot foglalja el a tetszés művészetében. Csak ez tud új meg új bájakat csatolni azokhoz, melyekhez a megszokás már hozzászoktatta az érzékeket. A szellem nemcsak hogy megeleveníti a testet, hanem bizonyos értelemben meg is újítja. Az érzések és gondolatok egymásra következésével élénkké és változatossá teszi az arckifejezést. A beszélgetés által, melyet sugall, tartja hosszú időn át ébren a figyelmet, és soká megőrzi az érdeklődést ugyanazon tárgy iránt. Azt hiszem, ezekből az összes okokból sajátítják el a leányok oly gyorsan a kedves csevegést, bizonyos hangsúlyt adnak szólásaiknak, még mielőtt átéreznék. A férfiak máris elvezettel hallgatják, amikor a leány még nem is érti a maga mondókáját, kifesik ennek a megértésnek első pillanatát, hogy azután az érzések közé hatolhassanak be.

A nőknek hajlékony nyelvük van. Korábban kezdenek beszélni, könnyedebben és kellemesebben szólnak, mint a férfiak. Azzal is vádolják őket, hogy többet beszélnek a férfiaknál. Ennek így is kell lennie. Én azonban hajlamos vagyok arra, hogy ezt a szemehányást dicséretté változtassam. A nőknél a száj és a szem egyaránt tevékeny, mégpedig ugyanabból az okból. A férfi azt mondja, amit tud, a nő azt, ami tetszik. Az egyiknek ismeretekre van szüksége a beszédhez, a másiknak ízlésre. Az egyiknek a hasznos dolog a fő témája, a másiknak a kellemes. Beszédüknek nem kell, hogy más közös formája legyen, mint az igazság.

Nem kell tehát visszafojtani a lányok fecsegését, mint a fiúkét, ezzel a nyers kérdéssel: *Mire jó ez?* Inkább ezzel a kérdéssel, melyre semmivel sem könnyebb felelni: *Milyen hatást fog ez kelteni?* Ebben az első életkorban, amikor még nem tudnak különbséget tenni jó és rossz között, nem is tudnak megítélni senkit. Törvény gyanánt azt kell hogy megszabják maguknak, hogy mindig csak kellemes dolgokat mondjanak azoknak, akikkel beszélnek. Ennek a szabálynak az alkalmazását még nehezebbé teszi az, hogy mindig alá van rendelve az első szabálynak, amely a hazudozás kerülésére vonatkozik. Még egyéb nehézséget is látok ebben, de ezek már jóval előrehaladottabb életkorra vonatkoznak. Egyelőre nem kell a lányoktól egyebet követelni, mint azt, hogy ha igazat mondanak, mondják gorombaság nélkül, s mivel a gorombaság természetszerűleg visszatetszést vált ki bennük, a nevelés könnyen megtanítja őket arra, hogy ezt kerüljék. Általában véve meg kell jegyeznem, hogy a társasági érintkezésben a férfiak udvariassága hivatalosabb színezetű, a nőké viszont nyájasabb. Ez a különbség nem az intézményeinkből adódik, hanem a természetből. A férfi inkább látszik úgy, mintha szolgálatunkra szeretne lenni, a nő viszont kellemes akar lenni előttünk. Ebből következik, hogy bármilyen legyen is a nők természete, udvariasságuk kevésbé áludvariasság, mint a mienk. A nő nem tesz egyebet, csak első ösztönére hallgat, de mikor egy férfi úgy tesz, mintha az én érdekemet elébe helyezné a maga érdekének, bármily tüntetőleg színezi is ezt a hazugságot, biztosan tudom, hogy hazudik. Nem is nagyon nehéz tehát a nőnek udvariasnak lenni, következésképpen a leányoknak sem az udvariasságot megtanulni. Az első leckét a természet adja, a művészet csak követi a természetet, és meghatározza, hogy szokásaink szerint milyen formában mutatkozzék. Ami a nők egymás közötti udvariasságát illeti, az más lapra tartozik. Olyan kényszeredett modorban csinálják ők ezt, és olyan szenvtelen figyelmességgel, hogy kölcsönösen feszélyezik egymást, s még csak nem is nagyon leplezik egymás előtt feszességüket. Miközben hazudoznak, őszintének látszanak. Még csak nem is nagyon igyekeznek palástolni ezt. Mégis előfordul azonban, hogy fiatal leányok néha őszinte barátságot is kötnek. Az ő korukban a vidámság helyettesíti a jó természetet. Elégedettek önmagukkal, s így mindenkivel elégedettek. Tény az is, hogy szívélyeseb-

ben csókolják meg egymást, és több bájjal kedveskednek egymásnak férfiak jelenlétében, mert büszkék rá, hogy büntetlenül szíthatják emezek mohóságát olyan kegyek látványával, melyeket ilyenkor kívánatossá tesznek számukra.

Nem szabad megengedni, hogy a fiúgyermekek tiszteletlen kérdéseket tegyenek fel, s így még inkább kell tiltani a fiatal lányoknak az ilyesmit. A leányok kíváncsisága ugyanis, akár kielégítik, akár helytelenül térnek ki előle, egészen más következményekkel jár, mert ők élesebb elmével sejtik meg az előlük elrejtett titkokat, és ügyesebbek is ezek leleplezésében. Ne tűrjük, hogy kérdezősködjenek, sőt úgy látom, hogy nekünk kell őket sűrűn kérdezgetni, valamint arra késztetni, hogy könnyedén beszélgessenek, talpraesetten tudjanak visszavágni, elméjük és nyelvük megoldódjék, amikor még mindez veszedelem nélkül lehetséges. Az ilyesfajta beszélgetések, ha mindig vidámra fordulnak, és ha ügyesen vezetjük őket, bájos szórakozást jelentenek az ifjúságnak, s a leányok ártatlan szívébe életük első és talán leghasznosabb erkölcsi leckéit csempészik be, hiszen a kedvtelés és a hiúság örve alatt tanítjuk meg nekik azt, hogy melyek azok a tulajdonságok, melyeket a férfiak valóban tiszteletben tartanak, és hogy miben áll egy tisztességes nő jó hírneve és boldogsága

Könnyen érthető tehát, hogy a fiúgyermekek képtelenek bármiféle igaz fogalmat alkotni a vallásról, s így ugyanez a fogalom még inkább meghaladja a leányok felfogóképességét. Éppen ezért szeretném, ha a leányoknak még korábban beszélnének a vallásról. Ha ugyanis addig kellene várni, amikor már módszeresen vitathatják meg ezeket a mély kérdéseket, akkor kitennénk magunkat annak, hogy vallásról sohasem beszélhetünk nekik. A nők észjárása praktikus észjárás, amelynek révén nagyon ügyesen megtalálják a módját, hogy valami ismeretes célhoz érjenek anélkül, hogy beletalálnának ebbe a célba. A két nem közötti társadalmi viszony csodálatra méltó. Ebből a társulásból alakul ki az az erkölcsi személyiség, melynek a nő a szeme, a férfi a karja, mégpedig olyan kölcsönös függésben egymástól, hogy a nő a férfitól tanulja meg, hogy mit kell látnia, a férfi viszont a nőtől tanulja meg, hogy mit kell tennie. Ha a nő éppúgy vissza tudna menni a végső elvi okokhoz, mint a férfiú, és ha a férfiúban is meglenne, éppúgy, mint a nőben, a részletek iránti érzék, akkor, mivel mindig függetlenek egymástól, örökös egyenetlenkedésben élnének, és társulásuk nem lenne képes fennmaradni. Összhang uralkodik azonban közöttük, és így minden a közös célra irányul. Még azt sem tudhatjuk, melyik ad hozzá többet a magáéból. Mindenik fél a másik ösztönzését követi, mindegyik engedelmeskedik, mind a ketten parancsolnak.

A nő, ami a magatartását illeti, alá van vetve a közvéleménynek. Hite éppen ezért a tekintélyhez igazodik. Minden leánynak az anyja vallását kell követnie, minden asszonynak a férje vallását. Ha ez a vallás hamis,

akkor az engedelmesség, amely aláveti az anyát és a leányt a természet rendjének, Isten színe előtt eltörli a tévelygés bűnét. A nők nem képesek önmaguk bírái lenni, s ezért az apák és a férjek döntését úgy kell fogadniuk, mint az egyház döntését.

Azt, ami az ő hitüket szabályozza, a nők képtelenek önmagukból levonni, s így képtelenek az evidencia és az ész korlátaival övezni. Engedik, hogy ezerfajta idegen ösztönzés ragadja őket magával, s így mindig vagy innen, vagy túl maradnak az igazságon. Mindig szélsőségesek. Vagy teljesen szabadgondolkodók, vagy pedig vakbuzgók. Nem tudják a bölcsességet a jámborsággal összeegyeztetni. A baj forrása nemcsak nemük túlzó jellegében van, hanem egyben a mi nemünk rosszul szabályozott tekintélyében is. A féktelen erkölcsök megvetésnek teszik ki a mi tekintélyünket, a megbánástól való rettegés pedig zsarnokivá teszi, s így mindig vagy túlságosan sokat, vagy túlságosan kevéssé élünk vele.

Mivel a nők vallását a tekintélynek kell szabályoznia, nem annyira arról van szó, hogy megmagyarázzuk nekik az okokat, melyeknél fogva hinnünk kell, mint inkább arról, hogy szabatosan eléjük tárjuk azt, amit hiszünk. Mert az a hit, melyet homályos eszmékbe vetünk, a vakbuzgóság első forrása, az a hit pedig, melyet képtelen dolgok számára követelünk, őrültségre vagy hitetlenségre vezet. Nem tudom, vajon a mi katekizmusaink melyikre vezetnek leginkább: istentelenségre-e vagy vakbuzgóságra. De azt jól tudom, hogy vagy az egyiket, vagy a másikat szükségképpen létrehozzák.

Ha a lányokat vallásra akarjátok tanítani, akkor mindenekelőtt a vallásból ne csináljátok se a szomorúság, se a kényszer tárgyát, ne legyen az se nyűg, se feladat! Következésképpen semmit se tanítsatok meg nekik betéve, semmit, ami erre vonatkozik, még az imákat sem! Érjétek be azzal, hogy rendszeresen végzitek a magatok imáit, az ő jelenlétükben, anélkül azonban, hogy arra kényszerítenétek őket, hogy abban részt vegyenek! Rövidek legyenek az imáitok, ahogy Jézus Krisztus elrendelte! Mindig a kellő áhítattal és alázattal imádkozzatok! Gondoljatok arra, hogy ha a legfőbb Lényt arra kéritek, hogy hallgasson meg bennünket, ez megéri azt, hogy elmerüljetek abban, amit mondani akartok neki!

Még kevésbé fontos, hogy a lányok korán tanulják meg a vallást! Fontosabb ennél, hogy jól tudják, és mindenekfölött fontos, hogy szeressék. Ha terhessé teszitek rájuk nézve, ha Istent mindig úgy festitek le előttük, mint aki haragszik rájuk, ha az ő nevében egy sereg kellemetlen kötelességet róttok rájuk, melyekről jól látják, hogy ti sohasem teljesítitek, mi egyebet gondolhatnak, mint azt, hogy tudni a katekizmust és imádkozni Istenhez – a kislányok kötelessége, s aztán azért kívánnak nagyok lenni, hogy kibújjanak ez alól éppúgy, mint ti. Példát! példát! – e nélkül semmit sem értek el a gyermekeknél.

Amidőn hitcikkelyeket magyaráztok nekik, történjék ez közvetlen ta-

nítás formájában, nem pedig kérdések és feleletek útján. Sohase szabad mást felelniük, mint amit gondolnak, nem pedig amit diktálnak nekik. A katekizmus összes feleletei visszás értelműek. A tanítvány tanítja bennük a mestert. Sőt hazugságok is a gyermek szájában, mert azt magyarázzák, amit nem értenek, és azt állítják, amit képtelenek hinni. Mutassatok nekem a legértelmesebb emberek között olyanokat, akik nem hazudnak, mikor katekizmusukat mondják.

Az első kérdés, melyet a mi katekizmusunkban megpillantok, a következő: *Ki teremtett és hozott a világra téged?* Erre a leányka, bár azt hiszi, hogy az anyja, habozás nélkül azt feleli, hogy az Isten. Nem lát ebben egyebet, mint hogy olyan kérdésre, melyet alig ért, olyan feleletet ad, melyet egyáltalán nem ért.

Szeretném, ha olyan ember csinálna katekizmust a gyermek számára, aki valóban ismeri a gyermek észjárását. Valószínűleg ez lenne a leghasznosabb könyv, melyet valaha írtak, és nézetem szerint bizony becsületére válnék szerzőjének. Annyi bizonyos, hogyha ez a könyv jó lenne, alig hasonlítana a mi katekizmusainkhoz.

Az ilyen katekizmus csak akkor lenne jó, ha magukra a puszta kérdésekre a gyermek magától adná meg a feleletet anélkül, hogy megtanulná őket. Magától értetődik, hogy egyszer-másszor reá is rájutna a kérdezés sora. Hogy megértessem, amit mondani akarok, ahhoz valami példaféle kellene, én azonban érzem, hogy mi hiányzik belőlem ahhoz, hogy ezt körülírhassam. Mégis megkísérlem, hogy legalább némi halvány fogalmat adjak róla.

Úgy képzelem tehát, hogy ennek a katekizmusnak, hogy eljuthasson a mi katekizmusunk első kérdéséhez, körülbelül ilyenformán kellene kezdődnie:

A nevelőnő: Emlékszel-e arra az időre, amikor anyád még leány volt?
A kislány: Nem, kedvesem.
A nevelőnő: Miért nem, hiszen olyan jó az emlékezőképességed?
A kislány: Azért, mert akkor még nem is voltam a világon.
A nevelőnő: Hát te nem éltél mindig?
A kislány: Nem.
A nevelőnő: És vajon mindig élni fogsz-e?
A kislány: Igen.
A nevelőnő: Fiatal vagy-e vagy öreg?
A kislány: Fiatal vagyok.
A nevelőnő: Hát a nagymamád fiatal-e vagy öreg?
A kislány: Öreg.
A nevelőnő: Fiatal volt valamikor?
A kislány: Igen.
A nevelőnő: Miért nem fiatal többé?
A kislány: Azért, mert megöregedett.

A nevelőnő: Vajon te is meg fogsz öregedni, mint ő?
A kislány: Nem tudom.[8]
A nevelőnő: Hol vannak a tavalyi ruháid?
A kislány: Szétfejtették.
A nevelőnő: És miért fejtették szét?
A kislány: Mert már szűkek voltak nekem.
A nevelőnő: És miért voltak szűkek?
A kislány: Mert megnőttem.
A nevelőnő: Fogsz még ezután is nőni?
A kislány: Ó igen!
A nevelőnő: És mi lesz a nagylányokból?
A kislány: Asszonyok lesznek.
A nevelőnő: És mi lesz az asszonyokból?
A kislány: Anyák lesznek.
A nevelőnő: És az anyákból mi lesz?
A kislány: Megöregszenek.
A nevelőnő: Tehát te is megöregszel?
A kislány: Ha majd anya leszek.
A nevelőnő: És mi lesz az öregemberekkel?
A kislány: Nem tudom.
A nevelőnő: Mi lett a nagyapáddal?
A kislány: Meghalt.[9]
A nevelőnő: És miért halt meg?
A kislány: Mert öreg volt.
A nevelőnő: Mi lesz tehát az öregemberekkel?
A kislány: Meghalnak.
A nevelőnő: És te, ha öreg leszel, mi...
A kislány (félbeszakítva): Ó, de én nem akarok meghalni!
A nevelőnő: Édes gyermekem, senki sem akar meghalni, és mégis mindenki meghal.
A kislány: Hogy-hogy? a mama is meg fog halni?

---

[8] Ha mindazokon a helyeken, ahová azt írtam, hogy *nem tudom*, a kisleány másféle választ ad, nem kell a feleletét készpénznek venni, hanem meg kell gondosan magyaráztatni vele.

[9] A kislány azért mondja ezt, mert már hallott ilyesmit. Meg kell azonban győződni róla, van-e valami szabatos fogalma a halálról, mert ez a fogalom nem olyan egyszerű, és nem is nagyon érthető a gyermek számára, mint az ember gondolná. Az *Ábel* című kis költeményben található egy példa arra, hogy miképpen lehet a gyermeket erre a fogalomra rávezetni. Ez a bájos költemény olyan pompás egyszerűséget lehel, amelyet nem lehet eléggé magunkba szívni ahhoz, hogy a gyermekekkel társaloghassunk.

A nevelőnő: Csakúgy, mint mindenki. A nők éppen úgy megöregszenek, mint a férfiak, és az öregség halálba vezet.

A kislány: Mit kell tenni, hogy csak jó későn öregedjünk meg?

A nevelőnő: Okosan élni, amíg fiatalok vagyunk.

A kislány: Én mindig okos leszek.

A nevelőnő: Annál jobb. De talán azt hiszed, hogy örökké fogsz élni?

A kislány: Amikor már nagyon öreg leszek, nagyon öreg...

A nevelőnő: Nos akkor?

A kislány: Akkor hát, ha már olyan öregek vagyunk, akkor mint mondod, bizony meg kell halni.

A nevelőnő: Egyszer tehát mégis meg fogsz halni?

A kislány: Sajnos, igen.

A nevelőnő: Kicsoda élt teelőtted?

A kislány: Apám meg anyám.

A nevelőnő: És őelőttük kicsoda élt?

A kislány: Az ő apjuk és anyjuk.

A nevelőnő: És ki fog élni teutánad?

A kislány: A gyermekeim.

A nevelőnő: És őutánuk ki fog élni?

A kislány: Az ő gyermekeik stb.

Ha ezen az úton haladunk, és ha érzékelhető következtetéseket használunk, megtaláljuk az emberi nemnek is, mint minden más dolognak, a kezdetét meg a végét: azaz egy apát és egy anyát, akiknek már nem volt sem apjuk, sem anyjuk, és megtalálni a gyermekeket, akiknek már nem lesznek gyermekeik.[10]

Csak az ilyen kérdések hosszú sorával készítjük elő kellőképpen a katekizmus első kérdését. Csak ezek után lehet a kérdést feltenni, és csak ekkor képes a gyermek megérteni. De innen a második feleletig, amely úgyszólván az isteni lényeg meghatározása, mily mérhetetlenül nagy az ugrás! Vajon mikor töltődik ki ez a hézag? Az Isten: szellem! És vajon mi a szellem? Vajon belebonyolítsam-e a gyermek szellemét abba a homályos metafizikába, amelyből az emberek csak olyan nagy üggyel-bajjal tudnak kilábalni? Nem egy kislány dolga ezeket a kérdéseket megoldani, legfeljebb az az ő dolga, hogy feltegye őket. Ekkor aztán egyszerűen így válaszolok neki: Azt kérdezed tőlem, hogy mi az Isten. Nem könnyű megmondani. Istent nem lehet hallani, sem látni, sem megérinteni. Őt csak a művei révén ismerjük. Hogy megtudd, mi ő, előbb meg kell tudnod, hogy mit cselekedett.

Ha dogmáink mindnyájan egyformán igazak, azért még nem mindnyá-

[10] Az ész nem járul hozzá ahhoz, hogy az örökkévalóság eszméjét az emberi nemzedékekre alkalmazhassuk. A számbeli egymásután, ha tettre korlátozzuk, összeférhetetlen ezzel az eszmével.

jan egyenlő fontosságúak. Isten dicsőségére nézve rendkívül közömbös, vajon ezt a dicsőséget minden dologban felismerjük-e. Az emberi társadalomra és annak minden tagjára nézve azonban fontos, hogy mindenki felismerje és ellássa azokat a kötelességeket, melyeket Isten törvénye reá ró felebarátjával és önmagával szemben. Erre kell, hogy szüntelenül tanítsuk egymást, és íme, ez a kötelességük az apáknak és az anyáknak, amidőn gyermekeiket tanítják. Hogy egy szűz-e az anyja a teremtőjének, hogy ő szülte-e Istent, vagy csak egy ember, akivel Isten egyesült; hogy az Atya és a Fiú lényege azonos-e, vagy csak hasonló; hogy a Szentlélek kettejük egyikéből származik-e, akik mindketten ugyanazok, vagy mind a kettőtől együttesen, nem látom be, hogy ezeknek a látszólag lényeges kérdéseknek az eldöntése fontosabb-e az emberi nemnek, mint hogy tudjuk, hogy a holdtöltétől számított melyik napon kell megülni a húsvétot, kell-e rózsafüzérrel imádkozni, böjtölni, latinul vagy franciául kell-e a templomban beszélni, kell-e a falakat képekkel díszíteni, misét mondani vagy hallgatni, és kell-e az, hogy ne legyen saját feleségünk. Vélekedjék erről mindenki úgy, amint akar. Én a magam részéről nem tudom, mennyiben érdekelheti ez a többieket. Engemet ugyanis csöppet sem érdekel. Engemet és az összes hozzám hasonlókat érdekli azonban, s ezt mindenkinek tudnia kell: hogy az ember sorsának van egy bírája, akinek valamennyien gyermekei vagyunk. Mindnyájunknak előírja, hogy igazak legyünk, egymást szeressük, jótékonyak és könyörületesek legyünk, megtartsuk kötelezettségünket mindenkivel szemben, még a mi és az ő ellensegeivel szemben is. Mert ennek az életnek látszólagos boldogsága semmiség, hiszen van egy másik élet a földi élet után, amelyben ez a legfőbb Lény a jók jutalmazója és a gonoszok bírája lesz. Ezek azok a dogmák és az ezekhez hasonlóak, melyekre fontos megtanítani az ifjúságot és meggyőzni róluk minden állampolgárt. Aki szembeszáll velük, kétségkívül büntetést érdemel. Mert az ilyen a rend megzavarója és a társadalom ellensége. Aki túlhalad rajtuk, és a maga egyéni véleménye alá akar vetni bennünket, ugyanarra a pontra jut, noha ellenkező úton. Amidőn a maga módján akar rendet teremteni, megzavarja a békét. Vakmerő gőgjében az Istenség tolmácsává teszi magát, ennek nevében követeli az emberek hódolatát és tiszteletét. Magát teszi Istenné, amennyire teheti. Meg kell az ilyent büntetni mint szentségtörőt, ha már mint világnézeti szemponból türelmetlent nem büntetik meg.

Vessétek tehát félre mindazokat a rejtelmes dogmákat, melyek a mi számunkra szavak csupán gondolatok nélkül, és vessétek félre mindazokat a fura tantételeket, melyeknek meddő tanulmányozása az erényt helyettesíti azok szemében, akik erre adják magukat! Arra való ez, hogy bolonddá s nem arra, hogy jó emberré tegyen. Tartsátok gyermekeiteket mindig ama dogmák szűk körében, melyek az erkölccsel kapcsolatosak! Győzzétek meg jól őket arról, hogy semmi másnak a tudása sem hasz-

nos ránk nézve, csak azé, ami megtanít bennünket a jó cselekedetre. Ne csináljatok leányaitokból teológusokat vagy okoskodókat! Az égi dolgokból csak azt tanítsátok meg nekik, ami az emberi bölcsességet szolgálja! Szoktassátok őket arra, hogy mindig Isten színe előtt érezzék magukat, arra, hogy ő a tanúja cselekedeteiknek, gondolataiknak, erényüknek, kedvtelésüknek! Tegyenek mindig jót fitogtatás nélkül, mert Isten így kívánja! Zúgolódás nélkül viseljék a bajt, mert Isten kárpótolni fogja őket! És végül: életük minden egyes napján olyanok legyenek, amilyenek szeretnének lenni akkor, amikor majd megjelennek az ő színe előtt. Íme, ez az igazi vallás, az egyetlen, mely nem hajlik sem visszaélésre, sem hitetlenségre, sem vakbuzgóságra. Prédikálhatnak, amennyit akarnak a még magasztosabb vallásokról, én a magam részéről nem ismerek el mást, csak ezt.

Helyes dolog egyébként megfigyelni, hogy addig az életkorig, amikor az értelem megvilágosodik, és amikor a nyiladozó érzelem megszólaltatja a lelkismeretet, a fiatal leányokra nézve az a jó és az a rossz, amit a környezetük annak jelent ki. Jó, amit megparancsolnak nekik, és rossz, amit megtiltanak. Ennél többet nem szabad tudniuk. Látható ebből, mily nagy fontosságú dolog őnáluk még inkább, mint a fiúknál, megválogatni azokat a személyeket, akiknek a közelükben kell tartózkodniuk és némi tekintélyt gyakorolniuk felettük. Végül aztán elérkezik a pillanat, amikor önszántukból kezdenek ítélni a dolgokról, s akkor aztán itt az ideje, hogy nevelési tervükön változtassunk.

Talán már eddig is túl sokat beszéltem erről. Mire korlátozzuk ugyanis a nőket, amikor nem szabunk meg nekik más törvényt, mint az általános előítéleteket? Ne alacsonyítsuk le ennyire azt a nemet, amely bennünket kormányoz, sőt megtisztel is, ha nem aljasítjuk le. Az egész emberi nemre érvényes egy szabály, amely előbbre való a közvéleménynél. Ennek a szabálynak hajthatatlan irányítását kell követniük az összes többi szabályoknak. Még az előítéletet is ez ítéli meg, és az emberek értékelésének csak akkor lehet köztünk érvénye, ha megegyezik ezzel a szabállyal.

E szabály nem egyéb, mint a belső érzés. Nem fogom most elismételni, amit már fentebb mondottam róla. Elég, ha megjegyzem, hogy ha ez a két szabály nem működik együtt a nők nevelésében, akkor a nevelés mindig fogyatékos lesz. Az érzés a közvélemény nélkül nem adja meg nekik azt a lelki finomságot, mely a jó erkölcsöket a világ tiszteletével ékesíti, a közvélemény pedig érzés nélkül mindig csak csalfa és tisztességtelen nőket alkothat belőlük, akik a látszatot ültetik az erény helyére.

Fontos dolog tehát, hogy olyan képességet ápoljanak, amely ítélőbíróul szolgál a két vezető között, s nem engedi tévútra jutni a lelkiismeretet, és jóváteszi az előítéletből folyó tévedéseket. Ez a képesség nem egyéb, mint az ész. De mennyifajta kérdés tódul elénk e szó hallatára! Vajon képe-

sek-e a nők komoly és következetes gondolkodásra? Fontos-e, hogy ezt ápolják? És fogják-e sikeresen ápolni? Hasznos-e ez az ápolás azokra a tényekedésekre, melyek a nőkre háramlanak? Megfér-e azzal az egyszerűséggel, amely nekik való?

E kérdések felvetésének és megoldásának különböző módjai ellentétes irányú túlzásokkal járnak. Van, aki a nőt arra korlátozza, hogy együtt varrjon és fonjon háztartásában a szolgálókkal. És így a gazda első cselédjévé teszi. Mások nem érik be annyival, hogy a nők jogait biztosítják, hanem még a mi jogainkat is bitoroltatják velük. Mert meghagyni a nőt fölöttünk állónak a nemének sajátos tulajdonságaival egyetemben, viszont velünk egyenlővé tenni őt minden egyébben, mi más ez, mint átruházása a feleségre annak az elsőségnek, melyet a természet a férjnek ad?

Az ész, mely az embert kötelességeinek ismeretére vezeti, nem nagyon bonyolult dolog. Az az ész, mely a nőt kötelességeinek felismerésére vezeti, még egyszerűbb. Az engedelmesség és a hűség, mellyel férjének tartozik, a gyengédség meg a gondoskodás, mellyel gyermekeinek tartozik, életformájának oly természetes és oly kézzelfogható következményei, hogy rosszhiszeműség nélkül alig vonakodhatik engedni az őt vezérlő belső érzésnek, továbbá nem ismerheti félre kötelességét abban a hajlamban, amely megőrizte a maga eredeti tisztaságát.

Nem kárhoztatnám minden további nélkül azt, hogy a nőt csupán a neméhez illő munkákra korlátozzuk, s hogy minden egyéb dolgot illetően mély tudatlanságban hagyjuk. Ilyesmihez azonban igen egyszerű és igen egészséges közerkölcsök kellenének, vagy pedig nagyon visszavonult életmód. A nagy városokban, romlott emberek között, az ilyen nőt igen könnyű lenne elcsábítani. Erénye gyakran csak az alkalomtól függne. Márpedig ebben a filozófus században kipróbált erényre van szüksége. Előre kell tudnia, hogy mit mondhatnak neki, és azt is, amit erről gondolnia kell.

Egyébként, mivelhogy alá van vetve a férfiak ítéletének, ki kell hogy érdemelje megbecsülésüket. Különösen a férje megbecsülését kell elnyernie. Nemcsak a személyét kell megszerettetnie vele, hanem magaviseletével is ki kell érdemelnie helyeslését. Igazolnia kell a világ előtt férje választását, és megszereznie férjének azt a tiszteletet, mellyel feleségének adóznak. De hogyan foghat hozzá mindehhez, ha nem ismeri intézményeinket, ha mit sem tud szokásainkról, illemszabályainkról, ha nem ismeri sem az emberi ítéletek forrását, sem az ezeket meghatározó szenvedélyeket? Mivelhogy egyként függ a saját lelkiismeretétől, valamint mások véleményétől, meg kell tanulnia e két szabályt összehasonlítani, összhangba hozni és az előbbit csak akkor részesíteni előnyben, ha ellentétbe kerülnek egymással. Bíráinak bírájává lesz, ő határozza meg, mikor kell magát alávetnie nekik, és mikor visszautasítania őket. Mielőtt elvetné vagy elfogadná előítéleteiket, mérlegeli azokat, felkutatja forrásukat, elébe vág

valamennyinek, s a maga javára fordítja őket. Gondja van rá, hogy sohase vonja magára a korholást, ha feladata képessé teszi őt arra, hogy ilyesmit elkerüljön. Mindezt csak úgy képes jól végezni, ha ápolja eszét és szellemét.

Minduntalan visszatérek az alapvető elvre, mert ez adja meg valamennyi nehézségem megoldását. Azt tanulmányozom, ami van. Ennek az okát keresem, és végül úgy találom, hogy ami van, az jól van. Belépek nyílt házakba, ahol a házigazda meg a felesége együtt fogadják a vendégeket. Mindketten ugyanazt a nevelést kapták, mindketten egyformán udvariasak, mindketten ugyanazzal az ízléssel és szellemességgel rendelkeznek, mindkettőt ugyanaz a vágy hevíti, hogy jól fogadják vendégeiket, s hogy mindenki elégedetten távozzék tőlük. A férj mindent megtesz, hogy mindenki iránt figyelmes legyen. Jön, megy, körüljár, és ezer gondot csinál magának. Csupa figyelmesség szeretne lenni. A nő azonban helyén marad. Egy kis kör képződik körülötte, amely mintha elfödné előle a gyülekezetet. Pedig nem történik itt semmi olyan, amit észre ne venne, nem távozik el senki anélkül, hogy ő ne szólt volna hozzá. Semmi olyat nem mulasztott el, ami mindenkit érdekelhetett. Csak olyasmit mondott mindenkinek, ami kellemes, és anélkül, hogy a legkisebb mértékben is megzavarta volna a rendet, a társaság legkisebb emberéről éppúgy nem feledkezett meg, mint a legfontosabb személyről. Tálalnak, s a társaság asztalhoz ül. A férj tudja már, hogy kik illenek együvé, és e szerint ülteti őket. Az asszony, anélkül, hogy bármit is tudna, ugyancsak nem téved ebben. Ő már kiolvasott a szemekből, a magatartásból mindent, ami illik, s így mindenki kívánsága szerint helyezkedhetik el. Arról már nem is beszélek, hogy a felszólgálásnál senkiről sem feledkeznek meg. A házigazda körüljárt, s így senkiről sem feledkezhetett meg, a nő ellenben kitalálja mindazt, amit megkívánnak, és azzal kínálja az illetőket. Miközben szomszédjával beszél, az asztal végét is szemmel tartja. Észreveszi, hogy melyik nem eszik azért, mert nem éhes, és melyik azért, mert nem mer az ételhez nyúlni vagy kérni az ételből, mert félszeg vagy félénk. Asztalbontáskor azután mindenki azt hiszi, hogy a háziasszony csak övele törődött, továbbá hogy a háziasszonynak egyetlen falatra sem jutott ideje, holott az igazság az, hogy többet evett, mint bárki más.

Amikor mindenki eltávozott már, megtárgyalják a történeteket. A férfi visszaemlékezik arra, hogy mit mondtak neki, és hogy mit mondtak és tettek azok, akikkel szórakozott. A nők nem mindig a legpontosabbak ebben, viszont a háziasszony még azt is hallotta, amit halkan mondtak a terem másik végében. Ő tudja, hogy ez vagy az mit gondolt, mire vonatkozott ez vagy az a kijelentés vagy taglejtés. Alig tehetett valaki olyan kifejező mozdulatot, melyre ne volna neki kész magyarázata, és ez csaknem mindig megfelel a valóságnak.

Ugyanaz az észjárás, mely megkülönböztet egy nagyvilági nőt a ház

vezetésének művészetében, megkülönböztet egy kacér nőt abban a művészetben, amellyel több imádót lehet szórakoztatni. A kacérság művészete még finomabb megkülönböztetőképességet kíván, mint az udvariasságé, mert ha az udvarias nő mindenkivel szemben udvarias, akkor megtette kötelességét, viszont a kacér nő ezzel az ügyetlen egyformasággal hamar elveszítené a maga uralmát. Addig akarná lekötelezni összes barátait, amíg valamennyit elriasztaná. A társaságban a mindenkivel szemben egyformán tanúsított udvariasság mindenkinek tetszik. Ha jól bántak vele, akkor nem nagyon törődik azzal, vajon másokat előnyben részesítettek-e. De a szerelemben az a kegy, amely nem kizárólagos, sértésszámba megy. Az érzékeny ember százszorta jobban szereti, ha vele egymagával rosszul bánnak, mint ha a többivel egyenlően dédelgetik, mert a legrosszabb, ami történhetik vele, abban áll, hogy nem tüntetik ki a többivel szemben. Ha egy nő több imádót akar tartani, valamennyit meg kell győznie arról, hogy őt részesíti előnyben, mégpedig a többiek szeme láttára kell meggyőznie, a többieket pedig ugyanerről az illető jelenlétében.

Ha zavarba jött embert akartok látni, tegyetek egy férfiút két nő közé, akiknek mindegyikével titkos viszonya van, aztán figyeljétek meg, milyen ostoba képet fog vágni! Tegyetek egy nőt hasonló helyzetben két férfi közé, ami bizonyára nem ritkább esett. Ámulni fogtok azon az ügyességen, amellyel mind a kettőt félrevezeti, és úgy intézi, hogy az egyik kineveti a másikat. Ám ha ez a nő ugyanazt a bizalmat tanúsítaná mind a kettő iránt, és ugyanolyan meghitt módon viselkedne velük, vajon akkor félre tudná-e egy pillanatra is vezetni mind a kettőt? Ha egyformán bánna velük, akkor bizony azt mutatná ki, hogy egyaránt joguk van őhozzá. Ő azonban sokkal ügyesebben lát neki ennek a feladatnak. Nem bánik velük egyformán, hanem úgy tesz, mintha különbséget tenne közöttük. Olyan jól csinálja ezt, hogy az, akinek kedvében jár, azt hiszi, hogy gyengédségből teszi, akivel pedig rosszul bánik, azt hiszi, hogy mérgében teszi. Így aztán mindenik megelégszik a neki jutott résszel, s úgy véli, hogy a nő mindig vele foglalkozik, holott végeredményben nem foglalkozik mással, mint önmagával.

Amikor a nő általános tetszésre vágyik, a kacérság hasonló eszközöket ad a kezébe. A szeszélyes viselkedés csak visszariasztaná a többieket, ha szeszélyét nem irányítaná okosan. Mivel azonban mesteri módon alkalmazza, a szeszélyből a legerősebb bilincseket készíti rabszolgái számára.

Usa ogn' arte la donna, onde sia colto
Nella sua rete alcun novello amante;
Nè con tutti, nè sempre un stesso volto
Serba; ma cangia a tempo atto e sembiante.[11]

[11] Tasso, *A felszabadított Jeruzsálem*, IV., 87.

Vajon mitől függ mindez a művészet, ha nem a finom és folytonos megfigyelésektől, melyek észrevétetik vele minden pillanatban azt, ami a férfiak szívében lejátszódik, és amelyek képessé teszik arra, hogy minden titkos mozdulattal szemben, melyet észrevesz, annyi erőt vessen latba, amennyi feltartóztatásához, avagy meggyorsításához szükséges? De vajon megtanulható-e ez a művészet? Nem. Együtt születik az a nőkkel. Megvan mindegyikben. A férfiú sohasem lehet ugyanennyire birtokában. Egyik leginkább megkülönböztető vonása ez a női nemnek. A lélekjelenlét, az éles tekintet, a finom megfigyelőképesség teszi a nők tudományát. Az ügyességben, mellyel hasznát veszik, rejlik az ő tehetségük.

Így áll a dolog, és láttuk, miért kell így lennie. Azt mondják, hogy a nők csalfák. Nem csalfák, csak azzá lesznek. Az ő sajátos adományuk nem az álnokság, hanem az ügyesség. Nemük igazi hajlamaiban még akkor sem csalfák, amikor hazudnak. Miért kérdezitek szájukat, hiszen nem a szájuknak kell beszélni? Forduljatok szemükhöz, arszínükhöz, lélegzetükhöz, félénk modorukhoz, gyenge ellenállásukhoz! Ez az a nyelv, melyet a természet adott nekik, hogy válaszoljanak nektek. A száj mindig nemet mond, és azt is kell mondania. A hangsúly azonban, mellyel mondanivalóját kíséri, nem mindig ugyanaz, de ez a hangsúly képtelen hazudni. Vajon nem ugyanazok-e a szükségletei a nőnek, mint a férfiúnak? Viszont nincs ugyanannyi joga, hogy kifejezze őket. Sorsa nagyon is kegyetlen volna, ha még jogosult vágyaiban se volna nyelve egyenértékű azzal, melyen nem mer megszólalni. Vajon szükséges-e, hogy a szemérmesség boldogtalanná tegye? Mert ugye szüksége van olyan művészetre, mellyel közölheti hajlamait anélkül, hogy felfedné azokat? Mekkora ügyességre van szüksége, hogy elraboltassa magától azt, amit leghőbb vágya, hogy odaadjon! Mily fontos neki, hogy megtanulja megindítani a férfi szívét úgy, mintha még csak nem is gondolna rá! Mily bájos párbeszéd az, amely Galatea almájáról szól és ügyetlen meneküléséről! Hát kell ehhez még hozzáfűznie valamit? Megmondja-e a pásztornak, aki a fűzfák között nyomon követi, hogy csak azért fut előle, hogy maga után csalogassa? Hiszen, hogy úgy mondjam, hazudnék, ha ezt tenné. Mert akkor a pásztort nem tudná maga után csalogatni. Minél több a tartózkodás a nőben, annál több művészetre van szüksége, még a férjével szemben is. Igen, állítom, hogy ha a kacérságot korlátai között tartjuk, illedelmessé és igazzá tesszük, s a tisztesség törvényévé változtatjuk.

Az erény csak egyféle – mondotta igen helyesen egyik ellenfelem. Nem lehet felosztani úgy, hogy egyik részét megengedjük, másikat elvetjük. Ha szeretjük az erényt, akkor teljes épségében szeretjük. Megtagadjuk szívünket, ha lehet, szánkat pedig mindenképpen azoktól az érzelmektől, melyekre nem szabad, hogy szükségünk legyen. Az erkölcsi igazság nem az, ami van, hanem ami jól van. Ami rossz, annak egyáltalán nem volna szabad lennie, és nem szabad azt bevallani, legkivált akkor, ha e vallomás olyan

hatással jár, mellyel egyébként nem járna. Ha kísértésbe esném, hogy lopjak, és ennek elmondásával abba a kísértésbe ejtenék másvalakit, hogy cinkosommá legyen, vajon nem esnék-e ő a kísértés áldozatául azzal, hogy bevallom neki? Miért mondjátok, hogy a szemérmesség csalfává teszi az asszonyokat? Vajon azok, akik azt a leginkább elvesztik, egyebekben igazabbak-e a többi nőnél? Szó sincs róla. Ezerszer csalfábbak. Az elzüllésnek erre a fokára csak a bűnök vezetnek, melyek nem távoznak el belőlünk, de csak az alattomosság és a hazugság jóvoltából uralkodnak.[12] Ellenben azok a nők, akikben van még szégyenérzet, akik nem hivalkodnak hibáikkal, akik el tudják rejteni vágyaikat még vágyaik sugalmazói elől is, és akiktől ezek bevallását csak a legnagyobb kínnal lehet kicsikarni, ezek egyéb szempontból is a legigazabbak, a legőszintébbek, a legállhatatosabbak minden kötelezettségükben. Általában az ő hűségükre lehet a leginkább számítani.

Nemigen tudok mást, mint az egyetlen Lenclos kisasszonyt, akit mint általánosan ismert kivételt lehet idézni ezen megjegyzések alól. És valóban, Lenclos kisasszony csodaszámba is ment. Azzal, hogy megvetette nemének erényeit, megőrizte, mondják, a mi nemünk erényeit. Magasztalják nyíltságát, egyenességét, a társas érintkezésben való biztonságát, a barátságban való hűségét. Végül – hogy dicsőséges képét teljessé tegyük – azt szokás mondani, hogy férfiúvá alakult. Jól van hát, ám mindeme kitűnő hírneve ellenére is ezt a férfiút éppoly kevéssé kívántam volna barátomnak, mint szeretőmnek.

Ne gondolják azonban, hogy mindez oly nagy eltérés tárgyamtól, mint amilyennek látszik. Jól látom, hova irányulnak a modern filozófia elvei, amikor nevetség tárgyává teszik a női nem szemérmességét és állítólagos csalfaságát. Azt is látom, hogy e filozófia legbiztosabb hatása abban nyilvánul, hogy megfosztja évszázadunk nőit attól a kevés becsülettől, ami még megmaradt nekik.

Ezen megfontolásom alapján azt hiszem, általánosságban meg lehet határozni, milyenfajta műveltség felel meg a nők elméjének, és milyen tárgyak felé kell fordítani értelmi működésüket ifjúkoruktól fogva.

Mondottam már, hogy a nemükkel együtt járó kötelezettségeket köny-

---

[12] Tudom, hogy azok a nők, akik egy bizonyos pontra nézve nyíltan állást foglaltak, nagyra vannak ezzel a nyíltsággal, és esküdöznek, hogy, ezt leszámítva, minden tiszteletre méltó tulajdonság megvan bennük. Én azonban jól tudom, hogy erről csak az ostobákat tudták meggyőzni. Ha nemük legnagyobb fékét eltávolítjuk, marad-e valami, ami visszatartja őket? És melyik tisztességet tekintik majd szívügyüknek, ha egyszer lemondtak arról, amely sajátjuk? Ha egyszer szabadjára eresztették szenvedélyeiket, semmi érdekük sem készteti őket arra, hogy ellenálljanak nekik: „Nec femina, amissa pudicitia, alia abnuerit." Ismerte-e valaha is író jobban az emberi szívet mindkét nemben, mint az, aki ezt mondta?

nyebb észrevenni, mint betölteni. Az első, amit meg kell tanulniuk, abban áll, hogy szeressék ezeket a kötelességeket a belőlük származó előnyökre való tekintettel. Ez az egyedüli módja annak, hogy mindezt megkönnyítsük számukra. Minden életkornak és minden hivatásnak megvannak a maga kötelességei. A maga kötelességeit hamar megismeri az ember, feltéve, ha szereti őket. Tartsd tiszteletben női hivatásodat, s akkor bármily helyzetbe juttat is az ég, mindig jóravaló asszony lesz belőled. A fő dolog az, hogy azok legyünk, amivé a természet teremtett; úgyis túlságosan azok vagyunk, amivé az emberek akarják, hogy legyünk.

Az elvont és spekulatív igazságok, az alapelvek, a tudományos tantételek kutatása, mindaz, ami az eszmék általánosítására irányul, nem a nők hatáskörébe tartozik. Tanulmányaiknak teljességgel a gyakorlathoz kell kapcsolódniuk. Az ő dolguk alkalmazni azokat az elveket, melyeket a férfi talált meg, és az ő dolguk megtenni a megfigyeléseket, melyek a férfit az elvek leszögezésére vezetik. Mindaz az értelmi működés, melyet a nő végez, amennyiben nem vonatkozik közvetlenül a feladatára, a férfiak tanulmányozására kell hogy irányuljon, vagy olyan kellemes ismeretekre, melyek egyedüli célja az ízlés. Mert ami a lángelme műveit illeti, ezek meghaladják felfogásukat. Ugyanúgy nincs bennük elég pontosság és figyelem ahhoz, hogy az egzakt tudományokban boldoguljanak. Ami pedig a fizikai ismereteket illeti, a két nem közül annak valók ezek, amely a legtevékenyebb, a legmozgékonyabb, amely a legtöbb célt képes belátni. Annak valók ezek, akiben több az erő, aki jobban gyakorolja ezt az erőt, és aki ítélni képes az érzékelhető lények és a természeti törvények kapcsolataiban. A nő, aki gyenge, és nem vesz észre semmit, ami kívül esik önmagán, azokat a rugókat becsüli és ítéli meg, melyeket gyengesége pótlására hozhat mozgásba. Ezek a rugók pedig a férfi szenvedélyei. Az ő mechanikája magában véve erősebb, mint a miénk, összes emeltyűi az emberi szívet hozzák mozgásba. Amit az ő neme önmagától nem képes megtenni, holott ez neki szükséges vagy kellemes, mindazt akarata révén velünk kell elvégeztetnie. Szükséges tehát, hogy alapjaiban tanulmányozza a férfi szellemét, nem elvont értelemben, a férfi szellemét általában, hanem azoknak a férfiaknak a szellemét, akik körülötte vannak, azoknak a férfiaknak a szellemét, akiknek alárendelte akár a törvény, akár a közvélemény. Meg kell tanulnia a nőnek, hogy behatoljon érzelmeikbe beszédük, cselekedeteik, tekintetük, taglejtésük útján. Beszédje, tettei, tekintete, taglejtése útján kell hogy kényére-kedvére tudjon érzelmeket kelteni a férfiakban, mintha nem is gondolna rá. A férfiak jobban fognak bölcselkedni az emberi szívről, mint a nők. Ő azonban jobban fog olvasni a férfiak szívéből. A nők dolga, hogy megtalálják a – hogy úgy mondjam – kísérleti erkölcsöt, viszont a mi dolgunk, hogy ebből rendszert alakítsunk. A nőben több a szellemesség, a férfiúban több a lángelme. A nő megfigyel, a férfi gondolkodik. Ebből az összjá-

tékból származik a legtisztább világosság, a legtökéletesebb tudomány, amely az ember számára a maga erejéből megszerezhető. Egyszóval ebből származik a legbiztosabb ismeret önmagunkról csakúgy, mint másokról, amelyre a mi fajtánk csak képes. És ilyen módon irányulhat a művészet szüntelenül arra, hogy tökéletesítse azt az eszközt, melyet a természet adott.

Az asszonyok könyve a világ. Ha rosszul olvasnak belőle, vagy az ő hibájuk, vagy valamely szenvedély vakítja el ilyenkor őket. Mindazonáltal az igazi családanya korántsem nagyvilági nő, de azért nem zárkózik házába kevésbé, mint az apáca a kolostorba. Úgy kell tehát bánnunk a fiatal lányokkal, akiket férjhez adunk, mint ahogy azokkal bánunk, illetve bánnunk kellene, akiket kolostorba adunk: meg kell mutatni nekik a kedvteléseket, melyeknek búcsút mondanak, mielőtt még lemondanának róluk, nehogy ezeknek a számukra ismeretlen kedvteléseknek csalóka képe egykor majd tévútra vezesse szívüket, felkavarja boldog magányukat. Franciaországban a leányok kolostorban élnek, az asszonyok viszont a nagyvilágban csatangolnak. Az ókorban ez megfordítva történt. Mint már mondottam, sok játékban és nyilvános ünnepségen vettek részt a lányok, az asszonyok viszont visszavonultan éltek. Ez a szokás észszerűbb volt, mint a mi szokásaink, és nagyobb mértékben gondoskodott az erkölcsökről. Egy bizonyos fajta kacérság megengedhető az eladó lányoknál, hiszen számukra a szórakozás a legfőbb dolog. Az asszonyoknak azonban más gondjaik vannak otthonukban, hiszen nem kell már férjet keresniük. Az így előálló átalakulás azonban aligha elégítené ki őket, s így, sajnos, továbbra is ők a legfőbb hangadók. Anyák, cselekedjetek úgy, hogy lányaitok legalább jó pajtásaitokká váljanak! Lássátok el őket egyenes érzékkel, becsületes lélekkel, és azután ne rejtsetek el előlük semmit, amit a tiszta tekintet láthat! A bál, a mulatozások, a játékok, sőt a színház is, azaz mindazok a dolgok, melyeket ha rossz szempontból tekintünk, elbűvölik a meggondolatlan ifjúságot, kockázat nélkül tárhatók az egészséges szemű emberek elé. Minél többet látják ezeket a zajos szórakozásokat, annál jobban elmegy majd tőlük a kedvük.

No de már hallom is az ellenem felmorajló lármát. Vajon melyik lány tudna ellenállni ennek a veszedelmes példának? Hiszen még meg sem pillantották a társaságot, s a fejük máris kóválygó mindahánynak. Egyik sem akar aztán tőle megválni. Lehetséges, hogy így van, csakhogy mielőtt ezt a csalóka képet elétjük tártad volna, kellőképpen előkészítetted-e őket arra, hogy felindulás nélkül szemléljék? Vajon előre jelezted-e nekik a tárgyakat, melyeket ez a világ ábrázol? Vajon a maguk valóságában festetted-e le azokat? Vajon a hiúság illúzióival szemben kellőképpen felfegyverezted-e őket? Vajon becsempészted-e ifjú szívükbe az igazi élvezetek okozta örömet, melyet hiába keresünk ebben a zűrzavarban? Miféle elővigyázatossági rendszabályokat alkalmaztál, hogy megóvd őket a ha-

mis ízléstől, mely bárkit félrevezethet? Te csak tápláltad bennük a közönséges előítéleteket, melyek elméjüket hatalmukba kerítik, ahelyett, hogy bármit is szembehelyeztél volna velük. Már jó előre megkedveltetted velük a léha szórakozások valamennyi fajtáját. Sőt még jobban megkedveltetted velük, amikor magad is átadod magad az ilyen szórakozásnak. A leánykáknak, mihelyt a társaságba lépnek, egyetlen nevelőjük a saját anyjuk, aki gyakran önáluk is bolondosabb, s aki a dolgokat csak úgy képes megmutatni nekik, ahogyan maga is látja. Az ő példája, amely még az észnél is erősebb, igazolja ezeket a dolgokat a maguk szemében, hiszen az anya tekintélye után felül álló mentség a leány számára. Amikor azt akarom, hogy az anya vezesse be leányát a társaságba, ezt abban a feltevésben akarom, hogy olyannak mutassa előtte a társaságot, amilyen a valóságban.

A baj még ennél is korábban kezdődik. A kolostorok a kacérság valóságos iskolái, nem annak a tisztességes kacérságnak, melyről az imént beszéltem, hanem amely mindenféle női ferdeséget hoz létre, és a legfurcsább divathölgyeket teremti. Amidőn a lányok ezekből a kolostorokból egyszerre csak átlépnek a zajos társaságba, rögtön otthon érzik itt magukat. Hiszen arra nevelték őket, hogy benne éljenek. Csoda-e, ha aztán jól érzik itt magukat? Amit mostan mondani fogok, bizonyos félelemmel fejtem ki, mert attól tartok, hogy esetleg előítéletet találok megfigyelésszámba venni. Meg kell azonban mondanom, hogy mintha a protestáns országokban nagyobb lenne a családiasság, tisztesebbek a hitvesek, gyengédebbek az anyák, mint a katolikus országokban. Ha ez valóban így van, akkor kétségtelen, hogy ez a különbözőség részben a kolostori nevelésnek köszönhető.

Ha meg akarjuk szeretni a békés, otthonias életet, előbb meg kell ismernünk. Gyermekkorunk óta éreznünk kell édességét. Az ember csak az atyai házban kedveli meg a maga otthonát, s a nő, ha nem a saját anyja nevelte, nem fogja szívesen nevelni a maga gyermekeit. Sajnos, a nagy városokban nincs többé otthoni nevelés. Az itt élő társadalom olyan határtalan és olyan vegyes, hogy nincs többé menedékhely, ahová az ember visszavonulhat: még a maga otthonában is nyilvános helyen van. Addig élünk együtt mindenkivel, amíg végül elveszítjük a magunk családját, rokonainkat alig ismerjük. Úgy látogatjuk őket, mint az idegeneket, s az egyszerű házi erkölcsök kipusztulnak az édes meghittséggel együtt, amely a varázsukat adta. Így történik aztán, hogy az ember magába szívja már az anyatejjel a világi kedvtelések szeretetét, valamint azokat az elveket, melyek itt uralkodnak.

A leányokra látszólagos tartózkodást kényszerítenek, hogy rászedhessenek majd valakit, aki majd magaviseletük alapján veszi el őket. Tanulmányozzátok azonban csak egy pillanatig ezeket a fiatal nőket! Feszes modorukkal bizony rosszul leplezik a sóvárságot, amely emészti őket, s

már szemükből kiolvasható a heves vágy, hogy anyjukat utánozhassák. Nem a férj után sóvárognak, hanem a házasélet szabadosságára. Mi szükség a férjre, mikor annyi mód van rá, hogy ellehessenek nélküle? De azért szükség van a férjre, hogy ezeket a módokat álcázhassák.[13] Arculkra kiül a szerénység, de a szívük mélye csupa feslettség. Maga ez a színlelt szerénység is a feslettség jele. Csupán azért tettetik, hogy minél hamarább megszabadulhassanak tőle! Párizsi és londoni nők, könyörgöm, bocsássatok meg nekem! Egyik városban sem lehetetlen a csoda. Ami engem illet azonban, csodát én nem ismerek. Ha csak egy is igazán tisztességes lelkű közületek, annak a jele ez, hogy jómagam félreismerem intézményeinket.

Mindezek a különböző fajtájú nevelések egyként kiszolgáltatják a fiatal teremtéseket a nagyvilági gyönyör élvezésének, valamint ama szenvedélyeknek, amelyek csakhamar létrejönnek ebből a kedvtelésből. A züllés a nagyvárosokban az élettel együtt kezdődik, a kisvárosokban pedig az ésszel együtt. A fiatal vidéki nők elsajátítják boldog és egyszerű erkölcseik megvetését, igyekeznek minél hamarább Párizsba jutni, hogy osztozzanak a mi romlott erkölcseinkben. A bűnök, melyeket a tehetségek szép nevével díszítünk, egyedüli céljai az ő utazásuknak, s amidőn megérkeznek, szégyellik magukat, hogy oly messze vannak még az idevaló nők nemes ledérségétől, s minden igyekezettel azon vannak, hogy ők is kiérdemeljék a fővárosi nevet. Vajon a ti nézetetek szerint hol kezdődik a baj? Azokon a helyeken-e, ahol kitalálják, vagy ott, ahol űzik?

Azt tartom tehát, hogy józan anya ne vigye a lányát vidékről Párizsba azzal a céllal, hogy megmutassa neki e képeket, melyek másokra oly igen veszedelmesek. Azt is mondom azonban, hogy ha ez mégis megtörténik, akkor vagy rosszul nevelte a leányát, vagy pedig a képek alig fognak veszélyt jelenteni számára. Akiben ízlés, józan érzék s a tisztességes dolgok iránt vonzalom van, nem fogja ezeket olyan vonzónak találni, mint az, aki átadja magát varázsuknak. Esztelen kis fiatal nőket látni Párizsban, akik sietnek elsajátítani az ottani modort, és divatossá teszik magukat fél esztendőn keresztül, hogy aztán életük hátralevő részében kifütyöltessék magukat. De vajon ki veszi észre azokat a lányokat, akiket visszariaszt ez a hangzavar, s akik visszatérnek vidékükre sorsukkal elégedetten, miután egybevetették azzal a sorssal, melyet úgy irigyelnek a többiek? Hány fiatalasszonyt láttam, akiket engedékeny férjük Párizsba kalauzolt. A férjeknek módjukban lett volna letelepedni itten, de az asszonyok maguk térítették el őket szándékuktól, és szívesebben tértek vissza, mint ahogy

[13] A férfiú életútja ifjúkorában volt egyike annak a négy dolognak, melyet a bölcs sehogyan sem tudott megérteni. Az ötödik a házasságtörő asszony szemérmetlensége volt. „Qae comedit et tergens os suum dicit: Non sum operata malum." *Prov.* XXX., 20.

odamentek, miközben visszautazásuk előestéjén elérzékenyülten mondták férjüknek: Ah! térjünk vissza kunyhónkba, ott boldogabban él az ember, mint itt, ebben a palotában! Vajon hány derék ember van még, aki nem hajtotta meg térdét a bálvány előtt, és aki megveti csztelen tiszteletét? Csak a bolond nők lármásak, az okos nő sohasem kelt feltűnést.

Mármost, ha az általános romlottság, az egyetemes előítéletek, valamint a leányok rossz nevelése ellenére mégis vannak, akik megőrzik helyes ítélőképességüket, mi lenne akkor, ha ezt az ítélőképességet megfelelő oktatással táplálnánk, vagy jobban mondva, ha nem rontanánk el ártalmas tanításokkal? Mert minden – és mindenkor – azon alapszik, hogy megőrizzük vagy helyreállítjuk a természetes érzéseket. Ehhez nem arra van szükség, hogy hosszú prédikációitokkal untassátok a leányokat, sem hogy feltálaljátok nekik száraz erkölcsi oktatásaitokat. Az erkölcsi oktatás mindkét nemre nézve minden jó nevelés halálát jelenti. A gyászos leckéztetések csak arra valók, hogy meggyűlöltessük azokat, akik osztogatják és mindazt, amit osztogatnak. Ha fiatal lányokhoz beszélünk, nem arra van szükség, hogy félelmet keltsünk bennük kötelességeik iránt, sem arra, hogy még súlyosabbá tegyük az igát, melyet a természet rótt rájuk. Amikor kifejtitek előttük kötelességeiket, legyetek szabatosak és könnyen érthetők. Ne engedjétek, hogy azt higgyék, hogy csak mogorván lehet a kötelességet teljesíteni! Semmi haragos ábrázat, semmi mogorvaság! A szívből kell kilépnie mindannak, aminek a szívhez kell eljutnia. Erkölcsi katekizmusuknak éppolyan rövid lélegzetűnek és éppolyan világosnak kell lennie, mint vallási katekizmusuknak, csupán kevésbé komolynak. Magukban a kötelességekben mutassátok meg nekik kedvteléseik forrását, valamint jogaik alapvetését! Vajon oly kínos dolog-e szeretni, hogy bennünket is szeressenek, szeretetre méltóvá tenni magunkat, hogy boldogok lehessünk, becsülésre méltóvá válni, hogy engedelmeskedjenek nekünk, valamint becsülni magunkat, hogy bennünket is megbecsüljenek? Ó, mily szépek ezek a jogok! Mily tiszteletre méltóak! Mily drágák a férfi szívének, ha az asszony érvényesíteni tudja őket! Meg se kell várni az éveket vagy az öregkort, máris élvezetet okoznak. A nő uralma erényeivel kezdődik. Alighogy bájai kifejlődtek, máris uralkodik szelíd jellemének jóvoltából, és tekintélyt szerez a szerénységének. Hol az az esztelen és barbár férfiú, aki nem csillapítja le gőgjét, és nem válik figyelmesebb modorúvá egy okos és szeretetre méltó tizenhat éves leány oldalán, aki keveset beszél, figyel mások szavára, magatartásában illedelmes, szavaiban tisztelettudó, s akinek szépsége nem feledteti el sem nemét, sem ifjúkorát, még a félénkségével is érdekessé teszi magát, és tiszteletet vív ki, mert ő is tisztelettel viseltetik mindenki iránt?

Ezek a tanúbizonyságok csak külsőségesek ugyan, de azért nem felszínesek. Nem csupán az érzékek varázsán alapulnak. Abból a belső érzésből fakadnak, mely azt mondja mindnyájunknak, hogy a férfiak érdemé-

nek a nők a természetes bírái. Vajon kicsoda akar megvetésben részesülni a nők részéről? Senki a világon, még az sem, aki nem akarja őket szeretni. S vajon ami engem illet, aki oly kemény igazságokat mondok nekik, azt hiszitek-e, hogy közömbösek nekem az ő ítéleteik? Nem, az ő szavazataik becsesebbek nekem, mint a tieitek, olvasóim, akik gyakran asszonyabbak vagytok náluknál. Amikor megvetem erkölcseiket, tiszteletben akarom tartani igazságosságukat. Mit bánom én, ha gyűlölnek, csak kikényszerítsem tiszteletüket.

Mennyi nagy dolgot lehetne létrehozni eme rugó segítségével, ha működésbe tudnánk hozni! Jaj annak az évszázadnak, amelyben a nők elvesztik befolyásukat, és amelyben ítéleteiknek semmi hatása sincs a férfiakra! A lealjasodás végső foka ez. Minden erkölcsös nép tisztelte a nőket. Nézzétek Spártát, nézzétek a germánokat, nézzétek Rómát, azt a Rómát, amely a dicsőség és az erény székhelye volt, ha egyáltalán volt valaha székhelye a földön az erénynek és a dicsőségnek! Itt a nők adóztak tisztelettel a nagy hadvezérek haditetteinek, ők siratták meg nyilvánosan a haza gondviselőit, fogadalmaik és gyászuk szent volt, akár az állam legünnepélyesebb döntése. Róma valamennyi nagy forradalma nők miatt indult el. Nő jóvoltából szerezte meg Róma a szabadságot, nő által nyerték el a plebejusok a konzulátust, nő miatt ért véget a tízek zsarnoki uralma, nők révén menekült ki az ostromlott Róma egy száműzött ember karjaiból. Szoknyahős franciák, vajon mit szóltatok volna, ha ezt a gúnyos szemeiteknek nevetséges felvonulást láttátok volna? Gúnykacajjal kísértétek volna. Mily közömbös szemmel nézzük mi ugyanezeket a dolgokat! De talán valamennyiünknek igazunk van. Alakítsuk meg ugyanezt a menetet szép francia hölgyekből, lám, il'etlenebbet el sem tudnánk képzelni! De állítsátok össze római nőkből, és valamennyien a volszkok szemével és Coriolanus szívével fogjátok nézni!

Továbbmegyek, és állítom, hogy az erény nem kevésbé válik javára a szerelemnek, mint a természet egyéb jogainak, és hogy általuk a szeretők tekintélye nem kevésbé jut nyereséghez, mint a feleségeké és az anyáké. Lelkesedés nélkül nincsen igazi szerelem, és nincsen lelkesedés valódi vagy képzelt tökéletességű, de a képzeletben mindig jelenlevő tárgy nélkül. Vajon mitől lobbanjanak lángra azok a szerelmesek, akik számára ez a tökéletesség már nem jelent semmit, s akik abban a lényben, akit szeretnek, nem látnak már egyebet, mint érzéki gyönyöreik tárgyát? Nem, a lélek nem ilyen módon jön tűzbe, és nem így engedi át magát annak a fennkölt elragadtatásnak, amely a szerelmesek önkívületét, szenvedélyük varázsát alkotja. Megengedem, a szerelemben minden csak illúzió, de valódiak azok az érzések, melyeket fellobbant bennünk az igazi szépség iránt, amidőn megszeretteti velünk. Ez a szépség egyáltalán nincsen meg a szeretett tárgyban, hiszen csak tévedéseink eredménye. De mit bánom én! Emiatt talán kevésbé áldozzuk fel alacsonyrendű érzéseinket ennek a kép-

zeletbeli mintaképnek? Talán kevésbé engedjük, hogy szívünket áthassák az erények, melyeket a kedves lénynek kölcsönzünk? Avagy kevésbé rázzuk le magunkról az emberi én aljasságait? Hol az az igazi szerelmes, aki ne lenne kész feláldozni életét a szeretett nőért? És vajon van-e érzéki és durva szenvedély abban a férfiúban, aki kész meghalni? Gúnyolódni szoktunk a kóbor lovagokon! Pedig ők ismerték a szerelmet, mi viszont csak a kicsapongást ismerjük. Amidőn ezek a regényes életelvek kezdtek nevetségessé válni, a változás nem annyira az ész műve volt, mint a rossz erkölcsöké.

Bármely évszázadot tekintsük is, a természetes kapcsolatok nem változnak, a belőlük eredő illendőség vagy illetlenség megmarad ugyanannak. Az ész hamis neve alatt szereplő előítéletek csak a külsejüket változtatják meg. Mindig nagy és szép dolog lesz önmagunkon uralkodni, ha csak azért is, hogy egy fantasztikus agyrémnek engedelmeskedjünk. A becsület igazi indítékai mindig szívéhez szólnak majd minden helyes ítéletű nőnek, aki a maga hivatásában kellőképpen keresi a boldog életet. Az erkölcsi tisztaságnak elsősorban kell pompás erénynek lennie minden derék nő szemében, ha némi emelkedettség van a lelkében is. Ha lába alatt látja az egész világot, diadalmaskodni tud mindenen, még önmagán is. Trónust emel magának a saját szívében, és e trónushoz jön hódolni mindenki. A két nem gyengéd vagy féltékeny, de mindig tiszteletteljes érzései, valamint az általános megbecsülés meg a saját becsületérzése szüntelenül megfizeti neki a néhány pillanatnyi harc árát, dicsőség adójában. A nélkülözések múló dolgok, értékük azonban állandó. Micsoda gyönyörűség egy nemes lélek számára a szépséggel párosult erény felett érzett büszkeség! Hozzatok létre egy regényhősnőt, pompásabb gyönyöröket fog élvezni, mint a Laiszok és a Kleopátrák, s ha szépsége eltűnik, dicsősége és kedvtelései továbbra is megmaradnak. Egyedül ő tudja élvezni majd a múltat.

Minél nagyobbak és terhesebbek a kötelességek, az okoknak, melyek alapjukat képezik, annál világosabbnak és szilárdabbnak kell lenniük. Van egy bizonyos kenetteljes beszédmód, amellyel a fiatal leányok fülét, amidőn a legkomolyabb dolgokról van szó, teletömik anélkül, hogy meg tudnák őket győzni. Ebből az eszméikkel arányban nem álló beszédmódból és abból a csekély fontosságból, melyet a lányok titokban tulajdonítanak neki, jön létre, hogy könnyűszerrel engednek hajlamaiknak, mivel nincs magukból a dolgokból folyó okuk, hogy ellenálljanak nekik. Egy okosan és jámbor módon nevelt leánynak kétségkívül erős fegyverei vannak a kísértés ellen, de az, akinek kizárólag csak kenetteljes beszédekkel tömik a szívét vagy inkább a fülét, elkerülhetetlenül zsákmánya lesz az első ügyes csábítónak, aki szemet vet rá. Egy fiatal és szép leány sohasem fogja saját testét megvetni, sohasem fog jóhiszeműen bánkódni az olyan nagy vétkeken, melyeket szépsége jóvoltából követett el, sohasem fog

őszintén és Isten színe előtt sírni, amiért sóvárgás tárgya, lelke legmélyén sohasem fogja elhinni, hogy a szív legédesebb érzése a Sátán találmánya. Adjatok neki egyéb okokat, melyek belsejére tartoznak, és őt magát szolgálják, mert az előbbi érvek nem hatolnak belé. Még rosszabb, ha – mint ahogy általában meg szokott történni – fogalmait ellentmondásba keveri, és miután megalázták azzal, hogy testét és bájait lealjasították, mintha ő a bűn szennyes otthona lett volna, olyan tiszteletet ébresztenek benne ugyanazon test iránt, mintha Jézus Krisztus temploma volna. A túlságosan fennkölt és a túlságosan alacsony eszmék egyaránt elégtelenek, és nem társulhatnak egymással. Olyan érvekre van szükség, melyek hozzáférhetők a nemnek és az életkornak. A kötelesség mérlegelésének csak annyiban van hatóereje, amennyiben hozzácsatoljuk az indítóokokat is, melyek betöltésére sarkallnak bennünket.

Quae, quia non liceat, non facit, illa facit.

Sejtené-e valaki, hogy éppen Ovidius mond ilyen szigorú ítéletet.

Ha tehát a jó erkölcsök szeretetét bele akarjátok oltani a fiatal lányokba, akkor ne mondogassátok nekik szüntelenül: rendesen viselkedjetek, hanem úgy igyekezzetek, hogy érdeküknek legyen rendesnek lenni. Éreztessétek velük az okos magaviselet teljes értékét, s akkor meg is fogjátok velük szerettetni. Nem elég ezt az érdeket a távoli jövőbe helyezni. Mutassátok meg nekik a jelen pillanatban, életkoruk viszonylataiban, imádóik jellemében! Fessétek le előttük a jóravaló embert, az érdemes embert! Tanítsátok meg őket, hogy fel tudják ismerni, s hogy szeressék, mégpedig a maguk számára! Bizonyítsátok be nekik, hogy – akár mint barátnőjét, akár mint feleségét, akár mint szeretőjét – egyedül ez az ember tudja őket boldoggá tenni! Az ész útján tegyétek őket erényessé! Éreztessétek velük, hogy nemük uralma és ennek minden előnye nemcsak az ő jó magaviseletüktől és erkölcseiktől, hanem a férfiakétól is függ! Értessétek meg velük, hogy kevés hatásuk van a hitvány és aljas lelkekre, s hogy szerelmesünknek csak úgy lehetünk szolgálatára, ahogyan az erényt szolgáljuk! Biztosak lehettek benne, hogy ha lefestitek előttük napjaink erkölcseit, őszinte undort fogtok bennük kelteni. Ha megmutatjátok nekik a divatos embereket, megvetést fogtok bennük ébreszteni. Egyebet sem tesztek, mint hogy elidegenítitek őket e divatos emberek életelveitől, ellenszenvessé teszitek érzéseiket, megvetést keltetek üres udvarlásuk iránt. Nemesebb becsvágyat fogtok ébreszteni bennük, azt a becsvágyat, hogy nagy és erős lelkeken uralkodjanak, vagyis a spártai nők becsvágyát, akik férfiakon kívántak uralkodni. A merész, szemtelen, intrikus nő, aki udvarlóit csak kacérságával tudja odavonzani, és csak kegyek osztogatásával megtartani, úgy szorítja őket engedelmességre, mint a lakájokat szolgai és köznapi dolgokban. A fontos és komoly dolgok terén sem-

milyen tekintélye sincs a szemükben. Am az a nő, aki tisztességes, és egyúttal szeretetre méltó s okos magaviseletű, aki rákényszeríti környezetét, hogy tiszteljék, aki tartózkodó és szerény, vagyis egyszóval az, aki megbecsülés által teszi szilárddá a szerelmet, egy intéssel akár a világ végére küldheti őket, ütközetbe, dicsőségbe, halálba, ahova akarja.[14] Úgy vélem, ez az uralom szép, és megéri a fáradságot, hogy megszerezzék.

Lám, Zsófia ebben a szellemben nevelkedett. Több gonddal, mint fáradsággal. A hajlamát inkább követtük, mintsem korlátoztuk. Mondjunk most egy-két szót egyéniségéről, a szerint az arckép szerint, amelyet Emilnek rajzoltam róla, és aszerint, ahogy elképzeli a hitvest, ő, aki boldoggá teheti.

Nem mondhatom eléggé, hogy a csodákat mellőzni szándékszom. Emil nem csodalény, Zsófia még kevésbé az. Emil férfi, Zsófia pedig nő. Íme, ebből áll minden dicsőségük. A nemek összevisszaságában, amely köztünk uralkodik, szinte csodaszámba megy, ha valaki a maga neméhez tartozik.

Zsófia jó hajlamokkal született, jó természetű. Szíve igen érzékeny, s ez a rendkívüli érzékenység néha olyan élénkké teszi képzeletét, hogy nehéz azt mérsékelni. Kevésbé átható az elméje, mint inkább szabatos, kedélye könnyed, de egyenetlen, arca köznapi, de kellemes. Arckifejezése lélekről tanúskodik, és sohasem hazudik. Lehet hozzá közömbösen közeledni, de nem lehet felindulás nélkül távozni tőle. Igen sok emberben vannak olyan jó tulajdonságok, melyek belőle hiányoznak, sőt másokban nagyobb mértékben vannak meg az ő tulajdonságai, de senkiben sincsenek e tulajdonságok nagyobb összhangban, egy jövendő szerencsés jellem szolgálatában. Még a fogyatékosságaiból is előnyt tud húzni, és ha tökéletesebb lenne, jóval kevésbé keltene tetszést.

Zsófia nem szép, de az ő oldalán a férfiak elfelejtik a szép nőket, a szép nők pedig elégedetlenkednek önmagukkal. Első pillanatra csinosnak is alig mondható. De minél tovább látja az ember, annál inkább megszépül. Nyer ott, ahol annyi más veszít; amit pedig megnyert, többé nem veszti el. Szebb szemeket is el tudunk képzelni, szebb szájat is imponá-

[14] Brantôme említi, hogy I. Ferenc idejében egy fiatal leány, akinek fecsegő szeretője volt, teljes és szakadatlan hallgatásra bírta az illetőt, aki oly hűségesen betartotta ezt két teljes éven át, hogy azt hitték róla, valami betegségtől megnémult. Egy napon nagy társaságban szerelmese, akiről — mivel ez idő tájt még titokban szerelmeskedtek az emberek — nem tudták, hogy az illetőnek a kedvese, azzal dicsekedett, hogy tüstént meg tudja gyógyítani, és meg is tette ezt ezzel az egyetlen szóval: *Beszéljen.* Ugye, valami nagy és hősies érezhető ebben a szerelemben! Tehetett-e volna ennél többet Püthagorasz filozófiája a maga nagy pompájával? Elképzelhető-e manapság olyan isteni teremtmény, aki egy halandónak visszaadhatná a beszéd adományát egyetlen szavával? Melyik nő számíthatna manapság csak egy napig is ilyen hallgatásra, még ha teljes áron kellene is megfizetnie?

lóbb arcot is, kecsesebb termet azonban alig látható, valamint szebb arcszín, fehérebb kéz, kecsesebb láb, szelídebb tekintet, szívhez szólóbb arckifejezés. Nem káprázztat el, de érdekel. Megigéz, de nem tudni, miért.

Zsófia szereti a cicomát, és ért is hozzá. Anyjának ő az egyedüli szobalánya. Jó ízléssel tud szemrevalóan öltözködni, de gyűlöli a pompás ruhákat. Az ő ruháján mindig meglátszik a választékossággal párosult egyszerűség. Nem azt szereti, ami ragyog, hanem azt, ami jól áll. Sejtelme sincs róla, melyek a divatos színek, de remekül tudja, hogy melyek illenek neki. Nincs az a lány, aki kevesebb keresettséggel öltözködnék, és akinek mégis választékosabb lenne a ruházata. Egyetlen ruhadarabját sem választotta ki találomra, de a fortélyt egyiken sem lehet észrevenni. Cicomája látszólag igen szerény, pedig ugyancsak szemrevaló. Nem tárja ki bájait, hanem elfedi őket, s amikor elfedi, sejtetni engedi. Láttára azt mondja az ember: Ime a szerény, illedelmes leány! Ám ha mellette tartózkodunk, szemünk és szívünk végigszántja egész lényét anélkül, hogy szabadulni tudnánk tőle, és úgy érezzük, mintha mindez az oly egyszerű öltözék csak azért került volna a maga helyére, hogy képzeletünk darabonként lehántsa róla.

Zsófiának vannak természetes képességei. Tudatában is van ennek, s egy percre sem hanyagolta el. Nem volt azonban módjában, hogy nagy művészettel kiművelje ezeket, s így beérte annyival, hogy kellemes énekhangját gyakorolta, míg helyesen és ízléssel nem énekelt. Apró lábait kecses járásra szoktatta, könnyedén és bájosan végzi a tiszteletadó meghajlást mindenféle helyzetben, fesztelenül, ügyesen. Egyetlen énekmestere egyébként az atyja volt, táncmestere az édesanyja, továbbá egy szomszéd falubeli orgonista adott neki néhány leckét a spinéten való kísérésből, melyet azóta egyedül gyakorol. Kezdetben nem törődött mással, mint hogy keze kedvezően érvényesüljön a fekete billentyűkön, később azonban rájött, hogy a spinét éles és száraz hangja lágyabbá teszi az ő hangjának csengését. Lassan-lassan érzékennyé vált az összhang iránt. Végül pedig, amikor már felnőtt, a kifejezés báját is kezdte átérezni, és megszerette a muzsikát önmagáért. Ilyesmi azonban inkább ízlésről, mint tehetségről tanúskodik. Lapról ugyanis nem képes egyetlen dallamot sem kibetűzni.

A neméhez illő munkákat tudja legjobban végezni, és ezekre tanították a legnagyobb gonddal. Még olyanokat is, melyekkel nemigen szoktak törődni, mint például ruhái kiszabását és összevarrását. Nincs az a kézimunka, melyet el ne tudna végezni, s melyet ne örömmel végezne. Mégis, valamennyi közül legszívesebben csipkét horgol, mert ez az a munka, amely a legkellemesebb testtartást kívánja, s amelynek végzése közben az ujjak a legnagyobb bájjal és könnyedséggel működnek. Foglalkozott ő ezenkívül a háztartás minden részletével is. Ért a konyhához és az éléskamrához. Ismeri az élelmiszerek árát. Ismeri a minőségüket, a számadást

is példás rendben tudja tartani. Valóságos házvezetőnője anyjának. Arra teremtették, hogy egyszer majd ő is családanya legyen, s így az apai ház vezetése közben megtanulja a maga házának vezetését is. El tudja látni a cselédek teendőit, és mindig szívesen látja el. Csak azt tudja az ember jól parancsolni, amit maga is végre tud hajtani. Ez az oka annak, amiért anyja ilyen módon foglalkoztatja őt. Ami Zsófiát illeti, ő még nem gondol ilyen messzire. Első kötelessége a gyermeki kötelesség, s ezúttal ennek az egynek a betöltésére gondol. Egyedüli célja, hogy anyja szolgálatára legyen, s hogy tehermentesítse gondjai egy részétől. Mindazonáltal meg kell mondani, hogy nem mindet teljesíti egyforma kedvvel. Így például, noha nyalánk, nem szereti a konyhát. A konyhamunka részleteiben van valami, ami undort kelt benne. Nem találja elég tisztának. E tekintetben ugyanis túlzottan kényes, és ez a túlzásba vitt kényesség egyik hibájává vált. Inkább hagyná leégni az egész ebédet, semhogy ruhája szegélyét bepiszkítsa. Ugyanebből az okból nem akart a kert gondozásával sem foglalkozni. A földet tisztátalannak tartja, s amint meglátja a trágyát, máris azt hiszi, hogy érzi a szagát.

Ezt a fogyatékosságát anyja leckéinek köszönheti. Anyja szerint a nő egyik első kötelessége a tisztaság. Különleges, elengedhetetlen, a természettől rárótt kötelesség ez. Nincs visszataszítóbb dolog a világon, mint egy tisztátalan nő, s ha a férj undorodik ilyenkor, kétségkívül igaza van. Zsófia anyja oly igen prédikált erről leányának már gyermekkorától fogva, annyira megkövetelte a tisztaságot, a maga személyében, cókmókjában, lakásában, munkájában, öltözetében, hogy a sok figyelmesség szokássá vált, elég nagy részét foglalta el idejének, és leányára is átragadt. Ilyen módon aztán csak második gondja jól tenni, amit tesz, első gondja mindig arra irányul, hogy tisztán tegye.

Mindez azonban nem fajult hiábavaló tettetéssé, sem elpuhultsággá. Az elfinomult fényűzésnek semmi köze hozzá. Lakásába sohasem került más, csak tiszta víz, nem ismer más illatszert, mint a virágok illatát, férje sohasem fog édesebbet belehelni, mint az ő leheletét. Végül az a figyelem, melyet külsejére fordít, nem feledteti vele, hogy nemesebb gondoknak tartozik életével és idejével. Nem ismeri vagy megveti a testnek azt a túlzó tisztaságát, amely bemocskolja a lelket. Zsófia több mint tisztálkodó. Zsófia tiszta.

Mondottam már, hogy Zsófia nyalánk. Természetétől fogva az. Ám megszokásból mértékletes lett, most pedig már erénye a mértékletesség. A lányokkal nem úgy van, mint a fiúkkal, akiket bizonyos mértékig nyalánkságuknál fogva lehet vezetni. Ennek a hajlamnak következménye van a női nemre. Igen veszedelmes, ha meghagyjuk őket benne. Amidőn a kis Zsófia gyermekkorában egyedül lépett be anyja szobájába, nem mindig jött ki onnan üres kézzel, s megbízhatósága nem állt ki minden próbát, ami a cukorkákat és a nyalánkságokat illeti. Anyja rajtakapta, összeszidta,

megbüntette, koplaltatta. Végül aztán meg tudta győzni arról, hogy a sok nyalánkság a fogat rontja, a sok evés pedig szélesíti a derekat. Így aztán Zsófia megjavult. Amint növekedett, másban lelte kedvtelését, s ez eltérítette ettől az alacsony érzékiségtől. A nőkben csakúgy, mint a férfiakban, mihelyt a szív elevenné válik, a nyalánkság nem uralkodó bűn többé. Zsófia megőrizte azt az ízlést, mely neméhez illik: szereti a tejtermékeket és az édességet. Szereti a süteményt és az előtálakat, de igen kevéssé a húst. Még sohasem kóstolt bort, sem erős italokat, ezenfelül mindenből igen mértékletesen eszik. A nőknek, mivel kevesebbet dolgoznak, mint mi, kevesebb pótlásra is van szükségük. Minden dologban azt szereti Zsófia, ami jó, és tudja is élvezni. De beéri azzal is, ami nem jó, anélkül, hogy e nélkülözés nehezére esnék.

Zsófia észjárása kellemes, noha korántsem csillogó, megbízható, habár nem mély. Oly elme az övé, melyről nem szokás beszélni, mert az ember nem talál benne sem többet, sem kevesebbet, mint önmagában. Mindig kiváltja azoknak a tetszését, akik éppen szólnak hozzá, habár nem túlságosan színes ez az észjárás, ha ama fogalom szerint ítéljük meg, melyet a kiművelt női szellemről alkotunk magunknak Az ő szellemét ugyanis nem olvasmányok alakították, hanem mindössze az atyjával és az anyjával való beszélgetések, saját elmélkedései, valamint azok a megfigyelések, melyeket az őt környező szűk világban tett. Zsófiában természetes vidámság lakozik, sőt gyermekkorában még pajkos is volt. Anyja azonban lassan-lassan megzabolázta szeleburdi természetét, nehogy valami hirtelen változás hozza felszínre azt a gerjedelmet, amely e gondoskodást már előzőleg szükségessé tette. Zsófia tehát szerény és tartózkodó lett még időnek előtte. Most pedig, hogy megjött ennek az ideje, könnyűszerrel megőrzi a már felvett hangnemet, bár meg sem tudja mondani, miért változott így meg. Mulatságos dolog látni, amint régi szokása maradványaként a gyermekkor élénk játékainak adja át magát, majd aztán hirtelen magába száll, elhallgat, lesüti szemét, elpirul. Nyilván úgy áll a dolog, hogy a két életkor közötti átmeneti időben valami kevésnek kell lennie mind a kettőből.

Zsófia túlságosan érzékeny ahhoz, hogy mindig egyforma hangulatú legyen. Mindazonáltal túlságosan szelíd, s így érzékenysége nem kellemetlen a többieknek. Csak önmagának okoz vele kellemetlenséget. Ha csak egyetlen sértő szót is szólnak, nem duzzog, de a szíve összeszorul. Igyekszik elmenekülni, hogy kisírhassa magát. Ha apja vagy anyja, könnyei közben, magához szólítja, s csak egy szót is szól neki, tüstént előjön, máris játszik és nevetgél, ügyesen megtörli szemét, és igyekszik elfojtani zokogását.

Ugyancsak nincs híjával a szeszélynek sem. Ha kelleténél jobban átengedi magát hangulatának, hangulata lázadássá fajul, s ilyenkor könnyen megfeledkezik magáról. De adjatok neki időt, hogy magához térjen, és látni fogjátok, hogy az a mód, ahogyan hibáját jóváteszi, már-már ér-

deméül tudható be. Ha megbüntetik, engedelmes és megalázkodó. Látni rajta, hogy nem annyira a büntetésen, mint inkább a hibáján szégyenkezik. Ha nem szólnak neki semmit, minden alkalommal önszántából teszi jóvá hibáját, mégpedig olyan nyíltsággal és olyan jóakarattal, hogy lehetetlen haragudni rá. A földet is megcsókolná, még a legutolsó cseléd jelenlétében is, anélkül, hogy ez a megalázkodás a legkevésbé is nehezére esnék. Mihelyt megbocsátottak neki, öröme és kedveskedése mutatja, mekkora tehertől könnyebbült meg az ő jó szíve. Egyszóval: türelmesen szenvedi a másoktól elszenvedett igazságtalanságot, de örömest teszi jóvá a maga igazságtalanságait. Ilyen a női nem szeretetre méltó természete, ha még nem rontottuk meg. A nőt arra teremtették, hogy engedjen a férfiúnak, s hogy még igazságtalanságait is elszenvedje. A fiúkat sohasem lehet rábírni ilyesmire. Őbennük a belső érzés feltámad, és lázadásba kezd az igazságtalanság ellen. A természet nem arra alkotta őket, hogy eltűrjék.

Gravem
Pelidae stomachum cedere nescii.
Horatius, Carm., I. könyv, 6.

Vallása is van Zsófiának, de egyszerű és ésszerű vallás. Kevés benne a dogma, és még kevesebb az ájtatoskodó gyakorlat. Helyesebben: lényeges gyakorlatként csak az erkölcsöt ismeri, így tehát egész életét annak szenteli, hogy jó cselekedettel szolgálja Istent. Mindazokkal a tanításokkal, melyekben szülei erre a tárgyra vonatkozólag részesítették, tiszteletteljes megalázkodásra szoktatták, amidőn így beszéltek hozzá: „Lányom! ezek az ismeretek nem a te korodhoz illők, majd felvilágosít a férjed, ha itt lesz az ideje." Egyébként a hosszadalmas kegyeskedő beszédek helyett beérik azzal, hogy példájukkal prédikálnak neki, s ez a példa be is vésődik szívébe.

Zsófia szereti az erényt. Ez a szeretet vált uralkodó szenvedélyévé. Azért szereti, mert az erény a nő dicsősége, és mert az erényes nő az ő szemében már-már az angyalokkal egyenlőnek tűnik fel. Szereti, mint az igazi boldogság egyetlen útját, s mert a tisztességtelen nő életében nem lát mást, mint nyomorúságot, elhagyatottságot, boldogtalanságot, szégyent és gyalázatot. S végül azért szereti, mert az erény kedves az ő tiszteletre méltó atyja szemében csakúgy, mint gyengéd és méltóságteljes anyja előtt. Ők nem érik be azzal, hogy a maguk erénye révén boldogok, hanem az ő erénye által is boldogok akarnak lenni, s így Zsófia legfőbb egyéni boldogsága abban a reményben nyilvánul meg, hogy szüleit boldoggá teheti. Mindezek az érzések olyan lelkesedést sugallnak neki, amely felemelő érzéssel tölti el lelkét, és minden apró hajlamát alárendeli ennek az oly nemes szenvedélynek. Zsófia tiszta erkölcsű és becsületes lesz utolsó leheletéig. Esküt tett erre lelke legmélyén, mégpedig olyan időben esküdött meg, amikor érezte mindazt, amibe ilyen eskü megtartása kerül. Ak-

kor esküdött meg, amikor kötelezettsége alól felmenthette volna magát, ha érzékei elhatalmasodtak volna felette.

Zsófia nincs abban a szerencsés helyzetben, hogy kedves modorú francia nő legyen, aki vérmérséklet dolgában hideg, hiúsága révén pedig kacér, aki inkább ragyogni óhajt, mint tetszeni, s inkább a szórakozást, mintsem a gyönyört keresi. Egyedül az a szükségérzet emészti, hogy szeressen. Ez teszi szórakozottá és zavarodottá a mulatságokon. Régi vidámságát elvesztette. A bohó játékok már nem neki valók. Nem fél a magánytól, a magány unalmától, sőt egyenesen keresi azt. Arra gondol, aki majd megédesíti neki ezt a magányt. A közömbös emberek egytől egyig terhére vannak. Nem udvarlóra van szüksége, hanem arra, aki szereti. Így inkább kíván egyetlenegy becsületes embernek tetszeni, méghozzá szüntelenül tetszeni neki, mint kihívni a maga érdekében a világ tapsait, melyek egy napig tartanak, másnap gúnykacajjá válnak.

A nők ítélete hamarább kialakul, mint a férfiaké. Csaknem gyermekkoruktól fogva védekező helyzetben vannak, nehezen megőrizhető titok letéteményesei, s így szükségképpen korábban ismerik meg a jót is meg a rosszat is. Zsófia, aki koraérett mindenben, mert vérmérséklete koraéretté teszi, korábban kialakult ítélőképességgel is rendelkezik, mint a vele egykorú leányok. Ebben semmi rendkívüli sincsen. Ugyanazon az életkoron belül az érettség foka a legkülönbözőbb lehet.

Zsófiát felvilágosították a maga neménck és a mi nemünknek kötelességeiről és jogairól. Ismeri a férfiak fogyatékosságait, a nők vétkeit. A jó tulajdonságokat is ismeri, vagyis az ellentét-erényeket, és mindezt belevéste szíve mélyébe. Alig lehet bárkinek is magasrendűbb fogalma a tisztességes asszonyról, mint amelyet ő alkotott magának, s ez a fogalom nem riasztja őt vissza. De nagyobb elégültséggel gondol a tisztességes férfiúra, az érdemes emberre. Érzi, hogy őt ennek a férfiúnak teremtették. Érzi, hogy méltó hozzá, s hogy viszonozni tudja neki a boldogságot, melyet tőle fog megkapni. Érzi, hogy fel tudja majd ismerni az illetőt, éppen csak hogy meg kell találnia.

A nők természetes bírái a férfiak érdemeinek, mint ahogy a férfiak a nők érdemeinek. Kölcsönös jogviszonyukból adódik ez. Mindkét fél tudatában van ennek. Zsófia is ismeri ezt a jogot, él is vele, de ifjúságához, tapasztalatlanságához, hivatásához illő szerénységgel. Csak olyan dolgokról ítél, melyek számára hozzáférhetők, s csak akkor ítél róluk, amikor hasznos életelv kifejtését szolgálhatja vele. A távollevőkről csak a legnagyobb körültekintéssel beszél, kiváltképpen, ha nőkről van szó. Úgy véli, hogy a nőket a saját nemükről való nyilatkozatok teszik rossznyelvűvé és gúnyolódóvá. Amíg beszédük a mi nemünkre szorítkozik, mindaddig csak méltányosak. Zsófia tehát a maga nyilatkozataiban erre szorítkozik. Ami a nőket illeti, mindig csak azt a jót mondja róluk, amit tud. Ugy véli, hogy ezzel a tisztelettel tartozik neménck, és azokról a nők-

ről, akikről semmi jót sem tud mondani, egyáltalán nem nyilatkozik, s ez érthető is.

A társaséletben csekély jártassága van Zsófiának. Azért mégis lekötelező, figyelmes, és mindazt, amit tesz, bájjal teszi. Szerencsés természete jobb szolgálatára van, mint a fortélyok sokasága. Bizonyos udvariasság van benne, mely nem ragaszkodik külsőségekhez, nem rabszolgája a divatnak, de nem is változik a divattal. Udvariassága nem szokásszerű, hanem a tetszés igazi vágyából ered, és tetszik is. Nem ismeri az útszéli bókokat, és nem is talál ki keresettebb bókokat. Nem mondja azt, hogy nagyon le van kötelezve, vagy hogy nagyon megtisztelve érzi magát, vagy hogy: kérem, ne fáradjanak stb. Még kevésbé jut eszébe frázisokat tákolgatni. A figyelmességre, a megszokott udvariasságra meghajlással válaszol, vagy egyszerű *köszönöm*-mel. Ez a szó azonban, amidőn az ő szájából hangzik el, sok más szóval felér. Igazi szolgálatért szívének adja át a szót, szíve pedig nem ismer bókot. Sohasem tűrte, hogy a francia divat alávesse a komédiázás igájának, mint például azt, hogy rátámaszkodjék egy hatvanéves ember karjára, amikor egyik szobából a másikba átmegy. Az illetőt inkább ő szeretné támogatni. Ha pedig egy lovagiaskodó piperkőc ajánlja fel neki ezt a tolakodó szolgálatot, a lépcsőn hagyja a szolgálatkész kart, és két lépéssel felszökell szobájába, miközben értésére adja, hogy nem sánta. És csakugyan, bár nem éppen magas termetű, sohasem kívánt magas sarkú cipőt. Elég kicsi a lába, hogy ellegyen nélküle.

Nők társaságában tiszteletteljesen hallgat. Sőt még a nős vagy őnála sokkal idősebb férfiak között is. Mindig csak engedelmességből fogad el olyan helyet, amely az illetők felett van. Tudja ugyanis, hogy az életkorral együtt járó jogok előbbre tartoznak a nem jogainál. Emellett szól a bölcsesség is, melyet mindenekfelett kell tisztelni.

Az ő korabeli fiatalemberekkel másként áll a dolog. Másfajta hangnemet kell használnia, hogy imponáljon nekik, és el is tudja találni azt a hangnemet anélkül, hogy felhagyna az őhozzá illő szerény modorral. Ha ezek a fiatalemberek magu is szerények és tartózkodóak, akkor szívesen megőrzi velük szemben a szeretetre méltó fiatalos bizalmasságot. Ártatlansággal telített beszélgetésük ilyenkor csacsogóvá válik ugyan, de mindig az illendőség határain belül. Ha a szó komolyra fordul, akkor úgy kívánja, hogy haszna is legyen belőle. Ha üres bókká fajul, csakhamar abbahagyatja velük, mert az udvarlás csacsogó beszédét kiváltképpen lenézi, mint amely igen sértő a nemére. Zsófia jól tudja, hogy az a férfiú, akit ő keres, nem ezen a nyelven beszél. Sohasem tűri el azt, ami nem illik ahhoz, kinek jellemét ő már a szívébe véste. Fennkölt véleménye van a nemét megillető jogokról, tiszta érzelmei lelki büszkeséggel ruházzák fel, az erény bizonyos energiát kölcsönöz neki, s a maga szemében is tiszteletre méltóvá teszi őt. Ilyen tulajdonságok birtokában méltatlanko-

dással utasítja vissza az édeskés fecsegést, mellyel szórakoztatni akarják. Mégsem fogadja nyilvánvaló haraggal, csupán gúnyos helyeslléssel, amely zavarba hozza a beszélőt, vagy pedig olyan hideg modorral, melyre nincsenek felkészülve. Ha egy szép piperkőc bókokat tálal ki előtte: elmésen dicsérgeti szellemességét, szépségét, bájait, valamint annak a boldogságát, aki tetszését megnyerheti, Zsófia képes félbeszakítani, miközben udvariasan ezt mondja neki: „Uram, tartok tőle, hogy én mindezt jobban tudom, mint ön. Ha nincs érdekesebb mondanivalónk egymás számára, azt hiszem, itt végét vethetjük társalgásunknak." Udvarias meghajlással kíséri e szavakat; s máris tisztes távolban találjuk őt. Mindez őnála csak egy pillanat műve. Kérdezzétek meg a ti kellemes úrfiaitoktól, vajon könnyű dolog-e hosszúra nyújtani a fecsegés fonalát, ha ilyen csavaros eszű leánnyal állnak szemben.

Mindez korántsem jelenti azt, hogy ne szeretné, ha dicsérik. Feltéve természetesen, hogy komolyan teszik, azaz ha ő valóban elhiheti, hogy gondolják is, amit mondanak neki. Ha valaki olyannak akar feltűnni előtte, mint akit magával ragadtak Zsófia erényei, akkor az illetőnek magának is erényesnek kell lennie. A megbecsülésen alapuló hódolat hízelegheti büszke szívének, de mindenféle gáláns szószátyárkodás visszautasításra talál. Zsófia nem arra termett, hogy mindenféle ripacs őrajta gyakorolja szerény kis tehetségét.

Mint látjuk, ítélőképessége rendkívül érett. Annyira kifejlődött már minden tekintetben, mint egy húszéves leány. Pedig még csak tizenöt esztendős, de szülei már nem úgy bánnak vele, mint egy gyermekkel. Alighogy észreveszik benne az ifjúkorral együtt járó első nyugtalanságot, sietnek elejét venni, mielőtt elharapóznék. Gyengéd és megfontolt oktatásban részesítik. A gyengéd és megfontolt beszéd ugyanis az ő életkorához és jellemléhez illik. Ha valóban olyan ez a jellem, amilyennek én képzelem, atyja, gondolom, körülbelül így szólhat hozzá:

„Zsófia, most már nagylány vagy. Ám az ember nem azért nő meg, hogy mindig az maradjon. Azt akarjuk mi, hogy boldog légy. A magunk érdekében akarjuk, mert a mi boldogságunk a tiedtől függ. A becsületes leány boldogsága abban áll, hogy boldoggá tesz egy becsületes férfiút. Itt az ideje tehát, hogy a házasságra gondoljunk. Idejekorán kell erre gondolnunk, mert a házasságtól függ az élet sorsa, s az embernek soha sincs elég ideje, hogy erre gondoljon."

„Mi sem nehezebb, mint kiválasztani a jó férjet. Ennél csak egy jó feleség kiválasztása nehezebb. Zsófia, te leszel ez a ritka asszony, életünk dicsősége, öreg napjaink boldogsága. Bármily erényekkel légy is azonban megáldva, a földön még mindig akadnak emberek, akik téged is túlszárnyalnak erény dolgában. Egy sincsen közöttük, akinek ne válnék becsületére, ha elnyerhet téged, de vannak köztük sokan, akik neked válnának még nagyobb becsületedre. Most arról van szó, hogy e nagyszámú

férfiú közül találjunk egyet, aki megfelel neked. Őt kell most megismerni, valamint megismertetni téged övele!"

„Az igazán boldog házasság igen sok körülmény összetalálkozásától függ. Bolond lenne, aki mindezt egyesíteni akarná. Mindenekelőtt a legfontosabbakat kell biztosítanunk. Ha aztán megvan a többi is, az ember örülhet neki. Ha hiányoznak, túlteszi magát rajta. A tökéletes boldogság nem a földön lakozik. A legnagyobb boldogtalanság azonban, melyet mindig el lehet kerülni, abban áll, ha az ember a saját hibájánál fogva boldogtalan."

„Az egymáshoz illőségnek vannak feltételei, melyekről a természet gondoskodik, és vannak, melyek az intézményekből adódnak. Vannak ezenkívül olyanok is, melyek csupán a közvéleménytől függnek. A két utóbbi fajtát az apák bírálják felül, az előbbieket viszont csupán a gyermekek bírálják el. Azokban a házasságokban, melyek apai tekintély folytán jönnek létre, az emberek csupán az intézményeken és az előítéleteken alapuló megfeleléshez igazodnak. Hiszen ilyenkor nem a személyeket házasítják össze, hanem életformájukat és vagyonukat. Mindez azonban megváltozhat. Hiszen csak a személyek maradnak meg minduntalan, mert ők magukkal viszik önmagukat. Bármint határoz is a sors, a házasság csak a személyi kapcsolatok által lehet boldog vagy boldogtalan."

„Anyád előkelő volt, én pedig gazdag voltam. Ez volt az egyedüli szempont, mely szüleinket arra késztette, hogy egymáshoz adjanak bennünket. Én elvesztettem vagyonomat, ő elvesztette előkelő nevét. Mert most, hogy a családja megfeledkezett róla, mit használ neki, hogy úrleánynak született? Balszerencsénkben szívünk egyezsége mindenért megvigasztalt bennünket. Ízlésünk egyforma volt, s ezért választottuk ezt a visszavonult életet. Boldogan élünk itt, szegénységünkben kárpótoljuk egymást mindenért. Zsófia a mi közös kincsünk. Áldjuk az eget, hogy ilyen kincset adott nekünk, és hogy elvette tőlünk a többit. Íme, gyermekem, láthatod, hova vezetett bennünket a Gondviselés. Azok a feltételek, melyeknél fogva összeházasodtunk, elenyésztek. Csak azok miatt vagyunk boldogok, melyeket semmibe se vettek."

„A házasok dolga, hogy egymásra találjanak. Első kapcsuk a kölcsönös hajlam kell legyen. Első vezetőjük a szem és a szív. Amikor már egybekeltek, a kölcsönös szeretet az első kötelességük, s mivel nem csupán tőlünk függ, hogy szeretjük vagy nem szeretjük egymást, ez a kötelesség szükségszerűen hoz magával egy másikat, s ez abból áll, hogy először szeressük egymást, s csak azután keljünk egybe. Ez a természet joga, melyet semmi sem vitathat el. Azok, akik a természetet annyi polgári törvény korlátjával vették körül, több tekintettel voltak a látszólagos rendre, mint a boldog házasságra vagy az állampolgárok erkölcseire. Látod, Zsófiám, hogy nem nehéz az az erkölcs, melyet neked prédikálunk. Nem irányul ez

másra, mint hogy a magad ura légy, és hogy férjed kiválasztása mirólunk terád háruljon át."

„Miután megmondtuk okainkat, hogy miért hagyjuk meg teljes szabadságodat, illő, hogy most a te okaidról is szóljunk, mert okosan kell élned velük. Leányom, te jó vagy és megfontolt. Természeted egyenes és jámbor. Megvannak a képességeid, melyek a tisztességes asszonyhoz illenek, és kellemes vonásoknak sem vagy híjával. De szegény vagy. Megvannak ugyan azok a javaid, melyeket legkivált kell becsülni, de szűkölködsz oly javakban, melyeket a legtöbbre becsülnek. Csak olyasmi után sóvárogj tehát, amit elnyerhetsz, és becsvágyadat ne a magad ítéleteihez szabd, se a miénkhez, hanem az emberek véleményéhez! Ha nem volna egyébről szó, csak az érdemek egyenlőségéről, nem tudnám, mire korlátozzam reményeidet. Mindenesetre ne táplálj vérmesebb reményeket, mint amennyire a vagyonod engedi, és ne feledd el azt sem, hogy ez a vagyon a legalacsonyabb rangot jelenti! Igaz ugyan, hogy egy hozzád méltó férfiú számára nem jelent akadályt ez az egyenlőtlenség, de így neked kell megtenned azt, amit ő elmulaszt. Zsófiának anyja példáját kell követnie, és csak olyan családba szabad belépnie, amely megtiszteltetésnek veszi ezt. Te mit sem láttál a mi gazdagságunkból, mert már szegénységünk idején születtél. Édessé teszed nekünk ezt a szegénységet, mert zokszó nélkül osztozol benne. Hidd meg nekem, Zsófia, ne keresd azokat a javakat, amelyekért áldjuk az eget, hogy megszabadított tőlük! Csak akkor élveztük a boldogságot, amikor a gazdagságot elvesztettük."

„Túlságosan szeretetre méltó vagy ahhoz, hogy ne tessél senkinek, nyomorod viszont nem olyan, hogy egy becsületes embernek terhére lennél. Járni fognak utánad, s talán olyan emberek is, akik nem méltók hozzád. Ha olyannak mutatják magukat, amilyenek, érdemük szerint fogod megítélni őket. Fényűzésük nem sokáig lesz hatással rád. De ha jó is az ítéleted, és ha helyesen ismered fel az érdemet, még nincs kellő tapasztalatod, és nem tudod még, mennyire képmutatók tudnak lenni az emberek. Egy ügyes csaló kitanulmányozhatja ízlésedet, hogy elcsábítson, és olyan erényeket színlelhet előtted, melyek nincsenek meg benne. Vesztedre lehet, Zsófia, mielőtt észrevennéd, és csak akkor fogod felismerni tévedésedet, amikor már sirathatod. Valamennyi csapda közül a legveszedelmesebb és az egyetlen, melyet az ész nem tud kikerülni, az érzékek csapdája. Ha valaha is oly szerencsétlen leszel, hogy beleesel, nem látsz többé mást, mint káprázatot és agyrémeket, szemed megigéződik, ítéleted megzavarodik, akaratod megbomlik, s még a tévedésed is kedves lesz neked. Ha képes leszel felismerni, akkor sem akarsz szabadulni tőle. Leányom, én téged Zsófia okos belátására bízlak. Szíve hajlamának azonban nem engedlek át. Amíg hidegvérű vagy, maradj a magad bírája, de mihelyt szeretni fogsz, engedd át anyádnak a rólad való gondoskodást!"

„Olyan egyezséget ajánlok neked, amely megmutatja becsülésünket, és

helyreállítja közöttünk a természetes rendet. A leány férjét általában a szülők választják ki, és csak a forma kedvéért kérik ki az ő véleményét. Ma ez a szokás. Mi magunk között ennek pontosan az ellenkezőjét fogjuk tenni. Te fogsz választani, és a mi tanácsunkat kéred. Használd jogaidat Zsófia, használd szabadon és okosan. A férjnek, aki hozzád való, a te választásod és nem a miénk szerintinek kell lennie. A mi dolgunk azonban megítélni, hogy nem tévedsz-e a körülmények megfelelősége körül, és hogy nem teszed-e tudtodon kívül az ellenkezőjét annak, amit akarsz. A mi meggondolásaink között a születés, a vagyon, a rang és a közvélemény nem fognak nálunk semmilyen szerepet játszani. Válassz magadnak egy tisztességes embert, akinek személye megtetszett neked, s akinek jelleme hozzád illő! Lehet egyébként bárki is az illető, elfogadjuk vőnknek. Mindig is elegendő vagyona lesz akkor, ha van karja, jelleme, és ha szereti a családját. Rangja mindig elég fényes lesz, ha az erény nemesíti meg. Mit bánjuk, ha megró is érte az egész földkerekség! Mi nem a közvélemény helyeslését kerestük, nekünk elég a te boldogságod."

Olvasóm! nem tudom, milyen hatást tenne egy ilyen beszéd a ti módotokon nevelt leányokra. Ami Zsófiát illeti, ő nyilván nem tud rá szavakkal válaszolni. A szégyenkezés és a meghatottság nem engedi, hogy könnyen ki tudja magát fejezni. Biztos vagyok azonban abban, hogy ez a beszéd szívébe vésődik egész életére, és ha egyáltalán lehet számítani holmi emberi elhatározásra, akkor biztosan számítani lehet arra, melyre ez a beszéd sugallja: hogy méltó lesz szülei becsülésére.

Tegyük fel a legrosszabbat, és tulajdonítsunk neki forró vérmérsékletet, amely a hosszú várakozást kínossá teszi. Ki kell jelentenem, hogy ítélőképessége, ismeretei, ízlése, gyengédsége és mindenekfelett azok az érzések, melyekből szíve gyermekkorában táplálkozott, olyan egyensúlyt állítanak majd heves érzékeivel szembe, mely elegendő lesz arra, hogy érzékeit legyőzze, vagy hogy legalább hosszú időn át ellenálljon nekik. Inkább meghalna családi állapota áldozataként, mintsem hogy boldogtalanná tegye szüleit, nőül menjen egy haszontalan férfiúhoz, s kitegye magát egy szerencsétlen házasságnak. Maga a szabadság, amelyet kapott, még emelkedettebbé teszi lelkét és körültekintőbbé ura kiválasztásában. Az olasz nő vérmérséklete és az angol nő érzékenysége mellett, hogy féken tartsa szívét és érzéseit, a spanyol nő büszkesége is megvan benne, aki még amikor szeretőt keres is, nem egykönnyen találja meg azt, akit magához méltónak ítél.

Nem mindenki képes megérezni, mekkora lendületet tud adni a léleknek a tisztességes dolgok szeretete, és mekkora erőt ad az embernek az, hogy őszintén erényes akar lenni. Vannak emberek, akik agyrémnek látnak mindent, ami nagy, és akik alacsony és hitvány észjárásukkal sohasem fogják megtudni, hogy mire képes még az erény túlzásba vitele is az emberi szenvedélyek felett. Az ilyen emberekkel csak példálódzva szabad be-

szélni. Ha makacsul tagadják a példabeszédet, antul rosszabb rájuk nézve. Ha ezeknek azt mondanám, hogy Zsófia nem képzeletbeli lény, mert mindössze a nevét találtam ki, hiszen nevelése, erkölcsei, jelleme, sőt még a külseje is a valóságban létezett, s hogy emlékezete még ma is könnyeket fakaszt egy egész tiszteletre méltó családból, kétségkívül semmit sem hinnének el belőle. De elvégre mit kockáztatok vele, ha egyenesen egy Zsófiához annyira hasonló leány történetét hozom itt tető alá, amikor ez a történet az övé is lehetne anélkül, hogy bárki is meglepődnék rajta. Akár igaznak tartják, akár nem, mit sem számít. Ha tetszik, kitalált dolgokat meséltem, de mindenesetre megmagyaráztam módszeremet, és mindenképpen közelebb jutottam célomhoz.

A fiatal leányban, ama vérmérséklet mellett, mint amilyennel Zsófiát felruháztam, megvoltak egyébként mindazok a vele egyező vonások, melyek érdemessé tették erre a névre. Meg is hagyom neki ezt a nevet. Ama beszélgetés után, melyet az imént tolmácsoltam, apja és anyja úgy gondolta, hogy a tanyán, ahol laknak, alig lehet szó házassági alkalomról. A városba küldték tehát télire egy nagynénjéhez, akivel titokban közölték az utazás célját. A büszke Zsófia ugyanis szíve legmélyén nemes gőgöt táplált, s győzedelmeskedni tudott önmagán. Bármennyire szüksége volt is férjre, inkább leányként halt volna meg, semhogy arra szánja magát, hogy ő menjen férjet keresni.

Nagynénje, hogy eleget tegyen a szülők óhajának, bemutatta a leányt különböző családokban, társaságba, mulatságokba vitte. Megismertette a nagyvilági élettel, helyesebben ezt az életet ővele, mert Zsófia nem sokat törődött a sok zenebonával. Mégis észre lehetett venni, hogy nem kerüli a kellemes tekintetű fiatalembereket, akik illedelmesnek és szerénynek látszanak. Sőt, még tartózkodó viselkedésével is bizonyos vonzóerőt tudott kifejteni, amely meglehetősen hasonlított a kacérsághoz. De miután kétszer vagy háromszor elcsevegett velük, elege volt belőle. Ama fölényes modor helyébe, amely látszólag elfogadja a hódolatot, csakhamar alázatosabb magatartást és távolítóbb udvariasságot iktatott. Mindig vigyázott magára, s aztán már a legcsekélyebb alkalmat sem adta meg nekik, hogy a legkisebb mértékben is szolgálatot tegyenek neki. Kellőképpen értésükre adta így, hogy nem akar a barátnőjük lenni.

Az érzékeny szívek sohasem szerették a zajos kedvteléseket, sem az érzéketlen embereknek ezt az üres és meddő örömét, mert az ilyenek azt hiszik, hogy ha káprázatba vonják életüket, annyi, mintha élveznék. Zsófia nem találta meg, amit keresett. Elcsüggedt, és megunta a várost. Gyengéden szerette szüleit, semmi sem kárpótolta, semmi sem volt képes feledtetni őket, és visszatért körükbe jóval a hazatérésre megállapított idő előtt.

Alighogy újra nekilátott tennivalóinak az atyai házban, észrevették rajta, hogy bár magatartása a régi, kedélye megváltozott. Szórakozott lett,

türelmetlen, szomorú volt és ábrándozó, el-elrejtőzött, hogy kisírja magát. Eleinte azt hitték, hogy szeret valakit, és emiatt szégyenkezik. Szóvá tették a dolgot előtte, ő tiltakozott. Fogadkozott, hogy senkit sem látott, aki szívét megindította volna, márpedig Zsófia nem szokott hazudni.

Mindazonáltal lankadtsága szüntelenül fokozódott, s egészsége is kezdett hanyatlani. Anyját nyugtalanította ez a változás, míg végül elhatározta, hogy kipuhatolja okát. Félrevonta a lányt, és olyan behízelgő szavakat, olyan ellenállhatatlan dédelgetést vetett latba, amilyet egyedül az anyai gyengédség tud alkalmazni: Édes lányom! Te, akit a szívem alatt hordoztam, és akit most is a szívemben hordok, öntsd ki szíved titkát, hadd fogadjam anyai kebelembe. Micsodák hát azok a titkok, melyeket egy anya ne tudhatna? Kinek fájnak a te fájdalmaid, ki osztozik bennük, ki akarja őket enyhíteni, ha nem apád meg jómagam? Ó gyermekem, azt akarod, hogy belehaljak fájdalmadba anélkül, hogy megismerném?

A leány cseppet sem rejtegette bánatát anyja előtt, sőt nem is kívánt jobbat, mint hogy vigasztalójára és bizalmasára találjon benne. A szégyenkezés azonban visszafojtotta szavát. Szerénysége nem talált szavakat ilyen állapot leírására, amely oly kevéssé méltó hozzá. A felindulás ugyanis megzavarta érzékeit, akárhogy küzdött is ellene. Végre a szégyenkezés lett árulója anyja előtt, aki erre kicsikarta belőle a megalázó vallomást. Egyáltalán nem támadt rá az anya igazságtalan dorgálásokkal, sőt megvigasztalta, bánkódott miatta és megsiratta. Sokkal okosabb volt, semhogy bűnéül rótta volna fel azt a bajt, melyet éppen az erénye tett ilyen kegyetlenné. De minek hordozni szükségtelenül olyan bajt, melynek orvoslása oly könnyű és oly jogosult? Vajon miért nem élt azzal a szabadsággal, amely osztályrészéül jutott? Miért nem fogadott el valakit férjéül? Miért nem választotta ki ő maga? Nem tudta-e, hogy sorsa csak tőle magától függ, és hogy bármilyen is a választása, helyben fogják hagyni, miután nem is képes mást, mint tisztességes férjet választani. Ezért küldték a városba, de ő nem akart ott maradni. Több kérője jelentkezett, valamennyit visszautasította. Mire várt tehát? Mi volt a szándéka? Micsoda megmagyarázhatatlan ellentmondás!

A válasz egyszerű volt. Ha nem lett volna egyébről szó, csak arról, hogy támasza legyen fiatalkorában, akkor a választás azonnal megesett volna. Ám egy egész életre szóló urat nem olyan könnyű kiválasztani. Miután ezt a két választást nem lehet egymástól elkülöníteni, várakozni kell, és gyakran elvesztegetni az ifjúságot, mielőtt sikerülne megtalálni azt a férfit, akivel életünket akarjuk eltölteni. Ebben a helyzetben volt Zsófia. Szüksége volt szerelmesre, de úgy kellett, hogy e szerelmes a férje legyen. Az ő szívéhez az egyiket éppoly nehéz volt megtalálni, mint a másikat. Mindazok a fiatalemberek, bármily ragyogóak voltak, nem egyeztek vele másban, csak életkorban. A többi egyező vonások mindig hiányoztak belőlük Lelkületük felületes volt, tele hiúsággal, furcsa beszéd-

modorúak, laza erkölcsűek, léhán majmolták a szokásokat, s mindez elvette tőlük a kedvét. Férfiút keresett, de csak majmokat talált. Lelket keresett, de ilyet egyáltalán nem talált.

Mily boldogtalan vagyok! – mondogatta anyjának. – Szükségem van rá, hogy szeressenek, de semmi sem nyeri meg tetszésemet. A szívem visszautasítja mindazokat, akiket érzékeim vonzanak. Nem találok köztük egyet sem, aki ne keltené fel vágyaimat, és egyet sem, aki el ne fojtaná. A becsülés nélküli vonzalom nem lehet tartós. Ó! Nem ilyen emberre van szüksége a te Zsófiádnak! Az én bájos mintaképem már jó előre bevésődött a lelkembe. Csak őt tudom szeretni, csak őt tudnám boldoggá tenni, s én is csak az ő oldalán lehetnék boldog. Inkább elepedek, és kínlódom szüntelenül, inkább boldogtalanul és hajadonként halok meg, mint kétségbeesetten olyan férfi oldalán, akit nem szeretnék, s akit szintén boldogtalanná tennék. Jobb nem lenni, mint csak azért lenni, hogy szenvedjünk.

Anyját meglepték ezek a furcsaságok, és sokkal különösebbnek találta, semhogy holmi rejtélyt ne gyanított volna bennük. Zsófia nem volt sem kényeskedő, sem nevetséges. Hogy is illet volna hozzá efféle túlzott kényeskedés, amikor gyermekkorától fogva semmire sem tanították jobban, mint arra, hogy alkalmazkodjék azokhoz az emberekhez, akikkel együtt kell élnie, és hogy erényt csináljon a szükségességből? A szeretetre méltó férfiúnak ez a mintaképe, amely oly igen elbűvölte őt, és amely oly gyakran visszatért valamennyi beszélgetésében, arra a sejtésre vezette anyját, hogy ennek a szeszélynek valami más alapja van, melyet ő még nem tud, mert Zsófia nem mondott el neki mindent. A szerencsétlen leány, akiben túláradt a titkos fájdalom, egyebet sem kívánt, mint hogy könnyítsen szívén. Anyja faggatni kezdi őt. Zsófia ötöl-hatol, végül aztán megadja magát, szó nélkül kimegy a szobából, majd egy pillanatra rá könyvvel a kezében tér vissza: Szánjad szerencsétlen leányodat, mert bánatára nincsen ír, könnyeit nem lehet felszárítani! Ha okát akarod tudni, íme itt van, mondja, s az asztalra dobja a könyvet. Az anya kezébe veszi, felüti: *Télemakhosz kalandjai* voltak. Kezdetben mit sem értett ebből a rejtélyből. De addig kérdezgette, s a leány addig adta homályos válaszait, amíg végre rájött, könnyen érthető meglepetéssel, hogy leánya Eukharisz vetélytársa.

Zsófia szerelmes volt Télemakhoszba, és olyan szenvedéllyel szerette, amelyből senki sem tudta kigyógyítani. Apja és anyja, mihelyt megtudták rajongását, jót nevettek rajta, és azt hitték, okos intelmekkel el tudják majd tőle téríteni. Tévedtek. Az okosság nem állott teljességgel az ő pártjukra. Zsófiának is megvolt a maga esze, és tudta is érvényesíteni. Hányszor elhallgattatta őket: a saját érveiket fordította ellenük, és megmutatta nekik, hogy az egész bajt ők maguk idézték elő, mert nem abból a korból való férfiú számára formálták őt, amely korban ő él. Neki szükségképpen át kell vennie férje gondolkodásmódját, vagy őneki kell átad-

nia a magáét. Az első módot lehetetlenné tették szülei azzal a módszerrel, ahogyan nevelték. A másik módot viszont éppen most keresi ő. Adjatok nekem, mondotta, az én életelveimtől átitatott férfiút vagy olyant, akit ezekre rávezethetek, s akkor hozzámegyek feleségül. De addig miért korholtok engem? Inkább sajnáljatok! Én csak boldogtalan vagyok, nem pedig bolond. Vajon az akarattól függ-e a szív? Nem maga apám mondotta-e ezt? Az én hibám-e, ha olyat szeretek, aki nincs? Pedig nem vagyok álomlátó, nem hercegre van szükségem, nem is Télemakhoszt keresem, mert tudom, hogy csak képzelt lény. De keresek olyasvalakit, aki őhozzá hasonlatos. És miért ne létezhetnék ez a valaki, amikor én is létezem, én, aki az övéhez annyira hasonló szívűnek érzem magam? Nem, ne becstelenítsük meg ennyire az emberiséget! Ne gondoljuk, hogy a szeretetre méltó és erényes férfi merő agyrém! Léteznie kell, él, talán keres is engemet. Oly lelket keres, amely őt szeretni tudná. De kicsoda ő? Hol van? Nincs tudomásom róla, de annyi biztos, hogy egyik sem azok közül, akiket láttam, és bizonyára egyik sem azok közül, akiket látni fogok. Ó anyám, miért tetted számomra az erényt oly túlságosan szeretetre méltóvá? Ha csak az erényt vagyok képes szeretni, ez inkább a te hibád, mint az enyém.

Elmondjam-e ezt a szomorú történetet egészen a katasztrófáig? Szóljak-e a hosszú vitákról, melyek a szomorú véget megelőzték? Ábrázoljam-e a türelmetlen anyát, amint szigorúsággá változtatja előbbi becézgetéseit? Megmutassam-e a felingerült apát, aki megfeledkezik haidani ígéreteiről, és a legerényesebb leánnyal úgy bánik, mint egy bolonddal? Lerajzoljam-e végül a szerencsétlen leányt, aki még inkább ragaszkodik agyrémével, mert miatta üldöztetésben van része. Lassú léptekkel halad a halál felé, és abban a pillanatban száll sírjába, amidőn azt hinné az ember, hogy az oltárhoz vonszolják. Nem! kerülöm ezeket a gyászos témákat. Nincs szükségem ilyen messzire menni, hogy, gondolom, elég megkapó példával mutathassam meg azt, hogy a kor erkölcseiből eredő előítéletek ellenére a tisztességes és a szép dolgok láttán érzett lelkesedés semmivel sem idegenebb a nőktől, mint a férfiaktól. Nincs oly dolog, melyet a természet vezetése mellett el ne érhetnénk náluk éppúgy, mint önmagunknál.

Olvasóm most félbeszakít, és megkérdi tőlem, vajon a természet írja-e elő nekünk, hogy ennyi szenvedés árán fojtsuk vissza féktelen vágyainkat. En azt felelem, hogy nem. De nem is a természet olt belénk annyi féktelen vágyat. Mert mindaz, ami nem a természettől való, természetellenes. Ezt már vagy ezerszer bizonyítottam.

Adjuk át Emilünknek az ő Zsófiáját! Támasszuk fel ezt a szeretetre méltó leányt, és lássuk el kevésbé heves képzelettel és boldogabb végzettel. Mindennapi nőt akartam lefesteni, de addig igyekeztem fennköltté tenni a lelkét, amíg elméjét megzavartam. Önmagamat is tévútra vezet-

tem. Térjünk vissza kiindulásunkhoz. Zsófiának egyebe sincs, csak jó természete egy mindennapi lélekben. Mindaz, amivel többje van, mint a többi nőknek, nevelésének eredménye.

Feltettem magamban, hogy ebben a könyvben elmondok mindent, amit tenni lehet, de ugyanakkor mindenkinek a maga választására bízom, döntse el, hogy ami jót esetleg mondottam, abból kivehesse a magáét. Már kezdettől fogva gondoltam rá, hogy jó előre kinevelem Emil számára az élettársat, méghozzá úgy, hogy egymás számára és kettejüket együtt nevelem. De meggondolva a dolgot, úgy találtam, hogy ha ilyen módon időnek előtte rendezem el a dolgokat, célt téveszthetek, s hogy képtelenség egymásnak rendelni két gyermeket avégből, hogy egymáséi legyenek, mielőtt megtudhatnák, vajon ez az egyesülés a természet rendje szerint való-e. Hiszen lehetetlen előre tudni, vajon egyeznek-e tulajdonságaik ahhoz, hogy egyesülésük létrejöhessen. Nem szabad ugyanis összetéveszteni azt, ami a vadság állapotában természetes, azzal, ami a társadalmi állapotban természetes. Az előbbi állapotban minden nő megfelel minden férfiúnak, mert az egyiknek is, a másiknak is még kezdetleges és egyező az alkata. Az utóbbiban a társadalmi intézmények már minden jellemet kifejlesztettek. Minden elménck megvan a maga sajátos és meghatározott formája. Nemcsak a nevelés adja ezt, hanem a természet és a nevelés, jól vagy rosszul, összejátszik e tekintetben. Így tehát csak akkor lehet őket egybekapcsolni, ha egymással szembesítjük őket, hogy meglássuk, vajon minden tekintetben megfelelnek-e egymásnak, vagy hogy legalább előnyben részesítsük azt a választást, amely a legtöbb egyező vonást mutatja.

A baj ott van, hogy a társadalmi helyzet, miközben kifejleszti a jellemeket, a rangokat megkülönbözteti egymástól, s mivel e kétféle rendszer egyik fele nem hasonlít a másikhoz, minél inkább megkülönböztetjük egymástól az életformákat, annál inkább összezavarjuk a jellemeket. Innen származnak a balul sikerült házasságok és mindazok a rendellenességek, melyek ebből erednek. Ebből látni, méghozzá nyilvánvaló következésként, hogy minél inkább távolodunk az egyenlőségtől, a természetes érzések annál inkább módosulnak. Minél inkább növekszik a válaszfal a nagyok és a kicsik között, annál inkább lazul a házassági kötelék. Minél inkább vannak gazdagok és szegények, annál kevésbé vannak apák és férjek. Sem az úrnak, sem a rabszolgának nincs többé családja. Mindenik csak a maga társadalmi állapotát látja.

Ha elejét akarjátok venni a visszaéléseknek, és boldog házasságokat akartok teremteni, fojtsátok el az előítéleteket, felejtsétek el az emberi intézményeket, és forduljatok tanácsért a természethez! Ne kapcsoljatok össze olyan embereket, akik csak bizonyos körülmények között illenek össze, és akik, mihelyt ezek a körülmények megváltoztak, nem fognak többé összeilleni! Olyan embereket házasítsatok össze, akik bármilyen helyzetben, amelybe jutnak, bármely országban, amelyben laknak, bár-

milyen rangban, melyet elérnek, összeillenek. Nem mondom azt, hogy a közkeletű kapcsolatok közömbösek a házasságban. Azt mondom csupán, hogy a természetes kapcsolatok befolyása annyira fontosabb ezeknél, hogy egyedül ez dönti el az élet sorsát. Van egy bizonyos megegyezés, amely az ízlés, a kedély, az érzések és a jellemek terén nyilvánul meg, és ennek a megegyezésnek kellene az okos apát, akár fejedelem, akár uralkodó, rábírnia, hogy habozás nélkül adja fiának azt a lányt, akivel mindenben megegyezik, még akkor is, ha a leány becstelen családból származik, még ha történetesen hóhér leánya is. Igen, állítom, hogy zúduljon bár az összes elképzelhető balszerencse az egymáshoz illő házaspárra, igazi boldogságot élvezhetnek, ha együtt sírhatnak, igazabbat, mint amit a világ minden vagyona nyújthat nekik, ha ezt a vagyont megmérgezte a szívek meghasonlása.

Ahelyett tehát, hogy már gyermekkorától fogva feleségül szántam volna valakit Emilemnek, megvártam, hogy megismerje azt, aki hozzá való. Nem én hoztam ezt a döntést, hanem maga a természet. Az én dolgom felismerni azt a választást, melyet a természet tett. Az én dolgom, mondom, és nem az apáé. Hiszen reám bízta fiát, átengedte nekem a helyét, azaz az én jogomat iktatta az övé helyébe. Én vagyok tehát Emil igazi apja. Én csináltam férfiút belőle. Nem vállaltam volna a nevelését, ha nem az enyém lett volna a döntés abban, hogy az ő választása, azaz az én választásom szerint házasítsam meg. Csak az a gyönyör, hogy boldoggá teszünk egy embert, kárpótol azért, amibe kerül megteremtenünk egy ember boldogságának feltételeit.

Ne higgyétek azonban azt sem, hogy Emil hitvesének kiválasztásával addig vártam, amíg a keresést feladatként írhattam elő neki! Ez a színlelt keresés csak ürügy arra, hogy megismertessem vele a nőket, mert éreznie kell annak a nőnek a becsét, aki megfelel neki. Zsófiát már jó ideje megtaláltam. Emil talán már látta is őt, de csak akkor fog ráismerni, ha itt lesz már az ideje.

A társadalmi helyzetek egyenlő volta nem szükséges a házassághoz, de ha ez az egyenlőség a többi egybevágó kellékekhez járul, csak fokozza értékét. Nem mérhető össze egyikkel sem, de megbillenti a mérleget, ha a többi feltétel mind egyenlő.

A férfi, hacsak nem fejedelem, nem választhat magának feleséget bármilyen társadalmi osztályból. Mert ha nincsenek is benne előítéletek, megtalálja azokat a többiekben. Lehet, hogy ez vagy az a leány megfelelne őneki, de az említett okból mégsem kapná meg. Vannak tehát okosság diktálta életszabályok, melyek korlátokat vetnek egy megfontolt apa keresgélései elé. Nem szabad, hogy növendéket rangján felül házasítson meg, mert ez nem tőle függ. Ha módjában állana, még akkor sem volna szabad akarnia. Mert minek a rang a fiatalembernek, legalábbis az enyémnek? Mégis, amikor feljebb kapaszkodik, egy sereg valóságos bajnak teszi

ki magát, s ezt egész életén át érezni fogja. Sőt azt is kijelentem, hogy nem szabad különböző természetű javakat egyensúlyba hozni, mint amilyen az előkelő származás és a pénz, mert e kettő mindegyike kevesebb értéket csatol a másikhoz, mint amennyi értékcsökkenésben van része. Továbbá az emberek sohasem egyeznek meg a közös értékelésben. Végül pedig az előny, melyet mindegyik fél annak tulajdonít, amit ő hozott, viszályt készít elő két család és gyakran két házastárs között is.

Nagy különbséget tesz továbbá a házasság rendjében, ha a férfi rangján felül vagy rangján alul köt házasságot. Az első eset teljesen ésszerűtlen, a másik már ésszerűbb. Miután a család csak a családfő révén függ a társadalomtól, a családfő helyzete szabályozza az egész családét. Ha a férfi rangján alul nősül, nem száll alább, hanem hitvesét emeli feljebb. Ezzel ellentétben viszont, ha rangján felül választja ki feleségét, alászállítja őt anélkül, hogy önmagát feljebb emelné. Így az első esetben megvan a haszon kár nélkül, az utóbbiban csak a kár haszon nélkül. A természet rendjéből folyik továbbá, hogy az asszony engedelmeskedjék férjének. Ha tehát a férfi alacsonyabb rangú feleséget választ, a természetes rend megegyezik a társadalmi renddel, és minden rendben van. Az ellenkező eset áll elő akkor, ha a férfi rangján felül nősül, s a férfi ama bonyolult választás előtt áll, hogy vagy a maga jogaiba gázol, vagy a háladatosságot sérti meg, azaz vagy hálátlanná lesz, vagy megvetetté. Ekkor aztán az asszony magának követeli az uralmat, és ura zsarnokává válik. Az úrból rabszolga lesz, s a legnevetségesebb és legszánalmasabb teremtménnyé válik. Így festenek azok a szerencsétlen kegyencek, akiket az ázsiai királyok megtisztelnek és megkínoznak sógorságukkal, és akik, mint mondják, csak lábtól mernek az ágyba feküdni, mikor feleségükkel hálni akarnak.

Jól tudom előre, hogy számos olvasómnak eszébe jut, hogy én a nőnek természetes tehetséget tulajdonítottam a férfi kormányzására, s ezek az olvasóim most következetlenséggel fognak vádolni. Csakhogy tévednek. Bizony különbség van a között, hogy valaki magának tulajdonítja a parancsolás jogát, vagy hogy kormányoz valakit, aki parancsol. Az asszony uralma a szelídség uralma, valamint az ügyességé, az engedékenységé. Parancsai dédelgetések, fenyegetései könnyek. A házban olyaténképpen kell uralkodnia, mint a miniszternek az államban. Meg kell parancsoltatnia önmagának, amit tenni akar. Ebben az értelemben nyilvánvaló, hogy azok a legjobb házasságok, ahol a legnagyobb tekintélyt az asszony gyakorolja. Ám ha félreismeri a családfő hangját, ha jogait bitorolni akarja, azaz maga akar parancsolni, akkor e rendellenességből csak nyomorúság, botrány és becstelenség származhat.

Így tehát nem marad más hátra, mint a vele egyenlők és az alatta állók közötti választás. Úgy érzem, hogy az utóbbiakra nézve kell még egy megszorítást tenni. Nehéz dolog ugyanis a nép salakjában olyan feleséget ta-

lálni, aki egy tisztességes embernek boldogságot képes adni. Nem mintha az emberek bűnösebbek volnának a legalacsonyabb néposztályokban, mint a legmagasabbakban, hanem mert amott kevés fogalmuk van arról, ami szép és tisztességes, továbbá mert a többi osztályok igazságtalansága miatt még a bűneikben is csak igazságtételt látnak.

Az ember természetétől fogva alig gondolkodik. A gondolkodás olyan művészet, melyet éppúgy tanul meg, mint a többit, sőt még nehezebben. A két nemre nézve csak két ténylegesen megkülönböztethető osztályt ismerek, egyik a gondolkodó embereké, a másik azoké, akik nem gondolkodnak. Ez a különbség úgyszólván kizárólag a nevelésből ered. Olyan embernek, aki az előbbi osztályból származik, nem szabad a másikkal összeházasodnia. A társaság legfőbb varázsa szűnik meg ugyanis számára, amidőn arra kényszerül, hogy bár van felesége, egyedül kell gondolkodnia. Azoknak az embereknek, akik egész életüket egyedül azzal töltik, hogy életük fenntartásáért dolgoznak, nincs más gondolatuk, mint a munkájuk vagy az érdekük, és egész elméjük mintha a karjukban volna. Ez a tudatlanság nem árt sem a becsületességnek, sem az erkölcsnek. Sőt gyakran javukra válik. Az ember gyakran egyezkedik kötelességeivel azáltal, hogy elmélkedik róluk, és a végén úgy jár, hogy a dolgok helyére üres frazeológiát iktat. A lelkiismeret a legfelvilágosultabb filozófus. Ahhoz, hogy jóravalók legyünk, szükségtelen ismernünk Cicero könyvét *A kötelességekről*, és a legtisztességesebb nagyvilági nő tudja talán legkevésbé, hogy mi is a tisztesség. Nem kevésbé igaz azonban, hogy csak a művelt szellem teszi az érintkezést kellemessé, továbbá szomorú dolog egy családapának, aki örömest tartózkodik otthonában, ha kénytelen ott önmagába zárkózni, mert képtelen magát bárkivel is megértetni.

Egyébként miként nevelhetné fel gyermekeit olyan asszony, aki nem szokta meg a gondolkodást? Hogyan fogja megállapítani, hogy mi való nekik? Hogyan tudná hajlamossá tenni őket olyan erények iránt, melyeket maga sem ismer, és olyan érdemek iránt, melyekről halvány fogalma sincsen? Mást sem tud majd, mint kényeztetni vagy fenyegetni, arcátlanná vagy félénkké tenni a gyermekeit. Modoros majmokat csinálna belőlük vagy szeleburdi rakoncátlankodókat, de sohasem talpraesett elméket, sem szeretetreméltó gyermekeket.

Nem helyénvaló tehát a jól nevelt férfiúnak olyan feleséget választani, akinek semmi nevelése sincs. Következésképpen olyan társadalmi osztályból valót sem, ahol nem is kaphatott nevelést. De még mindig százszor szívesebben látnék egyszerű és durván nevelt leányt, mint olyan tudós nőt vagy szép lelket, aki házamban irodalmi törvényszéket akarna létesíteni, hogy aztán ő elnökölhessen benne. A női „széplélek" valóságos ostora férjének, gyermekeinek, barátainak, cselédeinek, az egész világnak. Szép lángelméjének fennkölt magaslatáról lenézi minden asszonyi kötelességét, és mindig azon kezdi, hogy férfiúvá avatja önmagát, Ninon de Lenclos

kisasszony módján. A házán kívül mindig nevetnek rajta, és nagyon is jogosan bírálják, mert ilyesmit az ember sohasem kerülhet el, mihelyt kilép a maga életformájából, amikor nem olyan életforma számára teremtették, amilyent magára akar erőltetni. Mindezek a nagy tehetségű asszonyok csak az ostobáknak imponálnak. Tudni lehet mindig, ki az a művész vagy jóbarát, aki a tollat vagy az ecsetet fogja, amikor az ilyen nő dolgozik. Tudni lehet, ki az titoktartó íróember, aki suttyomban tollba mondja neki nagyhangú kijelentéseit. Az ilyen szélhámoskodás tisztességes asszonyhoz méltatlan. Ha igazi tehetsége volna is, becsvágya mindenképpen tönkretenné. Méltósága abban áll, hogy az ismeretlenség homályában marad. Dicsősége a férjének járó megbecsülésben van. Gyönyörei családja boldogságában rejlenek. Tereád hivatkozom, olvasóm: légy őszinte, és mondd meg nekem, vajon mi kelt benned jobb véleményt egy asszonyról, amikor belépsz szobájába, mi tölt el több tisztelettel, midőn megszólítod: ha a neméhez illő munkákkal látod foglalatoskodni, háztartása gondjaival, gyermekei cókmókja közepette, vagy ha öltözködőasztala fölé hajolni látod, amint verseket ír, mindenféle füzetkékkel és a legkülönbözőbb színű levélkékkel körülvéve? Minden irodalmár leány egész életén át leány maradna, ha csak eszes férfiak volnának a földön:

Quaeris, cur nolim te ducere, Galla? diserta es.
Martialis, XI. 20.

Ezek után a meggondolások után a nő külsejére kell áttérnünk. Ez tűnik szemünkbe legelőször, de utoljára kell tekintetbe vennünk, viszont semmibe vennünk korántsem szabad. Úgy vélem, a nagy szépséget a házasságban inkább kerülni kell, mint keresni. A szépség, melyet birtokolnak, hamar elhasználódik. Hat hét múltán mit sem mond már birtokosának, a vele járó veszedelmek azonban addig tartanak, amíg maga a szépség. Hacsak nem angyal a szép asszony, férje a legszerencsétlenebb halandó. És ha még angyal volna is, hogyan akadályozhatná meg, hogy ne legyenek szüntelenül ellenségek körülötte? Ha túlságos csúfság nem volna visszataszító, többre tartanám, mint a legnagyobb szépséget. A férjére nézve ugyanis az egyik is, a másik is kevés idő múlva semmivé lesz, s így a szépség hátránnyá, a csúfság pedig előnnyé válik. Ám a csúfság, amely undort kelt, a legnagyobb szerencsétlenség. Ez az érzés nem múlik el, sőt szüntelenül fokozódik, és gyűlöletet vált ki. Pokol az ilyen házasság. Jobb meghalni, mint ilyen körülmények közt egybekelni.

Kívánjátok mindenben a középutat, még a szépség területén is! A kellemes és megnyerő külsőt kell előnyben részesíteni, amely nem szerelmet, hanem jóindulatot sugall. Ebben a férj számára nincs semmi aggasztó, és előnye közös hasznukat szolgálja. A báj nem használódik el úgy, mint a szépség. A bájban van élet, szüntelenül megújul, s a tisztességes asszony,

aki bájosnak mondható, harmincesztendei házasság után éppúgy tetszik férjének, mint az első napon.

Ilyen megfontolások vezettek engemet Zsófia kiválasztásában. Ő is a természet tanítványa, akárcsak Emil, s elsősorban Emil számára teremtették. Ő lesz tehát a férfi asszonya. Egyenrangú vele születésénél és tulajdonságainál fogva, vagyon dolgában azonban alatta áll. Nem igéz meg első szempillantásra, de napról napra jobban tetszik. Teljes varázsa csak fokról fokra bontakozik ki. Csak a közvetlen társalgásban bomlik ki teljességgel. Férje ezt a varázst jobban fogja érezni, mint bárki a világon. Neveltetése nem csillogó, de nem is elhanyagolt. Ízlése van Zsófiának, de minden tudákosság nélkül, képességei vannak fortélyoskodás nélkül, ítélőképessége van, noha nincsenek ismeretei. Elméjét nem a tudás jellemzi, hanem az arra való ápoltság, hogy tanulhasson. Olyan talaj ez, melyet jól előkészítettek arra, hogy mag hulljon belé, s aztán teremjen. Soha nem olvasott más könyvet, mint Barrême számtanát és a *Télemakhoszt,* amely véletlenül akadt kezébe. De olyan leánynak, aki lelkesedni tud Télemakhoszért, lehet-e érzéstelen szíve és finomság nélküli elméje? Szeretetreméltó tudatlanság ez! Boldog, kit arra rendeltek, hogy őt tanítsa! Nem tanára lesz férjének, hanem tanítványa. Korántsem akarja férjét a maga ízléséhez idomítani, ő idomul a férje ízléséhez. Többet fog érni férjének, mint ha tudós nő lenne. Abban az örömben lesz része, hogy mindenre taníthatja. Most aztán már itt az ideje, hogy megpillantsák egymást. Igyekezzünk összehozni őket.

Szomorúan és elgondolkozva utazunk el Párizsból. Ez a fecsegő hely nem a mi fővárosunk. Emil megvető pillantást vet e nagy város felé, és kelletlenül mondja: hány napot vesztegettünk el hiábavaló kereséssel! Ó, nem itt lakik az én szívem választottja. Barátom, ön ezt jól tudta, de az én időm nem nagyon drága önnek, s bajaim önnek kevés fájdalmat okoznak. Mereven a szemébe nézek, és felindulás nélkül mondom neki: Emil, hiszed te azt, amit mondasz? Ebben a pillanatban zavarodottan borul a nyakamba, és felelet helyett átölel. Valahányszor nincs igaza, ilyen választ ad.

Kinn vagyunk tehát a mezőkön valóságos kóbor lovagok módján. Nem kalandokat keresünk, mint ők, sőt egyenesen menekülünk a kalandok elől, hiszen Párizst hagytuk el. Azért mégis utánozzuk kóbor és egyenetlen járásukat, hol hanyatt-homlok rohanva, hol meg lassan botorkálva. Aki figyelemmel kísérte eljárásomat, most végre felfoghatja szellemét is. Most már nem bírom elképzelni, hogy még mindig akadjon szokásoktól elfogult olvasóm, aki feltételezze rólunk, hogy egy jól elzárt postakocsiban szundikálunk, anélkül, hogy bármit is látnánk utazásunk közben, hogy bármit is megfigyelnénk, s hogy ilyen módon az indulás és az érkezés közötti időtartamot kitöröljük életünkből, továbbá sebes haladásunkban úgy takarékoskodunk időnkkel, hogy elvesztegetjük.

Azt mondják az emberek, hogy az élet rövid, de én úgy látom, hogy igyekeznek is megrövidíteni. Nem tudják felhasználni az időt, panaszkodnak tehát gyors múlása miatt, én viszont úgy vélem, hogy számukra nagyon is lassan múlik. Mindig el vannak telve azzal a céllal, amelyre törekszenek, s így mindig sajnálkozva nézik az időközt, mely elválasztja tőle őket. Van, aki azt szeretné, ha már holnap volna, a másik már a jövő hónapot kívánja. Van, aki tíz évvel szeretne öregebb lenni. Senki sem akar a mában élni. Senki sem elégedett a jelen pillanattal, valamennyien úgy találják, hogy túlságosan lassan múlik. Mikor arról panaszkodnak, hogy az idő nagyon gyorsan múlik, hazudnak. Szívesen fizetnének érte, hogy siettessék. Szívesen rááldoznák vagyonukat, hogy elfogyasszák egész életüket. Talán egyetlen ember sincsen, aki ne zsugorította volna össze éveit egynéhány órára, ha hatalmában állott volna kiiktatni unalmából a terhes órákat, valamint türelmetlenségéből azokat az órákat, melyek a várva várt pillanattól elválasztották. Van, aki élete felét azzal tölti, hogy Párizsból Versailles-ba, Versailles-ból Párizsba, városból falura, faluból városba, egyik városnegyedből a másikba költözködik, s nem tudná, mit csináljon idejével, ha nem ismerné a titkát, hogy mint kell ilyen módon elvesztegetni. Szándékosan távolodik ügyes-bajos dolgaitól, hogy aztán ismét felkeresésükkel vesződhessen. Azt hiszi, megnyeri azt az időtöbbletet, amelyet erre fordít, s amellyel egyébként nem tudna mit csinálni. Vagy pedig, éppen ellenkezőleg, szaladgál, hogy szaladgáljon, és csak azért száguldoz a postakocsival, hogy ugyanazon az úton visszatérjen. Halandók, hát sohasem hagytok fel a természet rágalmazásával? Miért panaszkodtok, hogy rövid az élet, holott még mindig nem elég rövid ahhoz, hogy nektek megfeleljen? Ha csak egy is van közöttetek, aki kellőképpen mérsékelni tudja vágyait, s aztán örökre felhagy azzal, hogy az idő múlását kívánja, az ilyen ember nem fogja túl rövidnek találni az életet. Élni és élvezni az ő számára ugyanazt fogja jelenteni, és ha fiatalon kell is meghalnia, életétől jóllakottan fog meghalni.

Ha ez lenne egyedüli előnye módszeremnek, már ennélfogva is előnyben kellene részesíteni minden módszerrel szemben. Emilemet nem azért neveltem, hogy vágyakozzék, vagy hogy várakozzék, hanem azért, hogy élvezzen. Amikor aztán vágyait a jelenen túl terjeszti, nem teszi ezt olyan heves buzgalommal, hogy az idő lassú folyása ne lenne ínyére. Nemcsak a vágyakozás örömeit fogja élvezni, hanem azt az örömet is, hogy vágyának célja felé közeledhet, hiszen szenvedélyei annyira mértékletesek, hogy mindig inkább abban van benne, ami van, mintsem abban, ami lesz.

Mi tehát nem gyors futárként utazunk, hanem utasok modjára. Nemcsak a két végpontra gondolunk, hanem a közöttük levő távolságra is. Maga az utazás is élvezet nekünk. Nem úgy tesszük meg ezt az utat, hogy elszomorodttan üldögélünk, mint akiket bezártak holmi kis kalitkába. Nem úgy utazunk, mint az elpuhult, kényelmes asszonyok, nem vonjuk

meg magunktól sem a szabad levegőt, sem a bennünket körülvevő tárgyak látványát, sőt a kényelmet sem, hogy kedvünkre szemlélhessük őket. Emil sohasem szállt fel postakocsira, és nemigen száll bele, ha nem sürgős a dolga. De hát mi sürgős dolga lehetne valaha is Emilnek? Csak egyetlen dolog siettetheti: élvezni az életet. Hozzátehetném még azt is: jót tenni, hacsak teheti. De ezt meg sem említem, hiszen ez is annyi, mint élvezni az életet.

Az utazásnak csak egy módját tudom elképzelni, amely kellemesebb a lóháton való utazásnál, s ez nem egyéb, mint gyalog járni. Az ember akkor indul, amikor kedve tartja, kedve szerint állapodik meg, és oly sokat vagy oly keveset mozog, amennyit éppen akar. Megfigyeljük ilyenkor a vidéket, letérünk hol jobbra, hol balra, megvizsgálunk mindent, ami jólesik, minden kilátásnál megállapodunk. Ha észreveszek egy folyót, a partja mentén haladok tovább, sűrű erdőt látok, s máris az árnyékában bandukolok. Barlang tűnik elém, megnézem hát közelről. Ha kőbányára bukkanok, megvizsgálom ásványait. Megtelepedhetek bárhol, ahol jól érzem magam. Mihelyt unatkozni kezdek, tüstént odébbállok. Nem függök sem a lovaktól, sem a postakocsistól. Nincs szükségem arra, hogy kiépített utakat válasszak, bármennyire kényelmesek. Áthaladhatok mindenütt, ahol csak ember áthaladhat. Betekinthetek mindent, ahová emberi szem láthat, s mivel csak önmagamtól függök, olyan teljes szabadságot élvezek, amilyet csak ember élvezhet. Ha feltartóztat a rossz idő, vagy elfog az unalom, akkor lovat fogadok. És ha elfáradok, ... de Emil nemigen fárad el. Erőteljes ember, s így miért is fáradna el? Nem sietteti semmi sem. Ha valahol megáll, miért is unatkoznék? Mindig vele van, amivel szórakozhat. Beáll valami mesteremberhez dolgozni. Lábait úgy pihenteti, hogy most a karjait gyakorolja.

Gyalog utazni annyi, mint úgy utazni, mint Thalész, Platón vagy Püthagorasz. Alig bírom megérteni, hogy szánhatja rá magát egy filozófus, hogy másképp utazzék, és megfossza magát azoktól a kincsektől, melyeket lábával tapos, s amelyeket szinte elébe szór a föld. Van-e olyan halandó, aki – ha csak egy kicsit is szereti a mezőgazdaságot – ne akarná megismerni az általa bejárt helyek éghajlata szerinti különböző terményeket, valamint művelésük módját? Ki az, aki – ha csak egy kis érzéke is van a természetrajz iránt – rá tudná magát szánni, hogy vizsgálódás nélkül haladjon keresztül valamely talajon, hogy le ne törjön valamit egy sziklából, hogy növényt ne gyűjtsön a hegyek közt, s hogy a kövek között ne keressen kövületeket? A ti szobafilozófusaitok múzeumokban tanulmányozzák a természetrajzot, mindenféle cókmókjuk van, neveket tudnak, de fogalmuk sincs a természetről. Emil múzeuma azonban dúsabb, mint a királyoké. Ez a múzeum az egész földkerekség. Itt minden a maga helyén van. A természettudós, aki gondját viseli, pompás rendben tartja az egészet. Daubenton se tudná jobban csinálni.

Mennyi mindenféle élvezetet gyűjt össze az ember, ha az utazásnak ezt a kellemes módját választja! Nem beszélve arról, hogy az egészséget megedzi, kedélye felvidul. Észrevettem, hogy azok, akik jó és lágy hintókon utaztak, mindig álmodozók, szomorúak, zsémbesek vagy betegeskedők voltak. A gyalogosokat mindig vidámnak, könnyednek és mindennel megelégedettnek láttam. No és az ember szíve csak úgy nevet, mikor az éjjeli szállásához közeledik! Mily jóízűnek tűnik a legegyszerűbb fogás is! Mily jókedvvel telepedik le az ember az asztalhoz! Mily jót lehet aludni még a rossz ágyban is! Ha az ember nem akar mást, mint megérkezni, akkor vágtasson csak postakocsin. Ám, ha utazni akarunk, gyalog kell járnunk.

Ha az így elképzelt módon megtett ötvenedik mérföld előtt Zsófiára gondolunk, akkor vagy én nem vagyok elég ügyes, vagy Emil nemigen kíváncsi. Mert ennyi elemi ismerettel nehezen kerülheti el a kísértést, hogy még több ismeretet ne szerezzen. Az ember csak abban a mértékben kíváncsi, amennyi az ismerete. Emil pedig éppen eleget tud ahhoz, hogy akarjon is tanulni.

Az egyik tárgy minduntalan maga után vonja a másikat, és mi szüntelenül haladunk előre. Első utunk céljául távoli dolgot tűztem ki. Az ürügy erre könnyű. Mivel Párizst elhagytuk, a távolban kell feleséget keresni.

Egy napon, midőn a szokottnál is jobban eltévedtünk a völgyekben és a hegyekben, ahol semmiféle út sem látható, nem tudunk többé utunkra visszatalálni. Nekünk ez egyre megy, nekünk minden út jó, fő, hogy célunkhoz érjünk. Ám ha éhes az ember, akkor el kell jutnia valahová. Szerencsénkre egy paraszttal találkozunk, aki kunyhójába vezet bennünket. Sovány ebédjét hatalmas étvággyal esszük. Látva, hogy alaposan kifáradtunk és kiéheztünk, így szól: Ha a jó Isten a hegy másik oldalára vezette volna önöket, jobb fogadtatásban lett volna részük... békés házra leltek volna... olyan adakozó emberekre... olyan jóságos emberekre!... Azoknak sincs jobb szívük, mint nekem, de gazdagabbak, habár azt mondják, valaha még gazdagabbak voltak... Hála Istennek, nem szűkölködnek semmiben, és az egész vidéknek javára szolgál, ami fölöslegük van.

Arra a szóra, hogy „jóságos emberek", Emilnek repes a szíve. Barátom, mondja, miközben reám néz, nézzük meg azt a házat, amelynek gazdáit áldják ezen a környéken! Szeretném látni őket, talán ők is szívesen látnak majd bennünket. Biztos vagyok benne, hogy szívesen fogadnak. Ha jól fogadnak, mi is visszafizetjük nekik.

A házhoz vezető utat pontosan megjelölik nekünk, elindulunk, bolyongunk az erdőben, majd közben nagy eső ér utol. Az eső késleltet, de nem tartóztat fel bennünket. Végre eligazodunk, este a megjelölt házhoz érünk. A körülötte levő tanyán ez az egyetlen ház, amely egyszerűsége mellett némiképp szembetűnő. Bemutatkozunk, és vendégszeretetüket kérjük. A ház gazdája elé vezetnek. Kikérdez minket, de udvariasan. Utazásunk

célját nem mondjuk meg, de kitérésünk célját közöljük vele. A házigazda megőrizte egykori gazdaságából azt a könnyedséget, amellyel az emberek társadalmi helyzetét magatartásukról felismerni. Aki a nagyvilágban élt, ebben a tekintetben ritkán téved. Ezzel az útlevéllel aztán bebocsátanak benneteket.

Nagyon kicsi, de tiszta és kényelmes szobát mutatnak nekünk. Tüzet raknak benne, találunk ott fehérneműt, mindenféle holmit, amire szükség van. Ejnye, mondja Emil egészen meglepetve, mintha csak vártak volna bennünket! Mennyire igaza volt a parasztnak! Mily figyelmesség! Mily jóság! Mily gondoskodás! Pedig még csak nem is ismernek! Mintha Homérosz korában élnénk! Légy hálás mindezért – mondom neki –, de ne lepődj meg rajta! Az idegeneket mindenütt szívesen látják, ahol ritkán járnak. Semmi se tesz bennünket vendégszeretőbbé, mint az, ha ritkán kényszerülünk rá. A vendégözön teszi tönkre a vendégszeretetet. Homérosz idejében alig utazgattak az emberek, ezért fogadták őket mindenütt szívesen. Lehetséges, hogy mi vagyunk az egyetlen utasok, akiket itt az egész esztendőben láttak. Egyre megy az – feleli Emil –, már az is dicséret, ha valaki el tud lenni vendégek nélkül, és mégis mindig szívesen fogadja őket.

Megszárogatjuk és rendbehozzuk magunkat, majd felkeressük a házigazdát. Bemutat feleségének, aki udvariasan, sőt jóságosan fogad bennünket. A pillantása becsületére válik Emilnek. Egy anya ilyen körülmények között ritkán lát nyugtalanság nélkül vagy legalábbis kíváncsiság nélkül ilyen életkorú férfiút lépni be hajlékába.

Siettetik a vacsorát, mert kedveskedni akarnak nekünk. Amint belépünk az ebédlőbe, öt terítéket pillantunk meg. Elhelyezkedünk. Egy teríték gazdátlanul marad. Fiatal lány lép be, mélyen meghajol, majd szerényen, szótlanul helyet foglal. Emil, akit éhsége és feleletei kötnek le, üdvözli a leányt, beszél és eszik. Utazásának fő célja annyira távol van gondolatától, hogy ő maga is azt hiszi, még messze van a céltól. A beszélgetés átterelődik az utasok eltévedésére. – Uram – mondja Emilnek a házigazda –, ön, mint látom, szeretetre méltó és eszes fiatalember. Ez pedig azt juttatja eszembe, hogy ön meg a nevelője úgy vetődtek ide, fáradtan és ázottan, mint Télemakhosz és Mentór a Kalüpszó szigetére. – Igaz – válaszolja Emil –, hogy mi itten Kalüpszó vendégszeretetére leltünk. A Mentóra hozzáteszi: És Eukharisz bájaira. Emil ismeri ugyan az Odisszeát, de nem olvasta a *Télemakhoszt*, s nem tudja, ki az az Eukharisz. Ami a fiatal leányt illeti, látom, amint elpirul egészen a füléig, lesüti szemét, s még lélegzeni sem mer. Anyja, aki észreveszi zavarát, int az apának, mire az apa másra tereli a társalgást. Magányáról beszél, s így észrevétlenül belekeveredik azoknak az eseményeknek elmondásába, melyek erre a magányra késztették. Szerencsétlen életére, felesége állhatatosságára, a vigasztalásra, melyet egyesülésükben találtak, a szelíd és

békés életre, melyet magányukban élnek. Mindezt úgy mondja el, hogy egy szót sem szól a leányról. Az elbeszélés kellemes és megható, nem lehet érdeklődés nélkül hallgatni. Emilt meghatja, s elérzékenyülten hagyja abba az evést, hogy annál jobban figyelhessen. Végre annál a pontnál, mikor a legbecsületesebb férfiú még nagyobb kedvteléssel tér ki a legméltóbb asszony vonzalmára, a fiatal utas magából kikelve megragadja a férj kezét, másik kezével az asszony kezét fogja meg, elragadtatással hajol rá, és könnyeivel öntözi. A fiatalember naiv élénksége mindenkit elbűvöl, de a leány, akit jó szívének ez a tanúságtétele érzékenyebben érint, mint bárki mást, azt hiszi, Télemakhoszt látja, amint meghatódik Philoktétész balsorsán. Lopva ráveti tekintetét, hogy jobban megvizsgálja arcát. Egy vonás sincs rajta, ami cáfolná az összehasonlítást. Fesztelen arckifejezésében szabadság van arcátlanság nélkül, modora élénk hebehurgyaság nélkül. Érzékenysége szelídebbé teszi tekintetét, meghatóbbá arckifejezését. A fiatal lány, amint látja, hogy sír, már-már a maga könnyeit is az övéhez vegyíti. Noha kedvező az ürügy, a titkos szégyenkezés visszatartja ettől. Szemrehányást tesz magának kicsordulni kész könnyei miatt, mintha helytelen volna könnyeket ontania családjáért.

Az anya, aki a vacsora kezdete óta szüntelenül őrködött leányán, látja feszélyezettségét, és megszabadítja tőle azzal, hogy kiküldi valamilyen utasítással. Egy perc sem telik belé, a leány visszajön, de oly kevéssé tért még magához, hogy felindultsága mindenki számára látható. Anyja szelíden mondja neki: Zsófia, térj magadhoz, hát örökké siratni fogod szüleid balsorsát? Te, aki a vigaszuk vagy, ne légy érzékenyebb, mint ők maguk!

Láttátok volna, hogy megremegett Emil a Zsófia név hallatán. Meglepi őt ez a drága név, hirtelen talpra ugrik, és mohó tekintetet vet arra, aki ezt a nevet viselni meri. Zsófia, Zsófia! ön az, akit a szívem keres? Ön az, akit a szívem szeret? Reá tekint, és bizonyos fajta félelemmel és bizalmatlansággal szemléli a leányt. Nem egészen azt az alakot látja benne, akit lefestett magának. Nem tudja, vajon akit maga előtt lát, többet ér-e vagy kevesebbet. Minden vonását tanulmányozza, kémleli minden mozdulatát, minden taglejtését. Ezer zavaros magyarázatot talál mindenre. Élete felét odaadná, csak egy szót szóljon hozzá a leány. Nyugtalanul és zavarodottan néz reám. A szeme egyszerre száz kédést intéz hozzám, száz szemrehányást. Mintha minden tekintetével ezt mondaná: Vezess engem, míg itt az ideje! Ha a szívem odaadja magát és csalódik, soha életemben nem térek többé magamhoz.

Emil az a nagyvilági ember, aki a legkevésbé tud színlelni. Hogy is tudna színlelni élete legnagyobb zavarában, négy néző közt, aki vizsgálja, és akik közül a látszólag legszórakozottabb néző valójában a legfigyelmesebb? Zavara nem kerüli el Zsófia átható tekintetét. Meglátja tekintetéből, hogy zavarának ő az oka. Ám észreveszi azt is, hogy ez a nyugta-

lanság még nem szerelem. No de sebaj! Emil vele foglalkozik, és ennyi elég. A leány bizony boldogtalan volna, ha Emil büntetlenül foglalkoznék vele.

Az anyáknak éppolyan szemük van, mint a leányaiknak, de ráadásul még tapasztalatuk is. Zsófia anyja mosolyog terveink sikerén. Ő tud olvasni a két fiatal szívében. Látja, hogy ideje megnyugtatni az új Télemakhosz szívét. Beszédre bírja tehát leányát. A természetes szelídségű leány oly félénk hangon válaszol, hogy kelleténél nagyobb hatást tesz vele. Ennek a hangnak első csendülésére Emil megadja magát. Zsófia ez, semmi kétség. És ha nem is ő volna, most már késő meghátrálni.

Ekkor aztán az elbűvölő lány bájai túlárasztják szívét, és nagy kortyokban kezdi nyelni a mérget, mellyel megrészegíti a leány. Most már nem beszél többet, és nem is ad feleletet. Már csak Zsófiát látja, csak az ő hangját hallja. Ha csak egy szót szól is a leány, Emil kinyitja száját. Ha lesüti szemét, ő is lesüti. Ha látja, hogy sóhajt, ő is sóhajt. Mintha Zsófia lelke lelkesítené őt. De hogy megváltozott Emil néhány pillanat alatt! Most már nem Zsófiát fogja el a remegés, Emil van soron. Oda a szabadsága, a naivitása, a nyíltsága. Elfogódott, csupa félénkség, nem mer körülnézni, fél, hogy tekintete a többiek tekintetébe ütközik. Szégyelli, hogy elárulta magát, szeretne láthatatlanná lenni mindenki számára, hogy kedvére szemlélhesse Zsófiát, de úgy, hogy mások ne fürkészhessék őt. Zsófia azonban visszanyeri biztonságát, látva a félénk Emilt. Látja a saját diadalát, s ezt most élvezi.

> No'l mostra già, ben che in suo cor ne rida.
> *Tasso, A megszabadított Jeruzsálem, IV. 33.*

A leány arckifejezése nem változott, de szerény modora és lesütött szeme ellenére gyengéd szíve repes az örömtől, s azt mondja neki, hogy íme, rálelt Télemakhoszra.

Nagyon is naiv és túlságosan egyszerű az a történet, amely ártatlan szerelmükről szól. Lehet, hogy amint elmondom ezeket a részleteket, könnyelmű játéknak fogja venni olvasóm, de ha annak veszi, nincs igaza. Nem szoktuk eléggé számba venni azt a hatást, melyet egy férfiúnak egy nővel kötött első szerelmi viszonya kell, hogy keltsen mindkettejük életének folyamán. Nem vesszük észre, hogy egy első benyomás, amely éppoly élénk, mint a szerelemé vagy az azt helyettesítő hajlamé, hosszan tartó hatást gyakorol, melynek láncolatát korántsem venni észre az évek haladásával, holott szüntelenül hatást fejt ki életünk utolsó pillanatáig. A nevelésről szóló értekezésekben sok haszontalan és fontoskodó szószátyárkodást kapunk a gyermekek mesébe illő kötelességeiről. Sohasem beszélnek nekünk azonban az egész nevelés legfontosabb és legnehezebb részéről, tudniillik arról a válságról, amely a gyermekkorból a felnőttkorba

vezet át bennünket. Ha hellyel-közzel némi hasznosat tudtam nyújtani kísérletezéseimmel, ez mindenekfelett abban áll, hogy nagyon is hosszasan tudtam kiteregetni ezt a lényeges részletet, melyet a többiek valamennyien elhanyagolnak, valamint nem riadtam vissza semmiféle álkényeskedéstől, sem a szavakkal való kifejezés nehézségeitől. Megmondtam azt, amit tenni kell, és megmondtam azt is, amit mondanom kellett. Számomra nem lényeges tény az, hogy regényt írtam. Hiszen az emberi természet regénye elég szép regény. Ha csak ebben az írásműben található meg, vajon az én hibám-e? Úgy volna helyén, ha egész fajom története lenne ez a mű. Csak ti, akik lealjasítjátok ezt a történetet, ti csináltok regényt a könyvemből.

Még valamit meg kell fontolnunk, amely előbbi megfontolásunkat támogatja, azt ugyanis, hogy itt nem olyan fiatalemberről van szó, akit gyermekkora óta kiszolgáltattak a félelemnek, a mohóságnak, az irigységnek, a gőgnek és mindazoknak a szenvedélyeknek, melyek a szokásos nevelési módok eszközéül szolgálnak. Olyan fiatalemberről van itten szó, akinek nemcsak első szerelme ez, hanem első szenvedélye is minden vonatkozásban. Ez az egyetlen szenvedélye talán, melyet egész életében hevesen fog érezni, és ettől függ jellemének végleg kialakult formája. Gondolkodási módja, érzelmei, ízlése, melyeket tartós szenvedély szilárdít meg, olyan állhatatosságot fognak szerezni, mely állandóvá teszi egész lelkivilágát.

Érthető tehát, hogy az az éjszaka, amely ilyen estére következik köztem és Emil közt, nem csupán alvással telik el. Hogyan! A névnek puszta egyezése ily nagy befolyással lehet egy józan emberre? Hát csak egy Zsófia van a világon? Vajon az összes Zsófiák nem hasonlítanak-e lélekben is egymáshoz úgy, mint a nevükben? S vajon valamennyi az ő Zsófiája-e, mindazok, akiket látni fog? Talán megbolondult, hogy ennyire lángra lobban egy ismeretlen leány iránt, akivel még beszélni sem volt alkalma? Lassan a testtel, fiatalember, nézz körül, vizsgálj! Még azt sem tudod, kinek a házában vagy, szavaid hallatára pedig azt hihetné az ember, hogy már a sajátodban vagy.

Csakhogy most nem a leckéztetések idejét éljük, és nem is arra valók ezek a leckék, hogy odafigyeljenek. Arra jók csupán, hogy újabb érdeklődéssel töltsék el a fiatalembert Zsófia iránt, mert megvan benne a vágy, hogy indokolja a maga hajlamát. Az egyezés a nevek között, a találkozás, melyet ő véletlennek vél, sőt még az én tartózkodó viselkedésem is csak felszítja élénkségét. Zsófiát nagyon is becsülésre méltónak találja, s így teljességgel biztos benne, hogy velem is megszerettetheti.

Reggel aztán, mint ahogy jól sejtem, a rossz úti ruhával ellátott Emil igyekszik majd gondosabban kiöltözni. Úgy is történik. Én azonban elnevetem magamat azon a buzgóságon, mellyel a házbeli fehérneműt használja. Bepillantást nyerek gondolataimba. Örömmel olvasom ki be-

lőlük, hogy visszatérésekre és cserékre gondol, mert így bizonyos kapcsolatot létesíthet, mely feljogosítja majd arra, hogy valamit ide visszaküldhessen, s hogy vissza is térhessen.

Számítottam rá, hogy Zsófia is kissé jobban kicsípi magát. De ebben tévedtem. Az ilyen közönséges kacérkodás azoknak való, akik éppen csak tetszeni akarnak. Az igazi szerelemből származó kacérság agyafúrtabb dolog. Mások az igényei. Zsófián most még egyszerűbb öltözék látható, mint előző este, sőt még hanyagabb rajta a ruha, noha továbbra is kényes tisztaságú. Csak azért látok kacérságot ebben a hanyagságban, mert mesterkéltséget is látok benne. Zsófia jól tudja, hogy a választékosabb öltözék már vallomás. De nem tudja, hogy a hanyagabb öltözék ugyancsak kacérság. Kimutatná ugyanis vele, hogy nem elégszik meg azzal, hogy ruhája jóvoltából arasson tetszést, hanem a személyével is tetszeni akar. De hát törődik-e egy szerelmes ifjú azzal, hogy milyen a kedvese öltözéke, elég, ha azt látja, hogy foglalkoznak övele. Zsófia már biztos a maga uralmában, nem éri tehát be azzal, hogy csak Emil szemére hasson bájaival. Úgy kell, hogy a férfi szíve is fürkésszen bájai után. Nem elég már neki, hogy Emil lássa őket, azt akarja, hogy feltételezze is. Hiszen Emil már eleget látott belőlük ahhoz, hogy a többit is kénytelen-kelletlen kitalálja.

Sejthető, hogy éjszakai társalgásuk folyamán Zsófia és anyja sem hódolnak a némaságnak. Kicsalt vallomások hangzottak el, megszívlelendő tanácsok. Másnap, hogy összegyűlünk, mindenki jól felkészült már. Még tizenkét órája sincs, hogy a két fiatal meglátta egymást. Egy szót sem szóltak még egymáshoz. De máris látni, hogy értik egymást. Nem közelednek bizalmasan egymáshoz, hanem zavarodottan és félénken. Egy szót sem szólnak egymáshoz. Lesütött szemeik mintha kerülnék egymást. Ez is a kölcsönös egyetértés jele. Kitérnek egymás elől, de egyetértőleg. Érzik már a titkolózás szükségét, mielőtt mondtak volna már egymásnak valamit. Elindulásunkkor engedélyt kérünk, hogy magunk hozhassuk vissza, amit elvittünk. Emilnek ajka kéri ezt az engedélyt az apától is, az anyától is, nyugtalan szeme azonban a leány felé fordul, s még esdeklőbben könyörög az engedélyért. Zsófia egy szót sem szól, meg se moccan, mintha semmit sem látna, semmit sem értene. De elpirul, és ez a pirulás világosabb felelet, mint amit szülei adtak.

Nem marasztalnak bennünket, de megengedik, hogy visszatérjünk. Íme az illő magaviselet. A hajlékot nélkülöző utasnak szállást szokás kínálni, de nem illik, hogy a szerelmes ifjú kedvese házában háljon.

Alighogy kijutunk ebből a kedves épületből, Emil már arra gondol, hogy a környéken telepedjünk le. Már a legközelebbi kunyhó is túl messzinek tűnik szemében. A kastély árkában szeretne aludni. Hebehurgya fiú! – mondom neki szánakozó hangon. – Hogyan! Máris elvakít a szenvedély! Máris szem elől téveszted az illendőséget és a józan észt! Sze-

rencsétlen! Azt hiszed, szerelmes vagy, és gyalázatot akarsz hozni szerelmesedre! Mit mondanak majd róla, ha megtudják, hogy egy fiatalember, aki az ő házából jön, itt hál a környéken? Azt mondod, hogy szereted. A te dolgod tehát, hogy elvedd jó hírnevét? Ez hát a vendégszeretet jutalma, melyben szülei részesítettek? Gyalázatot akarsz hozni arra, akitől boldogságodat várod? Ej, mit bánom én, feleli heves mozdulattal, az emberek pletykái hiábavalók, gyanakvásaik igazságtalanok. Nem te magad tanítottál-e, hogy semmibe vegyem őket? Ki tudja jobban, mint én, hogy mily nagy becsben tartom Zsófiát, és mily nagy mértékben akarom tisztelni. Ragaszkodásom nem válhat szégyenére, hanem csak dicsőségére, tehát méltó lesz hozzá. Ha szívem és gondoskodásom mindenütt azt a hódolatot tanúsítja iránta, melyet megérdemel, vajon mivel sérthetem meg? Kedves Emilem! – folytatom, miközben átölelem –, te a magad szempontjából okoskodol, tanulj meg az ő szempontjából okoskodni! Ne hasonlítsd az egyik nem becsületét a másikéhoz, mert teljesen különböző alapelveik vannak! Ezek az alapelvek egyaránt szilárdak és ésszerűek, mert egyaránt a természettől származnak, s mert ugyanaz az erény, mely arra késztet, hogy a magad szempontjából megvesd az emberek fecsegését, egyben kötelez, hogy kedvesed szempontjából tiszteletben tartsd az ilyen beszédet. A te becsületed egyedül tenmagadban van, az övé azonban másoktól függ. Ha ez utóbbit hanyagul kezeled, a magadén is sebet ejtesz, és nem adod meg magadnak azt, amivel tartozol magadnak, ha te vagy az oka annak, hogy őneki sem adják meg azt, ami megilleti.

Megmagyaráztam ekkor neki e különbségek okait, és éreztettem vele, mekkora igazságtalanság volna, ha mindezt semmibe akarnánk venni. Ki mondta neki, hogy ő lesz Zsófia férje, azé a Zsófiáé, akinek nem ismeri érzelmeit, akinek szíve vagy a szülei már talán előzőleg elkötelezték magukat? Azé a Zsófiáé, akit nem ismer, és akiben talán egyetlenegy hozzáillő vonás sincs, pedig e nélkül nincs boldog házasság. Hát nem tudja talán, hogy minden botrány egy leányra nézve letörölhetetlen folt, melyet még az a tény sem képes lemosni, hogy ahhoz megy férjhez, aki okozta? Ej! Hát hol az az értelmes ember, aki pusztulását akarná előidézni annak, akit szeret? Hol az a tisztességes ember, aki meg akarja sirattatni egy szerencsétlen nővel azt a balszerencsét, hogy tetszett neki?

A fiatalember megborzad a következményektől, melyeket kilátásba helyeztem előtte, s mivel gondolkodásában mindig szélsőséges, már azt hiszi, sehol sem lehet elég messze Zsófia tartózkodási helyétől. Megkettőzi lépéseit, hogy annál serényebben távolodhassék. Körültekinget, nem hallgattak-e ki bennünket. Ezerszer feláldozná boldogságát a szeretett leány becsületéért. Inkább soha életében ne lássa viszont, semhogy egyetlen kellemetlenséget okozzon neki. Ez az első gyümölcse az igyekezetnek, melyet ifjúsága óta arra fordítottam, hogy olyan szívet alakítsak ki benne, amely szeretni tud.

Most hát messze fekvő, de elérhető menedéket kell találnunk. Keresünk, tudakozódunk, és megtudjuk, hogy jó két mérföldnyire van egy város. Igyekszünk lakást találni, inkább itt, mint a közelebb eső falvakban, ahol tartózkodásunk gyanút válthat ki. Végre ideér az újdonsült szerelmes, aki csupa szerelem, remény, öröm és főleg tisztességes érzés. És így nyiladozó szenvedélyét lassan-lassan a felé fordítom, ami derék és tisztességes. Valamennyi hajlamát észrevétlenül ugyanebbe az irányba terelem.

Közeledem pályám végpontjához. Már látom is messziről. Legyőztem minden nagy nehézséget, elhárítottam minden nagy akadályt Nem marad már semmi fáradságos tennivalóm, mint hogy el ne rontsam művemet azzal, hogyelsietem a befejezés ét. Az emberélet csupa bizonytalanság. Kerülnünk kell tehát mindenekelőtt azt a hibás elővigyázatosságot, amellyel feláldozzuk a jelent a jövőnek. Nemegyszer annyi ez, mint feláldozni azt, ami van, annak, ami sohasem fog bekövetkezni. Tegyük boldoggá az embert mindenik életkorában, mert tarthatunk tőle, hogy a sok gondoskodás után meghal, mielőtt boldoggá lehetett volna. Nos, ha van időpont, amely arravaló, hogy az életet élvezzük, bizonyára a szűnőfélben levő ifjúság ez az időpont, amidőn testi és lelki képességeink elérték legnagyobb rugalmasságukat. Ez az az időszak, amidőn az ember, pályafutása kellős közepén, messzebbről látja a két végpontot, melyek éreztetik vele, milyen rövid az élet. Ha a meggondolatlan ifjúság téved, nem abban téved, hogy élvezni akar, hanem abban, hogy ott keresi az élvezetet, ahol nem található, s mialatt nyomorúságos jövőt készít elő magának, még a jelennel sem tud élni.

Tekintsetek az én Emilemre, aki elmúlt húszéves, jól formált, jó a testi és a szellemi alkata, erős, egészséges, tettrekész, ügyes, erőteljes, csupa józanság, értelem, jóság, emberség! Erkölcsös lény, jó ízlésű, szereti a szépet, teszi a jót, mentes a kegyetlen szenvedélyek uralmától, nem nyűgözi le az előítélet igája, de aláveti magát a bölcsesség törvényének, és fogékony a barátság hangja iránt. Megvan benne minden hasznos képesség, s a kellemes dolgok iránt is fogékony. Alig törődik a gazdagsággal, mert segélyforrását a két karjában hordja, s nem fél tőle, hogy kenyérszűkében lesz, bármi történik is. Nyiladozó szenvedélye most megrészegítette. Szíve befogadja a szerelem első lángjait, édes illúziói a gyönyörök és élvezetek új világegyetemét építik körülötte. Szeretetre méltó lényt szeret, akit szeretetre méltóbbá tesz jelleme, mint személye. Reméli és várja a viszonzást, melyről érzi, hogy megilleti őt.

Első hajlamuk a szívek találkozásából s a tisztes érzelmek összjátékából alakult ki. Ennek a hajlamnak maradandónak kell lennie. Bizalommal, sőt szándékosan engedi át magát a legvarázslatosabb mámornak, félelem, megbánás, lelkifurdalás nélkül, és nem érez más nyugtalanságot, csak azt, melytől a boldogság érzése elválaszthatatlan. Mi hiányozhatik az ő boldogságából? Nézzétek, keressétek, képzeljétek el, vajon mire lehet

még szüksége, és mit lehetne még hozzáadni ahhoz, amije van. Minden jót egyesít ő magában, amit egyszerre elnyerhetünk. Bármit is hozzáadni ehhez, már csak valaminek a rovására lehet. Boldog, amennyire csak boldog lehet valaki. Ebben a pillanatban kurtítsak meg egy ilyen édes életet? Ily tiszta gyönyört zavarjak meg? Ó! Az élet minden értéke abban a boldogságban van, melyet ő élvez. Mit adhatnék neki, ami felér azzal, amit elvennék tőle? Még ha a legmagasabbra fokoznám is boldogságát, lerontanám ezzel legnagyobb varázsát. Ezt a legfőbb boldogságot százszorta édesebb remélni, mint elnyerni. Jobban élvezi az ember, ha várja, mint ha ízleli. Ó, én jó Emilem! Szeress és szeressenek téged! Élvezz sokáig, mielőtt birtokolnál! Élvezd egyszerre a szerelmet és az ártatlanságot! Építsd földi paradicsomodat, mialatt a másik paradicsomra vársz! Nincs szándékomban megkurtítani életednek e boldog időszakát. Kedvedért tovább szövöm a varázslatot. Amennyire csak lehet, meghosszabbítom. Sajnos, úgyis véget kell érnie, méghozzá rövid idő alatt, de annyit legalább megteszek, hogy mindig megmarad majd emlékezetedben, s hogy sohasem bánod meg, amiért megízlelted.

Emil nem felejti el, hogy valami visszatérítést kell eszközölnünk. Mihelyt együtt van a holmink, lovakat bérelünk, és gyors iramban sietünk. Ezúttal már az indulás pillanatában szeretne megérkezni. Amikor a szív megnyílik a szenvedélyek előtt, megnyílik az életunalom előtt is. Ha eddigi munkám nem volt hiábavaló, akkor az ő élete nem így fog eltelni.

Szerencsétlenségünkre az úton gyakran meg kell állnunk, a vidék nehezen járható. Eltévedünk. Ő veszi ezt elsőnek észre, de nem türelmetlenkedik, nem panaszkodik, hanem figyelmét megfeszíti, hogy megtalálja az utat. Sokáig bolyong, amíg kiismeri magát, de mindig ugyanazzal a hidegvérrel. Tinektek ez nem mond semmit, nekem azonban sokat jelent, mert ismerem lobbanékony természetét. Látom igyekezetem gyümölcsét: gyermekkora óta azon voltam, hogy megeddzem a kényszerűség csapásai ellen.

Végre megérkezünk. A fogadtatás, melyben részesítenek, jóval egyszerűbb és szívesebb, mint az első alkalommal. Már régi ismerősök vagyunk. Emil és Zsófia kissé zavarodottan üdvözlik egymást, még mindig nem szólnak egymáshoz. Mit is mondhatnának egymásnak jelenlétünkben? Ahhoz a társalgáshoz, melyet ők kívánnak, nincs szükség tanúkra. Sétálunk a kertben. A kert végében terjedelmes veteményesföldet találunk. Park helyett mindenféle nagy és szép gyümölcsfák alkotnak ligetet, melyet különböző irányban csinos patakocskák meg virággal teli ágyak szelnek át. Milyen szép hely! – kiált fel Emil, eltelve Homéroszával, szüntelen lelkesedésben. Mintha csak Alkinoosz kertjét látnám. A leányka szeretné tudni, ki az az Alkinoosz. Mire az anya megkérdi. Alkinoosz, mondom neki, Korküra királya volt, kinek kertjét Homérosz írja le, s a jó ízlésű emberek bírálólag emlegetik, mint túl egyszerű és nagyon kevéssé díszes

kertet.[15] Ennek az Alkinoosznak volt egy kedves leánya, aki előző napon, hogy atyja vendégszeretetében részesült egy idegen, azt álmodta, hogy nemsokára férjhez adják. A meglepődött Zsófia elpirul, lesüti szemét, nyelvét harapdálja. Képzelni sem lehet ehhez hasonló zavart. Az apa, aki tetszeleg abban, hogy fokozza zavarát, átveszi a szót, és megemlíti, hogy a fiatal királylány maga járt a patakra fehérneműt mosni. Azt hiszitek – folytatja –, hogy talán utált hozzányúlni a szennyes asztalkendőkhöz, s hogy azt mondta: ételszagúak? Zsófia, akinek a célzás szól, megfeledkezik természetes félénkségéről, és élénk hangon mentegetődzik. A papa jól tudja, hogy mindez az apró fehérnemű nem látott volna más mosónőt, csak a leányát, ha engedték volna neki elvégezni ezt a munkát. Ha meg is parancsolták volna neki, még több munkát végzett volna.[16] Miközben elhangzanak ezek a szavak, suttyomban az én tekintetemet fürkészi oly nyugtalansággal, hogy kénytelen vagyok nevetni rajta, midőn észreveszem ártatlan szívében a riadalmat, mely beszédre készteti. Kegyetlen atyja felfedi ezt a szeleburdiságot, és gúnyos hangon kérdi tőle, hogy miért tartotta szükségesnek a mentegetőzést, s vajon mi az a közös vonás, mely benne Alkinoosz leányára emlékeztet. Zsófia pirul, remeg, mukkanni sem mert, félrefordítja tekintetét. Ó, te bájos leányka! Elmúlt már a színlelés ideje. Elárultad szerelmedet, bármennyire is nem akartad.

Csakhamar feledésbe merül ez a kis jelenet, vagy legalábbis úgy látszik, mintha megfeledkeztek volna róla. Szerencsére Zsófiának, Emil az egyetlen, aki mit sem értett belőle. Folytatjuk a sétát, s fiataljaink, akik eleinte velünk együtt haladtak, csak nagy kínnal képesek lassú tempón-

---

[15] „A palotából kilépve négyholdnyi hatalmas kertet találni, körös-körül fallal bekerítve, beültetve nagy virágos fákkal, melyek körtét, gránátalmát és más legszebb fajta gyümölcsöket teremnek, édes gyümölcsű fügefákkal, zöldellő olajfákkal. Ezek a szép fák egész éven át termik a gyümölcsöt: télen, nyáron a nyugati szél szelíd lehelete egyszerre költi a gyümölcsöt az egyiken, és érleli a másikon. Látni, amint a körte és az alma megöregedik és megaszalódik a fáján, a füge a fügefán, a szőlőfürt a tőkén. A kimeríthetetlen szőlőtő friss bogyóit termi szüntelenül. Az egyiket megaszalják, és befőzik a napon, egy lapos felületen, mialatt a többieket leszüretelik, viszont a tőkén hagyják azokat, melyek még virágjukban vannak vagy éretlenek, vagy amelyek éppen sötétedni kezdenek. Az egyik végén két jól megművelt ágy van, melyeket egész éven keresztül virágok borítanak, két kút díszíti őket, melyeknek egyikével az egész kertet öntözik, míg a másikat bevezetik a palotába, és magas épületen keresztül átvezetik a városba, hogy ivóvízül szolgáljon a polgároknak."

Ime Alkinoosz királyi kertjének leírása az *Odisszea* hetedik énekében. Olyan kert ez, amelyben — az ábrándozó vén Homérosz és a korabeli fejedelmek szégyenére — nem látni sem lugasokat, sem szobrokat, sem vízeséseket, sem gyepszőnyeget.

[16] Megvallom, hogy Zsófia anyjának némi hálával tartozom, amiért nem engedte, hogy a szappantól elcsúfuljanak azok a kecses kezek, melyeket Emil oly gyakran fog csókolgatni.

kat követni. Észre sem vettük, és már előttünk járnak, egymás közelébe kerülnek, végre beszédbe is elegyednek, s egyszerre csak észrevesszük, hogy elég messze járnak előttünk. Zsófia figyelmesnek és nyugodtnak látszik. Emil hevesen beszél, élénk taglejtésekkel. A társalgás, úgy látszik, nem untatja őket. Jó egy óra múltán visszatérünk, visszahívjuk őket, meg is érkeznek, de most már ők mennek lassan, és látni rajtuk, hogy kihasználják az időt. Társalgásuk aztán hirtelen abbamarad, mielőtt hallótávolságba érkeznének. Ekkor megkettőzik lépteiket, hogy elérjenek bennünket. Emil nyílt és behízelgő arccal lép közénk, szeme sugárzik az örömtől, de kissé nyugtalanul sandít Zsófia anyjára, hogy lássa a fogadtatást, melyben az asszony részesíti. Zsófia korántsem viselkedik ilyen fesztelenül. Amint hozzám közeledik, igen nagy zavarban van, mert kettesben van egy fiatalemberrel, holott gyakran volt már így annyi emberrel a legkisebb zavarodottság nélkül s anélkül, hogy valami rosszat találtak volna ebben. Sietve szalad oda anyjához, kissé lihegve. Néhány szót szól hozzá, melyek alig jelentenek valamit, mintha azt a látszatot akarná kelteni, hogy már régóta itt van.

A derült tekintetről, amely e szeretetre méltó gyermekek arcán jelenik meg, észre lehet venni, hogy e társalgás nagy tehertől szabadította meg fiatal szívüket. Most sem kevésbé tartózkodók egymással szemben, tartózkodó magatartásukon azonban kevesebb zavar érződik. Most már csak onnan ered ez, hogy Emilt tisztelet, Zsófiát szerénység, mindkettejüket tisztesség hatja át. Emil most már mer néhány szót intézni hozzá, olykor a lány is mer felelni neki. Valahányszor kinyitja azonban száját, hogy válaszoljon, szemét mindig anyjára veti. A leginkább érezhető változást velem való viselkedése jelzi. Nagyobb buzgalommal mutatja ki iránt am való megbecsülését, érdeklődéssel néz rám, szeretettel szól hozzám, igyekszik kedvemben járni. Látom, hogy megtisztel becsülésével, s nem közömbös neki az sem, hogy elnyerje az én becsülésemet. Megértem ebből, hogy Emil rólam is beszélt neki. Mintha máris összeesküdtek volna, hogy megnyerjenek. Pedig nem úgy van, mert Zsófiát sem lehet ily könnyű szerrel megnyerni. Lehet, hogy nagyobb szükség van arra, hogy ő fogadjon kegyeibe engemet, mint az ellenkezőjére. Bájos fiatal pár!... Amidőn arra gondolok, hogy ifjú barátom érzékeny szíve jelentős helyet juttatott nekem kedvesével való első társalgásában, élvezem fáradozásaim jutalmát. Barátsága mindent megtérített nekem.

A látogatások sűrűn ismétlődnek. A beszélgetések fiataljaink közt gyakoribbá válnak. Emil mámorba esett a szerelemtől, s már-már azt hiszi, kezében tartja boldogságát. Határozott vallomást nem kap azonban Zsófiától. A leány meghallgatja, de nem válaszol. Emil minden ízében ismeri a leány szerénységét. Ekkora tartózkodás nem ejti csodálkozásba. Érzi, hogy a leány nem nézi rossz szemmel. Tudja azonban, hogy a gyermekeket az apák házasítják össze. Feltételezi tehát, hogy Zsófia szülei

parancsára vár, mire engedélyt kér a leánytól, hogy kikérhesse ezt a parancsot. Zsófia nem ellenkezik. Emil tudomásomra hozza ezt. Én beszélek az ő nevében, sőt a jelenlétében. Mily meglepetés számára, amikor megtudja, hogy Zsófia csak magamagától függ, és ahhoz, hogy Emilt boldoggá tehesse, nem kell más, mint saját akarata! Kezdi nem érteni Zsófia magatartását. Bizalma csökken, aggódik, úgy látja, távolabb még a cél, mint gondolta, és ekkor a leggyengédebb szerelem szólal meg a legmeghatóbb nyelven, hogy megindítsa a leányt.

Emilt nem arra teremtették, hogy kitalálja azt, ami ártalmára van. Ha nem mondanák meg neki, soha életében nem tudná meg, Zsófia pedig sokkalta büszkébb, semhogy közölje. A nehézségek, melyek visszatartják, bárki mást serkentenének. Ő azonban nem felejtette el a szüleitől kapott leckéket. Szegény leány, Emil viszont gazdag, s tudja, mily nagy szüksége van arra, hogy elnyerje a leány becsülését! Mekkora érdemet kell szereznie, hogy eltüntesse ezt az egyenlőtlenséget! De hogyan gondolhatna ilyen akadályokra? Hát tudja Emil önmagáról, hogy gazdag? Érdemesnek tartja-e, hogy erről tudakozódjék? Hála az égnek, semmi szüksége sincs rá, hogy gazdag legyen, e nélkül is tud jótékony lenni. A jót, amit tesz, szívből teszi, nem pedig az erszényéből. A szerencsétlen embereknek odaadja idejét, gondoskodását, szeretetét, személyét, s amidőn számba veszi a maga jótetteit, a szűkölködőkre költött pénzét alig becsüli valamire.

Nem tudja, minek tulajdonítsa kegyvesztettségét. Saját hibájául rója fel, mert vajon ki merné szeszélyességgel vádolni imádatának tárgyát? A megalázott büszkeség fokozza a kijátszott szerelem miatti bánatot. Most már nem közeledik Zsófiához azzal a szeretetre méltó bizalommal, melyet olyan szív érez, amely méltónak tartja önmagát az övéhez. Félénk és félszeg a társaságában. Nem reméli többé, hogy meghatja gyengédségével, így tehát szánalommal igyekszik megnyerni. Türelme néha ellankad, s már-már bosszúsággá válik. Zsófia, úgy látszik, előre megérzi ezeket a fellobbanásokat, és rátekint Emilre. Ez a puszta tekintet lefegyverzi és megfélemlíti a fiút. Most még alázatosabb, mint valaha.

Megzavarta őt a makacs ellenállás, valamint a legyőzhetetlen hallgatás, kiönti tehát szívét barátja előtt. Megvallja szomorúságba merült szívének fájdalmait, segítségét kéri, tanácsaiért könyörög. Mily áthatolhatatlan rejtély! A leány érdeklődéssel viseltetik sorsom iránt, ebben cseppet sem kételkedhetem. Nemcsak hogy nem kerül, hanem szívesen is van velem. Erkezésemkor örömének adja tanújelét és sajnálkozásának, amikor távozom. Figyelmességemet jó szívvel fogadja. Szolgálatkészségem, úgy látszik, tetszik neki. Tanáccsal lát el, néha még parancsol is. Kérő pillantásaimat, könyörgésemet mégis visszautasítja. Ha házasságról merészkedem beszélni, parancsoló hangon int hallgatásra. Ha ilyenkor mégis folytatom beszédemet, azonnal otthagy. Micsoda különös oknál fogva akarja azt, hogy az övé legyek, holott hallani sem akar arról, hogy az enyém legyen?

Ön, akit tisztel, szeret, és akit nem merne elhallgattatni, szóljon neki, és próbálja szólásra bírni! Legyen szolgálatára barátjának, koronázza meg művét! Ne hagyja, hogy eddigi gondoskodásai növendékére gyászt hozzanak! Ó, nyomorúság lesz abból, amit öntől kaptam, ha nem teszi teljessé boldogságomat.

Beszélek Zsófiával, és könnyűszerrel kicsikarom tőle a titkot, melyet tudtam, mielőtt kimondta volna. Hogy ezt a titkot Emillel is közölhessem, az engedélyt már nehezebben kapom meg. Végül mégis elynerem, és élek is vele. Ez a magyarázat olyan csodálkozásba eljti Emilt, hogy nem tud magához térni. Semmit sem ért ebből a kényeskedésből. Elképzelni sem bírja, hogy néhány tallérral több vagy kevesebb változtathat valamit a jellemen és az érdemen. Mikor megértetem vele, hogy mi ezeknek a szerepük az előítéletek területén, nevetésbe tör ki. elragadja az öröm, azonnal útnak akar indulni, hogy eltépjen mindent, félredobjon mindent, lemondjon mindenről, mert abban a megtisztetésben akar részesülni, hogy éppen olyan szegény legyen, mint Zsófia, akinek ilyen módon méltó férje lehet.

Ugyan! Ugyan! – mondom neki, miközben csendre intem, és kinevetem hevességét, hát ez a fiatal koponya sohasem fog megérni? Egész életeden át bölcselkedtél, mikor tanulsz meg gondolkodni? Nem veszed észre, hogy ha esztelen tervedet követed, csak rontasz helyzeteden, és Zsófiát még hajthatatlanabbá teszed? Némi előnyt jelent az, ha valamivel több vagyonod van, mint neki, ám túlságosan előnyödre szolgálna, ha mindent feláldoznál érte. Ha ő annyira büszke, hogy az előbbi lekötelezettséget nem akarja tőled elfogadni, hogyan szánná rá magát az utóbbira? Ha nem tudja elviselni, hogy férje szemére vesse majd, hogy ő tette gazdaggá, vajon elviselné-e azt a szemrehányást, hogy férje szegénnyé tette magát a kedvéért? Ej, te szerencsétlen! Óvakodj, nehogy megsejtse tervedet! Viselkedj másként, légy takarékos és gondos az ő szerelméért, nehogy azzal vádoljon, hogy ügyeskedéssel akarod meghódítani, amikor önként áldozod fel azt, amit hanyagságod révén fogsz elveszíteni.

Hát csakugyan azt hiszed, hogy a nagy vagyon félemlíti meg, s hogy ellenkezése egyenesen a gazdagság miatt van? Nem, kedves Emilem, ennek az ellenkezésnek szilárdabb és komolyabb oka van, következménye a gazdagságból ered, és a tulajdonos lelkében keresendő. A leány tudja, hogy a vagyon tulajdonosai a szerencse adományait fölébe helyezik mindennek. Minden gazdag ember többre tartja az aranyat az érdemnél. Ha a pénzt egybevetik a szolgálatokkal, mindig úgy találják, hogy ez utóbbiak sohasem érnek fel az előbbivel. és azt hiszik, hogy aki egész életén át szolgálta őket, még mindig tartozik nekik, hiszen a kenyerüket ette. Mi tehát a tennivalód, ó, Emil, hogy előzd félelmét és megnyugtasd? Ismertesd meg magadat jól vele! Ez persze nem megy egy nap alatt. Mutasd meg neki nemes lelked kincstárában azt, amivel megválthatod a gazdagságot, melyben szerencsétlenségedre részed van! Kitartással és reáfordí-

tott idővel legyőzheted ellenállását. Nagy és fennkölt érzésekkel kényszerítheted, hogy elfelejtse gazdagságodat. Szeresd, légy szolgálatára neki is, tisztes szüleinek is! Bizonyítsd be, hogy gondoskodásod nem valami bolond és futó szenvedélyből származik, hanem olyan elvekből, melyek kitörülhetetlenül véső dtek szíved mélyébe. Becsültesd meg méltóképpen a vagyonnal meggyalázott érdemet: ez az egyetlen módja annak, hogy kibékíthesd azzal az érdemmel, melyet a vagyon előnyben részesített.

Elképzelhetitek, mily kitörő örömet érez egy fiatalember e beszéd hallatán, mennyire visszaadja bizalmát és reményét, milyen boldognak vallja magát, hogy Zsófia tetszésének elnyerése végett csak azt kell tennie, amit megtenne magától is, ha Zsófia nem léteznék, vagy ha ő nem szeretné a lányt. Aki csak egy kevéssé megértette jellemét, bizonyára el tudja képzelni magatartását ebben a helyzetben.

Így lettem hát két jó lélek bizalmasa, szerelmük közvetítője! Szép kis foglalkozás egy nevelőnek! Olyan szép, hogy életemben soha nem nőttem még ily nagyot a saját szememben, és soha nem voltam még ily elégedett önmagammal. Ennek a foglalkozásnak egyébként megvan a maga kellemes oldala. Szívesen fogadnak a házban, megbíznak bennem, mert rendre intem a szerelmeseket. Emil, aki még mindig attól retteg, hogy kihívja rosszallásomat, sohasem volt ennyire engedelmes. A kisleány elhalmoz kedveskedésével, amelytől azonban nem hagyom magam félrevezetni, s amelyből csak annyit tulajdonítok magamnak, amennyi megillet. Kerülő úton ezzel kárpótolja magát a tiszteletért, melyre Emilt rászorítja. Gyengédségét rajtam keresztül mutatja ki iránta, mindenféle becézgetés forniájában, de belehalna, ha ezt szemtől szembe kéne megtennie. Emilt pedig, aki tudja, hogy nem akarok érdekeinek ártani, elbűvöli, hogy én és Zsófia mennyire megértjük egymást. Ha séta közben nem adja oda a karját, megvigasztalódik, hiszen az én karomat részesítette a leány előnyben. Ilyenkor zúgolódás nélkül távozik, megrázza kezemet, és halkan mondja szavával és szemével: Barátom, beszéljen helyettem! Érdeklődéssel követ bennünket tekintetével, igyekszik arcunkról leolvasni érzéseinket, kitalálni beszélgetésünket mozdulatainkból. Tudja, hogy amit mi egymással beszélgetünk, abból semmi sem közömbös ránézve. Derék Zsófia, mily jól érzi magát őszinte szíved, amidőn Télemakhosz nem hallja szavadat, és így beszélgethetsz az ő Mentorával! Mily bájos nyíltsággal engeded, hogy kiolvasson gyengéd szívedből mindent, ami ott történik! Mily szívesen mutatod ki előtte növendéke iránti becsülésedet! Mily megható közvetlenséggel engeded, hogy behatoljon legédesebb érzelmeidbe! Milyen színlelt haraggal utasítod el az alkalmatlankodót, midőn türelmetlenségében nem állhatja meg, hogy félbe ne szakítson! Mily bájos bosszúsággal veted szemére tolakodását, mikor megakadályozza, hogy jót mondhass vagy hallhass róla, és hogy feleleteimből holmi új okot merítsél arra, hogy őt szeresd!

Emil, miután eljutott odáig, hogy megtűrik mint vallomást tett szerel-

mest, érvényesíteni kezdi jogait. Beszél, sürget, kér, zaklat. Ha keményen rászólnak, vagy rosszul bánnak vele, nem sokat törődik vele, fő, hogy meghallgassák. Végül aztán némi fáradság révén eléri, hogy Zsófia a maga részéről nyíltan átvegye fölötte az uralmat, megszabja neki teendőit, kérés helyett parancsol neki, elfogad köszönet nélkül, a látogatások számát és idejét szabályozza, megtiltja, hogy bizonyos napig odajöjjön, és hogy bizonyos órán túl maradjon. Mindez azonban nem játék módján történik, hanem igen komolyan, és ha a lány nehezen fogadta el ezeket a jogokat, viszont olyan szigorúsággal gyakorolja őket, amely megbánást kelt a szegény Emilben, amiért felruházta a leányt e jogokkal. Bármit parancsol azonban Zsófia, Emil nem száll perbe vele. Gyakran előfordul, hogy amikor engedelmességből távozik, sugárzó tekintettel néz rám, mintha ezt mondaná: amint látja, birtokba vett engemet. A büszke leány ezalatt hamiskásan figyeli, és titokban mosolyog rabszolgája büszkélkedésén.

Albani és Raffaello, kölcsönözzétek nekem azt az ecsetet, mellyel a gyönyört lehet lefesteni! Isteni Milton, tanítsd meg durva tollamat leírni a szerelem és az ártatlanság örömeit! De nem! rejtsétek el hazug művészeteteket a természet szent igazsága előtt! Emberek, legyen csak érzékeny szívetek és becsületes lelketek, aztán hagyjátok bolyongani képzeleteteket kényszer nélkül, hadd fussa be a két fiatal szerelmes elragadtatásait, amint szüleik és vezetőik szeme láttára zavartalanul adják át magukat az édes illúziónak, mely körüllengi őket, és amint vágyaik mámorában lassan haladnak a cél felé, virágokkal és füzérekkel fonva be a boldog köteléket, mely egybekapcsolja őket egészen a sírig. Ennyi elbűvölő kép engem is megrészegít. Rendszertelenül, összevissza gyűjtöm őket egybe, hiszen a mámor, mely hatalmába kerít, megakadályoz abban, hogy csokorba rakjam őket. Ó! ki ne tudná, ha van szíve, önmagában lefesteni a különböző helyzetek elragadó képét, melynek szereplői az apa, az anya, a leány, a nevelő, a tanítvány, akik valamennyien odahatnak, hogy a legbájosabb pár egyesüljön boldogságot létrehozó szerelmük és erényük jegyében? Most aztán, amikor Emil már valóban igyekszik tetszeni, érezni kezdi azoknak a kellemes képességeknek értékét, melyekre szert tett. Zsófia szeret énekelni, vele énekel tehát, s mi több, zenére tanítja. A leány élénk és könnyed, szeret ugrándozni, Emil tehát táncra kéri. Ugrásait ő alakítja tánclépésekké, azaz tökéletesíti tudását. Elragadóak ezek a leckék, bohó jókedv élénkíti őket, s enyhíti azt a félénk tiszteletet, melyet szerelmesek éreznek. Megengedett dolog, hogy a szerelmes gyönyörrel adja leckéit. Megengedett dolog, hogy mestere legyen mesternőjének.

Van egy elhanyagolt ódon spinétjük. Emil rendbe hozza, felhangolja. Éppoly jó hangszer- és lantkészítő, mint amilyen jó asztalos. Mindig az volt az életelve, hogy tanulmányai eredményeként el tudjon lenni másnak a segítsége nélkül mindenben, amit maga is meg tud csinálni. A ház festői fekvésű, különböző látképeket készít róla, melyekbe olykor Zsófia is

belerajzol, hogy feldíszítse velük apja dolgozószobáját. Keretük nem aranyozott, és nincs is szükség erre. Miközben a leány látja Emilt rajzolni, és utánozza őt, példáján tökéletesíti magát. Minden képességét csiszolja, bája megszépíti valamennyit. Apja és anyja visszaemlékeznek egykori gazdagságukra, amidőn látják maguk körül csillogni a művészeteket, mert csak ezek tették becsessé számukra a gazdagságot. A szerelem feldíszítette egész házukat. Költség és vesződség nélkül juttatják itt uralomra ugyanazokat az örömöket, melyeket annak előtte csak pénz és bosszúság árán tudtak összehordani.

Miként a bálványimádó felcicomázza vallása tárgyát olyan kincsekkel, melyeket nagyra becsül, és feldíszíti az oltáron az Istent, akit imád, a szerelmes hiába látja tökéletesnek az ő kedvesét, szüntelenül újabb díszeket akar ráaggatni. A leánynak, hogy a tetszést elnyerje, nincs erre szüksége, a férfinak van szüksége arra, hogy a leányt felékesítse. Újabb hódolat ez, mely érzése szerint megilleti őt, új érdek, mellyel szemlélete gyönyörét fokozza. Úgy véli, hogy semmi szép sincs a maga helyén, ha nem a legfőbb szépséget díszíti. Megható és egyben nevetséges látvány, amint Emil igyekszik Zsófiát megtanítani mindenre, amit tud, anélkül, hogy tudakolná, vajon ízlése szerint vagy kedvére való-e, amire tanítani akarja. Beszél neki mindenről, gyermekes buzgósággal magyaráz neki mindent. Azt hiszi, csak szólania kell, s a leány azonnal tudni fogja. Már előre elképzeli magának, micsoda élvezet lesz vele okoskodni, filozofálni. Haszontalannak tekinti minden tudását, melyet nem tárhat ki Zsófia elé. Szinte elpirul, hogy olyan dolgokat is tud, melyekről a leánynak nincs tudomása.

Leckéket ad tehát neki filozófiából, fizikából, matematikából, történelemből, szóval mindenből. Zsófia tárt karokkal fogadja Emil buzgólkodását, és igyekszik a maga hasznára fordítani. Mily boldog Emil, amidőn eléri, hogy térden állva adhatja leckéit. Azt hiszi, ilyenkor az ég nyílt meg előtte. Csakhogy ez a helyzet, amely a tanítványnak kényelmetlenebb, mint a mesternek, nem a legalkalmasabb a tanulásra. Az ember ilyenkor nem tudja, mit csináljon a szemével, hogy kikerülje az őt üldöző szemeket, mert ha a tekintetek találkoznak, a lecke nem halad jobban.

A gondolkodás művészete nem idegen a nőktől, de azért csak érinteniük szabad az okoskodás tudományát. Zsófia felfog mindent, de nem sokat őriz meg emlékezetében. A legnagyobb haladást az erkölcstanban és az ízlésbeli dolgokban teszi. Fizikából csak néhány fogalmat jegyez meg az általános törvényekről és a világrendszerről. Néhanapján, sétáik közben, amidőn a természet csodáit szemlélik, ártatlan és tiszta szívük a természet alkotójához is fel mer emelkedni. Nem félnek jelenlététől, sőt együttesen tárulnak ki előtte.

Hogyhogy?! Két szerelmes életkora virágjában arra használja érzelmes együttlétét, hogy vallásról beszél? Azzal töltik idejüket, hogy felmondják a katekizmust? Mire való lealjasítani azt, ami magasztos? Igen, kétség-

kívül a katekizmust mondják fel az őket elbűvölő ábrándozás közepette. Tökéletesnek látják egymást, szeretik egymást, lelkesedéssel társalognak arról, hogy mi ad értéket az erénynek. Az áldozatok, melyeket az erényért hoznak, teszik szemükben becsessé az erényt. Elragadtatásaikban, melyeket le kell győzniük, néha együtt ontják égi harmatnál tisztább könnyeiket, és ezek az édes könnyek varázslatba burkolják életüket. A legbűvöletesebb mámorban vannak, amilyent emberi lélek valaha is átélt. Még az önmegtagadás is hozzájárul boldogságukhoz, mert az ilyen áldozat csak növelheti önbecsülésüket. Ti érzéki emberek, ti lélek nélküli testek, egy szép napon ők is meg fogják ismerni a ti kedvtelléseiteket, és egész életük folyamán sajnálni fogják azt a boldog időt, amikor e gyönyöröket eltaszították maguktól.

A teljes egyetértés mellett elengedhetetlen néhanapján egy kis nézeteltérés, sőt összetűzés. Az úrnőnek bizonyos szeszélyei vannak, a szerelmes ifjú elragadtatja magát. Ezek a kis viharok azonban hirtelen elmúlnak, és csak szorosabbá teszik a kettejük közti kötelékeket. Sőt a tapasztalat is megtantíja Emilt arra, hogy ne nagyon féljen tőlük. A kibékülések mindig előnyösebbek neki, mint amilyen ártalmasak az összetűzések. Amidőn látta, hogy az első összetűzésnek is megvan az eredménye, remélte, hogy a többinél sem fog pórul járni. Csalódott azonban. Ám ha nem is nyer mindig kézzelfogható hasznot, annyi nyeresége mindig van, hogy láthatja, mennyire megszilárdult Zsófiában az őszinte érdeklődés, melyet az ő szíve iránt tanúsít. Ugye tudni akarjátok, miben áll ez a haszon? Rendkívül szívesen engedek kívánságtoknak, mert ez a példa alkalmat ad, hogy kifejtsek egy igen hasznos életelvet, és leküzdjek egy rendkívül veszélyeset.

Emil szerelmes. Tartózkodik tehát minden vakmerőségtől, s így még inkább érthető, hogy a parancsoló természetű Zsófia nem az a leány, aki megengedi neki a bizalmaskodást. Miután a bölcsességnek minden téren megvan a maga határa, inkább lehetne Zsófiát túlságos ridegséggel, mint túlságos engedékenységgel vádolni. Még apja is attól tart néha, hogy túlzott büszkesége gőggé fog fajulni. Legtitkosabb édes együttléteikkor Emil a legcsekélyebb kegyet sem merné kérni tőle, sőt még csak mutatni sem meri, hogy ilyenre áhítozik. Ha Zsófia séta alkalmával karját fonja az ő karjába – olyan kegy ez, melyet nem enged joggá válni –, Emil alig meri ezt a kart sóhajtozva kebléhez szorítani. Mindazonáltal hosszas tépelődés után rászánja magát, hogy lopva megcsókolja szoknyáját. Több ízben olyan boldog ettől, hogy a leány szándékosan nem veszi észre, amit tett. Egy szép napon, midőn ugyanezt kissé nyíltabban engedi meg magának, a leány fejébe veszi, hogy ezt most rossz néven fogja venni. A fiú makacskodik, a leány felingerlődik, s néhány bosszús és csípős szóval válaszol. Emil nem tűri szó nélkül, a nap hátralevő része duzzogásban telik el, és fölötte elégedetlenül válnak el egymástól.

Zsófia rossz hangulatban van. Anyja a bizalmasa, tehát hogyan is rejt-

hetné előtte bánatát. Első összeveszésük ez, és ugye, mily nagy dolog egy egyórás összeveszés! Megbánja, amit tett, mire anyja engedélyt ad rá, hogy jóvátehesse, atyja pedig egyenesen ráparancsol.

A nyugtalan Emil másnap a szokottnál korábban jön meg. Zsófia anyjának segít öltözködni, s az apa is szobájukban tartózkodik. Emil tisztelettudóan, de szomorú arccal lép be. Alighogy az apa és az anya üdvözölték, Zsófia visszafordul, s miközben kezét nyújtja, dédelgető hangon kérdi tőle: hogy érzi magát. Nyilvánvaló, hogy e bájos kéz csak azért nyúlik ki, hogy megcsókolják. Emil elfogadja a kezet, de nem csókolja meg. Zsófia kissé szégyenkezik, és a tőle telhető legbarátságosabb ábrázattal vonja vissza kezét. Emil nem járatos a női szokásokban, és nem tudja, mire való a szeszély. Nem felejt egykönnyen, és nem csillapul le oly hamar. Zsófia apja, amidőn látja leánya zavarát, még jobban kihozza sodrából gúnyolódásával. A szegény leány, akit zavarba hoztak és megaláztak, már azt sem tudja, mit csinál, és mindenét odaadná, ha most sírhatna. Minél inkább türtőzteti magát, annál inkább túlárad a szíve. Végre kicsurran egy könnye, bárhogy igyekszik is visszatartani. Emil megpillantja a könnyet, térdre rogy, megfogja kezét, s több ízben elragadtatással csókolja meg. Szavamra mondom, ön túlságosan jó, mondja az apa hahotázva. Én bizony kevésbé lennék türelmes az ilyen bolondos lány iránt, és a száját büntetném meg, amely megsértett. Emilt felbátorítja ez a beszéd, könyörgő tekintetet vet az anyára, s mivel a beleegyezés jelét véli látni, remegve közeledik Zsófia arcához. A leány elfordítja fejét, s hogy saját biztonságba helyezze, rózsás arcát nyújtja oda. A tolakodó fiú nem éri be ennyivel. Az ellenállás azonban erőtlen. Micsoda csók volna ez, ha nem az anya szeme láttára adnák! Szigorú Zsófia, vigyázz magadra, mert gyakran fognak engedélyt kérni tőled, hogy szoknyádat megcsókolhassák azzal a feltétellel, hogy néha visszautasítod.

Ezután a példás büntetés után az apának valami dolga akad és kimegy. Az anya kiküldi valami ürüggyel Zsófiát, s aztán Emilhez intézi szavát, meglehetős komoly hangon: „Uram, hiszem, hogy ilyen jó származású és jó nevelésű fiatalember, mint ön, akiben van érzés és van erkölcs, nem akarja becstelenséggel viszonozni azt a barátságot, melyet ez a család tanúsít iránta. Én nem vagyok sem szilaj, sem szemérmeskedő. Tudom, mit kell megengedni a bohó fiatalságnak. Amit engedtem, hogy szemem láttára történjék, kellőképpen bizonyítja ezt. Kérjen csak tanácsot barátjától kötelessége tárgyában! Ő majd megmondja önnek, micsoda különbség van azok közt a játékok közt, melyeket egy atya és egy anya jelenléte tesz jogossá, és a közt a szabadság közt, melyet tőlük távol és bizalmukkal visszaélve enged meg magának valaki, és amely csapdává változtatja ugyanazokat a kegyeket, melyek a szülők jelenlétében teljességgel ártatlanok. Barátja megmondja majd önnek, uram, hogy leányom nem követett el önnel szemben egyéb hibát, csak azt, hogy nem látta meg mind-

járt első alkalomra azt, amit nem lett volna szabad soha eltűrnie. Megmondja majd önnek, hogy mindaz, amit kegynek veszünk, keggyé válik, s hogy tisztességes emberhez méltatlan dolog visszaélni egy fiatal leány jóindulatával, hogy titokban bitoroljuk azokat a szabadságokat, melyeket a lánynak mások szeme láttára el szabad tűrnie. Köztudomású mindaz, amit az illem megtűrhet a nyilvánosság előtt. Nem tudhatjuk azonban, hol áll meg a titkolózás árnyékában az a férfiú, aki önmagát teszi szeszélyei egyedüli bírájává."

Ez után a jogos dorgálás után, amely inkább szól nekem, mint növendékemnek, a bölcs anya otthagy bennünket, miközben én csak elálmélkodom ritka megfontoltságán, amely nem sokba veszi, ha szeme láttára szájon csókolják a leányát, de megriad, ha titokban szoknyáját illetik csókkal. Ha elgondolkozom bolond életelveinken, amelyek mindig feláldozzák az igazi becsületességet az illemnek, megértem, hogy miért kell a nyelvnek annál szűziesebbnek lennie, minél romlottabbak a szívek, és miért kell pontosabban eljárniuk az olyan egyéneknek, akik belsejükben tisztességtelenek.

Amidőn ebből az alkalomból eltöltöm Emil szívét azokkal a kötelességekkel, melyeket korábban kellett volna sugalmaznom neki, új ötletem támad, amely talán még inkább becsületére válik Zsófiának. Óvakodom azonban attól, hogy közöljem szerelmesével. Nyilvánvaló, hogy ez az állítólagos büszkeség, melyet szemére vetnek, nem egyéb, mint igen megfontolt óvatosság, hogy önmaga ellen megóvja magát. Szerencsétlenségére érzi, hogy lobbanékony vérmérsékletű, s ezért fél az első szikrától, s amennyire csak teheti, eltávolítja magától. Nem büszkeségből szigorú, hanem alázatosságból. Emilen gyakorolja ezt a hatalmat, mert attól fél, hogy Zsófia felett nem gyakorolhatja. Arra használja fel az egyiket, hogy leküzdje vele a másikat. Ha közvetlenebb lenne, kevéssé volna büszke. Hagyjátok figyelmen kívül ezt az egyetlen szempontot, s akkor kérdezhetitek, vajon melyik lány hajlékonyabb és szelídebb. Vajon ki visel el türelmesebben egy sérelmet? Ki fél jobban attól, hogy megsért másokat? Kinek van kevesebb igénye minden téren, az erényt kivéve? Sőt még csak nem is az erényre büszke, csak arra, hogy megőrizze. Ámde ha kockázat nélkül engedhet szíve hajlamának, akkor még becézgeti is szerelmesét. A titoktartó anya azonban még az apának sem mondja el mindezeket a részleteket. A férfiaknak nem kell mindent tudniuk.

Távol áll Zsófiától, hogy hódítása gőgössé tegye. Nyájasabb és kevésbé igényes lett a többiekkel szemben, kivéve talán azt az egyetlen lényt, aki ezt a változást előidézte. A függetlenség érzése nem duzzasztja többé nemes szívét. Szerényen diadalmaskodik győzelme birtokában, amelyet szabadságával kell megfizetnie. Magatartása kevésbé szabad, beszéde félénkebb, amióta nem hallja többé a „szerelmes" szót pirulás nélkül. De zavarán is keresztülcsillan elégedettsége, és maga ez a szégyenkezés sem

kellemetlen érzés. Főként a látogatóba érkező fiatalemberekkel szemben vehető észre megváltozott magatartása. Amióta nem fél tőlük, a túlzott tartózkodás, melyet iránt uk tanúsított, nagymértékben meglazult. Döntött már választása felett, gátlás nélkül tud tehát nyájas lenni a közömbösekkel. Érdemeik iránt kevésbé kényes, hiszen közelről nem érintik többé őt. Egyszerűen szeretetre méltónak találja őket, mint akik soha semmit nem fognak jelenteni számára.

Ha az igazi szerelem képes volna kacérsággal élni, úgy vélem, némi nyomát fedezhetném fel abban a módban, ahogyan Zsófia kezeli őket szerelmese jelenlétében. Mintha nem érné be azzal az égő szenvedéllyel, melyet benne a tartózkodás és a dédelgetés pompás keveréke szít, mert cseppet sem bánja, ha ezt a szenvedélyt még egy kis nyugtalansággal is ingerelheti. Mintha ifjú vendégei szándékos felvidítása segítségével szánná a gyötrődő Emilnek azt a vidám varázst, melyet iránta nem mer tanúsítani. Zsófia azonban nagyon is figyelmes, igen jóságos, helyes ítéletű, semhogy készakarva kínozza őt. A szerelem és a tisztesség veszi át nála az elővigyázatosság szerepét, hogy enyhítsék ezt a veszedelmes ingert. Ért hozzá, hogyan kell őket felingerelni, de megnyugtatni is, mégpedig akkor, amikor szükséges. Ha néha nyugtalanítja is, sohasem szomorítja. Bocsássuk meg, amiért gondterheltté teszi azt, akit szeret, hiszen ezt abból a félelemből teszi, hogy sohasem lehet elég erősen hozzáláncolva.

De micsoda hatással lehet Emilre ez a kis ravaszkodás? Féltékenykedni fog-e, vagy nem lesz féltékeny? Ezt kell most megvizsgálnunk, mert az ilyen kitérések is könyvem tárgyához tartoznak, s csak látszólag távolítanak el tőle.

Az előzőkben rámutattam már, hogy ez a szenvedély hogyan lopózik be az emberi szívbe olyan dolgok tekintetében, melyek a közvéleménytől függnek. A szerelemmel azonban másként állunk. A féltékenység ilyenkor úgy tűnik fel, mintha oly közel állna a természethez, hogy szinte alig hihető, hogy ne onnan származzék. Még az állatok példája is, melyek közül nem egy szinte a tébolyig féltékeny, úgy látszik, mintha cáfolhatatlanul állapítaná meg az ellenkező nézetet. Vajon a közvélemény tanítja meg a kakasoknak, hogy darabokra tépjék egymást, vagy a bikáknak, hogy agyondöfjék egymást?

Kétségtelen dolog, hogy az ellenszenv mindennel szemben, ami megzavarja és gátolja élvezeteinket, természetes indulat. Ugyanez mondható el bizonyos mértékben arról a vágyról, amellyel kizárólagosan akarjuk birtokolni tetszésünk tárgyát. Am amikor ez a vágy szenvedéllyé válik, majd tombolássá alakul át, avagy azzá a gyanakvó és bosszús képzelődéssé, amelyet féltékenységnek nevezünk, akkor már más a dolog Ez a szenvedély is lehet természetes vagy nem természetes, s ilyenkor jól kell megkülönböztetni a lényegüket.

Az állatokról vett példát már régebben megvizsgáltam *Értekezés az*

egyenlőtlenségről című munkámban. Most, hogy ismét elmélkedem rajta, az ottan nyújtott elemzés elég alaposnak látszik előttem most is, s így csupán utalok rá az olvasó számára. Csupán annyit fűzök azokhoz a megkülönböztetésekhez, melyeket ebben az írásomban tettem, hogy a féltékenység, mely a természetből ered, nagymértékben függ a nemiség hatalmától, és amikor ez a hatalom határtalan, vagy annak látszik, tetőpontjára hág a féltékenység. Ilyenkor szükségletei szerint ítéli meg a hím a maga jogait, és sohasem nézhet másként egy másik hímre, mint alkalmatlan vetélytársra. Ugyanezeknél a fajoknál fordul elő, hogy a nőstények az első jöttmentnek engedelmeskednek, azaz csak a hódítás jogán tartoznak a hímekhez, akik között szűnni nem akaró harcok előidézőivé válnak.

Azoknál a fajoknál ellenben, ahol csak egy párosodik eggyel, azaz ahol a párosodás bizonyos erkölcsi köteléket, afféle házasságot hoz létre, a nőstény, aki választása révén tartozik a hímhez, melyet kiválasztott, rendszerint visszautasítja az összes többieket. A hím pedig a hűség zálogának tekinti ezt a kizárólagos vonzódást, s így kevésbé nyugtalankodik a többi hímek láttán, sőt békésebben él közöttük. Ezekben a fajokban a hím megosztja a nősténnyel a kicsik feletti gondoskodást. Mindezt ama természeti törvény folytán teszi, melyet alig szemlélhetünk meghatottság nélkül: úgy látszik, mintha a nőstény viszonozná az apának gyermekei iránt tanusított ragaszkodását.

Mármost, ha az emberi nemet a maga ősi egyszerűségében szemléljük, a hím korlátozott hatalmából és mérsékelt vágyaiból könnyű észrevennünk, hogy a természet arra rendelte, hogy egyetlen nősténnyel érje be. Ezt igazolja a két nem számbeli egyenlősége, legalábbis a mi éghajlatunk alatt. Ez az egyenlőség alig van meg azoknál a fajoknál, melyeknél a hímek nagyobb ereje több nőstényt kapcsol egyetlen hímhez. És noha a férfi nem költ, mint a galamb, és noha nincsenek szoptatásra való emlői, azaz ebben a tekintetben a négylábúak osztályába tartozik, a gyermekek oly hosszú időn át földön csúszók és tehetetlenek, hogy ők és az anyjuk nehezen tudnának ellenni az apa ragaszkodása, valamint ama gondoskodás nélkül, amely ebből származik.

Az összes megfigyelések azt bizonyítják tehát, hogy bizonyos állati fajták hímjeinek dühödt féltékenységéből semmiféle következtetést sem lehet levonni az emberre nézve. Míg a déli éghajlatok szolgáltatta kivétel is, ahol a soknejűség divatozik, csak annál jobban bizonyítja az alapelvet, mert itten a nők számbeli többségéből adódik a férjek zsarnoki elővigyázatossága, és mert az embert saját gyengeségének az érzése veszi rá, hogy a kényszerhez forduljon a természet törvényeinek kijátszása végett.

Nálunk, ahol ugyanezeket a törvényeket kevésbé játsszák ki, de annál inkább kijátszhatók ellentétes és gyűlöletesebb értelemben, a féltékenység indítóokát inkább a társadalmi szenvedélyek, mint az ősi ösztön szolgáltatják. A legtöbb szerelmi viszony esetében a szerelmes inkább gyűlöli

vetélytársait, mint szereti szíve választottját. Attól tart, hogy nemcsak az ő szava talál meghallgatásra, és ez az eredménye annak a gőgnek, melynek eredetére rámutattam. Inkább a hiúság szenved az ilyen emberben, mintsem a szerelem. A mi félszeg intézményeink egyébként olyan képmutatókká tették a nőket, és annyira feltüzelték vágyaikat, hogy még legbizonyítottabb ragaszkodásukra is alig lehet számítani. Hogy valakit előnyben részesítenek, ennek nem képesek jelét adni, s így nem tudják meg nyugtatni azt, aki fél a vetélytársaktól.[17]

Az igazi szerelemben másként áll a dolog. Megmutattam imént idézett írásomban, hogy ez az érzés nem is oly természetes, mint gondoljuk. Nem is oly csekély az a különbség, amely egyfelől az édes megszokás között van, mely szeretettel köti a férfiút élete társához, másfelől ama féktelen hév között, amely megrészegíti olyan lény képzeletbeli bájaitól, akit nem a maga valóságában lát többé. Ez a szenvedély, amely csak kedvezést meg mellőzést áhít, e tekintetben mit sem különbözik a hiúságtól, hiszen a hiúság mindent csak követel, de semmit nem nyújt, s így mindig igazságtalan. Ezzel szemben a szerelem ugyanannyit ad, amennyit követel, s így önmagától fogva olyan érzés, amely csupa méltányosság. Egyébként minél követelőzőbb, annál hiszékenyebb ez az érzés. Ugyanaz az illúzió, amely létrehozza, az általa való meggyőzést is könnyűvé teszi. Ha a szerelem nyugtalan, akkor a becsületes megbízik tárgyában. Tisztességes szívben sohasem létezhet még becsülés nélküli szerelem. Abban ugyanis, amit szeretünk, mindig azokat a tulajdonságokat szeretjük, melyeket fontosnak tartunk.

Mindezt hát alaposan megvilágítottuk. Itt az ideje, hogy választ adjunk arra a kérdésre, vajon Emil milyen féltékenységre lesz képes. Ugyanis alighogy ez a szenvedély kicsírázik az emberi szívben, formáját már kizárólag a nevelés határozza meg. A szerelmes és féltékeny Emil sohasem lesz haragvó, rosszkedvű, gyanakvó, hanem gyengéd, érzékeny és félénk: inkább megijed, mintsem felingerlődik. Sokkal inkább igyekezni fog megnyerni kedvesét, mint fenyegetni vetélytársát. El is háríthatja, ha éppen akarja, mint holmi akadályt, ellenségként gyűlölni azonban nem fogja. Ha mégis gyűlöli, nem azért teszi, hogy vakmerőségből elvitasson tőle egy szívet, melyre igényt tart, hanem a valóságos szenvedély miatt, amely a nő elvesztésével fenyegeti. Igazságtalan gőgje nem fog ostoba módon megütközni azon, hogy valaki versenyre mer kelni vele. Jól tudja, hogy az előnyben részesítés joga egyes-egyedül az érdemen alapul, s hogy a be-

[17] A képmutatásnak az a fajtája, amelyről itten beszélek, az ellenkezője annak, amely hozzájuk illik, s amelyet a természettől nyernek. Az egyik abban áll, hogy olyan érzelmeket lepleznek, melyek megvannak bennük, a másik pedig, hogy tettetik azokat az érzéseket, melyek nincsenek meg bennük. Minden nagyvilági nő élete azzal telik el, hogy állítólagos érzékenységéből diadaljeleket csinál, és hogy csak önmagát szereti.

csület az eredményben rejlik. Megkettőzi tehát igyekezetét, hogy szeretetre méltó legyen, s ez bizonyára sikerül is neki. A nagylelkű Zsófia, amikor felingerli kedvesét egy és más riasztással, jól fogja tudni szabályozni ezeket és Emilt kárpótolni értük. A vetélytársakat, akiket csak azért tűrt meg, hogy próbára tegye Emilt, csakhamar eltávolítja.

De mily messzire tévedtem anélkül, hogy észrevettem volna! Ó, Emil, mi lett belőled? Felismerhetem-e benned tanítványomat? Mily mélyre zuhantál! Hol az a fiatalember, akit oly keményen formáltak, aki szembeszállt az évszakok viszontagságaival, aki a legnehezebb munkára kényszerítette testét, lelkét pedig egyedül a bölcsesség törvényeire? Hol az a fiatalember, akihez nem tudtak hozzáférkőzni az előítéletek, sem a szenvedélyek? Aki csak az igazságot szerette, csak az észnek engedett, és nem ragaszkodott semmihez, ami ne az énje lett volna? Elpuhult most a tétlen életben, és hagyja, hogy nők kormányozzák. A nők szórakozásai az ő foglalkozása, a nők akarata szab neki törvényt. Sorsának döntőbírájává lett egy leány. Ő pedig meghunyászkodik, és hétrét görnyed a lány előtt: íme, a komoly Emil most egy gyermek játékszere!

Az élet színjátékának jelenései így változnak. Minden életkornak megvannak a maga rugói, amelyek mozgatják, de az ember mindig ugyanaz. Tízéves korában a sütemények vezérlik, húszéves korában a szerelmese, harmincéves korában a kedvtelések, negyvenéves korában a becsvágy, ötvenéves korában a kapzsiság: mikor fog egyedül a bölcsesség után szaladni? Boldog, akit akarata ellenére is erre vezetnek! Mindegy, hogy milyen vezetőt használunk, fő, hogy a célhoz vezessen! A hősök, sőt maguk a bölcsek is megfizették ezt az adót az emberi gyengeségnek. Ha valakinek ujjai orsókat törtek össze, attól még nem lett kevésbé nagy ember.

Ha egy sezrencsés nevelés eredményét ki akarod terjeszteni az egész életre, hosszabbítsd meg az ifjúságon át a gyermekkori jó szokásokat! Ha növendéked az, aminek lennie kell, gondoskodjál róla, hogy mindenkor az legyen! Ez az utolsó simítás, melyet még meg kell adnod művednek. Elsősorban ezért fontos, hogy a fiatalember mellett meghagyjuk a nevelőjét. Máskülönben alig kell attól félni, hogy szerelmi ügyüket ne tudnák őnélküle elvégezni. A nevelőket – és legkivált az apákat – azt téveszti meg, hogy az egyikfajta életmód kizárja a másikat, s hogy mihelyt felnőtt az ember, le kell mondania mindenről, amit kiskorában tett. Ha így állna a dolog, mi haszna lenne a gyermekkori gondoskodásnak, hiszen akár jóra, akár rosszra használjuk, mindez semmivé válna a gyermekkorral együtt, és ha teljességgel különböző életmódra térnénk át, szükségképpen más gondolkodásmódot sajátítanánk el.

Valamint csak nagy betegségek szakítják meg a folytonosságot az emlékezetben, éppen úgy csak a nagy szenvedélyek teszik ugyanezt az erkölcsök terén. Ízlésünk és hajlamaink változnak ugyan, de ez a változás, bár néha elég hirtelen, szelídebbé válik a szokások jóvoltából. Egymásra

következő hajlamainkban éppúgy, mint a helyesen fokozott színekben, az ügyes művésznek észrevétlenné kell tennie az átmeneteket, kevernie és vegyítenie az árnyalatokat, s hogy egyik se ugorjék elő, egész művén többféle tónust kell szétszórnia. Ezt a szabályt megerősíti a tapasztalás. A mértéktelen emberek nap mint nap változtatják vonzalmaikat. ízlésüket, érzéseiket, és csak a változás szokása állandó náluk. A rendhez szokott ember azonban minduntalan visszatér régi eljárásaihoz, s még öregkorában sem veszti el gyermekkori kedvtelései iránti hajlamát.

Ha eléred azt, hogy az ifjak, amidőn átlépnek egy új életkorba, nem vetik meg előző életkorukat, továbbá új szokásaik elsajátítása közben nem vetkőzik le régi szokásaikat, s továbbra is szeretik a jó cselekedetet, tekintet nélkül az időpontra, amikor elkezdték, csak akkor mentetted meg művedet, és biztos lehetsz bennük életük utolsó percéig. A legfélelmetesebb fordulat ugyanis abban a korban áll be, amelyen most őrködöl. Aminthogy mindig sajnáljuk ezt a kort, a továbbiak folyamán nehezen vesztjük el az akkor szerzett hajlamokat. Ám ha egyszer felhagytunk velük, soha többé nem fogjuk visszanyerni őket.

A legtöbb ama szokások közül, melyekről azt hiszed, hogy rákényszerítetted a gyermekre és a fiatalemberre, nem igazi szokás. Hiszen csak erőszak révén jutottak birtokába, s mivel kedvük ellenére követték, csak az alkalmat várják, hogy megszabaduljanak tőlük. Az ember nem kedveli meg a börtönt azért, mert sokáig volt benne. Ilyenkor a megszokás ahelyett, hogy csökkentené az ellenszenvet, egyenesen fokozza. Emillel nem így áll a dolog, mert ő gyermekkorában mindent csak készakarva és szívesen tett. Férfikorában továbbra is ugyanazt teszi, csupán a szokás uralmát fűzi hozzá az édes szabadsághoz. A tevékeny élet, a testi munka, a testgyakorlás, a mozgás annyira szükségletévé vált, hogy szenvedés nélkül nem tudna lemondani róluk. Ha elpuhult és ülő életmódra akarnánk szorítani, annyi volna, mint börtönbe vetni, láncra verni, erőszakos kényszerhelyzetben tartani. Kétségtelennek tartom, hogy hangulata és egészsége egyaránt kárát vallaná. Zárt szobában még lélegzeni is alig tud, szabad levegőre van szüksége, mozgásra, fáradságra. Még Zsófia lábainál sem tudja megállni, hogy ki ne tekintsen a mezőre, s meg ne kívánja, hogy Zsófiával együtt barangolja be. Mégis helyben marad, ha ez a feladata. De nyugtalan, izgatott, látszik, hogy küzd önmagával, s hogy azért marad veszteg, mert bilincsek vannak rajta. Ti erre azt mondjátok majd, hogy ezek olyan szükségletek, melyeknek én rendeltem alá, rabság, melybe én juttattam. Igazatok van, a férfikor állapotára kényszerítettem.

Emil szereti Zsófiát. De melyek azok az első varázslatok, melyek lebilincselték? Az érzékenység, az erény, a tisztesség, a boldogság. Ha ezt a szeretetet szereti szerelmesében, elveszthette-e a maga számára. S vajon milyen áron adta oda magát Zsófia? Mindama érzések árán, melyek természetszerűleg megtalálhatók kedvese szívében: az igazi javak megbecsü-

lése, az önmegtartóztatás, az egyszerűség, a nagylelkű önzetlenség, a pompa és a gazdagság megvetése. Emilben ezek az erények megvoltak, mielőtt még a szerelem beléje kényszerítette volna. Akkor hát mennyiben változott meg Emil? Újabb okai vannak, hogy önmaga legyen. Ez az egyedüli pont, amiben különbözik előző énjétől.

Nem hinném, hogy bárki is, aki némi figyelemmel olvassa ezt a könyvet, azt hihetné, hogy mindazok a körülmények, melyek helyzetét jellemzik, véletlenül játszottak össze körülötte. Vajon véletlen-e, hogy bár a városok annyi szeretetre méltó leányt kínáltak neki, az a leány, aki tetszését megnyerte, csak távoli magányban volt föllelhető? Vajon véletlen-e, hogy egymáshoz illenek? Véletlen-e, hogy nem lakhatnak ugyanazon a helyen? Véletlen-e, hogy csak a lánytól oly messzire jut Emil szálláshoz? Vajon véletlen-e, hogy oly ritkán láthatja, s hogy kénytelen annyi fáradsággal megvásárolni az élvezetet, hogy néha láthassa? Emil elnőiesedik, mondjátok. Ellenkezőleg: megedződik, hiszen olyan erőteljesnek kell lennie, amilyennek én neveltem, hogy elviselhesse a Zsófia által rárótt fáradalmakat.

Emil két mérföldnyire lakik tőle. Ez a távolság a fújtató a kovácsműhelyben. Ebben edzem meg a szerelem nyilait. Ha egymás tőszomszédságában laknának, vagy ha kényelmes hintójában, lágy ülésen üldögélve látogathatná meg, akkor kedvtelésből szerethetné, azaz párizsi módra. Vajon hajlandó lett volna-e Leander meghalni Heróért, ha a tenger nem választotta volna el kedvesétől? Olvasóm, engedd el nekem a sok szót! Ha arra való vagy, hogy megérts engem, szabályaimat részleteimből is kiolvashatod.

Az első alkalmakkor, hogy Zsófiát meglátogattuk, lovakat fogadtunk, hogy gyorsabban jussunk oda. Kényelmesnek találjuk ezt a megoldást, és még az ötödik alkalommal is lovakat fogadunk. Vártak reánk. Több mint fél mérföldnyire a háztól embereket pillantunk meg az úton. Emil odafigyel, dobog a szíve. Közeledik, felismeri Zsófiát, leugrik lováról, nekiiramodik, repül, s a szeretetre méltó család elé toppan. Emil szereti a szép lovakat. Az ő lova szilaj, szabadnak érzi magát, nekiiramodik a mezőknek. Utána vágtatok, nagy nehezen utolérem és visszahozom. Sajnos, Zsófia fél a lovaktól, nem merek tehát közeledni hozzá. Emil mit sem lát ebből, de Zsófia fülébe súgja, hogy milyen vesződséget okozott barátjának. Emil szégyenkezve szalad oda, megragadja a lovakat, és tisztes távolban marad. Illő, hogy mindenki sorra kerüljön. Ő indul elsőnek, hogy megszabaduljunk lovainktól. Most, hogy maga mögött hagyja Zsófiát, nem érzi többé, hogy a lovaglás kényelmes közlekedési eszköz volna. Lihegve tér vissza, és félúton talál bennünket.

A legközelebbi utazáskor Emil már hallani sem akar lovakról. Miért? – kérdem tőle. Hiszen csak inast kell fogadnunk, aki gondjukat viseli. Ugyan, mondja ő, még ezzel is terhére legyünk a tiszteletre méltó csa-

ládnak? Látja ön, hogy mindent el akarnak látni, embereket és lovakat egyaránt. Úgy is van, felelem én, megvan bennük a szegény emberek nemes vendégszeretete. A kapzsi gazdagok a maguk fényűző életében csak barátaiknak adnak szállást. A szegények azonban barátaik lovait is elszállásolják. Menjünk gyalog, mondja Emil. Hát ne lenne kedve ilyesmihez önnek, aki oly szívesen osztozik gyermekének fáradságos kedvteléseiben? Nagyon szívesen, felelem neki nyomban, a szerelem, úgy vélem, nem kívánja, hogy oly nagy hűhót csapjunk neki.

Amidőn ismét a közelben járunk, az anyát és a leányt még messzebb találjuk, mint az első alkalommal. Úgy repültünk ide, mint a nyílvessző. Emil csupa verejték. Egy drága kéz kegyesen végigsimítja arcát egy zsebkendővel. Lehetne mégannyi ló a világon, most aztán többé már eszünkbe se jutna hasznát venni.

Mégis elég keserves dolog, hogy az estét sohase tölthetjük együtt. A nyár múlóban van, a napok már rövidülnek. Mondhatunk, amit akarunk, sohasem engedik meg, hogy éjjel induljunk haza. Ha nem érkezünk oda már reggel, csaknem azonnal indulnunk kell, alighogy megérkeztünk. Az anya addig sajnálgat bennünket, és addig aggódik miattunk, míg végül az az ötlete támad, hogy az ő házukban nem lehet bennünket ildomosan elhelyezni, de a faluban lehetne számunkra hajlékot találni, ahol néha elalhatnánk. E szavakra Emil tapsban tör ki, és repes az örömtől. Zsófia pedig akaratlanul is kissé többször csókolja meg anyját azon a napon, amidőn ez a gondolata támadt.

Lassan-lassan édes barátság és ártatlan bizalmasság jön letre és szilárdul meg közöttünk. A Zsófia vagy az anyja által megszabott napokon rendszeresen ide jövök barátommal. Néha hagyom egyedül odamenni. A bizalom emelkedetté teszi a lelket, s egy férfival nem szabad már gyermek módjára bánni. És ha növendékem nem érdemelné meg becsülésemet, volt-e akkor értelme eddigi munkámnak? Megtörténik az is, hogy én megyek őnélküle. Ilyenkor szomorú, de nem zúgolódik. Mire lenne jó a zúgolódás? Aztán tudja ám, hogy nem fogok ártani az érdekeinek. Egyébként akár együtt megyünk, akár külön-külön, magától értetődik, hogy semmiféle időjárás sem hátráltat, hisz büszkék vagyunk, ha olyan állapotban érkezünk meg, hogy sajnálnak bennünket. Sajnos, Zsófia megtiltja nekünk ezt a dicsőséget, és tiltakozik ellene, hogy rossz időben is jöjjünk. Ez az egyedüli eset, amikor lázadozni látom azok ellen a szabályok ellen, melyeket titokban sugallok neki.

Egy szép napon, amidőn Emil egyedül ment oda, és én csak másnapra vártam vissza, látom, hogy még aznap este hazatér. Megölelem, s ezt mondom neki: Nos, kedves Emilem, visszajöttél barátodhoz! Ahelyett azonban, hogy viszonozná dédelgetésemet, kissé rosszkedvűen mondja: ne gondolja, hogy jókedvemből jövök ily hamar vissza, mert akaratom ellenére jöttem el. Ő akarta, hogy menjek. Az ő kedvéért jöttem, és nem

az ön kedvéért. Meghat a naivitása, ismét megölelem, és így szólok hozzá: Nyílt lélek, őszinte barát, ne fossz meg attól, ami reám tartozik! Ha az ő kedvéért jöttél el, az én kedvemért vallod meg. Hazatérésednek ő az okozója, őszinteségednek azonban én vagyok az oka. Őrizd meg mindig ezt a nemes nyíltságot, amely a szép lelkek sajátja! Gondolhatnak a közömbösök, amit akarnak, de vétek tűrni, hogy egy barátunk érdemnek tekintse azt, amit nem őérette tettünk.

Ovakodom attól, hogy e vallomás értékét leszállítsam a szemében azzal, hogy több szerelmet, mint nagylelkűséget találjak benne, s hogy megmondjam neki: nem annyira önmagát akarja megfosztani a visszatérés érdemétől, mint inkább biztosítani ezt az érdemet Zsófiának. De íme, így leplezi le előttem szívének rejtekét anélkül, hogy gondolna rá. Ha kényelmesen, lassú léptekkel, szerelméről ábrándozva jön, akkor Emil nem más, mint Zsófia szerelmese. Ha szaporán lépked, felhevülten, bár kissé durcásan, akkor viszont Mentorának a barátja.

A dolgok ilyetén elrendezéséből látni, hogy az én ifjam bizony távol van attól, hogy Zsófia mellett töltse életét, s hogy annyiszor lássa, ahányszor akarja. Egy-két utazás hetenként a legtöbb, amit megengednek neki. Látogatásai gyakran csak félnaposak, és csak ritkán nyúlnak át a következő napba. Sokkal több időt tölt reménykedéseivel, hogy látni fogja, vagy boldog hangulatával, hogy láthatta, mintsem hogy valóságban látja. Még abból az időből is, melyet látogatásaira fordít, kevesebbet tölt mellette, mint útközben, amidőn közeledik hozzá, vagy távolodik tőle. Igaz, tiszta, gyönyörteljes, de inkább elképzelt, mint valóságos élvezetei fokozzák szerelmét anélkül, hogy szívét férfiatlanná tennék.

Oly napokon, mikor nem látja Zsófiát, nem tétlenkedik, és nem üldögél odahaza. Még ilyen napokon is önmaga tud lenni, cseppet sem változik meg. Általában a környékbeli mezőkön csatangol, természetrajzzal foglalkozik; figyeli, vizsgálgatja a földeket, terményeiket, művelésüket. Összehasonlítja a munkát, amelyet lát, azzal, amelyet ismer. A különbségek okait kutatja. Ha úgy találja, hogy vannak előnyösebb módszerek az ittenieknél, közli ezeket a földművelőkkel. Ha jobb formájú ekét ajánl, mindjárt meg is csináltatja saját rajzai alapján. Ha márgabányát talál, kioktatja őket felhasználására, amely ismeretlen ezen a környéken. Gyakran maga is hozzálát a munkához. A többiek pedig egytől egyig elálmélkodnak, amint látják, hogy könnyeben forgatja szerszámaikat, mint ők maguk, mélyebb és egyenesebb barázdákat von, mint ahogy ők szokták, egyenletesebben vet, célszerűbben végzi az ültetést. Nem gúnyolódnak rajta, mert nemcsak szájával végzi a földművelést. Meggyőződnek róla, hogy csakugyan ért hozzá. Egyszóval buzgalma és gondoskodása hatalmába kerít mindent, ami elsőrendűen és általánosan hasznos. Sőt nem csupán enynyire szorítkozik. Belátogat a parasztházakba, tudakozódik hogylétükről,

családjukról, gyermekeik számáról, földjük mennyiségéről, terményeik mineműségéről, kelendőségéről, jövedelmeikről, terheikről és adósságaikról stb. Pénzt keveset ad, mert tudja, hogy rosszul használják fel, viszont ő maga irányítja felhasználását. Hasznossá teszi a pénzt rájuk nézve, még akaratuk ellenére is. Munkásokat szerez nekik, és gyakran megfizeti a napszámot mindazokért a munkákért, melyekre szükségük van. Az egyiknek újra felépítteti vagy befödeti düledező kunyhóját, a másiknak feltöreti földjét, melyet eszközök hiányában parlagon hagyott. Van, akinek tehenet juttat vagy lovat, vagy bármiféle állatot elpusztult állata helyébe. Két szomszéd már-már azon van, hogy perlekedésbe kezd, rábeszéli őket, hogy egyezzenek meg. Ha egy paraszt megbetegszik, ápoltatja, sőt maga is ápolja.[18] Ha valamelyik parasztot tehetős szomszédja háborgatja, védelmére kel, és közbenjár érdekében. Amott egy szegény fiatal pár kívánja egymást, segít nekik összeházasodni. Egy derék asszony elvesztette kedves gyermekét, meglátogatja és vigasztalja. Nem megy el tőlük azonnal, alighogy megérkezett. Nem veti meg a szűkölködőket, nem siet otthagyni a szerencsétleneket. Gyakran étkezik parasztoknál, akiknek segítségükre van, de olyanoktól is elfogadja az ételt, akiknek nincs szükségük őreá. Amidőn egyeseknek jótevője, másoknak barátjává válik, mindig egyenlő marad velük. Egyszóval: személyével mindig ugyanannyi jót tesz, mint pénzével.

Sétáit néha a boldog lak felé veszi. Remélheti ugyanis, hogy titkon megpillantja Zsófiát. Szeretné észrevétlenül meglátni séta közben. Emil azonban egyenes magaviseletű. Semmit sem tud és nem is akar kijátszani. Szeretetre méltó gyengédség van benne, amely önmagáról való jó tanúságtétellel növeli és táplálja az önérzetet. Szorosan a neki szabott korlátok közt marad, és sohasem ólálkodik arrafelé, hogy a véletlentől nyerje el azt, amit csak Zsófiától kaphat. Viszont örömest bolyong a környéken, keresgéli kedvese lába nyomát, és elérzékenyül azon a fáradságon, melyet Zsófia őmiatta kiállt, s az utak láttán, melyeket megtett az ő kedvéért. Előtte való nap, hogy meg kell látogatnia, elmegy valamelyik szomszédos tanyára, s ott másnapra uzsonnát rendel. A séta észrevétlenül ebbe az irányba terelődik. Úgyszólván véletlenül térnek be, gyümölcsöt, sütéményt, tejfelt kapnak. A torkos Zsófia nem erzéketlen az ilyen figyelmességek iránt. Örömmel becsüli meg előzetes gondoskodásunkat. Mert a

[18] Ápolni egy beteg parasztot nem annyit jelent, mint hashajtót és egyéb gyógyszereket adni neki, orvost küldeni hozzá. Ezeknek a szegény embereknek korántsem erre van szükségük betegségükben. A jobb és bőségesebb táplálék kellene nekik. Ti csak böjtöljetek, ha lázatok van, de ha parasztjaitok lázasak, húst és bort adjatok nekik! Betegségük csaknem mindig nyomorból és kimerültségből ered. Legjobb gyógyitaluk a ti pincétekben van, egyedüli gyógyszerészük a ti mészárostok kell, hogy legyen.

bókból nekem is mindig kijut a magam része, még ha semmi részem sem volt a gondoskodásban. Kislányos ravaszság ez, hogy kevésbé kelljen zavarba jönnie, amikor megköszöni. Az apa meg én süteményt eszünk, bort iszunk. Emil azonban a nőkkel tart, és mindig résen áll, hogy elcsenhessen egy tányérka tejfelt, ahová Zsófia mártotta kanalát.

A sütemények kapcsán felemlítem Emilnek hajdani versenyfutásait. Erre aztán mindenki tudni akarja, miféle versenyfutásokról van szó. Megmagyarázom, nevetnek rajta, és megkérdezik tőle, tud-e még futni. Jobban, mint valaha feleli ő –, bosszantana is, ha elfelejtettem volna. Valaki a társaságból szeretné, ha bemutatná, de nem meri megmondani. Másvalaki vállalja magára az indítványt. Emil beleegyezik. Előkeritünk két-három fiatal legényt a környékről. Kitűzzük a díjat. Hogy minél inkább utánozzuk a hajdani játékokat, süteményt helyezünk a célpontra. Mindenki készen áll, a papa pedig tapssal adja meg a jelet az indulásra. A fürge Emil csak úgy szeli a levegőt, s már a pálya végén van, amikor nehézkes versenytársai úgyszólván még el se indultak. Emil Zsófia kezéből veszi át a díjat, és nem kevésbé nagylelkűen, mint Aeneas, megajándékozza vele az összes legyőzötteket.

Zsófia a diadallárma közepette arra merészkedik, hogy kihívja a győztest, és dicsekszik, hogy ő is tud olyan jól futni. Emil nem vonakodik versenyre kelni a leánnyal. Mialatt Zsófia készülődik versenybe szállni, feltűzi kétoldalt szoknyáját, de még gondosabban ügyel arra, hogy Emil szeme előtt feltárja finom lábszárát, mint arra, hogy legyőzze a versenyben, utánanéz, vajon elég rövid-e a szoknyája. Emil a leány anyjának egy szót súg a fülébe. Az anya mosolyog, és helyeslően bólint. Ekkor aztán versenytársnője mellé áll, s még alig adták meg a jelt, a lány máris nekiered, és repül, mint a madár.

A nőket nem futásra teremtették. Ha futnak, csak azért teszik, hogy utolérjék őket. Ám nem a futás az egyedüli dolog, melyet ügyetlenül csinálnak, de az egyedüli, melyet kelletlenül csinálnak. Hátrahajlított és testükhöz szorított könyökük nevetséges testtartást kényszerít rájuk, továbbá a magas sarkok, melyeken szökdécselnek, olyan szöcskékre emlékeztetnek, melyek futni szeretnének ugrás nélkül.

Emil nem is képzeli, hogy Zsófia jobban futhat, mint bármely más nő, s nem tartja érdemesnek, hogy elinduljon helyéről. Gúnyos mosollyal nézi, amint elindul a lány. Zsófia azonban könnyed, s méghozzá alacsony sarkokon jár. Nincsen szüksége mesterkedésre, hogy a lába kicsinek lássék. Olyan sebességgel fut előre, hogyha Emil utol akarja érni ezt az új Atalantát, tüstént nyomába kell erednie, mihelyt észreveszi, hogy már előtte jár. Ő is nekiindul tehát, akár a sas, mely zsákmányára veti magát. Kergeti, már a sarkában jár, végre utoléri a lihegő lányt, gyengéden köréje fonja bal karját, magasba emeli, mint a tollat, s miközben szívéhez szorítja az édes terhet, befejezi a futást úgy, hogy vele érinti meg először a

célt, majd ezt kiáltja: *Zsófiáé a győzelem!* Féltérdre ereszkedik előtte, és elismeri, hogy legyőzték.

Ezekhez a különböző foglalatosságokhoz járul az a mesterség, melyet elsajátítottunk. Legalább hetenként egyszer, és valahányszor a rossz idő nem engedi meg a földeken való járkálást, Emil meg én munkába indulunk egy mesteremberhez. Nemcsak úgy teszünk, mintha dolgoznánk, olyan emberek módján, akik felette állnak az ilyen hivatásnak, hanem istenigazában és valódi munkások módján. Zsófia apja egy alkalommal, amikor meglátogat bennünket, a munkánál talál, és bámulattal jelenti feleségének és leányának a látottakat. Nézzétek csak meg, mondja, azt a fiatalembert a műhelyben, s akkor megláthatjátok, vajon megveti-e a szegény ember életmódját! Elképzelhető, mily örömmel hallgatja Zsófia az ilyen beszédet! Újra szóba kerül a dolog, mert szeretné meglepni Emilt munka közben. Kikérdeznek engem, de úgy tesznek, mintha semmi sem történt volna. Miután Zsófia és anyja pontosan megtudták, melyik legközelebbi napon fogunk ismét dolgozni, kocsiba ülnek, s az említett napon a városba jönnek.

Amint Zsófia belép a műhelybe, túlsó végében észrevesz egy ingujjra vetkőzött fiatalembert, kinek haja hanyagul van feltűzve, s akit annyira lefoglal a munkája, hogy meg se látja őt. Zsófia megáll, és int az anyjának. Emil, egyik kezében vésővel, kalapáccsal a másikban, éppen egy csapos illesztést fejez be. Aztán elfűrészel egy deszkát, és belefogja egyik darabját a szorítóba, hogy meggyalulja. Ez a látvány korántsem készteti nevetésre Zsófiát. Megindítja és tiszteletre méltónak tűnik fel előtte. Asszony, tiszteld uradat, mert ő dolgozik éretted, ő keresi meg kenyeredet, ő táplál téged! Íme, a férfi.

Mialatt a nők elmerültek abban, hogy Emilt figyelik, észreveszem őket, és megcibálom Emil ruhája ujját. Emil odafordul, észreveszi őket, eldobja szerszámait, és örömkiáltással ugrik fel. Miután átengedte magát első elragadtatásának, hellyel kínálja őket, és újra nekilát munkájának. Zsófia azonban nem tud ülve maradni. Frissen felkel, bejárja a műhelyt, nézegeti a szerszámokat, simogatja a gyalult deszkákat, forgácsokat szed fel a földről, nézegeti a kezeinket, s aztán kijelenti, hogy szereti ezt a mesterséget, mert tiszta. A kis bohó még utánozni is próbálja Emilt. Fehér és törékeny kezével végigszánt egy gyaluval egy deszkán. A gyalu siklik, de nem akar vágni. Úgy érzem, mintha Ámor nevetne a levegőben, és repesne szárnyaival. Mintha hallanám örömujjongását: *Herkulest megbosszulták!* Eközben az anya kikérdezi a mestert: Uram. mennyit fizet ezeknek a legényeknek? Asszonyom, fejenként 20 garast kapnak naponta, és én adom a kosztjukat is. De ha akarná, a fiatalember jóval többet kereshetne, mert ő a legjobb munkás ezen a vidéken. Húsz garas egy napra, és még kosztot is ad! – mondja az anya, és meghatottan néz ránk. Úgy van, asszonyom, feleli a mester. Erre aztán az anya Emilhez rohan, meg-

öleli, kebléhez szorítja, könnyeivel öntözi, s egyebet sem tud mondogatni neki, mint ezt: Fiam! O én fiam!

Egy ideig elbeszélgetnek velünk, de mi egy percre sem hagyjuk abba a munkát. Végül az anya így szól leányához: most már menjünk, késő re jár, és ne várassunk magunkra. Majd Emilhez lép, megveregeti az arcát, és ezt mondja neki: Nos, derék munkás, nem óhajtana velünk jönni? Emil igen szomorú hangon feleli: kötelességem tart itt engemet, kérdezze meg a mestert. Megkérdik a mestert, nélkülözhet-e minket. Azt feleli, hogy nem teheti. Sürgős munkám van, úgymond, holnaputánra el kell készülnie. Számítottam ezekre az urakra, és visszautasítottam az ajánlkozó munkásokat. Ha ők elmaradnak, nem tudom, honnan szedjek másokat, és nem tudnám a munkát az ígért napra leszállítani. Az anya nem felel semmit, várja, hogy Emil szóljon. Emil lehorgasztja fejét és hallgat. Uram, mondja neki az anya, akit kissé meglepett ez a hallgatás, hát nincs erre semmi mondanivalója? Emil gyengéden nézi a leányt, s csak ennyit felel: Látják, maradnom kell. Erre a hölgyek eltávoznak, és otthagynak bennünket. Emil a kapuig kíséri őket, utánuk néz, amíg lehet, sóhajt, és szótlanul tér vissza munkájához.

Utközben az anya megütődve beszél leányának erről a furcsa viselkedéséről. Ugyan, mondja, hát olyan nehéz lett volna kárpótolni a mestert, ha Emil nem maradt volna ott? És ez a bőkezű fiatalember, aki szükségtelenül is szórja a pénzt, nem tud pénzt találni megfelelő alkalomkor? Ó, mama, feleli Zsófia, ne adja Isten, hogy Emil oly nagy fontosságot tulajdonítson a pénznek, hogy még arra is felhasználja, hogy személyes kötelezettségét megszegje, hogy büntetlenül szegje meg szavát, és megszegesse mással is! Tudom, hogy könnyűszerrel kárpótolhatná a mesterembert azért a csekély kárért, melyet az ő elmaradása okozna. Viszont lelkét a gazdagság rabjává tenné. Hozzászoknék, hogy a vagyont tegye kötelessége helyébe, és azt higgye, hogy minden alól felmenti az embert az, ha fizet. Emilnek más a gondolkodásmódja, s remélem én nem leszek oka, hogy megváltoztassa. Úgy gondolod, nem esett nehezére ottmaradni? Anyám, ne hagyd magad félrevezetni, hiszen az én kedvemért maradt, láttam a szemén.

Nem mintha Zsófia szerény igényű lenne a szerelem igazi tanújeleivel szemben. Ellenkezőleg, követelőző, parancsolgató. Azt akarja, hogy inkább ne is szeressék, mint hogy mérsékelten szeressék. Megvan benne az önbecsülés nemes gőgje, amely tudatában van önmagának, becsüli magát, és úgy akarja, hogy tiszteljék, ahogyan ő tiszteli önmagát. Megvetné azt a szívet, amely nem érezné az ő szívének teljes értékét, amely ne éppúgy vagy még inkább erényeiért szeretné, mint bájaiért. Megvetné azt a szívet, amely vele szemben ne részesítené előnyben a maga kötelességeit, és amely ne részesítené előnyben őt minden más dolog rovására. Sohasem akart olyan imádót, aki csak az ő törvényét ismeri, mert olyan emberen akar

uralkodni, akit nem torzított el. Ilyen módon veti meg Ulysses társait Kirké, miután lealjasította őket, és egyedül Ulyssesnek adja magát, akit nem tudott átváltoztatni.

Ám ha eltekintünk ettől a szent és sérthetetlen jogtól, akkor meg kell állapítanunk, hogy Zsófia a végsőkig féltékeny a maga összes jogaira, és éberen őrködik, hogy Emil gondosan tartsa őket tiszteletben. Lesi, hogy Emil milyen buzgalommal teljesíti az ő akaratát, milyen ügyesen találja ki ezt, és milyen buzgósággal érkezik meg a megszabott pillanatban. Nem akarja, hogy késsék, sem hogy korábban érkezzék. Pontosságot követel tőle. Sietve érkezni annyit tesz, mint többre tartani önmagát a leánynál. Késni annyi, mint hanyagul kezelni őt. Zsófiát elhanyagolni! Ilyesmi csak egyszer történhetnék meg. Egyszer igazságtalanul gyanakodott, s már-már vége volt mindennek. Zsófia azonban méltányos, és helyre tudja ütni, amit vétett.

Egyik este vártak bennünket. Emil megkapta a parancsot. Elénk jönnek, de mi nem érkezünk meg. Mi lett velük, mi baj érhette őket? Még csak üzenetet sem küldenek. Az este eltelik azzal, hogy reánk várnak. A szegény Zsófia már azt hiszi, hogy meghaltunk. Kétségbeesik, vergődik, sírással tölti az éjszakát. Este küldöncöt küldtek, hogy tudakolja meg, mi van velünk, és másnap reggelre hozzon hírt felőlünk. A küldönc visszatér egy másik küldönc kíséretében, akit mi bocsátottunk útnak, s aki átadja szóbeli mentegetőzésünket, és elmondja, hogy jól vagyunk. Egy pillanattal később megjelenünk mi is. A helyzet erre megváltozik. Zsófia letörli könnyeit, vagy ha továbbra is ont könnyeket, most már mérgében teszi. Büszke szívét nem kárpótolja a bizonyosság, hogy élünk. Emil él, és mégis oktalanul váratott magára.

Érkezésünkkor be akar zárkózni. Rászólnak, hogy maradjon. Maradnia kell, de tüstént elhatározza magát, nyugodt és megelégedett arckifejezést színlel, amely másokat félrevezethetne. Az apa elénk jön és így szól: Barátaitok aggódnak miattatok. Vannak itt, akik nem fogják ezt egykönnyen megbocsátani. Ugyan ki, papa? – mondja Zsófia a lehető legbájosabb mosollyal, melyet csak tettetni tud. Mit törődsz vele, felel az apa, ha nem te vagy az illető? Zsófia nem válaszol, s lesüti szemét kézimunkájára. Az anya hideg és kimért tekintettel fogad minket. Emil zavarba jön, és szólni sem mer Zsófiához. A leány szól hozzá elsőnek. Megkérdi: hogy van, székkel kínálja, és olyan jól játssza meg szerepét, hogy a szegény fiatalembert, aki a heves szenvedélyek nyelvén való beszédből még semmit sem ért meg, rászedi ez a hidegvér, és már-már azon a ponton van, hogy maga is megsértődik.

Hogy kijózanítsam, meg akarom fogni Zsófia kezét, hogy ajkamat hozzáértessem, ahogyan néha tenni szoktam. Zsófia hirtelen elrántja, olyan sajátságos módon ejtve ki, hogy: *uram,* – hogy ez az akaratlan mozdulat le is leplezi Emil szemében.

Zsófia ekkor látja, hogy elárulta magát, s így enged abból a magatartásból, melyet önmagára erőltetett. Látszólagos hidegvére gúnyos megvetéssé változik. Mindenre, amit mondanak neki, lassan és bizonytalan hangon ejtett rövid szavakkal felel, mintha attól tartana, hogy túlságosan kihallatszik belőlük a méltatlankodás. Emil félholtra válik a rémülettől. Fájdalmasan néz rá, és igyekszik rávenni, hogy nézzen a szemébe, hogy jobban olvashassa ki igazi érzelmeit. Zsófiát még jobban felingerli önbizalma, olyan tekintetet vet rá, hogy Emilnek elmegy a kedve egy második hasonló tekintettől. A megzavart és reszkető Emil, szerencséjére, nem mer sem szólni hozzá, sem ránézni. Mert még ha ártatlan volna is, Zsófia sohasem bocsátott volna meg neki, amiért Emil el tudta viselni haragját.

Most már látom, hogy rajtam a sor, s hogy ideje kimagyarázkodnunk. Visszamegyek tehát Zsófiához. Újra megfogom a kezét, melyet most már nem von vissza, mert közel áll a rosszulléthez. Gyengéden mondom neki: Kedves Zsófia, mi pórul jártunk, de ön okos és igazságos, s így ne ítéljen meg bennünket anélkül, hogy meghallgatna. Figyeljen tehát reánk. Nem válaszol szavaimra, én pedig így beszélek:

„Tegnap indultunk el, négy órakor. Meghagyták nekünk, hogy hét órára érkezzünk meg. Mi mindig hamarább indulunk el a kelleténél, mert útközben meg akarunk pihenni. Az út háromnegyed részén már túl voltunk, amikor fájdalmas panaszhangok ütötték meg fülünket. A tőlünk némi távolságra levő völgytorkolatból hallatszottak. Odaszaladtunk a segélykiáltásra. Egy szerencsétlen parasztot találunk ott, aki kissé boros fővel jött loháton a városból, s oly szerencsétlenül esett le a lováról, hogy lábát törte. Kiáltozunk, segítséget hívunk, de senki sem válaszol. Próbáljuk a sebesültet feltenni lovára, de képtelenek vagyunk elbánni vele. A szerencsétlen ember a legkisebb mozdulatra szörnyű kínokat szenved. Nem tehetünk mást, megkötjük a lovat a félreeső erdőben. Aztán karunkból hordágyat csinálunk, odahelyezzük a sebesültet, s amilyen gyengéden csak tehetjük, visszük arrafelé, amerre az otthonához vezető utat mutatja. Az út hosszú, többször meg kell pihennünk. Végre a fáradságtól kimerülten megérkezünk, és keserű meglepetéssel vesszük észre, hogy ezt a házat már ismerjük, s hogy az a szerencsétlen, akit annyi kínnal vittünk haza, ugyanaz, aki oly szívesen fogadott bennünket első ideérkezésünk napján. A nagy zavarban, amelyben mindnyájan voltunk, eleinte kölcsönösen nem ismertük fel egymást."

„Mindössze két kis gyermeke volt. Felesége, aki most készült őt a harmadikkal megajándékozni, annyira megrémült, amikor így látta hazatérni, hogy heves fájdalmakat érzett, és néhány óra múlva megszülte gyermekét. Mit csináljunk ilyen körülmények közt egy félreeső kunyhóban, ahol semmiféle segítséget sem remélhettünk? Emil arra szánta magát, hogy elhozza a lovat, melyet az erdőben hagytunk, felül rá, és lóhalálában a városba vágtat seborvosért. A lovat a seborvosnak adta, s mivel nem tudott mind-

járt betegápolónőt találni, gyalog tért vissza egy szolgával, miután gyors küldöncöt küldött önhöz. Ezalatt én, képzelhetik, mekkora zavarban egy törött lábú férfi és egy vajúdó nő között, előkészítettem a házban mindent, amiről gondolhattam, hogy szükséges lehet mindkettejük segítségére."

„A többit nem részletezem. Különben sem erről van most szó. Két óra volt már éjfél után, amidőn mindketten egy pillanatnyi lélegzethez juthattunk. Végre hajnaltájt megérkeztünk az ide közel eső menedékhelyünkre, ahol megvártuk az ön ébredésének óráját, hogy számot adjunk balesetünkről."

Itt elhallgatok minden további nélkül. Mielőtt azonban valaki átvenné a szót, Emil odalép szerelméséhez, és emelt hangon s elszántabban, mint ahogy vártam volna, így szól hozzá: Zsófia, az ön kezében van sorsom, hiszen jól tudja. Ha akarja, belehalok fájdalmamba, de azt ne remélje, hogy feledtetni tudja velem az emberiesség jogait. Nekem ezek szentebbek, mint az ön jogai. Sohasem mondok le róluk az ön kedvéért.

E szavak után Zsófia felelet helyett felkel székéről, karját Emil nyaka köré ölti, és csókot nyom arcára. Aztán utánozhatatlan bájjal nyújtja kezét, és így szól hozzá: Emil, itt a kezem, a tiéd. Légy, amikor akarsz, a férjem és az uram! Igyekezni fogom kiérdemelni ezt a megtiszteltetést.

Alighogy megölelte Emilt, az apa elragadtatva tapsol, és ezt kiáltja: Hogy volt, hogy volt! Zsófia nem nagyon kéreti magát, még két csokot nyom másik arcára. Csaknem ugyanabban a pillanatban megrémül mindattól, amit tett, anyja karjába veti magát, és az anyai ölbe rejti szégyenkezéstől lángoló arcát.

Nem írom le az általános örömet. Ezt mindenkinek éreznie kell. Ebéd után Zsófia megkérdi, vajon azok a szegény betegek nagyon messze laknak-e ahhoz, hogy meglátogathassa őket. Ezt kívánja Zsófia, s ez jó szívre vall. Odamegyünk hát, és két külön ágyban találjuk őket. Emil közben hozatott egy ágyat. Embereket találunk körülöttük, akik segítenek nekik. Erről is Emil gondoskodott. Ám ráadásul mindketten oly rossz állapotban vannak, hogy a kényelmetlenségtől csakúgy szenvednek, mint állapotuktól. Zsófia kötényt kér a derék asszonytól, és eligazítja ágyát. Ugyanezt teszi aztán a férfiúval. Gyengéd és könnyed keze megigazgat mindent, ami kényelmetlenséget okozhat nekik, és lágyabb fekvőhelyet készít fájó tagjaiknak. Már közeledtére is könnyebben érzik magukat. Mintha mindent eltalálna, ami fáj nekik. Ez a kényes leány nem riad vissza sem a tisztátalanságtól, sem a kellemetlen szagtól, és el tudja tüntetni mindkettőt anélkül, hogy bárkit is igénybe venne, s hogy zaklatná vele a betegeket. O, aki mindig oly szerény és néha oly büszke, ő, aki a világ minden kincséért sem érintette volna csak ujja hegyével is egy férfi ágyát, minden kényeskedés nélkül fekteti másik oldalára és teszi tisztába a sebesültet, s gondoskodik tartósabb kényelméről. A felebaráti buzgalom legyőzi a tartózkodást. Amit tesz, oly könnyedén teszi és olyan ügyesen, hogy a beteg

megkönnyebbültnek érzi magát szinte anélkül, hogy észrevenné, hogy hozzányúltak. A férj és a feleség versengve áldják a szeretetre méltó leányt, aki gondozza őket, sajnálkozik miattuk, vigasztalást nyújt. Az ég angyala ő, akit Isten küldött hozzájuk. Arca nyájassága valóban angyali, de szelídsége és jósága is. A meghatódott Emil csendben szemléli. Férfi, szeresd élettársnődet, mert Isten azért adja neked, hogy vigasztaljon fájdalmaidban, és enyhítse bajaidat! Íme az asszony.

Megkereszteltetik az újszülöttet. A két szerelmes tartja keresztvíz alá, mialatt szívük legmélyén égnek a vágytól, hogy nemsokára másokkal is ugyanezt tehessék. Vágyva vágynak erre a pillanatra. Úgy gondolják, mintha már itt is volna. Zsófiának minden aggálya szertefoszlott, de most tűnnek elő az én aggályaim. Nincsenek még annyira, mint ahogy gondolják. Mindennek megvan a maga ideje.

Egy reggel, amikor két napja nem látták egymást, Emil szobájába lépek levéllel a kezemben, és mereven ránézve így szólok hozzá: Mit tennél, ha azt a hírt hoznák neked, hogy Zsófia meghalt? Emil nagyot sikolt, összecsapja kezét, felugrik, és szó nélkül, de réveteg tekintettel néz rám. Felelj hát, folytatom, ugyanazzal a nyugalommal. Erre aztán felingerli őt hidegvérem, hozzám lép haragtól lángoló szemekkel, és csaknem fenyegető magatartásban áll előttem: Hogy mit tennék?... Sejtelmem sincs róla, ám annyit tudok, hogy soha ez életben nem látnám viszont azt, aki ezt értésemre adná. Nyugodj meg, mondom neki mosolyogva, Zsófia él, jól érzi magát, rád gondol, és ma estére várnak bennünket. De menjünk egyet sétálni és csevegjünk!

A szenvedély, mely elhatalmasodik rajta, nem engedi többé, hogy, mint annak előtte, elmerüljön a merőben értelmi jellegű társalgásban. Magának a szenvedélynek révén kell érdeklődését felkelteni, hogy leckéimet is érdeklődéssel hallgassa. Ez volt a célom ezzel a borzalmas előjátékkal. Most ugyan biztos vagyok benne, hogy meg fog hallgatni.

„Boldognak kell lennünk, kedves Emil. Minden érzékeny lénynek ez a célja. Ez az első vágy, melyet beléd oltott a természet, és az egyetlen, mely sohasem fog elhagyni. De hol van a boldogság? Vajon ki tudja? Mindenki keresi, de senki sem találja meg. Keresésével töltjük életünket, de meghalunk anélkül, hogy elértük volna. Fiatal barátom! Amidőn születésedkor karomba vettelek, s amikor tanúságul hívtam a legfőbb Lényt ahhoz a kötelezettséghez, melyet vállalni merészeltem, napjaimat a te napjaid boldogságának szenteltem. Vajon tudtam-e akkor, hogy mire kötelezem magamat? Nem. Mindössze annyit tudtam, hogy amikor téged boldoggá teszlek, bizonyos, hogy magam is boldog leszek. Amikor vállaltam érted ezt a hasznos tapogatózást, közössé tettem mindkettőnk számára."

„Mindaddig, amíg nem ismerjük teendőinket, a bölcsesség abban áll, hogy tétlenek vagyunk. Valamennyi életelv közül ez az az elv, melyre leginkább van szüksége az embernek, s amelyet legkevésbé tud követni. Ke-

resni a boldogságot anélkül, hogy tudnók, hol van, annyi ez, mint kitenni magunkat annak, hogy menekülünk tőle, s hogy annyi veszélyes kockázatot vállalunk, ahány eltévedni való út áll előttünk. Ám nem mindenkinek tulajdonsága, hogy tétlenül tudjon maradni. Abban a nyugtalanságban, melyben a jólét utáni heves vágyakozás tart bennünket, jobb szeretünk tévedni a jólét hajszolásában, mint semmit se tenni keresésére. Mihelyt elhagytuk azt a helyet, ahol rábukkanhatunk, nem tudunk többé oda visszatérni."

„Igyekeztem elkerülni ugyanezt a hibát ugyanezzel a tudatlansággal. Amidőn elvállaltam a rólad való gondoskodást, elhatároztam, hogy egyetlen haszontalan lépést sem fogok tenni, s hogy ebben téged is megakadályozlak. A természet útjához ragaszkodtam, várva, hogy majd csak megmutatja nekem a boldogság útját. Kiderült azonban, hogy ez ugyanaz az út volt, s én követtem, pedig nem is gondoltam rá."

„Légy tanúm, légy az én bírám, sohasem foglak megtagadni. Első éveidet senki sem áldozta fel azoknak az éveknek, melyek az előbbiek nyomába kellett, hogy lépjenek. Élvezted mindazokat a javakat, melyeket a természettől kaptál. A bajok közül, melyeknek jármába hajtott téged, s amelyektől meg tudtalak óvni, csak azokat érezted, melyek megedzettek a többi bajok ellen. Egyetlen bajt se kellett elszenvedned, ha csak nem azért, hogy elkerülj egy nagyobbat. Nem ismerted sem a gyűlöletet, sem a rabszolgaságot. Szabad és elégedett voltál, igazságos és jó maradtál. A szenvedés meg a bűn elválaszthatatlanok ugyanis, s az ember csak akkor válik gonosszá, ha boldogtalan. Vajha gyermekkorod emléke meghosszabbodnék egészen öreg napjaidig! Nem félek attól, hogy jó szíved valaha is visszaemlékezik rá anélkül, hogy némi áldást ne mondjon a kézre, mely vezette."

„Amikor az értelmes korba léptél, megóvtalak az emberek előítéleteitől. Amikor szíved érzékennyé vált, megóvtalak a szenvedélyek zsarnokságától. Ha meg tudtam volna hosszabbítani ezt a belső nyugalmat életed végéig, biztonságba helyeztem volna művemet, s te mindig boldog lennél, amennyire ember csak lehet. De, kedves Emil, hiába mártottam lelkedet a Sztüxbe, nem tehettem volna minden porcikáját sebezhetetlenné. Lám, új ellenség támad fel, akit még nem tudsz legyőzni, s akitől nem tudtalak megóvni. Ez az ellenség te magad vagy. A természet és a sors szabadnak hagyott téged. A nyomort is el tudtad szenvedni. Tudtad elviselni a test fájdalmait, ám a lélek fájdalmai ismeretlenek voltak előtted Nem függtél mástól, csak az emberi sorstól, és most függesz mindazoktól a kötelékektől, melyeket magad raktál magadra. Amikor megtanultad a vágyakozást, vágyaid rabszolgájául rendelted magadat. Anélkül, hogy bármi változnék is benned, anélkül, hogy bármi sértene, anélkül, hogy bármi érné lényedet, mennyi fájdalom támadhat a lelkedre! Mennyi bajt érezhetsz anélkül, hogy beteg lennél! Hány halált szenvedhetsz anélkül, hogy

meghalnál! Egy hazugság, egy tévedés, egy kétely a kétségbeesésbe döntheti."

„Színházban láttad azokat a hősöket, akiket a legszörnyűbb kínoknak tettek ki, s akik esztelen jajkiáltásaikkal töltötték meg a színpadot, jajgattak, mint az asszonyok, sírtak, mint a gyermekek, s így érdemelték ki a közönség tapsait. Emlékezz csak vissza, mennyire megbotránkoztatott téged az a sok jajgatás, kiáltozás, zokszó olyan férfiak részéről, akiktől csak állhatatos és szilárd cselekedeteket kellett volna várnod. Hogyan mondtad méltatlankodva: ilyen példákat adnak elénk, hogy kövessük, s ilyen mintákat kínálnak nekünk utánzásra! Attól félnek talán, hogy nem elég kicsi, boldogtalan és gyenge az ember, ha nem tömjéneznek még a gyengeségének is az erény hamis képében? Fiatal barátom, mostantól fogva légy engedékenyebb a színpad iránt: magad is színpadi hős lettél."

„Tudsz tűrni és meghalni. El tudod viselni a kényszerűség törvényét testi bajaidban. De még nem szabtál törvényt szíved vágyainak, pedig szeretetünkből inkább születik meg életünk nyugtalansága, mint szükségleteinkből. Vágyaink messzire terjednek, erőnk azonban úgyszólván semmi. Kívánságai jóvoltából ezer meg ezer dologtól függ az ember, önmaga révén azonban nem függ semmitől, még a saját életétől sem. Minél inkább növeli kötelékei számát, annál inkább megsokszorozza szenvedéseit. Minden elmúlik a földön. Mindaz, amit szeretünk, előbb-utóbb kisiklik a kezeink közül, de mindig ragaszkodunk hozzá, mintha örökké kellene tartania. Micsoda rémület kapott el Zsófia halálának puszta gyanújára? Hát arra számítottál, hogy örökké fog élni? Neki is meg kell halnia, gyermekem, s még talán teelőtted. Ki tudja, vajon életben van-e ebben a pillanatban? A természet csak egyetlen halálnak vetett alá téged, de te egy másiknak is kiszolgáltatod magad. Íme, ott tartasz, hogy kétszer fogsz meghalni."

„Így tehát zabolátlan szenvedélyeid rabja vagy. Milyen szánalomra méltó ember lesz belőled! Jönnek a nélkülözések, jönnek a veszteségek, jönnek az aggodalmak, s még azt sem élvezheted majd, amid megmaradt. A félelem, hogy mindent elveszítesz, megakadályoz abban, hogy bármit is birtokolj. Mivel csak szenvedélyeidet akartad követni, sohasem tudod majd őket kielégíteni. Mindig keresni fogod a nyugalmat, de mindig menekülni fog előled. Nyomorult leszel, és gonosszá válsz. És vajon lehetnél-e mássá, amikor nincs egyéb törvényed, mint féktelen vágyaid? Ha az általad nem keresett nélkülözéseket nem tudod elviselni, hogyan kényszeríthetnéd magadra saját szabad akaratodból? Hogyan tudnád feláldozni a hajlamot a kötelességnek, és hogyan tudnál ellenállni szívednek, amikor eszedre kéne hallgatnod? Te, aki látni sem akarod többé azt, aki tudtodra adja szerelmesed halálát, milyen szemmel néznéd az illetőt, aki eleve el akarná venni tőled, és ezt merné mondani neked: Rád nézve meghalt ő, hiszen az erény választ el téged tőle. Ha vele kell élned, bármi

áron is, akár férjnél van Zsófia, akár nem, akár szabad vagy, akár nem, akár szeret vagy gyűlöl téged, akár odaadják neked, akár megtagadják tőled, egyre megy, hiszen te akarod őt, és bírnod kell bármi áron. Mondd meg nekem, milyen bűn küszöbéig jutott el az, akinek nincs más törvénye, csak szíve kívánságai, és nem tud ellenállni semminek, amire vágyik!"

„Gyermekem, bátorság nélkül nincs boldogság, küzdelem nélkül nincs erény. Az *erény* szó az *erő*-ből származik. Az erő az alapja minden erénynek. Az erény csak olyan lény sajátja lehet, amely természeténél fogva gyenge, de akaratánál fogva erős. Egyedül ebben áll az érdem, melyet az igaz ember teremt. Noha Istent jónak nevezzük, nem nevezzük erényesnek, mert nincs szüksége erőfeszítésre ahhoz, hogy jót tegyen. Ahhoz, hogy ezt az annyira megbecstelenített szót megmagyarázhassam neked, megvártam, amíg abba az állapotba jutsz, hogy megérthesd szavamat. Amíg az erény gyakorlása semmibe sem kerül, nemigen van szükség az ismeretére. Ez a szükség akkor áll be, amikor a szenvedélyek feltámadnak. Számodra már itt van."

„Amidőn a természet teljes egyszerűségében neveltelek ahelyett, hogy kínos kötelességekről prédikáltam volna, megóvtalak ama bűnöktől, melyek kínossá teszik ezeket a kötelességeket. Nem annyira gyűlöletessé tettem előtted a hazugságot, mint inkább haszontalanná. Nem annyira arra tanítottalak, hogy add meg mindenkinek, ami megilleti, mint inkább, hogy csak azzal törődj, ami a tiéd. Inkább jóvá tettelek, mint erényessé. De aki csupáncsak jó, csak addig marad az, amíg kellemes annak lennie. A jóság hajótörést szenved, és elpusztul az emberi szenvedélyek szirtjein. Az az ember, aki mindössze csak jó, csak a maga számára az."

„Ki hát az erényes ember? Az, aki le tudja győzni indulatait. Ilyenkor ugyanis eszét és lelkiismeretét követi. Megteszi kötelességét, tiszteli a rendet, s ettől semmi sem térítheti el. Idáig te csak látszólag voltál szabad, csupán ama rabszolga ingatag szabadságát bírtad, akinek semmit sem parancsoltak. Légy most ténylegesen szabad! Tanulj meg a magad ura lenni! Parancsolj szívednek, ó Emil, s akkor erényes leszel!"

„Még egy tanonckodást kell végigjárnod, de ez a tanonckodás fájdalmasabb az elsőnél. A természet ugyanis megszabadít bennünket az általa reánk rótt bajoktól, vagy megtanít elviselni őket, de nem mond nekünk semmit azokról a bajokról, melyek önmagunkból keletkeznek, magunkra hagy, engedi, hogy szenvedélyeink áldozatává váljunk, hasztalan fájdalmaink hatalmába essünk, s egyenesen büszkélkedjünk könnyeinkkel, holott pirulnunk kellene miattuk."

„Ez most a te első szenvedélyed. Talán az első, mely méltó hozzád. Ha férfi módjára tudod kormányozni, ez lesz az utolsó is. A többieket mind leigázhatod, és nem fogsz engedelmeskedni másnak, mint az erény szenvedélyének."

„Nem bűnös ez a szenvedély, jól tudom. Hiszen éppoly tiszta, mint a

lelkek, amelyek átérzik. A tisztesség adott formát neki, s az ártatlanság táplálja. Boldog szerelmesek! Az erény varázsa csak hozzáad a ti jóvoltotokból a szerelem varázsához. Az édes kötelék, amely rátok vár, nem kevésbé díja bölcsességteknek, mint ragaszkodástoknak. Mondd meg azonban nekem, őszinte férfiúként, vajon ez a tiszta szenvedély kevésbé igázott le téged! Kevésbé lettél a rabszolgája? És ha holnaptól kezdve megszűnne ártatlan lenni, elfojtanád-e azon nyomban? Most van itt az ideje, hogy kipróbáld erődet! Amikor már használni kell, késő. Ezeket a veszedelmes próbálkozásokat a veszélytől távol kell megtennünk. Az ember nem az ellenség szeme láttára edzi magát a harcra, hanem a háború előtt készülődik rá. A háborúba már teljesen felkészülten megyünk."

„Tévedés a szenvedélyeket megengedettekre és meg nem engedettekre osztályozni, hogy az előbbieknek hódoljunk, az utóbbiakat visszautasítsuk. Valamennyi szenvedély jó, ha az ember mindig uralkodni tud rajtuk, de valamennyi rossz, ha alávetjük magunkat nekik. Hajlamainkat továbbterjeszteni, mint erőnket, ez az, amit megtilt nekünk a természet. Az ész viszont azt tiltja meg, hogy azt akarjuk, amit nem tudunk elérni. A lelkiismeret tilalma nem arra irányul, hogy kísértésbe essünk, hanem arra, hogy ne hagyjuk magunkat legyőzni a kísértésektől. Nem mitőlünk függ, hogy vannak-e szenvedélyeink vagy nincsenek, de mitőlünk függ, hogy uralkodjunk rajtuk. Minden érzés, mely felett uralkodni tudunk, jogosult érzés. De minden érzés bűnös, amely mirajtunk uralkodik. A férfi nem bűnös, amiért szereti másnak a feleségét, ha ezt a szerencsétlen szenvedélyt a kötelesség törvényének járma alá bocsátja. Bűnös dolog azonban, ha a maga feleségét annyira szereti, hogy mindent feláldoz ennek a szerelemnek."

„Ne várj tőlem hosszadalmas erkölcsi tanításokat! Egyetlenegyet adhatok csak neked, de ez valamennyit magában foglalja. Légy ember, övezd szívedet emberi sorsod korlátaival! Tanulmányozd és ismerd meg ezeket a korlátokat! Bármilyen szűkek is, az ember nem boldogtalan addig, amíg közéjük zárkózik. Csak akkor vagyunk boldogtalanok, ha át akarjuk őket hágni. Boldogtalanok vagyunk akkor, ha esztelen vágyainkban a lehetőségek sorába számítunk olyasmit, ami nem odavaló. Boldogtalanok vagyunk akkor is, ha megfeledkezünk emberi helyzetünkről, hogy képzelt helyzeteket koholjunk magunknak, melyekből mindig visszaesünk a magunk állapotába. Az egyedüli javak, melyek nélkülözése nehezünkre esik, azok, melyekről azt hisszük, hogy jogunk van hozzájuk. Elnyerésük nyilvánvaló lehetetlensége elválaszt tőlük. A reménytelen óhajok nem kínoznak bennünket. A koldust nem kínozza az a vágy, hogy vajha király lenne, a király csak akkor akar Isten lenni, ha azt hiszi, hogy már nem ember."

„A gőg keltette illúziók a mi legnagyobb bajaink forrásai Ám az emberi nyomorúság látványa mindig mérsékeltté teszi a bölcset. A maga helyén marad, nem izeg-mozog, hogy kiléphessen belőle. Nem használja el hasztalanul erőit, hogy olyasmit élvezzen, amit nem tud megtartani. Ami-

dőn minden erejét arra fordítja, hogy birtokolhassa azt, amije van, a valóságban épp annyival hatalmasabb és gazdagabb, amennyivel kevesebbre vágyik, mint mi. Ha én halandó és veszendő lény vagyok, vajon fűzzek-e örök kötelékeket ezen a földön, ahol minden változik, minden elmúlik, és ahonnan holnap magam is eltűnök majd? Ó Emil! Ó fiam! Ha téged elveszítlek, mi marad nekem önmagamból? És mégis meg kell tanulnom, hozzá kell szoknom, hogy téged elveszítelek, mert ki tudja, mikor választanak el téged éntőlem."

„Ha tehát boldogan és bölcsen akarsz élni, ne fűzd szívedet máshoz, mint oly szépséghez, mely nem pusztul el soha! Helyzeted szabjon határt vágyaidnak, kötelességeid előzzék meg hajlamaidat! Terjeszd ki a szükségesség törvényét az erkölcsi dolgokra! Tanuld meg elveszíteni azt, amit elvehetnek tőled! Tanulj meg elhagyni mindent, ha az erény úgy parancsolja! Tanulj fölébe emelkedni az eseményeknek, elválasztani tőlük szívedet, nehogy szétmarcangolják! Légy bátor a balsorsban, nehogy valaha is nyomorult légy, szilárd a kötelességedben, hogy bármikor elkerülhesd a bűnt! Boldog leszel így a sors ellenére is és bölcs a szenvedélyeid ellenére. Így még a törékeny javak birtokában is olyan gyönyört fogsz találni, amit semmi sem tud megzavarni. Te leszel a birtokosuk, anélkül, hogy te az övék lennél, és érezni fogod, hogy az ember, aki elől fut minden, csak azt élvezi, amit elveszíthet. Te nem élsz majd, igaz, képzeletbeli kedvtelések illúzióiban. De nem lesznek meg a fájdalmaid sem, amelyek ezen illúziók gyümölcsei. Sokat nyersz majd ezen a cserén, mert e fájdalmak gyakoriak és valódiak, a kedvtelések ritkák és hiábavalók. Annyi csalfa képzelődést fogsz legyőzni, de le fogod győzni azt is, amely oly igen értékessé teszi az életet. A magad életét zavar nélkül fogod leélni, és rettegés nélkül fejezed be. Úgy fogsz megválni tőle, mint minden dologtól. Hányan gondolják rémülettől eltelve, hogy amikor elhagyják, megszűnnek létezni. Te ismered az élet semmiségét, s azt fogod hinni, hogy csak most kezded. A halál a gonosz ember életének vége, de kezdete az igaz ember életének."

Emil nyugtalansággal vegyes figyelemmel hallgat rám. Valami baljóslatú következtetést vár ettől a bevezetéstől. Előre érzi, hogy mikor megmutatom annak a szükséges voltát, hogy megeddze lelkierejét, kemény edzésnek akarom őt alávetni. Mint a sebesült, aki megremeg, amidőn a seborvost közeledni látja, már azt hiszi, érzi sebén a fájdalmas, de enyhülést hozó kezet, amely nem engedi testét megrothadni.

Bizonytalan, zavarodott, és türelmetlenül várja, hova akarok kilyukadni, de nem felel, hanem kérdez, méghozzá félénken. Mit kell tenni? – mondja nekem – csaknem remegve, és fel se merve emelni szemét. Hogy mit kell tenni? – felelem állhatatos hangon. El kell hagynod Zsófiát. Mit mond ön? – kiált felháborodottan. Elhagyni Zsófiát! Elhagyni őt, megcsalni, árulónak lenni, gazembernek, hitszegőnek!... Hogyhogy – folytatom én,

félbeszakítva őt. – Hát attól fél Emil, hogy tőlem tanulja meg ezeket a neveket kiérdemelni? Nem – folytatja ugyanazzal a hevességgel –, sem öntől, sem mástól. Az ön akarata ellenére is meg tudom őrizni művét. Tudnék tenni róla, hogy azokat a neveket se érdemeljem ki.

Felkészültem erre az első felháborodásra. Engedem elmúlni anélkül, hogy magam felindulnék. Ha nem volna meg bennem az a mérséklet, melyet Emilnek prédikálok, akkor aztán hiába prédikálnám neki! Emil sokkal jobban ismer engem, semhogy képesnek tartson arra, hogy valami rosszat követeljek tőle, és jól tudja, hogy helytelenül cselekednék akkor, ha otthagyná Zsófiát abban az értelemben, melyet ő ennek a szónak tulajdonít. Megvárja tehát, amíg kellőképpen megmagyarázom szavaimat. Erre aztán folytatom beszédemet.

„Hiszed-e, kedves Emil, hogy bárki, bármilyen helyzetben van is, boldogabb lehet, mint amilyen te vagy három hónapja? Ha ezt hiszed, hagyj fel az önámítással! Mielőtt belekóstoltál volna az élet örömeibe, már ki is merítetted a boldogságot. Mindannál, amit átéreztél, semmi sem különb. Az érzéki boldogság mulandó. Ha a szív megszokja ezt az állapotot, elveszti a játszmát mindenképpen. Többet élveztél, amikor csak a remény volt osztályrészed, mint amennyit valaha is a valóságban élvezni fogsz. A képzelet, amely feldíszíti vágyaink tárgyát, faképnél hagy, mihelyt birtokoljuk. Azon a lényen kívül, amely önmaga által létezik, csak az a szép, ami nincs. Ha ez az állapot örökké tarthatott volna, akkor rábukkantál volna a legfőbb boldogságra. Márpedig mindaz, ami az embertől függ, érzi a maga esendő voltát. Az emberéletben minden véges és minden mulandó. Ha az állapot, amely boldoggá tesz bennünket, szüntelenül tartana, az általa okozott élvezetet megszoknánk, s éppen ez fosztana meg ízétől. Ha semmi sem változik is odakünn, a szív azért megváltozik. Vagy a boldogság hagy el bennünket, vagy mi hagyjuk el a boldogságot."

„Az az idő, melyet nem vettél számba, elmúlt, mialatt a mámor állapotában voltál. Vége a nyárnak, s a tél közeledik. Ha folytatni tudnók is kirándulásainkat ilyen zord időszakban, az emberek nem szívelnék ezt sohasem. Akaratunk ellenére kell megváltoztatnunk életmódunkat. A mostani életmód nem tarthat már tovább. Türelmetlen szemedből látom, hogy ez a nehézség csöppet sem hoz zavarba. Zsófia vallomása, valamint saját vágyaid könnyű eljárási módot sugallnak neked ahhoz, hogy kikerüld a havas évszakot, s hogy ne kelljen többé utazgatnod, ha meg akarod őt látogatni. A megoldás kétségkívül kényelmes. Ám ha eljő a tavasz, elolvad a hó, és a házasság megmarad. Márpedig gondolnunk kell arra, hogy ez a helyzet valamennyi évszakban állandó lesz."

„Nőül akarod venni Zsófiát, holott még öt hónapja sincs, hogy ismered! Nőül akarod venni, de nem azért, mert illik hozzád, hanem mert tetszik neked. Mintha a szerelem sohase tévedne annak megítélésében, vajon egymáshoz illenek-e a társak, és mintha azok, akik kölcsönös szerelemmel

kezdték, sohasem végeznék kölcsönös gyűlölettel! Tudom, hogy Zsófia erényes, de vajon elég-e ennyi? Elég-e tisztességes embernek lenni ahhoz, hogy az illetők egymáshoz valók legyenek? Nem az erényét vonom kétségbe, hanem a jellemét. Vajon kellőképpen megmutatkozik-e egy női jellem egy nap alatt? Tudod-e, hányfajta helyzetben kell látni őt ahhoz, hogy kedélyét alaposan kiismerd? Négyhónapi ragaszkodás kellő biztosíték-e teneked egy egész életre? Lehet, hogy kéthónapi távollét el is feledteti őt veled. Talán van valaki, aki csak a te távollétedre vár, hogy kitöröljön Zsófia szívéből. S talán visszatértedkor éppolyan közömbösnek találod őt, mint amilyen gyengédnek találtad a mai napig. Az érzelmek nem függnek az elvektől. Lehet, hogy ő továbbra is tisztességes marad, iránt tad való szerelme azonban megszűnik. Hajlandó vagyok azt hinni, hogy Zsófia állhatatos és hű marad. De ki felel neked őérte, és ki felel neki teérted, ha kölcsönösen nem tettétek próbára egymást? Addig akartok várni ezzel a próbával, amikor már semmi szükségtek sem lesz rá? Addig akartok várni egymás megismerésével, amikor már nem tudtok elválni egymástól?

„Zsófia még tizennyolc éves sincs, s te alig múltál huszonkettő. A szerelem életkora ez, de nem a házasságé. Micsoda családapa és micsoda családanya Ahhoz, hogy gyermekeket tudjatok nevelni, várjatok legalább addig, amikor magatok nem lesztek már gyermekek! Tudod-e, hány fiatal nő szervezetét gyengítette le az idő előtt elszenvedett terhesség, hánynak rontotta meg az egészségét, rövidítette meg az életét? Tudod-e, hány gyermek maradt gyenge és beteges, mert nem kellőképpen kifejlődött testben táplálták? Ha az anya és a gyermek egyszerre nőnek, és ha a növekedésükhöz szükséges anyag megoszlik kettőjük között, akkor sem az egyik, sem a másik nem kapja meg azt, amit a természet szánt nekik. Lehetséges-e tehát, hogy ilyen körülmények között ne szenvedjenek mind a ketten? Ha jól ismerem Emilt, biztos vagyok benne, hogy inkább szeretne később erőteljes nőt és erőteljes gyermekeket, mintsem hogy az ő életük és egészségük rovására elégítse ki mohóságát."

„Beszéljünk most terólad! Amidőn a férj és az apa állapotát kívánod, kellőképpen megfontolod-e kötelességeidet? Amidőn családfővé válsz, az állam tagjává leszel. S vajon mit tesz az, az állam tagjának lenni? Tudod-e ezt? Emberi kötelességeidet tanulmányoztad, de ismered-e a polgár kötelességeit? Tudod-e, mi a kormányzat, mi a törvény, mi a haza? Tudod-e, milyen áron engedték meg neked, hogy élj, és hogy kiért kell meghalnod? Azt hiszed, mindent megtanultál már, pedig semmit sem tudsz még. Mielőtt helyet foglalnál a polgári rendben, ismerd meg alaposan ezt a rendet, és tudd meg, milyen rang felel meg neked benne!"

„Emil, el kell válnod Zsófiától! Nem mondom, hogy el kell hagynod őt. Ha képes volnál erre, akkor ő nagyon boldog lehetne, hogy nem ment hozzád feleségül. Azért kell elválnod tőle, hogy méltóvá légy hozzá! Ne légy oly hiú, hogy azt hidd, máris megérdemled őt! Bizony, sok még a

tennivalód! Jöjj, teljesítsd a nemes feladatot! Tanuld meg elviselni a távollétet, nyerd meg a hűség jutalmát, hogy visszatértedkor kellő jutalomra számíthass az ő szemében, és hogy ne mint kegyet nyerd el a kezét, hanem mint jutalmat!"

A fiatalember, akinek nincs még kellő gyakorlata abban, hogy önmagával küzdjön, s aki még nem szokott hozzá, hogy az egyik dologra vágyakozzék, egy másikat pedig akarjon, nem adja meg magát, hanem ellenáll és vitatkozik. Miért is tagadná meg magától a reá várakozó boldogságot? Ha késlekedik elfogadni az odanyújtott kezet, vajon nem azt jelenti ez, hogy megveti ezt a kezet? Vajon mi szükség van rá, hogy eltávolodjék tőle azzal a céllal, hogy megtudja azt, amit tudnia kell? És ha ez szükséges volna is, miért ne hagyhatná meg neki visszatérésének biztos zálogát feloldhatatlan kötelék formájában? Csak a férje legyen, s akkor kész engem követni. Elég, ha egybekeltek, s máris félelem nélkül otthagyja a nőt... Egyesülni, hogy elváljatok! Micsoda ellentmondás ez, kedves Emilem! Megeshetik, hogy egy szerelmes élni tud a barátnője nélkül, a férjnek azonban sohasem szabad szükségtelenül elhagynia hitvesét. Látom, halasztásodnak akaratod ellenére valónak kell lennie, hogy aggodalmaid elcsituljanak. Kell, hogy azt mondhasd Zsófiának, hogy akaratod ellenére válsz el tőle. No hát, légy boldog, s miután nem hallgatsz az ész szavára, ismerj el egy másik mestert magad fölött! Remélem, nem felejtetted el a szerződést, melyet velem kötöttél. Emil, el kell válnod Zsófiától, mert én így akarom.

E szóra Emil lecsüggeszti fejét, elhallgat, egy pillanatig ábrándosan néz, majd határozott tekintetet vet rám, és ezt mondja: Mikor indulunk? Egy hét múlva – mondom neki –, és elő kell készíteni Zsófiát erre az elutazásra. A nők gyengébbek, mint mi vagyunk, kímélettel kell bánni velük, s mivel ez a távollét nem olyan kötelesség őrá nézve, mint ahogy rád nézve az, neki joga van ahhoz, hogy kevesebb bátorsággal viselje.

Nagyon erős kísértésbe estem, hogy ifjú hőseim szerelmének naplóját folytassam egészen elválásukig. De már régóta visszaélek olvasóim türelmével. Legyünk rövidek, hogy valahára végére juthassunk. Vajon merni fog-e Emil azzal a biztonsággal lépni szerelme elé, amelyet barátjával szemben tanúsított? Ami engemet illet, hiszem, hogy ez be fog következni. Éppen szerelmének igaz voltából kell e biztonságot merítenie. Nagyobb zavarban volna a leány előtt, ha csekélyebb áron kellene megválnia tőle. Ebben az esetben mint bűnös válna el tőle, és ez a szerep mindig kellemetlen a becsületes szívű embernek. Minél drágább azonban neki az áldozat, annál nagyobb megbecsülésben van része annak a személynek a részéről, aki az elválást kínossá teszi. Nem fél attól, hogy az illetőt megtévesztheti az indítóok, mely őt távozásra készteti. Mintha minden tekintetével ezt mondaná: Ó Zsófia, olvass szívemből, és légy hűséges! A te szerelmesed nincs híjával az erénynek.

A büszke Zsófia viszont igyekszik méltósággal viselni az őt érő váratlan csapást. Erőt vesz magán, és igyekszik érzéketlennek látszani. Mivel azonban éppúgy, mint Emilben, ő benne sincs meg a harc és a győzelem dicsősége, szilárdsága kevésbé helytálló. Sír, jajgat akarata ellenére, és az afölötti riadalom, hogy elfelejtik, még kínzóbbá teszi az elválás okozta fájdalmat. Nem szerelmese előtt sír, és nem őneki mutatja ijedelmét. Inkább megfulladna, semhogy egy sóhajt hallasson jelenlétében. Nekem mondja el panaszait, az én szemem láttára folynak könnyei, engem fogad bizalmasául. A nők ügyesek, és értenek a tettetéshez. Minél többet zúgolódik Zsófia titokban zsarnokságom ellen, annál jobban igyekszik hízelegni nekem. Érzi, hogy sorsa kezemben van.

Vigasztalom, megnyugtatom, felelősséget vállalok szerelmeséért, vagyis inkább férjéért. Csak őrizze meg ugyanazt a hűséget, melyet majd Emil tanúsít iránta, s én esküszöm, hogy két év múlva a férje lesz. Eléggé becsül engem, s így el is hiszi, hogy nem akarom félrevezetni. Én vagyok mindkettejük kezessége a másik irányában. Megnyugtatja őket minden: szívük, erényük, az én szavahihetőségem, szüleik iránti bizalmuk. De mit ér az ész a gyengeséggel szemben? Úgy válnak el, mintha soha többé nem látnák egymást.

Ekkor emlékezik vissza Zsófia Eukharisz panaszaira, és valósággal az ő szerepébe képzeli magát. Ne hagyjuk, hogy egymástól való távollétük alatt ez a szeszélyes szerelem újra feléledjen! Zsófia – mondom neki egy szép napon –, cseréljen Emillel könyveket! Adja neki a maga *Télemakhoszát*, hogy megtanuljon hozzá hasonló lenni! Ő viszont adja önnek a *Spectateurt*, mely az ő kedves olvasmánya. Tanulmányozza benne a tisztességes asszonyokra váró kötelességeket, és gondolja meg, hogy két esztendő múltán ezek a kötelességek önre is vonatkoznak! A csere tetszik mindkettejüknek, és megszerzi bizalmukat. Végre aztán eljő a szomorú nap, a válás pillanata.

Zsófia tiszteletre méltó apja, akivel én mindenben előre megállapodtam, megölel, amidőn elbúcsúzom tőle, majd félrehív, és komoly hangon, bizonyos nyomatékkal így szól hozzám: „Megtettem mindent, hogy önnek kedvében járjak. Tudtam, hogy becsületes emberrel van dolgom. Csak egy szó mondanivalóm még: ne felejtse el, hogy növendéke a leányom ajkán pecsételte meg házassági szerződését."

Micsoda különbség mutatkozik a két szerelmes magatartásában! Emil heves, csupa tűz, izgatott, magánkívül kiáltoz, a könnyek záporát ontja az apa kezére, az anyáéra, a leányéra, zokogva ölel meg a házban mindenkit, és ezerszer ismétli ugyanazokat a szavakat olyan összevisszaságban, amely más alkalommal bizony nevetséges volna. Zsófia komoly, sápadt, a szeme fénytelen, tekintete sötét, mozdulatlanul áll, egy szót sem szól, nem sír, nem lát senkit, még Emilt sem. Emil hiába fogja meg a kezét, hiába zárja karjaiba, Zsófia mozdulatlan marad, érzéketlen a férfi könnyei iránt,

simogatása hidegen hagyja, valamint mindaz, mit Emil tesz. Zsófia számára Emil már elutazott. Mennyivel meghatóbb ez a látvány, mint szerelmesének tolakodó siránkozása, zajos fájdalma! Emil észreveszi ezt, érzi s elkeseredik. Nagy nehezen magammal vonszolom. Ha még egy pillanatig hagynám, nem akarna többé elutazni. Nagyon örülök, hogy ezt a szomorú képet viszi magával. Ha valaha is kísértésbe esnék, hogy eltelejtse, mivel tartozik Zsófiának, csak eszébe kell juttatnom, milyennek látta távozása pillanatában, s ha csak nem idegenül el teljesen a szíve, vissza is vezetem őt hozzá.

Az utazásokról

Kérdezni szokták az emberek, vajon jó-e a fiatalembereknek, ha utazgatnak. Sokat is vitatkoznak erről. Ha az emberek másként tennék fel a a kérdést, vagyis ha azt kérdeznék, jó-e, ha az ember világlátott, talán kevesebbet vitatkoznának erről.

A könyvekkel való visszaélés megöli a tudományt. Aki azt hiszi, hogy tudja, amit olvasott, fölmentve érzi magát a tanulástól. A tulságosan sok olvasmány csak arra jó, hogy beképzelt tudatlanokat neveljen. Az irodalomnak összes évszázadai között nincs egy sem, amikor annyit olvastak volna, mint manapság, és egy sincsen, amikor kevésbé lettek volna tudósok. Európa összes országai közt egyetlenegy sincsen, amelyben annyi történetet és útleírást nyomtatnának, mint Franciaországban, és egy sincsen, ahol kevésbé ismernék más népek szellemét, szokásait. Ennyi könyv szomszédságában elhanyagoljuk a világ könyvét. Vagy ha mégis olvasunk belőle, mindenki a maga szűk körében marad. Ha ez a szólás: *hogy lehet valaki perzsa?* ismeretlen volna előttem, első hallásra is kitalálnám, hogy abból az országból származik, ahol a nemzeti előítéletek a legjobban uralkodnak, és abból a nemből, amely leginkább terjeszti ezeket.

A párizsi azt hiszi, hogy ismeri az embereket, holott csak a franciákat ismeri. Az ő városa mindig tele van idegenekkel, és úgy tekint minden idegenre, mint valami rendkívüli jelenségre, melyhez fogható nincs több az egész világegyetemben. Közelről kellett látnia az embernek e nagy város polgárait, köztük kellett élnie, hogy elhiggye: ennyi szellemességgel milyen ostoba lehet valaki. És az a különös a dologban, hogy mindegyikük tán tízszer is elolvasta annak az országnak a leírását, amelynek egyetlen lakója ilyen álmélkodásba ejti.

Igen nehéz feladat egyszerre világítani meg a szerzők előítéleteit és a magunkéit, hogy eljuthassunk az igazsághoz. Útleírások olvasásával töltöttem életemet, és sohasem találtam köztük kettőt, amelyből ugyanazt a fogalmat kaptam volna ugyanarról a népről. Amidőn összehasonlítottam azt a keveset, amit megfigyelhettem, azzal, amit olvastam, végre is fel-

hagytam az utazókkal, és sajnáltam az időt, melyet arra fordítottam, hogy olvasásukból tanuljak. Meggyőződésemmé vált ugyanis, hogyha bármit megfigyelni akarunk, nem olvasni kell, hanem látni. Igaz volna ez akkor is, ha minden utazó őszinte volna, s nem mondana mást, mint amit látott vagy amit hisz, és ha az igazságot csak azokkal a hamis színekkel leplezné el, melyeket szemükben felvesz az igazság. De mi történik akkor, ha az igazságot még hazudozásaikból és rosszhiszeműségükből is ki kell hámozni?

Hagyjuk tehát mindazt, amit az agyonmagasztalt könyvekből meríthetünk, olyanoknak, akiket kielégít a könyv. Arra jó ez, amire Raymundus Lullus művészete, vagyis hogy megtanítson fecsegni arról, amiről az embernek fogalma sincs. Arra jó, hogy tizenöt éves Platónokat képezzen, akik majd társas összejöveteleken bölcselkednek, és kitanítanak egy baráti társaságot Egyiptom és India szokásairól, Paul Lucas-ra vagy Tavernier-re hivatkozva.

Vitathatatlan életelvnek tartom azt, hogy aki csak egy népet látott, ahelyett, hogy megismerte volna az embereket, csak azt a par embert ismeri, akikkel együtt élt. Íme egy másik módja az utazásra vonatkozó kérdés feltevésének: Elég-e, ha egy jól nevelt ember csak honfitársait ismeri, vagy pedig szükséges-e, hogy ismerje az embereket általában? Erre vonatkozólag nincs többé helye sem vitának, sem kételkedésnek. Lám, egy nehéz kérdés megoldása mennyire függ néha attól, hogy miként teszi fel az ember a kérdést.

De vajon az emberek tanulmányozásához be kell-e járnunk az egész földkerekséget? El kell-e mennünk Japánba, hogy megfigyelhessük az európaiakat? A faj ismerete érdekében meg kell-e ismernünk minden egyént? Nem. Vannak emberek, akik annyira hasonlítanak egymáshoz, hogy külön-külön való tanulmányozásuk nem éri meg a fáradságot. Aki tíz franciát látott, mindnyáját látta. Bár az angolokról és néhány más népről nem lehet ugyanezt elmondani, mindazonáltal bizonyos, hogy minden nemzetnek megvan a maga sajátos és különleges jellege, melyet indukció útján lehet összeállítani, nem egyetlen tagjának, hanem többnek a megfigyelése révén. Aki összehasonlított tíz népet, az ismeri az embereket, mint ahogy az, aki látott tíz franciát, ismeri a franciákat.

A tájékozódáshoz nem elég bejárni az országokat. Érteni kell az utazáshoz. A megfigyeléshez szemre van szükségünk, és tudnunk kell azt a felé a táj felé fordítanunk, melyet meg akarunk ismerni. Sok ember van, akit az utazás még kevésbé oktat, mint a könyv, mert az illetők nem ismerik a gondolkodás művészetét. Olvasás közben elméjüket legalább az író vezeti, míg utazás közben persze a maguk erejéből nem képesek semmit sem megpillantani. Mások azért nem tanulnak, mert nem akarnak tanulni. Céljuk annyira más, hogy a tanulás még csak nem is érinti őket. Csak rendkívüli véletlenségből eredhet az, ha az ember pontosan meglátja azt, ami-

vel alig törődik. A világ valamennyi népei közül a francia utazik legtöbbet. De mivel a maga szokásai teljesen eltöltik lényét, mindent összezavar, ami nem hasonlít hozzájuk. A világ minden zugában vannak franciák. Nincs az az ország, ahol több világlátott embert lehetne találni, mint Franciaországban. Mindamellett Európa összes népei közül éppen az, amely legtöbbet látott, ismeri őket legkevésbé.

Az angol is utazik, de másféleképpen. Úgy látszik, ez a két nép szükségképpen ellentéte egymásnak. Az angol nemesség utazik, a francia nemesség nem utazik. A francia nép utazik, az angol nép nem utazik. Ez a különbség az én szememben az utóbbinak válik becsületére. A franciák csaknem mindig valamiféle érdekből utaznak. Az angolok azonban nem mennek szerencsét próbálni más nemzetek közé, legfeljebb kereskedés végett és tele marokkal. Ha valahová utaznak, azért teszik, hogy ott elköltsék a pénzüket, nem pedig hogy szorgalmukból éljenek. Sokkal büszkébbek, semhogy országukon kívül görnyedjenek. Ez az oka annak is, hogy többet tanulnak idegenben, mint a franciák, akik előtt egészen más cél lebeg. Azért az angoloknak is megvannak a maguk nemzeti előítéletei, sőt több előítéletük van, mint bárki másnak. Ám ezek az előítéletek nem annyira tudatlanságból, mint inkább szenvedélyből származnak. Az angol előítéletei a gőggel, a franciáéi a hiúsággal függnek össze.

Valamint a legkevésbé művelt népek általában a legbölcsebbek, azonképpen akik a legkevesebbet utaznak, a legjobban utaznak. Az illetők kevésbé előrehaladottak, mint mi a mi hiábavaló kutatásainkban, és kevésbé köti le őket a mi üres kíváncsiságunk. Ezért minden figyelmüket arra fordíthatják, ami valóban hasznos. A spanyolokon kívül alig tudok másokat, akik ilyen módon utaznának. Míg a francia az illető ország művészeihez futkos, az angol lerajzoltat valami antik dolgot, a német elviszi albumát az összes tudósokhoz, addig a spanyol csendben tanulmányozza a kormányzatot, a szokásokat, a közrendet, és ő az egyedüli a négy közül, aki midőn hazájába visszatér, hasznos dolgokat visz haza mindabból, amit látott.

A régiek keveset utaztak, keveset olvastak, könyveket alig írtak. Ám a tőlük reánk maradt könyvekből látható, hogy egymást sokkal inkább megfigyelték, mint amennyire mi figyeljük meg kortársainkat. Nem is kell Homérosz írásaiig visszatérnünk, ahhoz az egyedüli költőhöz, aki valóban arra a vidékre szállít bennünket, amelyet leír. Hérodotosznak kell tulajdonítanunk a dicsőséget, amiért történeti munkájában, noha ez a mű inkább elbeszélő, mint elmélkedő jellegű, helyesebben festette le a szokásokat, mint valamennyi történetírónk, akik könyveiket arcképekkel és jellemzésekkel rakják tele. Tacitus jobban írta le a korabeli germánokat, mint bármely jelenlegi író a mai németeket. Tagadhatatlan, hogy akik járatosak az ókori történelemben, jobban ismerik a görögöket, a karthágóiakat, a rómaiakat, a gallokat és a perzsákat, mint amennyire napjaink bármely népe a maga szomszédait ismeri.

Meg kell vallanunk azt is, hogy a népek eredeti jellegzetessége napról napra elhalványul, s ezért mind kevésbé lehet megfogni. A fajok keverednek, a népek egyetlen tömkelegbe gyűlnek, következésképpen a nemzeti jelleg mindinkább eltünik, s nem oly rendkívül feltűnő, mint amilyen volt annak előtte. Hajdanában minden nemzet sokkal inkább önmagába zárkózott. Fejletlenebb volt a közlekedés, kevésbé utaztak az emberek, a közös és ellentétes érdekek kisebb számban voltak, a politikai vagy polgári kapcsolatok a népek között gyérebbek voltak. Ama királyi okvetetlenkedések, melyeket tárgyalásnak szokás nevezni, szintén kisebb számban fordultak elő. Rendszeresített nagykövetek vagy állandó képviselők nem is léteztek. A hosszú távú hajózás ritka volt. A kereskedelem sem irányult messzire. Az a kevés, ami mégis létezett, vagy magának a fejedelemnek vállalkozása volt, aki e célra idegeneket használt, vagy pedig lenézett emberek végeztek ilyesmit, s ez utóbbiak nem voltak hangadók senkire nézve, és nem hozták közelebb egymáshoz a nemzeteket. Manapság százszorta több a kapcsolat Európa és Ázsia között, mint volt hajdanában Gallia és Hispania között. Európa egymagában szétdaraboltabb volt, mint ma az egész földkerekség. Tegyük hozzá még ezekhez a megjegyzésekhez, hogy a régi népek többnyire első foglalóknak vagy őslakóknak érezték magukat, azaz elég régóta birtokukban tartották országukat, s így könnyen elvesztheték ama távoli koroknak emlékezetét, amikor őseik ott megtelepedtek, az éghajlatnak pedig elegendő ideje volt arra, hogy tartós nyomokat hagyjon rajtuk. Minálunk ellenben a rómaiak betörése után a barbárok legutóbbi bevándorlásai mindent összekevertek és összezavartak. A franciák ma már nem az egykori nagy, szőke és fehér testű nép. A görögök már nem azok a szép emberek, akiknek rendeltetése mintát szolgáltatni a művészetnek. Még a rómaiak arckifejezése is megváltozott, csakúgy, mint jellemük. A Tatárországból eredő perzsák nap mint nap vesztenek valamit eredeti csúnyaságukból a cserkesz vérrel való keveredés folytán. Az európaiak ma már nem gallok, nem germánok, nem ibérek, nem allobrogok. Nem mások ők ma már, mint különböző módon elkorcsosult szkíták, nemcsak külsejükre, hanem még inkább szokásaikra nézve.

Ezért a régi megkülönböztetések, melyekkel a fajokat, a levegő és a talaj milyenségét jelölték, erőteljesebben fejezték ki az egyes népek vérmérsékletét, külsejét, szokásait, jellemét, mint amennyire napjainkban jelölhetők ezek. Hiszen az európai állhatatlanság lehetetlenné teszi, hogy bármilyen természetes ok rajtunk hagyja a maga benyomásait. A kiirtott erdő, a lecsapolt mocsár, az egyformábban, de rosszabbul művelt föld még a fizikai különbséget sem teszi lehetővé föld és föld, ország és ország között.

Ha talán hasonlóképpen vesszük számba a tényeket, kevésbé igyekszünk nevetségessé tenni Hérodotoszt, Ktésziaszt, Pliniust, amiért a különböző országok lakosait eredeti vonásokkal és hangsúlyozott megkülönböztető je-

gyekkel ábrázolták, olyanokkal, amilyeneket ma már nem veszünk észre rajtuk. Ugyanazokat az embereket kellene viszontlátnunk, hogy ugyanazt a külsőt ismerhessük fel. Ahhoz, hogy ugyanazok maradhassanak, semminek se lett volna szabad megváltoznia rajtuk. Ha egyszerre tudnánk számba venni az embereket, akik valaha is voltak, kétségtelen, hogy évszázadról évszázadra nagyobb eltéréseket találnánk, mint amilyen különbségek ma nemzet és nemzet között fennállanak.

Ugyanakkor, amikor a megfigyelések nehezebbé válnak, egyúttal hanyagabbul és fogyatékosabban végzik őket. Ez is egyik oka annak, amiért az emberi nem természetrajzára vonatkozó kutatásaink oly kevés sikerrel járnak. A tanulság, melyet az utazásokból szerzünk, magára a célra vonatkozik, melynek érdekében az utazásra vállalkoztunk. Ha ez a cél egy filozófiai rendszerrel azonosul, az utazó mindig csak azt látja, amit látni akar. Ha a cél az érdekkel azonosul, akkor teljes figyelmét felemészti a vállalkozónak. A kereskedelem és az ipar különböző ágazatai, melyek összeelegyítik és egybekeverik a népeket, megakadályozzák őket abban is, hogy tanulmányozzák egymást. Ha tisztában vannak vele, hogy milyen hasznot húzhatnak egymásból, ebben ki is merül mindaz, amit tudniuk kell.

Hasznos dolog, ha az ember ismeri mindazokat a helyeket, ahol élni lehet, mert ilyen módon kiválogathatja aztán azokat a helyeket, ahol a legkényelmesebben lehet élnie. Ha mindenki elég volna önmagának, megelégednék azzal az ismerettel, mely az őt eltartani tudó ország területére vonatkozik. A vadember, akinek senkire sincs szüksége, s az égvilágán semmire sem sóvárog, nem ismer és nem is igyekszik ismerni más országokat, mint a sajátját. Ha kénytelen odébbállni, hogy fenntarthassa magát, az emberek lakta területeket akkor is kerüli. Csak az állatokkal van dolga, mert táplálása érdekében csak ezekre van szüksége. Minekünk azonban, akiknek társadalmi életre van szükségünk, s akik nem tudunk már meglenni emberevés nélkül, mindegyikünknek érdeke, hogy olyan vidékeket látogassunk, ahol a legtöbb a felfalható ember. Ezért özönlik mindenki Rómába, Párizsba, Londonba. Az emberi vért mindig a fővárosokban árulják a legolcsóbban. Innen van, hogy csak a nagy népeket ismerjük meg, a nagy népek pedig valamennyien hasonlítanak egymáshoz.

Azt mondják, vannak tudósaink, akik tanulmányozás céljából utaznak. Téves ez az állítás. A tudósok éppúgy érdekből utaznak, mint a többiek. A Platónok, a Püthagoraszok kora letűnt már, s ha mégis vannak ilyen emberek, bizonyára tőlünk távol léteznek. A mi tudósaink csak az udvar parancsára utaznak, kiküldik őket, fedezik a költségeiket, és azért fizetik őket, hogy ilyen vagy amolyan dolgokat lássanak, melyek korántsem szellemi természetűek. Minden idejüket ennek az egy célnak kell szentelniük. Nagyon is tisztességes emberek ahhoz, hogy ellopják a rájuk fordított pénzösszeget. Ha van egyáltalán olyan ország, ahol a kíváncsi emberek a maguk költségére utazgatnak, sohasem tanulmányozzák, mindig csak ok-

tatják az embereket. Nem tudományra van szükségük, hanem fitogtatásra. Hogy is tanulhatnák meg utazásaik közben lerázni az előítélet jármát? Hiszen csak az előítélet kedvéért utazgatnak.

Nagy különbség van a között, vajon azért utazik-e valaki, hogy országot lásson, vagy azért, hogy népeket lásson. Az előbbi mindig a kíváncsiak célja, az utóbbi csak mellékes dolog az ő számukra. Aki bölcselkedni akar, annak az ellenkező dolgot kell végeznie. A gyermek a tárgyakat figyeli meg, míg majd meg tudja figyelni az embereket. Az embernek a hozzá hasonlók megfigyelésén kell kezdenie, s csak azután figyeli meg a dolgokat, ha marad rá ideje.

Hibás okoskodás tehát azt következtetni, hogy az utazás haszontalan, mivelhogy nem értünk az utazáshoz. Ám ha elismerjük az utazás hasznos voltát, vajon az következik-e ebből, hogy mindenkinek való? Távolról sem. Ellenkezőleg, csak igen kevés embernek való, mégpedig olyan embereknek, akik elég szilárdak bensőjükben ahhoz, hogy meghallgassák a téves tanításokat anélkül, hogy ezek félrevezetnék őket, és hogy lássák a bűn példáit anélkül, hogy ezek magukkal ragadnák. Az utazás a maga hajlama irányába tereli az ember természetét, és hozzájárul ahhoz, hogy végérvényesen jó vagy rossz legyen. Mindenki, aki hazatér a világjárásból, visszatértekor azzá válik, ami egész életében lesz. Több gonosz, mint jó ember tér onnan vissza, mert indulásukkor is több volt közöttük a rosszra, mint a jóra hajlamos. A rosszul nevelt és rosszul irányított fiatalok utazásaik közben elsajátítják ama népek összes bűneit, melyeket meglátogattak, de egyet sem az erények közül, melyek e bűnöket kísérik. Akik azonban szerencsésen születtek, és akiknek helyes irányban ápolták jóságos természetüket, továbbá, akik a tanulás igaz szándékával teszik meg útjukat, valamennyien jobb és bölcsebb emberként térnek vissza, mint ahogy elindultak. Így utazik majd az én Emilem. Így utazott az a jobb korhoz méltó fiatalember, akinek kiváló tulajdonságait megbámulta a meglepett Európa, s aki meghalt hazájáért élete virágjában, holott megérdemelte volna, hogy éljen, s akinek sírját csupán erényei díszítették, míg végül is idegen kéz tisztelte meg, amikor virágokat hintett oda.

Mindannak, ami ésszerűen történik, kell, hogy meglegyenek a maga szabályai. Az utazásnak is, ha a nevelés egy részeként tekintjük, saját szabályaival kell rendelkeznie. Utazni, csak hogy utazzon az ember, annyi, mint kóborolni, azaz csavargónak lenni. Utazni azért, hogy műveljük magunkat, még ez is nagyon bizonytalan cél. A meghatározott célt nélkülöző tanulmány mit sem ér. Én kézzel fogható érdeket tűznék ki a fiatalember tanulmányai elé, és ez a jól megválasztott érdek a művelődés természetét is meghatározná. Ez következik módszeremből, melyet igyekeztem mindig érvényesíteni.

Miután most már a többi lényekkel való fizikai kapcsolataiban, valamint a többi emberekkel való erkölcsi vonatkozásaiban szemlélte önmagát,

hátravan még, hogy polgártársaival való társadalmi kapcsolataiban is önmagába tekintsen. Arra van ehhez szüksége, hogy a kormányzat természetének általános tanulmányozásával kezdje, majd a különböző államformákra térjen át, s végül azt a sajátos kormányzatot tegye tanulmány tárgyává, amelynek körében született, hogy megtudja, vajon neki való-e benne élni. Ama jognál fogva ugyanis, melyet semmi sem vitathat el az embertől, mindenki, mihelyt nagykorú, és a maga urává válik, ura lesz egyúttal annak is, hogy feloldja azt a szerződést, amely a közösséghez fűzi, s elhagyja az országot, melyben e közösség fennáll. Csak amikor már értelmes fővel gondolkodik, csak ez után az életkor után való ott-tartózkodása jogosítja őt arra, hogy hallgatólagosan megerősítse a kötelezettséget, melyet ősei vállaltak. Megszerzi a jogot, hogy lemondjon hazájáról, valamint apai örökségéről. Hiszen születésének helye nem más, mint a természet adománya, és így a maga tulajdonától válik meg, amikor lemond róla. A szigorú jog szerint minden ember szabad marad a maga kockázatára ott, ahol éppen született, hacsak nem veti magát alá önként a törvényeknek, hogy megszerezze a törvények nyújtotta védelem jogát.

Példaképpen tehát körülbelül ezt mondanám neki: Mind a mai napig a vezetésem alatt éltél. Nem voltál képes önmagadat kormányozni. Most azonban közeledsz ahhoz az életkorhoz, amikor a törvények meghagyják neked a vagyonoddal való rendelkezés jogát, s a saját személyednek urává tesznek. Egyedül fogod magadat találni a társadalomban, függni fogsz mindentől, még az örökségedtől is. Családot szándékszol alapítani. Dicséretre méltó szándék, emberi kötelesség. Mielőtt azonban megházasodnál, tudnod kell, milyen férfiú akarsz lenni, mivel akarod életedet eltölteni, milyen intézkedéseket akarsz tenni, hogy biztosítsd a kenyeret magadnak és családodnak, mert noha ilyesmit nem szabad legfőbb gondunkká tennünk, de egyszer mégiscsak kell rá gondolni. Vajon arra akarod rászánni magadat, hogy olyan emberektől való függésben élj, akiket megvetsz? Olyan társadalmi kapcsolatok szerint akarod-e berendezni sorsodat és megszilárdítani helyzetedet, amelyek szüntelenül mások kényének-kedvének vetnek alá, és arra kényszerítenek majd, hogy a gazemberek kerülése végett magad is gazemberré válj?

Erre aztán leírom neki mindazokat a lehetséges eszközöket, melyekkel vagyonát hasznosíthatja akár a kereskedelemben, akár hivatalokban, akár pénzügyletekben. Megmutatom majd neki, hogy egy sincs közöttük, amely ne járna számára kockázattal, és amely ne juttatná ingatag és függő helyzetbe. Valamennyi arra kényszeríti őt, hogy szokásait, érzéseit, magatartását mások példájára és mások előítéletei szerint szabályozza.

Megemlítem neki, hogy időnk felhasználásának más módja is van. Személyünket is érvényesíthetjük másként, mégpedig úgy, hogy katonai szolgálatba állunk, azaz potom áron bérbe adjuk magunkat, hogy embereket öljünk, akik semmi rosszat sem tettek nekünk. Ez a mesterség nagy becs-

ben áll az emberek előtt, és rendkívül nagyra tartják azokat, akik nem valók másra, mint erre. Ezenfelül korántsem ment föl a többi kereseti forrás alól, sőt csak szükségesebbé teszi számodra őket. Ugyanis ennek a hivatásnak a dicsőségéhez tartozik az is, hogy tönkreteszi azokat, akik ráadják magukat. Igaz ugyan, hogy nem mennek valamennyien tönkre. Sőt észrevétlenül kezd divatba jönni, hogy meggazdagodnak belőle, akár csak a többi foglalkozási ágakban. Kétlem azonban, hogy ha megmagyaráznám neked, mi módon érnek el sikert az illetők, kedvet kapnál utánzásukra.

Rájössz majd arra is, hogy ebben a foglalkozásban szó sincs többé bátorságról vagy vitézségről, hacsak nem az asszonyok körében. Ellenkezőleg, a legjobban csúszó-mászó, a legaljasabb, a legszolgalelkűbb áll mindig a legnagyobb becsben. Ha rászánod magad arra, hogy szívvel-lélekkel végezd mesterségedet, megvetnek, gyűlölnek, talán el is kergetnek, de mindenesetre szüntelen mellőzésben van részed, és kitúr minden bajtársad, amiért a futóárokban végzed szolgálatodat, míg a többiek a toalettasztalnál teljesítik.

Sejthető, hogy e különböző foglalkozások alig lehetnek ínyére Emilnek. Ugyan! mondja majd ő nekem, hát elfelejtettem gyermekkori játékaimat? Elvesztettem talán karomat? Kimerült-e az erőm? Nem tudnék már dolgozni? Mit törődöm én a te szép foglalkozásaiddal és az emberek megannyi ostoba nézetével! Nem ismerek más dicsőséget, csak azt, hogy jótékony és igazságos legyek. Nem ismerek más boldogságot, mint hogy függetlenül éljek azzal, akit szeretek, miközben naponta megszerzem munkámmal étvágyamat és egészségemet. Mindama kellemetlenségek, melyekről ön beszél nekem, csöppet sem érintenek. Nem akarok én más vagyont, mint egy kis tanyát a világ valamely zugában. Minden kapzsiságomat arra használnám, hogy ezt a tanyát értékesítsem, mert életemet így semmi sem nyugtalanítaná. Zsófia meg a szántóföldem –, és akkor gazdag leszek.

Igen, barátom, a bölcsnek elegendő boldogság egy asszony meg egy szántóföld, melyet a magáénak mondhat. Ezek a kincsek azonban, noha szerények, nem oly mindennaposak, mint ahogy gondolod. Ami a legritkább, azt te már megtaláltad. Beszéljünk most a másikról.

Szántóföld, amely a tiéd! Kedves Emil! hol az a táj, ahol kiválaszthatod? Hol a földnek ama szöglete, ahol elmondhatod: Itt a magam ura vagyok, és enyém a földdarab is, én parancsolok neki. Jól tudjuk, melyik vidéken könnyű meggazdagodni. De ki tudja, vajon hol képes az ember meglenni gazdagság nélkül? Ki tudja, vajon hol lehet függetlenül és szabadon élni anélkül, hogy az ember kénytelen lenne bárkinek is rosszat tenni, és anélkül, hogy félnie kellene, hogy mások tesznek rosszat övele? Azt hiszed talán, oly könnyű megtalálni azt az országot, ahol mindig szabad becsületes embernek lenni? Ha van jogos és biztos módja annak, hogy ármánykodás, terhes kötelezettség és függés nélkül éldegélhessen az ember, akkor megvallom, csak ott lehetséges ez, ahol az ember a keze mun-

kájából él s a maga földjét műveli. De hol az az állam, ahol az ember ezt mondhatja: A föld, melyet lábammal taposok, az én földem. Mielőtt kiválasztanád ezt a boldog földet, jól biztosítsd magadat afelől, hogy itt megtalálod a békességet, melyet keresel! Vigyázz, hogy egy erőszakos kormányzat, egy üldöző vallásfelekezet és a fajtalan erkölcs meg ne háborgasson ottlétedben! Rejtőzz el a mértéktelen adók elől, melyek fel akarják falni fáradalmaid gyümölcsét, valamint a végtelen perek elől, melyek felemésztenék tőkédet! Tégy róla, hogy amikor igazságosan élsz, ne kelljen kedvébe járnod az intendánsoknak, sem az ő helyetteseiknek, sem a bíráknak, sem a papoknak, sem befolyásos szomszédaiknak, sem a különböző fajtájú csirkefogóknak, akik mindig arra lesnek, hogy zaklassanak, mihelyt elhanyagolod őket!

Mindenekfelett pedig rejtőzz el a nagyok és gazdagok zaklatásai elől! Vedd fontolóra, hogy földjük mindenütt szomszédos lehet Naboth szőlőjével! Ha balszerencséd úgy akarja, hogy egy hivatalbeli ember házat vesz vagy épít a te kunyhód közelében, biztosítva vagy-e afelől, hogy nem találja meg a módját holmi ürüggyel, hogy betörjön örökségedbe, hogy aztán kikerekítse a maga telkét? Biztosítva vagy-e az ellen, hogy talán már holnap széles országút nyelje el egész birtokodat? Ha pedig eleg tekintélyed van ahhoz, hogy elhárítsd magadról mindezeket a kellemetlenségeket, akkor épp annyiba kerül vagyonod megőrzése is. A gazdagság és a tekintély kölcsönösen támogatják egymást. Egyik a másik nélkül nehezen tartható fenn.

Nekem több a tapasztalatom, mint neked, kedves Emil. Jobban átlátom terved nehézségét. Pedig hát szép terv, tisztességes is és valóban boldoggá tenne. Igyekezzünk tehát végrehajtani! Mindenekelőtt egy javaslatot teszek neked: szenteljük azt a két esztendőt – melyet visszatérésedig megállapítottunk – arra, hogy keresünk valahol Európában egy menedékhelyet, ahol boldogan élhetsz családoddal, távol mindazoktól a veszedelmektől, melyekről az imént beszéltem. Ha igyekezetünket siker koronázza, akkor megtaláltad az igazi boldogságot, melyet annyian mások hasztalanul kerestek, és nem fogod sajnálni a ráfordított időt. Ha nem sikerül a dolog, legalább kigyógyulsz egy agyrémből. Vigasztalódni fogsz egy elkerülhetetlen szerencsétlenség miatt, és aláveted magadat a kényszerűség törvényének.

Nem tudom, vajon észre fogja-e venni minden olvasóm, hogy az ilyen módon javasolt vizsgálat révén meddig tudunk eljutni. Én azonban jól tudom, hogy ha Emil nem tér vissza tájékozott emberként utazásáról, melyet ebből a szempontból kezdett és folytatott, s ha nem fogja ismerni a kormányformák, a közerkölcsök és az államot illető alapelvek minden ügyes-bajos dolgát, akkor vagy ő van híjával az értelemnek, vagy én az ítélőképességnek.

A politikai jog még születendőfélben van, és nagy a gyanúm, hogy sohasem is fog megszületni. Grotius, összes ilyen szakmájú tudósaink mestere,

még csupán gyermeknek számít, és ami még rosszabb ennél, nem jóhiszemű gyermek. Amikor hallom, hogy Grotiust a felhőkbe emelik, miközben átokkal sújtják Hobbest, akkor észre kell vennem, hány értelmes ember olvassa vagy érti ezt a két szerzőt. Az igazság az, hogy elveik pontosan hasonlítanak egymáshoz. Nem különböznek másban, csak kifejezéseikben. Különböznek persze módszerükben is. Hobbes szofizmákra támaszkodik, Grotius viszont költőkre. Minden egyéb közös bennük.

Az egyetlen újabb kori író, aki hivatva lett volna ezt a nagy és haszontalan tudományt megteremteni, a jeles Montesquieu volt. Ő azonban óvakodott attól, hogy a politikai jog alapelveiről értekezzék. Beérte a fennálló kormányzatok tételes jogának tárgyalásával, márpedig mi sem elütőbb egymástól a világon, mint ez a kétfajta tudomány.

Mindazonáltal az, aki józanul akar ítélni a kormányzatok valóságos szerkezetéről, kénytelen egyesíteni e két tudományt, hiszen tudnia kell azt, aminek lennie kellene, hogy helyesen ítélhesse meg azt, ami van. E fontos kérdés megvilágításának legnagyobb nehézsége abban áll, hogy érdeklődést kell keltenünk a magánemberben megvitatásukra, s hogy választ tudjunk adni e két kérdésre: Mi közöm hozzá? és: Mit tehetek én róla? Mi olyan helyzetbe juttattuk Emilt, hogy mindkét kérdésre feleletet tud adni önmagának.

A második nehézség a gyermekkori előítéletekből származik, azokból az eletelvekből, melyeket beléjük oltottak, legkivált pedig a szerzők pártosságából, akik mindig olyan igazságról beszélnek, mellyel aligha törődnek, és csak a maguk érdekére gondolnak, amelyről viszont nem beszélnek. Hiszen a nép nem osztogat sem tanszékeket, sem évjáradékokat, sem akadémiai tagságokat, s így elképzelhető ezek után, hogy milyen módon állapítják meg ezek az emberek a nép jogait! Én úgy intézem az ügyet, hogy ez a nehézség Emil számára még ne merüljön fel. Alig tudja még, mi az a kormányzat, hiszen az egyedüli fontos dolog számára, hogy ráleljen a legjobb kormányzatra. Az ő célja korántsem az, hogy könyveket gyártson. Ám ha mégis gyárt valaha ilyeneket, nem azért teszi, hogy udvaroljon a hatalmasoknak, hanem hogy leszögezze az emberiség jogait.

Hátravan még egy harmadik nehézség, mely inkább látszólagos, mint alapos. Nem akarom ezt sem megoldani, sem előterjeszteni. Beérem annyival, hogy nem riasztja vissza buzgalmamat, mert meggyőződésem, hogy az ilyen jellegű kutatásokhoz nem annyira nagy tehetségre van szükség, mint őszinte igazságszeretetre és az igazság igazi tiszteletére. Ha tehát a kormányzat kérdéseit egyáltalán lehetséges méltányosan tárgyalni, akkor szerintem most vagy soha.

Mielőtt azonban megfigyeléseket tennénk, előbb a megfigyelésre vonatkozó szabályokat kell megállapítani. Mércét kell megszabnunk magunknak, és ehhez kell majd viszonyítanunk a nyert mértékegységeket. A politikai

jogról való alapelveink adják a mércét, mértékegységeink pedig nem egyebek, mint az egyes országok politikai törvényei.

Elemi fogalmaink egyszerűek, világosak, a dolgok természetéből közvetlenül eredendők lesznek. Olyan kérdések fakadnak majd ezekből az alapelemekből, melyeket magunk között meg fogunk vitatni, amelyeket azonban csak akkor alakítunk majd elvekké, amikor már kielégítő módon oldottuk meg őket.

Így például, amidőn visszamegyünk mindenekelőtt a természeti állapotig, meg fogjuk vizsgálni, vajon az emberek rabszolgának vagy szabadnak születnek-e, társas lénynek-e vagy függetlennek. Vajon önként vagy erőszak útján társulnak-e, vajon a hatalom, mely egyesíti őket, alkothat-e állandó érvényű jogot, melynél fogva ez az első hatalom kötelezővé válik még akkor is, amikor egy másik hatalom túlsúlyra jut fölötte úgy, hogy Nimród király hatalma óta, aki – mint mondják – maga alá vetette az első népeket, mindaz az egyéb hatalom, amely ezt lerombolta, jogtalanná és bitorlóvá válnék, és hogy nem lenne más törvényes király, mint Nimród vagy jogutódai. Avagy ha ez az első hatalom elvesztette hatályát, vajon a nyomába lépő hatalom lesz kötelezővé, és lerombolja a másiknak érvényét? Így aztán mindenki csak annyiban lesz-e köteles engedelmeskedni, amennyiben kényszerítik rá, sőt fölmentik az embereket az engedelmesség alól, mihelyt ellenállást tudnak kifejteni. Olyan jog ez, amely érzésem szerint vajmi keveset változtat az erőszakon, és valójában nem is egyéb talán, mint játék a szavakkal.

Meg fogjuk vizsgálni azt is, vajon lehetetlen-e azt mondani, hogy minden betegség Istentől ered, s vajon következik-e ebből, hogy orvost hívni bűn.

Meg fogjuk vizsgálni azután, vajon lelkiismereti kötelességünk-e odaadni erszényünket egy banditának, aki az országúton kéri azt tőlünk. Elrejthetjük, igaz, előle, de hiszen a pisztoly, melyet kezében tart, szintén hatalom.

Vajon ez a szó: hatalom, ebben az esetben mást akar-e mondani, mint a jogos hatalmat, amely következésképpen oly törvényeknek van alávetve, melyeknek létét köszönheti.

Miután feltételezzük, hogy elutasítjuk ezt az erőszakból származó jogot, és elfogadjuk viszont a természetből vagy az apai tekintélyből eredőt mint a társadalmak alapelvét, kutatni fogjuk eme tekintély mértékét: mennyiben alapul a természeten, s vajon van-e más oka, mint a gyermek haszna, gyengesége s az apának iránta való természetes szeretete. Ha tehát a gyermek gyengesége tűnőben van, és az elméje érik, vajon nem maga lesz-e egyedüli természetes bírája annak, hogy mire van szüksége fenntartásához, azaz nem lesz-e következésképpen a maga ura, aki független minden más embertől, még a saját apjától is? Még bizonyosabb ugyanis, hogy a fiú szereti önmagát, mint amennyire bizonyos, hogy az apa szereti fiát.

Vajon az apa halála után kötelesek-e a gyermekek engedelmeskedni bátyjuknak vagy másvalakinek, akiben nincsen meg az apa természetes ragaszkodása irántuk? Vajon nemzedékről nemzedékre mindig csak egyetlen főnök van-e, akinek az egész család köteles engedelmeskedni? Ebben az esetben kutatni fogjuk, miként lehet megosztani a hatalmat, és mely jogon volna lehetséges az egész földön több, mint egy főnök, aki kormányozná az egész emberi nemet.

Föltéve, hogy a népek kiválasztódás útján alakultak, meg fogjuk különböztetni a jogot a ténytől. Föltesszük a kérdést: vajon amikor a népek így alávetették magukat testvéreiknek, nagybátyjaiknak vagy rokonaiknak, nem mintha kénytelenek lettek volna, hanem mert így akarták, vajon az ilyen társulás nem veszi-e fel mindig a szabad és önkéntes egyesülés jellegét?

Áttérünk azután a rabszolgaság jogára. Megvizsgáljuk ekkor, vajon elidegenítheti-e az ember önmagát jogosan másvalakinek, megszorítás, fenntartás és mindennemű feltétel nélkül. Azaz, vajon lemondhat-e a maga személyéről, életéről, értelméről, *énjéről*, tetteiben nyilvánuló minden erkölcsiségéről, egyszóval megszűnhet-e létezni halála előtt a természet ellenére, amely közvetlenül kötelezi őt önmaga fenntartására, továbbá lelkiismerete és értelme ellenére, melyek megszabják neki, mit kell tennie, és mitől kell tartózkodnia.

Ám a rabszolgaság tényében van valami fenntartás és megszorítás, meg fogjuk vitatni, nem válik-e ez a tény ilyenkor valódi szerződéssé, melyben a két szerződő mindegyike, nem lévén ebbeli minőségében semmiféle közös feljebbvalója,[19] önmaga bírája marad a szerződés feltételeit illetőleg, és következésképpen mindketten szabadok maradnak e tekintetben, valamint jogosultak arra, hogy felbontsák, mihelyt károsultnak minősítik önmagukat.

Ha tehát a rabszolga nem idegenítheti el önmagát fenntartás nélkül urának, miképpen idegeníthetné el magát egy nép fenntartás nélkül a főnökének? És ha a rabszolga bírája marad annak, hogy ura betartja-e a szerződést, hogyne maradhatna a nép bírája annak, vajon főnöke betartja-e a szerződést.

Kénytelenek vagyunk így visszatérni kiindulási pontunkhoz. Számba kell vennünk e kollektív elnevezésnek: „nép" az értelmét. Kutatni fogjuk, nincs-e ennek megállapításához szerződésre szükség, legalábbis hallgatólagos szerződésre, amely az általunk feltételezettet megelőzi

Miután a nép már nép, mielőtt még királyt választana magának, mi tette őt azzá, ha nem a társadalmi szerződés? A társadalmi szerződés tehát az alapja az egész polgári társadalomnak, és ezen aktus természetében kell keresni annak a társadalomnak a természetét, melyet a szerződés alakít ki.

---

[19] Ha volna közös feljebbvalójuk, nem lehetne más, mint az uralkodó, és akkor a rabszolgaság joga, mivelhogy a felségjogra alapul, nem lehetne annak alapelve.

Kutatni fogjuk, mi a tartalma ennek a szerződésnek, s vajon nem lehet-e nagyjából ebben a formulában összegezni: „Mindegyikünk közösen a közakarat legfőbb irányítása alá helyezi javait, személyét, életét és egész vagyonát, és mi mint testület minden tagot mint az egésznek oszthatatlan részét vesszük fel magunkba."

Miután ezt előre feltételeztük avégből, hogy meghatározzuk a fogalmakat, melyekre szükségünk van, figyelembe vesszük, hogy minden szerződő fél külön személye helyett ez a társulási aktus egy erkölcsi és kollektív testületet létesít, amely annyi tagból áll, ahány szavazattal rendelkezik a gyülekezet. Ez a közéleti személy általánosan a *politikai testület* nevet veszi fel, melyet tagjai *állam*nak neveznek, amikor passzív és *főhatalom*nak, amikor aktív, *hatalom*nak, amikor a hozzá hasonlókhoz hasonlítják. Maguk a tagok kollektív módon a *nép* nevet viselik, külön-külön *polgárok*nak nevezik őket mint a *városállam* tagjait vagy a *legfőbb hatalom* részeseit és *alattvalók*nak mint ugyanezen hatalom alárendeltjeit.

Figyelembe fogjuk venni, hogy ez a társulásbeli ténykedés kölcsönös kötelezettséget foglal magában a közösség és az egyesek között, és hogy minden egyes egyén mintegy önmagával köt szerződést, s így kettős viszonylat révén vállal kötelezettséget, tudniillik mint a főhatalom tagja az egyesekkel szemben és mint az állam tagja a főhatalommal szemben.

Figyelembe fogjuk venni továbbá, hogy mivel senki sem köteles betartani olyan kötelezettségeket, melyeket csak önmagával szemben vállalt, a közelhatározás, amely kötelezheti az alattvalókat a főhatalommal szemben a két különböző viszonylat folytán, melyek alapján mindegyikük tekintetbe jön, nem kötelezheti az államot önmagával szemben. Kiviláglik ebből, hogy nincs és nem is lehetséges a szó szoros értelmében vett más alapvető törvény, mint az egyedüli társadalmi egyezmény. Ez nem jelenti azt, hogy a politikai testület bizonyos tekintetben nem kötelezheti magát mással szemben, ugyanis az idegennel való viszonyban egyszerű lénnyé, egyénné válik.

A két szerződő félnek – tudniillik minden egyes egyénnek, valamint a köznek – nincsen közös feljebbvalója, aki viszályaikban ítélhetne. Meg kell vizsgálnunk ezért, vajon hatalmában áll-e mindegyiküknek megszegni a szerződést, mikor nekik úgy tetszik, azaz lemondani róla a maguk javára, mihelyt sértettnek vélik magukat.

Ezen kérdés megvilágítása végett számba fogjuk venni, hogy – mivel a társadalmi egyezmény szerint a főhatalom csak a közös és általános akarat szerint cselekedhet – ténykedéseinek csak általános és közös céljai lehetnek. Következik ebből, hogy az egyes ember nem károsulhat közvetlenül a főhatalom által anélkül, hogy a többiek is mind ne károsodnának. Ilyesmi azonban nem történhetik meg, mert ez annyit jelentene, mint önmagának okozni kárt. Így a társadalmi szerződésnek nincs szüksége más biztosítékra, csak a közhatalomra, mert a sérelem mindig csak az egyesektől származ-

hat, akik ilyenkor mégsem szabadulnak meg kötelezettségüktől, sőt megbünhődnek amiért megszegték.

Ahhoz, hogy minden efféle kérdést helyesen döntsünk el, gondunk lesz rá mindig észben tartani, hogy a társadalmi egyezmény különleges és sajátos természetű annyiban, hogy a nép csak önmagával szerződik, vagyis a testületet alkotó nép mint főhatalom az egyesekkel mint alattvalókkal. Ez az a feltétel, mely a politikai gépezet egész szerkezetét és működését megszabja, és amely egyedül teszi jogosulttá, ésszerűvé és veszélytelenné azokat a kötelezettségeket, melyek e nélkül képtelenek és zsarnokiak lennének, s a legszörnyűbb visszaéléseknek volnának kitéve.

Az egyesek csak a főhatalomnak vetik alá magukat, a legfőbb hatalom viszont nem egyéb, mint a közakarat, és így látni fogjuk, hogy minden ember, amidőn a főhatalomnak engedelmeskedik, csak önmagának engedelmeskedik, és hogy a társadalmi egyezményben szabadabbak vagyunk, mint a természeti állapotban.

Miután összehasonlítottuk a természetes szabadságot a polgári szabadsággal a személyeket illetőleg, össze fogjuk hasonlítani a tulajdonjogot a felségjoggal, az egyéni birtoklást a főhatalmi birtoklással a javakat illetőleg. Ha a legfőbb hatalom a tulajdonjogra épül, akkor éppen ezt a jogot kell leginkább tiszteletben tartani, mivel hogy sérthetetlen es szent az ő számára addig, amíg ez saját és egyéni jog marad. Mihelyt úgy tekintik ezt, mint az összes polgárok közös jogát, alá van vetve az általános akaratnak, márpedig ez az akarat érvénytelenítheti. Így a főhatalomnak semmiféle joga sincs az egyes vagy több ember javaihoz. Jogos tulajdonává teheti azonban az összesek javait, mint ahogy ez megtörtént Spártában Lükurgosz idejében, míg ellenben az adósságok eltörlése, melyet Szolón hajtott végre, jogosulatlan tett volt.

Miután az alattvalókat nem kényszeríti semmi más, csupán az általános akarat, kutatni fogjuk, miként nyilvánul meg ez az akarat, melyet jelekről biztosan fel lehet ismerni, mi a törvény, és melyek a törvény igazi jellemvonásai. Ez a téma teljesen új. A törvény meghatározása még hátravan.

Abban a pillanatban, amidőn a nép külön veszi tekintetbe egy vagy több tagját, egyúttal meg is oszlik. Az egész és a része közt olyan viszony alakul, amely két különálló lényt alkot belőlük, akiknek egyike a rész, másika az egész, kivonva belőle a részt. Ám az egész, amelyből a részt kivontuk, nem azonos az egésszel. Amíg ez a viszony fennáll, nincs többé egész, hanem két egyenlőtlen rész.

Ellenkezőleg, amikor az egész nép határoz az egész népről, csak önmagát veszi tekintetbe. Ha viszonyt alkot magának, akkor ez csak a bizonyos szempontból tekintett egésznek a viszonya a bizonyos, más szempontból vett egészhez, az egésznek mindennemű megosztása nélkül. Ekkor a tárgy, amelyről határoznak, általános, az akarat pedig, amely határoz, szintén ál-

tálános. Meg fogjuk vizsgálni, van-e még másfajta aktus is, amely a törvény nevét viselheti.

Ha a főhatalom csak a törvények által szólhat, és ha a törvénynek csak általános és az állam összes tagjait egyformán illető célja lehet, ebből az következik, hogy a főhatalomnak soha sincs meg a hatalma bármit is határozni egy különleges tárgyról. Mivel egyébként az állam fennmaradására nézve mégis fontos, hogy a különleges dolgokról is határozzanak, kutatni fogjuk, miképpen történhetik ez.

A főhatalom ténykedései csak a közakarat ténykedései lehetnek, azaz törvények. Szükség van továbbá meghatározó ténykedésekre, hatalmi vagy kormányzati ténykedésekre ugyanezen törvények végrehajtása végett. Ez utóbbiaknak viszont csak különleges céljaik lehetnek. Így tehát az a ténykedés, amely által a főhatalom meghatározza, hogy főnököt kell választani: törvény, a ténykedés pedig, amellyel ezt a főnököt a törvény végrehajtásaképpen megválasztják, csupán kormányzati ténykedés.

Ime tehát egy harmadik viszonylat, melynek szempontjából tekintetbe vehető az összegyűlt nép, tudniillik mint főtisztviselő vagy annak a törvénynek a végrehajtója, melyet mint legfőbb hatalom hozott.[20]

Meg kell vizsgálnunk, vajon lehetséges-e, hogy a nép megfossza magát felségjogától a célból, hogy vagy egy, vagy több emberre ruházza azt. A választás aktusa ugyanis nem törvény, s így ebben az aktusban a nép nem lévén maga is legfőbb hatalom, nem láthatni be, hogy ilyenkor hogyan ruházhat át egy jogot, mellyel maga nem rendelkezik.

A legfőbb hatalom lényege a közakaratban rejlik, s ezért nem láthatni be azt sem, miként lehetne bizonyságot szerezni afelől, hogy az egyedi akarat mindig összhangban lesz ezzel a közakarattal. Sőt inkább azt kell előre feltételezni, hogy gyakran ellenkezni fog vele, mert a magánérdek mindig az előnyben részesítésre törekszik, a közérdek viszont az egyenlőségre. Ha ez az összhang lehető lenne is, elég, ha elveszti szükségszerű és leronthatatlan voltát, s máris nem keletkezhetik belőle felségjog.

Ki kell kutatni, vajon a társadalmi egyezmény sérelme nélkül a nép főnökei, bármily név alatt választották is őket, lehetnek-e valaha is mások, mint a nép tisztviselői, akiket a nép megbíz a törvények végrehajtásával. Vajon ezek a főnökök nem tartoznak-e neki számadással közigazgatásukról, és maguk nincsenek-e ugyancsak alávetve azoknak a törvényeknek, melyeknek megtartása kötelességük?

Ha a nép nem idegenítheti el felségjogát, átruházhatja-e bizonyos időre?

---

[20] E kérdések és javaslatok nagyobbrészt a *Társadalmi szerződés*ről szóló értekezésből valók, amely maga is egy nagyobb mű kivonata. Úgy fogtam ebbe bele, hogy nem vetettem számot erőmmel, és régóta abba is hagytam. A rövid értekezés, melyet kiragadtam belőle, s amelynek foglalatát itt közlöm, külön fog megjelenni.

Ha nem adhat magának urat, adhat-e magának képviselőket? Fontos ez a kérdés. Megérdemli, hogy megvitassák.

Ha a népnek nem lehet sem uralkodója, sem több képviselője, akkor meg kell vizsgálnunk, miképpen hozhat önmaga törvényeket. Vajon kell-e, hogy sok törvénye legyen? Gyakran kell-e őket változtatnia? Vajon könnyű dolog-e, hogy egy nagy nép önmaga törvényhozója legyen?

Vajon a római nép nem volt-e nagy nép?

Vajon helyes-e, hogy nagy népek legyenek?

Az előbbi megfontolásokból következik, hogy az államban van egy közbülső testület az alattvalók és az uralkodó között. Ez a közvetítő testület, mely egy vagy több tagból áll, van megbízva a közigazgatással, a törvények végrehajtásával, a polgári és politikai szabadság fenntartásával.

E testület tagjait *főtisztviselők*nek vagy *királyok*nak nevezik, azaz kormányzóknak. Az egész testület, ha az őt alkotó emberek szempontjából tekintjük, a *fejedelem* nevet viseli, tevékenysége szempontjából pedig a *kormányzat* nevet hordja.

Ha az egész testület ténykedését tekintjük önmagára való hatásában, vagyis az egésznek az egészhez vagy az uralkodónak az államhoz való viszonyában, ezt a viszonyt egy folytonos arány szélső tagjaihoz hasonlíthatjuk, melynek közbülső tagját a kormányzat képezi. A főtisztviselő az uralkodótól kapja a rendeleteket, melyeket a néppel közöl. Ha minden ki van egyenlítve, hatékonysága vagy hatalma ugyanazon a fokon van, mint a polgárok hatékonysága vagy hatalma, akik egyfelől alattvalók, másfelől pedig a főhatalom birtokosai. E három tag egyikét sem lehetne megváltoztatni anélkül, hogy azonnal meg ne bontsuk az arányt. Ha a főhatalom kormányozni akar, vagy ha a fejedelem törvényeket akar hozni, vagy ha az alattvaló megtagadja az engedelmességet, rendetlenség váltja fel a szabályt, s a felbomlott állam zsarnokságba vagy anarchiába zuhan.

Képzeljünk el egy államot, amely tízezer polgárból áll! A főhatalmat csak kollektív módon és testület formájában lehet elképzelni. De minden egyébnek mint alattvalónak megvan a maga egyéni és független léte. Így a főhatalom úgy viszonylik az alattvalóhoz, mint a tízezer az egyhez. Vagyis az állam minden tagjának a legfőbb hatalomból csak egy tízezred rész jut, holott ő maga teljesen alá van vetve neki. Ha a nép százezer emberből áll is, az alattvalók állapota nem változik, és mindegyikre mindig a törvények egész uralma hárul, míg szavazatának, amely egy százezred részre zsugorodik, tízszer kevesebb befolyása van a törvények megfogalmazásában. Így az alattvaló mindig egy marad, s ezért a legfőbb hatalomra eső rész a polgárok számának arányában növekedik. Ebből az következik, hogy minél jobban terebélyesedik az állam, annál inkább csökken a szabadság.

Így tehát minél kevesebb befolyása van az egyes akaratoknak a közakaratra, vagyis az erkölcsöknek a törvényekre, annál jobban kell az elnyomó

hatalomnak növekednie. Másfelől, mivel az állam nagysága a közhatalom letéteményeseinek több kísértést és több eszközt nyújt a visszaélésre, minél több ereje van a kormányzatnak a nép féken tartására, annál több ereje kell, hogy legyen a főhatalomnak a kormányzat féken tartására.

Ebből a kettős viszonylatból következik, hogy a folytonos arány a főhatalom, a fejedelem és a nép között nem önkényes fogalom, hanem az állam természetének folyománya. Következik ebből az is, hogy a szélső tagok egyike, tudniillik a nép, meghatározott lévén, valahányszor a kettős arány nő vagy csökken, egyúttal mindig nő vagy csökken az egyszerű arány is. Mindez nem történhetik másképp, mint hogy ugyanannyiszor változik a középső tag is. Levonhatjuk ebből azt a következtetést, hogy nincs egyetlen és abszolút kormányszervezet, hanem természetére nézve annyi különböző kormánynak kell lennie, ahány nagyságra különböző állam van.

Ha az erkölcsök annál kevésbé vonatkoznak a törvényekre, minél kisebb számú a nép, meg kell vizsgálnunk, vajon egy elég nyilvánvaló hasonlatosság útján nem lehet-e azt is mondani, hogy minél számosabbak a főtisztviselők, annál gyengébb a kormányzat.

E tétel megvilágítására minden főtisztviselő személyében három, lényegileg különböző akaratot fogunk megkülönböztetni. Először is az egyén saját akaratát, amely csak a maga külön előnyére törekszik. Másodszor a főtisztviselők közös akaratát, amely egyes-egyedül a fejedelem hasznára vonatkozik. Oly akarat ez utóbbi, melyet testületi akaratnak lehet nevezni, és amely a kormányzattal való viszonyában általános, az államhoz viszonyítva pedig, melynek a kormányzat egyik részét alkotja, különleges. Harmadszor pedig a nép akaratát, azaz a legfőbb akaratot, amely általános az egésznek tekintett államhoz viszonyítva éppúgy, mint az egész részének tekintett kormányzathoz viszonyítva. A tökéletes törvényhozásban a különleges és egyéni akaratnak úgyszólván a semmivel kell egyenlőnek lennie. A kormányzat sajátságos testületi akaratának igen alárendeltnek kell lennie, következésképpen az egyetemes és legfőbb akarat szabja meg az összes többi akaratokat. A természet rendje szerint ellenben ezek a különböző akaratok annál tevékenyebbé válnak, minél inkább központosulnak. A leggyöngébb mindig az egyetemes akarat, míg a testületi akarat kerül másodsorba, a különleges akarat pedig előnyben van valamennyivel szemben. Ilyen módon mindenki elsősorban önmaga, csak azután főtisztviselő és azután polgár: homlokegyenest ellenkezője ez annak a fokozatnak, melyet a társadalmi rend megkíván.

Miután ezt leszögeztük, feltételeznünk kell olyan kormányzatot, mely egyetlen ember kezében van. Ilyenkor a különleges akarat és a testületi akarat tökéletesen egyesül, következésképpen ez utóbbi az intenzitásnak legmagasabb fokát éri el, melyet csak elérhet. Miután pedig ettől a fokozattól függ a hatalom gyakorlása, s mivel a kormányzat abszolút hatalma mindig azonos a nép hatalmával, s így nem változik, ebből az következik,

hogy a kormányzatok legtevékenyebb fajtája mindig az egyetlen ember kormányzata.

Ezzel szemben egyesítsük a kormányzatot a legfőbb hatalommal, alakítsuk át az uralkodót fejedelemmé, és tegyünk meg minden egyes polgart főtisztviselőnek! Ilyenkor a testületi akarat tökéletesen beleolvad a közakaratba, nem lesz hatékonyabb, mint az utóbbi, és teljes érvényben hagyja a külön akaratot. Így a kormányzat, mely továbbra is ugyanazzal az abszolút hatalommal rendelkezik, tevékenységének *minimumát* éri el.

Ezek a szabályok vitathatatlanok, és vannak egyéb megfontolások is, melyek megerősítésükre szolgálnak. Láthatni példát, hogy a főtisztviselők tevékenyebbek a maguk testületében, mint a polgár a magáéban, s hogy következésképpen a külön akaratnak ott sokkal több a befolyása. Minden főtisztviselő ugyanis úgyszólván mindig megbízást nyer valamely különleges kormányzati tevékenységre. Ezzel szemben az egyes polgárok önmagukban véve a legfőbb hatalomnak semmiféle funkcióját sem látják el. Egyébiránt minél kiterjedtebb az állam, annál jobban nő valóságos hatalma, noha nem kiterjedésének arányában növekedik. Ha azonban az állam ugyanaz marad, bármennyire megsokszorozódnak is a főtisztviselők, a kormányzat nem nyer általa nagyobb valóságos hatalmat, mert azon állam hatalmának a letéteményese, melyet mindig egyformának tételezünk fel. Így ezen sokszorozódás által a kormányzat tevékenysége csökken anélkül, hogy hatalma növekedhetnék.

Miután úgy találtuk, hogy a kormányzat abban a mértékben lazul, ahogyan a főtisztviselők sokszorozódnak, és hogy minél számosabb a nép, annál jobban kell a kormányzat elnyomó hatalmának növekednie, ebből arra következtetünk, hogy a főtisztviselők viszonyának a kormányzathoz fordított arányban kell állnia az alattvalónak a főhatalomhoz való viszonyával. Azaz minél jobban növekszik az állam, annál jobban kell a kormányzatnak összezsugorodnia, olyannyira, hogy a vezetők száma a nép szaporodásának arányában csökkenjen.

Hogy azután ezeket a különböző formákat szabatosabb elnevezésekkel szögezhessük le, első helyen meg kell jegyezni, hogy a főhatalom átruházhatja a rábízott kormányzást az egész népre vagy a nép nagyobbik részére, úgyhogy több lesz a tisztviselő polgár, mint az egyszerű magánpolgár. A kormányzat eme formájának a *demokrácia* nevet adják.

Vagy pedig kisebbség kezében korlátozhatja a kormányzatot úgy, hogy több legyen az egyszerű polgár, mint a tisztviselő. Ez a forma viseli az *arisztokrácia* nevet.

Végül központosítani lehet az egész kormányzatot egyetlen tisztviselő kezében. Ez a harmadik forma a legközönségesebb, és *monarchiának* vagy királyi kormányzásnak nevezik.

Figyelembe kell vennünk, hogy mindezek a formák – vagy legalább a két előbbi – többé-kevésbé tágíthatók, sőt meglehetősen nagy kilengést

engednek. A demokrácia ugyanis magában foglalhatja az egész népet, vagy a nép felére szorítkozhatik. Az arisztokrácia viszont a nép feléről meghatározatlan módon a legkisebb számokra is korlátozodhat. Néha még a királyság is megengedi a megoszlást akár apa és fiú, akár két testvér közt, akár másképpen. Spártában mindig két király volt, a római birodalomban pedig nyolc császár is uralkodott egyidőben anélkül, hogy a birodalom megoszlottnak lett volna mondható. Van egy pont, amelyen a kormányzat minden formája egybeesik a következővel. Három sajátos elnevezés alatt a kormányzat a valóságban éppen annyi formát képes felvenni, ahány polgára van az államnak.

És mi több: e kormányzatok mindegyike bizonyos tekintetben különböző részekre képes oszlani, amikor az egyik részt ilyen módon, a másikat amolyan módon igazgatják, s e három forma ilyetén való kombinálásából a kevert formák sokasága eredhet, melyek mindegyike sokszorozható az összes egyszerű formákkal.

Minden időben sokat vitatkoztak a legjobb kormányzati formáról anélkül, hogy megfontolták volna, hogy bizonyos esetekben a legjobb lehet valamennyi, míg más esetekben a legrosszabb. Ami bennünket illet, abból, hogy a különböző államokban a főtisztviselők száma[21] fordított arányban kell, hogy legyen a polgárok számával, azt fogjuk következtetni, hogy a demokratikus kormányzat általában a kis államoknak felel meg, az arisztokratikus a középnagyságúaknak, a monarchikus a nagyoknak.

Ezen kutatások fonalán jutunk el annak a megismeréséhez, hogy melyek a polgárok kötelességei és jogai, és hogy el lehet-e választani az előbbieket az utóbbiaktól. Így tudjuk meg, hogy mi a haza, azaz hogy pontosan miben áll, és miről ismerheti fel mindenki, hogy van-e hazája, vagy nincsen.

Miután így fontolóra vettük a polgári társadalom minden fajtáját önmagában, most majd összehasonlítjuk őket, hogy különböző kapcsolataikat is megfigyelhessük. Az egyik nagy, a másik kicsi, az egyik erős, a másik gyenge, megtámadják, bántják, kölcsönösen lerombolják egymást, és ebben a folytonos akcióban és reakcióban több embert tesznek nyomorulttá, és több embert fosztanak meg életétől, mint ha valamennyien megtartották volna eredeti szabadságukat. Meg kell vizsgálnunk, vajon nem túloztak-e, vagy nem voltak-e lagymatagok a társadalmi berendezkedés terén. Vajon a törvényeknek és az embereknek alávetett egyének, mialatt a társadalmak egymás között megőrzik a természet adta függetlenséget, nem maradnak-e kitéve a kétfajta államból eredő bajoknak anélkül, hogy

[21] Olvasóim emlékezni fognak, hogy itt csak a legfőbb hatóságokról, vagyis a nemzet vezetőiről szándékszom beszélni, mivel a többiek nem mások, mint ebben vagy abban a körben való helyetteseik.

előnyeiket is élveznék, s vajon nem volna-e üdvösebb, ha inkább egyáltalán nem lenne polgári társadalom a világon, mint hogy többféle legyen. Vajon nem ez a kevert állam-e az, amely részt vesz mindkettőben, és nem biztosítja sem az egyiket, sem a másikat, *per quem neutrum licet, nec tanquam in bello paratum esse, nec tanquam in pace securum?*[22] Vajon nem ez a részleges és tökéletes társulás hozza-e létre a zsarnokságot és a háborút? S vajon a zsarnokság és a háború nem az emberiség legszörnyűbb ostorai-e?

Meg fogjuk végül vizsgálni azokat a különböző fajta gyógyszereket, melyeket ezekre a bajokra a ligákban és a szövetkezésekben kerestek, melyek befelé a maguk uraként hagytak meg minden államot, kifelé pedig fölfegyverzik minden igazságtalan támadó ellen. Kutatni fogjuk, miképpen lehet egy jó szövetségi társulást létrehozni, mi teheti azt tartóssá, és mely pontig lehet kiterjeszteni a szövetkezés jogát a főhatalom jogának ártalma nélkül.

Saint-Pierre apát olyan társulást ajánlott, melynek minden európai állam tagja lenne, hogy fenntartsák egymás közt az örök békét. Keresztülvihető volt-e ez a társulás? Ha fel is tesszük, hogy létrehozható lett volna, feltehető volt-e a tartóssága?[23] Ezek a kutatások egyenesen mindama közjogi kérdésekhez vezetnek bennünket, melyek végleg megvilágíthatják az államjogi kérdéseket.

Végül le fogjuk szögezni a hadijog igazi elveit, és meg fogjuk vizsgálni, miért adtak Grotius és a többiek erre nézve csak hamis elveket.

Nem fogok csodálkozni rajta, hogy minden okoskodásunk közepette az én fiatalemberem, akinek józan esze van, esetleg félbeszakít, és ezt mondja: Úgy fest, mintha épületünket fából építenénk, nem pedig emberekből, annyira vonalzóval mérjük ki pontosan minden egyes darabját! Igazad van barátom, de gondolj arra, hogy a jog nem hajlik az emberi szenvedélyek szerint, s hogy közöttünk arról volt szó, hogy mindenekelőtt leszögezzük az államjog igazi elveit. Most, hogy leraktuk az alapokat, vizsgáld meg velem együtt, hogy mit építettek rá az emberek, és szép dolgokat fogsz látni!

Ekkor aztán *Télemakhoszt* olvastatom vele, és tovább kísérem pályáján. Megkeressük a boldog Salentinumot és a derék Idomeneuszt, akit balsorsa tett bölccsé. Útközben egy sereg Próteszilaoszra bukkanunk, de egyetlen Philoklészre sem. Adrasztész, a daoniak királya ugyancsak megtalálható. De hadd képzeljék el az olvasók utazásainkat, vagy tegyék meg

---

[22] Seneca, *De tranquillitate animi*, I. fejezet.

[23] Amióta ezt írtam, a mellette szóló érvek kifejtést nyertek a tervezetből készült kivonatban. Az ellene szóló érvek, legalább azok, melyek szerintem megállják a helyüket, megtalálhatók összegyűjtött irataim között, az említett kivonat után.

helyettünk egy *Télemakhosz*-példánnyal a kezükben. Ne sugalljunk nekik aggasztó hasonlatokat, melyeket maga a szerző is visszautasít, vagy kedve ellenére hajt végre.

Egyébként Emil nem király, és én sem vagyok Isten. Nem nagyon bánkódunk tehát azon, hogy nem utánozhatjuk Télemakhoszt és Mentórt, azaz hogy nem tehetjük ugyanazt a jót az emberekkel, amit ők tettek. Senki sem tud minálunk jobban veszteg maradni a helyén, és nem kíván kevésbé kilépni onnan. Tudjuk, hogy mindenki ugyanazt a feladatot kapta. Mindenki, aki teljes szívéből szereti a jót, és teljes erejéből műveli, betöltötte ezt a feladatot. Tudjuk, hogy Télemakhosz és Mentór csak képzeletbeli lények. Emil nem utazik tétlen ember módján, és több jót tesz, mint ha fejedelem volna. Ha királyok volnánk, akkor sem lennénk jótékonyabbak. Ha királyok és jótékonyak volnánk, tudtunkon kívül is ezer valóságos rosszat tennénk egyetlen látszólagos jó ellenében, melyet megtenni véltünk. Ha királyok és bölcsek volnánk, az első jó, melyet tenni kívánnánk önmagunknak és másoknak, abból állna, hogy lemondanánk a királyságról, és ismét azokká lennénk, amik vagyunk.

Megmondtam már, hogy mi teszi az utazást mindenki számára terméketlenné. Ami az ifjúság számára még inkább terméketlenné teszi, nem egyéb, mint a mód, ahogyan utaztatják a fiatalokat. A nevelők nagyobb gondot fordítanak a maguk mulatságára, mint növendékük oktatására, városból városba, palotából palotába, társaságból társaságba vezetik őt. Ha tudósok és íróemberek az illetők, akkor időtöltését úgy szabják meg, hogy könyvtárakba szaladgáljon, járja a régiségkereskedőket, kotorásszon az ódon emlékek között, és másolja a régi feliratokat. Minden országban más korszakkal foglalkoznak az illetők, mintha csak más országgal foglalkoznának, úgyhogy mikor nagy költségek árán befutották Európát, miközben haszontalan dolgokra adták magukat, vagy unatkoztak, úgy térnek vissza, hogy semmit sem láttak abból, ami érdekelheti őket. és mit sem tanultak abból, ami hasznukra válhat.

A fővárosok valamennyien hasonlítanak egymáshoz, minden nép összetalálkozik bennük, a szokások összessége keveredik itten. A nemzetek tanulmányozása végett nem ide kell menni. Párizs és London az én szememben egy és ugyanaz a város. Lakóik előítéleteiben van valamelyes különbség, de azért az egyiknek annyi az előítélete, mint a másiknak, gyakorlati elveik pedig valamennyien azonosak. Mindenki tudja, miféle fajta emberek szoktak összegyülekezni az udvarokban. Tudjuk azt is, hogy milyen erkölcsöket idéz elő szükségképpen a népek egymásra halmozódása és a vagyoni egyenlőtlenség. Mihelyt egy kétszázezer lelket számláló városról beszélnek nekem, előre tudom, milyen élet folyik benne. Ami még ezenfelül megtudható ezekről a helyekről, nem éri meg a fáradságot, hogy odamenjek és megtanuljam.

A távol fekvő vidékeken, ahol kevesebb a mozgás és a közlekedés, ahol

kevésbé utaznak idegenek, melyek lakói ritkábban költözködnek, ritkábban változtatják vagyonukat és hivatásukat, ott kell tanulmányozni egy nemzet szellemét és szokásait. Nézzétek futtában a fővárost, de a vidéket vizsgáljátok meg tüzetesen! A franciák nem Párizsban találhatók, hanem Touraine-ben. Az angolok angolabbak Murciában, mint Londonban, a spanyolok pedig spanyolabbak Galiciában, mint Madridban Ilyen nagy távlatokban jellemzi önmagát egy nép, és mutatja meg magát olyannak, amilyen a maga tiszta valóságában. Itt érezhetők legjobban a kormányzat jó és rossz következményei, mint ahogy a nagyobb sugár végén az ívek méretei pontosabbak.

A szokásoknak a kormányzattal való szükségszerű kapcsolatait oly jól fejtette ki a *Törvények szelleméről* szóló könyv, hogy nem tehetünk jobbat, mint hogy ehhez a műhöz folyamodunk e kapcsolatok tanulmányozása végett. De általánosságban véve van két könnyű és egyszerű szabály a kormányzat viszonylagos jóságának megítélésére. Az egyik a népesség. Minden olyan országban, amely elnéptelenedik, az állam a romlás felé halad. Az az ország pedig, amely a leginkább népesedik, meg akkor is, ha a legszegényebb, csalhatatlanul a legjobb kormányzásban részesül.[24]

Ehhez azonban szükség van arra, hogy a népesedés a kormányzat és az erkölcsök természetes eredményeként jöjjön létre. Mert ha telepítések által megy végbe, vagy más esetleges és ideiglenes módon, akkor a gyógyszer csak a bajt bizonyítaná. Mikor Augustus törvényeket hozott a nőtlenség ellen, ezekben a törvényekben már a római birodalom hanyatlása tükröződött. A kormányzat jóságának kell házasságra bírnia az embereket, és nem a kényszerítő törvénynek. Nem azt kell vizsgálni, ami kényszer útján történik, mert az a törvény, amely a természetes hajlam ellen küzd, önmagát játssza ki, és üres betűvé válik. Azt kell megvizsgálnunk, ami az erkölcsök befolyása alatt és a kormányzat természetes hajlama révén történik. Állandó hatása csak az ilyen eszközöknek van. A derék Saint-Pierre apátnak volt a politikája, hogy minden bajra mindig kicsiny gyógyszert keresett, ahelyett, hogy visszament volna közös forrásukra, és meglátta volna, hogy valamennyit csak egyszerre lehet meggyógyítani. Nem úgy kell eljárnunk, hogy minden fekélyt külön kezelünk, amely a beteg testén támad, hanem megtisztítjuk a vér anyagát, mert ez az előidézője valamennyinek. Mondják, hogy Angliában díjakat tűztek ki a mezőgazdaság fellendítésére. Több se kell nekem! Már ez is kellőképpen meggyőz arról, hogy a mezőgazdaság ott már nem sokáig fog virágozni.

A kormányzat és a törvények viszonylagos jóságának második ismertetőjele szintén a népességből ered, de másféle módon. Tudniillik a népesség eloszlásából, nem pedig a mennyiségéből. Két állam, amely egyenlő

[24] Ez alól a szabály alól csak egy kivételt ismerek, Kínát.

nagyságú és egyenlő lélekszámú, erőre nézve rendkívül egyenlőtlen lehet. A kettő közül mindig az a hatalmasabb, melynek lakosai a legegyenletesebben oszlanak meg területén. Az az állam, melynek nincsenek oly nagy városai, s amely ebből következőleg kevésbé mutatós, mindig leveri a másikat. Az államot a nagy városok merítik ki, ezek idézik elő gyengeségét. A gazdaság, melyet létrehoznak, látszólagos és képzeletbeli gazdaság. Sok itt a pénz, de kevés az eredmény. Azt mondják, hogy a francia király számára Párizs városa felér egy tartománnyal. Én azonban azt hiszem, hogy több tartományába kerül neki. Nem egy tekintetben Párizs táplálkozik a vidékből, s a vidék jövedelmének nagy része ebbe a városba csapódik le, és ott is marad anélkül, hogy valaha is visszatérne akár a néphez, akár a királyhoz. Felfoghatatlan dolog, hogy a folyton számoló emberek eme évszázadában egyetlenegy sem akadt még, aki be tudná látni, hogy Franciaország sokkal hatalmasabb volna, ha Párizs megsemmisülne. Nemcsak hogy a népesség rossz eloszlása nem előnyös az államra nézve, hanem még rombolóbb ez, mint maga az elnéptelenedés, annyiban, hogy az elnéptelenedés eredménye mindössze a semmivel egyenlő, míg a rosszul értelmezett fogyasztás negatív eredményre vezet. Ha egy franciát és egy angolt hallok, amidőn fővárosuk nagyságával büszkélkednek, és azon vitáznak, hogy Párizsnak vagy Londonnak van-e több lakosa, olyan hatással van ez rám, mintha arról vitatkoznának együttesen, hogy a két nép közül melyik részesül abban a megtiszteltetésben, hogy a legrosszabbul kormányozzák.

Tanulmányozzátok a népet városain kívül, mert csak így fogjátok megismerni! Egy kormányzat látszólagos formáját észrevenni semmi, mert elkendőzi azt a közigazgatás gépezete és a hivatalnokok tolvajnyelve. Természetét hatásában kell tanulmányozni, melyet a népre gyakorol, s a közigazgatás valamennyi fokozatán meg kell azt vizsgálni. A forma és a lényeg közötti különbség mindezen fokozatok között megoszlik, s így ezt a különbséget csak akkor ismerjük meg, ha valamennyit számba vesszük. Az egyik országban legelőször az alantasok mesterkedésein kezd észrevehetővé válni a minisztérium szelleme. A másikban meg kell nézni, hogyan választják a parlament tagjait, mert csak így ítélhetjük meg, vajon igaz-e, hogy a nemzet szabad. Bármelyik országra érvényes, hogy lehetetlen megismernie a kormányt annak, aki csak a városokat látta, mivelhogy a kormányzat szelleme sohasem ugyanaz a városra és a vidékre nézve. Márpedig a vidék teszi az országot, a vidék népe pedig a nemzetet.

A különböző népeknek félreeső tartományaiban és eredeti szellemük egyszerűségében való ilyenféle tanulmányozása egy általános érvényű megfigyelésre késztet, amely alátámasztja jelmondatomat, és bizony vigasztaló az emberi szívre: minden nemzet, ha ilyen módon figyeljük meg, sokkal kiválóbbnak látszik. Minél inkább közeledik a természethez, jellemén annál inkább uralkodik a jóság. Csak akkor züllik le, ha bezárkózik váro-

saiba, vagy a kultúra jóvoltából megváltozik, mert ilyenkor kellemes, de egyben bűnös megszokássá változtatja egynémely inkább durva, mint kártevő hibáját.

Ebből a megfigyelésből az általam ajánlott utazási módnak új előnye következik, amennyiben a fiatalemberek, akik keveset tartózkodnak a nagy városokban, mert ott szörnyű romlottság uralkodik, kevésbé vannak kitéve annak, hogy rájuk ragad. Az egyszerűbb emberek között, valamint a kevéssé népes társaságokban biztosabb ítélőképességet őriznek meg, egészségesebb ízlést, tisztességesebb erkölcsöket. Ettől a ragálytól egyébként nem kell félteni az én Emilemet. Őbenne minden megvan, ami megóvhatja tőle. Mindama óvintézkedések közül, melyeket erre vonatkozólag tettem, sokra tartom azt a vonzalmat, mely a szívében lakozik.

Az emberek már nem tudják, mire képes az igazi szerelem a fiatalemberek hajlamait illetően, mert nevelőik maguk sem ismerik e hajlamokat jobban, mint ők, s ezért eltérítik tőlük őket. Mindenképpen szükséges azonban, hogy egy fiatalember vagy szeressen, vagy kicsapongó legyen. Könnyű dolog a látszattal hetvenkedni. Ezer fiatalembert fognak majd nekem emlegetni, akik, mint mondják, szűziesen élnek szerelem nélkül, de említsenek nekem csak egy meglett embert, egy igazi embert, aki jóhiszeműleg azt mondhatja, hogy így töltötte el ifjúságát. Az emberek minden erényben, minden kötelességben csak a látszatot keresik. Én azonban a valóságot keresem, és nagyon tévedek, ha a valóság útján más odajutási mód is lehetséges, mint amilyet én adok meg.

Az ötlet, hogy Emilt szerelmessé tegyük, mielőtt utaztatnánk, nem az én leleményem. Íme az eset, amely sugallta nekem.

Éppen Velencében voltam látogatóban egy fiatal angol nevelőjénél. Tél volt. Körülültük a tüzet. A nevelőnek éppen leveleket hozott a posta. Elolvasta őket, s aztán az egyiket hangosan újra olvasta növendékének. Ez a levél angolul volt. Nem értettem belőle semmit. Felolvasása folyamán azonban láttam, amint a fiatalember letépte csodásan szép csipkekézelőit, melyeket viselt, s egymás után a tűzbe vetette őket, amilyen óvatosan csak tudta, nehogy észrevegyék. Meglepett a szeszélyes viselkedés, arcába néztem, és mintha felindulást láttam volna rajta. De a szenvedélyek külső jeleiben, noha minden embernél igen hasonlóak, nemzetenként különbségek vannak, melyek könnyen megtévesztik az embert. A népeknek különböző a nyelvjárásuk az arcukon csakúgy, mint az ajkukon. Megvártam a felolvasás végét, aztán odamutattam a nevelőnek növendéke meztelen csuklóira, melyeket tőle telhetőleg rejtegetett, és így szóltam hozzá: Szabad tudnom, mit jelent ez?

A nevelő észrevette, hogy mi történt. Elnevette magát, megelégedett arckifejezéssel ölelte meg növendékét, s miután elnyerte beleegyezését, megadta nekem az általam kívánt magyarázatot.

A kézelők, mondotta hozzám fordulva, melyeket John úr az imént le-

tépett: ajándék. Egy idevaló hölgytől kapta nemrégiben. Márpedig tudnia kell önnek, hogy John úr jegyben jár odahaza egy kisasszonnyal, aki iránt nagy szerelemmel viseltetik, és aki még több szerelmet érdemel. Ez a levél imádottja anyjától jött, s mindjárt le is fordítom önnek azt a részletet, mely az iménti rombolást okozta az ön szeme láttára.

„Lucy kezéből sohasem kerül ki lord John kézelője. Miss Betty Roldham a tegnap délutánt nála töltötte, és mindenáron segíteni akart neki a munkában. Tudva, hogy Lucy ma a szokottnál korábban kelt fel, látni akartam, mit csinál, és észrevettem, hogy felfejti mindazt, amit miss Betty tegnap csinált. Azt akarja, hogy ajándékában egyetlen öltés se legyen, amely nem az ő kezétől származik."

John úr kiment egy pillanatra, hogy más kézelőt vegyen fel, én pedig így szóltam a nevelőhöz: Kitűnő természetű tanítványa van. De mondja most meg az igazat! Miss Lucy anyjának ez a levele vajon nem előre kitervelt dolog-e? Nem ön által kieszelt eszköz-e ez a kézelős hölgy ellen? Nem, felelte ő, a dolog igaz. Gondoskodásomba én nem vittem bele ennyi fortélyt. Egyszerűséget, buzgalmat vittem bele, és Isten megáldotta munkámat.

E fiatalember esete nem ment ki emlékezetemből. Szükségképpen meg kellett hogy termékenyítse egy magamfajta álmodozó fejét.

Itt az ideje, hogy végezzünk. Vezessük vissza lord Johnt miss Lucyhoz, azaz Emilt Zsófiához. Nem kevésbé gyengéd a szíve, mint volt elutazása előtt, s most így tér vissza hozzá. Sokkal felvilágosultabb szellemű, és azt az előnyt hozza magával, hogy megismerte a kormányzatokat minden bűnükön keresztül, valamint a népeket összes erényeik révén. Gondom volt még arra is, hogy minden nemzetben, az ókoriak módján, a vendégbarátság kötelékeivel fűzze magát össze egynémely érdemes emberrel, és egyáltalán nem lesz ellenemre, ha ezeket az ismeretségeket levelezés útján ápolja. Azonfelül hasznos lehet és mindig kellemes dolog levelezésben állni távoli országokban élő emberekkel. Kitűnő óvintézkedés is ez a nemzeti előítéletek uralma ellen, melyek egész életünkben reánk támadnak, és előbb-utóbb bizonyos hatással lesznek ránk. Semmi sem alkalmasabb arra, hogy megszabadítsuk magunkat ettől a hatástól, mint az érdek nélküli érintkezés oly értelmes emberekkel, akiket becsülünk, s akikben nincsenek meg ezek az előítéletek. Ők a maguk előítéleteit állítják szembe amazokkal, s így megadják a módot, hogy az egyiket szüntelenül szembeállítsuk a másikkal, s így biztosítsuk magunkat valamennyitől. Nem ugyanaz a dolog, ha idehaza vagy őnáluk érintkezünk az idegenekkel. Az előbbi esetben az illetők mindig kíméletet tanúsítanak az iránt az ország iránt, amelyben laknak, s ezért leplezik a róla való gondolataikat, vagy kénytelenek kedvezően gondolkodni róla, amíg benne laknak. Mihelyt hazaérnek, leszállítják ítéletüket, és ezzel csak méltányosak lesznek. Nagyon szeretném,

hogy az idegen, akitől tanácsot kérek, meglátogassa az én országomat is, de csak akkor kérem ki véleményét, amikor már odahaza lesz.

Miután csaknem két évet szántunk arra, hogy Európa néhány nagy és igen sok kis államát bejárjuk, s miután megtanultuk a két vagy három legfontosabb nyelvet, s miután láttuk azt, ami igazán érdekessé teszi akár természetrajz, akár a kormányzat, akár a művészetek, akár az emberek tekintetében, Emil, akit már emészt a türelmetlenség, értésemre adja, hogy határidőnk a végéhez közeledik. Így szólok hozzá ekkor: Nos hát, barátom, emlékezned kell utazásaink fő céljára! Láttál, megfigyeltél. Mi most már megfigyeléseid eredménye? Mire szánod rá magadat? Ha módszeremben nem tévedtem, körülbelül ezt a választ fogja adni nekem:

„Hogy mire szánom rá magamat? Arra, hogy megmaradok annak, amilyenné ön tett, és hogy a magam akaratából nem csatolok több láncot ahhoz a lánchoz, melyet a természet és a törvények raknak rám. Minél inkább vizsgálom az emberek létrehozta művet intézményeinkben, annál inkább látom, hogy addig akarják függetlenné tenni magukat, míg végül rabszolgává lesznek, s még szabadságuk biztosítása érdekében is hiábavaló erőfeszítéseket tesznek. Hogy ne kelljen engedniük az őket elözönlő dolgoknak, ezerféle köteléket vesznek magukra. Azután, mihelyt csak egy lépést akarnak tenni, képtelenek erre, és csodálkoznak, amiért mindenki függvényévé válnak. Nekem úgy tűnik, hogy szabaddá tételünk érdekében nincs mit tennünk. Csupán nem kell akarnunk azt, hogy megszűnjünk szabadok lenni. Ön tett engemet, ó mesterem, szabaddá, amidőn megtanított rá, hogy engedjek a kényszerűségnek. Jöhet a kényszerűség, amikor kedve tartja. Nem ellenkezem. Hadd ragadjon magával! Mivel nem akarom lekűzdeni, nem kapaszkodom semmibe, hogy visszatartsam magamat. Kerestem utazásaim közben, vajon találhatnék-e valami zugot a földön, ahol tökéletesen a magamé lehetek. De van-e olyan hely az emberek között, ahol függetlenülhetünk szenvedélyeinktől? Mindent jól megvizsgálva úgy találtam, hogy még a kívánságom is ellentmondásos. Ha nem függnék ugyanis semmi más dologtól, legalább attól a földtől függnék, ahol letelepedtem. Az életem odakapcsolódnék ehhez a földhöz, ahogy a driádoké kapcsolódott a fákihoz. Úgy éreztem, hogy uralom és szabadság két összeférhetetlen szó, s így nem lehetnék egy kunyhó ura anélkül, hogy meg ne szűnjek a magam ura lenni."

Hoc erat in votis: modus agri non ita magnus.

Horatius, Sat. II. VI. 1.

„Emlékszem, hogy kutatásaink oka vagyonom volt. Ön nagyon alaposan bebizonyította nekem, hogy nem őrizhetem meg egyszerre gazdagságomat és szabadságomat. Ám amikor ön azt akarta, hogy szabad és ugyanakkor igénytelen legyek, két összeférhetetlen dolgot akart. Csak úgy vonhatom

ki magamat az emberektől való függés alól, ha visszatérek a természettől való függésbe. Mit tegyek tehát a vagyonnal, melyet szüleim rám hagytak? Azon kezdem majd, hogy cseppet se függjek tőle. Meglazítok minden köteléket, mely odafűz. Ha meghagyják nekem, megmarad. Ha elveszik tőlem, nem fog magával ragadni. Nem fogok azzal bajlódni, hogy megtartsam, de szilárdan kitartok a helyemen. Gazdagon vagy szegényen, de szabad leszek. Nemcsak ebben vagy abban az országban, egy bizonyos vidéken leszek szabad. Szabad leszek az egész földkerekségen. Számomra az előítélet minden lánca elszakadt, nem ismerek más láncot, csak a kényszerűséget. Megtanultam viselni születésem óta, és hordani fogom halálomig, mert ember vagyok. És miért ne tudnám hordani, ha egyszer szabad vagyok, amikor még a rabszolgának is viselnie kell, s ráadásul még a rabszolgaság láncait is?"

„Mit törődöm helyzetemmel a földön! Bánom is én, hogy hol vagyok. Mindenütt, ahol emberek vannak, testvéreim között vagyok. Mindenütt, ahol nincsenek emberek, otthon vagyok. Ameddig csak független és gazdag maradhatok, van vagyonom, amelyből élhetek, és élni is fogok. Ha a vagyonom maga alá gyűr, elvetem bánkódás nélkül. Van dolgos karom, és élni fogok. Ha a karom felmondja a szolgálatot, akkor is élni fogok, ha eltartanak, és meghalok, ha elhagynak. Meghalok akkor is, ha nem hagynak magamra. A halál ugyanis nem a szegény emberek baja, hanem a természet törvénye. Bármely időben jön a halál, szembenézek vele, mert az életre való előkészületeim közben sohasem fog meglepni. Sohasem veheti el tőlem azt, hogy éltem."

„Íme, atyám, erre szántam el magamat. Ha nem volnának szenvedélyeim, ember voltomban olyan független volnék, mint maga az Isten, mert csak azt akarnám, ami van, és sohase kellene küzdenem a sors ellen. Így legalább csak egy lánc van rajtam, az egyedüli, melyet valaha is viselnék, és dicsekedhetem is vele. Nos tehát, adja hozzám Zsófiát, és akkor szabad vagyok."

„Kedves Emil, nagy örömmel veszem, hogy ily férfias beszéd hagyja el ajkadat, és hogy ily férfias érzéseket tapasztalok szívedben. Ez a túlzott érdektelenség rendkívül tetszik nekem a te életkorodban. Veszít majd erejéből, ha gyermekeid lesznek, és akkor te egyenesen az leszel, ami egy jó családapa és egy bölcs ember kell, hogy legyen. Már utazásaid előtt tudtam, mi lesz az eredményük. Tudtam, hogy ha közelebbről megtekinted majd intézményeinket, távol leszel attól, hogy oly bizalommal viseltess irántuk, melyet nem érdemelnek meg. Ha a törvények őrködnek felettünk, hiába óhajtjuk a szabadságot. Törvények! Vajon hol vannak törvények, s vajon hol tartják őket tiszteletben? Ezen a néven te mindenütt csak magánérdeket és emberi szenvedélyt láttál uralkodni. Ám a természet és a rend örök törvényei valóban léteznek. Ezek helyettesítik a tételes törvényt a

bölcs számára. Szíve mélyébe írta be őket a lelkiismeret és az ész. Hogy szabad lehessen, ezeknek kell alávetnie magát. Csak az a rabszolga, aki rosszat tesz, mert mindig akarata ellenére teszi. A szabadság semmiféle kormányzati formában sem található meg, csak a szabad ember szívében, aki mindenüvé magával viszi. A hitvány ember a szolgaságot hordja magával mindenüvé. Az egyik rabszolga lenne Genfben, a másik szabad lenne Párizsban."

„Ha a polgár kötelességeiről beszélnek neked, talán megkérdeznéd tőlem, hol a haza, és azt hinnéd, zavarba hozol engem. Pedig hát tévednél, kedves Emil. Mert akinek nincs is hazája, legalább valamilyen országhoz tartozik. Mindig van egy kormányzat, és vannak látszattörvények, melyeknek uralma alatt békén éldegélt. Hogy a társadalmi szerződést tiszteletben tartották-e, mit sem számít, föltéve, ha az egyéni érdek úgy oltalmazta őt, ahogyan a közakarat oltalmazta volna, ha a kollektív erőszak megóvja őt az egyéni erőszaktól, ha a rossz, amit tenni látott, megszerettette vele azt, ami jó, és ha maguk az intézményeink ismertették és gyűlöltették meg vele a saját méltánytalanságaikat. Ó Emil, hol az a derék ember, aki semmivel sem tartozik szülőföldjének? Akárki legyen is az illető, tartozik neki azzal, ami a legbecsesebb az embernek, cselekedetei erkölcsiségével és az erény szeretetével. Ha ez az ember egy erdő mélyén születik, boldogabban és szabadabban élt volna, de mivel semmit sem kellett leküzdenie ahhoz, hogy hajlamait követhesse, érdem nélkül lett volna jó emberré, nem lett volna erényessé, most viszont szenvedélyei ellenére is azzá tud lenni. A rend puszta látszata is arra viszi, hogy ismerje és szeresse a rendet. A közjó, amely másoknak csak ürügyül szolgál, őneki – és csupáncsak őneki – kézzelfogható indíték. Megtanulja leküzdeni magát, legyőzni magát, feláldozni a maga érdekét a közérdeknek. Nem igaz, hogy semmi hasznot sem húz a törvényekből. Ezek adják meg neki a bátorságot, hogy igazságos legyen még a gonoszak között is. Nem igaz, hogy nem tették őt szabaddá, hiszen egyenesen arra tanították meg, hogy uralkodjék önmagán."

„Ne mondd hát: lényegtelen, hogy hol vagyok. Igenis fontos dolog neked, hogy ott légy, ahol teljesíteni tudod valamennyi kötelességedet. E kötelesség egyike a ragaszkodás szülőhelyedhez. Gyermekkorodban honfitársaid oltalmaztak, szeretned kell tehát őket, amikor férfivá lettél. Közöttük kell élned, vagy legalábbis olyan vidéken, ahol hasznos lehetsz nekik, amennyire csak teheted, és ahol tudják, hol keressenek, ha történetesen szükségük van reád. Van olyan körülmény is, amikor az ember nagyobb hasznára lehet honfitársainak hazáján kívül, mint ha hazája kebelében élne. Akkor csak a buzgalmára kell hallgatnia, és zúgolódás nélkül kell viselnie számkivetettségét. Még ez a számkivetettség is kötelességei közé tartozik. Te azonban, kedves Emilem, akinek senki sem parancsolja e fájdalmas áldozatokat, te, aki nem vállaltad azt a szomorú hivatást, hogy

megmondd az igazságot az embereknek, menj csak közéjük, élj közöttük, ápold barátságukat, szelíden érintkezz velük, légy jótevőjük, mintaképük! A te példád több szolgálatot fog tenni nekik, mint a mi sokfajta könyvünk. A jó, amit majd tőled látnak, jobban meg fogja indítani őket, mint hiábavaló prédikációink."

„Mégsem buzdítlak azonban arra, hogy a nagy városokban élj. Ellenkezőleg. Ama példák egyike, melyeket a jók a többieknek kell, hogy adjanak, a patriarkális és falusi élet példája – mely az ember ősi életmódja – a legbékésebb, a legtermészetesebb és legédesebb annak szemében, kinek szívét még nem tudták megrontani. Fiatal barátom, boldog az ország, ahol nincs szükség arra, hogy az emberek a békét a sivatagban keressék! De hol ez az ország? A jótékony ember hiányosan elégíti ki hajlamát a városok forgatagában, ahol jóformán nem talál másokat, akiken buzgalmát gyakorolhatná, mint cselszövő embereket vagy gazfickókat. A fogadtatás, melyben itt a semmirekellőket részesítik, akik szerencséjüket keresni jöttek ide, csak teljessé teszi az ország pusztulását, melyet, éppen ellenkezőleg, a városok rovására kellene újra benépesíteni Mindenki, aki visszavonul a nagy társaságtól, éppen azért hasznos, mert visszavonul tőle. A társaság minden bűne onnan ered, hogy túlságosan népes. Hasznos továbbá az ilyen ember azért, mert az elhagyott vidékeken életet, műveltséget és az ősi életviszonyok szeretetét ülteti el. Valósággal elérzékenyülök, ha arra gondolok, hogy Emil és Zsófia mennyi jótéteményt áraszthatnak maga körül puszta visszavonulásukkal, mennyire felélénkíthetik a falusi vidéket, és fölélesztheti a szerencsétlen falusi ember ellankadt buzgalmát. Látni vélem, amint a lakosság megszaporodik. a földek termékennyé válnak, új díszbe öltöznek, a sokaság és a bőség ünneppé avatják a munkát, miközben örömujjongások és áldó szavak emelkednek a mezei játékok közben a szeretetre méltó emberpár körül, akiknek ez a feléledés köszönhető. Az emberek agyrémként kezelik az aranykort, és mindig is agyrém marad ez a megrontott szívű és ízlésű emberek számára. Még az sem igaz, hogy visszakívánjuk, mert az ilyenfajta kívánságok mindig üresek. Mi kellene tehát ahhoz, hogy újra felélesszük? Egyetlenegy dolog, ami azonban lehetetlen: az, hogy szeressük."

„Zsófia lakóhelye körül szinte mintha már újraéledne. Ti együttesen nem is tesztek majd egyebet, mint amit az ő tisztes szülei elkezdtek már. De, kedves Emil, nehogy az ilyen szerény élet elvegye kedvedet a kínos kötelességektől, ha ezek valaha is rád háramlanak! Tartsd emlékezetedben, hogy a rómaiak az ekeszarv mellől jutottak a konzulsághoz! Ha a fejedelem vagy az állam a haza szolgálatára szólít, hagyj el mindent, hogy betöltsd a neked kijelölt helyet, a polgár tiszteletreméltó hivatását! Ha ez a hivatás rád nézve terhes, van egy tisztességes és biztos módja annak, hogy megszabadulj tőle: teljesítsd lehetőleg feddhetetlenül, nehogy sokáig kelljen hordanod! Egyébként ne nagyon félj az ilyen teher kellemet-

lenségétől! Amíg mai szabású emberek vannak, nem teérted fognak jönni, hogy az állam szolgálatára bírjanak."

Miért nem tehetem meg azt, hogy lefessem Emil hazatérését Zsófiához, valamint szerelmük utolsó felvonását, azaz jobban mondva hitvesi szerelmük kezdetét, mely egybekapcsolja őket! Megbecsülésre alapított szerelem ez, amely addig tart, amíg az élet. Olyan erényekre alapított szerelem ez, amelyek nem halványu'nak el a szépséggel, s a jellemek hasonlóságára épített szerelem, amely szeretetre méltóvá teszi a kapcsolatot, és átvezeti az egyesülés kezdeti varázsát az öregkorba. Mindezek a részletek azonban tetszetősek lehetnek, de nem hasznosak. Mostanáig nem is engedtem meg magamnak más kellemes részletek ábrázolását, mint amelyeknek hasznos voltát látni véltem. Éppen most, feladatom vége felé dobjam sutba ezt a szabályt? Nem. Érzem azt is, hogy kifáradt a tollam. Túlságosan gyönge már ilyen hosszú lélegzetű munkára. Abba is hagynám, ha nem volna ily előrehaladott állapotban. Nem szabad befejezetlenül hagynom, ideje tehát, hogy lezárjam.

Végre látom, mint kél fel Emil legbűvösebb napja, mely számomra a legboldogabb napot jelenti. Gondoskodásomat siker koronázza, s kezdem is élvezni gyümölcseit. A méltó párt széttéphetetlen lánc egyesíti, szájuk kimondja, szívük pedig megerősíti az esküvéseket, melyek nem lesznek hiábavalók. Íme: házastársak. Amidőn a templomból visszatérnek, valósággal vezetni kell őket. Nem tudják, hol vannak, hova mennek, mi történik körülöttük. Nem hallanak semmit, csak zavaros szavakkal felelnek, mámoros szemük a semmibe néz. Ó elragadtatás! Ó emberi gyengeség! A boldogság érzése eltapossa az embert, mert nem elég erős ahhoz, hogy elviselje.

Bizony kevés ember van, aki az új házasokkal meg tudja találni a kellő hangot a lakodalom napján. Az egyik feszes tartózkodása, a másik feszetlen beszéde szerintem egyaránt nem helyénvaló. Én inkább azt kívánom, hogy hagyják a fiatal szíveket, zárkózzanak magukba, és engedjék át magukat az izgalomnak, melynek megvan a maga varázsa, mintsem hogy oly kegyetlenül szórakoztassák őket, amitől szomorúság költözik beléjük az áltapintatosság útján. Szükségtelen zavarba hozni őket rossz tréfákkal, melyek talán tetszenének nekik bármely más időpontban, de ilyen napon bizonyosan terhükre vannak.

Látom az én két fiatalomat abban az édes lankadtságban, mely elfogja őket. Oda se hallgatnak a hozzájuk intézett beszédekre. Én, aki azt akarom, hogy életük minden napját kiélvezzék az emberek, hogyan is engedném, hogy ily becses napot elveszítsenek? Nem engedem, sőt azt akarom, hogy ízleljék és szürcsöljék az ízét, hogy meglegyen számukra a gyönyöre. Kitépem őket a tolakodó tömeg karjai közül, félrevezetem őket, hadd távolodjanak a többiektől, és azzal térítem őket magukhoz, hogy róluk magukról beszélek nekik. De nemcsak a fülüknek akarok beszélni, hanem

egyenesen a szívükhöz. Jól tudom, mi az az egyetlen tárgy, mellyel ezen a napon foglalkozni tudnak.

Gyermekeim – mondom nekik, miközben mindkettőt kézen fogom –, íme három esztendeje már, hogy fellobbanni láttam ezt az élénk és tiszta lángot, amely ma boldogságtokat hozza létre. Ez a láng szüntelenül csak növekedett. Szemetekből látom, hogy hevességének legmagasabb fokára érkezett. Most már csak gyengülhet. Olvasóim, nem látjátok-e Emil fellobbanását, elragadtatását, esküdözését, valamint azt a megvető arckifejezést, mellyel Zsófia kiszabadítja kezét az én kezemből, továbbá azokat a gyengéd tiltakozásokat, melyeket szemük kölcsönösen kifejez, s amelyből sejthető, hogy imádni fogják egymást utolsó leheletükig? Hagyom, tegyék, amit tenni akarnak, de aztán folytatom, amit elkezdtem.

Gyakran gondoltam arra, hogy ha a boldog szerelmet meg lehetne hosszabbítani a házasságban, a földi paradicsom lenne osztályrészünk. Mindmáig ez még sohasem fordult elő. Ám ha a dolog nem teljesen lehetetlen is, ti bizony méltóak vagytok mindketten, hogy olyan példát adjatok, amilyet senkitől sem kaphattatok, és amelyet kevés házaspár tudna utánozni. Akarjátok-e, gyermekeim, hogy megjelöljek számotokra egy módot, mely szerintem az egyedüli lehetséges?

Mosolyogva tekintenek egymásra, és kinevetik együgyűségemet. Emil egyszerűen megköszöni receptemet, és azt mondja, hogy véleménye szerint Zsófiának különb receptje van, s ami őt illeti, megelégszik a Zsófiáéval. Zsófia is helyesli, és nem kevésbé bizakodónak látszik. Mindazonáltal gúnyolódó arckifejezésébe mintha egy kis kíváncsiság vegyülne. Jól szemügyre veszem Emilt. Izzó szeme majdhogy elnyeli felesége bájait. Ez az egyedüli dolog, amire kíváncsi, s az én megjegyzéseimmel nem sokat törődik. A magam részéről mosolygok, és magamban ezt mondom: Hamarosan figyelmessé foglak tenni.

E titkos gerjedelmeknek úgyszólván észrevehetetlen különbözősége a két nem közötti különbség jellemző vonását fedi föl, amely bizony ellenkezik a bevett előítéletekkel: azt tudniillik, hogy általánosságban a férfiak kevésbé állhatatosak, mint a nők, és hamarabb riadnak vissza a boldog szerelemtől. A nő jóval előre megérzi a férfi állhatatlanságát, és nyugtalankodik emiatt.[25] Ez teszi egyben féltékenyebbé is. Midőn a férfi kezd elhidegülni, a nő kénytelen ugyanakkor, csak hogy megtarthassa, mindama

[25] Franciaországban elsőként a nők függetlenítik magukat. Ez így van rendjén, hiszen elégtelen a vérmérsékletük, nem akarnak mást, mint hódolatot, és ha a férj nem hódol már nekik, személyével alig törődnek. Más országokban, éppen ellenkezőleg, elsőként a férfi függetleníti magát, és ez így is van rendjén, mert a nők hűségesek, de tolakodók, s azzal, hogy a férfiaknak terhére vannak vágyaikkal, jóllakatják magukkal az illetőket. Ezek az általános igazságok sok kivételt engedhetnek meg. Ezúttal azonban azt hiszem, hogy általános igazságok.

gondoskodást tanúsítani iránta, melyet annak előtte azért tanúsított, hogy megnyerje tetszését. A nő sír, megalázza magát, de ritkán teszi ugyanazzal a sikerrel. A ragaszkodása és a gondoskodás megnyeri a szívet, de visszaszerezni nem tudja. Visszatér tehát receptemhez, amely a szerelemnek a házasságban való elhidegülése ellen való.

„Egyszerű és könnyű ez a recept, folytatom, abban áll, hogy továbbra is szeretőknek kell lennetek, miközben házastársak vagytok." „Valóban, mondja Emil, miközben nagyot nevet ezen a titkon, nem is fog nehezünkre esni."

„Számodra talán nehezebb lesz, mint ahogy gondolod. De kérlek, hagyj időt, hogy kimagyarázzam magamat!"

„A kötelék, melyet túlságosan össze akarunk húzni, elszakad. Íme, ez történik a házassági kötelékkel is, ha nagyobb erővel akarjuk összevonni, mint amennyire szüksége van. A hűség, melyet a két házastárs megkíván, a legszentebb valamennyi jog közül. A hatalom azonban, melyet mindkét félre ráruház, hogy társa felett gyakorolja, túlságosan nagy. A kényszer és a szerelem alig férnek meg egymással, hiszen a gyönyört senkire sem lehet ráparancsolni. Ne piruljon el, ó Zsófia, és ne gondoljon menekülésre! Ne adja Isten, hogy meg akarjam sérteni szerénységét! Most azonban élete sorsáról van szó. Ilyen nagy cél érdekében tűrje el a férj és az apa közt az olyan oktató beszédet, melyet máskülönben aligha tűrne el.

Nem annyira a birtoklástól, mint inkább az alávetettségtől lakik jól az ember, és egy kitartott leányhoz jóval tovább ragaszkodunk, mint egy feleséghez. Hogyan csinálhattak az emberek kötelességet a leggyengédebb enyelgésből és jogot a szerelem legédesebb tanúbizonyságaiból? A kölcsönös vágy hozza létre a jogot. A természet nem ismer mást. A törvény korlátozhatja ezt a jogot, de tágítani nem képes. A kéj oly édes önmagában véve! Vajon merítheti-e a keserves kényszerből azt az erőt, melyet nem képes a saját vonzóerejéből meríteni? Nem, gyermekeim, a házasságban a szívek egybeforrnak, de a testek nincsenek a szolgaság állapotában. Hűséggel tartoztok egymásnak, de nem szívességgel. Mindegyiktek csak a másiké lehet, de mindegyiktek csak annyira lehet a másiké, amennyire ez neki tetszik.

Ha tehát igaz, kedves Emil, hogy a feleséged kedvese akarsz lenni, és hogy ő mindig a te úrnőd és a maga úrnője lesz, akkor légy boldog, de tisztelettudó szerelmes! Mindent a szerelemtől kell megkapnod anélkül, hogy a kötelességtől bármit is követelnél. Nem szabad, hogy a legapróbb kegyek kis jogot jelentsenek számodra. A kegynek csak egynek szabad lennie. Tudom, hogy a szemérmetesség kerüli a határozott vallomásokat, és az a szándéka, hogy győzelmet arassanak felette. De vajon tévedhet-e a titkos akarat dolgában az a szerelmes, aki tapintatos és igazi szerelmet érez? Félreismeri-e, hogy mikor engedélyezi a szív és a szem azt, amit a száj látszólag megtagad? Mindketten mindig urai maradjatok testeteknek

és csókjaitoknak, és legyen meg a jogotok pusztán saját akaratotok szerint osztogatni őket! Soha ne feledjétek el, hogy a gyönyör még a házasságban is csak akkor jogosult, ha a vágy kölcsönös! Ne féljetek, gyermekeim, attól, hogy ez a törvény eltávolít benneteket egymástól! Ellenkezőleg, mindkettőtöket tetszeni vágyóbbá tesz, és elejét veszi annak, hogy beteljetek vele. Ha beéritek önmagatokkal, a természet és a szerelem elég közel visz benneteket egymáshoz.

Az ilyen és ehhez hasonló kijelentések hallatán Emil felbosszankodik, és tiltakozni kezd. A szégyenkező Zsófia szeme elé tartja legyezőjét, de nem szól egy szót sem. Kettejük közül talán nem az az elégedetlenebb, aki leginkább panaszkodik. Én kérlelhetetlenül folytatom, s pirulásra késztetem Emilt, amiért nem elég tapintatos. Biztosítékot szerzek arról, hogy Zsófia a maga részéről elfogadja az egyezséget. Felszólítom, hogy beszéljen. Jól sejti mindenki, hogy nem mer majd engem meghazudtolni. A nyugtalan Emil fiatal felesége szemét vizsgálgatja. Észreveszi, hogy Zsófia zavara kéjes zavar, s ez megnyugtatja őt a kockázatos bizalommal szemben. Lába elé veti magát, elragadtatással csókolja meg kezét, melyet Zsófia nyújt neki, és megesküszik, hogy a megfogadott hűségen túl lemond minden más jogáról felette. Drága hitvesem, mondja neki, légy bírája gyönyöreimnek, mint ahogy bírája vagy sorsomnak, életemnek! Ha kegyetlenséged életembe kerülne is, visszaszármaztatom neked legdrágább jogaimat. Semmit sem akarok engedékenységednek köszönni, mindent a szívedtől akarok megkapni.

Nyugodj meg, jó Emilem, Zsófia sokkal nagylelkűbb, semhogy engedje, hogy nagylelkűséged áldozataként pusztulj el.

Este, amikor el akarom hagyni őket, a tőlem telhető legkomolyabb hangon mondom nekik: Ne feledjétek el mindketten, hogy szabadok vagytok, és hogy most nem házastársi kötelességekről van szó! Higgyetek nekem, és ne engedjetek a hazug alázatosságnak! Emil, akarsz jönni? Zsófia megengedi. Emil dühbe jön, meg akar verni engem. És ön, Zsófia, mit szól hozzá? Akarja, hogy elvezessem? A kis hazug asszony pirulva azt mondja, hogy igen. Bájos és szelíd hazugság ez, mely többet ér, mint az igazság!

Másnap... A boldogság képmása nem mosolyog már az emberekre. A rontó hatású bűn éppúgy lezüllesztette ízlésüket, mint szívüket. Képtelenek már megérezni azt, ami megható, és észrevenni azt, ami szeretetre méltó. Ti, akik a gyönyört akarjátok lefesteni, el sem képzeltek soha mást, csak kéjek ölében úszó szerelmeseket. Mily tökéletlenek az álralatok alkotott képek! Csak a durvábbik felét vagytok képesek észrevenni. A gyönyör legédesebb bája hiányzik belőle. Ó, van-e olyan lény köztetek, aki még sohasem látott két fiatal hitvestársat, kiket a jövendő boldogság jegyében adtak össze, s akik midőn kilépnek a nászágyból, és lankadt, de szűzies tekintetükben az édes gyönyörök mámorát tükrözik, melyet az imént ízleltek, és ugyanakkor az ártatlanság adta szeretetre méltó biztonsága

ságot meg azt a varázslatos bizonyosságot, hogy hátralevő napjaikat együtt fogják eltölteni? Ez a legelragadóbb látvány, mely az emberi szív elé tárulhat. Ez a gyönyör igazi képe. Hiszen láttátok már vagy százszor, csak nem ismertétek fel. Megkeményedett a szívetek, nem arra való már, hogy szeressen. Zsófia boldog és nyugodt, s ezt a napot gyengéd anyja karjai közt tölti. Édes pihenés ez azután, hogy az éjszakát férje karjai közt töltötte.

Harmadnap már bizonyos változást észlelek a színtéren. Emil kissé elégedetlennek akar mutatkozni, de e tettetésen keresztül oly gyengéd buzgalmat, sőt annyi megalázkodást veszek észre, hogy ebből nem jósolok semmi aggasztót. Ami Zsófiát illeti, ő most vidámabb, mint előző nap. Szemében önelégülést látok megcsillanni. Kedvesen bánik Emillel, csaknem ingerkedik vele, ami Emilt annál inkább bosszantja.

Ezek a változások alig észrevehetők. Az én figyelmemet nem kerülik el. Nyugtalankodom miattuk, és négyszemközt kikérdezem Emilt. Megtudom, hogy az ő nagy bánatára és minden könyörgése ellenére külön kellett hálnia az előtte való éjszaka. A zsarnokoskodó nő sietett élni jogával. Kimagyarázkodásra kerül a dolog. Emil keservesen panaszkodik, Zsófia tréfálkozik, de végül is, midőn látja, hogy Emil igazán megharagszik, olyan pillantást vet rá, amely csupa szelídség és csupa szerelem. Aztán megragadja kezemet, és csak egy szót mond, de olyan hangon, amely lélekbe markol: *A hálátlan!* Emil olyan ostoba, hogy egy szót sem ért az egészből. En azonban megértem, eltávolítom Emilt, és ezúttal Zsófiával tárgyalok négyszemközt.

Látom az okát ennek a szeszélynek. mondom neki. Elképzelhetetlen, hogy bárki is tapintatosabb legyen, és nehéz ily pontosan eltalálni a kellő pillanatot. Nyugodjék meg, kedves Zsófia, férfiút adtam önnek, ne féljen hát őt férfiúnak is tekinteni. Önnek adta ő ifjúsága zsengéit. Senkire sem tékozolta el őket. És sokáig meg is őrzi az ön számára.

„Kedves gyermekem, meg kell, hogy magyarázzam nézeteimet, melyeket abban a beszélgetésben fejtettem ki, melyet hármasban folytattunk tegnap előtt. Ön talán nem vett észre mást benne, mint bizonyos fortélyt arra vonatkozólag, hogy mérsékeljem az önök kedvteléseit, hogy annál tartósabbá váljanak. Ó Zsófia, más volt a célja ennek a beszélgetésnek, méltóbb az én gondoskodásomhoz. Amikor Emil az ön férje lett, egyúttal az urává is lett. Az ön dolga engedelmeskedni, mert ez a természet rendelése. Akkor is, ha a nő Zsófiához hasonló, jó, ha ő vezeti a férfiút. Ez is a természet törvénye, s én azért tettem meg önt Emil gyönyöreinek bírájául, hogy annyi hatalmat szerezzek önnek az ő szíve fölött, amennyivel az ő férfiúi mivolta rendelkezik az ön személye fölött. Önnek ez kínos nélkülözéseket fog okozni. Ám uralkodni fog rajtuk, feltéve, ha uralkodni tud önmagán. Ami már megtörtént, azt mutatja nekem, hogy ez a nehéz mesterség nem haladja meg a bátorságát. Sokáig fog a szerelem jóvoltából uralkodni, ha

kegyeit ritkán pazarolja, és becsüket megőrzi; azaz ha meg tudja becsültetni őket. Ha férjét mindig lába előtt akarja látni, tartsa mindig bizonyos távolságra személyétől. Vegyítsen azonban szerénységet a szigorúságába, de szeszélyt sohase! Tartozkodónak lássa, de ne kiismerhetetlennek! Vigyázzon, hogy amíg kíméli szerelmét, ne keltsen benne kétséget a maga szerelme iránt. Szerettesse magát a kegyei révén, és parancsoljon neki tiszteletet azzal, hogy visszautasítja! Hadd tisztelje nejének szűziességét, de ne legyen oka panaszra hideg magatartása miatt!"

„Így válik majd lehetségessé, gyermekem, hogy bizalmát megnyerheti, hogy hallgatni fog az ön véleményére, ügyes-bajos dolgaiban önhöz fordul tanácsért, és semmiben sem fog határozni anélkül, hogy önnel ne mérlegelje a dolgot. Így térítheti vissza az okossághoz, ha megtéved, visszavezetheti szelíd rábeszéléssel, szeretetre méltóvá teheti önmagát avégből, hogy hasznossá tehesse. A kacérságot ilyen módon az erény érdekében használhatja, a szerelmet pedig az ész javára."

„Mindezek után ne higgye azt, hogy ez a bánásmód mindig szolgálatára lesz. Lehet az ember akármilyen óvatos, az élvezet felőrli a gyönyöröket, mindenekelőtt pedig a szerelmet. De ha a szerelem már régóta tart, az édes megszokás pótolja hiányait, és a bizalom keltette varázserő lép az elragadtatott szenvedély helyére. A gyermekek azok között, akik az életet adták nekik, ugyancsak szelíd kötelékeket hoznak létre, amely gyakran erősebb, mint maga a szerelem. Ha már nem lesz Emil kedvese, még mindig az asszonya és a barátnője lesz és ráadásul gyermekeinek anyja. Akkor a kezdeti tartózkodó magatartás helyett honosítsa meg kettejük között a legmeghittebb viszonyt. Ne háljanak többé külön-külön, ne legyen többé visszautasítás, hagyjon fel a szeszéllyel! Oly mértékben legyen az ő élete párja, hogy ne tudja többé nélkülözni önt, és mihelyt távolodik öntől, érezze, hogy önmagától is távol van. Ön, akinek révén oly jól uralkodott az otthoni élet varázsa az atyai házban, tegye ezt uralkodóvá a saját házában is. Minden férfi, aki jól érzi magát otthon, szereti a feleségét. Tartsa elméjében, hogy ha férje boldogan él odahaza, akkor boldog asszony lesz!"

„Ami pedig a jelent illeti, ne legyen olyan szigorú szerelmese iránt. Több engedékenységet érdemelt ő, megsértődnék, ha ön aggodalmaskodik. Ne kímélje oly nagyon az ő egészségét boldogsága rovására, és élvezze a saját boldogságát. Nem kell megvárni a jóllakottságot, de a vágyat sem kell visszautasítani. Nem szabad visszautasítani csupán azért, hogy visszautasítsa, hanem azért, hogy becsessé tegye azt, amit megad."

Ezek után egybeadom őket, és Zsófia füle hallatára ezt mondom fiatal férjének: Bizony, el kell viselni az igát, melyet magunkra vettünk. Érdemeld ki, hogy könnyű legyen elviselned! Mindenekelőtt áldozz a gráciáknak, és ne gondold, hogy duzzogásoddal szeretetre méltóbbá leszel! Nem nehéz megteremteni a békét, hiszen mindenki jól sejtheti a feltételeit. A szerződést csókkal pecsételik meg, minekutána ezt mondom növendé-

kemnek: Kedves Emil, a férfiúnak egész életén át szüksége van tanácsra és vezetőre. Megtettem a tőlem telhetőt mind a mai napig, hogy ellássam irántad való kötelességemet. Itt végződik be hosszú feladatom, és megkezdődik másvalakié. A mai napon lemondok arról a hatalomról, melyet reám bíztál, mert, íme, mostantól fogva itt a te nevelőd.

Az első mámor lassanként elcsitul, és engedi, hadd élvezzék békében új helyzetük varázsát. Boldog szerelmesek! Méltó hitvestársak! Hogy kellőképpen dicsőíthessem erényeiket, hogy leírhassam boldogságukat, életük történetét kellene elmondanom. Hányszor érzem, amidőn művemet szemlélgetem, hogy elfog az elragadtatás, és megdobogtatja szívemet. Hányszor fűzöm kezeiket kezembe, és megáldom a Gondviselést, miközben forrón sóhajtozom! Hány csókot nyomok a két kézre, mely egymást szorongatja! Mennyi örömkönnyel öntözöm őket! Ők is elérzékenyülnek, mert osztoznak elragadtatásomban. Tiszteletre méltó szüleik még egyszer élvezik ifjúságukat gyermekeik ifjúságában. Úgyszólván újra kezdenek élni bennük, sőt mi több, most először ismerik meg, hogy mit ér az élet. Megátkozzák egykori gazdagságukat, amely, midőn ők is ugyanebben az életkorban voltak, megakadályozta őket abban, hogy ily gyönyörteljes sorsban legyen részük. Ha van boldogság a földön, akkor abban a menedékben kell azt keresni, ahol mi éljük le az életünket.

Néhány hónap múltán Emil egy reggel szobámba lép, s miután megölel, így szól hozzám: Mesterem, kívánjon szerencsét gyermekének, aki remélhetőleg nemsokára abban a dicsőségben részesül, hogy apa lesz! Ó, mekkora gondok terhelik majd buzgalmunkat, és mily nagy szükségünk lesz most önre! Ne adja Isten, hogy önnel neveltessem fiamat, miután felnevelte az atyát. Ne adja Isten, hogy ily szent és ily édes kötelességet valaha is más teljesítsen, mint én, még ha éppoly jól választanám meg az illetőt, ahogy az én számomra megválasztották! Ám maradjon ön a fiatal mesterek mestere! Adja nekünk továbbra is tanácsait, vezessen bennünket, és mi tanulékonyak leszünk. Szükségem lesz önre, míg csak élek. Nagyobb szükségem van önre, mint valaha, most hogy férfiúi tennivalóim veszik kezdetüket. Ön teljesítette a maga feladatát, úgy vezessen, hogy utánozhassam, és térjen pihenőre, mert itt az ideje már!

Rousseau

(1712–1778)

A francia felvilágosodás irodalma tudományos irodalom. Másodsorba szorítja mindazt, amit közkeletű kifejezéssel szépirodalomnak szokás nevezni. Közvetlenül világnézeti jellegű e kor valamennyi szóban rögzített nagy műalkotása. Regény, érzelmi líra és színpadi költészet csak a kisérő muzsikát szolgáltatja oly művekhez, amilyen *A törvények szelleme* (Montesquieu), a *Levél a vakokról* (Diderot) vagy Buffon nagy természetrajza, Rousseau hatalmas pedagógiai műve, mely utóbbi új magyar fordítását ebben a kötetben olvashatjuk. A gondolati tartalmú irodalom alig enged teret a képzeletnek, s úgyszólván teljesen áttöri a kötött művészi formát. A polgárság vívja ekkor világnézeti harcát a hűbéri múlt maradványai ellen, előkészíti a lelkeket és a közvéleményt a nagy francia forradalomra. Itt, a forradalom előestéjén és ereje teljében, a polgárság már leplezetlen nyelvet használ, mondanivalója fontosabb neki, mint a művészi megformálás.

Rousseau-t ebben az áramlatban két lényeges vonás különbözteti meg útitársaitól, a felvilágosodás francia filozófusaitól. E vonások egyike Rousseau kispolgári és plebejus beállítottsága. Montesquieu és Voltaire a hűbériségnek csak olyan maradványait támadták, melyek elsősorban a nagypolgárság érdekeit sértették. Így többek közt bírálták a hűbéri abszolutizmust, de az abszolutizmus reformált, úgynevezett felvilágosult formájával hajlandók voltak kiegyezni. Rousseau e ponton is túlhalad rajtuk, s a kispolgár-plebejus rétegek egyedül lehetséges köztársaságát képviseli.

Ezzel függ össze a másik vonás Rousseau arculatán: a kispolgár lebegő eleme a társadalomnak. Vagy a nagypolgárrá válás lehetősége kecsegteti, vagy a plebejus-proletár sorba való zuhanás veszélye fenyegeti. Ebben a kétlakiságban nem véletlen, hogy problémái is súlyosabbak, mint a nagypolgáré. Montesquieu-ben és Voltaire-ben több a fölényes kritika, mint a mélyenszántó alkotás. A lét kérdése s az embernek teljesen új szellemből és anyagból való megalkotása föl sem merül náluk. Ilyesmi azonban joggal várható a teljes létbizonytalanságú kispolgártól. Annak az irodalmi irányzatnak, melyet preromantikának nevezünk, központi témája a megsemmisülés, az enyészet, de egyben a világegyetem és az ember újrateremtése is. Ez magyarázza a radikális tagadás álláspontját Rousseau-nál min-

dennel szemben, ami kora civilizációja és intézménye, és ezért jut el ő, a francia irodalom nagy preromantikusa, a társadalmi lét kezdetéhez, az ősállapothoz, valamint az emberi lét kezdetéhez, a gyermekhez. Mindebből következik az is, hogy a kispolgár nemcsak ellenfelével küzd, mint a maga lábán álló Voltaire, hanem önmagával is, mint a teljes létbizonytalanságú Rousseau. Az „én" felfedezése Rousseau nevéhez fűződik, valamint az attól elválaszthatatlan szentimentalizmus is, a mindent elárasztó érzelmek kultusza. Ne gondoljuk, hogy ez a vonás ellentétben áll a felvilágosult irodalom gondolati-tudományos jellegével. Rousseau érzelmessé színezi a gondolati tartalmat, de logikája nem kevésbé éles, mint társaié, s műveinek jellege – egyetlen regénye, valamint önvallomásai kivételével – éppoly tudományos, mint egy Voltaire-tanulmány vagy egy Diderot-esszé.

Mégis, az én-elemzés, az érzelmesség és a szenvedély heve Rousseau leginkább eredeti vonásai, s ezekkel termékenyíti utókorát mind a mai napig. Találóan jegyzi meg egyik életrajzírója: „Nemcsak önéletrajza – minden műve: vallomás; legelvontabb lapjaiból is ki-kicsap fojtott vagy nyílt lírája, s az olvasó állandóan szinte testi közelségben érzi. Ha panaszkodik, mintha csak olvasójának panaszkodna; ha elmélkedik, mintha csak olvasójával együtt elmélkedne, bizalmasává teszi, valóságos cinkosává. A legjobb írók az ő századában tanácsadók, felvilágosítók, értelmes és bölcs útitársak; ő viszont személyes jó barát, talán az első mind a korban, mind az egész világirodalomban – s ezért is lesz egyfelől a felvilágosodás betetőzője, másfelől a már hajnalodó modern irodalom egyik őse."

Jean-Jacques Rousseau Genfben született, ahová – a protestáns Svájcba – a XVI. századi vallásháborúk idején vándoroltak át apai ősei Franciaországból. Atyja eleinte tánctanár, majd órásmester volt, s egyben igen nagy olvasottságú. A mesterségek e különös párosítása a reneszánsz óta jellemzi a polgárság bizonyos rétegét, amely ilyen módon az iparos és az értelmiségi vegyülékét adja. Anyját röviddel születése után elveszti, atyja távozik Genf területéről, s a fiút mások nevelik, de a kalandregény és az érzelmes regény imádata meg az ábrándozás atyjától marad rá örökségül. Kézműves mesterségre is próbálják szoktatni, így többek közt rézmetszésre, de valami meghatározhatatlan sejtelem a kóbor életre ösztökéli a nyugtalan ifjút.

Mindössze tizenhat esztendős, amidőn egy sétából való visszatérte alkalmával a városkaput csukva találja, megszökik Genfből, s a szavojai fejedelemség területére érkezik. Egy katolikus plébánostól kér menedéket, ez egy jómódú katolikus földbirtokoshoz, de Warens asszonyhoz küldi. Ez a rajongó, jószívű, szabadgondolkodó és könnyelmű hölgy protestánsok térítésével buzgólkodik. Rousseau életének nagy élménye ő. Vallomásaiban rajzolta meg e bonyolult érzésvilágú asszony sokrétű arcképét, vele való szerelmi viszonyát, lelki-szellemi fejlődését a hol anyáskodó, hol érzéki rajongás jegyében.

De Warens asszony svájci nemesember hitvese volt. Férje iránt elhidegült, anyagilag is tönkretette, szeretőt szerzett magának, s egy szép napon az ékszereket meg az ezüstneműt magával víve, a Genf-Annecy-i püspökhöz fordult azzal a szándékkal, hogy a katolikus hitre térjen. Biztos fellépése, elbűvölő magatartása s az intrikák iránti kedve ellentmondó szerepekre késztette. Protestánsok térítésével bízták meg, és egyben kémkedéssel a szavojai fejedelem javára, a francia királyság rovására.

Többszörös, rövidebb-hosszabb gondtalan itt-tartózkodásai folyamán ébred fel Rousseau-ban a szellemi szükségérzet. Olvas, nyelveket tanul, képezi magát nemcsak a filozófiában és az irodalomban, hanem a természettudományokban és a zenében is. Turinban, majd ismét Szavojában katolikus papi oktatásban részesül, de a szabadabb élet vágya s a lelkétől élete végéig elválaszthatatlan muzsika más tájak felé sodorja. Svájci városkában zenét oktat, majd ismét bolyong a szélrózsa minden irányában, s aztán hirtelen elhatározással a csábító főváros felé veszi útját, írói és főleg zenei pályafutás reményében, de minden egyes kaland után vissza-visszatér de Warens asszonyhoz.

Harmincesztendős, amidőn a fizikus Réaumur jóvoltából bemutathatja Párizs tudósainak számjegyes kottajelölési rendszerét. A várt siker elmarad, s a nyugtalan és türelmetlen Rousseau rövid időre a velencei francia követhez szegődik magántitkárnak, majd operavázlattal ismét a fővárosban jelentkezik, zeneleckéket ad, hangjegyeket másol a megélhetésért. A zene nem hagyja el többé érzésvilágát. Később is komponál zeneműveket, ír zeneelméleti munkákat. A Diderot szerkesztette *Enciklopédiát* zenei cikkekkel látja el. Legismertebb kompozíciója a *Falusi jós,* amely az operett kezdetét jelenti a zeneirodalomban. A fontaineblaeu-i királyi kastélyban is előadták, és Pompadour márkinő maga is szerepelt benne. De nem véletlen az sem, hogy az értelmes francia stílust, a felvilágosodás intellektuális tartalmú mondatszerkezetét Rousseau tüzesíti át érzelmes nyelvezetté, zenei mondattá.

A párizsi élet forgatagában ismerkedik meg egy fiatal, tudatlan és faragatlan vendéglői szolgálólánnyal, Levesseur Terézzel, akit élettársául fogad, s akitől gyermekei születnek.

És végre beevez Rousseau a felvilágosodás irodalmi és filozófiai berkeibe. Megismerkedik a matematikus d'Alembert-ral, a természettudós Buffonnal, a pszichológus Condillackal és főleg – ami legfőbb záloga fejlődésének – az egyetemes tudású Diderot-val.

1749-ben a dijoni akadémia pályázatot hirdetett oly tanulmány megírására, amely arra a kérdésre válaszolna, vajon a tudomány és a művészet fejlődése elősegítette-e az emberek erkölcsi javulását, és használt-e általában az emberiségnek. Rousseau tartalmas és szenvedélyes értekezéssel válaszolt *Értekezés a tudományokról és a művészetekről* (1750) címmel, s tagadó válasza elnyerte a dijoni akadémia pályadíját. Ezzel az okos, szelle-

mes és szenvedélytől izzó művel már teljes egészében megszületett az úgynevezett rousseauizmus, amelynek lényege nem annyira a modern civilizáció elutasításában keresendő, mint inkább a kultúra és a civilizáció gyökeres szétválasztásában, fejlődésük ellentmondásosságának leszögezésében. E két fogalmat a nyelvhasználat szüntelenül összekeveri, holott a kultúra az embernek a természettel való bensőséges együttélését jelenti, míg a civilizáció éppen ezt az együttélést bontja meg. A kultúra a lélek kimüvelése a természet s a természetet közvetlenül tükröző szimbolikus költői világ eszközeivel, a civilizáció a test szükségleteinek és fokozódó igényeinek ki elégítése a technika és a természettudomány vívmányaival. A kettő harcban áll egymással. A gép eltávolítja az embert önmagától és a természettől, a művész rávezeti az embert osztatlan, természetes énjéhez. Az emberiségben szüntelenül él az ősi, természetes állapot boldog emléke, amikor a társadalom és az állam még nem sajátította ki az emberi én jobbik felét, s amikor még nem fenyegette a gépi civilizáció azzal, hogy egyszer majd talán a gondolkodásról is le kell mondania. A civilizációtól érintetlen ősi kultúrák felfedezése a reneszánsz világrészhódításai óta szüntelenül tart, s Rousseau korában a gyors gazdasági-technikai fejlődés, továbbá a demokratikus eszmék terjedése erőteljesen tereli az érdeklődést a testileglelkileg még romlatlan egyén, a „derék vadember" felé. A *Robinzon* és a nyomában támadt irodalom is ebbe a gondolatkörbe tartozik Rousseau egész eszmevilágával egyetemben.

Így történt aztán, hogy néhány évvel később, amidőn a dijoni akadémia újabb pályázatot hirdetett az emberek közötti egyenlőtlenség eredetének magyarázatáról s arról, vajon a természet törvényei igazolják-e a társadalmi egyenlőtlenséget, a már érett Rousseau végre kifejthette demokratikus eszméit is. A pályázatra adott válasz egyik leginkább lenyűgöző műve az *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről* (1754).

A felvilágosodás kora előtt a korok történeti eredete kevéssé foglalkoztatta a közvéleményt, s a tudósokat is csak ritka alkalmakkor. Sem a történeti gondolkodás, sem a históriai módszer nem alakult meg ki. A régi középkori elképzelés szívósan tartotta magát: a dolgok meglevő rendje felsőbb hatalom rendelése. A felvilágosodás sem jut még el a hiteles historizmusig, de az ember alkotó és romboló tevékenységét már észreveszi a történelemben. Az ismereteket nem tartja többé velünk születettnek, hanem keresi eredetüket, méghozzá elsősorban anyagi természetű mozzanatokban. Locke és európai szenzualista iskoláia az érzékekből származtatja a szellemi ismeretet. Montesquieu államelméletében, Voltaire civilizációtörténetében a szükségletek előhívta intézmények és államformák bemutatása történeti szemlélet csíráit rejti magában.

A lét és a nemlét, a siker és a nyomor között hányódó Rousseau a társadalom alapvető kérdésére tapint, az osztályellentétre. Puszta elmélkedés révén rájön, hogy az ember kezdetben állat volt, egészséges és boldog élő-

lény, éppoly magányos, mint az állatok általában, és főleg: szabad. Ahogy értelme kibontakozott, feltalálta a közlés eszközét, a nyelvet, majd a társai iránti részvét erkölcsi érzéket fejlesztett ki benne. A családi élet természetes ösztöne kialakítja a társadalmat. De egyszer csak felébred valamelyikükben a bűnös és esztelen vágy, hogy különb legyen társainál. „Az első, aki körülkerített egy földdarabot, s azt mondta: *Ez az enyém,* s ráadásul talált oly együgyűeket, akik ezt el is hitték, ez az egyén volt a polgári társadalom igazi megalapozója." Így sajátítja ki aztán egy réteg fokozatosan a kezdetben közös tulajdont, s létrehozza egyfelől a gazdagságot, másfelől a nyomort, ráadásul a zsarnokságot.

A magántulajdon létjogosultságát teljes egészében tagadó mű már nem nyerhette el a pályadíjat, sőt rendkívül heves vitákat s a hatóságok gyanakvó magatartását váltotta ki Rousseau-val szemben. A mű azonban igen sok kiadásban látott napvilágot, s ez azt bizonyítja, hogy ha az akadémikusok szemében nem is, de a közvélemény előtt Rousseau volt a nyertes.

Sietve hagyja el Párizst, Genfben visszaszerzi a katolikus hitre való áttérése miatt elvesztett svájci polgárjogot, de nyugtalan lelke s a felvilágosodás élénkülő eszmecseréje visszavonzza Franciaországba. A Párizstól északra fekvő Montmorency-völgybeli főúri remetelakban éldegél, az Ermitage-ban, Épinay márkiné birtokán, akinek látogatóival, így Diderot-val is folytatja ösztönző eszmecseréit, de a remetelak még inkább vonzza kedélyét, s a személyi és szerelmi bonyodalmak, melyekbe keveredik, valamint növekvő társadalomiszonya a közeli Montmorencyba űzi, hogy még teljesebb legyen a magánya. Erre az időszakra esnek nagy művei, a d'Alembert-hez írt *Levél a színházakról* (1758), *Júlia vagy az Új Héloïse* (1761), *Emil, vagy a nevelésről* (1762), valamint a vele egykorú *Társadalmi szerződés.*

A színházat Rousseau a fényűzés, azaz a civilizáció termékének tartja, s a színpad káros szerepét abban pillantja meg, hogy eltereli az embert legbensőbb énjétől, idegen érzelmeket és indulatokat erőszakol reá, kiforgatja saját mivoltából. Ez az a rousseau-i gondolat, melyet kései tanítványa, az ugyancsak kultúrpesszimista Tolsztoj Leó a zene – szerinte – hasonlóan káros hatásának tételében illusztrált. A genfi protestáns hatóságok megtiltották a színjátszást, s ezt a tilalmat tette kritika tárgyává d'Alembert az *Enciklopédia* Genf címszava alatt. Rousseau egész tanulmánnyal válaszolt, s a genfieknek fogta pártját.

Az *Új Héloïse* című szentimentális regény a középkor híres szerelmes hölgyének, Héloïse-nak emlékére céloz, akiért a filozófus Abélard rajongott. A szerelmesek annak a szerelmes párnak jelképévé váltak, akik nem lehettek egymáséi. Levélváltásuk töredéke az utókorra maradt, s részben ennek alapján jött divatba, már jóval Rousseau előtt, a regényes vallomásnak az az új formája, amely emlékirat vagy önéletrajz helyett levélváltás alakjában tudósít a cselekményről s a szereplők érzelmeiről. Az olvasót az

író így sokkal közelebb hozza hőseihez, s történetüket is hitelesebbé tudta tenni. Az *Új Héloïse* boldogtalan szerelem története, amely egyben a kötelesség és az önfeláldozás nemes példáját adja, vigasztalásul a boldogtalan szerelemért. A terjengős lelki elemzéseket tartalmazó sorok mögött minduntalan érezzük a szerző erkölcsi szándékát és nevelői programját, s így ez a mű sem áll ellentétben azzal, amit a felvilágosodás irodalmának hangsúlyozottan tudományos jellegéről mondottunk.

Látjuk tehát, hogy világnézeti és műfaji szempontból nincs törés e regény és a rákövetkező *Emil* című értekezés közt, sőt, Emilnek is megvan a maga regénye: a nevelési elvek alkalmazását is bemutatja Rousseau valóságos cselekményepizódok formájában.

Az életre nevelés igénye – Rousseau alapgondolata – már a reneszánsz korában jelentkezik. A dolgok és nem a szavak, az élet és nem a könyvek tanulása francia földön Rabelais, majd Montaigne művében bontakozik ki. A test és lélek összhangját sugárzó teljes ember ugyancsak e kor sokat hangoztatott eszményképe. A testi nevelés elsődelegessége a felvilágosodás filozófusainak, így a Rousseau-ra Montaigne mellett nagy hatással levő angol Locke-nak is kedvelt eszméje. Rousseau – noha a materialista lélektant részben visszautasítja, amidőn a fennkölt érzelmeket, így a vallásos rajongást a legfőbb lénytől származónak tartja – a lélek természetes épségét a természetes épségű test függvényének állítja. A testi nevelés terén különösen sokat vesz át Locke-tól. Mindeme kölcsönzések azonban csak anyagot adtak Rousseau-nak, aki az európai gondolat történetében addig még soha nem tapasztalt szuggesztivitással, következetességgel és sodró érzelmi hévvel adja elő nevelési rendszerét.

Teljesen új – s ez talán a legérdekesebb Rousseau elődeivel szemben – Emil nevelésének negatív jellege. Ez a negatív módszer abban nyilvánul, hogy Rousseau-nál a hibás ismeretanyag és a hamis előítéletek távol tartása áll a gyermek Emil neveltetésének előterében. A nevelő feladata tehát elsősorban nem ismeretközlő, hanem ismeretelhárító tevékenység. Csak a feltételeket szabad megteremtenie, az ismeretszerzést s az erkölcsi érzék kialakítását a növendék saját aktív kíváncsisága végzi.

És végül, Rousseau fogalmazza meg a legnagyobb nyíltsággal és részletességgel azt az évszázadok óta bujkáló és üldözött gondolatot, mely szerint a természet s így az ember is, aki egy darabja a természetnek, születésétől fogva jó, s csak a társadalom rontja meg. Ez a gondolat szöges ellentéte a feudális világnézetnek, mely az emberi természetet eredendően gonosznak tekintette. Ebből az utóbbiból, a kereszténység e lényeges világnézeti tételéből következett, hogy a gyermeket állandóan dorgálták, elméjét korlátok közé szorították. Rousseau gyökeresen szakít e régi nézettel.

Megkapó Rousseau dialektikája is, amely az egyenlőtlenség eredetéről szóló munkájában már alaposan kibontakozott, amidőn az elnyomorodást a gazdagodás velejárójaként ismerte fel. Emilje nem oly dialektikus mű,

mint ez az értekezés. Ám itt is – nagyobbára paradox formában – nem kevésbé megkapó gondolatokat találunk. Rousseau az élet közvetlen átélésére akarja nevelni tanítványát. Arra, hogy az élet ízeit, színeit, formáit és kapcsolatait a maguk eredeti mivoltában fogja fel és élvezze. Ám ugyanakkor édesnek tartja azt a gondolatot, hogy nem fogunk örökké élni. Jólesik a tudat, hogy szanvedésünk egyszer véget ér, s hogy jobb élet kezdődik majd a másvilágon. Itt a földön – folytatja Rousseau – mégsem örülnénk a halhatatlanságnak, mert ha halhatatlanok lennénk, híjával volnánk a vigasztalásnak földi nyomorunk ellen. Ugyancsak paradox gondolata nyilvánul meg abban is, hogy vadászattal akarja nevelni Emilt az elpuhulás ellen, azaz természetes hajlamokat óhajt kibontakoztatni belőle a természet rombolása révén. Már Montaigne-nél megjelenik az értelemszerűség paradoxiája. Montaigne szerint az emberek értelemszerűnek tartják többek közt azt, ha bizonyos dolgokat rejtegetünk, nehogy az érzéki vágyat felkeltsük velük, holott éppen a rejtegetett dolgok ébresztik fel az érzékiségre vezető kíváncsiságot. Ilyen értelemben nyilatkozik Rousseau egyebek közt a nyelvtanulásról. A helyes gondolkodás és a tiszta erkölcsi magatartás érdekében nem ajánlja például a francia nyelv tanulását, mert a francia nyelvet afféle rejtegető nyelvnek tartja: körülírja, kisebbíti vagy hasonlattal fejezi ki a nemkívánatos fogalmat. Márpedig egy nyelv szűzi tisztasága Rousseau szerint nem abból áll, hogy gondosan kerülje a tisztességtelen fordulatokat, hanem abból, hogy ezeket a fordulatokat naiv módon kimondja, de még jobb, ha ezek hiányoznak belőle. A mai pedagógus számára rendkívül termékenyek lehetnek e paradoxfűzésű gondolatok.

A polgári individualizmus sem öltött még ily megkapó formát, talán csak az egy *Robinzon*-regényt kivéve. A magányosan cselekvő, saját találékonyságára utalt ember bontakozik ki itt, az, aki a polgári élet kockázataira termett, s annak megfelelő nevelésben részesül.

Rendkívüli értéket kölcsönöz az *Emil*-nek az a szenvedélyes hevület, amely sorait elejétől végig áttüzesíti. Megérződik rajta mindvégig, hogy Rousseau-nak e mű személyes élménye volt. Hogyan lehetséges ez? Ő, az autodidakta, aki mindenütt csak rendszertelen nevelésben részesült! Ő, aki gyermekeit lelencházba rakta! Igen, az olthatatlan hiányérzet egyik fő ihletője volt. Képzelete megalkotta azt a gyermeket, aki ő szeretett volna lenni, s azt a következetes, gondos és módszeres pedagógiát, amelyben ő szeretett volna részesülni. Lehet, hogy e hiányérzetből, ebből a vágyakozásból a tökéletes élet után származnak Rousseau merész túlzásai is. A kortársak legtöbbje utópiának tartotta az *Emilt* vagy a legjobb esetben a vágyvavágyott természetes élet költői jelképének, amely inkább eszmény, mint gyakorlati lehetőség.

És itt kell egy-két szót szólnunk az Emilnek tanított rousseau-i vallásról is. Rousseau harcol a mechanikus materializmus ellen, amely minden lelki mozzanatot és szellemi értéket az anyagra vezetett vissza. De ugyan-

akkor harcol a vallás klerikális formája ellen is, s a végsőkig védelmezi a deizmust, melynek Voltaire is elszánt híve volt, s melyet Rousseau pietista színekkel tarkít. Nem véletlen, hogy a filozófusokkal – így elsősorban Helvetiusszal és d'Holbachkal – szemben a vallás védelmezőjének, míg az egyházak szemében filozófusnak számított.

A deizmus szerint egy legfőbb lény teremtette a világot, de aztán magára hagyta, hogy a beleoltott természettörvények szerint működjék tovább. Nincs tehát többé kapcsolat Isten és a világ között, s így a kettő közötti közvetítők – egyház, szentségek – ugyancsak szükségtelenek. Ehhez a gondolathoz az akkor legfejlettebb természettudomány, a mechanika révén jutottak el, s a mechanika mintájára alkották meg a deista Isten-képzetet. A deista igen gyakran óráshoz vagy építészhez hasonlítja a legfőbb lényt, aki valamikor elindította a szerkezetet, megépítette az épületet, s aztán nem volt többé szükség reá. Ehhez a racionális ízű ok-okozat viszonyhoz kapcsolja Rousseau a pietista gondolatot: belső érzés tudósít Istenről, a lélekről, a halhatatlanságról. Ezek átéléséhez sincs szükség sem külső érvekre, sem tapasztalásra. És csak ez a belső érzés isteni eredetű az emberben. Az egyház és úgynevezett szent könyvei emberek műve, nem tartalmazhatják tehát a természetes vallást. Rousseau is elveti a csodákban való hitet, Krisztus istenségét, s minden irracionális elemet kivet a vallásból. Végső szava, hogy csak a lelkiismeret tárhatja fel előttünk Istent, a lelket, a szabadságot, ez a lelkiismeret azonban sohasem szól dogmáról, kegyelemről, gyónásról, Szentháromságról.

Íme Emil vallásának, a *Szavojai káplán hitvallása* című részletben kifejtett lelkes himnusznak a lényege, amely a vallást teljességgel szubjektív és érzelmi lelkesedéssé hangolja, s amellyel szemben jogosan merül fel a kérdés: vajon vallásnak nevezhető-e még?

Az egyházi és egyéb hatóságok mindenesetre nem tartották annak. Rousseau az *Emil* megjelenésével az eretnekek sorába lépett. Üldözőbe vették. A könyv egyébként akadálytalanul jelenhetett meg 1762-ben, de néhány hét múlva a párizsi parlament, azaz a legfelső bíróság az államügyész vádlevele alapján fölemelte szavát. Ez a pillanat volt a jezsuiták kiűzésének időpontja Franciaországból. A királyi udvar és a legfelső bíróság igazolni akarta, hogy nemcsak a pápaságot képviselő nemzetietlen jezsuiták ellen, hanem a katolikus vallás ellenfeleivel szemben is kész fel lépni. Innen az *Emil* elleni hatósági hajsza. A vádirat mint világnézeti veszélyt tartalmazó tételeket bélyegzi meg Rousseau nézetét a természetes vallásról (amely tagadja a kinyilatkoztatást és az egyház létjogosultságát), a polgári intézmények romlottságáról, féktelen individualizmusát, amely az emberi szenvedélyek felszabadításával anarchiába döntheti a társadalmat. A parlament ítéletileg kimondta, hogy a könyvet meg kell égetni, szerzőjét letartóztatni. A megégetést végre is hajtották. Csakhamar a Sorbonne is követte a világi hatóság eljárását, elítélte Rousseau főbb tételeit,

majd a pápa is helyeslését fejezte ki az eljárás felett, a párizsi érsek pedig terjedelmes pásztorlevélben tiltotta meg a könyv olvasását. A párizsi parlament ítéletét a genfi köztársaság párizsi ügyvivője juttatta el Genfbe, melynek városi tanácsa sebtében szerkesztett vádirat alapján Rousseau ellen elfogatási parancsot adott ki, s a könyvet a hóhér nyilvánosan szétcsapta, és tűzbe vetette.

A *Társadalmi szerződés* sem Rousseau, sem a kortársak szemében nem számított jelentős alkotásnak. Csak a francia forradalom emelte szárnyaira, s jelentősége is a nagy politikai átalakulás óta bontakozott ki. Ez a mű tartalmazza Rousseau államelméletét. Az állam Rousseau szerint nem egyéb, mint a szabad és egyenlő jogú polgárok egyesülése. Az állam alapját, azaz az alkotmányt tehát csak a társadalmi szerződés s nem az osztályuralom alkothatja. Ez a szerződés mindenkinek egyaránt biztosítja az egyenlőséget, a szabadságot és a sérthetetlen tulajdont. A hatalom így kollektív hatalommá válik, mindenki gyakorolja, de az egyesek érdekeit alárendeli a közérdeknek. Ilyenformán áll elő Rousseau elméletének különös kettőzöttsége, amely az elképzelt szabadság és a reális erőszak furcsa vegyülékét teremti: a nép szabadon és teljhatalmúlag gyakorolja jogait, de egyúttal köteles tiszteletben tartani ezeket a jogokat, más szóval: a társadalom kényszeríti önmagát – ha kell, halálbüntetéssel is – a szabadságra. Kiolvasható belőle, mint látjuk, a teljes demokrácia, de ugyanakkor a közvetlen terror elmélete is, s a jakobinusokra is ilyen kettős irányban hatott ez a mű. Ihletője volt Robespierre-nek, Saint-Just-nek, a *Kiáltvány*nak *az Emberi Jogokról*, de egyben a személytelen guillotine-nak is.

Kispolgári világának tudható be, hogy ő, aki az *Emil*ben teljességgel gyakorlati nevelő, politikájában tisztára az elvont spekuláció talaján mozog. Amott az individualista nevelés szószólója, emitt a kollektivizmus harcosa. Az egyéni szabadság bajnoka az állami kényszer teoretikusaként mutatkozik be a *Társadalmi szerződés*ben. „A szív s az ösztönök e lírikusa, kora legnagyobb, egyetlen költője, aki újjáteremtette az érzelmi életet", itt valóban „merevebb és dogmatikusabb, mint bármelyik észimádó filozófustársa". A demokratikus szándékú társadalmi szerződés zsarnokká válik, az uniformizált egyén önmaga gyilkosává. Az egyenlőtlenségről írt értekezés történeti szelleme itt cserbenhagyta Rousseau-t, aki a történetileg kialakult emberi közösséget a társadalmi szerződés légüres terében akarta demokratizálni, a nemzeti és egyéni sajátságok figyelembevétele nélkül. Oly paradox társadalom alakulhatna Rousseau műve nyomán, amely nem polgárai érdekei szerint intézi államügyeit, hanem amelyet tiltanak és egyben kényszerítenek, hogy a maga ügyeibe avatkozzék

Hiába menekül tehát az *Emil* megjelenése után Svájcba, melyet a gondolatszabadság hazájának vélt. A hatóságok itt is könyörtelenül üldözik, s amidőn *Hegyi levelek* (1764) című egyházellenes iratával válaszolt nekik, az üldözés tűrhetetlenné vált. 1766-ban David Hume, az angol böl-

cselő siet segítségére. Rousseau elfogadja hívását, s Angliába költözik. A következő évben már ismét Párizsban találjuk a zaklatott kedélyű s immár üldözési hóborttal vívódó filozófust. Szerény lakást bérel a francia fővárosban, majd Girardin márki a közeli ermenonville-i birtokán ad szállást neki. Néhány héttel később, 1778 nyarán itt fejezi be Rousseau hányatott életét. Innen vitték át hamvait a forradalom idején a párizsi Panteonba.

Élete utolsó éveiben mindinkább önmagába mélyedt. Tárgyi problémái felett teljhatalmú úrrá lett az „én". Utolsó művei, a *Vallomások* és az *Egy magányos sétáló ábrándozásai* tanúskodnak erről. Szenvedélytől, rajongó és elcsukló érzelmektől fűtött önvizsgálat e két remekmű. A kortársak csodálták Rousseau-ban az őszinte embert, aki úgy írt, ahogyan élt, és úgy élt, ahogyan írt. Gazdaggal és világnézeti ellenféllel sohasem volt hajlandó megalkudni. Sem pénz, sem politikai kényszer nem volt képes eszméit megszabni. Amit leírt, azt érdekmentesen írta az első szótól az utolsóig. Mégis szemére szokták vetni a nevelés gyengéd megszállottjának a lelencházat, ahol saját gyermekeit neveltette, valamint a sok érzelmi eredetű összetűzést, összeférhetetlenséget, melynek gyakran ő volt az oka, ő, aki az *Új Héloïse* érzelmi verőfényét festette meg. A *Vallomások*ban is nem egy valótlan állítást fed föl a tallózó szövegkritika, olyanokat, amelyeknek gyakran alig megbocsátható hiúsága az oka.

Csak az érzelmek vezette romantikus alkat ismerete képes megértetni velünk Rousseau megmásított valóságát. Ábránd és vágyálom színezi itt a való élet nyers adatait: Rousseau olyanná álmodja szenvedésben letűnt életét, amilyennek szerette volna. Olyan gyermekkort ad Emilnek, amilyenben neki nem lehetett része, olyan szerelmet költ az *Új Héloïse*-ban, amilyent önmagának kívánt. A *Vallomások* is teljessé álmodott saját énjének vágyait és aggodalmait adják: igazabbak tehát a valóságnál.

Irodalmi és kedélybeli hatása Európára az érzés, az én és a természet hármas kultusza terén szinte lemérhetetlen. A romantika Rousseau nélkül elképzelhetetlen. Nálunk e hatás főleg Kisfaludy Sándor, Csokonai és Eötvös József művén érződik. Főbb munkái megjelentek magyarul. *Emil*je magyar nyelven két ízben is napvilágot látott.[1] Fordításunk tehát immár a harmadik magyar nyelvű tolmácsolás.

Győry János

[1] 1. Führer Ignác ford., Bpest, 1875, majd később javított kiadásban Füredi Ignac ford. néven; 2. Schöpflin Aladár ford., Bpest, 1911, később ugyancsak javított kiadásban.

A fordító jegyzetei

5. lap. „... *kedvében járjak egy derék anyának* ..." De Chenonceaux arisztokrata asszonyról, Rousseau pártfogójáról van szó.

5. lap. John *Locke* (1632–1704) angol bölcselő. Műve a nevelésről: *Some Throughts concerning Education* (1693), magyarul: *Gondolatok a nevelésről.* Ford. Mutschenbacher Gy. 1914. A nemes ifjút illető magánneveléssel foglalkozik, az „ép szellem ép testben" következményei szerint. Rousseau sokat merített belőle.

12. lap. „... *Formey úr véleménye szerint* ..." Amidőn az *Emil* 1762-ben Hágában is megjelent, a megbotránkozott hollandiai rendek súlyos bírsággal akarták sújtani a mű ottani kiadóját. Az illető csak úgy menekülhetett meg a büntetéstől, hogy új kiadásban tette közzé a művet, melyből azonban kihagyták mindazt, ami nem tetszett a holland hatóságoknak. A csonkítást Jean-Henri-Samuel de Formey, a külföldre emigrált felvilágosodás ellenes tanár végezte el, aki közben egy *Anti-Emilt* is kiadott. A megcsonkított mű címe ez volt: *Keresztény Emil, a közjó szolgálatára, Formey úr szerkesztésében.*

14. lap. *Regulus,* római konzul i. e. a III. században, a szegény és önzetlen hazafi típusa. A karthágóiak, akiknek fogságába esett, őt küldték következőként Rómába, s Regulus, noha karthagói szolgálatban állt, hősiesen lebeszélte Rómát a rájuk nézve kedvezőtlen karthágói ajánlat elfogadásáról. Bátran visszatért Karthágóba, ahol a halál várt rá.

15. lap. *Helóta:* spártai rabszolga.

15. lap. *Platón* főleg az *Állam* című dialogusában foglalkozik a neveléssel. Kommunisztikus eszményt mutat be: a nevelés a legfőbb államérdek, s így a gyermeket az állam céljai szerint kell nevelni. A nevelésnek tehát olyannak kell lennie, hogy az emberben semmi egyéni, semmi magánérdek, semmi hajlam se bontakozhassék ki.

15. lap. *Lükurgosz* a hagyomány szerint Sparta állam- és nevelésrendjének megalkotója volt. A köznek szentelt gyermek katonai nevelésben részesült, melynek célja az erős szervezet, a lélekjelenlét, a leleményesség, az önmegtartóztatás és a bátorság kifejlesztése volt.

17. lap. „*Occupavi te ... aspirare non posses.*" „Megfogtalak, Sors, és hatalmamban tartalak, minden kijáratot elzártam előled, hogy ne árthass nekem."

17. lap. „*Educit obstetrix ..., educat nutrix, instituit paedagogus, docet magister.*" Világra segít a bába, nevel a dajka, tanít a pedagógus, oktat a mester.

18. lap. *A karaibok:* az Antillák és a szomszédos vidék bennszülöttei.

23. lap. *Thetisz* tengeri istenség, Akhilleusz anyja. Fiát sarkánál fogva a Stüx folyó vizébe merítette, hogy annak varázserejétől sebezhetetlenné váljék. Sarkát így nem érte a víz, és a sebezhető „Akhilleusz-sarok" lett a veszte.

29. lap. *Xenophón* (i. e. 430—354) görög író, az idősebb Kürosz perzsa király életéről írt könyvet; ennek első része Kürosz neveltetését tárgyalja.

29. lap. *Guinea:* Nyugat-Afrika része, *Tornea:* finnországi város, *Benin:* Guinea része.

35. lap. „... *szindarabjaikban a bizalmasok nagyobbára dajkák.*" Célzás az ókori tragédiákra, melyekben a főhősnek általában bizalmasa van; a vele folytatott párbeszédéből értesülnek a nézők a cselekmény jelentős részéről.

36. lap. *Abszorbens:* olyan anyag, amely elnyeli a gázokat, a váladékot.

37. lap. Antonio *Cocchi* (1695—1758) olasz orvos; Giovanni *Bianchi* (1693—1775) olasz orvos és természettudós.

39. lap. Georges-Louis Leclerc *de Buffon* (1707–1778) a francia felvilágosodás nagy természettudósa, irodalmi szempontból is kiváló természetrajz szerzője.

43. lap. „... *Andromakhé és Hektor búcsújelenetében* ..." Lásd az Iliász VI. énekét.

46. lap. Herman *Boerhaave* (1668–1738) korának világhírű holland orvosa és vegyésze.

47. lap. Charles-Irénée *de Saint-Pierre* apát (1658–1743) francia író, egy híres világbéke-javaslat szerzője.

47. lap. Thomas *Hobbes* (1588–1679) angol állambölcselő; *Leviathan* című művében az önzés és a zsarnokság elméletét adja.

55. lap. „*Vivit, et est vitae nescius ipse suae.*" „Él és ő maga sincs tudatában saját életének."

57. lap. „... *puerum infantem*" „nem beszélő gyermeket", kisgyermeket. (Valerius Maximus, I. 6.)

62. lap. „*A nagy szükségletek a nagy javakból erednek* ..." Favorinus, Noct. attic., IX., 8.

65. lap. *Themisztoklés* (i. e. VI–V. század) athéni hadvezér és politikus.

70. lap. „... *az egyik az asztalt veri, a másik a tengert korbácsoltatja.*" Célzás *Xerxész* perzsa uralkodóra, akinek egyik hadműveletét az apály késleltette. Ezért büntetésül megkorbácsoltatta a tengert. Rousseau itt a gyermek és a zsarnok uralkodó közti hasonlóságot példázza.

83. lap. Vasco Nunez *de Balboa* (1475–1517) spanyol tengerész, a Csendes-óceán felfedezője.

91. lap. „*Egy híres szerző azt mondja, hogy csak a gonosz ember van egyedül.*" Denis *Diderot,* Rousseau filozófus kortársa állítja ezt *Le Fils naturel* című drámájához írt előszavában.

93. lap. „*Egyszerre csak kiderült, hogy filozófus* ..." Étienne *de Condillac* (1715–1780) abbéról, a szenzualista francia filozófusról van szó.

93. lap. *Seneca* (2–66) sztoikus római bölcselő, Nero császár nevelője.

106. lap. *„Id inprimis . . . reformidet."* „Elsősorban arra vigyázzunk, hogy aki még nem szeretheti a tanulást, meg ne gyűlölje azt, nehogy a már egyszer megízlelt keserű íztől gyermekévei elmúltával is visszaborzadjon."

114. lap. *Molière* Monsieur de Pourceaugnac (1669) című vígjátékának Sbrigani nevű intrikusa az ügyefogyott vidéki nemes Pourceaugnac jóakarójának álcazza magát; így vezeti félre, és így hiúsítja meg minden tervét.

117. lap. *„Qui non c' è la radice."* „Nem itt van a gyökere."

117. lap. Charles *Rollin* (1661–1741), francia történész és pedagógus; főleg az irodalmi tárgyak tanításának és tanulmányozásának módszereiről írt. – Claude *Fleury* (1640–1723) a hasznosság és az életrevalóság elvét érvényesíti pedagógiájában. — Jean-Pierre *de Crouzas* (1663–1750) svájci pedagógus, Locke követője, kora köznevelésének éles hangú bírálója.

118. lap. *„. . . . sub dio . . ."*, „szabad ég alatt".

119. lap. Jean *Chardin* (1643–1713), francia utazó, egy perzsiai és egy kelet-indiai útleírás szerzője, amely kiválik megbízhatóságával.

119. lap. *Levél D'Alembert úrhoz a színházakról* című művében (174. pont) említi Rousseau, hogy Kambüszész egyik ütközete után könnyűszerrel megkülönböztették a halottak között a perzsák koponyáit az egyiptomiakétól. Az előbbieké kevéssé szilárd volt, mert állandóan fedett fővel jártak, az utóbbiaké kemény volt, mivel életükben hajadonfőtt edzették magukat.

123. lap *A marokkói király*, akiről itt szó van, utolsó percéig tevékeny; halála pillanatában ajját tartja ajka elé, s így inti hallgatásra környezetét, nehogy harcoló hadseregét halálának híre kétségbeejtse. (Lásd: Montaigne, *Essais*, II. 21.)

124. lap. *„. . . szalamandert csinálnék belőle . . ."* Régi hiedelem szerint a szalamandert a tűz nem emészti el. Rousseau persze csak a szemléltetés kedvéért idézi e babonát.

128. lap. *„. . . ab assuetis non fit passio . . ."*, „a megszokott dolgokból nem születik szenvedély".

131. lap. *Rhészosz az Iliász*ban a trójaiak segítségére siető thrák király; Odüsszeusz (Ulysses) görög hős éjnek idején a trójai táborban megöli, és csodás lovait elrabolja.

135. lap. *Chiron ügyessége . . ."* Akhilleuszt a monda szerint Chiron kentaurhoz adták nevelésre. Ez, hogy minél edzettebbé tegye tanítványát, oroszlánvelővel táplálta.

136. lap. *„A Luxembourg-ban, a Tuileriákban, de legkivált a Palais-Royalban . . ."* Híres párizsi kertsétányok, régen az előkelő világ találkahelyei.

139. lap. *Apellész* (i. e. IV. század) volt a leghíresebb görög festő. Neki tulajdonítják a gyakran idézett mondást: „Varga, ne tovább a kaptafánál!"

142. lap. *Mailjáték:* játék fakalapáccsal ütött labdával.

146. lap. *Tonika:* alaphang; *mediáns:* a skála harmadik hangja.

149. lap. *Polübiosz* (i. e. III–II. század) görög történetíró.

149. lap. „. . . . *fruges consumere nati*", arra születtek, hogy a terményt fölemésszék". (Horatius, *Epist.* I. 2., 27.)

150. lap. „. . . . *good natured people*", „jóságos természetű nép".

151. lap. A *gaurok* Zarathustra tűzimádó hívei. – *baniánok:* indiai kereskedőkaszt.

152. lap. *Ceres* a földművelés istennője, *Bacchus* a bor istene a római mitológiában.

154. lap. „*Hérodotosz meséli* . . ." Lásd: Hérodotosz, I. 94.

164. lap. *Fluidum,* franciául: esprits vitaux, a régi fiziológia felfogása szerint igen finom anyag, amely az életet a szívből és az agyból a végtagoknak továbbítja.

182. lap. *Montmorency:* helység Párizstól északra.

185. lap. „*Philipposz orvos történetírója* . . ." Nagy Sándor makedón uralkodo — a hagyomány szerint – egy alkalommal feljelentést kapott, hogy orvosa, Philipposz, meg fogja mérgezni. Átnyújtotta orvosának a levelet, s utána az orvos jelenlétében kiitta az általa rendelt orvosságot. Ilyen módon legteljesebb bizalmáról akarta Philipposzt biztosítani.

189. lap. „*Nolo habere bona, nisi quibus populus inviderit.*" „Csak olyan javakat kívánok, melyek irigységet kelthetnek a népben."

189. lap. A szíriai *Saida* fényűző város, azonos az ókori Szidónnal.

203. lap. „*Századunk egyik híres írója* . . ." Saint-Pierre apátról lásd a 47. laphoz írt jegyzetét.

206. lap. „*Luctantur* . . . *Vellera* . . ." Némelyik nő birkózik, s bajvívóknak való ételeket eszik. Ti pedig gyapjút fontok, és kész fonalat tömtök kosaraitokba."

208. lap. „. . . *Midasz király esetében* . . ." A mitológia szerint Midasz királyt abban a kiváltságban részesítette Bakkhosz isten; hogy minden, amit érint, arannyá változik. Ám amikor Pan sípjátékát többre tartotta Apollón lantmuzsikájánál, Apollón szamárfüleket varázsolt rá. Szép példázata ez a szellemi alacsonyrendűséggel párosult gazdagságnak.

209. lap. *Guillaume* úr közmondásszerű alak volt Párizsban Rousseau idejében. Alakja egy régi bohózatból származik.

210. lap. *Az epikureisták* Epikurosz ókori görög filozófusnak, az atomista materializmus atyjának követői.

212. lap. *Huronok:* az irokézekkel rokon észak-amerikai bennszülött nép.

218. lap. „. . . *Ulysses, vigyázz magadra* . . ." Célzás Homérosz *Odisszeá*jának egyik részletére.

222. lap. *Valais:* svájci kanton a Rhône felső völgyében.

232. lap. „*Non ignara mali, miseris succurrere disco.*" „Nekem is volt részem a bajban, s megtanultam segíteni a szerencsétleneken."

235. lap. *Epiktétosz* (I. század) sztoikus bölcselő. Rómában rabszolga volt. Gazdája egy alkalommal kínzószerszámmal csavarta Epiktétosz lábaszárát. „El fogod

törni!" – mondotta hidegvérrel Epiktétosz, majd, amikor ez megtörtént, így szólt: „Ugye megmondtam!"

248. lap. *Püthagorasz* (i. e. VI. század) görög bölcselő és matematikus. A lélekvándorlás híve. Magasztos erkölcsi felfogást hirdetett szektájának, önmegtartóztató életre nevelte tanítványait. Neki tulajdonítják a híres szorzótábla feltalálását s a Püthagorasz-tételt.

249. lap. Francis *Bacon* (1561—1626), angol bölcselő, a kísérleti módszer egyik legnagyobb terjesztője, a spekuláció ellenfele. Igen nagy volt hatása a felvilágosodás gondolkodóira.

250. lap. *Kleopatra, Kassandra:* Gauthier de La Calprenède (1614—1663) francia író hosszú lélegzetű regényei, melyeket a korabeli finnyás nőolvasók számára írt.

251. lap. Enrico Caterino *Davila* (1576—1631) olasz történetíró, a francia vallásháborúkról írt. – Francesco *Guicciardini* (1482–1540), olasz történetíró és publicista, jelentős Itália-történet szerzője; Machiavellinek az emberi természet fennköltségét tagadó s az érdek szerepét hangsúlyozó elveit tette magáévá. – Famino *Strada* (1572–1649) itáliai történetíró a holland szabadságharc történetét írta meg – Antonio *de Solis y Ribadeneyra* (1610–1686) spanyol történet- és drámaíró. – Niccolo *Machiavelli* (1469–1527) olasz publicista és történetíró, az abszolutizmus és a nemzeti egység nagy teoritikusa, melyek érdekében a modern fejedelem cselekvési normáit – a középkori erkölcsi felfogással ellentétben – a gátlástalanságban, a politikai kulisszafondorlatokban, az államérdek elsőbbségében jelöli meg. – Jacques-Auguste *de Thou* (1553–1617) francia történetíró, megírta kora történetét, amely gondosságával ma is elsőrendű forrásnak számít. – René *Vertot* (1655–1735), a maga korában népszerű, ma már jelentéktelen francia történetíró.

251. lap. *Tizezrek Visszavonulása:* Xenophón ógörög író *Anabaszisz* c. műve.

253. lap. *„Egyetlen történészünk van . . .":* Charles Pinot *Duclos* (1704–1772), francia moralista. Világfiéletet élt a párizsi divatos szalonokban. Jó megfigyelő, szellemes és főleg ironikus. Itt XI. Lajosról írt életrajzára gondol Rousseau.

253. lap. Henri *de La Tour d'Auvergne, vicomte de Turenne* (1611–1675) kiváló hadvezér, a francia hadsereg főparancsnoka az örökösödési és hollandiai háborúban.

254. lap *Pürrhosz* (i. e. III. század) a rómaiak ellen hadakozott. Egyik győzedelmes hadművelete, melyet bölcs tanácsadója, Küneasz ellenzett, oly súlyos áldozatokat követelt – innen a szólás: pürrhoszi győzelem – hogy hadvezéreinek szerencsekívánataira ezt felelte: „Még egy ily győzelem, s akkor végem van." Argosz bevételekor egy öregasszony ölte meg: háztetőről cserepet dobott a fejére.

255. lap. *Varus* volt Augustus római császár hadvezére, Arminius, germán vezér tőrbe csalta a római hadsereget, s lemészárolta (9-ben). Róma egyik legsúlyosabb katonai veresége volt ez. Innen Augustus kétségbeesett jajkiáltása: „Varus, add vissza légióimat!"

256. lap. *M. Antonius* (i. e. 83–30) triumvir, Kleopátra egyiptomi királynő kedvese, szerelmi szenvedélyének köszönhette politikai bukását.

258. lap. Nicolas *Pradon* (1632–1698) francia tragédiaíró, a nagy *Racine*-nal kívánt versenyre kelni, s szolgaian leutánozta ennek *Phaedra* c. tragédiáját, amelynek elő-

adása alkalmával a maradi közvélemény botrányt rendezett; ezt a botrányt akarta Pradon a saját darabja érdekében kihasználni. – Charles *Cotin* (1604–1682) írót, aki az állam védelme alatt írta középszerű műveit, főleg Nicolas *Boileau-Despréaux* költő és századának kiváló kritikusa támadta.

262. lap. *Pantalone* az olasz vígjáték jellegzetes alakja, akinek hosszú nadrágjából származik a pantalló szó. Állandóan köhögő, köpködő, kéjsóvár és fösvény figura.

262. lap. *La Fontaine* szóban forgó négy verssora:

Efféle bölcseket ma mindenütt találni:
Pompás kastélyt rakat minden bugris ma már,
Minden herceg: megannyi kiskirály,
Főúri udvart tart a márki.

(Nyéki Lajos ford.)

272. lap. *„Lábán házi istenei..."* A bibliai Lábánnak még házi bálványai voltak (*Mózes* I, 31; 19, 30, 32, 35).

273. lap. *Ajax* az istenekkel dacoló, szenvedélyes görög hős a trójai háborúban.

277. lap. *„Incedo per ignes Suppositos cineri doloso."* „Parázs felett járok, mely csalárd hamu alatt izzik." (Horatius, *Carm*, II. 1., 7.)

277. lap. *„... egy oda kívándorolt fiatalember..."* Rousseau-ról magáról van szó. 1728 tavaszán, 16 esztendős korában, megszökött Genfből, majd Warens asszony biztatására Turinban katolikus kolostori menhelyre vonult.

284. lap. *„Tiszteletem másnak az ágya iránt nyíltan felfedte hibámat."* A férjes asszonyoktól tartózkodott, de egy leánnyal szerelmi viszonya volt, melyből gyermek született.

284. lap. *„Abban a bizonytalansággal és kétellyel telt hangulatban voltam..."* Célzás Descartes módszeres kételyére, melynek következetes alkalmazása végül a bizonyossághoz vezet.

287. lap. Samuel *Clarke* (1675–1719) londoni udvari lelkész. Főműve: *Isten létének és tulajdonságainak bizonyítása*, 1705–1706. Támadja az ateizmust és a materializmust, bizonygatja a lélek anyagtalan voltát és halhatatlanságát. Az erkölcsiséget objektív elvnek tartja: Isten akarata megnyilvánul a dolgok örök és változatlan természetében, amely egyben megszabja számunkra viselkedésünk törvényeit. Az tehát az erényes cselekedet, amely a dolgok sajátos mivoltának megfelel.

288. lap. *Charles de la Condamine* (1701–1774) francia utazó és matematikus tíz évig tartó tudományos expedícióban vett részt az egyenlítő vidékén. Utazott Dél-Amerikában is. Mindkét útját könyvben örökítette meg.

290. lap. *„... a flogisztont..."* Az égés tüneteinek magyarázatára a XVII. század természettudósai az úgynevezett flogiszton-elméletet állították fel. Az éghető testek közös tulajdonságának hordozóját nevezték flogisztonnak. Elméletüket Antoine-Laurent *Lavoisier* (1743–1794) francia vegyész döntötte meg végérvényesen.

294. lap. *„Ha a szerves testek a véletlen jóvoltából tevődtek össze..."* Célzás

Empedoklész (i. e. V. század) görög bölcselő tanítására a szerves testek keletkezéséről.

295. lap. *Amatus Lusitanus* XVI. századi zsidó eredetű portugál orvos, latin nyelven írt orvosi művek szerzője. – *Julius Camillius* XVI. századi kabbalista. – Theophrastus *Paracelsus* (1493–1541) svájci orvos és alkimista, a természettudományok neves úttörője.

295. lap. Bernard *Nieuwentit* (1654–1718) holland matematikus, egy teológiai értekezés szerzője: *Isten létének bizonyítása a természet csodáiból,* melynek francia fordítása 1725-ben jelent meg.

297. lap. *„Elvetemült lélek . . ."* Ez a dorgálás Rousseau materialista kortársának, *Helvetius*nak szól, aki az ember és az állat közötti különbséget mindössze fizikai jegyekben látta.

298. lap. *„Nem, az ember nem egy."* Rousseau a világ két alapelvét konstatáló dualizmus álláspontját fogadja el, szemben a monizmussal és a pluralizmussal.

299. lap. *„. . . bármit mond is Locke . . ."* Locke szerint ugyanis lehetetlen eldönteni, vajon a Mindenható bizonyos testeknek képességet adott-e a gondolkodásra, vagy pedig testetlen gondolkodó szubsztanciát oltott-e beléjük.

303. lap. *„Ó Brutus! ó én fiam! Ne szennyezd be nemes életedet azzal, hogy véget vetsz neki!"* Plutarkhosz meséli Brutus-életrajzában, hogy Brutus férfiatlannak tartotta az öngyilkosságot, majd a philippi csata után sztoikus módon kardjába dőlt. Röviddel halála előtt kijelentette, hogy boldogabb a győzteseknél, mert ezek semmi áron sem vásárolhatják meg azt, ami az övé, ti. annak tudatát, hogy az erény dicsőségét hagyhatja hátra.

308. lap. A *kazuista* szót itt még nem átvitt értelemben (szőrszálhasogató") használja Rousseau, hanem régi, teológiai értelemben, azaz: „lelkiismereti kérdésekben (kázusokban) járatos."

308. lap. *„Egyik legbölcsebb filozófusunk szerint . . ."* Buffonról van szó.

310. Az ifjabb vagy *uticai Cato* (i. e. 95—46) republikánus volt és Caesar ellenfele. Vereségekor Uticában kardjával vetett véget életének, nehogy Caesar fogságába essék.

310. lap. Lucius Sergius *Catilina* (i. e. 109–61) római patrícius, nem tudta elnyerni a konzuli méltóságot, ezért összeesküvést szőtt a köztársaság ellen a hatalom erőszakos kisajátítására. Terveit Cicero leplezte le. Rómából menekülnie kellett, s a csatatéren életét vesztette. A hagyományban az összeesküvő típusa, aki hazája feldúlása árán akarja vagyonát visszaszerezni.

311. lap. *Xenokratész* (i. e. 406–314) Platón tanítványa, rendkívül higgadt és szenvedélymentes ember volt, a megbízhatóság mintaképe. – *Lucretia* tekintélyes római hölgy, aki öngyilkosságba menekült a becsületén ejtett sérelem miatt (i. e. 510). – A *Félelemnek bemutatott áldozat* ősi mágikus szokás avégből, hogy a harcban ne lepje meg a harcolót. – *Az istenség, aki megcsonkította atyját:* a mitológiai *Kronosz* (Idő) titán volt. Anyja, *Gaia* (Föld) megharagudott *Uranoszra* (Ég), amiért vele nemzett első gyermekeit a Tartaroszba taszította; legifjabb fiának, Kronosznak sarlót adott, amellyel Kronosz súlyos sebet ejtett atyján.

311. lap. Michel *de Montaigne* (1533–1592) francia filozófus és moralista, az újkor legeredetibb gondolkodója. *Essais* (Kísérletek) című kötetével ő teremtette meg az esszé műfaját. Az élet és a világ valamennyi kérdését vizsgálja, de csak amennyiben az embert érintik. A dogmatikus és a fogalmi gondolkodás bírálója, a hagyományos eszmékkel szakítani igyekszik, s elfogulatlan megfigyelésből és önmagából építi fel a maga világát. A tárgyi tudásnál többre tartja a lélek kiművelését, a humanista lelki egyensúlyát, derűjét. A magatartás-filozófia megteremtője. Kétoldalú, romboló és építő szkepticizmus vezérli gondolatait: mindennek örök érvényében kételkedni, de mindent megérteni, s a maga helyén méltányolni. Rousseau-ra igen nagy hatással voltak a lélek minőségi kultúrájáról s nem mennyiségi ismereteiről, valamint a természetes ember kibontakozásáról vallott nézetei, de Rousseau e bekezdésben Montaignenek csak szkeptikus-relativista kijelentéseire tesz célzást.

312. lap. *Regulusról* lásd a 14. laphoz írt jegyzetet.

315. lap. *Proteus* tengeri istenség, aki szüntelenül alakot változtat, s csak annyiban létezik, amennyiben elszakad önmagától. A minden szerepet eljátszó, jellemét folyton változtató ember jelképe.

317. lap *„. . . nem imádkozom hozzá."* Rousseau-t e kijelentéséért, mely az egyik alapvető vallásos kötelességet, az imádkozást elutasítja, heves támadás érte. Rousseau vallásosságának, a deizmusnak egyik lényeges pontja: *imádni* a mindenség alkotóját, de nem *imádkozni* hozzá.

318. lap. *„Hozzáevtőlegesen a teizmust pillantom meg benne . . ."* Ma teizmuson az ateizmus ellentétét értjük. Itt, Rousseau szövegében – és általában a felvilágosodás filozófusainál – a teizmus szót deizmus értelemben találjuk, mert az előző évszázad teológusai rossz hírbe hozták a deizmust, melyet az ateizmussal azonosítottak. A francia felvilágosodás viszont az igazi istenhitet a deizmusban látja, ezért használja e befeketített terminus helyett a teizmus szót.

321. lap. A *condomi teológiatanár*, a fentebb idézett Pierre *Charron* (1541—1603) Montaigne tanítványa.

329. lap. Jacques-Bénigne *Bossuet* (1627—1704) katolikus püspök, hitvédő, történész, a franciák Pázmány Pétere, aki a protestánsok térítésével buzgólkodott. Szerepe volt a nantes-i ediktum hatálytalanításában, azaz a protestánsoknak Franciaországból való tömeges kiűzésében. Egyházi beszédei a francia szónoklat legjelentősebb műalkotásai. A királyok istenadta jogának, azaz az abszolutizmusnak és a francia egyház Rómától való függetlenülésének, az ún. gallikanizmusnak harcos híve.

329. lap. *„Három fővallásunk van Európában."* A zsidó, a keresztény és a mohamedán vallásról van szó.

330. lap. Johann *Reuchlin* (1455—1522) német humanista, a héber filológia egyik megalapozója.

332. lap. *„Esedezem, engedd meg, hogy előbb elmehessek abba a távoli országba, ahol annyi, nálunk soha nem hallott csoda történt!"* A Rousseau által később módosított kéziratban itt eredetileg ez állt: „Hadd láthassam azt a csodálatos országot, ahol a szűzek szülnek, s ahol az istenek születnek, esznek, szenvednek és meghalnak . . ."

335. lap. *Ariszteidész* (i. e. 540–468 körül) athéni államférfi és hadvezér, a megbízhatóság és a hazaszeretet mintaképe.

337. lap. *„... gondosan végzek minden szertartást."* A fentiekben láttuk, hogy a deizmus alapvonása – a feudális vallással szemben, amely az egyháztól elválaszthatatlan volt – a kinyilatkoztatás és az egyház elvetése. Rousseau káplánja mégis lelkesülten végzi a szertartást. Montaigne, aki Rousseau-ra nagy hatással volt, hangoztatta első ízben, hogy a belső meggyőződést külön kell választanunk a társadalom és az intézmények megkövetelte külsőségektől. Mindkettőnek meg kell adni a magáét. Montaigne kora, majd az egész XVII. század a való és a látszat, a meggyőződés és a színlelés kettősségének légkörében él. Rousseau nagy harcosa e színlelés megszüntetésének, de – mint látjuk – az egyházi szertartás gyakorlatában ő sem képes túllépni rajta. A következő lépést a romantika teszi meg, amidőn végleg szakít a vallás racionális alapjaival, s a vallásosságot a rousseau-i, részben már esztétikai jellegű lelkesültség jegyében puszta érzelemmé vagy esztétikai külsőséggé alakítja.

341. lap. Pierre *Bayle* (1647–1706) francia református teológus, a felvilágosodás legjelentősebb előharcosa. Erélyesen küzdött a vallásos fanatizmus ellen.

352. lap. *„Az eskü kútja... a tanúságtétel kőrakása"* régi kelta szertartáshelyek.

353. lap. *Bucentoro:* hatalmas és díszes gálya, melyen a velencei doge foglal helyet minden áldozócsütörtökön, midőn jelképes házasságát ünnepelte a tengerrel.

356. lap. *Aurelius Victor* (i. e. IV. század) római konzul és történetíró. Livius művének folytatója.

357. lap. *„Volenti nihil difficile."* „Aki akar, annak semmi sem nehéz."

371. lap. *Julie ou la Nouvelle Héloïse* (1761) Rousseau levél formában írt rendkívüli népszerűségű szentimentális regénye

378. lap. *Duclos*-ról lásd a 253. laphoz írt jegyzetet.

405. lap. *„Sta viator; heroem calcas."* Állj meg, vándor, mert hőst érint lábad! – E feliratot a harmincéves háborúban a franciákkal szemben elesett François de Mercy német tábornok sírjára írták. – *Szardanapalosz*nak Sztrabónnal található sírfeliratát Rousseau itt megrövidítette. – *Az orvul megölt görög harcosok sírfelirata* Xenophón történeti műve II. könyvének végén található. – A *Thermopülainál elesett spartaiak sírfelirata: Hérodotosz*, VII, 228. – A francia Felirat-Akadémia (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres) Colbert alapítása (1663), történeti és archeológiai munkát fejt ki.

379. lap. *La Motte és Terrasson* abbé kevésbé jelentékeny francia írók a XVIII. század első felében.

379. lap. *„... vita a régiekről és a modernekről..."* A francia irodalomban a XVII. század végén fellángolt egy széles körű vita arról, hogy az antik kultúra fénykora volt-e magasabb rendű XIV. Lajos századánál, vagy megfordítva. Mindkét nézetnek jelentős képviselői voltak. – Bernard Le Bovier *de Fontenelle* (1657–1757) francia író, a természettudomány tetszetős stílusú népszerűsítője.

383. lap. *„Ubi bene, ibi patria."* „Ahol jól megy sorom, ott van a hazám."

386. lap. *Laisz* (i. e. V. század) híres görög kéjnő az ókorban.

392. lap. *Aurea mediocritas:* arany középszer.

392. lap. *„Mulierem fortem quis inveniet? Procul et de ultimis finibus pretium eius."* „Derék asszonyt ugyan ki találhat? Mert ennek ára jóval meghaladja az igazgyöngyökét."

412. lap. *Duchapt* választékos öltözködéséről híres asszony Rousseau korában.

420. lap. *„Az Ábel című kis költeményben..." Célzás* Salomon Gessner költeményére (1758).

426. lap. *„Usa ogn' arte... e' sembianie."* „Az asszony minden művészetet felhasznál, hogy valamilyen új szerető akadjon hálójába, és nem őrzi meg ugyanazt az arcát mindenkivel szemben, sem eggyel szemben, hanem kellő időben megváltoztatja magatartását és külsejét."

428. lap. *„Nec femina, amissa pudicitia, alia abnuerit."* „Egy asszony, ha elveszti szemérmességét, bizony más bűnöktől sem fog visszariadni." (Tacitus, *Annales,* IV. 3.)

428. lap. Ninon *de Lenclos* (1620–1705) híres és szellemes szépasszonyról van szó, kinek párizsi szalonját kora tekintélyes személyiségei látogatták.

432. lap. *„Quae comedit et tergens os suum dicit: Non sum operata malum."* „Eszik, aztán megtörli száját, és azt mondja: Nem tettem semmi rosszat."

434. lap. *Coriolanus* (i. e. V. sz.) híres római hadvezér volt, aki sértett önérzetében Róma ellenfeleihez, a volszkokhoz pártolt, hogy az ő segítségükkel vonuljon hazája ellen. Anyja és hitvese könnyei bírták rá, hogy szándékától elálljon.

435. lap. *Laisz:* lásd a 386. laphoz írt jegyzetet.

436. lap. *„Quae, quia non liceat, non facit, illa facit."* „Már vétkes az, aki csak azért nem vétkezik, mert nem szabad." (Ovidius, *Amores,* III. 4.)

441. lap. *„Gravem Pelidae stomachum cedere nescii."* „Peleusz fiának vészterhes haragját, Peleusz fiáét, aki nem tud engedni."

450. lap. *Télemakhosz kalandjai:* Fénelon (1651–1715) híres regényéről van szó, melynek pedagógiai értéke és neveléstörténeti szerepe is jelentős.

456. lap. *„Quaeris, cur nolim te ducere, Galla? diserta es."* „Azt kutatod, Galla, miért nem veszlek feleségül? Mert író vagy."

457. lap. B.-Fr. *Barrême* (1640–1703) francia aritmetikus, egy kész számtani műveleteket tartalmazó könyv szerzője, amely – mint a számológép első formája – róla kapta nevét.

459. lap. L.-J.-M. *Daubenton* (1716–1799) francia természettudós, Buffon munkatársa.

462. lap. *Philoktétész* a trójai hadjárat egyik görög hőse, aki Héraklész mérgezett nyilait örökölte. Trójába menet sebet ejtett magán az egyik nyílvesszővel, s a seb olyan bűzt árasztott, hogy emberei lakatlan szigetre tették ki; ide két társa ment érte a jóslat értelmében, mely szerint Tróját csak Héraklész nyilaival lehet elfoglalni.

463. lap. *„No 'l mostra già ben che in suo cor ne rida."* „Még nem mutatja, jóllehet szívében nevet rajta."

469. lap. *Alkinoosz kertjének leírása* Homérosz szövegének pontosabb értelmezésében (Odisszea, VII. 112–131.) a következő:

Kívül az udvaron, ajtóhoz közel, áll a gyümölcsös,
négyholdas nagy kert, körülötte sövény tekerőzik!
Benne virágzó szép terebélyes fák növekednek,
gránátalmafa, körte s az alma s a drágagyümölcsű,
édestermésű fügefák, viruló nagy olajfák.
És a gyümölcsös sose pusztul e fákon, nem szűnik érni,
télen, nyáron, az esztendőn át: fú szakadatlan
ott a Zefír, s egy termést sarjaszt, másikat érlel.
Körte a körte körül puhul, érik, az alma az almán,
szőlőfürtre a szőlőfürt, füge nő a fügére.
Dústermésű szőlőskert is sarjad előtte,
és aszalóhely az egyik része, a sikterü tisztás,
nap szárítja; a másik részén épp szüretelnek,
s íme, taposnak a harmadikon; legelől a viráguk
most hullatták el, másutt feketülnek a fürtök.
Szép vetemény-ágyak húzódnak végül a kertben,
mindenfajta növény, örökös virulásba tenyésző.
Két forrása van: egyik szétszóródik a kerten,
másik másunnan, s udvar küszöbének alatta
ér a magas házhoz, s ebből meregetnek a népek.

(Devecseri Gábor fordítása)

488. lap. *Atalanta:* fürgeségéről híres mondabeli görög királyleány. Csak ahhoz volt hajlandó férjhez menni, aki futásban legyőzi.

503. lap. A *Spectateur* J. Addison (1672–1719) angol újság formában közölt szatirikus műve az angol társadalomról.

504. lap. „*... hogy lehet valaki perzsa?*" Idézet Montesquieu *Perzsa levelek* című művéből. A külvilággal nehezen közlekedő, szűk látókörű nyárspolgár jelmondata lett.

505. lap. *Raymundus Lullus* (1235–1315) spanyol alkimista és skolasztikus író.

505. lap. *Paul Lucas, Tavernier:* francia utazók a XVII–XVIII. században.

509. lap. *Így utazott az a jobb korhoz méltó fiatalember ...*" Célzás de Gisors grófra, akit a II. könyvben is említ Rousseau.

512. lap. „*... földjük mindenütt szomszédos lehet Naboth szőlőjével.*" Naboth szőlőjét Izrael királya erőszakkal kisajátította. *(Királyok könyve, III. 21.)*

512. lap. Hugo *Grotius* (1583–1645) holland jogtudós. – Thomas *Hobbes* (1588–1679) angol bölcselőről lásd a 47. laphoz írt jegyzetet.

525. lap. „*... per quem neutrum licet, nec tanquam in bello paratum esse, nec tanquam in pace securum.*" „... amelyben egyik sem lehetséges: sem az, hogy háború idején felkészültek legyünk, sem az, hogy béke idején biztonságban éljünk."

529. ap. „*Hoc erat in votis: modus agri non ita magnus.*" „Ez volt hőn óhajtott kívánságom: egy nem túl nagy földdarabka."

TARTALOM

Előszó — — — — — — — — — — — — — — — 5

Első könyv — — — — — — — — — — — — — — 11

Második könyv — — — — — — — — — — — — — 57

Harmadik könyv — — — — — — — — — — — — — 163

Negyedik könyv — — — — — — — — — — — — — 217

A szavojai káplán hitvallása — — — — — — — — — — 283

Ötödik könyv — — — — — — — — — — — — — 393

Zsófia vagy a nő — — — — — — — — — — — — 393

Az utazásokról — — — — — — — — — — — — — 504

Rousseau — — — — — — — — — — — — — — 541

A fordító jegyzetei — — — — — — — — — — — — 551

65/255 Franklin-nyomda. Szentkirályi utca 28.

Tankönyvkiadó Vállalat

A kiadásért felelős: Vágvölgyi Tibor igazgató

Felelős szerkesztő: Orosz Lajos

Műszaki vezető: Gonda Pál

Borító- és kötésterv: Halász Zoltán

Műszaki szerkesztő: ifj. Szilágyi Sándor

A kézirat nyomdába érkezett: 1965. április.

Megjelent: 1965. november.

Példányszám: 2000. Terjedelem: 35,25 (A/5) ív, + 1 melléklet

Készült: az 1957. évi első kiadás alapján, linószedéssel, íves magasnyomással, az MSZ 5601—59 és az MSZ 5602—55 szabvány szerint

Raktári szám: 52178

TA—476—i—6568